ANADOLU UYGARLIKLARI ANSİKLOPEDİSİ

1

GÖRSEL YAYINLAR

SCANFAN

LIBRARY OF
SCANFAN

ANADOLU UYGARLIKLARI
ANSİKLOPEDİSİ

GÖRSEL YAYINLAR

scanfan

ANADOLU UYGARLIKLARI ANSİKLOPEDİSİ 1

scanfan

YAYINLAYAN
Görsel Yayınlar Ansiklopedik Neşriyat ve Sanayi A.Ş. adına
Ragıp Yazır
GENEL YÖNETMEN
Vefa Ülkü
SORUMLU YAYIN YÖNETMENİ
Mustafa Eren
GENEL SEKRETER
Çiğdem Ülgen
TEKNİK YÖNETMEN
Mustafa Kibar
YAZI KURULU
Doç. Dr. Ali Dinçol
Dr. Oktay Belli
Doç. Dr. Veli Sevin
Doç. Dr. Mehmet Özsait
Doç. Dr. Somay Onurkan
Prof. Dr. Hakkı D. Yıldız
Prof. Dr. Semavi Eyice
Dr. Yusuf Halaçoğlu
Doç. Dr. Tuncer Baykara
Prof. Dr. Metin Sözen
Dr. Zeki Sönmez
Doç. Dr. Yıldız Demiriz
Dr. Filiz Çağman
Sezer Tansuğ
FOTOĞRAF YÖNETMENİ
Gültekin Çizgen
YAYIN YÖNETMENİ YRD
Aziz Erhan
Gülsüm Cengiz
MONTAJ
Cengiz HASTÜRK
SEKRETERLER
Reyhan Kocaçınar
Sevinç Doğruman
Serap Tatu
GRAFİK DÜZEN
Engin Çevik
Bilge Durbaş
HARİTALAR
Engin Çevik
DİZİN
Reyhan Kocaçınar
FOTOĞRAFLAR
Gültekin Çizgen
ABC Ajansı
Vefa Ülkü
Alpay Pasinli
Oktay Belli
Veli Sevin
Mehmet Özsait
Turhan Birgili
Aydemir Gökgöz
Ekrem Tolunay
Zeki Sönmez
Yılmaz Kâini
Görsel Yayınlar A.Ş. arşivi
RENK AYRIMI VE FİLMLER
Sistem Çözüm
Atlas Klişe Ofset
Erta
Cem Film
Coşar Şilliler
DİZGİ
Pano Grafik Reklam Organizasyon
BASKI
Yazır Matbaacılık Kollektif Şirketi
CİLT

scanfan

BÖLÜMLER

ÖNSÖZ 7
Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal

GİRİŞ 9
Mustafa Eren

HİTİTLER ÖNCESİNDE ANADOLU 11
Doç. Dr. Ali M. Dinçol

HİTİTLER 17
Doç. Dr. Ali M. Dinçol

GEÇ HİTİTLER 121
Doç. Dr. Ali M. Dinçol

URARTULAR 139
Dr. Oktay Belli

ANADOLU'DA YUNANLILAR 213
Doç. Dr. Veli Sevin

FRYGLER 229
Doç. Dr. Veli Sevin

LYDİALILAR 245
Doç. Dr. Veli Sevin

ANADOLU'DA PERS EGEMENLİĞİ 267
Doç. Dr. Veli Sevin

ANADOLU'DA HELLENİSTİK DÖNEM 279
Doç. Dr. Mehmet Özsait

ANADOLU'DA ROMA EGEMENLİĞİ 325
Doç. Dr. Mehmet Özsait

ANADOLU'DA ESKİ YUNAN VE ROMA ARKEOLOJİSİ 363
Doç. Dr. Somay Onurkan

BİZANS TARİHİ 433
Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız

513 **TÜRKİYE'DE BİZANS SANATI**
Prof. Dr. Semavi Eyice

565 **ANADOLU TÜRK TARİHİ**
Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız

641 **OSMANLI TARİHİ I**
Dr. Yusuf Halaçoğlu

733 **OSMANLI TARİHİ II**
Doç. Dr. Tuncer Baykara

801 **ANADOLU TÜRK MİMARİSİ**
Prof. Dr. Metin Sözen
Dr. Zeki Sönmez

881 **ANADOLU TÜRK SANATINDA SÜSLEME VE KÜÇÜK SANATLAR**
Doç. Dr. Yıldız Demiriz

929 **ANADOLU TÜRK MİNYATÜRÜ**
Dr. Filiz Çağman

953 **TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVRİM TARİHİ**
Doç. Dr. Tuncer Baykara

1025 **CUMHURİYET DÖNEMİ MİMARİSİ**
Prof. Dr. Metin Sözen

1064 **TÜRK RESİM VE HEYKEL SANATI**
Sezer Tansuğ

1149 **TÜRKİYE TARİHİ YERLER KILAVUZU**
Mustafa Eren

İÇİNDEKİLER

DİZİN

scanfan

ÖNSÖZ

6 ciltlik bir takım halinde ortaya konan "Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi" yurdumuzun geçmiş dönemlerini Tarih Öncesi Çağlardan günümüze değin incelemektedir. 2000'i aşkın fotoğraf, plan, harita ve çizgi resimden oluşan bu yararlı eser Anadolu tarihinin siyasal dönemlerini anlattığı ölçüde onun Sanat, Edebiyat, Müspet İlim, Hukuk, Ekonomi, Mitoloji ve Sosyal Yaşam konularını da ele almaktadır. Böylece bu eser Türkiye Tarihi'nin bütün dönemlerini bir arada toplu ve oldukça geniş kapsamlı olarak tanıtan ilk Türkçe yayın olmak nedeniyle büyük bir önem taşımaktadır. Eser aydınlara olduğu gibi uzmanlara da yararlı bir niteliktedir.

Yazar kadrosu daha çok İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden olmak üzere, İstanbullu bilim adamlarından oluşmaktadır. Çok değerli 18 bilim adamının bir heyet halinde ve güzel bir uyum içinde çalışarak kısa sürede bu denli başarılı bir eser ortaya koymaları övgü ile anılmaya değerdir. Bu nedenle Yayın Yönetmeni Mustafa Eren'i ve bilim heyetini candan kutlamak gerektir.

Anadolu uygarlıklarının Dünya Tarihi içinde çok müstesna bir yeri vardır. Yurdumuz toprakları gerçekten Prehistoria döneminde olduğu oranda tarihi dönemlerde de dünyanın çok önemli olaylarına ve kültür hareketlerine sahne olmuştur.

M.Ö. yedinci, altıncı ve beşinci binlerde gelişen Çatalhöyük yerleşmesi insanın yerleşik bir yaşama ulaştıktan sonra meydana getirdiği ilk iskân merkezlerinden biri ve onların en yüksek kültür düzeyindeki örneğidir. Konya yöresindeki bu yerleşmede evlerin duvarları renkli resimlerle ve kabartmalarla süslü idi. Çatalhöyüklüler tarıma başlamışlar ve birçok hayvanları ehlileştirmişlerdi, obsidien'den yapılmış aynaları, mülkiyet hakkını simgeleyen mühürleri ile o çağ için gerçekten öncü durumda idiler.

Hititler M.Ö.1800-1200 tarihlerinde özgün ve ilginç bir uygarlık yaratmışlar, onların ardından Geç Hitit beylikleri ve Urartular Helenler ve Etrüskler üzerinde büyük etkilerde bulunmuşlardır. Yunanistan'da Attika ve özellikle Korinth sanatı Geç Hitit ve Urartu modellerini örnek almışlar Yunan dini ve mitolojisi de büyük ölçüde Hitit kaynaklarından esinlenmişlerdir.

Dünyada ilk kez hür düşünce ve müspet ilim M.Ö.6.yüzyılın ilk yarısında Batı Anadolu'da İon kentlerinde ortaya çıkmış Karialı Hexamyes'in oğlu olan Thales tarihte ilk defa olmak üzere M.Ö. 28 Mayıs 585'te olagelen tam güneş tutulmasını önceden hesaplamıştır. Batı Anadolu bu dönemde dünyanın en parlak ilim, sanat ve kültür merkezi idi.

Anadolu efsaneler diyarıdır. Bütün önemli ve ünlü efsaneler Anadolu ile ilgilidir. Başta Homeros'un Troia savaşları efsanesi olmak üzere, Fryg Kralı Midas (M.Ö.725-690), Lydia Kralı Kroisos (M.Ö.560-546) efsaneleşmiş kişilerdir. Batı ülkelerinde okutulan mitolojinin geri kalan kahramanlarının da çoğu, ya Anadoluludur ya da Anadolu ile ilgilidir.

Hellenistik çağda (M.Ö.300-30) Anadolu yeniden dünyanın en parlak uygarlıklarının geliştiği bir ülkedir. Büyük İskender'in şarkı fethetmesi ile doğu ve batı kültürleri birbirlerini karşılıklı etkileyerek Pergamon, Ephesos, Priene, Miletos, Didyma gibi tarihin ilk mamur kentleri Batı Anadolu'da oluşmuştur. Bugün bu kentlerin örenleri dünyanın en değerli kültür varlıkları arasında yer alırlar. Bu kentlerde gelişen sanat Roma mimarlığına ve heykel sanatına büyük ölçüde etkili olmuştur. Romalılar çağında Batı Anadolu kentleri her alanda Roma ile yarışacak nitelikte idiler.

Bizans sanatı doğuşunu büyük ölçüde Anadolu kentlerinde gelişen Mimarlık, Heykel ve Resim sanatlarına borçludur.

Selçuklular döneminde Anadolu yine doğu ve batı arasında bir köprü ödevini görmüş, ilmin ve ticaretin gelişmesine sahne olmuştur.Selçukluların Medreseleri, Hastaneleri, Rasathaneleri ve özellikle Kervansarayları ile Köprüleri dünya sanatının göz alıcı ve ilginç eserleri olarak beğeni kazanmaktadırlar.

Osmanlılar yeryüzünün çok güçlü imparatorluklarından birini kurmuşlar, özellikle mimarlıkta başarılı olmuşlardır. Sinan merkezi kubbe tipini geliştirerek dünyanın en büyük mimarları arasına girmek mazhariyetine ulaşmıştır.

Anadolu bugün Atatürk Türkiyesinde yeniden doğu ve batı arasında birleştirici durumunda olup biz Türkler bu iki kültür dünyasının karşılaşmasından yeni ve başarılı bir sentez kurmak şansına sahip bulunmaktayız.

Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal

scanfan

GİRİŞ

Mustafa Eren

900 yıldan bu yana yurt edindiğimiz güzel Anadolu'yu, binlerce yıldan beri Türkler gibi daha birçok ulus yurt edinmiş ve doğal olarak kültürlerini yansıtan sayısız belgeyi yaşadıkları alanlarda bırakarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Köprü niteliğini taşıyan Anadolu Yarımadası üzerinden, binlerce yıl boyunca gerek doğudan batıya, gerekse batıdan doğuya sayısız göç olmuştur. Göç eden bu topluluklardan bazıları Anadolu'da yerleşerek ve biri diğerini egemenliği altına alarak, kimi zaman kısa, kimi zaman da uzun süren, bazen Anadolu'nun bir kısmını, bazen de tamamını içine alan devletler kurmuşlardır.

Birbiri üzerine yığılan bu kültürlerden günümüze kadar ulaşan belgeler, Anadolu'da yaşamış olan toplumların acı ve tatlı günlerini her yönüyle ortaya koymaktadır. İster yazılı, ister yazısız olsun, günlük yaşamdan devlet yönetimine kadar bir toplumun yaşamında yer alan her türlü olayı bize ulaştıran bu belgelerin toplanması, korunması ve incelenerek bilim dünyasına sunulması, tarih, sanat tarihi ve arkeoloji açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu önemi göz önünde bulunduran Batı toplumları, 19. yüzyıl içinde bir çok bilim adamını, bir hazine değerinde olan Anadolu'ya göndermişler ve sözü edilen kültürleri yerinde araştırmalarını istemişlerdir.O dönemde OsmanlıİmparatorluğuntoprakIarı içinde olan Anadolu ve Mezopotamya, birçok gezgin ve bilim adamı tarafından gezilerek ve incelenerek gerekli bilgiler Batıya aktarılmıştır. Eski Ön Asya kültürlerine ait sayısız belgeyi bağrında saklayan bu iki ana kara parçası ve buradaki merkezler Batılı bilim adamlarının merakını çekmişti. Bu alanlar içinde kalan yerleşim merkezlerini kazmak ve gün ışığına çıkarılacak eserleri inceleyebilmek amacıyla, sözü edilen bilim adamları, henüz bu eserlerin değerini kavramamış olan Osmanlı hükümetlerine başvurmuşlar ve gereken izni de almışlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında öncelikle Mezopotamya'da yoğun bir biçimde yapılan kazılar sonunda ele geçen binlerce eser Avrupa müzelerine taşınmıştı.

19. yüzyılın son çeyreğinde, bu eserlerin önemini anlayan ve Batı eğitiminden geçmiş olan Osman Hamdi Bey, hiç olmazsa bu eserlerin bir bölümünü kurtarmak için harekete geçti. Bu amaçla yaptığı girişimler sonunda ilk Türk müzesi olan İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ni kurmak başarısını elde etti. Müzenin kurulmasından sonra akın akın gelen eserler, devirlerine göre düzenlenerek sergilemeye konuldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Ulu Önder **Atatürk**'ün başkanlığında kurulan Cumhuriyetin genç, dinamik ve atılımcı kadrosu Türkler'in ve Anadolu'nun tarihini araştırmaya büyük önem vermiş, bu amaçla 1931 yılında Türk Tarih Kurumu kurulmuş ve bunun yanında ilk kez bir Türk bilim adamı olan Dr. Hamit Zübeyir Koşay başkanlığında bir heyet 1933'te önce Ahlatlıbel'i, 1935 yılında da Alacahöyük'ü kazmaya başlamıştı.

Alacahöyük kazılarında bulunan son derece değerli eserler üzerine birçok Türk bilim adamı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kazılar yapmaya başlamışlar, binlerce yıl toprak altında kalan eserleri gün ışığına çıkarmışlar ve bugün de çıkarmaya devam etmektedirler. Bugün Türkiye'nin yüzlerce yerleşim merkezinde yapılan kazılardan bazıları tamamlanmış, birçoğu da devam etmektedir.

Bitmez tükenmez bir tarih hazinesi olan Anadolu'da, gerek Türk gerekse yabancı bilim adamları tarafından kazılar sonucu bulunan sayısız eser, Türkiye'nin birçok yöresinde bulunan müzelerde saklanmakta, sergilenmekte, bilim adamları tarafından incelenip değerlendirmekte ve bilim dünyasında sunulmaktadır.

scanfan

Topraklarımız üzerinde bulunan ve hepsi birbirinden değerli olan bu eserleri tarih, sanat tarihi ve arkeolojinin yanı sıra diğer kültür dalları ile birlikte ele alan ve **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi** adını taşıyan bu eserin oluşturulmasında göz önüne alınan iki ana noktaya değinmekte yarar görüyoruz:

I. Dil ve terminoloji: Ansiklopedimizde yer alan yazıların tek kişiye ait olmaması nedeniyle bir dilbirliği oluşturmanın gerekliliği ortadadır. Gerek sözcüklerin seçiminde, gerekse yazımında iki eseri elden geldiğince kılavuz olarak seçtik. Bunlar da Türk Dil Kurumu'nun "Türkçe Sözlük" ve "Yeni Yazım Kılavuzu"nun en son baskılarıdır. En çok güçlük çektiğimiz konu ise terminoloji oldu. Yer ve kişi adları ile terimlerde devirlere göre ortak bir yazım biçimi saptamanın ne denli güç olduğunu yazıları incelerken gördük. Bunu dikkate alarak ve eldeki kaynaklar incelenerek ortak bir terminolojide elden geldiğince karar kılmaya çalıştık. Ancak yazarlarımızın kabul ettikleri yazılış biçimlerini de korumaya çalıştık. Meydana gelen ayrıcalığı gidermek amacıyla farklı yazılışlar gösteren sözcükleri Dizin'de parantez içinde değerlendirdik. Sözcüklerin seçiminde ortak bir yol izlerken, metin yazarlarının üsluplarını da korumaya özen gösterdik. Dileğimiz o ki, Türk bilim dünyası için son derece gerekli olan bir terminoloji birliği en yakın zamanda sağlanır.

II. Yazıların düzenlenmesi: Ansiklopedi hazırlanırken her uygarlık kronolojik sıraya göre yer almıştır. Temeldeher konu: a) Siyasal Tarih, b) Uygarlık adı altında iki ana başlık halinde ele alındı. Uygarlık başlığı altında en geniş yeri sanat almak koşuluyla o kültürün öteki kültür kurumları da incelendi. Ancak bazı uygarlıklarda sanat bölümlerinin çok ayrıntılı ve geniş olması nedeniyle bu yazıları ana başlık olarak verdik.

Bu başlıkların dışında okuyucularımız için yararı kuşkusuz olan kronoloji cetvelleri ve ayrıntılı bir bibliografya listesi de yazıların en sonuna eklendi.

Hocamız Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın Önsöz'ü yazması bizim için büyük bir mutluluk oldu. Bunun yanı sıra değerli eserlerinden her bakımdan yararlanma olanağını bize sağlayan hocamıza sonsuz teşekkürlerimizi sunmayı zevkli bir görev sayıyoruz.

Yazı kurulumuzu oluşturan değerli bilim adamlarımıza da elimizdeki eserin hazırlanması sırasında geçen emeklerinden dolayı teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Yukarıdaki açıklamaları esas alarak bölümlerin dağılımı şöyle gerçekleştirildi:

1. Hititler Öncesinde Anadolu: Yazılı belgelerden yoksun olduğu için, bu bölümde sadece Hititler öncesi Anadolu sanatına yer verildi.

2. Hititler: Anadolu'ya yazının girdiği dönem olan Asur Koloni Çağı ile başlayan bu bölümde, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar olan siyasal olaylar ve Hitit uygarlığı yer almaktadır.

3. Geç Hititler: Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra onu izleyen uzun bir karanlık dönemin ardından Güney ve Doğu Anadolu'da ortaya çıkan ve Hitit uygarlığının bir devamı olan bu küçük kent devletlerini ve uygarlıklarını ele almaktadır.

4. Urartular: Van Gölü ve çevresinde üç yüzyıl kadar süren ve kuvvetli bir devlet kurmuş olan Urartuların siyasal tarih ve kendine özgü uygarlıklarını birlikte inceleyen bir bölümdür.

5. Anadolu'da Yunanlılar: Anadolu'da büyük bir uygarlık geliştirmiş olan Yunanlıların tarihi, Kara Yunanistanı ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bölümde sadece sözü edilen uygarlığın tarihi ve sanatın dışında kalan diğer uygarlık dalları yer almaktadır. Nedenine gelince, Arkeoloji biliminin Klasik Arkeoloji dalını oluşturan Eski Yunan ve Roma uygarlıklarının sanat kısmı anıtsal eserleriyle başlı başına bir bölümü meydana getirir. Bu bakımdan Anadolu'daki Eski Yunan sanatını, "Anadolu'da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi" başlığı altında ele aldık.

6. Frygler: Anadolu'da Gordion ve çevresinde bir devlet kurmuş olan Fryglerin siyasal tarih ve uygarlıkları da bu bölümde incelendi.

7. Lydialılar: Ünlü Kral Yolu başkentleri Sardes'ten başlayan ve bunun yanı sıra parayı buluşlarıyla ün salan bu toplumun siyasal tarih ve uygarlığı özgün yanlarıyla bu bölümde yer almaktadır.

8. Anadolu'da Pers Egemenliği: Anadolu'nun tümüne iki yüzyıl kadar egemen olan Persler, kendi kültürlerine ait belgelerden Anadolu'da pek fazla bırakmamış olmalarına karşın, siyasal tarihleri bu bölümde ele alınmıştır.

Anadolu'da Pers etkisiyle yapılan sanat eserleri, "Anadolu'da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi" bölümünde verilmeye çalışılmıştır.

9. Anadolu'da Hellenistik Dönem; 10 Anadolu'da Roma Egemenliği: Çok karmaşık ve ayrıntılı bir siyasal tarihe sahip olan bu iki dönemi, birbirleriyle sıkı sıkıya ilişkili olmaları nedeniyle sanatlarının dışında kalan diğer kültür kurumlarıyla birlikte iki ayrı bölüm altına toplamayı uygun bulduk.

11. Anadolu'da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi: Anadolu'da günümüze kadar gelen ve ayakta kalan sayısız anıtsal ve görkemli eseri bize bırakan bu dönem, başlı başına bir bölüm oluşturacak niteliktedir. O nedenle 5., 8., 9. ve 10. bölümlerde değindiğimiz gibi, sanat kısımlarını bu bölüm içinde ele aldık.

12. Bizans Tarihi: Anadolu'ya bin yıl kadar egemen olan Bizanslıların siyasal tarihi, sanat dışındaki kültür kurumları ile birlikte bu bölüm altında yer almaktadır.

13. Türkiye'de Bizans Sanatı: Türkiye sınırları içinde kalan Bizans sanatının ele alındığı ve anıtsal eserlerden küçük el sanatlarına kadar ülkemizdeki Bizans kültür kalıntılarının hemen hemen tümü bu bölümde incelenmiştir.

14. Anadolu Türk Tarihi: Türklerin Anadolu'ya girişlerinden Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen dönemi kapsayan bu bölümde, Anadolu'da kurulan ilk Türk Devletleri, Anadolu Selçuklu Devleti ve Anadolu Beylikleri'nin siyasal tarihi ve kültür kurumları ile ilgili bölümler yer almaktadır.

15. Osmanlı Tarihi I: Türk tarihinin en uzun ve görkemli dönemlerinden birini içeren bu bölümü iki ayrı kısımda incelemek zorunda kaldık. Kuruluşundan 1774 Kaynarca Antlaşması'na kadar süren bu ilk bölümde siyasal tarih ve çeşitli kültür kurumları incelenmiştir.

16. Osmanlı Tarihi II: 1774 Kaynarca Antlaşması'ndan Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar olan bu bölümde, bir önceki bölümde izlenen sistemin yanı sıra Osmanlı toplumunun yapısını çeşitli yönleriyle işleyen oldukça geniş bir bölüm yer almaktadır.

17. Anadolu Türk Mimarisi: Görkemli yapılarına Anadolu'nun her köşesinde rastlanan ulusumuzun kültür mirasını işleyen bu bölümde Türklerin Anadolu'ya girişlerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar olan kısmı çermektedir. Anadolu Türk sanatının çok geniş bir konuyu çermesi, ana başlığın ikiye bölünmesi ve birinci başlığın 'Anadolu Türk Mimarisi" adını alması uygun görüldü.

18. Anadolu Türk Sanatında Süsleme ve Küçük Sanatlar: Bir önceki bölümde de değindiğimiz gibi, Türk sanatının mimari dışındaki sanat dalları bu bölümde incelenmiştir.

19. Anadolu Türk Minyatürü: Türk sanatının özel bir uğraşı alanını oluşturması nedeniyle bu konu ayrı bir bölüm olarak ele alındı.

20. Türkiye Cumhuriyeti Devrim Tarihi: Türk tarihinin altın sayfalarından birini oluşturan bu bölümü elden geldiğince en iyi ve en geniş biçimde vermeye çalıştık.

21. Cumhuriyet Dönemi Mimarisi: Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Ankara, Ulu Önder Atatürk'ün emirleriyle başkent olmaya yaraşır binalarla süslenmeye başlanmıştı.

Modern kentleşmeyi izlemek açısından çok güzel örneklere sahip olan Ankara'nın dışında, başta İstanbul olmak üzere İzmir ve Anadolu'nun diğer kentlerindeki Cumhuriyet dönemi mimarisi bu bölümde verilmiştir.

22. Türk Resim ve Heykel Sanatı: Ulusumuzun plastik sanatlar alanında oluşturduğu eserler, başlangıcından günümüze kadar ayrıntılarıyla incelenmiştir.

scanfan

HİTİTLER ÖNCESİNDE ANADOLU

Doç. Dr. Ali M. Dinçol

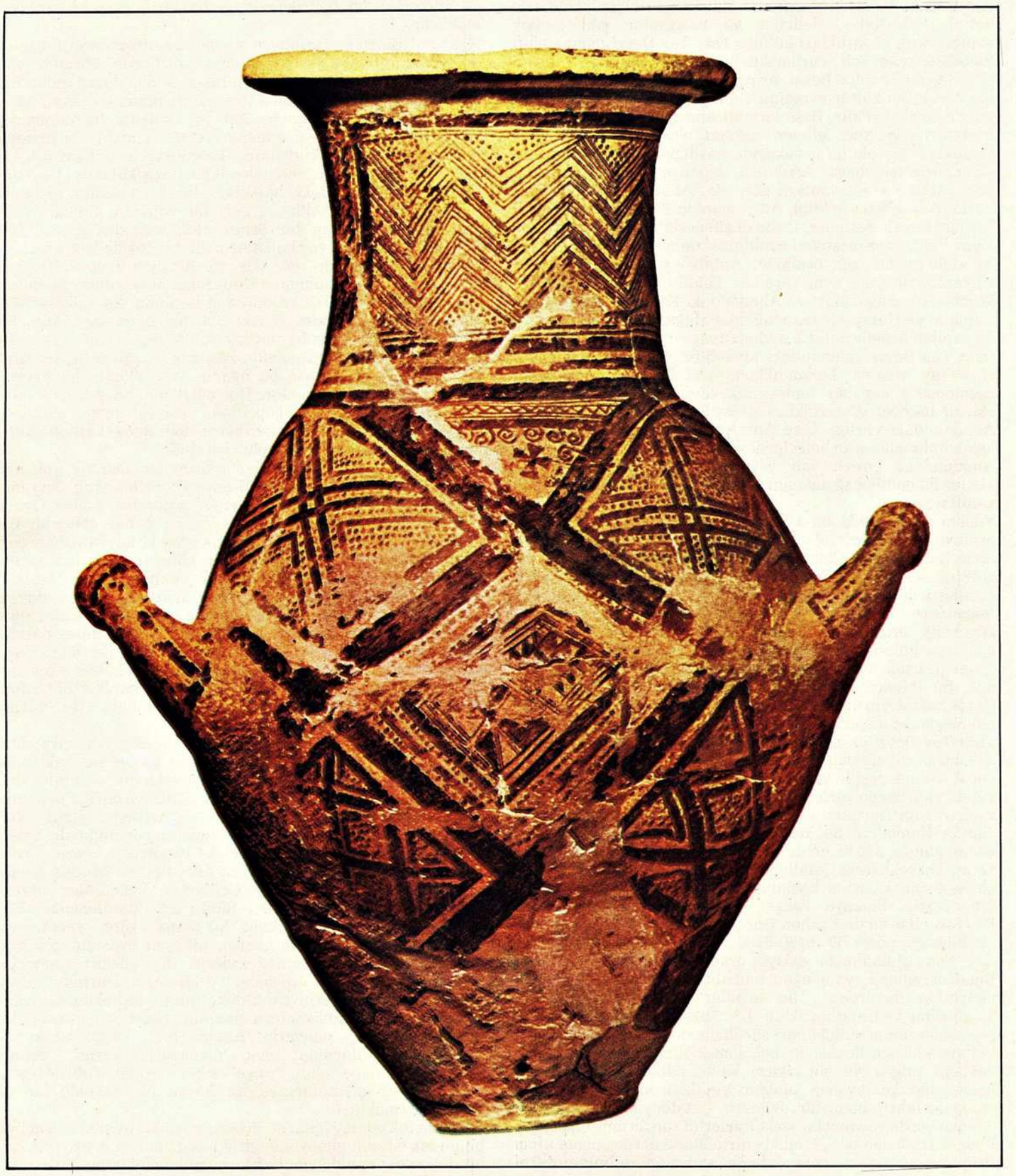

scanfan

1. AVCILIK VE TOPLAYICILIKTAN İLK ÜRETİME GEÇİŞ

İlk insan topluluklarının yaşam düzenleri, avlanma ve yenilebilir bitkilerin derlenmesine dayanıyordu. Bunların barındıkları yerler de, mağaralar ve doğal etkilerden az da olsa korunmuş olan kaya sığınaklarıydı. Bu bakımdan, insanlar daha bereketli avlanma alanları buldukları zaman, oralara kolayca göç edebiliyor, yer değiştirebiliyorlardı; belirli bir mekân veya konutla yaşam alanları sınırlandırılmış değildi. Bu insanların bıraktıkları maddi kültür belgeleri, yani onlardan günümüze kadar gelebilmiş kalıntılar, genellikle, çakmak taşlarının yontulmasıyla biçimlendirilmiş baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar gibi aletler olduğundan, yarattıkları kültüre **Eski Taş Devri** demek olan **Paleolitik çağ** adı verilmektedir. Diğer yandan, yaşam biçimlerinin henüz besin üretimi aşamasına erişmediğine bakılarak, bu kültür evresine **Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi** adı da verilmektedir. Besinlerini üretmemelerine karşılık, bu insanların yaratıcı güçten yoksun oldukları söylenemez. Yaptıkları taş aletlerin yukarıda saydığımız işlevlere uygun biçimlerde işlenmesi, Afrika'da, İspanya'da, Fransa'da ve yeni yapılan araştırmalara göre de, Anadolu'daki mağaralarda (Antalya'da Beldibi, Adıyaman'da Palanlı Mağaraları) görülen boyalı resimler, insan düşüncesinin daha bu devirde olgun bir düzeye eriştiğini kanıtlamaktadır.

Anadolu'da bu çağ, özellikle, Antalya yakınındaki Karain mağarası ile yine aynı yöredeki Beldibi, Belbaşı, Öküzini, Kumbucağı mağaraları ve Alanya'daki Kadıini, Isparta'daki Kapalıin ve Hatay - Samandağ'daki Mağaracık mağaralarında yapılan araştırmalarla aydınlanmıştır.

Orta Taş Devri anlamındaki Mezolitik çağda da insanların yine taş aletler kullandıkları, ancak besin üretimine geçmemekle beraber toplayıcılık ve avcılıkta daha yoğun olarak faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu çağın da Anadolu'daki varlığı, yine Antalya dolaylarındaki mağaralarda bulunmuş olan belgelerden anlaşılmaktadır.

Anadolu'nun çok değişik yörelerinde bulunmuş olan taş aletler Paleolitik çağ insanlarının burada yaşamış olduklarını kanıtlarıdır.

Yaşam biçimindeki en köklü değişme kuşkusuz insanların besin üretimine geçmeleri ile meydana gelmiştir. Yabani tahıl türlerinden elde edilen tohumların ekilmesiyle başlayan ve giderek gelişen tarıma paralel olarak bazı hayvanların evcilleştirilmesi sonucunda insanlar, besinlerini ürettikleri topraklara bağlanmaya mecbur kalmışlar ve böylece göçebelik devri sona ermiştir. Tarım toprakları daha çok ovalarda bulunduğundan, mağara veya kaya sığınaklarında yaşayıp, uzak tarlalarda çalışmanın zorluğu hemen anlaşılmış, bu ihtiyaç konut yapımı gereğini ortaya çıkarmıştır. Gerek besinlerin üretilmesi, gerek ilk yerleşik köy toplumlarının oluşması, insanlık tarihinde yeni bir çağın başlangıcıdır.

Yeni Taş Devri anlamına gelen Neolitik çağ, bu yüzden bir devrim olarak nitelenmektedir.

Ön Asya'nın çeşitli yerlerinde, Ürdün'de, İran'da, Irak'da yapılan kazılarda yerleşik düzende yaşayan tarım topluluklarının varlığı meydana çıkarılmıştır. 20 yıl kadar önce, 1961 yılında Konya'nın 50 km. kadar güneydoğusunda, 600 m. uzunluğunda, 350 m. genişliğinde ve bugünkü ova düzeyinden 17 m. yükseklikteki Çatalhöyük'te bilinen en büyük Neolitik yerleşmenin kazısına başlandı. Çatalhöyük'ün kazısı henüz bitmemiştir. Şimdiye kadar saptanan 14 yerleşim katı Radyokarbon ya da **Karbon Ondört** (C 14) metodu ile yapılan tarihlemeye göre İÖ 6250-5400 yılları arasında konmaktadır. Son zamanlarda eskiye oranla daha da geliştirilen **Dendrokronoloji**, yani ağaç halkaları yardımıyla tarihleme metoduna dayanarak, bu tarihler bin yıl daha geriye kaydırılmış ve Çatalhöyük'ün İÖ 7100-6300 yılları arasında yerleşime sahne olduğu ileri sürülmüştür. Saptanan yerleşim katlarının kesin tarihlerini belirlemek güçtür,ancak bunların yaklaşık ellişer yıl sürdükleri kabul edilmektedir. Hemen hemen her kat,evlerin yeniden yapılmasını gerektiren bir yangınla tahrip olmuştur. Böylece, Çatalhöyük insanları 900 yıl aynı yerde yaşamışlar ve kültürlerini sürdürmüşlerdir.

Radyokarbon metodu, özellikle tarihöncesi arkeolojisine atom fiziği araştırmaları sonucunda kazandırılan ve buluntuların sadece birbirlerine oranla eskilik ya da yeniliklerinin belirlenebildiği göreli ya da eski deyimiyle **nisbi** kronoloji yerine, bunların günümüzden ne kadar eski olduklarını gösteren kesin veya **absolut** kronolojiyi getiren bir tarihleme metodudur. Bu metodun esasını, tüm organik maddelerde bulunan radyoaktif karbonun (C 14), bunların canlılıklarını yitirmelerinden sonra, belirli bir tempoda azaldığını gözlenmiş olması oluşturmaktadır. Ölmüş organizmalardaki radyoaktif karbon miktarının 5730 yılda yarı yarıya azaldığı bilindiği için, kazılarda ortaya çıkan organik kalıntılardaki C 14 miktarlarının belirlenmesiyle bunların yaşı saptanabilmektedir.

Ağaç halkalarıyla tarihleme metodu **Dendrokronoloji**, çeşitli devirlere ait ağaçlardan alınan kesitlerde görülen yaş halkalarının çakıştırılması ile gittikçe eskiye doğru giden bir halkalar çizelgesi yapılması ilkesine dayanır. Örneğin, 1960 yılında kesilen bir ağaçta 200 yaş halkası bulduğumuzu varsayalım. Bu bize, ağacın 1760 yılında büyümeye başladığını gösterir. Halkaların kalınlık ve incelikleri ise, bu 200 yıllık sürede meydana gelen iklim değişikliklerini belirtir. Bu ağacın kesitindeki halkaları bir şerit halinde kağıda aktardıktan sonra, oldukça eski bir yapıdan, örneğin, bir camideki hatıllardan bir örnek aldığımızı düşünelim. 100 halkalık bu örneğin yaş halkalarını da bir şeride işleyelim, iki şeridi alt alta koyup, her ikisinde tümüyle aynı olan, yani çakışan bir kısım bulunana kadar karşılaştıralım. Eğer bir çakışma noktası varsa ve bu cami hatılının dış halkaları ile 1960 yılında kesilmiş ağacın içi halkaları arasında 50 halkalık, yani 50 yıllık bir kesimde ise, cami hatılında kullanılan ağacın 1810 yılında kesilmiş olduğu ortaya çıkar. 100 halkalık olduğu için bu ağacın 1710 yılında büyümeye başladığı da bulunmuş olur. Her bölge için bu yaş halkaları şeritleri hazırlanır ve hep daha eskiye giden, çakışan örnekler toplanabilirse, Dendrokronoloji, Radyokarbon metodundan daha kesin bir kronoloji verebilir.

Çatalhöyük'deki bu Neolitik merkezin konumu da çok ilgi çekicidir. Toros Dağları'ndan Konya Ovası'na akan Çarşamba Çayı Çatalhöyüğü iki kısma ayırmaktadır. Konya Ovası yaklaşık İÖ 16.000 yıllarına kadar bir çanak gölüydü. Bu bakımdan, Çatalhöyük, eski göl alanındaki hayvancılığa çok uygun otlaklar ile sulak ve verimli alüvyal tarım arazisinin birleştiği bir kesimdedir. Otlaklar ve bataklıklar Neolitik çağda doğu ve batıya, tuzlu batak arazi ise kuzeye doğru uzanmaktaydı. Buralarda aralarında aslanın da bulunduğu çeşitli yaban hayvanları yaşıyordu. Daha güneyde ve batıda ise, ormanlık bölge başlamaktaydı. Burada ise leoparlar, geyikler ve ayılar vardı. Daha önemlisi orman konut yapımına gerekli **"ahşap"**ı sağlıyordu. Bugün, ormanlar bölgeden kaybolmuştur. Ovanın büyük bir kısmında ise tarım yapılmaktadır.

Çatalhöyük tümüyle kazılmadığı halde, ortaya çıkarılan kesim bu Neolitik merkezdeki yerleşim ve yaşam hakkında ayrıntılı bilgi edinilmesine yeterli olmaktadır. Çatalhöyük evleri bitişik olarak yapılmış ve dışa dönük yüzlerine pencere veya kapı açılmamıştır. Bu yüzden, yerleşim alanı aynı zamanda tümüyle bir savunma sistemi durumundaydı. Evler daima birbirinden daha yüksek yapılıyor, komşu evin çatısından uzatılan bir merdiven aracılığı ile eve düz dama açılan bir kapı ya da kapaktan giriliyordu. Pencereler çatının hemen altında bulunuyordu. Bütün bu düzenlemeler tüm kentin önceden düşünülmüş bir plana göre yapıldığını göstermektedir. Yapı malzemesi, alüvyon ovasının çok bol olarak sunduğu kerpiçtir. Evlerin dış yüzleri çamurla sıvanmıştır; içte ağaç dikmeler ve bunların üzerinde yatay hatıllar, üzeri toprakla kaplı düz çatıları desteklemekteydi. Dikey ağaçlar, genellikle ince olan duvarlara çatıyı taşımada böylece yardımcı oluyordu. Ancak, bu Neolitik merkezin daha geç katlarında ağaç dikmelerin yerini, belirli aralıklarla konmuş olan, **"paye"** adını verdiğimiz dikdörtgen kesitli duvar çıkıntıları ya da başka bir deyimle yarım sütunlar almaktaydı.

İki ya da tek odalı yapıların içleri genellikle aynıdır. 25 m2'yi bulan tek odanın güneyinde giriş merdiveni ve ocak, fırın ve bir deponun yer aldığı mutfak kısmı bulunmaktadır. Yukarıda

scanfan

değinilen ağaç dikmeler doğu taraftadır. Odanın duvarlarına bitişik olarak yapılan sekiler, oturma ve yatma için kullanılan bir tür kerevet görevi yapmaktaydı.Ölüler de evlerin içine ve bu sekilerin altına gömülüyordu. Duvarlar boya ile panolara ayrılıyor, bunların içleri kırmızı boya ile boyanıyordu.

Bu evlerin içindeki eşyalar,bize Neolitik devrin teknoloji ve ekonomisi hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Çanak-çömlek en eski katta daha az kullanılmaktayken daha sonraları yaygınlaşmıştır. Burada hemen söylememiz gerekir ki, Neolitik çağda besin üretimine geçilmiş olmasına rağmen, ilk başlarda pişmiş toprak kaplar yapılması bilinmiyordu. Bu nedenle, Neolitik çağın bir evresi **Akeramik** dediğimiz çanak çömleksiz bir dönemdir ve Anadolu'da birkaç Neolitik merkezde bu evre saptanabilmiştir. Çatalhöyük'de kapıların yapımında sadece kil kullanılmıyordu; geniş kaplar, çeşitli büyüklüklerde kâseler ve kapaklı kutular tahtadan yapılmaktaydı. Tahıl samanından veya bataklık sazlarından yer hasırları örüldüğü gibi kapaklı sepetler de üretiliyordu. Kemiklerden ise, bız, iğne, kaşık ya da çeşitli aletlere sap yapmakta yararlanılıyordu. Aletler ve silahlar, genellikle, kalın şişe camını andıran **"obsidyen"** adını verdiğimiz siyah renkli volkanik camdan ve çakmaktaşından yapılıyordu. Obsidyenin çok geniş bir kullanımı olmasına karşılık, çakmaktaşı sadece, tören hançerleri gibi, özel aletlerin yapımında hammadde olarak işe yarıyordu. Ok ve mızrak uçları, her çeşit bıçak ve orakların maddesi ise obsidyen idi. Bundan, dünyada bildiğimiz ilk aynalar da yapılmıştı. Bu aynalar yalnız süslenme amacıyla değil fakat herhalde büyü ve tapınma için de kullanılıyordu. Çatalhöyük en eski dokuma ürünlerinin de bulunduğu yerdir. Kömürleşmiş kumaş kalıntılarından, bunların, bitki liflerinden ya da yün ve hayvan kılı karışımından dokunmuş olduğu anlaşılmıştır. Diğer yandan, hayvan postları, kürk ve derilerden de giysi olarak yararlanılmıştır. Kadın giysileri omuzda iğne ile tutturuluyor, erkek giysilerinde ise kemer veya kemik iğnelerle kumaşların kaymaması sağlanıyordu. Süs eşyası olarak boncuklar kullanılmıştı. Törenlerde ise, leopar derisi giyildiği duvar fresklerinde görülmektedir.

Maden işçiliğinin ilk örnekleri de Çatalhöyük'de ortaya çıkarılmıştır. Kurşun ve bakırdan yapılmış bazı boncuk ve iğne gibi küçük eşyalar metalurjinin ilk örnekleridir. Diğer yandan Çatalhöyük'deki aşağıda sözünü edeceğimiz duvar resimlerini yapmak için kullanılan boyaların üretilmesinde de çeşitli minerallerin gerekli olduğu düşünülürse Neolitik çağda dahi insanların bazı madenleri işleyebilme düzeyine eriştiklerini söylemek mümkündür. Yalnız Çatalhöyük'de değil, Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin 7 km. güneybatısında bulunan Çayönü Tepesi'nde de bakır ve malahit'den dövülerek yapılmış bız parçaları, telden dövülmüş iğneler, boncuklar ve ufak kürecikler Neolitik çağda başka yerlerde de insanların maden kullanmaya geçmiş olduklarını kanıtlamaktadır. Ancak, bu maden kullanımı yaygın değildir ve çok ilkel olduğu anlaşılan yöntemlerle (ısıtma ve dövme) yapılmaktadır.

Çatalhöyüğün, Anadolu'dan hatta komşu ülkelerden soyutlanmış bir kültür olmadığı, Neolitik çağda dahi gelişkin bir ticaret yaşamının var olduğu, bulunan çeşitli eşyadan anlaşılmaktadır. Örneğin, Akdeniz kökenli bazı deniz hayvanı kabukları, Ergani madeninden gelen bakır, Toroslar'dan çıkarılan kurşun, Suriye'den getirilen tablasal çakmak taşı, İç Anadolu'da bulunan türkuvaz benzeri apatit taşı,uzak ve yakın çeşitli merkezler arasında gelişkin bir ticaret ağının kurulmuş olduğunu vurgulamaktadır.

Evlerden bazıları, tapınak olarak düzenlenmiştir. Bunlar, plan ve iç bölümleme bakımından diğer evlerden farklı değildir. Buralarda rahip ya da rahibeler aileleri ile birlikte oturmaktaydılar. Ancak, farklı olan şey, duvarlardaki resimler ve dinsel içerikli kabartmalar ile heykelcikler ve sekilerin altında bulunan, daha zengin gömü armağanları konulmuş mezarlardır. Heykelciklerde çoğunlukla kadınlar tasvir edilmiştir, erkek tasvirleri azdır. Bunlarda her yaş gurubu temsil edilmektedir. Figürinler arasında genç kızlar ve erkeklerle yaşlı kadınlar ve erişkin erkekler, insanlarla hayvanların bir arada tasvirlerine de rastlanmaktadır. Doğuran veya doğurganlığı vurgulanmış, iki yanına konmuş leoparların başlarına yaslanmış bir tanrıça ile çift başlı bir kadın figürini dikkati çeken örneklerdendir. Kabartmalar iki tiptedir. Yüksek kabartmalar ve tam plastik olarak işlenmiş hayvan başları. Kabartmalarda genel olarak, kollarını ve bacaklarını iki yana açmış, veya sadece kollarını dans eder durumda açmış olarak gösterilen kadınlar tasvir edilmiştir. Kabartmalarda erkek figürlerine rastlanmamakla birlikte, bunların yerini yine plastik olarak işlenmiş boğa başlarının tuttuğuna inanılmaktadır. Bu boğa başlarının boynuzları gerçek hayvan boynuzları ile yapılmıştır. Tüm olarak tasvir edilen tek hayvan leopardır. Duvar resimleri konu bakımından büyük bir değişkenlik göstermektedir. Bazıları sadece tek renkli kırmızı panolardan ibaretken, diğerleri geometrik tekstil motifleri ile bezenmiştir. Ayrıca, ev biçimli bezemeler dikkati çekmektedir. Diğer yandan bazı duvar resimleri konuludur. Bir tanesinde bir kentin arkasında bulunan bir yanardağın indifa etmesi tasvir edilmiştir. Birkaçı ise, ölümle ilgili sahneleri içermektedir. Böylelerinde, başsız cesetleri gagalayan abartılmış büyüklükteki akbabalar; bir akbabayı elindeki sapan taşıyla, parçalamaya çalıştığı cesetten uzaklaştırmaya uğraşan bir insan veya kanlı insan başlarını taşıyan bir adam gibi, dehşet verici konular canlandırılmıştır. Bir resimde, saz ve hasırlardan yapılmış bir yapının altında insan başları ve insan bedenine ait parçalar tasvir edilmiştir. Birkaç duvar resmi ise hayvanların tuzağa düşürülerek yakalanmasını konu almıştır. İlgi çekici olan taraf bu hayvanların yakalanmaya çalışılması fakat avlanmamasıdır. Tasvir edilen hayvanlar boğalar, yaban geyikleri, yaban domuzları, aslanlar ve ayılardır. Duvar resimleri beyaz badanalanmış ve perdahlanarak parlatılmış bir zemin üzerine yağ ile karıştırılarak elde edilen ve genellikle maden kökenli olan, kırmızı, sarı ve siyah renkli doğal boyalarla yapılmıştır. Resimler, üzerlerine tekrar badana çekilmek suretiyle yenileniyor, bazı sahneler aynen tekrarlandığı gibi, bazıları da konu değişikliğine uğruyordu. Bazı duvar resimlerinin yüz kez yapılıp bozulduğu üzerlerindeki ince boya tabakalarından anlaşılmaktadır. Kabartmalar ise saman topakları, tahta veya çamur üzerine ince kil ile yapılmıştır.

Çatalhöyük insanları bilinmeyen bir nedenle, hafire göre İÖ 6300, genellikle kabul edilen tarihlemeye göre ise İÖ 5700-5600 yıllarında Çarşamba Çayı'nın diğer kıyısındaki Batı Çatalhöyük'e geçmişlerdir. Hemen hemen aynı tarihlerde, Çatalhöyük'den yaklaşık 300 km. batıda Burdur'un 26 km. güneybatısında bulunan Hacılar Höyüğü'nde saptanan Geç Neolitik evrede de bir tahribat görülmektedir. Bu devreden sonra Anadolu tarihöncesinde yeni bir dönem, kelime anlamı **Bakır-taş** olan **Kalkolitik çağ** başlamaktadır.

Anadolu'daki Neolitik merkezler, sadece bu adı geçenlerden ibaret değildir. Tarsus'ta, Mersin'de, Hatay Amuk Ovası'ndaki çeşitli höyüklerde, Göller Bölgesi'nde (Erbaba, Suberde) ve İç Anadolu'da (Aşıklı Höyük, Can Hasan) bu çağa ait yerleşmeler bulunmaktadır.

2. NEOLİTİK'DEN KALKOLİTİK ÇAĞA GEÇİŞ

1957-60 yılları arasında kazılan Hacılar'da başlıca 3 kültür saptanabilmiştir: Bunlardan en yenisi Erken Kalkolitik devre ait ikincisi Geç Neolitik, en eskisi ise **Akeramik** Neolitik kültüre aittir.

Hacılar'ın Geç Neolitik yerleşmesiyle Çatalhöyük Neolitik'i arasında mimari yönden göze batan başlıca ayrılık Hacılar'da evlere kapıdan değil, doğrudan doğruya bir avluya açılan geniş kapılardan girilmesidir. Evler arasında bulunan dar sokaklar da, kent dokusu içinde ilk defa burada görülmeye başlar.

Avcılığın, tarımın öncelik kazanması sonucu etkinliğini kaybetmesiyle Kalkolitik toplum yaşamında bazı değişimler ortaya çıkmıştır. Örneğin, Erken Neolitik sonlarında azalmaya başlayan avlanma ile ilgili büyük duvar resimleri yapılmaz olmuş, erkek tasvirleri azalarak, bereketlilik simgesi olan kadın figürleri artmış ve yaygınlaşmıştır. Çatalhöyük'deki tapınaklar da Hacılar'da artık yoktur.

scanfan

Üst: Boyalı duvar resmi. Neolitik çağ. İÖ 7000, Çatalhöyük. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Sol alt: Boyalı bir keramik örneği. Kalkolitik çağ. İÖ 5250. Hacılar. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Sağ alt: Pişmiştopraktan yapılmış oturan bir tanrıça heykelciği. Neolitik çağ sonları. İÖ 5600. Hacılar. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara.

Çakmaktaşı aletlerin yapımı herhalde gittikçe daha çok kullanılan bakır karşısında gerilemiştir.
Hacılar'da ölüler evlerin içine değil de yerleşme dışındaki mezarlıklara gömülmeye başlamıştır.
Dini tasvirler eski geleneklere göre sürmektedir: Erkek figürleri çok azalmakla beraber yine çocuklar ya da leoparlarla birlikte gösterilen tanrıça heykelcikleri sanat eserleri repertuarında önemli bir yer tutmaktadır. Bunlarda kullanılan malzeme içinde kil, taşa göre ağırlık kazanmıştır. Resim sanatı da, duvarlara değil, boya bezekli pişmiştoprak kaplara çoğu kez geometrik motifler biçiminde uygulanmaktadır. Hacılar Erken Kalkolitik çağı keramiği, gerek biçim gerek bezeme yönünden aşılamaz bir düzeye ulaşmıştır.
Erken Kalkolitik çağın sonlarına doğru Hacılar büyük bir yıkıma uğramış, yeni gelenler burada bir savunma sistemi yapmışlar, fakat bu yerleşme de düşman saldırısı sonunda tümüyle ortadan kalkarak höyük terk edilmiştir. Ancak, Mersin ve yine Konya bölgesindeki Can Hasan gibi yerleşmelerde bir Orta Kalkolitik çağ (yaklaşık İÖ 4750-4000) gelişmesini sürdürmüştür. Çok renkli bezemeli, ince keramiğin ortaya çıkışı bu çağın özelliğidir. Pişmiştoprak figürin ve heykelciklerin yapımında bu çağda bir azalma olduğu da gözlenmektedir. Bunun nedeni, belki de levha halinde dövülmüş bakırdan yapılma figürinlerin artık tercih edilmesidir. Balkanlar'da bu tip figürinler ele geçmesine rağmen Anadolu'da böyle eşyanın en çok çıktığı mezarlıklar -bu devre ait- henüz bulunmadığı için bu varsayımı doğruluğunu kesinlikle iddia etmek mümkün olamamaktadır.
Geç Kalkolitik çağı (İÖ 4000-3000) en iyi biçimde yansıtan merkez Denizli-Çivril yakınındaki, Büyük Menderes'in kaynağında bulunan Beycesultan'dır. Hiç kesintisiz bir yerleşmeye sahne olan bu höyükte 40 tabaka saptanmıştır. Bunlardan en eski 20 kat Geç Kalkolitik çağa tarihlenmektedir.
Bu çağdaki yerleşim merkezleri, İstanbul'da Fikirtepe'den, Samsun'da İkiztepe'ye, Çanakkale bölgesindeki Kumtepe'den İç Anadolu'daki Büyük Güllücek'e, Göller Bölgesi'ndeki Kuruçay'dan, Amuk Ovası'na ve Doğu Anadolu'ya kadar yayılan, geniş bir dağılım gösterirler.
Beycesultan'a yerleşen insanların göçebe olmadıkları, tarım ve hayvancılığı bildikleri, dokuma üretiminde usta oldukları kurdukları ilk yerleşmede çıkan buluntulardan anlaşılmaktadır. Buradaki başka bir belge de, erken devirlere ait katlardan birinde çıkan bir madeni eşya topluluğudur. Bir çömlek içine konmuş bu eşyalar, bir hançer parçası, bir orak,iki bız, üç iğne, birkaç parça dövülmüş bakır ile bir gümüş yüzükten meydana gelen bir koleksiyon oluşturmaktadır. O zamanın değerli bir madeni olan bakırın, böyle gündelik yaşamda kullanılabilen eşyaların yapımına harcanabilmiş olması, bu madenin eskiye oranla daha bol bulunabildiğini kanıtlamaktadır.
Bu çağın yapıları, genellikle, içlerinde ocakları ve tahıl depoloma yerleri bulunan, bazılarında seki veya platformlar yapılmış dikdörtgen planlı, tek odalı, kerpiç evlerdir. Evlerin bazılarına binanın dar kenarında bulunan bir sundurmadan geçilerek girildiği dikkati çekmektedir. Bu ev planı daha sonraki çağlarda özellikle Batı Anadolu'da ve Ege dünyasında **"megaron"** olarak nitelenen yapılarda uygulanmıştır. Evlerin döşemelerinin altında kaba çömlekler içine konmuş çocuk iskeletleri bulunmasına karşılık, erişkin insanlara ait mezarlara rastlanmaması mezarlıkların yerleşme dışında olması gerektiğine işaret etmektedir. Dinsel görüşler hakkında bilgi verecek fazla malzeme yoktur. Özel olarak yapılmış tapınaklar Geç Kalkolitik çağa ait yerleşme

scanfan

Sol: Pişmiştopraktan yapılma tahtında oturan bir tanrıça heykelciği. Neolitik çağ. İÖ 7000. Çatalhöyük. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Sağ: Elektron altın karışımından yapılma bir tanrıça heykelciği. Eski Tunç Çağı. Hasanoğlan. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara.

katlarında bulunmamıştır. Ancak, çağın sonlarında, stilize gölgeli daire biçimli başlı, mermer bir idol tipi ortaya çıkmaktadır.
Keramik, eski devrelerden çok farklıdır. Bu çağın ağır ve kaba çanak-çömleği ile örneğin Hacılar'ın üstün bir beğeni anlayışı ile bezenmiş boyalı keramiği arasındaki ayrılık, her iki çağın apayrı geleneklere sahip olduğu açıkça göstermektedir.

3. ESKİ TUNÇ ÇAĞI

Anadolu'da madenciliğin yaygınlaşması,ince de değindiğimiz gibi, daha çok eskilerden beri madenlerin, özellikle bakırın, az da olsa kullanılmasından kaynaklanan uzun bir sürecin sonucudur. Gelişimini **'eski', 'orta', 'son'** olarak üç döneme böldüğümüz Tunç çağlarının 1000 yılı aşkın bir süreyi kapsayan **'eski'**, döneminin ancak son evresinde tunç eşya ilk kez gerçekten çoğalmıştır. Bakır eşya hep yeniden eritilerek tekrar tekrar kullanıldığı için, arkeologlar, armağan olarak mezarlara konmuş veya yangın gibi bir felaketle tahrip edilmiş bir yapıda bırakılmak zorunda kalınmış değilse, bakır eşyaya çok sık rastlamazlar. Bu bakımdan, Eski Tunç çağının ilk iki evresinde madenciliğin önem kazanmış olduğu, ele geçen tunç eşyanın sayısının fazla oluşundan çok, taş aletlerin ortadan kalkmış olmasından ve bu çağların parlak perdahlı yüzleri, madeni kulpların benzeri kulpların, keskin omurgaları, akıtacaklarındaki sert kıvrımlar ve üzerlerindeki oluk ve yiv biçimindeki bezemeleriyle açıkça madeni kapları taklit eden çanak-çömleğinden anlaşılmaktadır.
Eski Tunç çağı, genellikle İÖ 3000-2000 yılları arasına tarihlenir. Bu 1000 yıl içinde yeşermiş bütün kültürlerin aynı özellikleri paylaşması beklenemez. Bu çağın yerleşmeleri güneydoğuda İslahiye Bölgesi, Çukurova ve Amuk Ovası'nda, Batıda Troia ve çevresinde, güneyde Elmalı yakınındaki Semayük'te, Konya yakınındaki Karahöyük ve aynı yöredeki diğer höyüklerde, İç Anadolu'da Karaoğlan, Etiyokuşu, Ahlatlıbel, Polatlı, Bitik, Gordion, Koçumbeli, Yazırhöyük, Büyük Güllücek, Alişar, Alacahöyük, Kültepe, Hashüyük, Acem Höyük'te, Doğu Anadolu'da Malatya dolaylarında, Elazığ bölgesinde, Erzurum'daki Karaz, Pulur ve Güzelova'da ve Kuzey Anadolu'da Samsun-Sinop dolaylarında görülmektedir. Fakat, metalurji alanındaki büyük gelişmeler, özellikle İç Anadolu'nun kuzey kesiminde ortaya çıkarılan buluntular yardımıyla kanıtlanmaktadır. Alacahöyük'deki mezarlarda bulunmuş olan ve artık herkes tarafından tanınan güneş kursları, dağ keçileri, boğalar ve sistrum adını verdiğimiz çıngıraklar bu çağın eserleridir. Dikdörtgen biçimli, üstleri ağaç veya taşlarla kapatılmış mezar odalarında gömü armağanı olarak böyle değerli eşyanın çok sayıda bulunması, bu mezarların yönetici sınıfa ait kişilerin gömüldüğü yerler olduğunda kuşku bırakmamaktadır. O devirdeki yöneticilerin zenginliği başka merkezlerdeki mimari kalıntılarla da doğrulanmaktadır. Mersin ve Troia'da bu çağa ait tahkimatlı yapılar meydana çıkarılmıştır. Özellikle, ilk kazıların üstünden bir yüzyıl geçmesine rağmen henüz gerçekten Homeros'un Troia'sı olup olmadığı tartışılan, fakat artık hep bu adla anılan Çanakkale bölgesindeki Hisarlık Höyüğü'nün ikinci katında, yani Troia II'de bulunan, etrafı kalın surlarla çevrilmiş bir alanın ortasındaki dikdörtgen planlı, içlerine dar taraflarındaki bir verandadan geçilerek girilen ve megaron adı ile arkeoloji literatürüne girmiş yapılar, yöneticilere ait saray ya da saray kompleksi olarak nitelenmektedir. Troia'nın 45 m. uzunlukta ve 13 m. genişlikte olan bu sarayına karşılık, halkın evleri, Mersin'de ya da Lesbos Adası'nda Thermi'de yapılan kazıların gösterdiği gibi,

scanfan

çok daha basit ve mütevazi ölçülerdedir.
Bu çağın dinsel yapıları Beycesultan'ın bu döneme tarihlenen katlarında gün ışığına çıkarılmıştır. Tapınak olarak kullanılan mekânlarda genellikle bir tanrı ve bir tanrıçadan oluşan bir kutsal çifti simgeleyen figürler ve bunların önünde sunulacak kurbanlar için kaplar bulunmaktadır. Ayrıca, kutsal mekânın dışında, herhalde tanrılara sunulan kurban ekmeklerinin hazırlanması için ocaklar da vardır. Tapınakların bazılarında -Çatalhöyük'deki gibi- stilize boynuz çıkıntılar ile boğa başını simgeleyen sunaklar dikkati çekmektedir. Eski Bronz çağı Anadolu kültürleri gerek kendilerinden önceki, gerek sonraki çağlarla olduğu kadar komşu coğrafi mekânlarla da bir bağıntı içindedir. Neolitik Çatalhöyük'den tanınan kutsal hayvan boğa, Beycesultan sunaklarında ve Alacahöyük standartlarında sürdüğü gibi, Hitit tanrılar topluluğunun başındaki fırtına tanrısının da kutsal hayvanı olarak önemini korumuştur. Hatti ve sonra Hitit dinsel inançlarının birçoğunun köklerinin Neolitik çağa kadar gittiğini tahmin etmek güç değildir. Anadolu bu çağda keramik biçimleri, ev türleri ve yapı teknikleri ile dinsel semboller bakımından, bir yandan Ege dünyası ve Balkanlar ile ilişkili görünürken, diğer yandan yukarıda sözünü ettiğimiz madencilik eserleri açısından Kafkasya ile bağıntısını açıkça belli etmektedir. Kafkasya'nın Kuban bölgesindeki Maikop'ta **Kurgan** adı verilen mezarlarda bulunan madeni eşya ile İç Anadolu'nun kuzey kesimindeki Alacahöyük ya da Horoztepe gibi merkezlerde gün ışığına çıkarılan madeni eşyalar arasındaki benzerlik, metalurji alanında gelişkin bir ustalık düzeyine ulaşmış bir toplumun Kafkasya'dan Anadolu'ya yayılmış olmasıyla açıklanmak istenmektedir. Gerçekten de, bu eserlerin yaratıcıları genellikle kabul edildiği gibi Anadolu'nun yerli halkı olan Hattiler'midir , yoksa halk Ḫattili'dir de, bu madencilik bilgisini getirenler Alaca mezarlarının sahipleri olan yönetici sınıftan kişiler Hititler'in öncüleri ve onlarla aynı soydan olan Hint-Avrupa kökenli insanlar mıdır? Yoksa, bütün benzerlikler Neolitik çağdan beri var olan bölgeler arası ticaret nedeniyle oluşan bir kültürel etkileşmenin sonucu mudur? Henüz bunların cevabını kesinlikle veremiyoruz, ama bilinen bir gerçek şudur ki, tarihöncesi Anadolusu insanlığın gelişiminde saptanabilen bütün aşamaları yaşamış şanslı bir toprak parçasıdır.
Eski Bronz Çağından sonra Anadolu, önce **Protohistorik** sonradan **Historik** çağlarına başlamış ve maddi kültür belgelerinin yanında bundan sonra yazılı belgeler de yer almıştır.

ZAMAN CETVELİ

BİBLİOGRAFYA

Hitit Öncesinde Anadolu

ALKIM, U.B., *Anatolia I*, Geneva, 1968.
BLEGEN, C.W., *Troy and Trojans*, London, 1963.
BLEGEN, C.W., *Troy*, Cambridge Ancient History, 1964.
ESİN, U., *İlk üretimciliğe geçiş evresinde Anadolu ve Güney Doğu Avrupa, II- Kültürler Sorunu*, İstanbul, 1981.
LLOYD, S., *Early Anatolia*, Harmondsworth, 1956.
LLOYD, S., MELLAART, J., *Beycesultan I.*, London, 1962.
LLOYD, S., *Early Highland Peoples of Anatolia*, London, 1967.
MELLAART, J., *Anatolia (c. 4000-2300 B.C.)*, Cambridge Ancient History, 1965.
MELLAART, J., *Anatolia before c. 4000 B.C. and Anatolia c. 2300-1750 B.C.*, Cambridge Ancient History, 1966 a.
MELLAART, J., *The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia*, Beirut, 1966 b.
MELLAART. J., *Çatal Hüyük, a neolithic Town in Anatolia*, London, 1967.
MELLAART, J., *Excavations at Hacılar*, Edinburg, 1970
MELLAART, J., *The Neolithic of the Near East*, London, 1975.
MELLAART, J., *The Archaeology of Ancient Turkey*, London, 1978.

scanfan

HİTİTLER

Doç. Dr. Ali M. Dinçol

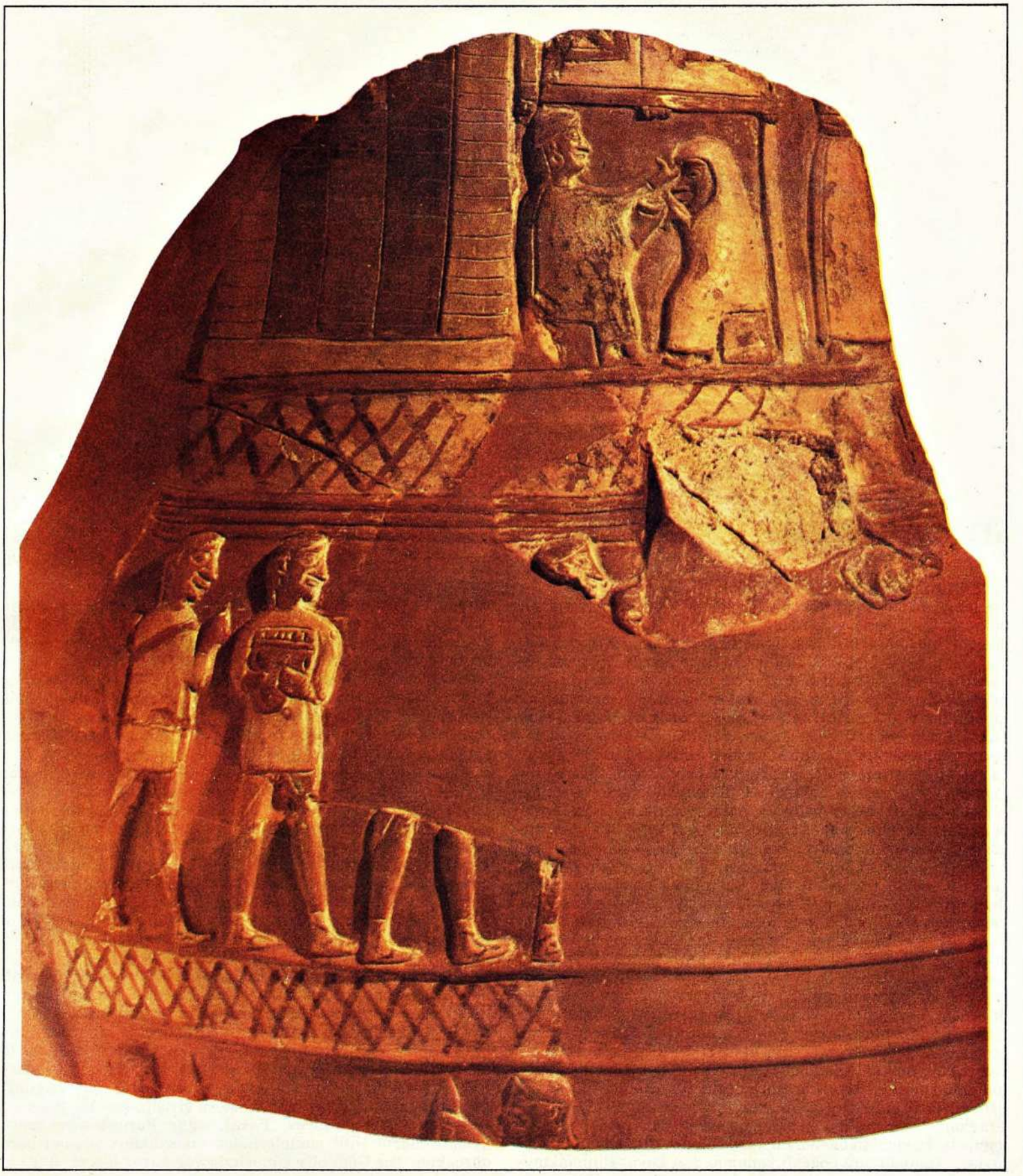

scanfan

HİTİTLER

Doç. Dr. Ali M.Dinçol

SİYASAL TARİH

1. TARİHÖNCESİNDEN TARİHE

Toplumların Tarihöncesi çağları, henüz kendileriyle ilgili dolaysız bilgi veren yazılı belgelerin bulunmadığı, başka bir deyişle herhangi bir yazı sistemini dillerine uygulamaya geçmedikleri zaman kesitleridir. Bu dönemlerde toplumların yarattıkları uygarlıkların düzeyi ve yaşam biçimleriyle ilgili bilgiler, günümüze gelebilmiş **maddi belgeler**'in arkeologlar tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılması sonucu elde edilmektedir. Maddi belgelerden, günümüzde artık yaşamayan insan topluluklarından kalan her türlü eşya ile, mimarlık ve sanat eserleri anlaşılmaktadır. Bu suskun belgelerin dışında, bir de o günkü toplumların fikir ürünleri diyebileceğimiz **yazılı belgeler** bulunmaktadır ki, bunların okunması ile elde edilen bilgilerin ışığı altında insanlığın geçmişi hemen her yönüyle anlaşılabilir bir duruma gelir. Bu aşamaya gelen toplumlar, tarihöncesi çağlardan tarihsel çağlara geçmiş sayılırlar. Eğer, bir toplum henüz kendisiyle ilgili dolaysız bilgi sağlayan belge yaratma aşamasına gelmemiş, fakat çevresinde bulunan ve yazıyı kullanmasını bilen başka toplumların belgeleri o toplumla ilgili bilgi veriyorsa, söz konusu insan topluluğu **protohistorik** bir çağ yaşıyor demektir.

Anadolu'da yaşayan toplumlar da tarih çağlarına geçmeden önce, Ön Asya adını verdiğimiz ve yaklaşık olarak batıda Ege Adaları'ndan başlayarak Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır, Mezopotamya ve İran'ı içine alan coğrafi alanda yaşamış yazıyı kullanmaya Anadolulu insanlardan çok önce başlamış toplumların bıraktıkları yazılı belgeler yardımıyla böyle bir protohistorik çağa ulaşmıştır.

Anadolu, Ön Asya'nın kapsamına giren yukarıdaki alanlar içinde iki bakımdan önemli bir yere sahipti. Bu önemin birinci nedeni Anadolu'nun coğrafi konumundan kaynaklanmaktaydı; Ege dünyası ile Doğu dünyası arasında ilişkiyi sağlayan Anadolu Yarımadası idi. Ancak, bu durumu nedeniyle Anadolu'yu çoğu kez görüldüğü gibi, bir **köprü** olarak da nitelemek doğru değildir, çünkü köprü daha çok bir geçiş aracıdır; oysa Anadolu sadece bir yerden bir yere geçilen bir toprak parçası değil, yerleşilen, yurt edinilen, yöresindeki bütün kültürlerden etkilenen ve onları etkileyen, değerli bir yaşam alanı idi. Anadolu'nun ikinci önemli yönü ekonomikti. Anadolu, ilgili komşu toplumların yazılı belgelerinden sağlanan ilk bilgilere bakılacak olursa Ön Asya'nın, özellikle Mezopotamya'nın, inşaat ahşabı, bakır ve gümüş gereksinmesini karşılayan bir hammadde deposu durumundaydı. Anadolu toplumları henüz büyük bir devlet haline gelmemişken, Mezopotamya'da bir İmparatorluk kurmuş olan Akad Kralı Sargon (İÖ 2340-2284), tarihsel içerikli yazıtlarında Amanus ve Toros Dağları'na, yani Anadolu'nun güneydoğu sınırlarına değin geldiğinden söz etmektedir. Kendinden sonra, fakat yine Akadlı Sargon'a atfen yazılan, daha çok efsanevi karakter taşıyan ve literatüre **Savaş Kralı Efsanesi** olarak geçmiş belgede ise, Sargon'un Anadolu içlerine sefer düzenlediği anlatılmaktadır. Belgeye göre, Anadolu'da bulunan ve Hitit dönemindeki Puruşhanda kenti ile eşitliği kuşkusuz olan Burşahanda kenti tüccarlarından bir kurul **Dünyanın kralı** olarak niteledikleri Sargon'a başvurarak, ondan kendilerini korumasını, rica ederler; **çünkü onlar asker değildirler.** Sargon'un gideceği ülke çeşitli ağaçlarla dolu, ormanlık, zengin bir ülkedir; ama, Burşahanda'ya değin yol uzun ve zahmetli bir yolculuk gerektirecektir. Sargon'un bu sefere girişip, girişmediğini bu belgeden öğrenemiyoruz. Fakat, eğer Puruşhanda kenti, araştırıcıların Hitit metinlerinden çıkardıkları sonuca göre gercekten Tuz Gölü'nün güneyinde yer alıyor idivse. burada

scanfan

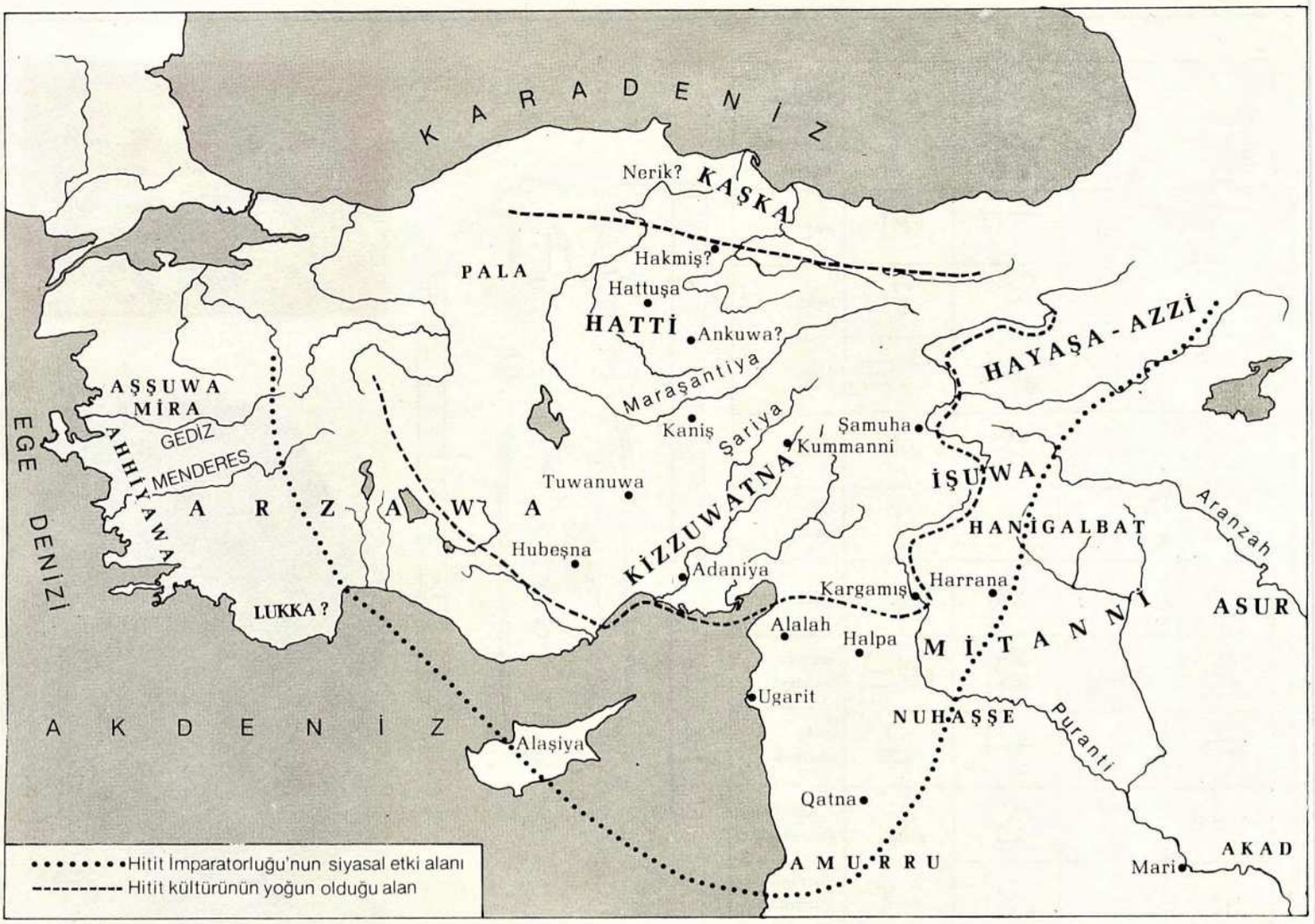

Sargon'un koruması altına girmek isteyen tüccarların bulunması ilgi çekicidir. Hemen şunu söylemek gerekir ki, Tuz Gölü yöresi bugün olduğu gibi kurak değildi. Bu bölgede yapılan kazılarda ortaya çıkan hayvan ve bitki kalıntıları, buranın yağışlı bir iklime ve ormanlık bir bitki örtüsüne, doğal olarak da buna uygun hayvan varlığına sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Bu bölgedeki tüccarların Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticaret ilişkilerinin sıkılığını vurguladıkları açıkça belli olmaktadır. İki ülke arasındaki dağlık bölgeler düşünülecek olursa, tüccarların Sargon'a yolun zahmetinden söz ederken hangi güçlükleri anlatmak istedikleri anlaşılır. Bu güçlüklere karşın, tüccarları Anadolu'ya çeken şey, herhalde buradaki hammadde zenginliği olmalıdır. Sargon'dan sonra bir başka Akad Kralı olan Naramsin (İÖ 2260-2223) de, yazıtlarında Anadolu sınırlarına değin varan askeri seferler yaptığını anlatmaktadır. Ona atfedilen efsanede ise, Naramsin'in Anadolu'ya girdiğinden, hatta kendisine karşı 17 kralın birleşmesiyle kurulan bir koalisyona karşı savaştığından söz edilmektedir. Bunlar, efsane türünde yazılı belgeler olarak tarihsel gerçeği yansıtmasalar bile, Akad krallarının Anadolu'nun tüccarlardan dinledikleri zenginlikleri karşısında kayıtsız kalmadıklarını ve burayı ele geçirmek için emeller beslediklerini göstermeye yeterlidir. Anadolu protohistorik çağında yalnız Mezopotamya ile değil, Manyas Gölü yakınındaki Dorak'ta bulunduğu söylenen (bu mezar buluntularının şimdi nerede olduğu belli değildir) kral mezarlarında ele geçirilen ince bir altın levha üzerinde bulunan 5. sülale firavunlarından Sahure'nin (İÖ 2475) adına bakılacak olursa, Mısır ile de siyasal ilişkiler kurmuştu. Ne yazık ki, bu ilişkilerin nedenleri ve yoğunluk derecesi ile ilgili fazla bilgi edinemiyoruz.

Anadolu'nun tarihsel çağları, Çorum'un Sungurlu İlçesi'ne 5 km. uzaklıkta bulunan ve yapılan kazılarda Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa olduğu anlaşılan Boğazköy'de, Yozgat'ın güneydoğusuna düşen Alişar Höyük'te ve Kayseri'nin kuzeyindeki Kültepe'de bulunan, **çiviyazısı** ile yazılmış ve adına tablet dediğimiz kil levhacıklar ile başlar. Sayıca Alişar ve Boğazköy'de az, Kültepe'de ise onbinleri aşan bu tabletlerin yazılmış olduğu dil, Mezopotamya'da çok geniş bir zaman kesiti içinde konuşulmuş olan ve günümüzdeki Arapça ve İbranca ile aynı dil ailesine giren Akadça'nın Eski Asur lehçesidir. Bu tabletlerin yazısı ise, İÖ 4. bin yılda Mezopotamya'da Sumerler tarafından resimyazısı olarak icat olunan ve zamanla gelişerek basitleşip, resim biçimlerini kaybederek, dış görünüşü bakımından çiviye benzedikleri için zamanımızda çiviyazısı adı takılan, hece işaretlerinden kurulu bir yazı sistemidir. Bu yazı, genellikle her bilinmeyen yazı sisteminin çözülmesinde olduğu gibi, aynı yazıtın birden fazla dilde tekrarlandığı çift-dilli ya da çok-dilli denilen yazıtlar yardımıyla, bir Alman lise öğretmeni olan Grotefend'in öncü çalışmaları sonucunda, 19. yüzyılın başında okunabilmiştir. Anadolu'da bu yazı ve Akadça yazılan tabletlerin ortaya çıkışı ise 1881 yılına rastlar, yani bu tabletler bulunduğu sırada çiviyazısının ilk okunuşu üzerinden 80 yıldan fazla bir zaman geçmiştir. Tabletler, ilk önce antikacılar tarafından eski eser piyasasına sürülmüş ve buluntu yeri kesin olarak belirtilmek istenmediği için, bunların nereden çıkarıldığı sorusu, Kültepe'nin de içinde bulunduğu coğrafi yerin Roma dönemindeki adı olan Kappadokya Bölgesi gösterilerek geçiştirilmiştir. Bu yüzden çeşitli dünya müzelerince satın alınan Anadolu'nun bu ilk yazı ürünleri, **Kappadokya Tabletleri** adıyla tanınmaya başlanmıştır. Eski eser tüccarlarının bir sır olarak sakladıkları esas çıkış yerini bulmak için birçok girişimlerde

scanfan

Orijinal Piktograf	Gelişmiş Piktograf'ın durumu	Erken Bâbilce	Asurca	Orijinal yahut türetilmiş anlam
				kuş
				balık
				eşek
				öküz
				güneş gün
				tahıl
				meyva bahçesi
				çift sürmek
				Boomerang fırlatmak
				durmak yürümek

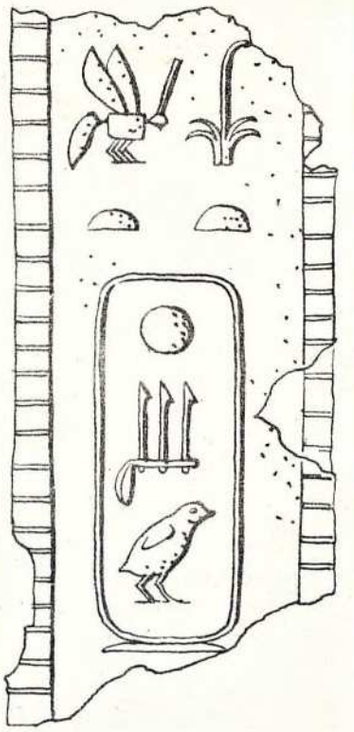

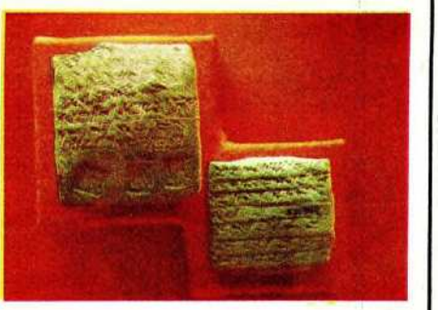

bulunulmuşsa da, bunlar başarısız kalmıştır. 1893-94 yıllarında E. Chantre bu tabletlerin Kültepe'de bulunabileceğini düşünmüş, ancak bu düşünce bir türlü doğrulanamamış ve 1925'e değin her yıl daha çok sayıda tablet eski eser pazarlarına sunulmuştur. Sonunda Çek bilgini B.Hrozny, Kültepe'de kazılar yapmaya başladığında, tabletlerin höyükte değil de, çok yakınındaki bir tarladan çıkarıldığını köylülerden öğrenebilmiş ve gerçekten de orada başlattığı kazıda 1000 kadar tablet ele geçirmiştir. Daha sonra Hrozny bu kazıları sürdürememiş ve araya giren 2. Dünya Savaşı nedeniyle araştırmalara ara verme zorunluluğu doğmuştur.

Gerek Kültepe Höyüğü'nde, gerek Asurlu tüccarların oturmuş olduğu anlaşılan ve tabletlerin bulunduğu yerleşmede, 1948 yılından beri Türk Tarih Kurumu adına Prof. Dr. Tahsin Özgüç tarafından sistemli kazılar yapılmaktadır. Bu kazılar sonucunda, bir **Asurlu tüccarlar kolonisi** olarak niteleyebileceğimiz yerleşmenin 4 tabakası olduğu saptanmıştır. Bunlardan IV. ve III. tabakalar en eski yerleşmeler olup, yazılı belgeden yoksundur. II ve Ib tabakalarında bulunan tabletlerin sayısı ise onbine varmaktadır.

2. ASUR TİCARET KOLONİLERİ

Mezopotamya'da kurulmuş devletlerin tarihleri, ilk kuruluş evreleri dışta tutulacak olursa, Anadolu'nun tarihine göre daha iyi bilinir. Bunun nedeni, Mezopotamya'da yapılmış ve bugün de sürmekte olan yoğun arkeolojik araştırmalarda ele geçen yazılı belge sayısının fazlalığı kadar, bu yazılı belgeler arasında bulunan kral listelerinin varlığıdır. Kral listeleri, hatırlanabilen ilk krallardan, belgenin yazıldığı ana kadar başa geçmiş bütün kralları tahtta kalış süreleri ile birlikte sıralar. Aradan geçen zamanla ilk kralların tümü akılda tutulamamış olduğundan, adları bilinen krallara çok uzun egemenlik süreleri verilmiş; böylece daha iyi hatırlanan krallarla ilk başa geçenler arasında oluşan boşluk kapatılmaya çalışılmıştır. Bundan dolayı, başlangıç evreleri için bu listeler fazla güvenilir tarih kaynakları değilse de, daha sonraki tarihsel gelişimin öğrenilmesinde yararları büyüktür. Yukardaki açıklamadan da anlaşılacağı gibi, kral listeleri sadece hangi kralın hangisinden sonra geldiğini, kaç yıl başta kaldığını gösteren ve devletlerin göreli (nisbi) kronolojisini belirleyen kaynaklardır. Örneğin, Kral A, 10 yıl hükümdarlık etmiş, sonra başa geçen Kral B, 25 yıl tahtta kalmıştır. Listede üçüncü kral olarak görünen Kral C ile Kral A arasında 35 yıllık bir süre olduğu hesaplanabilmektedir, ancak bu 35 yıllık zaman dilimi, dünyanın yaratılışından bugüne akıp giden ve çeşitli takvim sistemleri ile kavrayabildiğimiz zaman içinde nereye oturtulmalıdır? Örneğin 1800-1835 arasına mı ya da 1210-1245 arasına mı? İşte kral listeleri bu sorulara yanıt vermez, ama dolaylı olarak bunların yanıtlanmasına da yardım eder. Göreli kronolojiyi, kesin kronoloji haline sokmak için, yukarıdaki örnekte verdiğimiz zaman dilimi içinde bir değişmez nokta bulmak gerekmektedir. Bu kesin noktayı da bize Mısır ve Mezopotamya kaynaklı olan astronomi çalışmaları ve gökyüzü cisimlerinin hareketlerine, ay ve güneş tutulmalarına ait gözlemlerin kaydedilmiş olduğu belgeler sağlar. Bu gibi olaylar bazen çok uzun aralıklarla da olsa, periyodik olarak tekrarlanmakta ve bu periyodların süresi biliniyorsa, aynı durumun ne zamanlar görülmüş olabileceği geriye doğru hesaplanmaktadır. Sözgelimi eğer Kral B döneminin 3. yılında tam bir güneş tutulması olduğu belgelenmişse, bu kralın yaşamış olduğu sanılan zaman kesiti içine rastlayan güneş tutulması hesaplanır ve diyelim ki, İÖ 1337 yılı bulunur.

scanfan

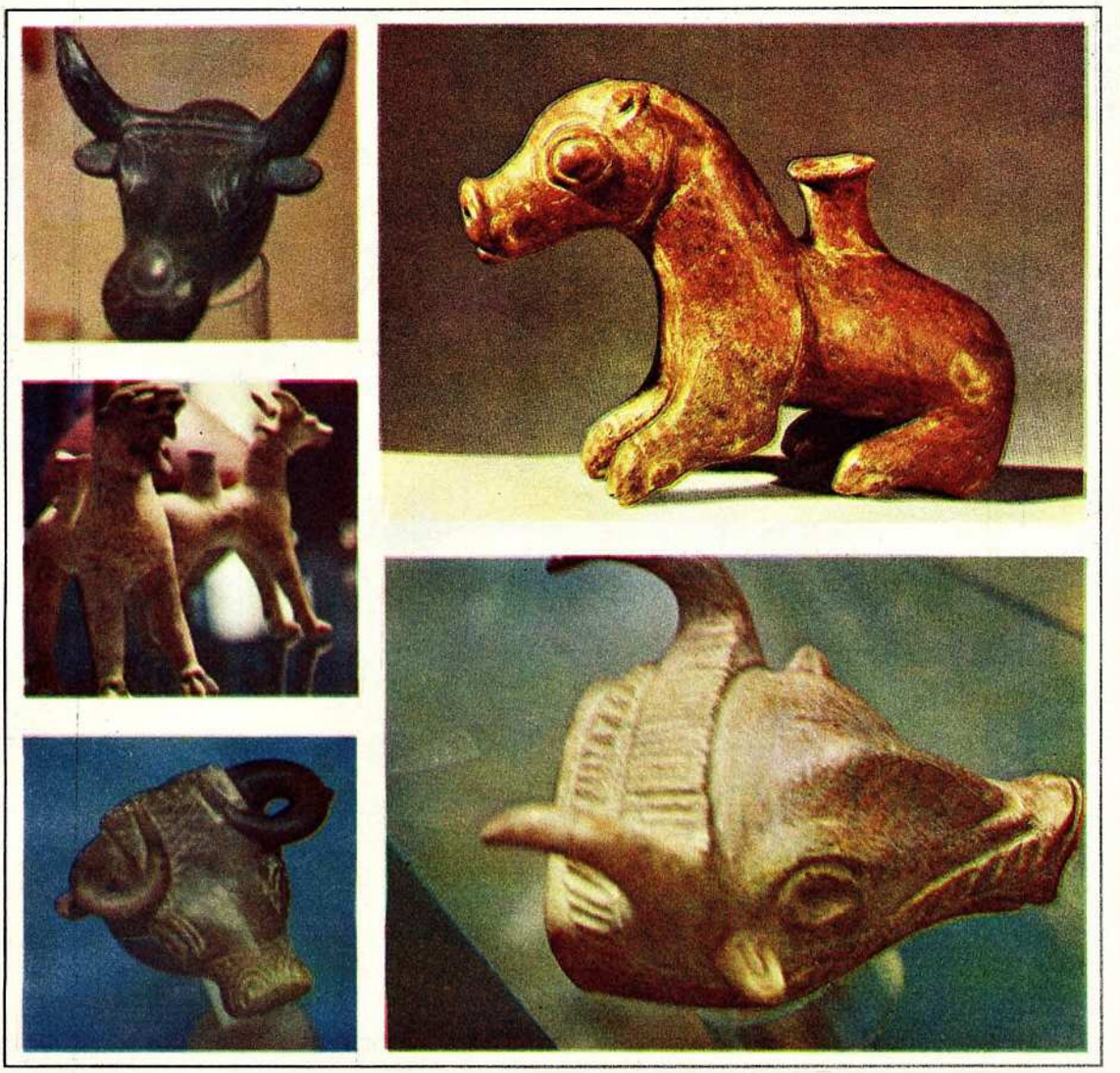

Boğa, boğa başı ve domuz biçiminde pişmiş toprak rhytonlar. Kültepe'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara. Yan sayfa sol: Çiviyazısının gelişimini gösteren bir tablo. Orta: Mısır'ın 5. sülale firavunlarından Sahure'ye (İÖ 2475) ait altın levha. Dorak'ta (Manyas Gölü yakını) bulunmuştur. Sağ üst: Zarf + tabletten oluşan bir Kültepe tableti. Ka. 968. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul. Alt: Akad kralı Naramsin'in (İÖ 2260-2223) Pir Hüseyin'de (Diyarbakır yakını) bulunmuş olan steli. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul

Bundan sonrası artık kolaydır; elde edilen bu değişmez noktadan hareketle, yalnız Kral B'nin değil, listede adı geçen bütün kralların tarihleri saptanabilir, dolayısıyla bir devletin kronolojisi anahatları ile ortaya çıkar.

Kültepe yanındaki Asurlu tüccarlara ait yerleşme yerinde saptanan II. tabakada bulunan tabletlerde geçen İrişum, Sargon ve Puzuraşşur gibi Asur kral adları ve her yıl atanan ve yıllara adlarını veren **yıl memurları**'nın adları yardımıyla bu tabaka İÖ 19.yüzyıla, Ib tabakası ise, İÖ 18. yüzyıla tarihlenebilmektedir.

Buradaki tabletlerden anlaşıldığına göre , yönetim merkezi Mezopotamya'daki Asur (bugün Kalat Şergat) kenti olan Asur Devleti vatandaşları olan tüccarlar, İÖ 19. ve 18. yüzyıllarda Kültepe'de olduğu gibi, Anadolu'nun değişik yerlerinde ticaret kolonileri kurmuşlar ve iyi örgütlenmiş bir pazar ağı geliştirmişlerdi. Bu ağ, iki tür ticaret merkezinden oluşmaktaydı. Bunlardan biri, Anadolu'da o zaman varlığı yine tabletlerden anlaşılan, henüz merkezi bir devlet otoritesine bağlı olmayan kent beylikleri yakınında kurulmuş olan, Asurlu tüccarların belirli bir serbesti içinde yaşayıp mesleklerini icra ettikleri, adına **karum** denilen ve Asurca **liman** ve **rıhtım** anlamına gelen yerleşmeler, büyük yerleşmelerdi. Diğer bir yerleşme ise Asurca **ubrum**/ **wabrum** sözcüğünden türetilmiş olan **wabartum**'lar (anlamı **misafir**) bulunmaktaydı ki, bunlar herhalde ana merkezler arasında tüccarların konakladıkları, belki mallarını geçici olarak depoladıkları, bir çeşit kervansaraylardı.

Ticaret kolonisi terimi , Asur'un Anadolu içine uzanan siyasal egemenliği olarak anlaşılmamalıdır. Bunlar, hem Asurlu tüccarlara, hem de koruması altına girdikleri kent beylerine karşılıklı çıkarlar sağlayan bir ticaret sistemin parçalarıydı. Dikkat edilmesi gereken ikinci bir nokta da, bu kolonilerin **uluslararası** bir karakter göstermesidir. Ele geçen belgelerdeki tüccar adları incelendiğinde, burada yalnız Asurlular'ın değil, yerli Anadolu halkına ait kişilerin de ticaret şirketlerine sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Bunların yanında Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya kökenli kişiler de ticaret yapmaktaydı. Bu nedenle çoğunluğu Asurla sıkı ilişkili tüccarlardan oluşan bir topluluğu barındırmasına karşın bu yerleşmelerin, yabancı devletlerin ve hükümdarların egemenliğinde olmadığını vurgulamak gerekmektedir.

Sözünü ettiğimiz ticaret ağı , Kültepe karum'unun II. katı ile çağdaş belgelerde 10, Ib ile çağdaş belgelerde ise 4 adet olarak görülmektedir. Wabartum'lar ise, II. tabakaya ait belgelerde yine 10, Ib'de bulunmuş belgelerde ise 2 adet olarak belirmektedir. Bütün bu örgütlenme içinde, sistemli bir biçimde kazıldığı için en iyi tanınanı ve en çok yazılı belge vereni ve eski adının **Kaneş** olduğu anlaşılan Kültepe'deki karum'dur. Tablet veren diğer 2 karum, sonradan Hititler'in başkentini oluşturacak olan Boğazköy'deki **karum Hattuş**, diğeri ise, eski adını kesinlikle bilmediğimiz Alişar'daki tüccar yerleşmesidir. Bu iki karum'da da Kaneş karum'una oranla çok daha az sayıda tablet bulunmuştur.

Asur ile Anadolu arasındaki ticaretin temelini, Asur'dan Anadolu'ya kalay ve dokuma ürünleri dışalımı karşılığında da Anadolu'dan genellikle gümüş, bazen de altın alımı oluşturmaktaydı. Anadolu'dan Asur'a bakır dışsatımı yapıldığı bilinmekteyse de, bakır ticaretinin Kaneş karum'undan değil de bakır madenleri yakınında kurulmuş başka bir karum'dan yapıldığı anlaşılmaktadır; Kaneş karum'unda ele geçen belgelerde bakır yollanması ile ilgili bir şey yoktur. Büyük bir olasılıkla bakır ticaretini elinde tutan ve Fırat yakınındaki Ergani bakır madenleri ile ilişkili olan bir karum bulunmaktaydı. Asurlu tüccarların Anadolu'ya getirdikleri

scanfan

Kültepe'nin genel planı (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Yan sayfa sol: Kültepe kârum'dan ev planları (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Sağ üst: Kültepe'den silindir mühür baskısı. Sağ alt: Kültepe'den damga mühür baskısı.

kalayın da Mezopotamya'dan değil, İran'da bulunan kalay kaynaklarından alındığı sanılmaktadır. Asur'dan getirilen tekstil ürünlerinin ise, Asur'a başka bölgelerden dışalımı yapılan yünün dokunması ile oluşturulduğunu ve dokumacılık işinde, genellikle kocaları Kaneş karumu'nda ticaretle uğraşan kadınların çalıştığını öğreniyoruz. Bu arada bazı tekstil ürünlerinin Asur aracılığıyla güneydeki Babil'den alındığını, işlenmiş eşya olarak bazı tunç malzemenin Asur'a dışsatımının yapıldığını yazılı belgelerden anlamaktayız. Mezopotamya ile İndus Bölgesi'nin de ticaret ilişkileri olduğuna dair ipuçlarına sahip olmamıza karşılık, buradan alınan eşyanın Asurlu tüccarlar aracılığı ile Anadolu'ya gönderilip gönderilmediğini kesinlikle bilmiyoruz.

Ticaret kervanlarında eşekler kullanılmaktaydı. Her tüccarın ya da firmanın Asur'dan birkaç eşeklik kervanlarla yola çıktığı, fakat bunların birleşerek konvoylar oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yollarda bazı tehlikeli durumlarla karşılaşıldığı kesindir. Tabletlerde **tepenin üstünde pusuya yatmış kara bir köpek, dağınık kervanları bekliyor; gözleri iyi insanları kolluyor** biçiminde, haydutları anlatan yarı-edebi türde anlatımlara rastlanır. Buna karşın, bu tehlikelerin Ortaçağ'da Akdeniz ticaretini olumsuz yönde etkileyen korsanların yarattığından daha az olduğu da söylenebilir. Kervanı korumakla yükümlü olan kişiye yapılan ödemelerden bazı belgelerde söz edilmekle beraber, büyük güvenlik güçlerinin gerekli olduğunu gösteren bir kayıt yoktur.

Anadolu ile yapılan ticaretin Asurlu tüccarlara büyük kazançlar sağladığı, özellikle tunç alaşımında kullanılan kalayın Anadolu'ya getirilmesinin % 100'ü aşan kar getirdiği, eldeki yazılı belgelerden öğrenilmektedir. Alıcının borçlanması durumunda % 30 oranında faiz elde edilmekteydi. Kolonilerin bulunduğu kentlerdeki yerel Anadolu kralları da buna karşılık dışalımı yapılan mallar üzerinden dokumalardan 1/20, kalaydan 2/65 oranında vergi almaktaydılar. Ayrıca, kervan yollarının geçtiği bölgelerdeki başka **beylere** malın % 10'u oranında **yol vergisi** ödemekteydiler. Kaneş gibi, karum'ların yakınında kurulu kentlerin kralları, meteorik demir ve değerli taşları doğrudan kendileri satma hakkına da sahiptiler. Bu nedenle, bazı malları yerel krallara haber vermeden kaçak olarak onların bölgelerine sokan ve vergiden kurtulma yollarına başvuran tüccarlar da yok değildi. Bir belgede **... kaçak mallar yakalandı; saray Puşu-ken adlı tüccarı hapse attı. Gardiyanlar çok uyanık. Bütün ülkelere kaçakçılık bildirildi ve nöbetçiler kondu. Dikkat! Kaçakçılık yapmayın!** biçiminde tüccarları uyaran bir metin dikkati çekmektedir. Yerel kralların Asurlu tüccarları koruma yükümlülüğünden başka, soygunlar nedeniyle oluşan kayıplarını garanti etme yönünde de görevleri vardı. Tüccarlar ise, siyasal ve adli bakımdan Asur yönetimine bağlıydılar.

Asurlu tüccarların yerleşmelerinde yaratmış oldukları maddi kültür, Anadolulu bir karaktere sahiptir. Avluları tam merkezde olmayan, tek ya da iki katlı dikdörtgen evleri, çanak-çömlek, madeni araçları ve pişmiştoprak heykelcikleri Anadolu'nun kültür çerçevesine çok uygundur. Geometrik motiflerle bezenmiş aslan, boğa ve diğer hayvan ya da ayakkabı biçiminde yapılmış kaplar, bu yerleşmenin kendine özgü ürünleridir. Tabletler üzerinde görülen mühürler de üslup bakımından aynı dönemdeki Mezopotamya örneklerinden farklıdır.

Anlaşıldığına göre, Asurlu tüccarların oluşturdukları kültür, maddi belgelerde kendini belli etmemekte, Anadolu'ya yabancı kişilerin buralarda yaşadığı, sadece yazılı belgelerden öğrenilmektedir. Bu tüccarların Anadolu kültürüne

scanfan

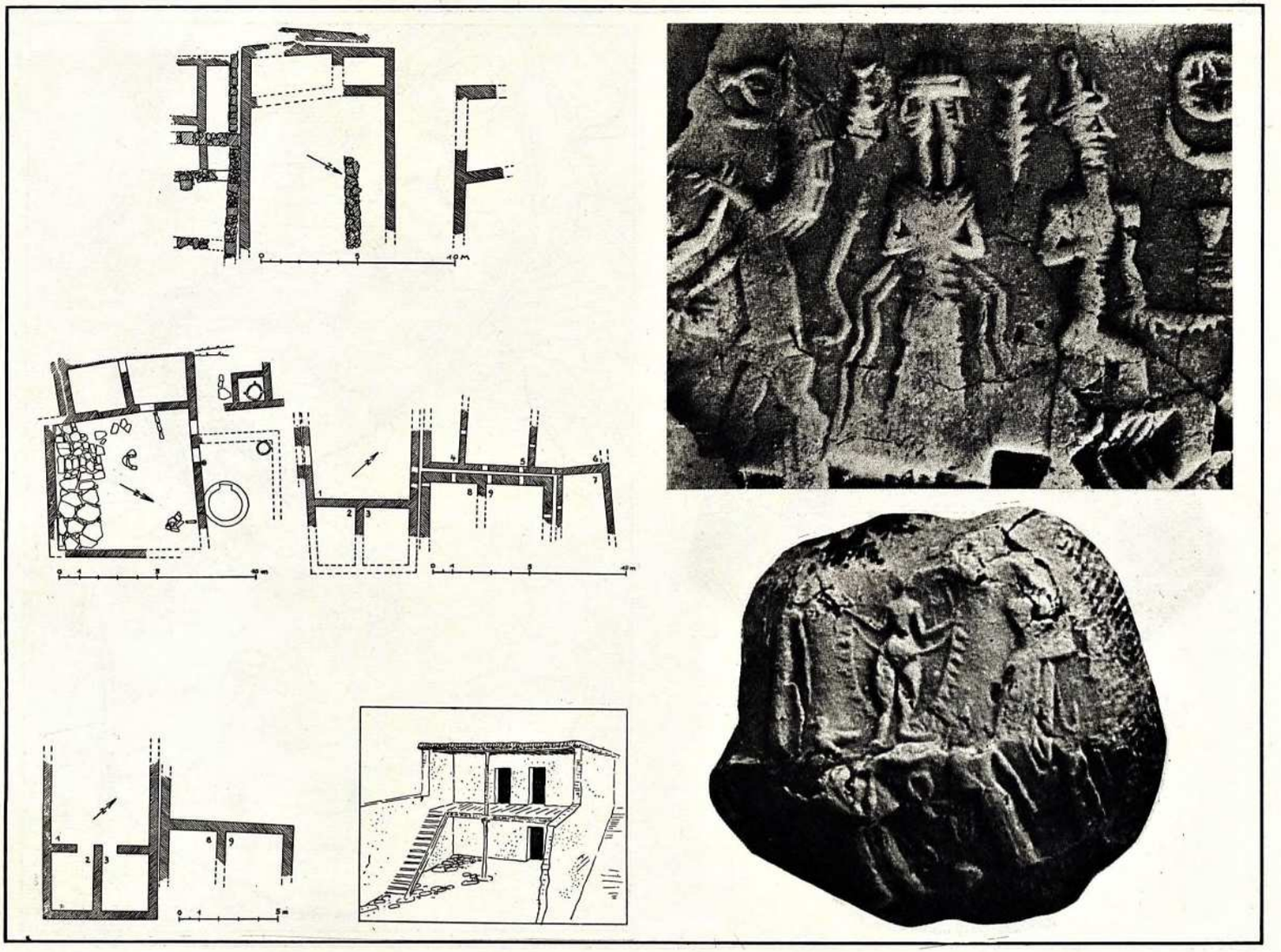

etkileri de fazla olmamıştır. İlişkileri, daha çok korunması altında bulundukları saraylarla olmuş, doğal olarak kültürel bakımdan daha tutucu olan yerel halk, Asurlular'ın ne dilinden, ne de toplumsal ve dinsel görüşlerinden fazla etkilenmemiştir. İleride sözünü edeceğimiz bir mektubun gösterdiği gibi, bu kolonistlerin zamanında yerel Anadolu krallarının kendi aralarındaki yazışmalarında bile kullanmış oldukları Eski Asur dili, Asur yerleşmelerinin ortadan kalkışından sonra tamamen silinip kaybolmuştur.

Asur Ticaret Kolonileri'nin hangi nedenlerle sona erdiğini kesinlikle bilemiyoruz. Ancak, kazılardan elde edilen verilere göre, bunlar büyük bir yıkım sonunda yok olmuşlardır. Karum II ve Ib tabakaları arasındaki yangın bunun kanıtıdır. Ib katında, ticaret ilişkilerinin az da olsa yeniden canlandığını, fakat eski canlılığına kavuşmadan, Asur ile olan bağların tümüyle kesildiğini görmekteyiz.

3. HİTİTLER'İN ORTAYA ÇIKIŞI

Asur Ticaret Kolonileri sırasında Anadolu'nun gevşek bir siyasal dokuya sahip olduğunu, yani o dönemde henüz güçlü bir merkezi otoritenin varolmadığından yukarda söz etmiştik. Kültepe'de ele geçen ve Mama Kralı Anum-Hirbi'den, Kaneş Kralı Warşama'ya yazılmış bir mektup, Anadolu'nun siyasal durumu ile ilgili çok ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu belgede Anum-Hirbi, Kaneş kralına şöyle demektedir: **Sen bana şöyle yazmışsın: Taişamalı benim kölemdir, ben onu sakinleştiririm. Fakat sen kölen Sibuhalı'yı yatıştırabiliyor musun? Taişamalı senin köpeğin ise, o nasıl oluyor da diğer hükümdarlara karşı bağımsız gibi davranabiliyor? Benim köpeğim Sibuhalı diğer hükümdarlara karşı istediği gibi davranıyor mu? Taşimalı aramızda nerdeyse üçüncü kral mı olacak? Benim düşmanım beni yendiğinde, Taişamalı benim ülkeme saldırdı, 12 kentimi yıkıp, sığır ve koyunları yağmaladı.** Bu belge, koloni çağı Anadolu'sunda küçük bölgeleri egemenliği altında tutan ve sahip oldukları askeri güç nedeniyle başka kralları da kendilerine bağımlı kılan yerel kralların varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Genişleme siyasetlerinin birbirine ters düşmesi nedeniyle, bunlar arasında zaman zaman sert mücadeleler olmakla beraber, zaman zaman da anlaşmalarla çıkarlarını daha iyi koruyacak ittifaklar oluşturulmaktaydı. Bu mektubun başka bir yerinde, gerçekten de Warşama'nın babası Kaneş kralı İnar döneminde, iki yerel devlet arasında bir anlaşma imzalandığı ve aralarında elçiler aracılığı ile diplomatik ilişkiler kurulmuş olduğu yazılıdır.

Mektupta kullanılan dil, Asurlu tüccarların da belgelerinde kullanmış oldukları Asurca'nın Eski lehçesidir. Bu nokta Anadolu için çok önemlidir ve Asurca'nın siyasal yazışma dili olarak yerel hükümdarlar arasında da geçerli olduğunu kanıtlamaktadır. Fakat sonradan bu dil Anadolu'dan silinmiş ve yerini ilerde göreceğimiz gibi, Hint-Avrupa dil ailesinin bir üyesi olan Hititçe almıştır.

Asur Ticaret Kolonileri'nde bulunmuş yazılı belgelerde, aslında Asurca olmayan birçok teknik terim geçer. Bu terimler, köken bakımından dilbilimciler tarafından Hint-Avrupa dil ailesine bağlanmaktadır. Bu özel sözcüklerin yanında, belgelerde bulunan kişi adlarından birçoğu da, yine etimolojik açıdan Hint-Avrupa kökenli olarak analiz edilebilmekte ve Hititler'in İÖ 19. yüzyılda Anadolu'da varolduklarının kanıtı sayılmaktadır. Daha ilerideki bölümlerde göreceğimiz gibi, kendilerini Kültepe'de krallık yapmış kişilerin soyuna bağlayan Hititler'in öncülleri, Asur Ticaret Kolonileri çağında Anadolu'ya çoktan girmiş, dil ve varlıklarını duyurmağa başlamış ve hatta yerel devletlerin

scanfan

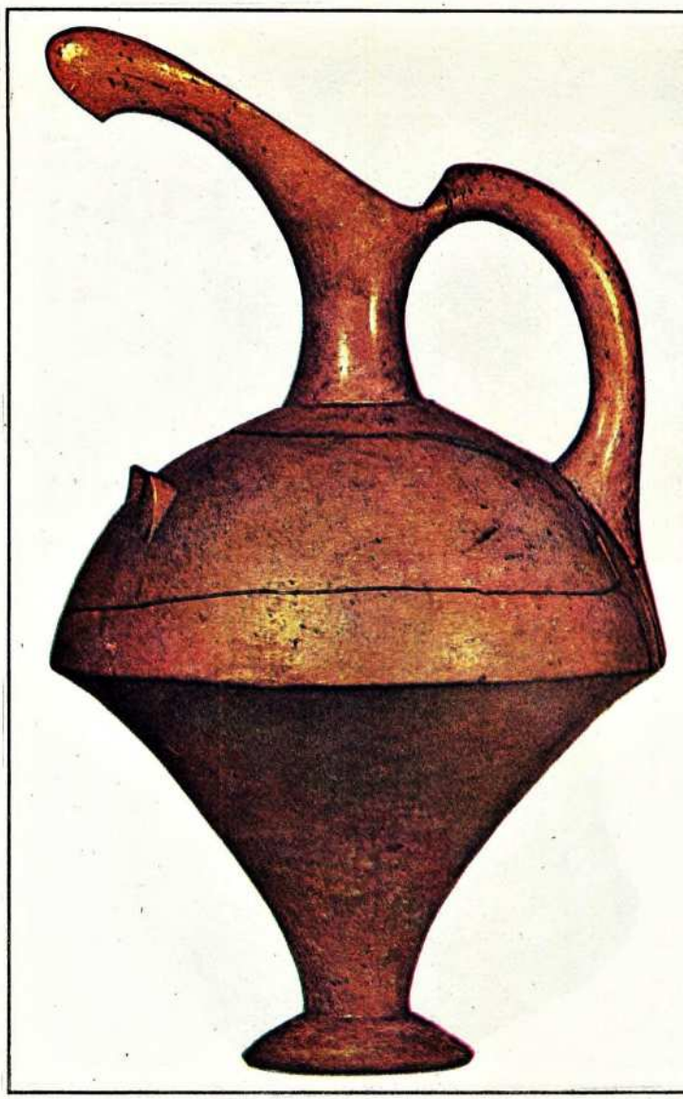

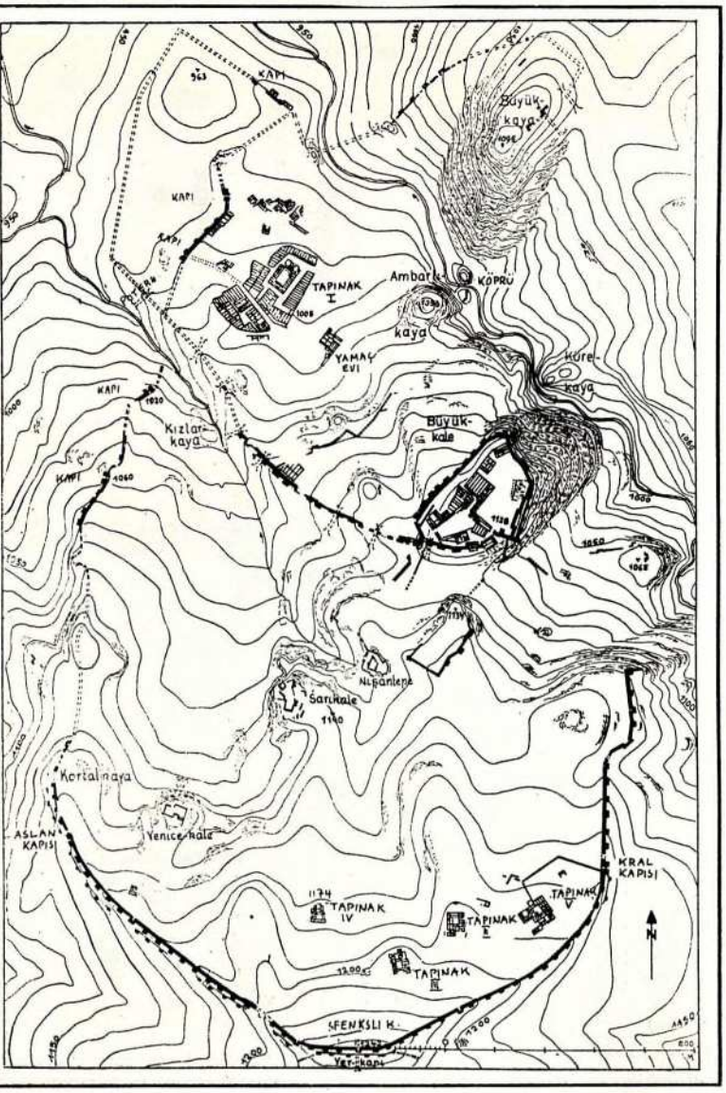

yönetiminde etkin bir rol oynamağa başlamışlardı. Hint-Avrupa soyundan olan Hititler'in, Anadolu'nun yerli halkı olmadıkları bilinmekte, ancak göç tarihleri ve Anadolu'ya giriş yolları henüz kesinlikle saptanamamaktadır. Hititler'in ya da daha genel bir terimle Hint-Avrupalı toplulukların Anadolu'ya, Trakya ve Boğazlar üzerinden; Doğu'da Kafkaslar yoluyla Derbent Kapıları'ndan, hatta Balkanlar'ın Karadeniz'e olan kıyılarından deniz yoluyla Orta Karadeniz'e geldikleri yönünde varsayımlar bugün tartışma konusu olmaktadır. Arkeolojik veriler, bunlardan hangisinin daha doğru olduğunu kanıtlayacak sağlam ipuçlarını henüz ortaya koyamamıştır.

Bilim dünyasının Hititler ile ilk karşılaşması 1887 yılına rastlar. Orta Mısır'daki Tell el-Amarna'da yapılan kaçak kazılarda, büyük bir tablet arşivine ait ilk belgeler bu tarihte eski eser pazarlarına sürülmüştü. Bu belgeler, İÖ. 14. yüzyılda Mısır firavunları olan 3. Amenofis, 4. Amenofis ve Tutenkamon'un, Ön Asya'daki başka devletlerin kralları ile olan diplomatik yazışmalarını içermekteydi. Çiviyazısı ve Babil lehçesi ile yazılmış olan bu tabletlerin birinde, Hitit Kralı Şuppiluliuma, firavun'a **kardeşim** diye hitab ediyor, kendisini onunla eşdeğer bir hükümdar olarak kabul ediyordu. Bazı belgelerde ise, Hititler'in Suriye üzerinde siyasal bir baskı öğesi oldukları ve buraya girdikleri kaydediliyordu. Mısır'ın Yeni İmparatorluk dönemine ait başka mektuplarda ise, Mısır-Hitit çatışmalarından söz edilmekteydi. Bütün bunlar, Martin Luther'in İncil çevirisinde, İbranca Hittim'in karşılığı olarak kullanılan Hititler ya da Het oğullarının, İÖ 2. bin yılda büyük bir siyasal güç olarak bütün Ön Asya'ya kendilerini kabul ettirdiklerinin kanıtıydı. Burada hemen şu noktayı belirtmemiz gerekir ki, İncil'de, İÖ 1. bin yılda Filistin'de yaşamış oldukları söylenen Hititler ile, İÖ 2. bin yılda Anadolu'da bir devlet kurmuş Hititler aynı kişiler değillerdi; ancak, daha ileride göreceğimiz gibi, bunlar da dil ve köken bakımından asıl Hititler'in akrabası, onların bir bakıma devamı idiler. El-Amarna belgeleri arasında 2 mektup daha vardı ki, bunlar o güne kadar bilinmeyen bir dille, fakat yine de çiviyazısı ile yazılmışlardı. Bu belgeleri 1902 yılında inceleyen Norveçli bilim adamı J.A. Knudtzon, bu mektupların dilinin bir Hint-Avrupa dili olduğunu dünyaya duyurdu. Ne var ki, Knudtzon'un bu buluşu, diğer bilim adamları arasında kuşku ile karşılandı ve hemen hemen hiç yandaş bulamadı. Aradan 4 yıl geçtikten sonra, 1834 yılında Ch. Texier tarafından bulunan, Ankara'nın 150 km. kadar doğusundaki Boğazköy'de H. Winckler tarafından 1906 yılında başlatılan kazılarda, yukarıda sözünü ettiğimiz El-Amarna'da bulunmuş ve Arzawa kralına gönderildiği anlaşıldığı için, adına **Arzawa mektupları** denen bu 2 belgenin yazıldığı dilde kaleme alınmış olan başka tabletler de ele geçirilmeğe başlandı. Winckler kazılarını 1913 yılına kadar sürdürdükten sonra ölünce, Alman Şarkiyat Cemiyeti, aslen bir Çek bilgini olan B. Hrozny'yi İstanbul'a göndererek, Boğazköy'den çıkan bu tabletleri incelemesini istedi. Bu sırada patlayan 1. Dünya Savaşı nedeni ile Hrozny, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki çalışmalarını kısa kesmek zorunda kaldıysa da, araştırmalarını olumlu bir yönde geliştirmeyi başararak, 24 Kasım 1915 tarihinde, Berlin Ön Asya Cemiyeti'nde verdiği **Hitit sorununun çözümü** konulu bir konferansta bu belgelerdeki dilin gerçekten bir Hint-Avrupa dili olduğu tezini tekrar ortaya attı. Aynı yılın içinde yayınlanan bir kitapta Hrozny, Eski Yunanca, Latince ve Eski Hintçe ile yaptığı karşılaştırmalarla, birçok Hititçe sözcüğün anlamını saptamayı ve Hitit dilinin ilk gramer kurallarını ortaya koymayı başardı.

scanfan

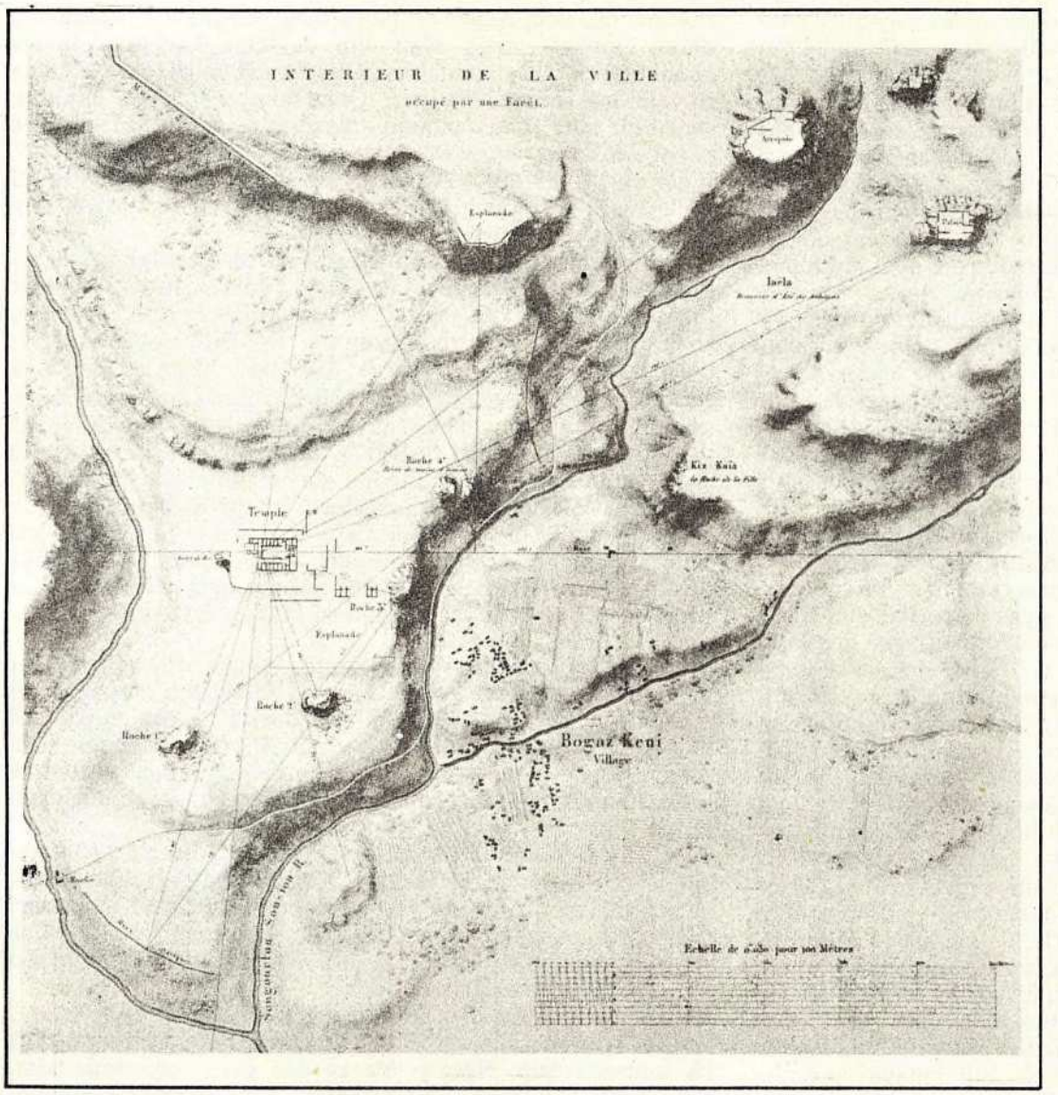

Boğazköy'ün 1834'te Ch. Texier tarafından yapılmış olan planı. Yan sayfa sol: Kızıl kahverengi sırlı, pişmiştopraktan yapılma gaga ağızlı testi. Kültepe'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den). Sağ: Boğazköy'ün genel planı (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan).

Böylece, bugün **Hititoloji** olarak tanınan bilim dalının doğuşu gerçekleşmiş oluyordu.

4. BOĞAZKÖY ARŞİVİNİN ÖĞRETTİKLERİ

Hititçe'nin çözülmeğe başlanması ile, Boğazköy'de bulunmuş binlerce tabletin okunması ve anlaşılması yolu açılmış oldu. İlk dikkati çeken nokta, konuları bakımından bu tabletlerin çeşitliliği oldu. Arşiv denince ilk akla gelen, devlet yönetimi ile ilgili belgelerin saklandığı bir yer olmasına karşın, Boğazköy arşivinde tarih, edebiyat, mitoloji, din, sihir ve büyü , hukuk gibi hemen bütün yazın türlerini kapsayan tabletler bulunması, bu arşivin daha çok bir kitaplık niteliğini taşıdığını göstermektedir.

Şaşırtıcı olan bir diğer nokta da, bu kitaplıkta ele geçen belgelerin Hititçe'nin yanında, o zamana kadar bilinmeyen, daha birçok eski dilin varlığını ortaya çıkarması oldu. Hititçe ile aynı zamanda ve aynı coğrafi alanda kullanılmış olduklarından, **komşu diller** olarak adlandırılan bu dillerin içinde en fazla belge bırakanı, doğal olarak Hititçedir. Hititler'in kendileri tarafından **Neşa kentinin dili** olarak nitelenen Hititçe; Anadolu'da İÖ 2. binyılda konuşulmuş olan tek Hint-Avrupa kökenli dil değildi.

Güneybatı Anadolu'ya lokalize edilen Luwiya ülkesinin dili olan Luwi dili, yine Hint-Avrupa dil ailesinin bir üyesi idi. Anlaşıldığına göre bu dil, bazı lehçe ayrıcalıkları da göstermekteydi. Bu dilin yayılma alanı da oldukça genişti ve Çukurova Bölgesi'ne değin bütün Akdeniz kıyı kesimini kapsamaktaydı. Hitit dünyasında kullanılan ikinci bir yazı sistemi olan hiyeroglif yazısının da Luwiler tarafından icad edildiği sanılmaktadır. Mısır'daki gibi bir resimyazısı olan, Hitit ya da daha doğru bir terimle Luwi hiyeroglifleri, özellikle büyük boyutlu kaya yazıtlarında ve mühürler üzerinde Hitit İmparatorluğu döneminde kullanılmış, bu imparatorluğun yaklaşık İÖ 1200 tarihlerinde çöküşünden sonra güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de varlıklarını sürdüren ve adına **Geç Hitit Devletleri** dediğimiz yerel krallıklar zamanında ise, yaygın olarak stel denilen dikili taşlar ve mimarlık eserlerinde uygulama alanı bulmuştur. İÖ 700 yıllarına değin süren bu zaman dilimi içinde yaşayan toplumlar, İncil'de sözü edilen Het oğullarıdır.

Luwice ve dolayısıyla Hititçe ile akraba bir başka Hint-Avrupa dili, Anadolu'nun kuzeybatısında bulunan Pala ülkesinin diliydi. Bu dilde yazılmış belge sayısı az olmakla birlikte, her 3 dil arasındaki yakınlık kuşku götürmez bir biçimde kanıtlanabilmektedir.

Bunlarla hiçbir dilbilimsel akrabalığı bulunmayan fakat özellikle din ve sanat açısından Hititler'i çok etkilemiş bir toplum olan Hurriler tarafından konuşulduğu için, Boğazköy belgelerinde de sıklıkla rastlanan bir başka dil de Hur ya da Hurri dilidir ve Hint-Avrupa dillerine göre çok değişik bir yapıya sahiptir. Hint-Avrupa dillerinin Almanca, İngilizce, Farsça ve başkaları gibi günümüzde de yaşayan üyeleri olmasına karşılık, Hur dilinin yaşayan bir akrabası kesinlikle saptanamamıştır; sadece kendisinden sonra, İÖ 1. bin yılın ilk yarısında Van Gölü merkez olmak üzere yayılmış bir devlet olan Urartular'ın konuştukları ve yine çiviyazısı ile yazdıkları Urartuca ile akrabalık bağları açıkça görülebilmektedir. Gerek sözcük haznesindeki benzerlikler, gerekse dilbilgisi kurallarındaki uyum, her iki dilin aynı kökenden türediğini, zaman ve alan ayrıcalıkları yüzünden zamanla değişikliklere uğradığını kanıtlamaktadır. Yapı bakımından bu dile en çok benzeyen modern diller, bazı Kafkas dilleridir. Boğazköy belgelerinde, özellikle dinsel bayramların anlatıldığı metinlerde, yer yer Hurrice yazılmış bölümlere rastlanmaktadır.

scanfan

Anlaşıldığına göre, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de yerleşmiş Hurlar, Mezopotamya kültür ve sanat etkinliğinin Anadolu toplumuna aktarılmasında aracı rolü oynamışlardır. Hitit ülkesinin adı Hatti'dir. Bu ad Hint-Avrupalı Hititler'in göçünden önce de vardı. Hititler, ülkeleri için aynı adı kullanmışlar, fakat dillerine az önce değindiğimiz gibi, **Neşa kentinin dili** adını vermişlerdi. Onların gelişinden önce burada yaşayan dil, Hatti dili idi. Aslında Hititçe teriminin bu dil için kullanılması daha doğru olurdu. Fakat ülkenin adı ile Hititler'in konuştukları dil,ilk araştırmalarda aynı tutulmuş ve sonradan Hititler'in kendi dillerine başka bir ad verdikleri anlaşıldıktan sonra da bu yanlışlık, karışıklığa neden olmamak için düzeltilmemiştir. Hitit metinlerinde de bu dilde yazılmış bölümler bulunmaktadır. Hititler'in Anadolu'ya ilk göç ettikleri zamanda henüz canlılığını koruyan bu dilin, İÖ 2. bin yıl içinde zamanla kaybolduğu anlaşılmaktadır. Ön Asya'nın diğer dilleri ile Hattice'nin akrabalığını gösterebilecek bir kanıt, biraz da bu dildeki belge sayısının azlığı nedeniyle, henüz bulunamamıştır.

Bunlardan ayrı olarak, adının Hattuşa olduğu belgelerden anlaşılan Boğazköy arşivlerinde, zamanın diplomasi dili olan Akadça (Asur-Babil dili) ile yazılmış tabletler de vardır. Ancak, bu dildeki tabletler yalnız siyasal içerikli olan bazı yazışma ve devletlerarası antlaşmalardan ibaret değildir; ilk Hitit büyük kralının siyasal bir vasiyetname niteliği taşıyan metni ile yine onun yaptıklarını anlattığı belge çift-dilli olarak kaleme alındığı gibi, bazı kehanet ve fal tabletleri ile dinsel içeriğe sahip birkaç metin de Akadçadır. Diğer yönden, Hitit yazı dilinde Akadça ve Sumerce sözcükler de yer almaktadır. Anadolu'nun Hititler dönemindeki dilleri ile ilgili bilgi sahibi olabilmemizin nedeni, Hititler'in kendi kültürlerini dış etkenlere karşı kapalı tutmamış ve beraber yaşadıkları toplumlardan pek çok kültür öğesi almış olmalarıdır. Bütün bu öğeler bir Hatti uygarlığı içinde birleşmiş, yeni bir kültür oluşumuna yol açmıştır. Bu, herhalde sadece Hititler'in büyük bir hoşgörüye sahip olmaları ile açıklanacak bir şey değildir. Hititler'in göçebe bir topluluk olarak Anadolu'ya girdikleri zaman, orada kendilerininkinden çok üstün bir uygarlık düzeyi ile karşılaşmış oldukları kesindir. Etkilendikleri pek çok maddi kültür öğesini kullanmaya zorunlu kalmışlar , topluma, Kültepe'deki Kaniş karum'u belgelerinin gösterdiği biçimde her düzeyde sızmışlar, sözünü ettiğimiz gevşek siyasal dokudan yararlanarak yerel krallıkların yönetiminde söz sahibi olmaya dahi başlamışlardı. Sonuçta bütün Anadolu'yu egemenlikleri altına alıp, büyük bir siyasal güç halinde tarih sahnesine çıktıklarında da, ilk zamanlardan beri alışageldikleri kültürel etkileşmeleri yine sürdürmüşlerdi.

5. GÖÇEBELİKTEN DEVLETE

Anadolu tarihinin kilit noktalarından biri olduğu, sürekli adının geçmesinden de belli olan Kültepe'de ele geçen ve bir çeşit noterlik belgesi niteliği taşıyan bir tablet üzerinde **kral Pithana ve merdiven büyüğü Anitta** adları geçmektedir. **Merdiven büyüğü** ya da Asurca biçimiyle **rabi similtim** unvanının hem veliahta, hem de saraya çıkan merdivenlerde, yani bir tür açık hava mahkemesinde hukuksal işlere bakan kişilere verildiği sanılmaktadır. Sadece bu belge üzerinde bulunsaydı, tarih açısından çok büyük önemi olduğu herhalde anlaşılamıyacak bu adlar, birkaç yazılı belgede daha geçerek, Hitit tarihinin ilk evrelerinin sorunlarına ışık tutmakta ve Hitit Devleti ile Asur Ticaret Kolonileri çağı arasında köprü kurulmasını sağlamaktadır. Yukarıda adı geçen ve yapılan kazılarda eski adını bilemediğimiz bir karum'a sahip olduğu anlaşılan Alişar'da ele geçen 2 tablet üzerinde yine Anitta'nın adına rastlanmaktadır. Bunlardan birinde, **kral Anitta'nın mührü** yazısı vardır ki, Kültepe'de veliaht olarak tanıdığımız bu kişinin, belgenin yazıldığı zaman babası Pithana'nın yerine geçtiğini kanıtlamaktadır. İkinci belgede ise **Büyük Kral Anitta, merdiven büyüğü Beruwa** adlarını bulmaktayız. Buradan da, Anitta'nın krallıkla da yetinmeyip **Büyük Kral** ünvanını aldığını ve oğlu Beruwa'yı veliaht atadığını anlıyoruz. Diğer yönden, Anitta'nın hem Kültepe'de, hem Alişar'da belge bırakmış olması, egemenlik alanı oldukça geniş olan bir devletin varlığına işaret etmektedir. Anitta'ya ait başka bir önemli belge, yine Kültepe Höyüğü'nde elde edilmiştir. Önce hançer olduğu sanılan, sonra bir mızrak ucu olduğu anlaşılan bu belge üzerinde ise **"kral Anitta'nın sarayı"** yazısı vardır. Bütün bunlar bize, Koloni çağında Anadolu'da kurulmuş bir yerel devletin iki kralını ve bir prensini tanıtmaktadır. Beruwa'nın kral olup olmadığını ise bilmiyoruz.

Kazılar sonunda Hititler'in başkenti Hattuşa olduğu anlaşılan Boğazköy'de, önce 1906-07 ve 1911-12 yıllarında H. Winckler tarafından başlatılan kazılar, 1. Dünya Savaşı'nın çıkması ile kesintiye uğramış, 1931 yılında K. Bittel yönetiminde çalışmalara tekrar başlanarak, 1939'da bu kez de 2. Dünya Savaşı'nın patlamasına kadar sürdürülmüştür. Aynı bilim adamının yönetiminde bugüne değin sistemli ve sürekli olarak yapılan üçüncü dönem Boğazköy kazılarının başlangıç tarihi 1951 yılıdır. Şimdiye kadar ele geçen tablet sayısı 25.000'i aşmıştır. İlk dönemde bulunanların bir bölümü Doğu Berlin Müzeleri'nde, bir bölümü İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'ndeki Çiviyazılı Belgeler Arşivi'nde, 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki kazı dönemlerinde ortaya çıkarılanlar ise Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde saklanmaktadır.

Bu tabletler arasında bulunan 8 tanesi, 79 satırlık bir belgenin birbirlerini tamamlayan üç nüshasını oluşturur. A nüshasının Eski Hitit dilinin özelliklerini taşıdığı, diğer iki nüsha olan B ve C 'nin ise, yine dil ve yazı açısından Hitit dilinin yeni evresine ait özellikleri yansıttığı ve bu yüzden A nüshasının daha sonra yapılmış kopyaları olduğu anlaşılmaktadır.

Boğazköy'de bulunan bu belge sayesinde, Alişar ve Kültepe belgeleri üzerinde rastlanan Anitta'nın kişiliği açık seçik ortaya çıktığı gibi, Hitit başkenti ile Asur Ticaret Kolonileri çağı'ndaki Alişar ve Kültepe ile de tarihsel köprüler kurulabilmektedir. Kısaca **Anitta Metni** olarak bilinen bu belge şu sözlerle başlamaktadır:

Anitta, Pithana'nın oğlu, Kuşşara kralı, söyle: O Gökyüzünün **Fırtına Tanrısı'nın sevgilisi idi. Kuşşara kralı, kentten büyük bir kudretle inip, Neşa'yı bir gecede gücü sayesinde aldı. Neşa kralına saldırdı, ama Neşa'nın halkına kötülük etmedi. Onları 'analar' ve 'babalar' yaptı (yani öyle davrandı). Babam Pithana'dan sonra ben bir isyanı bastırdım; hangi ülke ayaklandı ise, onu tanrı Şiu'nun yardımıyla yendim.** Kral Anitta, bundan sonra giriştiği askeri seferlerden söz etmekte, bu arada Hatti ülkesiyle olan savaşımını anlatmaktadır. Daha sonra tekrar geriye dönerek, babası Pithana zamanında **deniz kenarındaki Zalpa** olarak adlandırılan bir kentle aralarındaki savaşlara değinerek, şöyle demektedir:

Bu sözleri bir tablet üzerinde kapıma koydurdum. Gelecekte bu tableti kimse kırmasın, kim kırarsa, o Neşa'nın düşmanı olsun ! Burada dikkati çeken nokta, kendini Kuşşar kralı olarak tanıtan Anitta'nın, sözlerini üzerine yazdırıp kapısına koydurduğu tableti kıranın, Neşa kentinin düşmanı olması biçimindeki lanetleme anlatımıdır. Bu tableti kıranın Kuşşar'ın değil, Neşa'nın düşmanı olacağının belirtilmesi, Anitta'nın, ileride tekrar göreceğimiz gibi, Neşa'yı kendi kenti olarak benimsediğini göstermektedir. Metin şöyle sürer:

Bir zaman önce , Zalpa kralı Uhna, tanrımız Şiu'yu (yani onun yontusunu) Neşa'dan Zalpa'ya kaçırmıştı. Fakat ben, büyük kral Anitta, bizim tanrımız Şiu'yu, Zalpa'dan Neşa'ya geri getirdim. Zalpa kralı Huzziya'yı ise, canlı olarak Neşa'ya getirdim. Tabletin bundan sonraki bölümü sonradan Hitit Devleti'nin başkenti olarak tarih sahnesinde çok önemli bir rol oynayacak Hattuşa'nın adının geçmesi nedeniyle ilgi çekicidir: **Hattuşa kenti açlıktan kırılınca, tanrım Şiu, onu taht tanrıçası Halmaşuit'e teslim etti; ve ben bir gecede onu güçle aldım ve kentin yerine yabani otlar ektim. Bundan sonra kim kral olur da Hattuşa'yı yeniden iskan ederse, o, Gökyüzünün Fırtına Tanrısı'nın lanetine uğrasın!** Bundan sonra Anitta, Neşa kentini sağlamlaştırdığını orada tanrısı Şiu, Gökyüzünün Fırtına Tanrısı ve Taht Tanrıçası Halmaşuit için tapınaklar yaptırdığını, seferlerinden elde ettiği ganimet

scanfan

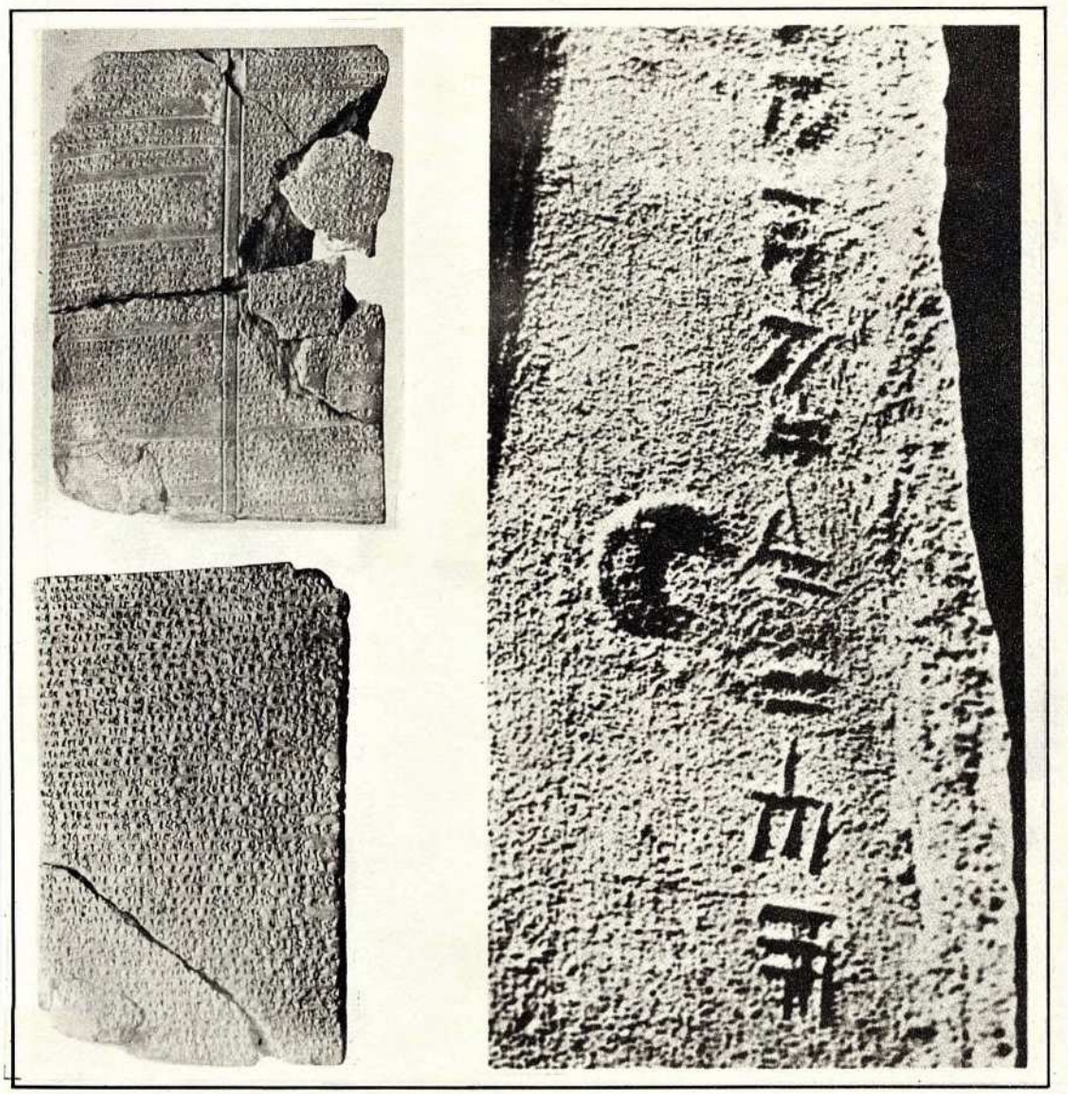

Sol üst: 1.Hattuşili'nin vasiyetname tabletinin Hititçe nüshası. Alt: Aynı tabletin Akadça nüshası.Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Sağ: Anitta'nın Kültepe'de bulunmuş olan çivi yazılı hançeri.

ile bunları donattığını, ayrıca aslanlar, yabandomuzları, leoparlar ve dağ keçileri gibi 120 vahşi hayvan getirerek, bir hayvanat bahçesi kurdurduğunu anlatmaktadır. Bu bayındırlık işlerinin ardından Anitta'nın yine başka düşmanlara yöneldiğini, onları da yenip, tutsaklar, savaş arabaları ile altın ve gümüş ele geçirdiğini metinden okumaktayız. Belge şu sözlerle sona ermektedir: **Ben sefere çıkınca, Puruşhandalı adam (yani kral) bana armağanlar getirdi; bunlar demirden yapılma bir tahta ile, yine demirden yapılma bir asa idi. Neşa'ya geri dönerken Puruşhandalı adamı da birlikte göttürdüm. O , taht odasına (B nüshası: Zalpa'ya) girince, önümde, sağda oturacak.**

Buradaki Puruşhanda kenti, birinci bölümde sözünü ettiğimiz, Sargon'dan yardım isteyen tüccarların oturmuş oldukları kenttir. Yine yukardaki bölümde adı geçen Zalpa kentinin önemine ise biraz sonra değineceğiz. Görüldüğü gibi, Anitta metninde Neşa kentinin önemi açıkça vurgulanmasına karşılık, kendisinin bir sarayı bulunduğunu az önce sözünü ettiğimiz belgeden öğrendiğimiz Kaniş'e hiç değinilmemektedir. Buna bir açıklama getirmek isteyen araştırıcılar, Kaniş'in daha Anitta'nın babası zamanında ele geçirilmiş olduğu için Anitta metninde yer almadığını öne sürmekteydiler. Fakat bu pek kabul edilebilir bir varsayım olamazdı. Çünkü Anitta, babasının da başarılarını belirttiği gibi, kendi sarayı bulunan bir kentten söz etmeyi ihmal etmemiş olmalıydı. Bazı araştırıcılar ise, soruna başka bir açıdan yaklaşmayı denediler. Onlara göre Kaniş ve Neşa, aynı yerin değişik biçimlerde yazılmış adlarıydı. Gerçekten de bu kentin asıl adı Kneşa ise, bunun, hece sistemi kullanan ve dolayısıyla sessiz harfleri tek tek belirtemeyen çiviyazısı ile ancak Ka-neşa olarak yazılabileceği açıktır.

Durum böyle olunca, günümüzdeki bazı modern Hint- Avrupa dil ailesine ait dillerdeki, örneğin İngilizce'de başta bulunan **kn-** sessizlerinden **k-'nın** telaffuz edilmemesi (know, knee gibi) olayına benzer bir biçimde, Kneşa'nın Neşa olarak okunması ve zamanla yazıda da **k-** sessizinin düşerek, kent adının Neşa biçiminde kalması olasıdır. Eğer bu kuram doğru ise, metinde sözü geçen Neşa, Kaneş'ten başka bir yer değildir. Bu sorun, **Anitta hançeri** olarak arkeoloji literatürüne geçen mızrak ucunun bulunduğu 1957 yılından, Boğazköy'de 1970 yılında ortaya çıkarılan bir tabletin okunmasına değin, yeri geldikçe tartışıldı. Söz konusu bu tablet, efsane türünde bir anlatımı içermektedir, fakat tarihsel olaylara da ışık tutabilecek ipuçlarına sahip olması bakımından çok ilgi çekicidir: **Kaneş kraliçesi bir yıl içinde 30 erkek çocuk doğurdu. ' Ben ne biçim bir şey doğurdum !' dedi; kapları pislikle doldurdu, çocukları içine koyup, ırmağa bıraktı. Irmak onları Zalpuwa ülkesinde denize çıkarttı. Tanrılar çocukları denizden aldılar ve onları büyüttüler.** Burada üzerinde durulacak bazı noktalara hemen değinmek gereklidir. Çocukların ırmağa atılması ve tanrılar tarafından büyütülmesi, Ön Asya'da pek sevilen bir motiftir. Akadlı Sargon ve Hz. Musa ile ilgili bu tür efsaneler vardır. Genellikle toplumsal köken bakımından geldikleri yüksek yere uygun görülmeyen, yani soylu sınıftan olmayan yönetici ve önderlerle ilgili bu tür efsaneler uydurularak, esas soyları gizlenilmeğe çalışılmakta ya da efsaneleşmiş kişiler tanrısal bir gücün koruyuculuğunda büyütülmüş gibi gösterilmektedir. Burada, Kaniş kraliçesinin çocuklarını attığı ırmak, Kültepe yakınında bir kolu bulunan Kızılırmak olsa gerektir. Kızılırmak ise, Bafra'da Karadeniz'e dökülür. Zalpuwa ya da aynı metinde biraz aşağıda Zalpa olarak görülen ülke, bu nedenle Kızılırmak ağzı yakınlarında bir yerde olmalıdır. Metin özetle şöyle sürmektedir: **Aradan yıllar geçti. Kraliçe**

scanfan

Sol üst: Oturan bir tanrıça heykelciği. Altın. Çiftlik (Kayseri yakınları). Alt: Oturan bir tanrıça heykelciği. Altın. Alacahöyük. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara. Orta: Ayakta duran bir tanrı heykelciği. Altın. - Paris. Sağ: Ayakta duran bir tanrı heykelciği. Altın. - Londra.

bu sefer de 30 kız çocuk doğurdu. Onları kendisi büyüttü. Bu sırada oğullar Neşa'ya doğru yola çıktılar. Tamarmara denilen yerde konakladılar. 'Şimdiye değin nereye gittikse, orada kadınlar yılda sadece bir çocuk doğurur, bizi ise anamız bir batında doğurmuş' dediler. Kentin insanları ise, 'bizim Kaniş kraliçemiz de bir kez, bir batında 30 kız doğurdu, yine öyle doğurduğu oğlanlar ise kayboldu' dediler. Oğlanlar bütün kalpleriyle 'daha ne arıyoruz, işte anamızı bulduk, gelin Neşa'ya gidelim !' dediler. Neşa'ya vardıklarında anaları onları tanıyamadı ve kızlarını oğullarına verdi. İlk oğullar kız kardeşlerini tanımadılar ama sonuncu oğul dedi ki 'kız kardeşlerimizi almayalım, günah işlemeyelim'. Görüldüğü gibi, metinde Kaniş ve Neşa adları birbirinin yerine sık sık kullanılmaktadır. Bu belge yardımıyla, önce sadece bir varsayım olarak tartışması yapılan Kaniş = Neşa eşitliği, kesinlikle kanıtlanmış olmaktadır. Zalpa ya da Zalpuwa olarak geçen kentin yaklaşık yerine yukarıda değindik, arkeolojik veriler henüz yetersiz olduğu için, kesin bir şey söylenememekle beraber, buranın Bafra yakınındaki İkiztepe Höyüğü olabileceği düşünülmektedir. Eğer bu doğrulanırsa, metinde geçen üç önemli yerin nerede olduğu tümüyle belirlenmiş olacaktır (Kaniş, Hattuşa, Zalpa). Bunların dışında Kuşşar'ın lokalizasyonunu saptamak olası değildir. Ancak, kendini Kuşşar kralı olarak tanıtan Anitta'nın belgelerinden 2 tanesi de Alişar'da bulunduğuna göre, Kuşşar = Alişar eşitliği de akla yatkın gelmektedir.

Gerek Anitta Metni'nin, gerekse yukarıda anahatlarını verdiğimiz **Zalpa Öyküsü** olarak bilinen belgenin Hitit başkenti Hattuşa'da bulunması, Asur Koloni çağında kurulmuş yerel devletlerle büyük bir siyasal otorite halini almış Hitit Devleti arasındaki bağları açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu bağların sadece bu kadarla da kalmadığı, Hitit Devleti'nin ilk kralı kabul edebileceğimiz 1. Hattuşili'nin yine Boğazköy'de ele geçmiş, Akadça ve Hititçe olarak yazılmış 2 belgesinden anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, kralın Kuşşar kentinde, hasta yatağında yazdırdığı ve kendisinden sonra Hitit tahtına oturacak veliahtı belirlediği, içinde tarihsel olayların da anlatıldığı, siyasal içerikli bir vasiyetnamedir. Metni özetlemeden önce hemen açıklamamız gereken nokta, Anitta'nın lanetlemesine karşın Hattuşa'nın Hititlerce yeniden iskan edilmesi ve bu belgeyi yazdıranın burayı devletin başkenti yaptığı için kendi adını da **Hattuşalı** anlamına gelen Hattuşili olarak değiştirmesidir. Asıl adının Labarna ya da Tabarna olduğu anlaşılan Hattuşili'nin vasiyetnamesini şöyle özetlemek olasıdır: Hattuşili, bir tür soylular melcisi olan **pankuş**'un üyelerine, önce evlat edinerek veliaht ilan ettiği ve iyiliği için her şeyi yaptığı (kendisi ile aynı adı taşıyan) Labarna adlı prensi, kötü davranışları nedeniyle şikayet etmektedir. Hattuşili'nin kız kardeşinin oğlu olan bu prens, annesi ve kardeşlerinin entrikalarına alet olmuştur. Prensle kralın arasındaki baba-oğul ilişkisi kesilince, oğlunun taht üzerindeki hakkının kalmadığını gören Hattuşili'nin kız kardeşi, **bir sığır gibi böğürmeye** ve yakarmaya başlar, ama bu da yarar getirmez. Kralın gözünde o da bir **yılan** dır. Hattuşili, babasına sevgi göstermeyenin, uyruğuna karşı da sevgi gösteremeyeceğini söyler. Prens öç almaya kalkarsa, ülkenin kargaşa içine düşebileceği düşünülerek, kralın barış içinde tuttuğu ülkesini başkalarının çökertmesine izin vermeyeceği vurgulanır ve Labarna, ılımlı bir biçimde 'enterne' edilir. Evi, tarlası ve hayvanları olacaktır; hatta iyi davranışı görülürse, kente dahi gelebilecektir. Ama kötülüğü görülürse, gözaltından kurtulamıyacaktır. Kral, şimdi Murşili'yi veliaht ilan etmektedir. Murşili'nin yetiştirilmesine adamlar görevlendi-

scanfan

rılir; bunlar kralın gösterdiği biçimde davranacaklardır. Emirlere kesinlikle uyulacak, uymayan eskiden de olduğu gibi cezalandırılacaktır. Veliahtın aklını çelmek için başkaları ile ilgili suçlamalarda bulunmak ve bazı kent yaşlılarının devlet işlerine karışmaları yasaklanmıştır. Böyle davranışların iyi sonuçlar getirmediğine, Hattuşili'nin bir başka oğlu olan Huzziya örnektir; bir zamanlar o da, yöneticisi bulunduğu Tappaşanda kenti yaşlılarının kışkırtması ile babasına başkaldırmış ve bu nedenle görevinden alınmıştı. Bu isyan ülkede kargaşalıklar yaratmış, bu arada kralın kızlarından biri de kendi oğlunu tahta varis yapmak için entrikalara girişmişti. Bu isyan da bastırılmış, prenses de enterne edilmişti. Ülkenin büyükleri de düzenli yaşamalıdır, yoksa ülke karışır. Hattuşili'nin büyükbabası (adı verilmemekle beraber Puşarruma olabileceği, aşağıda değineceğimiz kurban listelerine dayanılarak ileri sürülmektedir), yine Labarna adlı bir prensi veliaht ilan etmişse de, ileri gelenler Papahdilmah'ı tahta çıkarmışlar ve ülke kötü durumlara düşmüştü. Kralın vasiyeti tutulmalı ve her ay Murşili'ye okunarak, iyice belletilmelidir. Tanrılara saygılı olunmalı, günah işlemekten kaçınılmalı, gereğinde pankuş'un fikrine başvurulmalıdır. Hattuşili'nin vasiyetnamesi, karısı Haştayar'a hitaben şu sözlerle sona ermektedir: **Cesedimi geleneklere uygun biçimde yıka; beni kollarına al ve kollarında toprağa ver!**

Hattuşili'nin diğer belgesi, daha çok askeri icraatının anlatıldığı, yine çift-dilli olarak kaleme alınmış ve 1957 yılında Boğazköy kazılarında ortaya çıkarılmış bir tablettir. Bu belgenin başlangıç bölümünde Hattuşili kendisini şöyle tanıtmaktadır: **Hattuşili, büyük Kral, Hattuşa kralı, Kuşşarlı adam.** Bu sözler Kuşşar kralı Anitta ile Hitit kral ailesinin bağlantısını, artık kuşkuya hiç yer bırakmayacak biçimde gözler önüne sermektedir. Ne yazık ki eldeki belgeler, Anitta ile Hattuşili arasında geçen dönemde neler olup bittiğini bize daha açık anlatacak kadar fazla değildir. Ancak, Hattuşili'nin ilk metninde sözü edilen tarihsel **geriye bakışlar**, devletin ilk kuruluş yıllarında tahta geçmiş kişileri ve oluşan karışıklıkları, tam kronolojik bir sıra içinde olmasa da, belirtmektedir. Hitit dinsel inançlarına göre, öldükten sonra tanrı olan krallar için yapılacak kurbanları düzenleyen **kurban listeleri** olarak nitelediğimiz belgeler de bu konuda fazla yardımcı olmamaktadır. Bunlarda Hattuşili'ye değin Kantuzili, Tuthaliya, Puşarruma ve Pawahtelmah adları görülmektedir. Bu adlardan Pawahtelmah ile yukarıdaki belgede geçen Papahdilmah aynı olduğuna göre, Kuşşar soylu Hitit kralı sülalesini gerilere doğru götürmek ve yaklaşık olarak İÖ 1650-1620 arasına tarihlenen 1.Hattuşili ile Anitta (yak. İÖ 1750) arasındaki boşluğu kısmen doldurmak olası görülmektedir. Böylece, Anadolu'ya sonradan göç eden Hint-Avrupalı Hititler'in hangi aşamalardan geçtikten sonra bir sülale kurdukları ve yerel krallıkları yavaş yavaş kendilerine bağlayarak merkezi otoriteyi güçlendirdikleri, yazılı belgelerden sağlanan bilgilerin mozayik taşları gibi yan yana getirilmesiyle, ana çizgileriyle de olsa, gözler önüne serilmektedir.

6. ESKİ HİTİT DEVLETİ'NİN KURULUŞU: 1. HATTUŞİLİ

Devletleri ilk kuruldukları andaki sınırları dışına iten, başka topraklar üzerinde yayılmaya zorlayan etkenlerin başlıcası, büyük imparatorluklar kurma, daha büyük alanları ve daha kalabalık toplumları egemenlik altına alma gibi tutkuların yanında, hiç kuşkusuz ekonomik faktörlerdir. Devlet, ekonomik, askeri, dinsel ve sosyal her alanda örgütlenme demektir. Bu örgütlemeyi yapabilmek ve yürütebilmek ise, tümüyle ekonomik güce dayanır. Tanrılara düzenli kurbanlar adanmasından, kentlerde savunma sistemleri inşa edilmesine değin her şey, devletin maddi varlığı ile orantılı olarak gerçekleştirilebilir. Bu bakımdan, Hitit Devleti de kuruluş evresini tamamlar tamamlamaz, ekonomik gücünü artırmak için zengin alanlara yönelik bir genişleme siyaseti izlemeğe başlamıştır. 1. Hattuşili'nin önceki bölümde sözünü ettiğimiz çift - dilli olan ve askeri icraatını konu alan belgesi, bu siyasetin ana ilkelerini saptamaktadır.

1. Hattuşili'nin bu belgesine göre ilk seferler güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgesi'ne düzenlenmiştir. Bu alandaki en büyük başarı, Alalah kentinin alınmasıdır. Bugün Hatay ilindeki Tell Açana olan Alalah, Kuzey Suriye kapılarının kilidi durumundaydı. Bu kentin düşmesi ile beraber, daha güneydeki alanlar Hitit kuvvetlerine açılmış oluyordu. Ancak, Anadolu'nun batısı ve Hitit Devleti'nin çekirdeğini oluşturan Kızılırmak kavsi içinde kalan toprakların kuzey ve güneyinde de düşman toplumlar vardı. Belgeden anlaşıldığına göre, 1. Hattuşili güneydoğuya yönelince, Anadolu Yarımadası'nın güneybatısına lokalize edilen Arzawa, Hititler'e karşı gelmiş, bu kez kral o yöne yürümek zorunda kalmıştı. Bu durumda ise, güneydoğuda ele geçirdiği topraklarda kıpırdanmalar başlamış ve Hititler iki ateş arasında kalmışlardı; öyle ki, belgedeki anlatımla **ülkelerin tümü Hititler'den kopmuş, geriye yalnız Hattuşa kalmıştı.** Ancak, Hitit kralı kısa sürede toparlanmayı başarmıştı: **Güneş Tanrıçası, gözdesi Büyük Kralı dizlerine oturttu, onun elinden tuttu ve savaşa onun önünde koştu,** artık kentler birbiri ardından düşüyor, **Büyük Kral bir aslanın pençesiyle yaptığı gibi** ülkeleri yeniyordu. **Altın ve gümüştün ne başı ne sonu vardı, Hattuşa'yı ganimetle doldurdu... aldığı kentlerin tanrılarının altın ve gümüş heykellerini ülkesine getirdi** ve onları kendi tanrı ve tanrıçalarının tapınaklarına koydurdu. Büyük Kral, aldığı ülkelerdeki kadın köleleri de kendi ülkesine getiriyor ve **Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın hizmetine** veriyordu. Hattuşili'nin en büyük başarısı da belgede şu sözlerle anlatılmaktadır: **Fırat Irmağı'nı benden öncekiler hiç geçmemişti. Ben, Büyük Kral, onu yaya geçtim, ordularım da benim ardımdan yaya geçtiler. (Akadlı) Sargon da onu geçip, Hahhu ordusunu yenmişti. Ama, Hahhu'ya kötülük yapmamıştı; kenti ateşe vermemiş, dumanını Gökyüzünün Fırtına Tanrısı'na yükseltmemişti. Fakat ben, Büyük Kral, Haşşu kralını ve Hahhu kralını yendim, kentlerini ateşe verdim ve dumanlarını Gökyüzünün Fırtına Tanrısı'na ve Güneş Tanrısı'na yükselttim ve Hahhu kralını bir yük arabasına koştum!**

Bu metinden de görüldüğü gibi, Hitit genişleme siyaseti öncelikle Kuzey Suriye'ye yönelikti. Önce Alalah, sonra Hahhu ile Haşşu'nun ele geçirilmesi, Hititler'e miktarı hesaplanamıyacak kadar çok altın ve gümüş ile içinde insanlar da olan çeşitli zengin ganimetler sağlamıştı. Aynı metnin başka yerlerinde, Anadolu içindeki düşmanlara karşı yapılan askeri seferlerde kazanılan ganimetler, sadece koyun ve sığır olarak bildirilmektedir. Şu halde, Hitit kralının neden ısrarla güneydoğuyu topraklarına katmak istediğini anlamak güç değildir. İlgi çekici bir başka nokta yenik düşen ülkelere ait tanrı heykellerinin Anadolu'daki tapınaklara taşınmasıdır. Tanrı heykelleri sadece maddi değerleri bakımından götürülmemiştir; eğer böyle olsaydı, bunlar eritilip, başka eşyaların yapımında kullanılırdı. Bunlar, Hititler'in kendi tanrılarına ait tapınaklarda kutsanıyor ve böylelikle Hitit pantheon'u dediğimiz tanrılar topluluğunun birer üyesi oluyorlardı. Bu olay bize, ilerki bölümlerde değineceğimiz gibi, Hititler tarafından kutsanan tanrıların neden fazla olduğunu göstermektedir. Belgedeki diğer önemli bir nokta, Hattuşili'nin Fırat Irmağı'nı geçmekle övünmesidir. Hitit kralı Fırat'ı kendinden önce geçen Akadlı Sargon'dan söz etmektedir. Bu kral, birinci bölümde **Savaş kralı efsanesi** ile ilgili olarak anlattığımız Sargon'dur ve Hattuşili ile arasında 7 yüzyıllık bir zaman vardır. Bu, Hititler'deki tarih bilincini kanıtladığı kadar, Sargon'un bütün Ön Asya'da nasıl yaygın bir efsane kahramanı halini almış olduğunu da göstermektedir.

Hattuşili'nin güneydoğudaki askeri faaliyetleri başka tabletler üzerinde de anlatılmaktadır. Bunlar, gerçi küçük ve kırık parçalar olmasına karşın bu bölgeye Hititler tarafından verilen önemi belirtmeye yeterlidir.

Hitit genişleme siyasetinin uygulanmasının pek kolay olmadığı, toprakların genişlemesi ile birlikte, askeri ve yönetim kademelerinde görev yapanların zaman zaman ihmaller ve yanlışlar yaparak, Hitit çıkarlarına zarar vermeleri yüzünden cezalandırılmalarını konu alan metinlerden belli olmaktadır. Urşu adlı kentin sarılması ve düşmeye

scanfan

zorlanması sırasında görevlilerin, Hattuşili'ye ihanetleri ve bu gibilerin, düşmanların yandaşları durumunda olan Karkamış, Halpa (bugün Halep) ve Hurriler tarafından nasıl desteklendiği, bir tablette çok açık dile getirilmektedir. Yukarıda ana çizgilerini verdiğimiz ve Hattuşili'nin vasiyetnamesi niteliğini taşıyan belgede, bu kral zamanında iç siyasette de her şeyin iyi gitmediği, tahta geçmek için bazı prens ve prenseslerin dahi komploların içine girdiği, belirgin biçimde ortaya konmaktadır. Ancak bütün zorluklara karşın, devletin esasları ve özellikle dış siyasetinin ilkeleri Hattuşili döneminde saptanmış oluyordu.

7. BAŞARILI BİR KRAL: 1. MURŞİLİ

Hattuşili'nin hasta yatağında, Kuşşar kentinde bir vasiyetname yazdırdığını bilmekle beraber, ölüm nedenini öğrenemiyoruz. Ancak kralın Kuzey Suriye seferlerinden birinde yaralanmış olması, güçlü bir olasılık olarak kabul edilmektedir. Veliaht olarak ilan edilen Murşili'nin bize kalan belgelerinden, Hattuşili'nin gerçekten iyi bir seçim yapmış olduğu ve Murşili'nin dedesi, babası ya da babalığı (ikisi arasındaki akrabalık tam anlaşılamamaktadır) tarafından konmuş **dış siyaset** hedeflerini benimseyerek, bunların gerçekleştirilmesi yönünde hareket ettiği görülmektedir.

Murşili'nin askeri icraatının ağırlık noktasını 2 kentin alınması oluşturur: Halpa ve Babil. Bunlardan birincisinin, Hattuşili döneminde yayılma siyasetinin ilk hedefi olarak kabul edildiğini biliyoruz. Halep'in Hititler'in egemenliğine girmesi sonucu, Ön Asya'daki kuvvet dengesi bu devletin lehine değişmiş, aynı zamanda ticaret yollarının denetimi de Hititler'in eline geçmiş oluyordu. Aynı zamanda bu kentlerden pek çok ganimet ve tutsak da alınmış, bunlar da Anadolu içlerine taşınmıştı. Kuzey Suriye'nin fethi, Murşili'ye Mezopotamya kapılarını açan en büyük etken olmuştu. Halep düşünce, aynı bölgede egemen olan Hurri kökenli prensler de Hitit ordusu karşısında tutunamayınca, Murşili Fırat'ı izleyerek güneye inmiş ve Babil önlerine varmıştı. Gerçi bu seferin ayrıntıları ile ilgili fazla bilgi sahibi olamıyoruz; daha sonraki Hitit krallarından Telepinu'nun **Fermanında** bu olay, sadece **sonra Babil'e sefere çıktı ve Babil'i yıktı** sözleriyle anlatılır. Ancak bir Babil tabletinde bu olayla ilgili görünen kısa bir not sayesinde Babil seferinin tarihi de saptanmaktadır. **Samsuditana zamanında Hititli, Akad ülkesine (= Orta Mezopotamya) yürüdü** biçimindeki bu anlatım, Murşili'nin kimin çağdaşı olduğunu öğrenmemize yardım etmekte ve bu koşutluktan, Babil'in İÖ 1594 yılında fethedilmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Babil'in Hatti ülkesine olan uzaklığı ve her iki bölgenin birbirine bağlandığı yolların askeri yönden denetiminin güçlüğü düşünülecek olursa, aslında bu seferin Orta Mezopotamya'ya değin uzanan bütün alanların Hitit İmparatorluğu'na sürekli olarak kazandırılması amacı ile yapılmadığı anlaşılır. Bu seferler, Hatti ülkesine pek çok ganimet yanında, belki ondan da çok ün kazandırmış, Hititler'in kendilerini **büyük devletler** arasında Ön Asya toplumlarına kabul ettirmelerini sağlamıştır. Murşili'nin Babil seferinden herhalde en karlı çıkan, 150 yıllık Hammurabi sülalesinin Hitit istilası sonucunda, yıkılması ile ortaya çıkan kuvvet boşluğundan yararlanarak, Babil'i ellerine geçiren ve dilleri bakımından ne Asurlular ile ne de Sumerler ile akraba olan Kasitler oldu. Orta Fırat Bölgesi'nde yaşayan Kasit beyleri, uzun bir süredir Babil'i zaten etkiliyorlardı; Hititler'in buraya kadar inmelerinde onların da yardımcı olduklarını düşünmek gerekmektedir. Hitit ordusunun kendi ana üssünden bu denli uzakta çok uzun süre dayanamamış olması doğaldır. Babil'e egemen olan Kasit krallarından 2. Agum'nın bir belgesinde, adı geçen kralın, Hititler'in Anadolu'ya götüremeden yarı yolda Hana ülkesinde bırakmak zorunda kaldıkları, biri önemli tanrılardan Marduk'a ait iki yontuyu tekrar Babil'e getirdiğini okuyoruz. Bu olay, Hititler'in dönüş yolunun pek kolay olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Hitit ordusu, kendini daha güvenli kabul ettiği Anadolu topraklarına bir an önce ulaşabilmek için, ağırlıklarının bir bölümünü yolda terk etmeğe zorunlu kalmış olmalıdır.

Dışa dönük askeri başarılarını sürdürürken, Murşili'nin Anadolu içindeki düşmanlarının arkadan vurmasına meydan verip vermediğini bilmiyoruz, ama onun sonunu hazırlayanlar düşmanları değil, kendi yakınları olmuştur.

8. KARGAŞA DÖNEMİ

Hattuşili'nin kendinden sonra gelenlere vasiyet ettiği birlik, özellikle yönetici sınıftan kişilerin tutkuları sonucu bozulmuş, bu tutkular, Murşili'nin askeri faaliyetler yüzünden Hattuşa'dan uzun zaman ayrı kalması ile de herhalde körüklenmişti. Askeri alandaki başarıları çekemeyenler ve onun özellikle Babil'i alarak adeta bir efsane kahramanı olacağından korkan kral ailesinin üyeleri, Murşili'nin sonunu hazırlayan komplolara girişmişlerdi. Bu komplolar sonucunda yalnız Murşili'ye kötülük edilmekle kalmamış, Hitit Devleti çok uzun süren bir kargaşanın içine itilmiş, taht kavgaları ve cinayetler birbirini izlemişti. Hattuşili'nin uyarılarına karşın, iç barışın ortadan kalkması, o güne değin silah zoru ile kazanılmış olan toprakların elden çıkmasına ve Anadolu içinde yerel devletler arasında sağlanan bağların kopmasına neden olmuştu.

Bu karışık dönemle ilgili bilgi edindiğimiz yazılı kaynak, Murşili'den yaklaşık 70 yıl sonra İÖ 1525 yılında Hitit Devleti'nin başında bulunan Telipinu'nun ferman niteliği taşıyan belgesidir. Bu belge, adı geçen kralın kendinden önce oluşmuş olayları da özetlediği, fakat en önemlisi, tahta geçiş için belirli bir sistem çerçevesinde kurallar koyduğu bir metindir. Telipinu, Murşili'nin sonunun nasıl olduğunu şu sözlerle anlatır: **Hantili 'içki sunucu' idi. Ve Murşili'nin kız kardeşi Harapşili ile evliydi. Hantili, Zidanta ile birlik olup, ihanet etti. Ve fena bir şey yaptılar. Murşili'yi öldürdüler, kan döktüler.** Görüldüğü gibi, Murşili'yi kendi eniştesi öldürmüş ve başa geçmişti. Yaklaşık İÖ 1590 yıllarındaki bu olaydan sonra, başka tabletlerin yardımıyla anlaşıldığına göre, Hitit Devleti bir bocalama dönemine girmişti. Hantili, yeni askeri seferlerle Kuzey Suriye'deki Hitit etki alanını elde tutmaya çalışmış ise de, bunda başarı kazanamamış, Hurriler Anadolu'ya girmişler ve kendi nüfuzlarını artırarak, güçlenmişlerdi. Bu arada Halep, eskiden içinde bulunduğu kudretli durumu yeniden tam olarak kazanmasa bile, Hitit egemenliğinden kurtulmuştu. Anadolu'daki durum da Hititler'in aleyhine bozulmuş, özellikle Karadeniz kıyılarında yaşayan, yarı yerleşik bir toplum olan Kaşkalar, Hitit Devleti'nin çekirdeğini oluşturan İç Anadolu'ya değin akınlar yaparak, devlet için çok tehlikeli durumlar yaratmaya başlamışlardı. Başka belgelerde okuduğumuz ve Hantili'nin Anadolu'nun değişik yerlerinde kaleler yaptırdığına ilişkin bir notun, Kaşka tehlikesine karşı kralın almak istediği önlemle ilgili olduğu düşünülebilir. Tam anlamı ile kanıtlanmamışsa da, Hattuşa'daki bir bölüm surların Hantili döneminde yapıldığı ileri sürülmektedir. Siyasal kayıpların yanı sıra, yine bazı cinayet olaylarının olduğunu, Hantili'nin karısı Harapşili'nin oğulları ile birlikte öldürüldüğünü, yine Telipinu fermanından öğreniyoruz. Bu bölümde tablet fazla kırık olduğundan, kesin olmamakla beraber, bu olay, yeri tam saptanamayan Şukziya kentinde geçmişti. Bu kırımdan kurtulan, Hantili'nin bir başka oğlu olan Kaşşeni idi. Hantili'nin sonu da pek parlak olmadı; Telipinu onun egemenliğinin bitişini de şöyle anlatır: **Hantili ihtiyarlayıp, tanrı olmaya yüz tutunca (yani ölüme yaklaşınca), Zidanta, Hantili'nin oğlu Kaşşeni'yi oğulları ile birlikte öldürdü, ileri gelen hizmetkarları da öldürdü. Ve Zidanta kral oldu.** Böylece, Murşili'nin öldürülmesi sırasında Hantili'nin suç ortaklığını yapan Zidanta, bu kez de Hantili'nin tahta varis olabilecek oğlunu, ailesiyle beraber ortadan kaldırıp, Hitit tahtına oturmuştu. Ancak, onun da krallığının uzun sürmediğini yine Telipinu fermanında okuyoruz: **Sonra, tanrılar Kaşşeni'nin kanını aradılar (yani, öcünü aldılar). Ve tanrılar Zidanta'nın oğlu Ammuna'yı babasına düşman ettiler. Ve o, babası Zidanta'yı öldürdü. Ve Ammuna kral oldu. Fakat, tanrılar babası Zidanta'nın kanını aradılar; tahılı, bahçe ve bağları, sığırları, koyunları iyi (yani bereketli) kılmadılar ve pek çok ülke ona düşman oldu. Ordu**

scanfan

Eski Hitit Devleti'nin çeşitli krallarına ait mühür baskıları. Sol üst: İşputahşu. Alt: Tahurwaili. Orta üst: Alluwamna. Alt: Huzziya. Sağ üst, orta, alt: Anonim Tabarna mühür baskıları.

her yere savaşa gitti ve başarısız geri döndü. Görüldüğü gibi, Hitit Devleti'nin çöküşü yaklaşık İÖ 1550 yılında başa geçen Ammuna döneminde sürmüş, siyasal başarısızlıkların yanında bir de oluşan kuraklık, tanrısal güçlerin de bu cinayetleri kınadığına, Hititler'i daha çok inandırmıştı. Fakat başlarına gelen bütün felaketler, kral ailesi içindeki başa geçme tutkularını söndürmeye yetmemişti. Bundan sonraki olayları yine elimizdeki belgede buluyoruz: **Ammuna da tanrı olunca, saray muhafızlarının başı olan Zuru, oğlu 'altın mızrağın adamı' (ünvanını taşıyan) Tahurwaili'yi gizlice gönderdi ve o, Tittiya'yı ve oğullarını ailesi ile birlikte öldürdü. 'Haberci' (ünvanını taşıyan) Taruhşu'yu gönderdi ve o Hantili'yi oğulları ile birlikte öldürdü. Ve Huzziya kral oldu.**Belgede adı geçen bu kişilerle ilgili daha ayrıntılı bilgi olmadığından, anlatılan olayları daha iyi anlayabilmek için metni okumakla yetinmemek, onu biraz yorumlamak gerekmektedir. Önce, öldürülen Tittiya ve Hantili'nin ortadan kaldırılma nedenini araştırmak gerekir. Genellikle tarih boyunca her devlette kral ailesinde cinayete kurban gidenler, tahtın mirasçıları ya da taht üzerinde hak sahibi kişiler olmuştur. Bu bakımdan adı geçen 2 kurban, olasılıkla, Ammuna'nın oğullarıydı. Bu varsayım doğru ise, onları öldürenlerin, yani Tahurwaili ve Taruhşu'nun tahta geçen kişinin yakınları olması gerekirdi; öyleyse, bunları Huzziya'nın kardeşleri kabul etmekte bir sakınca yoktur. Diğer yönden Telipinu okuduğumuz fermanında kendisinin **Huzziya'nın ilk kız kardeşi ile evli** olduğunu bildirmektedir. Aynı metnin bir başka yerinde **onlar 5 kardeşti** anlatımı bulunmakta, bir yerde de Tanuwa adında birinden, Taruhşu ve Tahurwaili ile birlikte söz edilmektedir. Buna dayanarak, Zuru'nun çocukları olarak Taruhşu, Tahurwaili, Tanuwa, kral olan Huzziya ve Telipinu'nun karısı İştapariya'yı kabul etmemiz yanlış olmayacaktır. Saray muhafızlarının başı görevindeki Zuru'nun oğullarını tahta çıkarmakta kendini haklı görmesine neden, kesin olmamakla beraber, kral Ammuna'nın kız kardeşi ile evli olması ve dolayısı ile Hitit sülalesine akraba olmasıdır. Telipinu, herkesin bildiğini düşündüğü için olsa gerek, babasının kim olduğunu açıkça vermemiştir. Ancak metnin devamından, onun babasının da Ammuna olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda ortaya bir sorun çıkmaktadır: Tittiya ve Hantili, Ammuna'nın oğulları oldukları için bertaraf edilmişlerdir de, Telipinu'ya niçin dokunulmamıştır? Bu sorunun yanıtı kolaydır; Telipinu, İştapariya ile evli olması nedeniyle, tahta geçen Huzziya'nın eniştesi ve doğal olarak, cinayetleri işleten Zuru'nun da damadıdır. Ne var ki, kardeşlerinin öldürülüp, Telipinu'nun akrabalık yüzünden bağışlanması, Huzziya'nın iktidarının çabuk sona ermesini hazırlamıştı. Bunu, Telipinu'nun ağzından dinleyelim: **Ve Huzziya kral oldu. Telipinu onun ilk kız kardeşi ile evliydi. Huzziya onları da öldürecekti, fakat planı anlaşılınca, Telipinu onları bertaraf etti. Onlar 5 kardeşti. Telipinu onlara evler yaptı. 'Gitsinler, otursunlar! Yesinler, içsinler! Onlara kötülük yapmayın! Ve ben** söylüyorum ki onlar bana kötülük ettiler, ben onlara kötülük **etmem!'** Burada Telipinu'nun, zamanında kendi canını bağışlayan bu kardeşlere vicdan borcunu ödeyerek, onları elinde olduğu halde öldürtmediğini ve sadece enterne etmekle yetindiğini görüyoruz. Huzziya sürgün edilince, doğal olarak Telipinu kral olmuş, kendi deyimiyle **babasının tahtına çıkmıştır.** Devletin yönetimini ele aldığında, durumun hiç de iç açıcı olmadığı bellidir. İç çekişmelerin devleti zayıf düşürmesinden sadece Kuzey Suriye'deki yerel krallar yararlanmamış, Anadolu içindeki merkeze bağlı bölgelerden de kopmalar başlamıştı. Yaklaşık olarak bugünkü Çukurova

scanfan

ile eşitleyebildiğimiz Kizzuwatna'nın en önemli kentlerinden olan Adaniya (bugün Adana) dahi bağımsız duruma gelmişti. Böylece Hitit egemenlik alanı daralarak, ilk kuruluş dönemlerindeki, Hattuşa ve yöresinden oluşan, ana çekirdeğinin sınırları içine çekilmişti. Diğer yandan, kendisine karşı katliam planları hazırladığı halde, Telipinu tarafından affedilen eski kral Huzziya'nın kardeşleri de tekrar komplolar düzenlemeye kalkışmışlardı. Telipinu bu sefer onları panku'nun yargılamasına izin vermiş, soylular meclisi, suçluların ölümle cezalandırılmasına karar vermişti. Fakat çok insancıl bir kişiliği olduğu anlaşılan Telipinu, onların canlarını şu sözlerle bağışlamıştı: ... **Tanuwa, Taruhşu ve Tahurwaili'yi getirdiler ve panku onları ölüme mahkum etti. Ve ben, kral, söyledim 'niçin ölsünler? Onlar yüzlerini saklarlar (yani utanırlar). Ben, kral, onları (birbirlerinden) ayırdım, onları çiftçi yaptım. Silahlarını sağ yanlarından aldım ve onlara boyunduruk verdim!'** Bu insancıllığa karşın, cinayetler yine de durmamıştı. Telipinu yeni olayları da şöyle anlatır: **Kral ailesi içinde kan dökme arttı. Kraliçe İştapariya öldü, kralın oğlu Ammuna da öldü. Tanrıların insanları (yani bütün halk) diyor ki 'bak ! Hattuşa'da kan dökülmesi çoğaldı '. Bunun üzerine ben, Telipinu, Hattuşa'da bir toplantı düzenledim. Şimdiden sonra Hattuşa'da kral ailesinin oğluna kimse kötülük yapmasın, ona hançer çekmesin!** Telipinu bundan sonra taht kavgalarına son vermek üzere, tahta geçiş sırasına açıklık kazandıracak kurallarını koyar: **Birinci prens kral olsun. Birinci dereceden prens** yoksa, **ikinci dereceden bir bir oğul kral olsun. Eğer tahta geçecek bir erkek çocuk yoksa, birinci dereceden bir prensese bir içgüveyi koca versinler ve kral olsun! Benden sonra kim kral olursa, onun kardeşleri, oğulları, akrabaları, ailesinin bireyleri ve askerleri birlik olsun ! Ve sen gel, düşman ülkeleri gücünle yen! Fakat, şöyle söyleme: 'her şeyi bağışlıyorum'. Aksine hiçbir şeyi bağışlama, onlara (yani suçlulara) baskı yap. Kral ailesinden kimseyi öldürme; bu kötü sonuçlar verir. Bundan sonra kim erkek ya da kız kardeşlerine kötülük etmeyi tasarlarsa, siz onun panku üyelerisiniz, ona açıkça deyin ki kan dökme ile ilgili bu tableti oku! Hattuşa'da kan dökme arttığı zaman, tanrılar kral ailesini cezalandırdılar. Kim erkek ve kız kardeşlerine zarar verirse, kralın başını tehlikeye sokarsa, mahkemeyi çağırın. O (yani sanık), o zaman planını uygulamaya kalkarsa, kendi başı ile ödesin! Fakat, onu Zuru, Tanuwa, Tahurwaili ve Taruhşu gibi (yani onların yaptıkları gibi) gizlice öldürtme. Onun evine, karısına ve çocuklarına zarar vermesinler. Eğer bir prens de kötülük ederse, o da yaptıklarını başı ile ödesin. Ancak, onun da evine, çocuklarına zarar vermesinler. Ceza onların evlerine, tarlalarına, bağlarına, samanlıklarına, tutsaklarına, sığır ve koyunlarına uygulanmasın! Prenslerin mallarını ve insanlarını başkasına vermek de doğru değildir. Yüksek memurlardan prensi avuçlarına almak isteyenler diyebilirler ki 'bu kent benimdir'; ve kentin efendisine (yani yöneticisine) zarar verirler. Bundan böyle, Hattuşa'da siz (memurlar), bu olayları hatırlayın. Tanuwa, Tahurwaili ve Taruhşu size örnek olsun! Bundan sonra kim, hangi yüksek memur olursa olsun, kötülük yaparsa, siz soylular meclisi üyeleri onu karşınıza çağırın ve onu cezalandırın !**

Görüldüğü gibi, Telipinu'nun, serbest bir çeviri ile özetlediğimiz bu metni, gerçek bir ferman, bir kral buyruğu niteliği taşımaktadır. Telipinu burada, ilk ve esas görev olarak, taht kavgaları yüzünden devletin içine düşmüş olduğu sıkıntıları engellemek üzere yeni kurallar ve cezalandırıcı mekanizmalar koymayı kabul etmiştir. Soylular meclisine bu yönde yetki vermekte, suç işleyen kralın dahi yargılanmasını bu meclise bırakmaktadır. Buyrukta hukuk açısından göze çarpan önemli bir nokta, cezanın sadece suçu işleyene verilmesi ilkesidir. Suçlunun aile bireyleri ve mallarının korunması, Telipinu'nun adalet anlayışına ve insancıl karakterine de uygun düşmektedir. Tahta geçişte benimsenen ilkelere gelince, açıklanması gereken bazı yerler vardır. Bunlardan ilki, çocukların birinci, ikinci biçiminde derecelendirilmesidir. Bu sınıflandırmadan, yaşça en büyük ve daha küçük olanları anlamak olasıdır. Ancak, Hitit krallarının esas eşleri yanında, bir **harem**'e sahip oldukları bir gerçektir. Bu bakımdan, ikinci dereceden sözü ile, bir harem kadınından olma çocuğun da kasdedilmiş olabileceği hatırda tutulmalıdır. Tahta varis olabilecek hiç erkek çocuğun bulunmaması halinde, en büyük kıza verilecek bir içgüveyi kocanın kral olması da, Telipinu açısından dikkati çekmektedir. Kralın belgesinden öğrendiğimize göre, Telipinu'nun varisi olan Ammuna, kraliçe İştapariya ile birlikte bir cinayete kurban gittiği için, devletin yönetimini kendi soyundan birine bırakmak amacı ile, tahta geçişi belirleyen düzenleme içine bu kural da konulmuş olmalıdır.

Telipinu'nun, ülkenin iç işleriyle uğraşmayı ve iç barışı sağlamayı, dışa dönük bir yayılma siyaseti izlemeğe yeğlediği anlaşılmaktadır ki, onun dönemine değin geçen karışıklıklar düşünülecek olursa, bu doğaldır. Elimizde fazla belge olmamasına karşın, Telipinu'nun bazı diplomatik girişimlerle, ülkesinin dışa karşı güvence kazanmasına çalıştığını da biliyoruz. Tabletin kendisi bulunmamış olmakla beraber, Hitit arşivlerindeki belgelerin içeriğini bildirmeye yarayan bir tablet kataloğundaki bir nottan, Hatti kralı Telipinu ile Kizzuwatna kralı İşputahşu arasında bir antlaşma yapıldığını öğreniyoruz. Bu, bir zamanlar Hitit Devleti'ne bağlı olan Kizzuwatna'nın bağımsızlığını elde ettikten sonra, durumun Hitit kralı tarafından da zorunlu kabul edildiğini göstermektedir. Arkeoloji ve eski diller filolojisinin, gerek maddi, gerekse yazılı belgeleri toplayarak nasıl sentezlere varabildiğine iyi bir örnek, Tarsus'daki Gözlükule kazılarında İşputahşu'nun mührünün bulunmasıdır. Mühürde, kendini Pariyawatri oğlu İşputahşu olarak tanıtan bu kralın, bu buluntu sayesinde hem tarihsel kişiliği kanıtlanmakta, hem de Kizzuwatna'nın bugünkü Çukurova dolaylarına yerleştirilmesinin doğruluğu ortaya çıkmaktadır.

Telipinu'nun ölümü ile ilgili hiçbir şey bilmiyoruz. Yalnız, son yıllarda Boğazköy kazılarında bulunan bir mühür baskısı, Telipinu'dan sonra ülkede bazı karışıklıklar çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Adı geçen mühür Büyük Kral **Tahurwaili**'ye aittir. Mühür, üslup bakımından çok gelişkin olup, güzel bir işçilik gösterir. Kurban listelerine göre Telipinu'dan sonra kralın kızı Harapşili ile evli olan Alluwamna tahta geçmiştir. Bundan sonra ise, yine listelerde Hantili (2.), Zidanta (2.) ve Huzziya (2.)'nin adları gelmektedir. Bu belgeler üzerinde Tahurwaili'nin adı hiç yoktur. Hitit Devleti'ne bu denli kötülükleri dokunmuş olan Hantili, Zidanta ve Huzziya'nın aynı sırayla başa geçen krallara verilmiş olması mantığa ters düşmektedir. Bu bakımdan sadece listelere bakarak, bu kralların varlığı kanıtlanamaz. Elimizde bulunan 2 mühür baskısı da bu soruna ışık tutmamakta, aksine daha da karmaşık duruma getirmektedir. Telipinu'dan sonra yönetimi ele alan Alluwamna'nın mührü, üslup bakımından Tahurwaili'ninkinden daha ilkeldir. Eğer gerçekten 2 Huzziya krallık yapmış ise, hangisine ait olduğunu bilmediğimiz, hangisinin olduğu saptanamayan bir Huzziya mührü, Tahurwaili mührüne benzerlik göstermektedir. Sadece üslup açısından değerlendirilirse, mühürleri, eskiden yeniye Alluwamna, Huzziya ve Tahurwaili olarak sıralamak gerekir. Böyle yapılırsa, hem 2. Huzziya'nın varlığını kabul etmek, hem de mührü bulunan Tahurwaili ile Telipinu fermanında adı geçen Tahurwaili'yi ayrı ayrı kişiler olarak görmek, zorunlu olur. Bu nedenle, Huzziya mührünü 1. Huzziya'nın saymak, Tahurwaili'yi, Telipinu'nun öldürtmediği kişi ile bir tutmak ve Alluwamna mührünün yapılış bakımından ilkel oluşunu, mühür kazıyıcının pek usta olmayışına bağlamak, tarihsel rekonstrüksiyon bakımından daha doğru olacaktır. Burada ayrıntılarına fazla inmek istemediğimiz başka kanıtlarla da desteklenebilen bu varsayıma göre, Tahurwaili, Telipinu'nun ölümünden sonra eski emellerini gerçekleştirmek için isyan ederek kısa, bir süre tahtı ele geçirmiş, fakat Telipinu fermanındaki kurallara sadık kalan soylular meclisince devrilerek, yerine Telipinu'nun damadı Alluwamna getirilmiş olmalıdır. Bu varsayım doğru ise, kurban listelerini bu karışık dönem için güvenilmez saymak gerekecektir. Diğer yandan, Kizzuwatna kralları ile

scanfan

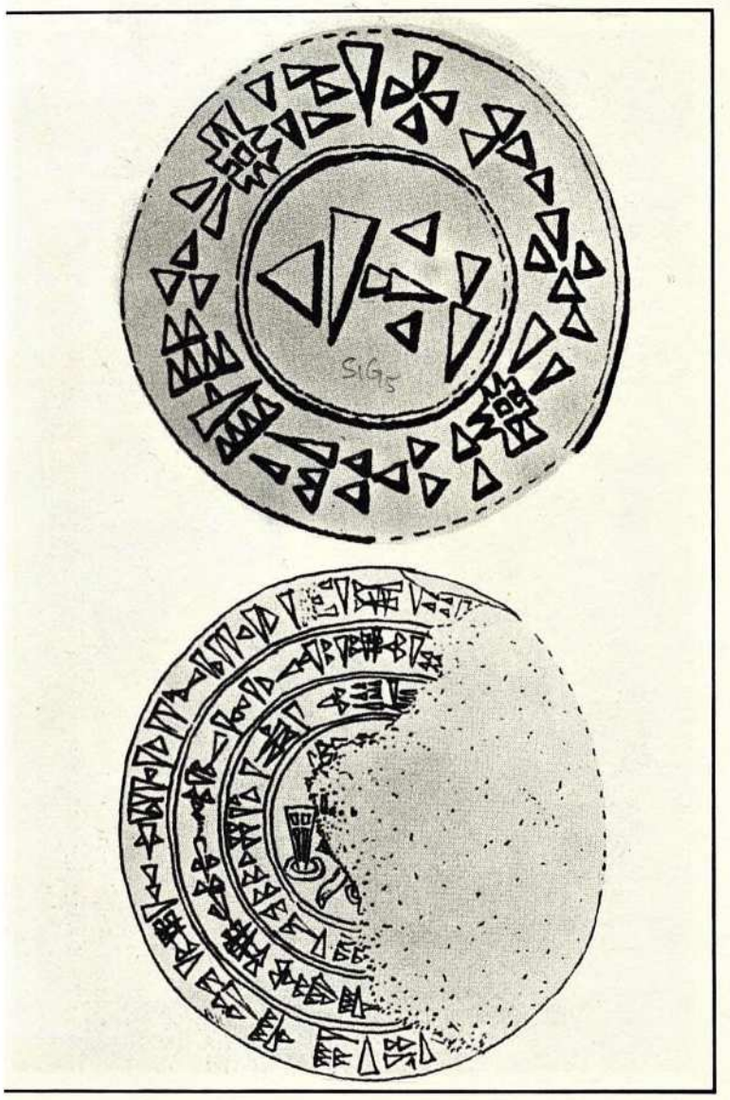

Hitit İmparatorluk dönemi kralların 1. Arnuwanda'ya ait iki mühür baskısı.

antlaşmalar yaptıkları bazı tablet parçalarından anlaşılan Zidanta, Hantili ve Huzziya'nın da yine Telipinu metninde adı geçenlerle aynı kişiler olduklarını kabul etmek gerekecektir. Ancak bu takdirde de, Alluwamna ile, aşağıda göreceğimiz 2. Tuthaliya arasında bir zaman boşluğu kalabilmektedir.

). BÜYÜK İMPARATORLUK DÖNEMİ

Telipinu sonrası ile Hitit tarihinde başlayan yeni döneme Büyük İmparatorluk ya da Yeni İmparatorluk dönemi adı verilir. Ama, İmparatorluk teriminden, Hititler'den yüzyıllar sonra kurulmuş Roma İmparatorluğu gibi, kıtalar üzerine yayılmış, geniş topraklara egemen olmuş bir devlet anlaşılmamalıdır. Öte yandan, aynı döneme **yeni** denmesine karşın, bu dönemle ilgili bildiklerimiz, özellikle başlangıç evreleri için daha az problemli ya da daha kesin de değildir. Hemen belirtelim ki, yaklaşık İÖ 1380 yıllarına tarihlenen Büyük Kral Şuppiluliuma'ya değin , Hitit tahtına oturmuş kralların kesin sırasını ve dönemlerinde oluşmuş olayların tam bir kronolojisini saptayamıyoruz. Bazı belgeler üzerinde saptanan adların gerçekten krallık yapmış olup olmadıkları dahi bilinmemektedir.

Büyük İmparatorluk dönemine ait ilk belgelerde karşımıza Tuthaliya (2.) ve eşi Nikalmati, Arnuwanda ve kraliçe Aşmunikal adları çıkar. Kral adlarının Hititçe olmasına karşılık, kraliçe adlarının Hurri kökenli olması hemen dikkati çekmektedir. Buna neden, bu etnik zümrenin kültürel etkisinin doğal sonucu kız çocuklara Hurri adları takılmasının moda halini alması ya da bu dönemdeki kral sülalesinin Hurriler ile kaynaşmış olmasıdır. Diğer yandan Yeni İmparatorluk dönemindeki kral adları da, Eski Devlet zamanında başa geçenlere göre daha çok Hititli'dir. Bunlara örnek olarak Şuppiluliuma gösterilebilir. Bu adı **şuppi-** "saf, temiz" **luli** - "kaynak" ve ethnikon eki **-uma** biçiminde analiz ederek "saf kaynak-lı" olarak anlamlandırmak olasıdır. **Hattuşa-lı** anlamına gelen Hattuşili de yine bunlardan biridir; ancak bu, Hattuşa'yı başkent yaptığı için bu krala önce bir çeşit lakap gibi verilmiş, sonra özel ad olarak diğer krallara da takılmıştır. Arnuwanda da Hitit kökenli adlardandır. Yalnız hatırda tutulması gereken önemli bir nokta, bazı Hitit krallarının Hititçe adlar yanında ikinci bir Hurca ad da taşıdıklarıdır.

Elimizde Tuthaliya (2)'nin icraatı ile ilgili bilgi veren fazla yazılı belge yoktur. Hatta, Tuthaliya'nın hangi koşullar altında tahta geçtiğini de bilemiyoruz. Tuthaliya'dan çok sonra yaşamış olan Hitit kralı Muwatalli , Halep kralı Talmişarruma ile yaptığı bir antlaşmada Tuthaliya'dan şu sözlerle bahsetmektedir: **Tuthaliya, krallığın tahtına oturduğu zaman...** Bu anlatım biçimi düşündürücüdür. Bütün krallar **babalarının tahtına geçtiklerini** söyledikleri halde, Tuthaliya **babasının** değil de **kralığın** tahtına geçmiştir. Acaba Tuthaliya, hakkı olmadan tahtı zorla ele geçirmiş bir gasıp, bir usurpator muydu? Bu yüzden mi kendinden sonra gelen Hitit kralları ondan böyle söz etmek zorunda kalmışlardı? Belgelerin azlığı bu soruları yanıtlamamıza engel olmaktadır. Aynı antlaşma, Tuthaliya'nın siyasal eylemlerine de ancak bir parça ışık tutmaktadır. Bu belgede anlatıldığına göre, Halep kralı ile Tuthaliya arasında da önce bir antlaşma yapılmış, fakat Halep kralı sözünden dönerek Mitanni kralı ile barış imzalamıştı. Bu nedenle Tuthaliya, Halep ve Mitanni krallarını, ülkeleri ile birlikte yok etmişti. Aradan uzun zaman geçtikten sonra anlatılan bu başarı gerçek midir, yoksa, biraz abartılmış mıdır? Bunu kesinlikle saptayabilmek için Kuzey Suriye Devletleri yönünden de bu olayı doğrulayacak belgelerin bulunması zorunludur. Ancak,

scanfan

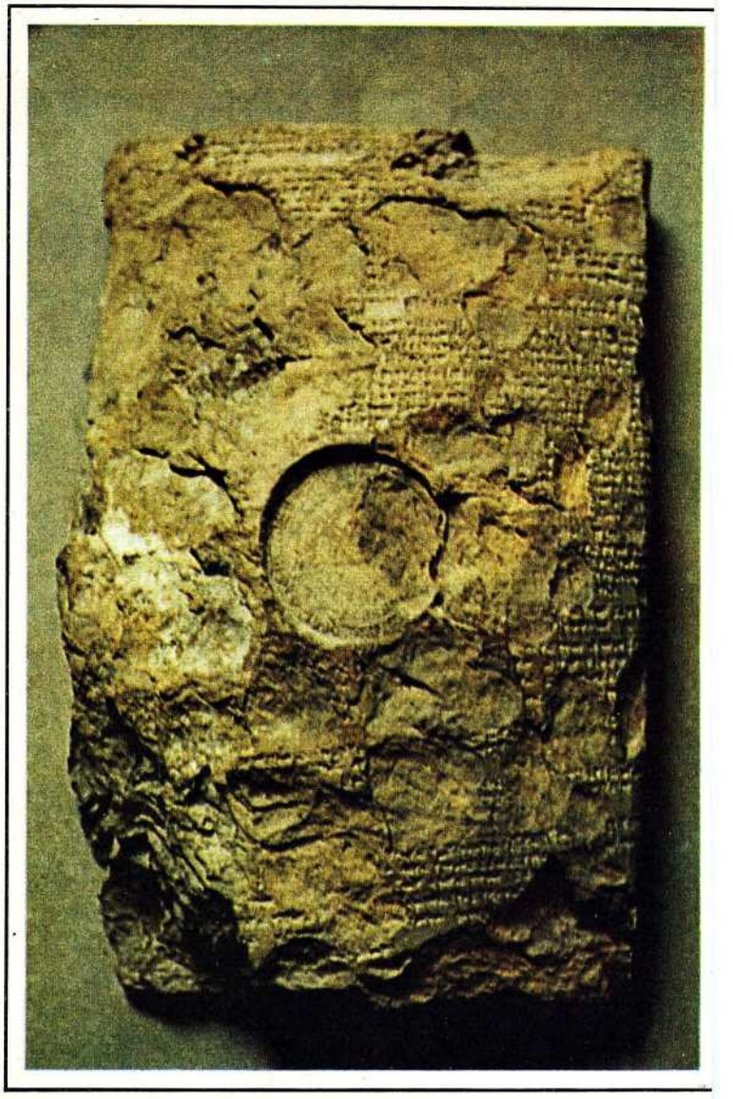

1. Arnuwanda'ya ait bir bağış belgesi. Bo. 2004. Eski Şark Eserleri - İstanbul

Tuthaliya döneminde dahi Hititler, 1. Murşili'nin fethetmiş olduğu bu kent üzerinde kısa süreli bir baskı kurmuş ve Halep kralının Mitanni ile yaptığı antlaşmayı, eski haklarına dayanarak, kendilerine yapılmış bir ihanet saymış olabilirler. Yeri gelmişken, burada biraz da adı geçen Mitanni Devleti'nin gelişimi ve tarihçesi üzerinde durmamız gerekmektedir.

Mitanni yada başka belgelerde geçen adıyla Hanigalbat ile Hititler'in ilişkileri, Hitit yayılma siyasetinin Kuzey Suriye üzerinde yoğunlaşmaya başladığı andan itibaren ortaya çıkar. Hatırlanacağı gibi, 1 Hattuşili ve 1. Murşili döneminde bu bölgelere giren Hitit kuvvetleri, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'deki bazı Hurri prenslerinin askerleriyle çatışmalara girişmişlerdi. Olasılıkla İÖ 16 yüzyılın sonlarına doğru, adı geçen coğrafi alana gelen ve indo-ari kökenli olan savaşçı ve yönetici bir sınıf, bu Hurri prensliklerinin bir devlet örgütü kurmalarını sağlamış ve ortaya çıkan devlete resmi bir ad olarak Mitanni denilmiş, ancak halkın çoğunluğuna bakarak, Hurri adı da kullanılmaya devam edilmişti. İndo-ari terimini, Hint-Avrupa dil ailesi içindeki bugünkü Hintçe ile akraba olan Doğu dillerini konuşan bir zümreye verilen ad olarak kısaca açıklamak olasıdır. Varlıkları, İndra, Varuna ve Mitra gibi Hint tanrı adlarından, kral adlarından ve özellikle at yetiştirme ile ilgili Hint kökenli sözcüklerden anlaşılan bu yönetici sınıf, dil olarak Hurrice'yi benimsemiş, hatta Mısır firavunu 3. Amenofis ile yapılan yazışmalarda bu dil kullanılmıştı. İndo-ari kökenli kralların-dan Mattiwaza'nın, bu adı yanında Kili-Teşup gibi Hurri kökenli ikinci bir ad daha taşıması, yönetici sınıfın Hurri halkı içinde yavaş yavaş eritildiği yönünde bir kanıt sayılabilir. Mitanni Devleti güçlü olduğu sıralarda Fırat'ın batısında etkin olmaya başlamış, Mısır ve Hitit İmparatorlukları arasında üçüncü bir güç durumuna da gelmiştir. Başkentleri, henüz yeri saptanamayan, Waşşukanni olan Hurriler ile Mısır ve Hitit kralları arasında kız alıp vermeler olmuş, Mitanni zaman zaman esnek bir siyaset sürdürerek bu iki devlet arasında bir tampon bölge oluşturmuştur.

Hurri kültürünün Hititler üzerinde büyük etkileri olduğuna daha önce de değinmiştik. Özellikle mitoloji ve din alanındaki bu etkinlik, Mezopotamya uygarlığının Hititler'e aktarılmasında aracı olmuş, hatta daha sonra göreceğimiz bazı mitolojik öğelerin Yunan uygarlığına geçişini hazırlamıştır. Mitanni Devleti, İÖ. 1340'lardan sonra zayıflamış ve gittikçe güçlenerek yayılan Yeni Asur İmparatorluğu'nun önce vasali durumuna düşmüş, sonuçta İÖ 1270 yılında Asur kralı 1. Salmanassar tarafından siyaset sahnesinden atılarak, bir Asur eyaleti haline girmiştir.

Tuthaliya ve kraliçe Nikalmati'den sonra belgelerde rastlanan Arnuwanda ve kraliçe Aşmunikal'in kişilik ve icraatlarını daha iyi tanıyabiliyoruz. Bu kral çiftine ait hem hiyeroglif, hem de çiviyazısı ile yazılmış bir mühür üzerinde şunlar okunmaktardır: **Tuthaliya'nın oğlu, büyük kral, tabarna Anuwanda'nın mührü - Tuthaliya'nın kızı, büyük kraliçe tawananna Aşmunikal'in mührü.** Burada hemen hatırlatalım ki, tabarna kralların, tawananna ise kraliçelerin ünvanıdır. Her iki sözcük de Hatti kökenli olmaları bakımından, Anadolu'nun bu yerli halkının sonradan gelen Hititler'e yaptıkları kültürel etkinin diğer kanıtlarıdır. Öte yandan, kraliçe Aşmunikal'in sadece çiviyazısı ile yazılmış mühründe şu sözleri okuyoruz: **Büyük kraliçe Aşmunikal, Nikalmati'nin kızı.** Bu iki mühürle, kurban listelerinde geçen Tuthaliya-Nikalmati ve ondan sonra gelen Arnuwanda - Aşmunikal'in sırası doğrulanmış olmakta, fakat aynı zamanda çözülmesi çok zor bir sorun da doğmaktadır. Gerek

scanfan

kral Arnuwanda'nın gerek kraliçe Aşmunikal'in babaları Tuthaliya olarak verildiğine, Aşmunikal'in annesi ise Nikalmati adını taşıdığına göre, Arnuwanda ve Aşmunikal'in Tuthaliya- Nikalmati çiftinin çocukları, başka bir deyişle kardeş olmaları gerekmektedir. Bu durumda ortaya bazı varsayımlar çıkmaktadır: 1- İki kardeş, evlenmeden, kral ve kraliçe ünvanlarını alarak, devleti birlikte yönetmişlerdi; 2- Daha sonra göreceğimiz Hitit yasalarında kardeşler arası evlilik yasaklanmış ve aksine hareket edenlere ölüm cezası konmuş olmasına karşın, iki kardeş evlenerek, kral ve kraliçe olarak hüküm sürmüşlerdi; 3- Eğer evli idiyseler ve bu evlilik kardeş evliliği değil de yasal bir evlilik ise, Aşmunikal, Tuthaliya-Nikalmati çiftinin öz kızı, Arnuwanda ise, babasının adı Tuthaliya olarak verildiğine göre, ya içgüveyisi giren bir damat, yada Tuthaliya'nın evlat edindiği bir çocuktur. Bu varsayımlardan hangisinin doğru olduğuna karar verebilmek güçtür. bunların her birini destekleyen, yada desteklediği ileriye sürülen kanıtlar vardır. Bu çiftin hükümdarlığı zamanında bir takım felaketli olayların oluştuğunu dile getiren metinler ele geçmiştir. Diğer yandan, Tanrı Telipinu (bu addaki kralla aynı adı taşıyan bir de tanrı vardır) efsanesinde, adı geçen tanrının kraliçe Aşmunikal'e kızarak ortadan kaybolup, birlikte bolluk ve bereketi de götürdüğünün anlatılması, kamu oyunda, kardeşi ile evlenmiş olduğu için, kraliçenin günahkar olduğu inancının varlığına aracılık eden bir işaret sayılabilir. Bu çiftin evli olmadığını kanıtlamak için de, Hurri dilinde yazılmış bazı belgelerden yararlanılmaktadır. Bunlar, Taşmişarri adlı birinin hem Aşmunikal, hem de Taduhepa adlı kadınlarla birlikte düzenlemiş olduğu belgelerdir. Taduhepa'nın adı kurban listelerinde Nikalmati ve Aşmunikal'den sonra geçmektedir. bu bakımdan, Taduhepa, Tuthaliya ve Arnuwanda'dan sonra Hitit tahtına oturan Şuppiluliuma'nın ilk karısı olarak kabul edilmekteydi. Oysa Hurri metinlerinde geçen Taşmişarri, çift adlı bazı Hitit krallarında da görüldüğü gibi, Arnuwanda'nın Hurca ikinci adı yani Taşmişarri =Arnuwanda ise, Taduhepa da onun karısı olabilir. Buna göre Arnuwanda önce kız kardeşi ile evlenmeden devleti yönetirken, karısı Taduhepa geri planda sadece bir eş olarak kalmış, Aşmunikal öldükten sonra görümcesinin yerine kraliçe ünvanını almıştı. Kraliçe ünvanı olan tawananna makamı, Hititler'de eşlerin ölümünden sonra da bir tür ana kraliçelik olarak sürerdi. Bu bakımdan eski krallardan sonra tahta geçen prenslerin zamanında da anneleri yada analıkları ünvanlarını bırakmazlardı.

Arnuwanda-Aşmunikal çiftinin hükümdarlıkları zamanında Hititler için en büyük sorun, VIII. bölümde varlıklarından söz ettiğimiz Kaşkalar olmuştur. Merkezi bir otoriteye bağlı olmadan bağımsız boylar halinde yaşayan bu insanlar, Hitit Devleti'nin başında gerçek bir belaydı. Bazen başkente değin inen bu yağmacı boylar ile antlaşmalar yapılmış, fakat bir boy diğerinin Hitit kralı ile yaptığı antlaşmayla kendini bağlı saymadığı için, mutlaka bir tanesi saldırı halinde olmuştur. Kaşkalar ile kuvvet zoruyla başa çıkamayan Arnuwanda-Aşmunikal çifti, aşağıdaki metinde özetle göreceğimiz gibi tek çareyi tanrılara yakarmakta bulmuşlardır: **Majeste, Büyük Kral Arnuwanda ve Büyük Kraliçe Aşmunikal şöyle söyler 'Yalnız Hatti ülkesi siz tanrılara karşı saf (temiz) bir ülkedir. Siz tanrılara yalnız biz Hatti ülkesinde saygı gösteririz. Siz tanrılar, tanrısal içgüdünüzle bilirsiniz ki, tapınaklarınızla kimse bizim kadar ilgilenmemiştir. Ve siz tanrıların malları, gümüşü, altını, hayvan biçimli kapları (rhyton denilen kaplar) ve elbiseleri ile kimse bizim kadar ilgilenmemiştir. Ayrıca, gümüş ve altın tanrı yontuları ile tanrıların** vücudunda (yontularında) **ne eskimiş ise, tanrıların aletlerinden hangileri eskimiş ise, onları bizim kadar kimse yenilememiştir. ayrıca, kimse sizin kurbanlarınızda temizliğe bu denli uymamış, günlük, aylık ve yıllık bayramlarınızı böylesine yerine getirmemiştir. (Oysa)siz tanrıların hizmetlileri ve kentleri angarya ve haraca zorlandı ve hizmetçileriniz kadın ve erkek köle durumuna getirildi. Siz tanrılara ben Büyük Kral Arnuwanda ve Büyük Kraliçe Aşmunikal her konuda saygı gösterdik. Biz, sizin ekmek ve şarap kurbanlarınızla, besili sığır ve koyunlarınızı yeniden vereceğiz. (Siz) bizim tarafımızı tutun! Düşmanın Hatti ülkesine nasıl saldırdığını, ülkeyi nasıl yağmalayıp ele geçirdiğini size söyleyip, sizin nezdinizde onlardan davacı olmak istiyoruz. Bu ülkeler, siz gökyüzü tanrılarının ekmek şarap ve diğer eşyalarınızı verirlerdi (şimdi bunlar haraca bağlandı). İşte buralardan, rahipler, tanrı anaları (yani rahibeler), kutsal rahipler çalgıcı ve ilahiciler sürüldü, tanrıların dinsel törenleri (iptal edildi) ve eşyaları oradan atıldı. Oradan Arinna kentinin Güneş Tanrıçası'na ait gümüş, altın, tunç ve bakır güneş kursları ve hilaller ile bayram elbiseleri (yani tören elbiseleri), gömlekler, kurban ekmekleri, şaraplar ve kurbanlık sığır ve koyunlar gasp edildi; bu ülkeler, Nerik, Hurşama, Kaştama, Himuwa, Zalpuwa ve diğerleridir. Sizin bu ülkelerde sahip olduğunuz tapınakları Kaşkalar yıktılar, siz tanrıların yontularını kırdılar, rhyton'ları, gümüş, altın ve bronz kapları ve sizin bronz gereçlerinizi ve elbiselerinizi yağmalayıp paylaştılar. Rahipleri, çalgıcı ve ilahi okuyucuları aşçıları, fırıncıları, çiftçi ve bahçıvanları da aralarında paylaşıp, köle ettiler. Kaşkalar her şeyinize sahip oldular. Bu yüzden, bu ülkelerde kimse adınızı bile anmıyor; kimse size kurban sunmuyor ve sizin için bayram düzenlemiyor. Buraya, Hatti ülkesine de kimse sizin için vergi getirmiyor. Sizlere hiçbir yerden rahipler, çalgıcılar gelmiyor. Kimse size güneş kursları, hilaller, altın ve gümüş ile elbiseler vermiyor; ekmek, şarap ve hayvan kurban etmiyor. Size bu ülkeleri (yani Kaşkalar'ın yağmaladığı ülkeleri) saydık. Şimdi size sürekli yalvarıyoruz. Kaşkalar buraya, Hattuşa'ya değin geldiler; Tuhaşuna ve Tahantariya kentlerini vurup, kapılara kadar indiler. Biz, tanrılara saygılı olduğumuzdan, onların bayramlarına özellikle özen gösteriyoruz. Fakat Nerik ili Kaşkalar'ın elinde olduğundan, Nerik'in Fırtına Tanrısı ve diğer Nerik tanrıları için, kurbanları Hattuşa'dan Nerik yerine, Hakmişa'ya yollamak istiyoruz. Kaşkalar'ı çağırıp, armağanlar verip, ant içirilir 'Nerik Fırtına Tanrısı'na gönderdiğimiz kurbanlara dokunmayın, yolda onlara saldırmayın!' Ancak, onlar armağanları alıp, ant içerler. Ama, ayrılınca andı bozar ve tanrıların sözünü küçük görürler, Fırtına Tanrısı'nın andının mührünü kırarlar, Hatti'den giden kurbanlara saldırırlar.** Bu duanın en ilgi çekici yönü, tanrılara Kaşkalar'dan yakınılırken Kaşka saldırılarının önlenmesinin, tanrıların da çıkarları bakımından gerekli olduğunun, yani Kaşkalar durdurulamazsa, bundan en fazla tanrıların kendilerinin zarar göreceğinin vurgulanmasıdır. Buna, tanrılara bir tür şantaj yapılması da denebilir. Hititler'in ikinci yakınma konuları da, Nerik ve yöresindeki kentlerin Kaşkalar'ın elinde olması yüzünden, Hitit pantheon'u içinde çok önemli bir yer tutan Nerik Fırtına Tanrısı'na armağan ve kurban yollanamaması, Nerik yerine Hakmiş kentinde kurulan Fırtına Tanrısı tapınağına gönderilmek istenen eşyanın da yine Kaşka saldırılarından kurtulamamasıdır. Hakmiş kenti, bugünkü Amasya'dır. Nerik kentinin yeri ise, henüz bilinememekle beraber, bunun da kral Hantili döneminde Kaşkalar'ın eline geçen, Karadeniz Bölgesi'nde bir yer olması gerekmektedir.

Kaşkalar'ın beylerine yapılan toprak bağışlarına ait belgeler de elimize geçmiştir. Toprak sahibi yapılan Kaşka boylarının Hititler'e dost bir topluluk haline dönüştürülmesi ve ekonomik açıdan Hatti ülkesine bağlanmasının amaçlandığı belli olmaktadır. Kaşka beylerinin and içmelerinde ise. Kaşkalar'ın Hitit kralına karşı ihanet girişimlerinde bulunmamaları, eğer biri kendilerine bir elçi gönderir de onları kötülüğe kışkırtırsa, onu yakalayıp majeste Hitit kralı önüne çıkarmaları istenmektedir.

Sözünü ettiğimiz toprak bağışı belgeleri üzerinde, kral Arnuwanda ve kraliçe Aşmunikal yanında, bir de **tuhkanti** ünvanını taşıyan Tuthaliya adında üçüncü bir kişi bulunmaktadır. Bunun kim olabileceğine dair bazı varsayımlar ileri sürülmektedir.

10. ŞUPPİLULİUMA'NIN ÖNCESİ VE SONRASI

Arnuwanda ve Aşmunikal'den sonra Hitit tahtına oturan ve

scanfan

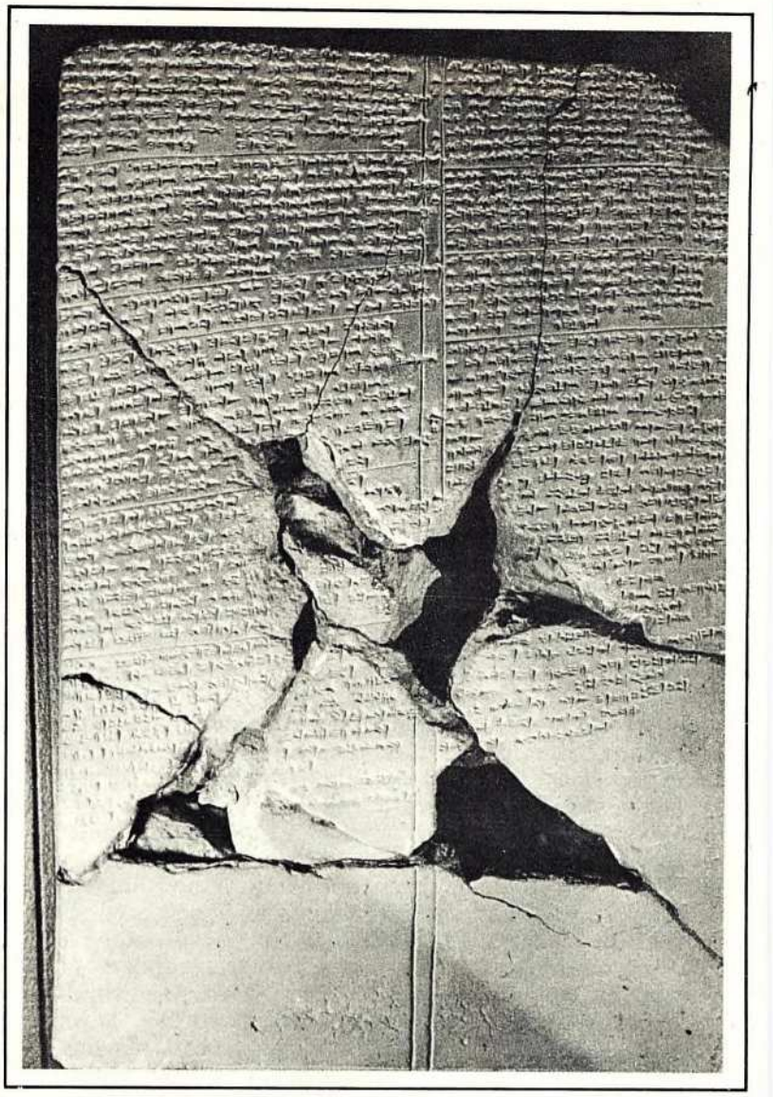

Hitit İmparatorluk döneminin büyük krallarından Şuppiluliuma'nın icraatını anlatan belge. Oğlu 2. Murşili tarafından yazdırılmıştır. Bo. 2003. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul.

Büyük İmparatorluğun ilk güçlü kralı olarak tanıdığımız Şuppiluliuma'nın egemenlik döneminin öncesi Hitit tarihinin belge açısından kısır ve bu yüzden de üzerinde hala tartışmalar olan bir kesitidir. İÖ 1380'lerde başa geçtiği anlaşılan Şuppiluliuma'nın özellikle askeri alandaki faaliyetleri, oğlu ve halefi 2. Murşili tarafından ayrıntılı bir biçimde kaleme alınmış olmasına karşın Murşili, dedesinin adını hiç bir yerde vermemiştir. Ancak, yine babasının döneminde başlayıp, 20 yıldır süregelen bir veba salgınına karşı tanrılara yakardığı bir dua metninde, Murşili, babası Şuppiluliuma'nın, Hitit Krallığı'nı Genç Tuthaliya adlı bir kraldan zorla ele geçirdiğini anlatmaktadır. Diğer yandan bir başka belge üzerinde kırık bölümlerinin tamamlanması ile Şuppiluliuma'dan önce bir 2. Hattuşili'nin varlığı daha ortaya çıkmaktadır. Ancak yapılan tamamlamanın doğru olup olmadığı başka belgeler yardımıyla kontrol edilemediği için, sözünü ettiğimiz kırıklı tablet, bu kralın gerçekten varolduğu ya da yok sayılması ile ilgili yorumların çatışmasına neden olmaktadır. Bu kral gerçekten varsa, acaba 2.Tuthaliya'dan önce mi başa geçmiştir? Böylece VIII. bölümün sonunda sözünü ettiğimiz zaman boşluğu doldurulabilir mi, bunu kesinlikle bilemiyoruz. Kesin olarak bilinen şey, Şuppiluliuma'nın 3.Tuthaliya olarak da kabul edebileceğimiz Genç Tuthaliya'dan tahtı zorla almış olmasıdır. Öyleyse, bu Tuthaliya kimdir? Acaba bu Tuthaliya ile, Arnuwanda-Aşmunikal zamanındaki toprak bağışı belgelerinde adı geçen **tuhkanti** ünvanlı Tuthaliya aynı mıdır? bir belgede **Tuthaliya'nın oğlunun oğlu Tuthaliya** biçimindeki bir anlatımın bulunması, bu eşitliği doğrular görünmektedir. Bu durumda Arnuwanda'nın, karısı Taduhepa'dan olma oğlu, halası Aşmunikal'in kraliçeliği sırasında **tuhkanti** ünvanıyla devlet işlerinde rol almış. olasılıkla kendi annesinin kraliçeliği döneminde de bu görevde kalmış, sonunda babası Arnuwanda'nın ölümü ile boşalan tahtın sahibi olmuşsa da, kısa bir süre sonra Şuppiluliuma tarafından öldürülmüştür. Bu varsayım akla şu soruyu getirmektedir: Şuppiluliuma'nın taht üzerindeki iddiası nereden kaynaklanıyordu? Yakın zamanlarda, Tokat'ın Zile İlçesi yakınındaki Maşat Höyük'te yapılan kazılarda bulunan bir mühür üzerinde, Şuppiluliuma'nın babası olarak Tuthaliya verilmektedir. Bu, Genç Tuthaliya, yada diğer adıyla 3. Tuthaliya değil, kraliçe Nikalmati'nin kocası olan 2. Tuthaliya olmalıdır. Eğer bu varsayımdan hareket edilirse, Şuppiluliuma da Arnuwanda ve Aşmunikal'in en küçük kardeşidir ve yaşça onlardan küçük olduğu için babası Tuthaliya'nın ölümünden sonra yönetimi ele alamamış, tahta ağabeyi ve ablası ortaklaşa geçmiştir. Ancak ağabeyinin ölümünde boşalan krallığa yeğeni Genç Tuthaliya'nın geçmesini hoş görmemiş ve bertaraf ederek, olgun bir yaşta devletin yönetimini ele almıştır.

Şuppiluliuma'nın oğlu ve halefi 2. Murşili bu olayı veba dualarında şöyle anlatmaktadır: **Genç Tuthaliya Hatti ülkesinde egemen iken, ona bütün prensler, memurlar ve askerler bağlılık andı içmişlerdi. Babam da ona bağlılık andı içmişti. Fakat babam Tuthaliya'yı cezalandırmaya kalkışınca, prensler, soylular , Hattuşa'daki yüksek memurların hepsi babamın tarafını tuttular... Tuthaliya'yı ve ona yardım eden kardeşlerini öldürdüler, (ailesinin diğer bireylerini ise) Alaşiya'ya yolladılar. Buna karşın siz tanrılar, efendilerim, babamı korudunuz. Hatti ülkesinin toprakları düşman eline geçtiğinde, babam onlara karşı sefere çıkıp, onları yendi, toprakları geri aldı. Düşman ülkelerinden de toprakları Hatti ülkesine kattı. Onun döneminde Hatti ülkesi iyi idi, ülkedeki insanlar, sığırlar ve koyunlar çoğalıyordu. Fakat, siz**

scanfan

Şuppiluliuma'ya ait üç mühür baskısı.

tanrılar, efendilerim, (sonradan) Genç Tuthaliya'nın öcünü babamdan aldınız; babam, Tuthaliya'nın katli yüzünden öldü. Babamın tarafını tutan prensler, beyler, memurlar ve askerler de bu yüzden öldüler. Hatti ülkesi de bu yüzden perişan oldu. Şimdi veba daha da kötüleşti; Hatti ülkesi ağır zarara uğradı. Tanrılar, şimdi ben Murşili, size babamın suçunu itiraf ettim. Babam (işlediği suçun affedilmesi için) kurbanlar yapmıştı. Ama, Hattuşa böyle kurbanlar yapmamıştı... Şimdi ben, Murşili, size efendim olan tanrılara ülke adına da kefaret ödiyeceğim. Siz tanrılar, efendilerim, Tuthaliya'nın (dökülen) kanının öcünü almak istiyorsunuz, (ama) Tuthaliya'yı öldürenler (yaptıklarını) ödediler, Hatti ülkesi de ödedi. Şimdi, (felaket) benim üzerime de gelince, ben de tüm ailemle kefaret ödeyeceğim... Ben kötü bir şey yapmadığıma ve günah işlemiş olanlardan kimse hayatta kalmadığına göre... benim yakarışlarımı duyunuz!... (herkes ölünce) size kimse kurbanlar getirmez... Vebayı kovunuz, onu düşman ülkelere gönderiniz. Hatti ülkesine karşı yine iyi olunuz! Ben sizin bir rahibiniz ve hizmetçiniz olduğuma göre, bana karşı merhametli olunuz. Kalbimdeki bu acıyı ve ruhumdaki bu korkuyu alınız! Bu duada da dikkati çeken nokta, veba salgınının ülkeden uzaklaştırılmasında tanrıların çıkarının olacağı, aksi halde tanrılara kurban sunup, dua edecek kimsenin kalmıyacağı gözdağının vurgulanmasıdır. Bugünkü Kıbrıs ile eşitlenen Alaşiya'nın, sürgün yeri olarak seçilmesi de ilginçtir; bu ada daha sonraki krallar döneminde de sürgünlerin yollandığı bir yer olarak kullanılıyordu.

Şuppiluliuma tahtı ele geçirdiğinde siyasal durumun iyi olmadığı, Hatti topraklarının büyük bir kesiminin düşmanlara kaptırıldığı, yukarıdaki veba duasında da açıkça belli olmaktadır. Tarih boyunca görüldüğü gibi, devletlerin iç karışıklıkları düşmanların yayılma doğrultusundaki isteklerini sürekli çoğaltmış, her zayıflama, istila ve toprak kayıplarını beraberinde getirmiştir. Fakat Şuppiluliuma daha prensliğinden başlayarak, genellikle hasta olduğu anlaşılan babasını askeri faaliyetlerde temsil ettiğinden, kral olunca çok deneyimli ve yetenekli bir komutan olarak, düşman ülkelerle başa çıkmayı başarabilmiştir. Oğlu 2. Murşili tarafından anlatılan icraatına göre, Şuppiluliuma babasının Kaşkalar ile yaptığı savaşlarda büyük yararlılıklar göstermiş, ayrıca Kaşka korkusu yüzünden boşalmış olan sınır bölgelerinde kaleler ve tahkimatlar yaptırarak, kaçan halkı yeniden buralara yerleştirmiştir. Ayrıca Hatti ülkesinin doğusunda, bugünkü Kuzeydoğu Anadolu'ya yerleştirilen Hayaşa ile Anadolu'nun batı ya da güneybatısındaki Arzawa'ya karşı girişilen seferlerde de yine önemli bir rol oynamıştır. Askerlikten anladığı ve bu işi sevdiği, savaşlara hep gönüllü olarak katıldığı, bunu belirten bölümlerden anlaşılmaktadır: **Büyükbabam (yani Murşili'nin adını hiç vermediği büyükbabası, doğal olarak Şuppiluliuma'nın da babası) Kaşkalı Piyapili'nin yaklaştığını duyunca, kendisi hasta olduğundan sordu 'Kim gidecek?', babam dedi ki 'Ben gideceğim!' . Böylece, büyükbabam, babamı yolladı. Babam, büyükbabama şöyle dedi 'Ey efendim! Arzawalı düşmana karşı beni gönder!'. Böylece büyükbabam Arzawalı düşmana karşı babamı gönderdi.**

Şuppiluliuma krallık tahtına çıktığı zaman, herhalde uzun bir süre Anadolu içindeki kargaşanın yatışması ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Krallığının ilk yıllarında Toros sıradağlarının ötesine doğru yayılma girişiminde bulunmuşsa da, anlaşıldığına göre bunda pek başarılı olamamıştı. İlk olarak, bugünkü Elazığ dolayları ile eşitlenebilen İşuwa ülkesi ile bir çatışması olmuş, arkasından Mitanni kralı ile arasında bir sürtüşme başlamıştı. Mitanni kralına **gel dövüşelim** diye

scanfan

çıkmamış, Hitit ordusu oraya ilerleyince, herhalde Mitanni kuvvetlerince yakılan ekinler ve kapatılan kuyular yüzünden aç ve susuz kalarak geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu sırada Mitanni kralı Tuşratta'nın eline geçen ganimetler, Mısır firavunu 3. Amenofis'e armağan edilmişti. Hatti-Mitanni çekişmesinin Şuppiluliuma aleyhine sonuçlanması üzerine, Kaşkalar tekrar saldırıya geçmişler ve kral, yayılma siyasetini bir süre için terk edip, iç düşmanlarla savaşmak için kuzeye yönelmişti. Kaşkalar yatıştırılınca, tekrar güneydoğuya ağırlık verilebilirdi, ki 2. Murşili'nin babası ile ilgili anlattıklarından böyle olduğunu anlıyoruz. Ancak yayılma siyasetini yeniden başlatmadan önce, Anadolu içindeki güvenliğin sağlama alınması gerekiyordu. Bu yüzden, öncelikle Anadolu'nun doğusundaki Azzi-Hayaşa ülkesi ile bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmayı pekiştirmek için de Şuppiluliuma, Hayaşa kralı Hukkana'ya kızını vermiş, fakat antlaşma metnine, iki ülke arasındaki gelenek göreneklerin ayrı olduğunu, bu nedenle kızının eşlik haklarının korunması için bazı koşulları kabul etmesi gerektiğini de koymuştu. Örneğin, **karının kız kardeşi ya da bir başka kadın akrabası sana gelirse, ona yiyecek, içecek ver; yiyin, için ve neşelenin, ama onunla cinsel ilişkiye girmeye kalkışma. Buna izin verilemez ve bunun cezası ölümdür!** sözleriyle Hukkana uyarılmıştı. Antlaşmaya göre, gerektiğinde isyan ya da savaş halinde silahla yardıma koşmak, düşmanın ihanetini haber vermek, tutsakları geri vermek gibi yükümlülükler de getirilmişti. Aynı amaçlara, yani, siyasal alanda güçlenmeye yönelik bir antlaşma da Kizzuwatna kralı Şunaşşura ile imzalanmıştı. Mitanni ülkesi nasıl Hatti ile Mısır arasında bir tampon oluşturuyor idiyse, Kizzuwatna da Mitanni ile Hatti arasında aynı rolü oynuyordu. Bu bakımdan, zamanla yine Mitanni yanında yer alan bu ülkenin tekrar Hititler'in yanına çekilmesi gerekmişti. Böylelikle, gerek Mitanni'ye karşı durum sağlamlaştırılmış, gerekse Suriye yolu açılmış olmaktaydı. Antlaşma yapılan Kizzuwatna kralının adının Şunaşşura gibi tam anlamıyla İndo-Ari bir kökene sahip olması dahi, Mitanni'nin yönetici sınıfının buraya da el atmış olduğunu göstermeye yeterli bir kanıttır. Şuppiluliuma bu yüzden Kizzuwatna'yı kendi yanına çekerken, çok akıllı bir dil kullanmıştı: **Hurriler Şunaşşura'ya köle diyorlardı. Şimdi ise, majesteleri (yani Hitit kralı) onu gerçek bir kral yaptı... Şunaşşura majestenin huzuruna gelince, majestenin büyükleri onun önünde ayağa kalkacak, kimse oturur durumda kalmayacak.** Mitanni kralının, armağanlar vererek Kizzuwatna kralını küçük düşürmesini önlemek amacıyla, antlaşmaya şöyle bir bölüm de eklenmişti: **Hurlar, Şunaşşura'nın Hurri kralından ayrılıp, majeste ile anlaştığını duyar da, Hurri kralı majesteye kutlama armağanları yollarsa, ben, majeste Hurri kralından Şunaşşura dolayısıyla verilen bu armağanı kabul etmiyeceğim.** Böylece Şunaşşura, alınıp-satılan bir köle durumundan çıkarılmış olacaktı. Antlaşmanın diğer maddelerinde iki devlet arasındaki sınırlar da belirleniyor, gerekli durumlarda Kizzuwatna'nın kaç piyade ve kaç arabalı asker göndereceği saptanıyordu. Herhalde, Kizzuwatna kralını ağır yükümlülükler altına sokarak ürkütmemek için, bu askerlerin beslenme işini Hitit kralı üstlenmişti. Ayrıca, suçluların geriye verilmesi de konu edilmişti. İki kral arasına arabozuculuk sokmak isteyeceklerin bulunacağını da hesaba katan Şuppiluliuma, aralarında gönderilecek elçilerin gerçek ve doğruluğuna güvenilebilir haberler taşımaları konusunda da titizlik göstermişti. Yollanan haber, bir tablette yazılı olarak da sunulacak, eğer elçinin söyledikleri ile tabletteki haber birbirini tutuyorsa, elçiye güvenilecekti.

Kizzuwatna ile antlaşma yapılıp, bu ülkenin arkadan saldırmıyacağı konusunda güvenceye sahip olunca, Hitit orduları Kuzey Suriye üzerinde baskı kurmaya başlamışlardı. Hurri kuvvetlerinin bir bölümü de yenilmiş, Şuppiluliuma, Kinza (= Kadeş, bugün Humus kentinin güneybatısındaki Tell Nebî Mend) ve Amurru (bugün Trablusşam yakınlarından) Bölgeleri'ni ele geçirmişti. Ayrıca kıyı kesiminden doğuya doğru içerilere girip, Hurri egemenlik alanında kalan Kargamış kentini de kuşatmıştı. Kuşatma sırasında Lupakki ve Tarhuntazalma adında iki generali, bugünkü Bika Vadisi'ndebulunan Amka ülkesine göndermişti. Bunlar, Amka'yı yağmalayıp pek çok tutsak, sığır ve koyun getirmişlerdi. Bu hareket aslında Mısır nüfuz bölgesine saldırmak anlamına geliyordu. Ancak bu arada Mısır firavunu Tutenkamon ölmüş, devlet başsız kalmıştı. Olasılıkla kendilerini güçsüz duydukları için olacak ki, Mısır tarafından bir karşı saldırı olmamıştı. Bu sırada Mısır kraliçesinden Şuppiluliuma'ya bir elçi geldi; elçinin elindeki belgede şöyle yazıyordu: **Benim kocam öldü. Oğlum ise yok. Senin çok oğlun olduğu söyleniyor. Sen oğullarından birini bana verecek olursan, o benim kocam olur. Ben asla kölelerimden birini seçip, kendime koca yapmam.** Şuppiluliuma bu haberi dinleyince **büyükleri toplantıya çağırdı ve onlara dedi ki: 'Böyle bir şey yaşamım boyunca başıma gelmedi'. Sonra Hattuşaziti'yi şu emri vererek Mısır'a yolladı 'Git ve bana doğru haberi getir! Onlar belki beni aldatıyorlar, belki efendilerinin bir oğlu vardır. Sen işin doğrusunu bana bildir!** Bu habercinin Mısır'a gönderilmesinden sonra Kargamış kuşatması Hititlerce başarı ile tamamlanıp, kent fethedildi. Kuşatma 7 gün sürmüş ve 8. gün kent Şuppiluliuma'nın eline geçmişti. 2. Murşili babasının bu başarısından şöyle söz etmektedir: **Babam tanrılardan korktuğundan, yukarı kentteki tapınaklara kimseyi sokmadı, kendisi de tek bir tapınağa yanaşmadı, hatta onlara saygı gösterdi. Fakat aşağı kentteki halkın gümüş, altın ve tunç eşyalarını alıp, Hattuşa'ya taşıdı. Saraya getirdiği tutsakların sayısı 3.330 idi. Hititler'in ülkelerine götürdüklerinin sayısı ise belli değildi. Sonra oğlu Şarrikuşuh'a Kargamış kenti ve ülkesinin yöneticiliğini verdi; onu kral yaptı.** Şuppiluliuma'nın Ön Asya içindeki siyaseti bu bölümlerle gayet açık bir biçimde ortaya konmaktadır. Yapılan antlaşmalar, olmadığı zaman güce başvurulması, kazanılan toprakları merkezi otoriteye kesinlikle bağlı oğulların yönetimine terk etmek, bu Hitit kralının gerçekten iyi bir devlet adamı ve iyi bir asker olduğunu göstermektedir. Kargamış kralı olan oğlunun adı başka kaynaklarda Piyaşili olarak geçmektedir. Şarrikuşuh bir Hurri adı olduğuna göre, belki de çoğunluğu Hurri kökenli olması gereken Kargamış kenti halkına hoş görünmek için bu ikinci ad prense takılmış olabilir; tanrılara karşı saygılı davranmak da, yine aynı taktik amaca yönelik olsa gerektir. Aynı işlem Halep için de uygulanmış, Şuppiluliuma oraya da oğullarından **rahip** ünvanı ile bilinen Telipinu'yu göndermiştir. Kargamış'ın Hitit egemenliğine girmesinden sonra, Mısır'a doğru haber getirmesi için gönderilen elçi sonunda geri dönmüştü. Yanında Mısır elçisi Hani de vardı. Bu elçinin Mısır kraliçesinden getirdiği haberde şöyle deniyordu: **Sen neden 'beni aldatıyorlar' diyorsun? Benim oğlum olsa idi, benim ve ülkemin bu utancını yabancı bir ülkeye yazar mıydım? Ben başka ülkeye değil, yalnız sana yazdım. Senin için oğul çok diyorlar. Birini bana ver! O, bana koca, Mısır'a kral olsun!** Şuppiluliuma'nın Mısır'la ilişkileri, yukarda adı geçen iki generalinin Amka ülkesini yağma etmesine değin iyi gitmişti. Firavun 4. Amenofis'in tahta geçişini kutlamak için Şuppiluliuma ona armağanlar göndermişti. Fakat Amka'da Hititler'in görünmesiyle, Suriye topraklarındaki küçük krallıklar, Mısır ve Hitit güçleri arasında kalmış ve iki yanlı bir siyaset izlemeğe çalışmışlardı. Şuppiluliuma bunları da kendi emri altına almayı başarmış ve yanına çekmeyi bilmişti. Şuppiluliuma'nın nüfuz alanı artık Mısır sınırına kadar dayanmıştı. Anlaşıldığına göre, Mısır ile doğrudan bir çatışmaya girmeye de istekli değildi. Mısır kraliçesinden olumlu yanıt gelince, oğullarından Zannanza'yı Mısır'a firavun olmak için göndermeye karar verdi. 2. Murşili'nin anlatımı ile **artık Hatti ve Mısır sürekli dost kalacaklar**'dı. Ama bu istek gerçekleşemedi. Şuppiluliuma'nın, kraliçenin ilk mektubu üzerine harekete geçmeyip beklemesi, Mısır'da tahta geçme tutkusuna sahip kişilere zaman kazandırmıştı. Onlar da kendi planlarını uygulamak için hazırlanmışlardı. Saraylılardan biri, tahtı çoktan ele geçirmişti. Zannanza, Mısır'a varmadan yolda öldürüldü. Mısır kronolojisine göre

scanfan

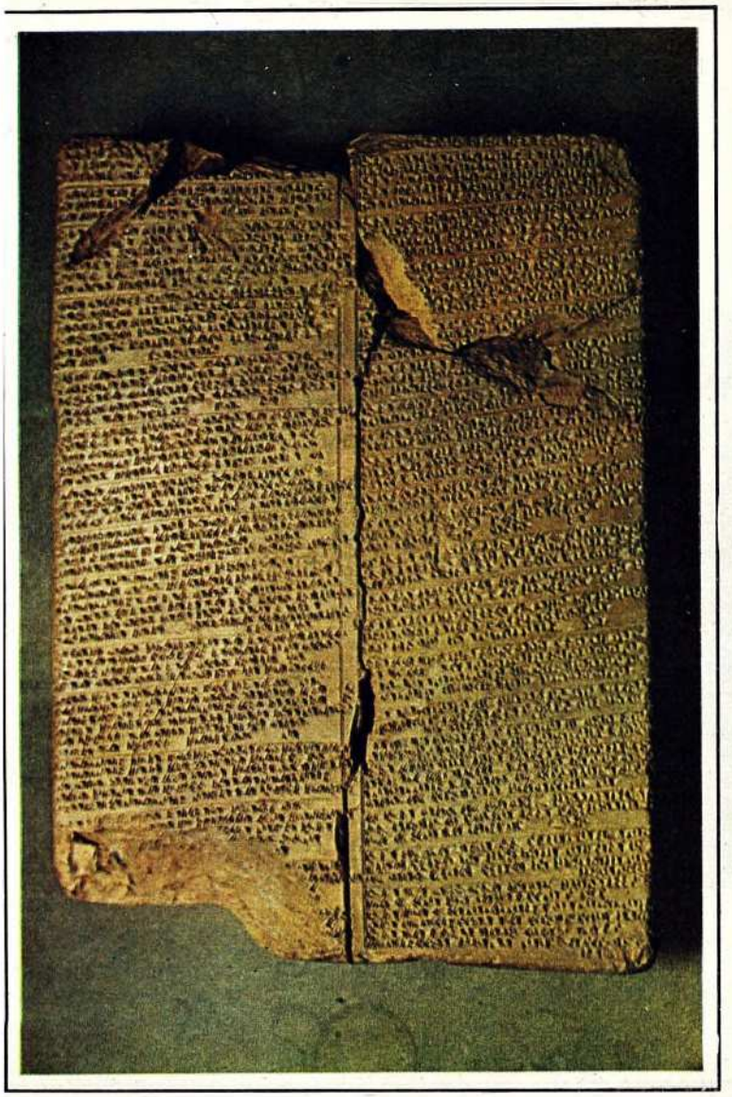

Şunaşura ile Kizzuwatna arasındaki antlaşmanın metni. Bo. 10408. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul.

yak. İÖ 1350'lerde oluşan bu olay, Şuppiluliuma tarafından haber alınınca, kral **Zannaza için ağıtlar yaktı; tanrılara şöyle dedi: 'ey tanrılar!' Ben bir kötülük yapmadım, ama Mısır halkı bana bunu yaptı. Şimdi de sınırlarıma saldırdılar.** Hititler'in reaksiyonu doğal olarak sert oldu. Şuppiluliuma sefere çıktı ve **Mısır yaya ve arabalı askerlerini yendi. Yakaladığı tutsakları ülkesine getirdi.** Bu galibiyetin, Mısır topraklarında olmadığı, yenilen Mısır güçlerinin Mısır ordusunun tümünü oluşturmadığı sanılmaktadır. Fakat ne olursa olsun bu çatışma, daha ilerde Kadeş Antlaşması ile bitecek olan Mısır-Hitit savaşına yol açan bir olaydı.

Mitanni ile ilk sürtüşmesi başarısızlıkla sonuçlanan Şuppiluliuma, düşmanı olan bu ülkenin içişlerini her zaman dikkatle izlemiş ve patlak veren bazı iç çekişmeleri kendi lehine kullanmak istemişti.Fakat Mitanni kolayca çözümlenebilecek bir sorun değildi. Şuppiluliuma'nın geri çekilirken bıraktığı ganimetleri Mısır'a armağan gönderen 3. ve 4. Amenofis'e yazdığı mektuplarda kızına selam söylemesinden, kızlarından birini Mısır sarayına gelin gönderdiği anlaşılan Tuşratta'nın Ön Asya içindeki ilişkileri sağlam temellere dayanmaktaydı. Bu kralın tahta geçişi sırasında çıkan kargaşalıklarda Şuppiluliuma, kendi tarafına çekmeyi başardığı Artatama adlı birini başa geçirmeye çalışmıştı. Olasılıkla Mısır güçlerine karşı elde ettiği başarılardan sonra Hatti kralı, Mitanni üzerine ikinci bir sefer düzenlenmiş, Waşşukanni'yi yağmalamıştı. Bu yenilgi üzerine Mitanni ülkesinde bazı soylular Tuşratta'ya karşı ayaklanmışlar ve onu öldürmüşlerdi. Ülke, güçlenmeye başlayan Asur ve Yukarı Dicle Bölgesi'nde olduğu düşünülen Alşe arasında paylaşılmıştı. Bu savaşımlar arasında Mitanni tahtına geçmek isteyen Mattiwaza, Hitit ülkesine kaçarak, Şuppiluliuma'ya sığındı. Hatti kralı ona kızını verdi ve bir antlaşma yaptı.Adı geçen antlaşmada Şuppiluliuma şöyle diyordu: **Kral Tuşratta'nın oğlu Mattiwaza'yı elinden tuttum; onu babasının tahtına oturtacağım. Büyük bir ülke olan Mitanni, mahva uğramasın diye, kızının hatırına büyük Hatti kralı, bu ülkeyi yeniden canlandırdı. Tuşratta'nın oğlu Mattiwaza'yı elinden tuttum ve kızımı ona eş olarak verdim. Mattiwaza kralı olduğuna göre, Hatti ülkesinin kralının kızı da Mitanni ülkesinde kraliçedir. Sen, ey Mattiwaza, kızımın üzerine başka kadın alma! Ona, başka bir kadın eşdeğer duruma gelmesin; kızımı ikinci kadın derecesine indirme. Mattiwaza, gelecekte benim oğullarımın gerçek kardeşi ve eşitidir. Mattiwaza'nın çocukları da benim çocuk ve torunlarımın eşiti olacaktır. ... Hatti ve Mitanni ülkesinin halkı gelecekte birbirlerine kötülük etmeyeceklerdir... Hatti ülkesi kralı savaşa giderse Mitanni kralı da onunla gidecektir. Mitanni'nin düşmanı olan, Hatti'nin de düşmanı olacaktır. Hatti'nin dostu olan, Mitanni'nin de dostu olacaktır.** Bundan önceki bölümde de değindiğimiz gibi, Hitit desteği ile ayakta duran Mitanni, özellikle Kargamış kralı olan Hitit prensi Şarrikuşuh (diğer adı Piyaşili)'un çabalarına karşın, Şuppiluliuma'nın ülkede çıkan ve olasılıkla Suriye seferlerinde alınan tutsaklardan kaynaklanan bir veba salgını sonucu ölmesi ile, Asur baskısı altında çökmüştür.

Şuppiluliuma'nın dış siyasetinde önemli bir rol oynayan sülaleler arası evlilikler, yalnız Hitit sarayından başka ülkelere prenses gönderilmesi ile kalmamış, Şuppiluliuma da başka sülalelerden kadınlar almıştı. Belgelerde bu kralın eşlerinden biri olarak, Babilli bir prensese rastlıyoruz. Suriye'deki krallıklardan biri olan Ugarit'te (bugün Suriye'nin Akdeniz kıyısındaki Ras Şamra), kral 2. Niqmadu ile yapılan diplomatik yazışmalardan biri üzerindeki mühürde, kocasının adı yanında, Tawananna ünvanı ile bulunan bu

scanfan

Sağ:2. Murşili'ye ait iki mühür baskısı. Sol: Bir toprak bulla örneği.

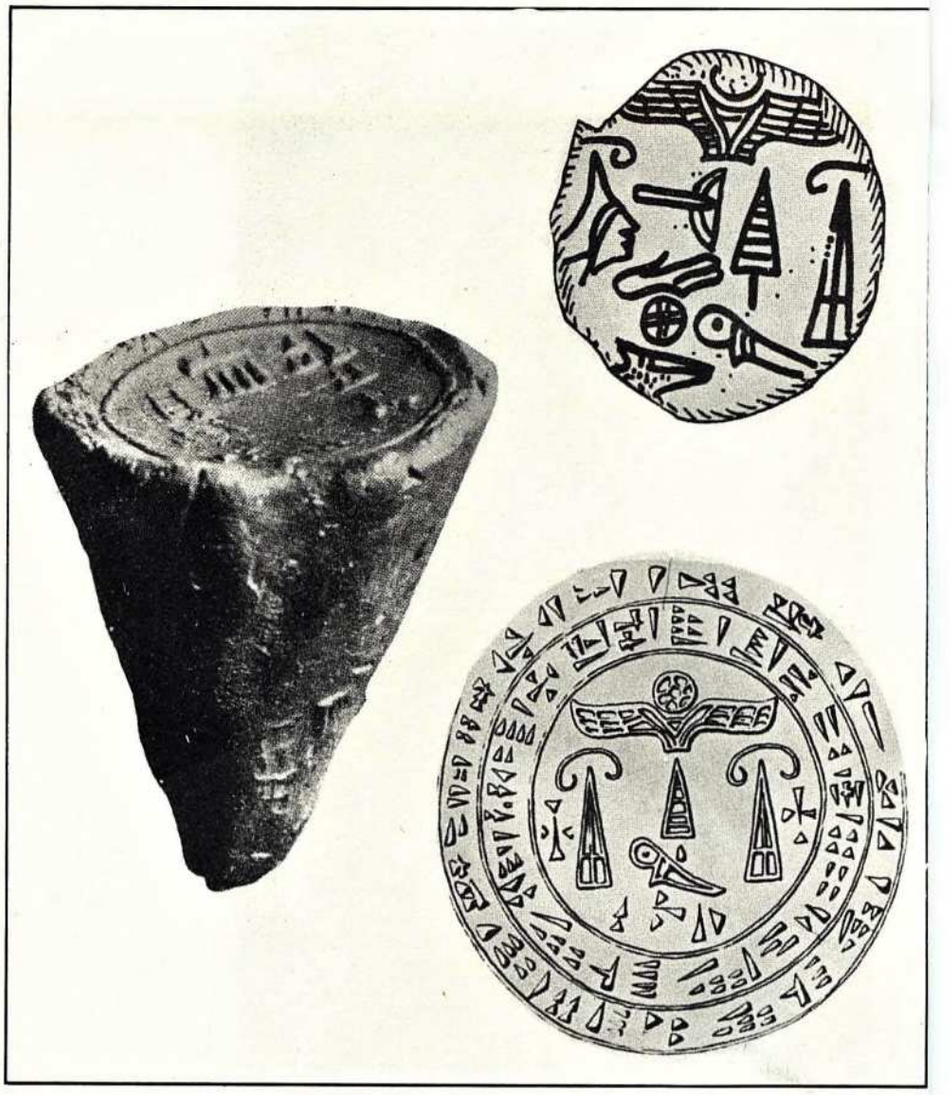

kraliçenin adı Malnigal olarak okunmaktadır. Bu ad. aslen Babilli olan kraliçeye sonradan takılmış Hurri kökenli bir addır. Kraliçe Malnigal, kocası Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra da 2. Murşili döneminde ünvanını korumuş ve ileride göreceğimiz gibi, Hitit sarayında bazı entrikalar yapmakla suçlanmıştı.

11. BÜYÜK BİR TARİH YAZICISI: 2. MURŞİLİ

Babası Şuppiluliuma'nın icraatini de bize aktaran 2. Murşili, kendi döneminde olup bitenleri egemenlik yıllarına ayırarak, ayrıntıları ile vermektedir. Yıllık icraatların yazıldığı bu tür belgeler **annal = yıllık** olarak bilinir. 2. Murşili'nin yıllıkları Ön Asya tarih yazıcılığı içinde anlatım biçimi ve ayrıntılara girmesi açısından çok önemli bir yer tutar. Özellikle devletler arası antlaşma metinlerinin başlarına konan ve o güne değin, bu antlaşmanın yapıldığı devletle ilişkilerin nasıl geliştiğini özetleyen ve **geriye bakış** adını verdiğimiz bölümler, Hititler'de tarih bilincinin ne denli güçlü olduğunu kanıtlamaktadır. 2. Murşili yıllıkları, şimdiye değin Boğazköy arşivlerinde bulunmuş en geniş tarih içerikli belge topluluğunu oluşturmaktadır. Bunları birinci sınıf tarih kaynakları olarak değerlendiriyoruz. Bu bakımdan, Yeni İmparatorluk döneminin en güçlü krallarından biri olan 2. Murşili dönemi ile ilgili hemen hemen her şeyi bu kaynaktan öğrenebilmekteyiz. Elimizde bu kralın, biri ilk 10 yıllık süresini, diğeri daha ayrıntılı bir biçimde 20 ve daha ileri krallık yıllarını kapsayan belgelerinin iki ayrı versiyonu bulunmaktadır. Yalnız, bunların da tarihsel olayların kronolojisi bakımından bazı sakıncaları yok değildir. Bunu günümüze uygulayarak bir örnekle açıklamakta yarar vardır: Bir tarih kitabının cildinden ayrıldığını, içinden pek çok sayfanın yırtılıp atıldığını, geriye kalan ve üzerlerinde sayfa numarası bulunmayan diğerlerinin dağıldıktan sonra, biraraya getirildiğini varsayalım. İşte elimizdeki 2. Murşili yıllıkları çok değerli olmakla beraber, bu durumdadır ve anlaşılır bir tarihsel rekonstrüksiyon yapabilmek için, yine tarihçinin yorumuna gerek vardır. Diğer yandan, askeri seferlerde adları geçen çok sayıdaki kentin,dağın ve ırmağın bugünkü adlarını bilemiyoruz. Bu bakımdan, anlatılan bir askeri seferin nerede geçtiğini, orduların hangi yolları aşarak, nereye geldiklerini bazen kesinlikle anlayamıyoruz. 2. Murşili, babasının son günlerini (İÖ 1345) ve tahta geçmeden önce oluşan olayları şöyle özetlemektedir: **Ben babamın tahtına oturmadan önce, yöredeki düşman ülkeler benimle savaşa girdiler. Babam tanrı olunca (yani ölünce), kardeşim Arnuwanda (2.) babasının tahtına oturdu. Fakat sonra o da hastalandı. Düşman ülkeler, kardeşim Arnuwanda'nın hasta olduğunu öğrendiklerinde, gerçekten düşmanlığa başladılar. Fakat kardeşim Arnuwanda da tanrı olduğunda, henüz savaş açmamış olan düşmanlar da açıkça düşmanlığa başladılar, yöredeki düşman ülkeler şöyle diyorlardı: 'Onun babası Hatti ülkesi kralı, kahraman bir kraldı. Ve düşman ülkeleri yenmişti. O şimdi tanrı oldu. Babasının tahtına oturan oğlu da (yani Arnuwanda 2.) eskiden bir savaş kahramanıydı. Fakat o da hastalandı ve tanrı oldu. Ama şimdi babasının tahtına oturan küçüktür. Ve o Hatti ülkesini ve Hatti ülkesine bağlı toprakları kurtaramaz' Babam uzun süre Mitanni ülkesinde kaldığından, efendim Arinna kentinin Güneş Tanrıçası'nın bayramlarını kutlayamamıştı. Fakat ben majeste, babamın tahtına oturunca, yöredeki düşman ülkelere sefere çıkmadan önce, efendim Arinna kentinin Güneş Tanrıçası'nın belirlenmiş (yani belli bir takvime göre yapılan) bayramları ile ilgilendim, onları kutladım. Ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na ellerimi kaldırıp,**

scanfan

dedim ki: 'Efendim Arinna'nın Güneş Tanrıçası! Bana küçük diyen ve beni saymayan yöredeki düşman ülkeleri sürekli senin topraklarını da almaya uğraşırlar. Bana, aşağı gel ve benimle bu ülkeleri yen!' Arinna'nın Güneş Tanrıçası benim sözlerimi işitip, bana geldi ve ben babamın tahtına geçer geçmez, 10 yıl içinde yöredeki düşman ülkeleri yendik. Bu bölümden 2. Murşili'nin, daha babası ölmeden zorluklarla karşılaştığı, kardeşinin de hayatta fazla kalmayışı yüzünden, düşmanların Hatti topraklarına göz diktikleri anlaşılmaktadır. Ayrıntılı yıllıklarda bulunan şu parça da ilginçtir: **... onlar (düşmanlar), aşağı ülkenin valisi Hannuti'nin öldüğünü öğrenince bana şu sözleri yazdılar: 'Sen daha çocuksun ve (bir şeyden) anlamazsın. Senin ülken yıkılmaya (mahkum). Piyadelerin ve arabalı askerlerin azalmış. Benim piyadelerim ve arabalı askerlerim seninkilerden çok. Babanın askeri, arabası çoktu. Sen çocuksun onunla nasıl bir olabilirsin?' Beni böyle aşağıladılar ve uyruğumdan (olanları) geriye vermediler.** 2. Murşili'nin ilk yıllarında Kaşkalar ile uğraşmak zorunda kaldığı, bu arada Kuzey Suriye'de de bazı düşmanca hareketler olduğu anlaşılmaktadır. Kargamış kralı olan amcası Şarrikuşuh, Hitit güçlerinin en büyük desteğiydi. Bu bölge üzerinde Asur etkileri artınca, Kargamış kralı Asurlular ile savaşılması emrini vermiş, fakat Hititler'in burada kendilerine karşı hazırlıklarını duyan Asur komutanları savaşmaktan çekinmişlerdi. Firavun Haremheb döneminde, Mısırlılar'ın da Suriye'ye akınlar yaptıkları ve Halep'in güneyindeki Nuhaşşe'nin Hatti ülkesinden koptuğu sırada, yine Şarrikuşuh'un yardımlarıyla Mısır askerleri geri çekilmeye zorlanmıştı. Fakat Kargamış kralı, Kummanni kentinin, tanrıçası Hepat'ın bir bayramını kutlamak için Hatti kralı ile Kizzuwatna'da buluştuğu sırada hastalanıp ölünce, bu bölgedeki denge, Hitit ülkesi aleyhine bozulmuştu. Bunun üzerine Nuhaşşe yeniden isyan etmişse de, 2. Murşili onları ekonomik açıdan çökertecek bir önleme başvurarak, yola getirmeyi başarmıştı:**Onu piyadeler ve arabalı askerlerle Nuhaşşe'ye gönderdim. Ve ona şöyle talimat verdim: 'Nuhaşşeliler düşman olduklarından, git, onların ekinlerini yak ve onları zarara sok!' O, gidip, Nuhaşşe'nin ekinlerini yaktı. Onları zarara soktu. Nuhaşşe kralları, babama ve bana ettikleri andı bozmuş olduklarından, ant tanrıları tanrısal güçlerini gösterdiler... Kinza (= Kadeş) kralı Aitakama'nın en büyük oğlu, (yandaşı olan Nuhaşşe'nin) nasıl zarara uğradığını ve ekinlerinin azaldığını görünce, babası Aitakama'yı öldürdü... Kinza (= Kadeş) ülkesi tekrar benim yanıma geçti. Fakat ben, onları uyruk olarak kabul etmedim. İçtikleri andı bozdukları için, onlara şöyle söyledim: 'Ant tanrıları öçlerini alsınlar. Oğlu babasını öldürsün, kardeş kardeşini öldürsün ve o kendi etini kendi canını bitirsin'. O (komutanlardan biri) Kinza'ya gitti ve Kinza'yı aldı.** 2. Murşili'nin acımasızca elde ettiği bu başarıdan sonra, Kargamış'ı da yeniden düzene soktuğunu ve ölen ağabeyi Şarrikuşuh yerine, onun oğlunu tahta geçirdiğini öğreniyoruz. Eskiden Halpa (Halep) kralı olan, diğer ağabeyi Telipinu yerine de yine onun oğlu Talmişarruma'yı geçirdi ve onunla bir antlaşma yaparak, kendine bağladı. Kuzey Suriye krallıklarından Amurru'nun kralı Duppi-Teşup ile de, Şuppiluliuma'nın aynı ülkenin kralı Aziru ile imzaladığı gibi, bir antlaşma yaptı. Bu belgenin **geriye bakış** bölümünde özetle şöyle yazılmıştır: **Ey Duppi-Teşup, Aziru senin büyükbabandı. O babama başkaldırdıysa da, babam onu yola getirmişti. Sonra ise, Nuhaşşe ve Kinza kralları ona isyan ettiklerinde, Aziru onlara katılmamıştı. Babam düşmanlarıyla savaşırken, senin büyükbaban Aziru da onunla gitti. O, babamı hep korumuş, hiç öfkelendirmemişti. Babam da Aziru'yu ve ülkesini korumuştu. Babamın, büyükbabandan istemiş olduğu 300 şekel (= bir ağırlık birimi) temizlenmiş, birinci kalite altını, her yıl büyükbaban ödemiş, hiç karşı gelmemiş, onu kızdırmamıştı...**

Ugarit arşivlerinde bulunan yazılı belgelerde de, 2. Murşili döneminde bu bölgenin de Hitit nüfuz alanı içinde kaldığını belli eden anlatımlar görülmektedir. Ugarit kralı Niqmepa ile yapılan bir antlaşmaya göre Hitit kralı, Ugarit ile sınırı olan bir ülkeyle savaş halinde bulunursa, Niqmepa'nın esas görevi, onun yardımına koşmak olacaktı. Aynı antlaşma metninde, Şuppiluliuma tarafından belirlenen eski sınırlar da onaylanıyordu. Ancak, bazı ufak sınır düzeltmeleri ile, Kargamış kralının egemenlik alanı genişletilmiş ve Ugarit o güne değin işlettiği tuz yataklarından yoksun kalmıştı. 2. Murşili'nin desteği ile tahta geçtiği anlaşılan Niqmepa, buna karşı koyamıyorsa da, ödediği haracın orantılı olarak azaltılmasını istemiş ve bu istem, Hitit kralı tarafından da olumlu karşılanmıştı.

Anadolu içindeki duruma gelince, bu alanda Hititler'in en büyük sorununun Kaşkalar olduğunu ve 2. Murşili'nin de ilk yıllarda bunlarla uğraşmak zorunda kaldığını yukarıda belirtmiştik. Ancak bu dönemde, Kaşkaların yönetim biçiminde büyük bir değişiklik olmuş ve o zamana değin bağımsız boylar halinde yaşayan Kaşkalar, şimdi bir kişinin yönetiminde toplanmışlardı. Bu olayı 2. Murşili şöyle aktarmaktadır: **Pihhuniya Kaşka tarzında hüküm sürmüyordu. Kaşka ülkesinde tek bir kişinin hükümdarlığı olağan değildi; Pihhuniya birdenbire kral gibi yönetmeye başladı. O zaman, ben majeste ona karşı çıkıp, bir elçi yollayıp şöyle yazdım 'sürüp Kaşka'ya götürdüğün ve benim uyruğumdan olanları bana geri gönder'. Pihhuniya ise bana şöyle yanıt verdi: 'Sana hiçbir şeyi geri vermiyeceğim. Ve sen eğer bana karşı sefere çıkarsan, savaşı hiçbir zaman kendi topraklarımda kabul etmiyeceğim. Seninle senin ülkende savaşa gireceğim'.** Kaşka kralının bu meydan okumasına karşı, 2. Murşili'nin karşısında tutunamadığı ve yenilerek, ülkesinin bir kesiminin yakılıp yıkıldığı, Pihhuniya'nın da tutsak edilip Hattuşa'ya götürüldüğü, yine 2. Murşili tarafından anlatılmaktadır.

Anadolu'nun doğusundaki Azzi-Hayaşa Bölgesi de Hititler ile sürekli sürtüşme halinde kalmış bir yerdir ve 2. Murşili döneminde de savaşımın sürdüğü anlaşılmaktadır. Krallığının 10. yılında 2.Murşili bu ülkeyi barışa zorlamayı başarmıştı Kendi anlatımı şöyledir: **Azzi ülkesinin insanları, tahkim edilmiş kentleri savaşta fethettiğimi görünce, kendileri de dik yamaçlarda, yüksek dağlarda ve tahkim edilmiş kentlerde tutunabilen Azzi halkı korktular. O zaman, ülkenin en yaşlıları bana gelip, ayaklarıma kapandılar ve dediler ki: 'Efendimiz ! Bizi mahvetme! Bizi uyruğun olarak kabul et. Biz de şimdiden sonra, sürekli olarak askerlerimizi ve arabalı savaşçılarımızı efendimizin emrine verelim. Bizde bulunan Hatti uyruklu kişileri de geriye verelim. O zaman ben majeste, onları mahvetmedim; onları uyrukluğa aldım. Yıl kısaldığı için (yani kış yaklaştığı için), Azzi ülkesini düzene sokmadım, fakat Azzi insanlarına ant içirdim. Sonra Hattuşa'ya döndüm ve kışı Hattuşa'da geçirdim... İlkbaharda, Azzi'yi düzene sokmağa gidecektim. Ama, Azzi halkı majeste'nin geldiğini duyunca, bana (birini) gönderip şu haberi verdiler: 'Sen, efendimiz, bizi bir kez mahvettiğin için, ey efendimiz, tekrar gelme. Bizi uyrukluğa al'... Bana uyruğumdan 100 kişiyi geriye verdiler. Ben de Azzi'ye gitmedim ve onları uyrukluğa kabul ettim. Bu yıl (yani 11. yıl içinde) başka sefere çıkmadım ve Ankuwa'ya gidip orada kışı geçirdim.**

Ülkenin batı ve güneybatısındaki Mira, Kuwaliya, gibi ülkelerin kralları ile de kimi zaman antlaşmalar yoluyla, kimi zaman da güç kullanılarak bir denge sağlanmaya çalışılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bazan Arzawa ülkeleri 'bir yıldırım gibi' gelen Hitit ordusu tarafından ezilmiş, bazen ise **Sen, Maşhuiluwa, kaçıp babama sığınmıştın . Babam seni kabul edip, kendisine damat yapmış, kızı, kız kardeşim Muwatti' yi sana eş olarak vermişti. Fakat, sonradan seninle ilgilenemiş, senin düşmanlarını yenememişti. Oysa ben seninle ilgilendim, senin düşmanlarını yendim. Ayrıca kentler kurup, onları tahkim edip, askerle donattım. Ve ben seni Mira ülkesinin beyliğine getirdim** sözleri ile ülkenin batısında yandaşlar aranmıştı.

2. Murşili döneminde çok ilginç bir saray entrikasına şahit olmaktayız. Şuppiluliuma'nın ilk karısı Henti'den başka bir de Babilli bir eşi olduğuna yukarıda değinmiştik. Sonradan Malnigal diye bir Hurri adı da takılan bu kraliçe, ele geçen mühürlere göre Tawananna ünvanına da sahipti. Gerek

scanfan

Niobe- Sipylos dağlarındaki anatanrıçaya ait kaya anıtı. Akpınar, Manisa yakınları (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

Arnuwanda'nın kısa egemenlik döneminde, gerek ondan sonra başa geçen 2. Murşili'nin krallık zamanının başlarında da, Malnigal, Tawananna ünvanını ve bunun kendisine verdiği hak ve yetkilerinden yararlanmayı sürdürmüştü. 2. Murşili bu durumu şöyle anlatıyor: **Babam tanrı olduğunda, kardeşim Arnuwanda ve ben Tawananna'ya hiç kötülük etmedik, onu görevinden indirmedik. O, babamın zamanında sarayı ve Hatti ülkesini nasıl yönettiyse, kardeşimin döneminde de öyle yönetti. Kardeşim de tanrı olunca, ben de ona kötülük etmedim, Tawananna'yı hiçbir zaman indirmedim... Siz tanrılar, onun babamın sarayını bir 'türbe'ye çevirdiğini görmüyor musunuz? Babil'den eşya (?) getirtti, başka eşyaları ise Hattuşa'da bütün halka dağıttı; geriye hiçbir şey kalmadı.** 2. Murşili bunlara karşın, Tawananna'ya iyi davranmıştı. Fakat Tawananna, **gece gündüz tanrıların önünde durup** 2. Murşili'nin karısını lanetlemeye başlayıp da, bu beddualar sonucu gelini ölünce, iş ciddileşmişti. Bunun üzerine sarayda bir mahkeme düzenlendi ve Malnigal'den Tawanannalık ünvanı ve yetkileri alınıp, saraydan kovuldu ve kendisine bir ev ile yaşamını sağlayacak yeterli maddi olanaklar verildi. Bütün toplumlarda var olan kaynana-gelin çekişmelerine Hitit döneminden bir örnek olan bu olayın nedeni , eldeki belgelerin yetersizliği yüzünden kesinlikle anlaşılamamaktadır. Ancak ölen gelinin adının Gaşşulawiya olduğu sanılmaktadır.

12. 3. HATTUŞİLİ VE PUDUHEPA

2. Murşili'nin uzun yıllar süren egemenliğinin nasıl noktalandığı (IO 1310) hakkında bilgimiz yoktur. Ondan sonra Hitit Devleti'nin başına geçen iki kral, Muwatalli (İÖ 1310 - 1282) ve 3. Murşili (prenslik adı Urhi -Teşup, İÖ 1282 -1275)ile ilgili en ayrıntılı bilgileri sağlayan kaynak, bu ikisi zamanında da çok önemli askeri ve idari görevlerde bulunmuş ve büyük başarılar kazanmış bir prensken, yeğeni 3. Murşili'yi bertaraf ederek tahtı eline geçiren 3. Hattuşili'nin (yaklaşık İÖ 1275-1250) kaleme aldığı ve otobiyografi niteliğindeki metnidir. 3. Hattuşili, Hitit tarihi içinde eşi Puduhepa ile birlikte, tanıdığımız en kişilik sahibi hükümdardır. Gerek askerlikteki yeteneği, gerekse iç ve dış siyasetteki etkinliği ile, Ön Asya'da bir döneme kendi damgasını vurmuş olan bu kralın otobiyografisindeki ilk bölüm şöyledir: **Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı Murşili'nin oğlu, Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı Şuppiluliuma'nın torunu , Kuşşar kralı Hattuşili'nin soyundan, Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı Tabarna Hattuşili' nin sözleridir: Tanrıça İştar'ın kudretinden söz edeceğim; bunu herkes duymalıdır. Ve gelecekte tanrılar içinde İştar... özellikle kutsanmalıdır. Babam Murşili'nin 4 çocuğu oldu: Halpaşulupi, Muwatalli, Hattuşili ve (bir de) kız çocuk. Bu saydıklarımın içinde ben en küçükleriydim... Efendim İştar kardeşim Muwatalli'yi, babam Murşili'ye rüyasında gönderdi: 'yıllar Hattuşili için kısadır (yani ömrü uzun değildir); o sağlıklı değildir. Onu bana ver; o , benim rahibim olsun. O zaman sağlıklı olur'. Ve babam beni, küçük çocuğunu, aldı ve beni tanrıçanın hizmetine verdi... Ve İştar, benim efendim, benim elimden tuttu, bana hükmetti. Babam Murşili tanrı olduğunda, kardeşim Muwatalli babasının tahtına oturdu. Kardeşimin yanında ben de ordu komutanı oldum. Kardeşim beni saray baş muhafızı mevkiine çıkardı ve Yukarı Ülke'yi (İç Anadolu'nun kuzey kesimleri) benim yönetimime verdi. Ve ben, Yukarı Ülke'yi egemenliğim altına aldım... Efendim İştar beni esirgediği ve kardeşim Muwatalli de beni iyi tuttuğu için, efendim Iştar'ın bana olan koruyuculuğunu ve kardeşimin bana iyi davrandığını görenler, beni kıskandılar. (Benden önceki vali ve diğerleri... benim kötülüğümü istediler. Ve**

scanfan

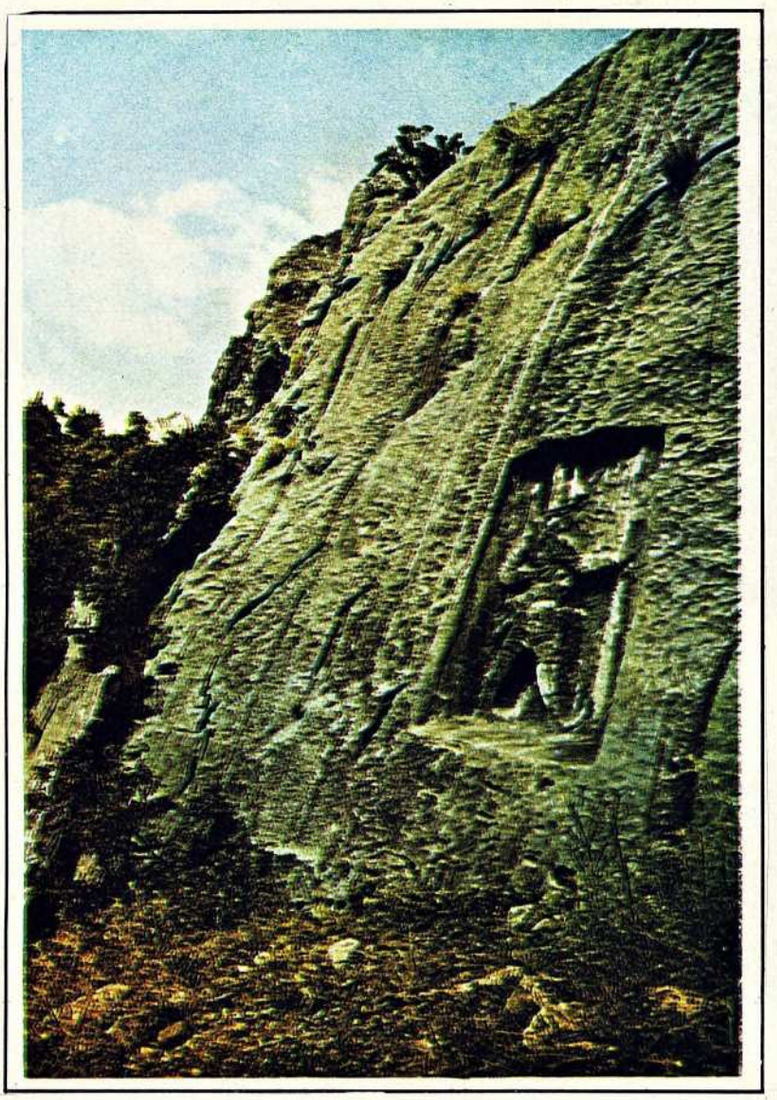

Karabel (İzmir'in doğusunda) kaya kabartması (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

bana karşı iftira edilmeye başlandı. Ve kardeşim Muwatalli benim için soruşturma açtı. Fakat efendim Tanrıça İştar, bana rüyada göründü ve bana rüyada dedi ki: 'seni bir tanrıya emanet edeceğim. Korkma !' . Ve ben (bu) tanrının yardımıyla temize çıktım... Efendim Tanrıça İştar beni hiçbir zaman ihmal etmedi; beni hiç düşmanlarıma terketmedi. Beni mahkemede karşıtlarıma, beni kıskananlara karşı yalnız bırakmadı. Düşmanlardan olsun, mahkemedeki karşıtlarımdan olsun, kral sarayından olsun, bana karşı edilen sözlere karşı, İştar, beni savundu, her fırsatta beni kurtardı. Düşmanlarımı, beni çekemiyenleri benim elime teslim etti, ben onların (işini) tamamladım. Kardeşim, sorunun (aslını) anlayınca, bana hiçbir kötülük yapmadı. Ve beni tekrar (korumasına) aldı, Hatti'nin ordusunu ve arabalı savaşçılarını bana teslim etti... bütün Hatti ülkesindeki komutayı ben üstlendim. Ve beni efendim İştar'ın onurlandırması ile, hangi düşman ülkesine doğru döndüysem, düşman bana karşı gelmedi. Düşman ülkelere karşı hep ben galip geldim !. Muwatalli'nin, kardeşi 3. Hattuşili'nin kişiliğinde büyük bir yardımcı ve asker bulduğuna kuşku yoktur. Hattuşili, şimdiye değin dizginlenemeyen Kaşkalar'ı sürekli olarak yenmiş ve kuzey bölgelerinin tek egemeni durumuna gelmiştir. O kadar ki, 3. Hattuşili, bugünkü Amasya ile eşitlenen Hakmiş kentinde özerkliğe sahip bir kral olmuştur. Bu dönemde Kaşkalar üzerindeki baskısını artırarak, çok eskiden, Hantili zamanından beri Hatti toprakları dışında kalmış olan kutsal kent Nerik'i tekrar ele geçirmeyi başarmıştır. 3. Hattuşili'nin böylece ülkenin kuzeyindeki düşmanı frenlemesi ve Kaşka tehlikesini ortadan kaldırması sayesindedir ki, kral Muwatalli ülkenin batı ve güneybatısına karşı başarılı seferler düzenleyebilmiş ve özellikle Mısır'a karşı sert bir tutum takınabilmiştir. Anadolu'nun batısıyla olan ilişkileri hakkında elimizde bazı belgeler varsa da bunların hangi krallara tarihlenmesi gerektiği noktasında hala tartışmalar sürmektedir. Ancak, Muwatalli'nin batıda birtakım kendine bağlı yerel krallıklar kurarak, bu kesimi güvence altına almaya çalıştığı belli olmaktadır.

Hatti ülkesinin batısında ve güneybatısında yerleşmiş toplumların kralları ile yapılan antlaşmalarda geçen bazı yer ve kişi adları da çeşitli yorum ve tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, hangi Hitit kralı zamanında yazıldığı tartışmalı olan belgelerden biri üzerinde şunlar okunmaktadır: **Ahhiyalı Attarşiya, seni Madduwatta'yı ülkenden kovdu.. Sen, majestenin babasına kaçtın... Seni, Madduwatta'yı, majestenin babası, karın, çocukların maiyetin, askerlerin ve arabalı savaşçılarınla birlikte, Attarşiya'nın kılıcından kurtardı. Yoksa sizi açlıktan köpekler yiyecekti.** Buradaki Ahhiya ya da başka metinlerde geçen biçimiyle Ahhiyawa ile Yunan belgelerinden bilinen Akalar'ın ülkesi; Attarşiya ile, yine Yunan efsanesindeki Atreus, yukarıda verdiğimiz belgenin sonlarına doğru çok kırık bir yerde okunabilen Mukşu adıyla, yine Yunan efsanesine göre Troia savaşlarından sonra Anadolu'nun güney kıyılarında ve Çukurova'da kent kurduğu söylenen Mopsos eşitlenmek istenmiştir. Aynı biçimde başka metinlerde rastlanan bir yer adı Apaşa ile Efesos, Milawanda adıyla Miletos ve Milyas aynı tutulmak istenmiştir. Muwatalli'nin Wiluşalı Alakşandu ile yaptığı antlaşma da aynı tartışmaların açılmasını gerektirmiştir. Alakşandu ile Alaksandros, Wiluşa ile ise İllion (Troia dolayları) eşitlenmiştir. Anadolu'nun batı kesiminin kimi zaman Hitit egemenliğine girdiği, kimi zaman bağımsız kaldığı bazı dönemlerde ve vasal olarak Hattuşa'ya bağlandığı gerek yazılı belgelerden, gerekse Karabel'deki (İzmir'in doğusu) ve Niobe-Sipylos

scanfan

Hitit İmparatorluk döneminin çeşitli krallarına ait mühür baskıları. Sol üst: Muwatalli. Alt: 3. Hattuşili. Sağ üst: Muwatalli. Alt: Urhi-Teşup (3 Mursili).

(İzmir'in doğusu)'daki Hitit hiyeroglif yazıtları ile mühür ve heykelcilikler gibi bazı küçük eserlerden anlaşılmaktadır. Diğer yandan Troia, Efesos, Miletos, Kolofon ve Müsgebi gibi Batı Anadolu'nun arkeolojik merkezlerinde de Aka varlığına işaret edecek maddi belgeler ele geçirilmiştir. Bu nedenle yukarıda sözünü ettiğimiz eşitlemeleri, beraberlerinde getirdikleri bazı sorunlar da olsa, tümüyle geçersiz saymak yanlış olacaktır.

Muwatalli, batı sorununu çözüme kavuşturduktan sonra, kardeşinin de kuzeyde güçlü bir durumda kendisine yardımcı olması sayesinde, bir müddet Hatti'de kalıp bazı dinsel işleri tamamlamıştı. Ülkenin güneydoğu sınırları, Mısır firavunlarının toprak istekleri yüzünden tehlikedeydi. Bu yüzden Hitit kralı, seferlerini yönelteceği güneydoğu bölgelerine daha yakın bir askeri üs kurmak amacı ile başkentini Hattuşa'dan, yeri kesinlikle henüz saptanamayan Dattaşa'ya taşıdı. 1. Hattuşili zamanında başkentin Kuşşar'dan Hattuşa'ya nakledilmesinden sonra, burası Hatti Devleti'nin hiç kesintisiz yönetim merkezi olarak kalmıştı. Şimdiye değin Kuzey Suriye üzerine sefer düzenleyen pek çok Hitit kralı, başkenti, yapacakları askeri operasyon alanlarına yaklaştırmaya gereksinme duymadıkları halde, belkide Muwatalli'nin bu işe girişmesine, kardeşinin Yukarı Ülke'de fazla nüfuz sahibi olmasından korkması da rol oynamış olabileceği göz önünde tutulmalıdır. Muwatalli'nin Aşağı Ülke'ye çekilmesi, bu bakımdan, İmparatorluğun ikiye ayrıldığına bir işaret olarak da sayılabilir. Diğer yandan kralın Hattuşa'dan ayrılınca, bu bölgenin yönetimini Yazmanların Başı Mittannamuwa'ya terk etmesi de çok ilgi çekici bir olaydır. Adı geçen yazman daha sonraki dönemlerde pek çok belgede yazar olarak adı bulunan Walwaziti'nin de babasıdır ve bu, yazmanların ne denli önemli görevlerde bulunabileceklerini kanıtlamaktadır.

2. Ramses'in Mısır tahtına oturması ile (İÖ 1290), Suriye siyasetinde Hititler'in aleyhine değişiklikler oldu. Adı geçen firavun, herhalde Hititler'e karşı girişeceği büyük bir savaşa hazırlık olmak üzere daha egemenliğinin 4. yılında Suriye üzerine yürümüş ve elde ettiği başarılar sonucunda, önceki bölümde adı geçen küçük ülkelerden Amurru'nun kralı Benteşina, Hititler ile yaptığı ittifakı bozarak, Mısır'ın yanında yer almak zorunda kalmıştı. Firavunun 5. egemenlik yılında ise, Hitit-Mısır ilişkileri çok gergin bir durum gösteriyordu. Savaş kaçınılmaz olmuştu (İÖ 1285). 2. Ramses'in komutasındaki Mısır ordusu Kadeş'e yaklaştı. Savaşın hazırlık evresi için Hitit belgeleri fazla bilgi vermemektedir. Sadece 3. Hattuşili otobiyografisinde savaştan şöyle söz etmektedir: **Kardeşim Mısır'a sefere çıktığında, benim yeniden iskan ettiğim (Hattuşili, olasılıkla Kaşka tehlikesi yüzünden terk edilmiş olan bölgelere yeniden yerleşmeler yaptığını söyler) bölgelerden aldığım askerleri ve arabalı savaşçıları Mısır ülkesine, kardeşimin seferine götürdüm... Komuta bendeydi.** 2. Ramses'in zafer kitabında ise, Hitit ordusu içinde Kaşka, Maşa, Arzawa, Kizzuwatna gibi bölgelerin askerlerinin bulunduğu yazılıdır. Yine savaşın gelişimine dönecek olursak, anlaşıldığına göre 2. Ramses, bir taktik hatası yapmış ve ordusunu oluşturan dört birliği, birbirinden çok uzak mesafede Kadeş üzerine sürmüştü. Ancak tutsak alınan bazı Hitit gözcülerinin anlatımından durumun farkına varıldı: Muwatalli, Mısırlılar'ın umdukları gibi Halep yakında değil, hemen Kadeş'in gerisinde bekliyordu. Mısır orduları bu duruma göre savaş düzeni almaya başlayamadan, Hitit savaş arabaları Mısırlılar'ı yandan vurdular. Mısır kaynaklarına göre, Hitit ordusunda 3500 araba ve 1700 yaya asker bulunuyordu. Bundan sonra

scanfan

3. Hattuşili ve eşi kraliçe Puduhepa'ya ait mühür baskıları.

ne olduğunu kesinlikle bilemiyoruz. 2. Ramses, zafer kazandığından söz etmekteyse de, bu gerçeğe pek uygun görünmemektedir. Çünkü, Hitit kuvvetlerinin Şam'a kadar ülkeyi yakıp yıktıkları ve Amurru'nun tekrar Hitit vasallığına döndüğü bilinmektedir. Hititler'e ihanet etmiş sayılan Benteşina da krallıktan uzaklaştırılmış, yerine Şapili getirilmiştir.

3. Hattuşili, kardeşi Hitit kralı Muwatalli'ye Mısır'a karşı kazanılan bu savaşta yardım ettikten sonra ülkesine geri dönerken, Lawazantiya (kesin yeri belli değildir) kentine uğradığını ve orada Tanrıça Şauşga'nın (İştar'ın diğer adı) rahibi Pentipşarri'nin kızı olan ve kendisi de aynı tanrıçanın rahibesi görevinde bulunan Puduhepa ile evlendiğini yazmaktadır. Hattuşili, otobiyografisinde bu evliliğe kutsal bir hava vermeyi, bu evliliğin tanrıların bir isteği olduğunu söylemeyi de ihmal etmemektedir. Bu eş, kocası ile birlikte, Hitit tarihinin en etkin kraliçesi olacaktır.

Hattuşili'nin kardeşinin krallığı sırasında, sonraki dış siyasetini de etkileyecek bir başka icraatı da, ülkesine dönerken, Dattaşa'daki Muwatalli'ye uğrayıp, onun tahtından indirdiği Amurru kralı Benteşina'yı kurtarması ve beraberinde Hakmiş kentine götürmesidir. Hangi nedenle buna gerek duyduğunu bilemiyoruz. Ancak, Hakmiş'te ona bir ev vermiş ve kendi deyimiyle hiç kötülük yapmamıştır. Hattuşili'nin yokluğunu fırsat bilen Kaşkalar'ın ülkenin kuzey kesimlerini, Hakmiş'i de içine almak üzere yeniden ele geçirdiklerini yine onun ağzından öğreniyoruz. Fakat o, Kaşkalar'ı sürmüş ve bu kez kendisini Hakmiş kralı, Puduhepa'yı da kraliçe ilan etmiştir. Böylece, yukarıda değindiğimiz gibi, ülke onunla resmen Hitit kralı olan kardeşi arasında adeta paylaşılmış olur.

Muwatalli'nin ölümünden sonra Hitit tahtına . bir harem kadınından olan oğlu Urhi-Teşup geçmişti. Telipinu fermanına göre, böyle ikinci dereceden oğullar, ancak birinci dereceden (ya da yaşça en büyük; bu derecelendirme için bak. Bölüm VIII) erkek çocuk yoksa, kral olabileceklerdi. Bu duruma göre, Muwatalli'nin böyle bir oğlu olmadığı anlaşılmaktadır. 3. Hattuşili , Urhi-Teşup'un tahta geçişinde kendisinin yardımcı olduğunu belirtmekte ise de, kendisinin onu devirerek krallığı elde etmesinde , 3. Murşili adıyla tahta çıkan Urhi-Teşup'un bir harem kadınından doğmuş olmasının rolü olmalıdır. Hattuşili'nin ona karşı isyan edişine bu da bir özür oluşturmuştur. Otobiyografisinde bu açıkça bellidir; Hattuşili **kardeşine olan saygısından, onun ölümünden sonra bir şey yapmadığını belirtmektedir.**

3. Murşili adıyla tahta oturan Urhi-Teşup'un ilk işi, başkenti tekrar Hattuşa'ya nakletmek olmuştu. Zaten yeni kralın iç siyasetinin temelini, merkezi otoritenin Yukarı Ülke'yi gittikçe daha çok etkileyecek biçimde genişletilmesi oluşturmaktaydı. Babası Muwatalli'nin Aşağı Ülke'de bulunduğu sırada Hattuşa ve yöresinin yönetimi kendisine verilmiş olan ve amcası Hattuşili ile iyi dost oldukları anlaşılan Baş Yazman Mittannamuwa'nın Urhi-Teşup tarafından görevden alınması da, yine kuvvetin tek elde toplanması yolunda atılmış bir adımdı.

Urhi-Teşup (= 3. Murşili)'un dış siyaseti ile ilgili fazla bir şey bilmiyoruz. Amcası, onu pek tecrübesiz ve yeteneksiz bir kral gibi göstermek istemektedir. Fakat elimizde, Hattuşili'nin oğlu kral 4. Tuthaliya zamanında yazılmış bir belge vardır ki, bunun yardımı ile, Urhi-Teşup (= 3. Murşili)'un Asur kralı ile birbirlerine karşılıklı mektup ve elçi gönderdikleri ve dost oldukları anlaşılmaktaır. Ayrıca kız kardeşini Anadolu'nun batısındaki Şeha Irmağı ülkesinin beyine eş olarak verdiğini de öğreniyoruz.Hattuşili'nin anlatımına göre Urhi-Teşup'un

scanfan

amcasını en öfkelendiren hareketi, onun elinden en önemli 2 kenti almak istemesi olmuştur: **Ve benim elimden Hakmiş ve Nerik'i aldı. Artık dayanamadım ve ona isyan ettim. Fakat ona isyan ederken (din açısından) pis (bir şey) yapıp, ona arabada ya da evde saldırmadım. Ona (sadece) şöyle düşmanca haber ilettim: 'Bana karşı kavgayı başlattın. Ve sen büyük kralsın, senin bana bıraktığın tek kalede, yalnız ben kralım. Haydi! Bizim hakkımızda Şamuha kenti İştar'ı ve Nerik kenti Fırtına Tanrısı karar versin.' Ben Urhi-Teşup'a böyle yazdığımda, eğer biri deseydi ki 'Sen onu önce krallık mevkiine çıkarttın da, şimdi neden ona isyan ettiğini yazıyorsun?' (O zaman diyecek oydu ki) 'Benimle kavgaya başlamasaydı! (O iyi davransaydı, tanrılar) bir küçük kralın bir büyük krala yenilmesine izin verirler miydi?'... Ben ona bu sözleri yazınca, o , Maraşşantiya (= Kızılırmak) kentinden hareketle, Yukarı Ülke'ye geldi. Yanında, Armadatta'nın (yani Hattuşili'den önce Yukarı Ülke'nin valisi olan ve bu yüzden Hattuşili'ye düşman olan kişi) oğlu Şipaziti de vardı; onu Yukarı Ülke'nin ordularına karşı asker çıkarmakla görevlendirmişti. Fakat, Şipaziti bana düşman olduğundan, bana karşı hiç başarı kazanamadı. Efendim Tanrıça İştar bana krallığı daha önce söz verdiğinden, o sırada,karımın rüyasında göründü: 'Kocana destek olacağım. Bütün Hattuşa da kocanın yanını tutacak. Ben onu üstün tuttuğum için, onu kötü bir (tanrısal) mahkemeye, bir kötü (niyetli) tanrıya, hiçbir zaman terk etmem. Onu şimdi de yükselteceğim ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın rahipliğine getireceğim. Sen de, bana, İştar'a güven'. İştar, efendim, benimle ilgilendi ve bana söylediği gibi de oldu. İştar'ın kudretine burada da mazhar oldum. Urhi Teşup'un bir zamanlar kovduğu (yani görevinden uzaklaştırdığı) beylerin rüyalarında da efendim İştar göründü ve onları (uyardı): 'Bütün Hatti ülkelerini ben İştar tekrar Hattuşili'ye verdim'. O (yani tanrıça) Urhi-Teşup'u hiçbir yere bırakmadı, onu Şamuha kentinde, bir domuzu ahırına hapseder gibi, hapsetti. Bana düşman olan Kaşkalar da tekrar bana döndüler, bütün Hattuşa tekrar bana döndü. Kardeşime olan saygımdan, ben ona bir şey yapmadım, Urhi-Teşup'u bir esir gibi yanıma alarak Şamuha'dan çıktım. Ona Nuhaşşe ülkesinde müstahkem kentler verdim ve orada oturdu. O yeni bir isyana kalkışıp, Babil'e kaçacaktı. Ben bunu işitince, onu yakaladım ve deniz tarafına gönderdim. Şipaziti'nin de sınırı geçmesine göz yumuldu, ama, ben onun evini aldım ve Tanrıçam İştar'a verdim... Prenstim, saray muhafızları komutanı oldum; saray muhafızları komutanı idim, Hakmiş kralı oldum; Hakmiş kralı idim, (sonunda) büyük kral oldum... Efendim Tanrıça İştar bana Hatti ülkesinin krallığını verdi, büyük kral oldum... Benden önceki krallara, öncüllerime dost olan (krallar) bana da dost oldular. Bana elçiler yollayıp armağanlar gönderdiler. Bana gönderdikleri armağanları benim babalarıma ve atalarıma göndermemişlerdi. Bana uyruk olmak zorunda olan krallar, uyruk oldular. Bana düşman olanları, ben yendim. Hatti ülkelerine toprak üzerine toprak kattım... Oğlum Tuthaliya'yı da senin (Tanrıça İştar'ın) hizmetine verdim. İştar tapınağını oğlum Tuthaliya üstlenecektir. Ben nasıl tanrıçanın hizmetkarı isem, o da tanrıçanın hizmetkarı olsun. Gelecekte, Hattuşili ve Puduhepa'nın soyundan olanların elinden kim İştar'a hizmet görevini alırsa, kim Şamuha İştarı'na ait tapınağa, mala, mülke, eşya ve ambarlarına göz dikerse, o, Şamuha İştarı'nın mahkemesi önüne çıkacaktır. Kimse (onun) mallarından vergi almasın. Ve gelecekte, Hattuşili ve Puduhepa'nın çocukları, torunları ve onların soyundan olanlardan kim başa geçerse, tanrıların arasında (en fazla)**

scanfan

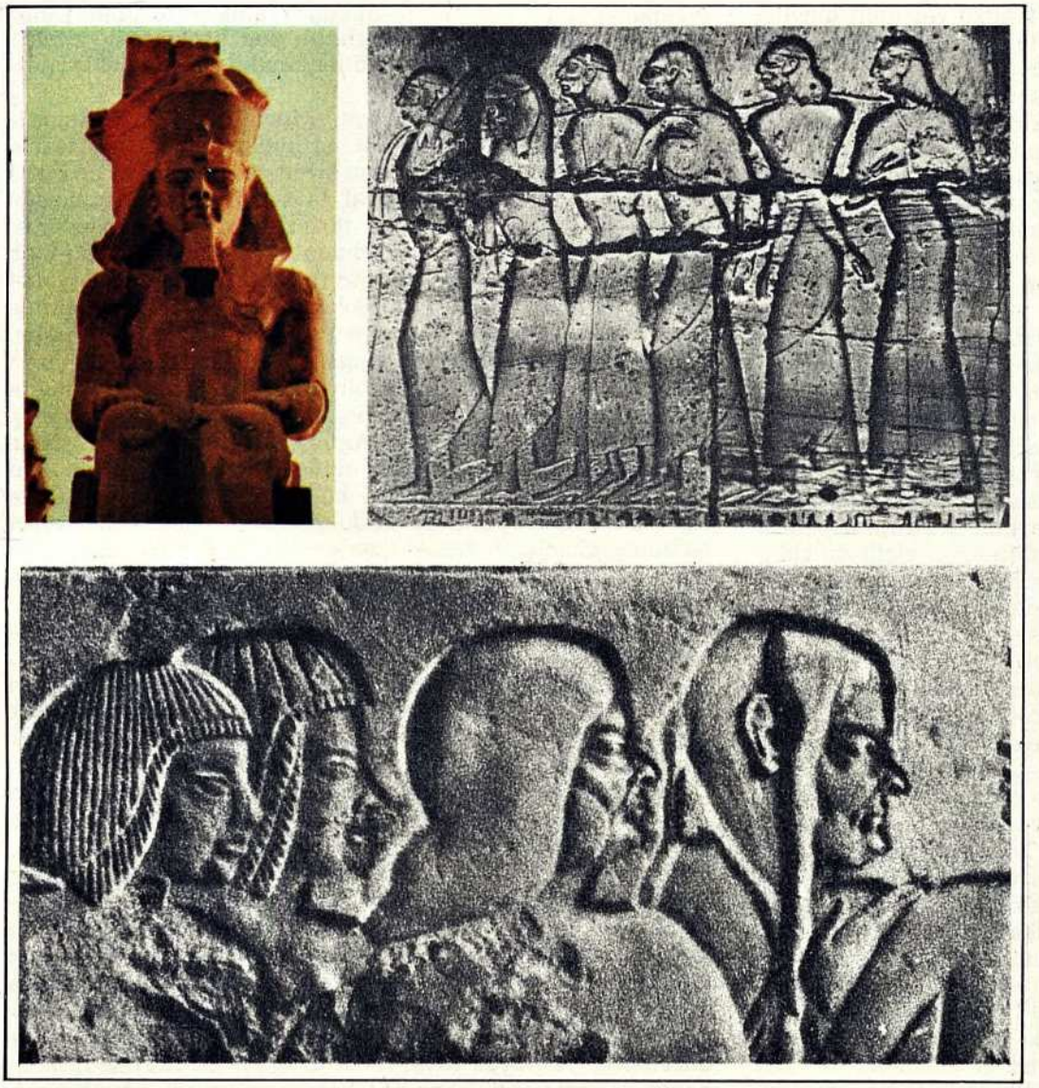

Sol üst: Kadeş Antlaşması'nı yapan taraflardan Mısır Firavunu 2.Ramses'in heykeli. Alt ve sağ üst: Mısır kaynaklarına göre Kadeş Savaşı'nda tutsak alınan Hititli askerler. Yan sayfa: Hititler ile Mısırlılar arasında yapılan ilk devletlerarası antlaşma olan Kadeş Antlaşması'nın metni. Bo. 10403. Eski Şark Eserleri Müzesi-İstanbul.

Şamuha İştarı'nı kutsasın!

Görüldüğü gibi, Hattuşili, 3. Murşili adıyla tahta çıkmış olan yeğeni Urhi-Teşup'u, sürekli Tanrıçası İştar'ın yardımıyla alt ettiğini vurgulamaktadır. Onu, hiçbir zaman krallık adı olan Murşili adıyla anmaması da ilginçtir ve Urhi-Teşup'un amcasının gözünde hiçbir zaman kral sayılmadığını kanıtlamaktadır. Hattuşili'nin kral olmaya niyetlendiği, karısı Puduhepa'nın da onu kral olarak görmek istediği, anlatılan rüyalardan açıkça belli olmaktadır. Puduhepa'nın rüyasında, Hattuşili'nin İştar tarafından Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın rahipliğine yükseltilmesi, bu görevin sadece büyük kralın sahip olabildiği bir dinsel ünvan olması dolayısıyla, Hattuşili tarafından, kendisine İştar'ın krallık vaad ettiği biçiminde yorumlanmaktadır. Görüldüğü gibi, kralın yaşamında rüyalar çok önemli bir yer tutmaktadır. İştar, yüksek mevkilerde bulunan beylerin de rüyasına girerek, onlara, krallığı Hattuşili'ye vereceğini bildirmiştir. Öyle görülmektedir ki, Hattuşili bir rahip ve İştar'a bağlı biri olduğu için arkasına tüm rahip kitlesini almış ve onların da etkisi ile yandaşlarının sayısını artırmıştır. Ayrıca kendi tutkularını da gizleyerek, yaptıklarının tanrı isteği olduğuna, etrafını olduğu kadar, herhalde kendini de inandırmıştır. Hattuşili, yeğeni ile doğrudan bir savaştan söz etmemektedir. Büyük bir olasılıkla, kendi yanına çekmeği başardığı beyler, Urhi-Teşup'u kaçmasına fırsat vermeden tutuklamışlardır. Urhi-Teşup'un Nuhaşşe'ye gönderilmesi, arkasında kaçış planlarının haber alınmasından sonra **deniz yönüne** sürgüne gönderilmesi anlatımlarından, özellikle ikincisi, biraz üstü kapalı geçiştirilmeye çalışılan bir gerçeğin anlatılması izlenimini yaratmaktadır. **Deniz yönüne** sözlerinden acaba ne kasdedilmektedir? Eğer, sürgün veri olarak Kıbrıs Adası seçilmiş ise, bunun açıkça belirtilmesinden kaçınılmasının bir nedeni olmalıdır. Belki de Hattuşili, Urhi-Teşup'un aldığı bütün önlemlere karşın, elinden kurtulduğunu söylemek istememekte ve bundan dolayı dolambaçlı anlatımlara başvurmaktadır. Gerçekten de Mısır firavunu 2. Ramses, Anadolu'nun batı kesiminde bulunduğuna daha önce değindiğimiz, Mira ülkesi kralına yazdığı bir mektupta Urhi-Teşup'tan söz etmektedir. Anlaşıldığına göre Mira beyi, Ramses'e daha önce bir mektup yazarak, Urhi-Teşup'un durumu ile ilgili bazı bilgiler vermiş ya da ondan bilgiler istemiştir. Belki de Urhi-Teşup'u Hattuşili'ye karşı kullanmak amacını güden isteklerde bulunmuştur. Ramses ise mektubunda, durumun Mira beyinin yazdığı gibi olmadığından bahisle, kendisi ile Hatti kralı arasında bir antlaşma bulunduğunu (bu antlaşma 1270 yıllarında imzalanan ve Kadeş savaşının sonucunu belirleyen belgedir) ve artık barış içinde yaşamak istediklerini yazmaktadır. Ayrıca, yine firavunun anlatımına göre, Hatti kralı ondan Urhi-Teşup'un olasılıkla kaçarken beraberinde götürdüğü altın, gümüş ve bakır eşyasını ve atlarını vermesini de istemiştir. Mektubun ondan sonrası kırıktır, ancak, Ramses'in Mira kralına, bu işe bulaşmak ve Urhi-Teşup yüzünden Hatti ile arasını bozmak istemediğini yazmasının nedenini anlamak güç değildir. İşin ilginç yanı, bu mektubun Hattuşa arşivinde elimize geçmiş olmasıdır. Büyük bir olasılıkla, iyi bir diplomat olan Mısır firavunu, Urhi-Teşup'u Hattuşili'ye geri vermemiş, ama onun başkaları tarafından Hitit kralına karşı bir koz olarak kullanılmasına da engel olmuştur. Herhalde iyi niyetini belirtmek için de, Mira kralına yazdığı ve onu bu işe karışmaması için uyardığı mektubun bir kopyasını Hattuşili'ye de göndermiştir. Böylece, Hatti kralına kendi sadakatini kanıtlamış olmakta, hem de ona karşı girişilen komplolardan onu haberdar etmektedir. Hattuşili ise, Urhi-Teşup'un

scanfan

Mısır'da kalmasının kendisi için bir tehlike yaratmıyacağına emin olmalıdır ki, bildiğimiz kadarıyla bu yüzden Ramses ile aralarında yeni bir sorun çıkmamıştır.

3. Hattuşili'ye ait yeterli belgeye sahibiz. Ancak, bunları kronolojik bir sıraya sokmakta güçlük çekiyoruz. Buna karşın özellikle dış siyasetinin ne olduğu ana çizgileriyle belirlenebilmektedir. Kendi otobiyografisinde de anlatıldığı gibi, zorunlu olanlar zaten Hititler ile dost geçinmeye çalışmış, karşı çıkanlar ise, eğer yeteri derecede güçlü değiller ise, Hattuşili tarafından yenilmişlerdi. Bu arada, iki düşmanı birbirine kırdırmak gibi taktiklere başvurulduğunu da öğrenmekteyiz.

3. Hattuşili, 1. Salmanasar döneminde Asur ile iyi ilişkiler içindeydi. Oysa ondan önce Adadnirari döneminde, Asur'un Hatti ülkesine pek dost olmadığı, yazarı belirlenemeyen bir Hitit kralının şu mektup müsveddesinden anlaşılmaktadır: **...Hurriler'e karşı kazandığın zaferlerden söz edip duruyorsun. Silah gücüyle kazanmışsın... büyük kral olmuşsun. Fakat neden hep kardeşlikten dem vuruyorsun? Sen ve ben sanki bir anadan mı doğduk?** Bunun yazarının Muwatalli olması olasıdır. Hattuşili döneminde işlerin düzeldiği, elçilerin gidip gelmesinden ve armağanların karşılıklı gönderilmesinden bellidir. Fakat bu ilişkilerin nasıl iyi duruma gelebildiği, eğer şu mektup Asur kralına yazıldı ise (bunu kesin olarak saptayamıyoruz), kolay anlaşılır gibi değildir: **Ben krallığa geçtiğimde, sen bana elçi göndermedin Oysa bir kralın tahta geçmesinde gelenek, kendi düzeyindeki kralların ona güzel kokulu yağlar ve bir krali elbise armağan etmesidir. Oysa sen bunların hiçbirini yapmadın!** Diğer yandan, Babil kralına Hattuşili'nin yazdığı bir mektupta da şunları okuyoruz: **Duydum ki, kardeşim erkek olmuş, ava çıkıyormuş! Kardeşim Kadaşman-Turgu'nun adını Fırtına Tanrısı yükselttiği için, çok sevinçliyim. Şimdi kardeşime diyorum ki: 'artık git ve düşman ülkesini yağmala ! Düşman ülkesine sefer düzenle ve düşmanı yen ! Bil ki, sefere çıktığın ülke karşısında sayıca 3-4 kez daha üstünsün!** Düşman ülkesinin adını vermemesine karşın, bunun Asur'dan başka bir ülke olamıyacağı açıktır. Aynı tür bir anlatıma da 3. Hattuşili'den sonra tahta geçen oğlu 4.Tuthaliya'nın, Asur kralı Tukultininurta'ya yolladığı mektupta rastlanır. Bunda da, kralın kendisinden 3-4 kat daha az sayıda olan bir düşman ülkesine sefer yapması dileğinde bulunulmaktadır. Hattuşili'nin Asur ve Babil siyaseti, iki gücün birbirine düşman edilmesi ve böylece özellikle Asur'un dikkatinin Hatti sınırından uzaklaştırılması biçiminde uygulanmıştır. Dış görünüşteki dostluğa karşın, iki tarafın birbiri için iyi emeller beslemediği böylece ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda, 3. Hattuşili'nin, kardeşi Muwatalli'nin Amurru tahtından attığı Benteşina'yı onun elinden alıp, Hakmiş'e götürdüğüne değinilmişti. Benteşina'nın Urhi-Teşup zamanında da orada kaldığını düşünmek hatalı olmayacaktır. Hattuşili otobiyografisinde, yeğeni Urhi-Teşup'a 7 yıl sabırla dayandığını belirtmektedir. Bu kadar uzun süre Benteşina orada ne yapmıştır, bunu bilmiyoruz. Fakat hemen şunu da söylememiz gerekir ki, Hattuşili tahta geçmek için 7 yıl beklememiş de olabilir. Bu 7 sayısı, uzun süre beklediğini anlatmak için kullanılmış bir mecaz da sayılabilir. Urhi-Teşup'u krallıktan atar atmaz Hattuşili, eski dostu Benteşina'yı yeniden Amurru krallığına geçirmiş ve onunla bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmanın aile bağlarıyla da pekiştirildiği, şu satırlarda okunmaktadır: **Büyük Kral Muwatalli ölünce, ben Hattuşili, babamın tahtına oturdum. Benteşina'ya ikinci kez Amurru (krallığını) verdim; babasının evini (yani sarayını) ve krallık tacını ona verdim. Aramızda (gerçek bir) dostluk kurduk. Benim oğlum Nerikkaili, Amurrulu Benteşina'nın kızını eş olarak aldı. Ben de kızım Gaşşulawi'yi, Amurru kralı sarayına, Benteşina'ya eş olarak verdim. O Amurru'da kraliçelik mevkiine geçecek. Amurru ülkesinde krallığı kızının çocukları, torunları sürdürecekler... Amurru ülkesinin egemenliğini , Benteşina'nın, oğlunun, torununun, Benteşina'nın kardeşinin ve benim kızımın soyunun elinden kimse almasın... Bugünden sonra sen. efendin Büvük Kral Hattusili'yi ve efendin Büyük Kraliçe Puduhepa'yı ve onların torununu krallık açısından kollamazsan, tanrılar önünde ettiğin bu and (ın lanetine uğra!).** Böylece, Amurru ülkesinde Hititler kendilerine bağlı bir vasal kral daha yaratmışlardır.

Mısır'la olan ilişkilere gelince; Muwatalli ile 2. Ramses arasındaki Kadeş Savaşı'nın ardından yıllar geçmesine karşın, iki ülke arasında ne yeni bir savaş çıkmış, ne de barış antlaşması yapılmıştı. İki taraf ta statüko'nun bozulmasını arzu etmiyor gibi davranıyor, birbirlerinden çekiniyorlardı. Savaş, Ramses'in 5. krallık yılında olmuştu, Hatti ve Mısır arasındaki antlaşma ise Ramses'in tahta geçişinin 21. yılına rastlamaktadır. Aradaki bu 16 yıllık süre içinde, Hattuşili ile Mısır firavunu arasında elçiler ve mesajlar gidip gelmiştir. Urhi-Teşup Mısır'a kaçmış ve geri verilmemiş olmasının da antlaşmasının gecikmesinde büyük rolü olmuştur. Sonuçta imzalanan antlaşmanın Urhi-Teşup'un da geleceğini etkileyip etkilemediğini bilmiyoruz. Antlaşma metni daha önce değindiğimiz gibi, o zamanın diplomatik yazışma dili olan Akadça ve Mısır dilinde hazırlanmıştı. Bir yüzünde Hattuşili, diğer yüzünde Puduhepa'nın mühür damgaları bulunan, gümüş bir tablet üzerine kazıttırılarak yazılmış ve Mısır'a gönderilmiş olduğunu bildiğimiz Akadça nüshası, ne yazık ki şimdiye değin elimize geçmemiştir. Fakat, aynı metnin kil bir tabletteki kopyası Boğazköy arşivlerinde bulunmuştur. Mısır tapınaklarında aynı konuyu işleyen yazıtlarda ise, Kadeş Antlaşması'nın, özellikle baş bölümleri Mısır'ı daha kazançlı ve Hititler'den daha üstün göstermek amacı ile değiştirilmiştir. Oysa, antlaşma tümüyle eşitlik temeli üzerine kurulmuştur. Bunda her iki kral da birbirlerini kardeş saymakta, yapılan antlaşmayla **Hitit ve Mısır ülkeleri arasında güzel kardeşlik ve güzel barışın sonsuz olacağı** belirtilmektedir. Yalnız antlaşmayı yapan taraflar değil, Hattuşili ve Ramses'in çocukları da **bu barış içinde kardeş olmuşlardır.** Antlaşmada, karşılıklı dayanışma ve saldırmazlık fikri de öncelik taşımaktadır. Ne **Büyük Kral, Mısır kralı Ramses, sonsuza değin Hatti ülkesinden birşey almak için** saldıracak, ne de **Büyük Kral, Hatti kralı Hattuşili, sonsuza değin Mısır'dan bir şey almak için** saldıracaktır. Diğer yandan, **eğer bir başka düşman, Hatti ülkesine sefer düzenlerse ve Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı Hattuşili, bana haber yollarsa 'gel, bana ona karşı yardım et', Büyük Kral, Mısır ülkesi kralı Ramses savaşçılarını ve arabalarını yollayacak, Hatti ülkesinin öcünü alacak**tır. Antlaşmada üstünde durulan sorunlardan biri de içteki isyanlardır: **Ve eğer Hattuşili, Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı, hizmetkarlarına (= uyruklarına) kızarsa ve onlar, ona karşı suç işlerse ve sen Büyük Kral, Mısır ülkesi kralı Ramses'e haber yollarsan, Ramses arabalarını ve askerlerini gönderecek ve karşı gelenleri yok edecektir.** Doğal olarak, Hattuşili de, **kardeşi** Ramses, böyle isteklerde bulunursa, aynı yükümlülükleri yerine getirecektir. Suçluların geriye verilmesi deantlaşmada yer almaktadır: **Ve Hatti ülkesinden bir adam kaçarsa, ya da 2 adam ya da 3 adam, Büyük Kral, Mısır ülkesi kralı, kardeşim Ramses'e gelirse, Ramses onları yakalayacak ve kardeşi Hattuşili'ye geri yollatacaktır.** Bu **sonsuz kardeşlik ve barış** antlaşması ile Hitit - Mısır ilişkileri bir daha bozulmamıştır.

Hattuşili'nin Puduhepa ile olan evliliği Hitit tarihi içinde başlıbaşına bir bölüm oluşturur. Çünkü, kişiliği ve kudreti ile kraliçe Puduhepa'yı Hattuşili döneminden soyutlamaya olanak yoktur.

Hattuşili otobiyografisinde, Puduhepa'ya rastladığı ve onunla evlendiği döneme değin, ailesi ile ilgili fazla bilgi vermez. Aslında, kardeşlerinin adlarını sayması dahi, diğer Hitit krallarının belgelerinde ana adı bile verilmediği düşünülecek olursa, Hattuşili'nin olağandan fazla aile bağlarına önem verdiğini gösterir. Kardeşlerden Muwatalli'nin, icraatını daha önce gördüğümüz Hitit kralı olduğunu biliyoruz. Adının Halpaşulupi olduğu bilinen diğer erkek kardeşten bir daha hiç söz edilmemektedir. Bunun, Muwatalli tahta geçmeden ölmüş olduğu düşünülebilir. Kız kardeş ise, Muwatalli zamanında Batı Anadolu beylerinden Şeha Irmağı Ülkesi'nin Maşturi adlı kralına gelin gitmiştir. 3. Hattuşili bu

scanfan

kardeşlerini saydıktan sonra, kendisinin Puduhepa'dan önce evli olup olmadığını, evlenmiş ise, çocuklarını da hiç söz konusu etmemektedir. Ancak bildiğimiz, Kadeş Savaşı'nda, kardeşi Muwatalli'ye yardım edip ülkesine dönerken, Lawazantiya kentine uğradığı ve orada Pentipşarri'nin kızı Puduhepa ile tanrıların isteği üzerine evlendiğidir. Evlenme tarihi ile Kadeş Savaşı arasında bir yıl geçmiş olduğunu varsayarak İÖ 1284 tarihini elde ederiz. Gerek babası Pentipşarri, gerekse Puduhepa, Hurri kökenli adlar taşımaktadırlar. Lawazantiya kentinin yeri belli değildir. Ancak Puduhepa, bir yerde **Kizzuwatna ülkesinin kızı**, başka bir belgede ise **Kummanni ülkesinin kızı** olarak geçmektedir. Kizzuwatna, daha önce değindiğimiz gibi, bugünkü Çukurova ve dolaylarına, Kummanni ise (Roma dönemindeki adı Commana) günümüzdeki Şar'a yerleştirilmektedir. Her iki yerin, Hititler döneminde aynı bölgenin sınırları içinde kabul edildiği, belgelerden anlaşılmaktadır. Hem babanın, hem kızının hizmetinde oldukları tanrı ise, Lawazantiya İştar'ı ya da Hurca adıyla Şauşga olarak bilinen tanrıçadır. Bütün bunlar, Puduhepa'nın Hurri kökenini açıkça vurgulamaktadır.

Hattuşili ve Puduhepa'nın, kral ve kraliçe olmadan önce rahip ve rahibe görevlerinde bulundukları düşünülecek olursa, bize kalan belgelerinde neden bu kadar dindar gözüktükleri, neden her işlerinde tanrısal güçlerin karışmasına değindikleri daha iyi anlaşılır. Kraliçenin mühürlerinden biri üzerinde dahi dindarlığı belli olmaktadır: **Hatti ülkesi prensesi, yeryüzünün efendisi Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın gözdesi, Tanrıçanın hizmetkarı, Kizzuwatna ülkesinin kızı Puduhepa'nın mührü.** Bu anlatımın elimize geçmeyen ve Mısır'a gönderildiği söylenen, Kadeş Antlaşması'nın yazılmış olduğu gümüş tabletteki mühür üzerinde kullanıldığı, bunun başka belgelerdeki tanımından öğrenilmektedir. Puduhepa gibi, Hattuşili de dinsel görevlerini Ugarit'te bulunmuş bir mühründe belirtmiştir. **Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı, kahraman, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın, Nerik kentinin Fırtına Tanrısı'nın ve Şamuha kentinin İştar'ının gözdesi, Hattuşili.** Puduhepa'nın, her fırsatta tanrılara dua ettiğini, özellikle kocasının sağlığı ve uzun ömürlü olması için yakardığını, elimize geçen dua metinlerinden biliyoruz.

Puduhepa, pek çok resmi belgeye, kocası ile birlikte mührünü koymuştur. Bunlardan çoğu ferman niteliği taşıyan metinlerdir. Kraliçenin dış siyasette etken olduğu, Ramses ile yapılan antlaşmaya da mührünü basmasından anlaşıldığı gibi, Mısır kralından gelen mektuplardan bir bölümü doğrudan doğruya kraliçeye gönderilmiştir. Ramses'in 34. krallık yılında, bir Hitit prensesinin firavuna gelin gönderildiği bilinmektedir. Mısır'daki Abu Simbel'de bulunan ve **düğün steli** adıyla bilinen eserde, prensesin Mısır'a gelmesi anlatılırsa da Hattuşili'nin Mısır'a gitmemek için bahaneler bulduğu ve böyle bir seyahatten kaçındığı anlaşılmaktadır. Ramses, **...kardeşim beni görmeye gelse, birbirimizin yüzünü görsek** diye, Hatti kralını çağırmış, ancak Hattuşili bu çağrıya **majestenin ayaklarının yanması iyi olur olmaz** uyacağını yazarak, karşılık vermiştir. Ramses'in haremine ikinci bir Hitit prensesinin daha gelin olarak gönderildiği de belgelerden öğrenilmektedir. Mısır kaynakları bu olayı şu sözlerle açıklamaktadır: **Hatti prensi, Ramses'e, Mısır'a ikinci kızını gönderdiğinden, Hatti ülkesinden, Kaşka ülkesinden, Arzawa ülkesinden çok ganimetler ve ayrıca pek çok at sürüleri, pek çok sığır sürüleri, pek çok koyun sürüleri, pek çok küçük baş hayvan sürüleri gönderdi.** İşte bu evlenmelerle ilgili olarak, Ramses'ten doğrudan Puduhepa'ya yollanan mektup çok ilgi çekici bir anlatım ve içerik taşımaktadır: **Tanrı Amon'un gözdesi, Güneşin oğlu, Mısır ülkesi kralı, Büyük Kral Ramses şöyle der: 'Hatti ülkesinin kraliçesi, büyük kraliçe Puduhepa'ya söyle ki, işte ben, kardeşin, iyiyim. Evlerim, oğullarım, ordularım, atlarım, arabalarım iyidirler. Ülkemde çok iyilik vardır. Sen, kız kardeşim, iyi olasın! Evlerin, oğulların, orduların, atların, arabaların iyi olsunlar! Ülkende çok iyilik olsun! Kız kardeşime şöyle söyle ki, işte elçilerim, kız kardeşimin elçileri ile birlikte bana geldiler. Onlar bana, kardeşimin, Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kralın iyiliğini bildirdiler. Kardeşimin, kız kardeşimin ve ülkelerinizin iyi haberlerini alınca çok sevindim ve şöyle dedim 'Çok şükür, iyidirler!'. Kız kardeşimin bana gönderdiği mektubu gördüm ve Hatti ülkesinin Büyük Kraliçesi olan kız kardeşimin çok güzel bir biçimde yazdığı konuları işittim. Kız kardeşime söyle ki, kardeşim Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kral bana şöyle yazdı: 'Kızımın başına güzel kokulu yağı dökecek kişileri gönder; onlar onu (prensesi) Mısır kralının, Büyük Kralın evine götürsünler'. İşte, kardeşim bana böyle yazdı. Kardeşimin bana haber verdiği bu karar çok ve pek çok güzeldir. Mısır ülkesinin tanrıları ve Hatti ülkesinin tanrıları iki büyük ülkeyi ebediyyen bir ülke olarak birleştirmek için bizi bu karara yönelttiler!.** Söz konusu edilen, gelinin başına bir tür parfüm olan iyi kokulu yağ sürme işlemi, anlaşıldığına göre nişan töreninin bir bölümüydü . Tahta çıkacak veliahtların başına da parfüm sürmenin, bu çağın geleneklerinden olduğunu bilmekteyiz. Kraliçe Puduhepa'nın başka ne gibi devlet işleriyle uğraşmış olduğunu gösteren bir başka belge de, Kuzey Suriye'nin Akdeniz kıyısında, Ras Şamra'da bulunan ve bu dönemde Hitit İmparatorluğu'na bağlı bir krallık olan Ugarit'teki Hitit uyruklu tüccarlarla ilgilidir. Bu tüccarlar, klasik dönemdeki adı Olba, şimdiki adı ise Uzuncaburç olan, Ura kentinde (Mersin'in batısında) oturmakta ve Suriye limanları ile iş yapmaktaydılar. Ugarit kralı Niqmepa'ya hitaben yazılmış bu belgede şöyle denmektedir: **Senin bana yazdığın 'Ura halkından olan tüccarlar, hizmetkarının ülkesine yük olmaktadır' konusunda, ben, majeste Ura ve Ugarit halkı ile ilgili olarak şu karara vardım: Ura halkı iyi mevsimlerde Ugarit'teki işlerini görsünler. Fakat kışın Ugarit'ten kendi ülkelerine dönmeye zorunlu olsunlar. Böylece Ura halkı, kışın Ugarit'te kalmaya, ev ve arazi satın almaya izinli değillerdir.** Bu da Hattuşili yanında Puduhepa'nın mührünü taşımaktadır.

Puduhepa ve Hattuşili'nin kendi çocukları yanında, Hattuşili'nin önceki bir evliliğinden ya da harem kadınlarından da çocukları doğmuş olmalıdır. Benteşina'nın kızını alan Nerikkaili ve Benteşina'ya eş olarak verilen Gaşşulawi'nin Puduhepa'nın doğurduğu çocuklar olmaması gerekir. Çünkü, Benteşina, Hattuşili'nin, yeğeni Urhi-Teşup'u tahttan indirmesinden hemen sonra, yeniden Amurru krallığına geçirilmiş ve kendisi ile bir antlaşma imzalanmıştır. Bu tarihte Hattuşili ile Puduhepa'nın evliliği üzerinden ancak 9 ya da 10 yıl geçmiş olmalıdır ki, o zaman Nerikkaili ve Gaşşulawi'nin evlenecek yaşa gelmedikleri açıktır. Ancak, eğer, Benteşina ile yapılan antlaşma, onun tahta çıkarılışından çok sonra yazılmış ise, bu çocukların da Puduhepa'nın doğurduğu çocukları olabilmesi olasıdır. Ramses'e verilen kızların, bu Hitit çiftinin çocukları olması, yaşları açısından uygundur. Hatırlanacağı gibi, Hattuşili ile Puduhepa'nın evliliği Ramses'in 5. ya da 6. krallık yılına, bu prenseslerden birinin Ramses'e gelin gönderilmesi ise, firavunun 34. krallık yılına rastlar. Hattuşili'nin Puduhepa'dan önce evlendiğini söylememesine karşın, herhalde çocukları vardı. Zaten Puduhepa'nın kendisi de, **saraya geldiğinde** bulduğu çocukları bizzat büyüttüğünden söz eder. Ayrıca bir başka tablet üzerinde de, pek açık olmayan bir anlatım kullanılarak, Hattuşili'nin oğulları ve torunları ile, Puduhepa'nın soyu birbirinden ayrılmıştır.

Hattuşili'nin ne zaman öldüğünü kesinlikle saptayamıyoruz. Ama kendinden sonra devletin başına, Puduhepa'nın doğurmuş olduğu bir oğulun geçtiğini belgeler kanıtlıyorlar. Bu oğul ise 4.Tuthaliya'dır (İÖ 1250).

13. PARLAK BİR DÖNEMİN VARİSİ: 4. TUTHALİYA

Puduhepa'nın kraliçelik ünvanını ve bunun kendisine sağladığı hak ve yetkileri, kocası 3. Hattuşili'nin ölümünden sonra kral olan oğlu Tuthaliya zamanında sürdürdüğü, belgeler üzerinde bulunan mühürlerinden anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, Şahurunuwa adlı birisine verilen topraklarla ilgili bir bağış belgesidir. Toprak bağışı, kral Tuthaliya ve kraliçe Puduhepa tarafından düzenlenmiş, şahit olarak ta Nerikkaili, Dattaşa kralı Ulmi-Teşup ve Kargamış kralı

scanfan

4. Tuthaliya'ya ait mühür baskıları.

İni-Teşup hazır bulunmuşlardır. Bunlardan Nerikkaili, 3. Hattuşili'nin oğlu ve hatırlanacağı üzere, babası tarafından yeniden Amurru krallığına geçirilen Benteşina'nın damadıdır. İkinci şahit durumundaki kişinin Dattaşa kentinin kralı ünvanını taşıması da ilgimizi çekmektedir. Kral Muwatalli devrinde bir ara başkent durumuna getirilen, fakat, Urhi-Teşup (= 3. Murşili) zamanında başkentin eskisi gibi Hattuşa'ya nakledilmesi ile, herhangi bir Hitit kenti halini alan Dattaşa'nın, buna karşın yönetim bakımından bir ayrıcalığa sahip olduğu görülmektedir. İni-Teşup ise, Şuppiluliuma'nın Kargamış'ta kral ilan ettiği oğlu Şarrikuşuh'un torunudur. Demek oluyor ki, Kargamış'ta kurulan sülale, Tuthaliya dönemine değin kesintisiz sürebilmiştir. Hatta bu dönemde belki de Asur İmparatorluğu'nun giderek büyümesi ve Hitit Devleti'nin güney sınırları için güçlü bir tehlike oluşturması nedeniyle, Kargamış'ın daha da önem kazandığı, özerkliğinin daha da artmış olduğu söylenebilir; aşağıda göreceğimiz bazı belgeler bunu doğrular biçimde, Hatti kralının yanında, Kargamış kralı tarafından da mühürlenmiştir. Bunların Ugarit ve Amurru ile ilgili konuları kapsamış olması, Kargamış'ın bu ülkelerin üstünde bir mevkide bulunduğunu kanıtlamaktadır.

İlgi çekici bir başka belgede sadece Puduhepa'nın mührünü görüyoruz. Kraliçenin tek başına bir belge düzenlemesi, bildiğimiz kadarıyla sık rastlanan bir olay değildir. Adı geçen belge, bir mahkeme kararı niteliğini taşımaktadır: **Majeste, Ugarit kralı Ammistamru'ya der ki 'Ugaritli adam ve Şukku, majestenin huzuruna mahkeme için çıktıkları zaman, Şukku şöyle söyledi: Onun gemisi kıyıda parçalandı. Fakat, Ugaritli adam: Hayır, Şukku isteyerek gemimi parçaladı. Majeste şöyle hüküm verdi: Ugarit gemicilerinin başı ant içsin; ondan sonra Şukku onun gemisini ve içindeki malları ödeyecektir'.** Burada zarara uğrayan ve herhalde Hitit Devleti'nin uyruğunu taşıyan Şukku, ne görevle Ugarit'te bulunmaktaydı bilmiyoruz. Tazminatı alacak kişi ise, bir tüccar ya da gemi sahibi olmalıdır.

Asur İmparatorluğu'nun büyümesinin, Hatti ülkesi için artan bir tehlike yarattığını yukarda belirtmiştik. Gerçekten de, Tuthaliya döneminin bütün dış siyaseti, bu tehlikeye karşı önlemler alma üzerine kurulmuştur. Asur ile olan ilişkilerin, elden geldiği kadar dostluk havası içinde yürütülmeye çalışılmış olması Asur'dan çekinildiğine işaret etmektedir. Salmanassar'ın tahta çıkışı dolayısı ile Tuthaliya'nın yolladığı bir mektup bulunmuştur. Ondan sonra, Asur kralı olan Tukultininurta'ya da aynı biçimde bir kutlama mesajı yollanmış ve bunda iki ülkenin arasında hiçbir sorun yokmuş gibi dostane bir anlatım kullanılmıştır. Hitit kralı, Asur kralına **artık bir babadan ve bir anadan (doğmuş) gibi** olduklarını yazmaktadır. Amaç, herhalde içten olmaktan çok, Asur kralının öfkesini Hatti ülkesinin üzerine çekmemek olsa gerekir. İki devlet adamının birbirlerini ziyaret etmesinin de iyi bir şey olacağı aynı mektupta söz konusu edilmektedir: **O benim ülkeme gelse, ben onun ülkesine gitsem; birbirimizin ekmeğini yesek.** Bu iyiniyet gösterilerinden sonra, Tuthaliya esas soruna da değinerek, Tukultininurta'nın Papanhi Dağı'na sefer düzenlememesini, çünkü dağların **kötü** olduğunu yazmaktadır. Hitit kralının niyetinin, Asurlular'ı bu dağlardaki **kötülüklerden** korumak olmadığı, Anadolu'nun güneydoğusuna Asur ordularının yaklaşmasından korktuğu açıkça bellidir. Tuthaliya'nın bu çabalarının boşa gittiği, Asur İmparatoru'nun planlarından hiç ödün vermeden, istediği yeri yağmaladığı, **Hitit ülkesi halkından 28.800 kişiyi, Fırat'ın öte yakasından sürüp götürdüğünü** anlatmasından anlaşılmaktadır. Sürülüp, topraklarından edilen bu insanla-

scanfan

rın sayısı, belki de abartmalı olmakla beraber, Asur'un dehşet saçan bir savaş makinesi halini aldığı artık görülmektedir; dostluk gösterileri işe yaramamış, Asur'un açıkça başlattığı bu düşmanlıklara karşı somut önlemler almak zamanı gelmiştir. Bu yüzden yapılacak iş, Asur ve Hitit toprakları arasına, Hatti Devleti'ne sadık birer krallık olan Amurru ve Ugarit'in güçlendirilerek sokulması, iki gücün doğrudan ilişkisini önleyecek bir tampon bölge yaratılmasıdır.

Bu bakımdan, Kuzey Suriye ilişkilerinin sıklaştığı elimizde bulunan belgelerden izlenmektedir. Önce, belki de Hatti'ye ihanet ettikleri kuşkusu ile , iki Ugarit prensi, mallarının kendilerinde kalması koşuluyla Alaşiya'ya sürülür. Bu kararı, Tuthaliya'nın yanında Kargamış kralı İni- Teşup da mühürlemiştir. Diğer yandan Amurru ve Ugarit arasındaki olası sürtüşmelere meydan vermemek amacı ile, Amurru kralı Benteşina'nın kızlarından biri ile evlenmiş olan Ugarit kralı 2. Ammistamru'nun boşanmalarına, fakat kızın çeyizini geri götürmesi ve ondan doğan oğulun velihat kalması koşuluyla izin verilir. Sonradan kızın kardeşi, Amurru kralı Şauşgamuwa ile de bir antlaşma yapılır. Adı geçen boşanma belgesi üzerinde yine Tuthaliya'nınki ile birlikte İni-Teşup'un mührü yer almaktadır.

Amurru kralı Şauşgamuwa ile imzalanan antlaşmanın amacı, Asur'a karşı bir ittifak ve yine Asur'a karşı uygulanmak istenen bir ekonomik ambargonun sağlanmasıdır. Yukarıda değindiğimiz gibi Tukultininurta, Hitit topraklarına saldırmış ve açıktan düşmanlık etmeye girişmişti. Tuthaliya buna misilleme olarak kuvvetle karşılık vermekten çekinmiş olmalıydı ki, Asur'u ekonomik açıdan yıpratma yoluna gitti. Şauşgamuwa antlaşmasının ana çizgileri şöyledir: **Şimdi ben, majeste, Büyük Kral seni, Şauşgamuwa'yı elinden tuttum ve seni kendime damat yaptım ve kızımı sana eş olarak verdim. Ve Amurru ülkesinde seni kral yaptım. Şimdi majesteyi hükümdarlığından ötürü koru! Sonra, majestenin oğullarını ve oğullarının oğullarını ve (onların) soylarını hükümdarlıklarından ötürü koru! Başka bir efendi isteme! Bu konuda tanrılara içtiğin antla bağlısın! ... Mısır kralı, Babil kralı ve Asur kralı (tablette, daha önce yazılmış Ahhiyawa kralı sözleri silinmiştir) benimle eşdeğer krallardır. Mısır kralı benimle dost ise, sana da dost olacaktır! (yani sen de ona dost olacaksın). Eğer majesteye düşmansa, senin için de düşman olacaktır! Babil kralı bana dostsa, senin için de dost olacaktır! Eğer majesteye düşman ise, senin için de düşman olacaktır! Asur kralı ise, bana düşman olduğundan, senin için de düşman sayılmalıdır! Senin (uyruğundaki bir tüccar) Asur ülkesine gitmeyecektir. Oradan gelen bir tüccarı da sen ülkene bırakmayacaksın! O senin ülkenin içinden de geçmiyecektir! Senin ülkene girerse, onu yakala ve majestenin (huzuruna) yolla ! Bu konuda tanrıya içtiğin antla bağlı sayılacaksın ! Ve ben, majeste, Asur kralı ile savaşta olduğumdan, sen de katılacak ve bir ordu ve bir arabalı savaşçı birliği kuracaksın. Sürat ve etkinlik majeste için ne anlamda (önemliyse), senin için de sürat ve etkinlik o (derecede önemli) olacaktır! Öyleyse, şimdi, sadık bir biçimde, ordu ve arabalı savaşçı birliğini kur! Bu konuda tanrıya içtiğin antla bağlı sayılacaksın!**. Ekonomik ilişkilerin kesilmesi ile Asur'un ticaretine sekte vurulması yanında, askeri hazırlıklara girişilmesi, durumun gerginliğini ortaya koymaktadır. Bu hazırlıklar sırasında görüldüğü gibi, Amurru'dan ordu kurması istenirken, Ugarit'ten de bu yükümlülük kaldırılmış ve yerine maddi yardım yapılması, her nedense daha uygun görülmüştür. Bu düzenlemeyi, şu belge üzerinde okumaktayız: **Kargamış kralı İni-Teşup'un huzurunda, Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı, Tuthaliya, Ugarit kralı Ammistamru'yu ordu birlikleri ve arabalı savaşçı birlikleri kurma yükümlülüğünden affetmiştir. Asur ile savaş hali sona erinceye değin Ugarit askerleri ve arabalı savaşçıları yardıma gelmiyecektir. Ugarit kralı majesteye 50 mina (= yarım kiloya yakın bir ağırlık birimi) altın vermiştir.** Gittikçe artan bu gerginlik savaşma noktasına varmadan, kendiliğinden sona ermiştir. Tukultininurta, egemenlik döneminin ikinci yarısında Fırat sınırında yeni operasyonlara girişememiş ve oğluyla tutuştuğu iktidar kavgaları sırasında öldürülmüştür.

Asur tehlikesi atlatılmış, fakat Tuthaliya döneminde bu sefer de bir açlık tehlikesi baş göstermiştir. Olasılıkla büyük bir kuraklık sonucu olan bu felaketin, yalnız dar bir bölgede kalmadığı, yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Mısır ile Hattuşili döneminde kurulmuş dostluk ilişkileri, Hatti ülkesinde açlığın önlenmesinde çok işe yaramış, firavun Merneptah krallığının ilk yıllarına rastlayan bu kuraklıkta, Hatti ülkesine gemilerle tahıl yardımı yapmıştır. Bu sırada Hitit kralından Ugarit kralına gelen bir mektupta, açlıktan söz edilmekte, yukarıda adı geçen Ura kentine tahıl götürecek gemilere yer sağlanması istenmektedir. Durumun ne kadar ciddi olduğunu mektubun son cümlesi vurgulamaktadır: **Bu, hayat memat sorunudur!** Mısır'daki Karnak yazıtında firavun Merneptah da olayı şu sözlerle anlatmaktadır: **Hatti ülkesini yaşatmak için, Asyalılar'a gemiler içinde tahıl gönderdim.** Bu kuraklık döneminde ya da daha sonra Ugarit'te Hititler'in bazı sorunlarla karşılaştıklarını da öğreniyoruz. Hitit kralı, Ugarit'te krallık tahtına geçmiş birine şöyle çıkışmaktadır: **Ugarit'te hükümdar olduğundan beri niçin majestenin huzuruna gelmedin ? Ve neden elçilerini göndermedin ? Şimdi bak, majeste bu duruma çok kızmıştır !** Kargamış'tan gelen mektuplarda da bir askeri denetim dolayısıyla, bir Hitit prensinin gelişinden ve onun Ugarit'te kalacağından söz edilmektedir. Bu olayın, Ugarit'teki yeni kralın hoş karşılanmayan davranışları yüzünden, askeri önlemler alma ya da oraya askeri müdahale etme anlamlarına geldiği düşünülebilir.

Anadolu içindeki durumun 4. Tuthaliya döneminde de arada sırada geleneksel düşman Kaşkalar tarafından bozulduğu görülüyor. Özellikle, Hitit kralının başka yerlerdeki askeri harekatlarını fırsat bilerek, Hitit topraklarına saldırmak, alışılagelmiş bir Kaşka davranışıdır. 4. Tuthaliya zamanında Aşşuwa ülkeleri ile savaş halinde iken, kuzeyde Kaşka akınları olmuş, fakat anlaşıldığı kadarıyla bunlar fazla zarar vermeden defedilmiştir. Bu arada kesintiye uğrayan Aşşuwa seferinde Kikkuli adlı biri, vasal kral olarak adı geçen bölgenin yöneticiliğine getirilmişti. Hatti kralı Kaşkalar ile uğraşırken yeni bir isyan daha çıkmıştı, bunun sonucunu kesin olarak saptayamıyoruz. Fakat, batıda yapılan ilk savaşa Hititler'in 10.000 asker ve 600 araba ile katıldıkları belirtilmektedir. Bu rakkamlar, savaşın ufak bir çatışma olmadığını kanıtlamaktadır. Şauşagamuwa adlı Amurru kralı ile yapılmış olan ve yukarıda metnini özetlediğimiz antlaşmada, Hatti kralının kendiyle eşdeğer kralları sayarken Ahhiyawa kralının adını da bunlar arasına önce kattığı, fakat sonradan sildirdiği göz önüne alınacak olursa, Tuthaliya döneminde, ülkenin batısındaki devletlerin çok güçlenmiş oldukları sonucuna varılmaktadır.

Hiç kuşkusuz, Tuthaliya kendisine bırakılan güçlü bir mirasın bilincinde idi. Hattuşili ve Puduhepa'nın kudretli bir ordu ve akıllı bir siyasetle yarattıkları, Ön Asya dünyasında saygın bir yer tutan Hitit İmparatorluğu, onun krallık döneminde ortaya çıkan güneydoğudaki Asur ve batıdaki Ahhiyawa gibi yeni güçlerin yarattığı sorunların üstesinden, böyle sağlam bir zemine dayandığı için gelebilmişti.

4. Tuthaliya yönetim örgütünün ve dinsel işlerin yeniden düzenlenmesi ile çok ilgilenmiş bir kraldır. Tapınakların durumu, rahip ve görevlilerin sayısı ve tapınak eşyasının ayrıntılı envanterleri çıkarılmıştır. Arşivlerin içeriği için de aynı işlem uygulanmıştır. Önemli dinsel metinlerden çok sayıda kopyalar çıkarılarak çoğaltılmış, özellikle dinsel bayramlarda yapılan törenlerin anlatıldığı metinler, tahta tabletlerden kil tabletlere aktarılmıştır. Yeri gelmişken burada Hitit yazıcılığının malzemesine değinmekte yarar vardır. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi metinlerin, kilden yapılmış levhalar üzerine yazıldığını, ele geçen binlerce tablet göstermektedir. Ancak elimize geçmemiş olmakla beraber, belgelerden öğrendiğimize göre, önemli bazı metinler, tunç, demir ya da Kadeş Antlaşması'nda olduğu gibi gümüş tabletlere de yazdırılıyordu. Madeni tabletlerden hiçbiri günümüze kadar gelmemiştir. Diğer **tahta tablet** ve

scanfan

tahta tablet yazmanı terimlerine de belgelerde rastlıyoruz. Anadolu'nun iklim koşulları, bunların da toprak altında çürümeden kalabilmesine engel olmuştur. Fakat Hattuşa-Boğazköy kazılarında çıkan, üzerlerinde mühür baskıları bulunan çok sayıdaki kil topakçıklarının bunlarla ilgili olduğu kuşkusuzdur. Tahta tabletlere yazılan belgelere, mühür basılmış bu topraklar bir iple bağlanıyor ve böylece belgenin imzalanması sağlanıyordu. Bu tahta tabletlere kilden olanlara yapıldığı gibi, sivri bir araçla bastırılarak, çiviyazısı işaretlerinin kazınmasına olanak yoktu. Belki de, tahta tabletlerde kullanılan yazı sistemi, bir tür resimyazısı olan Luwi ya da daha eskiden denildiği gibi **Hitit Hiyeroglifleri** idi. Hiyeroglif yazısı, genellikle mühürler ve anıtsal kaya yazıtlarında kullanılmış olmakla beraber, kazınmak suretiyle kurşun levhalar üzerine de yazılmıştı. Bu tür levhalar, daha doğrusu uzun kurşun şeritler, Asur'da ve yakın zamanlarda da Kayseri - Sivas arasındaki Kululu adlı yerde bulunmuştur. Bu bakımdan, tahta tabletlere de herhalde boya ile hiyeroglif yazısı uygulanmış olabilir. Diğer yandan, Asur'da üzerleri balmumu bir tabaka kaplanmış, tahta ya da fildişi tabletlerin varlığını biliyoruz. Balmumu tabakasının eriyip akmaması için tahta tablet biraz oyularak, kenarları çerçeve halinde yüksek bırakılıyordu. Balmumunun tahta yüzeyine iyi yapışması için de, tahtanın yüzeyi pürüzlü hale sokuluyordu. Anadolu'da böyle tabletler yapıldığını ve üzerlerine çiviyazısı ile metinler yazdırıldığını varsaymak herhalde yanlış olmayacaktır. Bu tür tabletlerin kullanış açısından iyi bir tarafı da, balmumunun ısıtılıp yumuşatılarak, yazıların silinmesi ve tabletin yeniden yazıya hazır duruma getirilebilmesidir. Bu olanak, mahkeme tutanakları, dikte ettirilen mektuplar ya da yazman yetiştiren okullardaki öğrencilerin alıştırmaları için kolaylık sağlıyordu. Önce bunlara yazılan **karalamalar**, gerektiğinde, kitaplıklara konulmak üzere, kil tabletler üzerine **temize** çekiliyordu.

4. Tuthaliya hukuk alanında da düzenlemeler yapmış ve yasa maddelerini kapsayan tabletler onun zamanında yeniden kopya ettirilmiştir. Bu kralın bayındırlığa dönük icraatini de Boğazköy kazıları kanıtlamıştır.

14. SONUN BAŞLANGICI

4. Tuthaliya'nın hangi koşullar altında öldüğünü bilmiyoruz. Kendisinden sonra oğlu 3.Arnuwanda Hitit devletinin başına geçmişti (İÖ 1220 dolayları). Bu kral, Hitit sülalesi arasında bu adı taşıyan üçüncü kişi idi. Ne yazık ki, 3. Arnuwanda'nın döneminde oluşmuş olayları anlatan pek az belge bulunmuştur. Elimizdeki tabletlerden, bu kralın döneminde de, ülkenin kuzeyindeki Kaşkalar ile savaşın yapıldığını, Anadolu'nun güneydoğusunda ise, buraya göçmüş (?) bir toplumun başı olan Mita'nın, Hitit Devleti'nin çekirdeğini oluşturan topraklara değin sokulduğunu öğrenebiliyoruz. 8. yüzyıl Asur kral yıllıklarında, Muşki adlı bir ulusun kralı olan Mita'dan söz edilmektedir. Bu 2. Mita ise Fryg kralı Midas ile eşitlenmektedir. Bunlar arasındaki ad benzerliklerini, Arnuwanda döneminde başlamış bir uluslar göçü ya da yer değiştirmesi olarak yorumlamak olası görünmektedir. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasına, birazdan göreceğimiz gibi, deniz ve kara yoluyla gelen ve adlarına **Deniz Kavimleri** denen ulusların katkıda bulundukları anlaşılmaktadır.

Elimizde bir mühründen başka bir belgesi olmayan bu Hitit kralı öldüğünde, krallık tahtına kardeşi 2. Şuppiluliuma geçmişti. Bu kral adının yazılışında, aynı adı taşıyan atasınınkine göre de küçük bir fark göze çarpmaktadır. Bu kral, belgelerde Şuppiluliyama olarak geçmektedir. Arnuwanda'nın tahta geçebilecek hiçbir çocuk bırakmadığı, hatta harem kadınları arasında da, ölümünü izleyen günlerde hamile bir kadın bulunmadığı, bu nedenle tahta kardeşinin geçmesinin zorunlu olduğu, şu belgeden anlaşılmaktadır: **Efendim, başka kimseyi değil, beni kabul etti... beni küçük bir köpek gibi... büyüttü. Majestenin kardeşi kral olduğu zaman, ben (artık) büyük bir memurdum ve hep onu korudum; ona karşı hiçbir ihmalim olmadı. Ona, efendime temiz kalple... hizmet ettim... Sonradan Hatti halkı (başka) zorluklar çıkardıklarında, seni hiç ortada bırakmadım... Hatti halkı ona (= krala) karşı günah işlediklerinde, ben (yine) sadık kaldım. Eğer onun çocukları olsaydı, onları da sayar ve onları da korurdum. Onun çocukları olmadığı için, hamile bir kadın olup olmadığını soruşturdum; hamile bir kadın yoktu... Arnuwanda geride çocuk bırakmadı diye, günah işleyip... başka birisini efendi yapabilir miydim ?** Anlaşılacağı gibi, adı geçen son krallara karşı Hatti ülkesinde bazı ayaklanmalar olmuştu. Arnuwanda'nın çocuğu olmamasını fırsat bilenler de herhalde vardı. Ama, sadık memurlar yardımıyla ölen kralın yerine kardeşi Şuppiluliyama geçirilebilmişti. Ancak, iç kargaşanın ne boyutlara ulaşabileceği şu sözlerle açığa vurulmaktadır: **Ordu krala isyan edebilir, kralın askerleri ve ülkeleri ayaklanabilir ya da düşmanın silahı kralın en yakınlarını tutsak alabilir ya da bunları öldürebilir ya da yüksek memurları krala isyan eder ya da kral hastalanır ya da kral uzak bir sefere çıkar ya da daha kötü durumlar ortaya çıkabilir; işte sen (o zaman) isyana kalkma, (bir) kenara çekilme veya ülkene ihanet etme; sadakatinin sonunu sadece ölüm getirebilsin!** Sadakat konusu şu metinde de işlenmiştir. **Vücudunda bir elbiseyi nasıl taşıyorsan, bu andı da öyle taşıyacaksın... Gökyüzünün güneşi altında Şuppiluliyama'ya ya da Şuppiluliyama'nın oğluna bir kötülük etmeye kalkarsan, o zaman seni bin ant tanrısı ve güneşin ateşi yok etsin! Eğer bunu gece yaparsan, seni karın, çocukların ve ülken ile birlikte ... ay ... yok etsin !** Sadık kalmaları için kişilere içirilen antları, aslında sadakatsizlik ve ihanetin çok sık rastlanan olaylar haline geldiğinin kanıtları saymak gerekir. Bu antlarda, ülke ve devleti kötülüklerden sakınmak olduğu kadar, kral soyunun tahtta kalması da amaçlanmaktadır: **Ben, sadece efendim Şuppiluliyama'nın soyundan olanları koruyacağım. Birinci Şuppiluliuma'nın soyundan, Murşili'nin soyundan, Muwatalli'nin soyundan, Tuthaliya'nın soyundan olan bir kimsenin tarafına geçmiyeceğim !**

15. VE SON

Sözünü ettiğimiz bu bağlılık antlarının tutulmasına dahi zaman kalmadığını artık biliyoruz; Şuppiluliyama tanıdığımız son Hitit kralıdır ve onun soyundan kimse başa geçemeden, devlet çökmüştür. (yak. İÖ 1200) Devletlerin siyaset sahnesinden göçüşlerinin kuşkusuz tek bir nedeni olamaz. Yıkılışı, bir çok öğenin bir araya gelmesi yaratır. Devletin içindeki kargaşa, ekonomik güçlükler ve kurulu dengeleri değiştiren uluslararası kaynaşmalar, bir diğerinin aleyhine yayılan ve kuvvetlenen yeni devletler, doğan yeni koşullara uymayan ya da kendilerini kurtaracak yeni dengeler kuramayan toplulukları silerler. Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünde de bütün bunların rolü vardır.

Asur kralı Tukultininurta'nın taht kavgaları sonunda oğlu tarafından öldürülmüş olduğuna yukarıda değinmiştik. Ancak, Hitit İmparatorluğu'nun bu son döneminde Asur yeniden güçlenmiş, yeniden büyüme emellerinin peşine düşmüştü. **Yıllardan beri bana karşı gelen, sonra beklemeye (başlayan) şu Asur'daki düşman, silahla güçlenir ya da benim ülkeme gelirse...** sözlerinden Asur'un yeniden çekinilecek bir devlet durumuna geldiği anlaşılmaktadır.

Kuzey Suriye'de Kargamış hala Hititler'in yanındadır. Şuppiluliyama, önceki bölümlerde sözü edilen İni-Teşup'un oğlu Talmi-Teşup ile bir antlaşma yapmıştı. Bu kralın adına Ugarit belgelerinde de rastlanmaktadır. Ugarit'te onunla çağdaş olan kralın adı Ammurapi'dir. Bu Ugarit kralına, Alaşiya (= Kıbrıs) kralının gönderdiği mektup, Kuzey Suriye'deki durumu aydınlatmakta ve ondan silahlanmasını, asker ve arabalarını savaşa hazır tutmasını istemektedir. Halbuki, Ugarit'in yaklaşan düşmana yapacak bir şeyi yoktur; Ammurapi, Ugarit kralına şöyle yanıt yazar: **Babam bilmiyor mu ki, benim bütün askerlerim Hatti ülkesinde üslenmiştir ve bütün gemilerim Lukka (= Lykia Bölgesi, güneybatı Anadolu kıyıları) ülkesindedir.** Bundan anlaşıldığına göre, Hitit kralının isteğiyle Ugarit donanması ve ordusu, yaklaşan düşmana karşı, Anadolu'nun batı ve güneybatısına gitmiştir. Değil Kıbrıs'a yardım etmek, kendini savunacak gücü bile yoktur. Şuppiluliyama'nın bir belgesinden, zaten gelen düşmanların Kıbrıs'ı ele geçirdikleri belli

scanfan

Sol üst: 3. Arnuwanda'ya ait bir mühür baskısı. Alt: Kral 2. Şuppiluliuma'ya ait Boğazköy'de bulunan hıyeroglifli Nişantaş yazıtı. Sağ üst ve alt: 2. Şuppiluliuma (Şuppiluliyama)ya ait iki mühür baskısı.

olmaktadır: **...çabucak denize ulaştım, ben, Büyük Kral Şuppiluliyama. Ve benimle Alaşiya gemileri (= Kıbrıs'ı alan düşmanların) denizin ortasında üç kez savaşa tutuştular. Gemileri yakalayıp, denizin ortasında ateşe vererek, onları yok ettim. Fakat, ben kıyıya dönünce, Alaşiya düşmanları sürüler halinde benimle savaşa geldiler ve ben onları yendim...** Donanması yakılan düşmanın Anadolu kıyılarına nasıl gelebildiği anlaşılmaz bir olaydır ve Hitit kralı pek doğruyu yansıtmamaktadır. Böylece, aynı metnin kırık olan baş bölümlerinin yorumuna göre (ki bu pek kesin değildir), babası zamanında ele geçirilen ve haraca bağlanan Alaşiya, denizden gelen düşmanın eline geçmiştir. Artık düşmanın Ugarit kıyılarına varabilmesi için önünde engel kalmamıştır. Ugarit'te yapılan kazılarda, tabletlerin pişirilerek sertleştirildiği tablet fırını içinde yaklaşık 100 kadar tablet bulunmuştur. Arkeologların bulgularına göre, bu tabletler fırından alınmaya fırsat bulunmadan, Ugarit Sarayı yıkıma uğramıştır. Tabletlerin çoğu Ugarit'in kendi iç yönetimi ile ilgili konuları içermektedir. Yalnız içlerinden 2 tanesi, Hitit Devleti'nin sonu ile ilgili bilgi verir. Birincisi, adı tam okunamayan bir kişiden Ugarit kralına gelen ve açlık tehlikesine karşı yiyecek yardımı isteyen bir mektuptur. İkincisi ise, Hitit kralı tarafından gönderilmiştir ve Ammurapi'nin 2 yıldır geciken ziyareti dolayısıyla majestenin yakınması iletilmekte, ayrıca yiyecek gönderilmesi istenmektedir. Bu mektubun yazılışı ile, Ugarit'in düşman istilasına uğraması arasında ne kadar zaman geçmiştir bilmiyoruz ama, Hitit kralının son belgesi bu olmalıdır. Bundan sonra, Hattuşa ve Ugarit arşivlerinin ikisi de susar; neler olup bittiği sadece Mısır firavunu 3. Ramses'in şu sözlerinden öğrenilebilir: **.. birdenbire devletler yıkılıp dağıldılar. Hiçbir ülke onların silahları karşısında dayanamadı: Hatti, Kizzuwatna, Kargamış, Arzawa, Alaşiya...** Yine Ramses'e göre, bir tek o, denizden ve öküz arabalarıyla karadan gelen bu sürülere karşı güçlükle direnebilmişti.

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yapılan kazılar, bu dönemde, Hattuşa'da içinde olmak üzere, pek çok kentin yangınlarla yıkıntı haline geldiğini göstermektedir. İlk gelen düşman dalgaları sonucunda Hitit İmparatorluğu hemen çökmüş müdür, yoksa bir süre daha başka başkentlere çekilerek tutunmaya çalışmış mıdır? Bunu bilemiyoruz. Şuppiluliyama, devletinin çöküşünü görebilmiş midir? Bunu da yanıtlayamıyoruz. Ancak bildiğimiz, Ön Asya'nın görkemli bir İmparatorluğu olan Hatti'nin artık devlet olarak yaşamadığıdır.

Devletlerin yıkılması ile uluslar hemen kaybolmaz. Hititler ile akraba olan Luwiler de, yeni gelenlerin baskısı sonunda Kuzey Suriye'ye çekilmişler, orada Sami ırktan olan Aramiler ile kaynaşmışlar ve İÖ 1200 yıllarından sonra da küçük yerel devletler halinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kendilerini kültürel bağlarla Hitit İmparatorluğu'na bağlı saydıkları, kullanmış oldukları hiyeroglif yazısından ve krallarına koydukları eski Hitit adlarından bellidir. İşte **Geç Hitit Devletleri** dönemini başlatanlar ve Tevrat'ta Het oğulları olarak anılanlar bunlardır.

scanfan

Kral ve kraliçenin bir boğaya kurbanı. Alacahöyük orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara.

UYGARLIK

1. KRAL, KRALİÇE VE DEVLET YÖNETİMİ

Devlet yönetiminin baş sorumlusu kraldı. Önceki bölümlerde ana çizgileriyle belirtmeğe çalıştığımız Hitit tarihinin Asur Ticaret Kolonileri çağından başlayarak geçirdiği gelişim evreleri göz önüne alınacak olursa, Hitit kralının, diğer doğu devletlerindeki gibi her şeye egemen bir despot olarak, ortaya çıkmadığı görülür. Anadolu'ya gelen Hint-Avrupalı toplulukların başı olarak görev yapan yerel prensler (Asurca **rubau** ile tam anlamıyla kral demek olan **şarru** terimlerini ayırmak için, birincisini belki **bey** ya da **prens** olarak çevirmek daha doğru olur), egemenlik alanları genişledikçe **büyük prensler,** Hitit Devleti kurulduktan sonra ise **tabarna** ünvanlı **büyük krallar** ve sonunda, majeste sözcüğü ile karşıladığımız, **güneşim** ünvanını taşıyan **evrenin kralı** halini almışlardır. Bunların yanısıra **kahraman** ve **tanrı/tanrıça....'nın gözdesi** gibi sıfatlar da, kralların askeri ve dinsel niteliklerini vurgulamaktaydı. **Güneşim** ünvanı, hiyeroglif belgelerden, kaya yazıtları ve mühürler üzerinde kanatlı güneş kursları ile belirtilmiştir. Bu simge Mısır'da kullanılmış olduğu gibi, Mitanni mühürleri üzerinde de görülür. Bu nedenle, her iki bölgenin etkileriyle, adı geçen ünvanın Hititler'e geçtiğini söyleyebiliriz. 4. Tuthaliya döneminde ortaya çıkan **evrenin kralı** sözü ise, o dönemdeki ilişkilerin sıklaşması yüzünden, Asur'dan Hititler'e aktarılmıştır.

Hititler'de krallığın veraset yoluyla geçtiğini saptayabiliyoruz. Yalnız, Eski Devlet döneminde, kralın kendi yerini alacak veliahtı, kendi hayattayken belirlediği anlaşılmaktadır. İlk belgelere göre, kralın adaylar arasında en yeteneklisini veliaht olarak seçtiği ve bunu uygun görmezse değiştirebildiği anlaşılmaktadır. Özellikle 1. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde, veliaht seçiminde, bir tür soylular meclisi olan **panku**'nun da söz sahibi olduğu görülmektedir. Ancak, bu meclisin krala karşı tutumu değişkendir. Belgelerden sezinlediğimiz kadarıyla, kral yeterince güçlü ise, soyluların fikrine başvurma gereğini duymuyordu. Yerini sağlamlaştırıncaya değin kral, **panku**'nun haklarına ve yetkilerine saygılı olmak zorundaydı. Eski Devlet zamanında **panku**, yargılama hakkına sahipti. Bu meclisi oluşturan soylular, toplum tabakalanması içinde en yüksek yeri tutuyorlardı. Bunlar, yüksek askeri ve idari görevlerde bulunan ve genellikle kral ailesinin yakınları olan kişilerdi. Saray muhafızlarının başı, saraylıların başı, içki sunucuların başı, hazinedarların başı, asa taşıyıcıların başı, binbaşı, evin babası gibi ünvanlara sahip soylulardan sonra, toplumda ikinci sırayı, saray memurları, rahipler, subaylar ve yargıçlar ile, herhalde daha aşağı derecedeki hizmet erkanından oluşan, **panku'nun soyundan olanlar** tutuyordu. Toplumun en alt kademesini ise, köleler oluşturmaktaydı. Bu tabakalanmanın dışında toplum, Hitit yasalarına göre, **hür** insanlar ve **köleler** olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Soylular meclisinin adı olan **panku**'nun kelime anlamının **tüm, hepsi** olması, aslında, toplumun silah tutan bütün bireylerinin bu meclisin doğal üyeleri olduğunu düşündürmektedir. Sonradan, devlet daha büyük topraklara ve daha çok nüfusa sahip olunca, meclise girecek kişilerin sayısında da bir indirim yapılması zorunluluğu doğmuş olsa gerektir.

Kendisinden sonra devletin başına geçecek kişiyi, diğer bir deyimle tahtın varisini, kralın seçmesi sisteminin, Hititler'i ne büyük bir kargaşa ortamına ittiğini, tarihsel gelişim içinde görmüştük. Tahta geçiş sırasını düzenlemek ve uzun yıllar devleti yıpratan ihanet ve cinayet zincirini bir yerde kırabilmek için, Telipinu, bir fermanla, yeni bazı ilkeler getirmişti. Buna ne denli uyulduğu Arnuwanda'nın kız

scanfan

kardeşiyle tahtı paylaşmasından, Şuppiluliuma'nın Genç Tuthaliya (= 3. Tuthaliya)'yı, 3. Hattuşili'nin Urhi-Teşup (= 3. Murşili)'u tahttan indirmesinden anlaşılmaktadır. Bu olayların gerek kamu oyunda, gerek adı geçenlerden sonra gelen kralların gözünde büyük birer suç olarak görüldüğü belli olmaktadır. Arnuwanda zamanında görülen bereketsizliğin anlatıldığı efsane, Murşili'nin babasının suçu yüzünden tanrılarca verilmiş bir ceza olarak gördüğü veba salgını, Hattuşili'nin kendini tanrının desteğiyle hareket etmiş gibi gösterme çabaları, hep, Telipinu fermanına göre tahta çıkmaya hak kazanmış olanların, zorla bu haktan yoksun kılınmasının, ne denli büyük bir günah olduğunun anlatımıdır. Bu suçlara karşı, **panku**'nun da fazla bir şey yapmadığı ya da yapamadığı da açıktır. Diğer yandan, kentlerde kuruldukları ve bazı adli ve dinsel yetkilere sahip oldukları belirlenen **ihtiyar kurulları**'nın da zamanla, merkezi otoritenin yaygınlaşması karşısında, eski önemlerini kaybettikleri anlaşılmaktadır. 1. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde, kent yaşlılarının, yerel yöneticileri krala isyan ettirecek kadar etkili olduğunu öğreniyoruz. Krallık güçlenince bu etki de en alt düzeye indirilmiş olmalıdır. Böylece mutlakiyet yönetimi oluşurken, Hitit kralları, tanrıların yeryüzündeki temsilcisi oldukları fikrini de benimsemişlerdir: **Ülke, Fırtına Tanrısı'na aittir. Gökyüzü ve yeryüzü ile insanlar da Fırtına Tanrısı'nındır. O (= tanrı), Labarna'yı, kralı, kendi temsilcisi yaptı ve ona bütün Hatti ülkesini verdi. Böylece, Labarna tüm ülkeyi (kendi) eliyle yönetecektir!** Başka bir metin de bu fikri vurgular: **Bana, krala, tanrılar, Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı, ülkeyi ve benim evimi teslim ettiler. Şimdi ben, kral, ülkem ve evim üzerinde de egemen olacağım!** Görüldüğü gibi, Hitit kralları, yerel prenslikten, meşruti monarşiye ve sonunda Eski Doğu'nun diğer hükümdarları gibi, tanrısal güçlerle desteklenen mutlak hakim durumuna varmışlardır.

Tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olmalarına karşın, Hitit kralları hiç bir şekilde hayatta iken tanrısallaştırılmamışlardır. Ancak, öldüklerinde **tanrı olan** kralların yontuları, tanrı imişler gibi, kutsanıyor ve bunlara kurbanlar sunuluyordu. Tarihsel olayları anlatırken sözünü ettiğimiz **kurban listeleri**, işte bu işlem için hazırlanıyordu. Tanrılar gibi kutsanmalarına karşılık, öldükten sonra da, krallar, dünyadaki adlarıyla anılmaya devam ediliyordu; önem bakımından ise, ölen ve tanrı olan krallarla gerçek tanrılar hiçbir zaman eşit tutulmuyor ve tanrılar topluluğu içine sokulmuyordu.

Krallar tanrıların temsilcileri olmakla, aynı zamanda onlara karşı bazı yükümlülükler üstlenmişlerdi. Kral baş rahip görevi ile, tanrılara belirli bir takvim içinde yapılması gerekli bayramları icra etmek zorunda idi. Eğer bu görev aksatılırsa, tanrıların öfkesi kral ve ülke üzerine çekilebilirdi. Bu, o denli kaçınılması gerekli bir şeydi ki, bazen askeri seferlerin yönetimini komutanlara teslim edip, kralın bir bayramı zamanında kutlamak için başkent Hattuşa'ya dönmesi gerekiyordu. Fakat, genellikle askeri operasyonlar yaz mevsiminde yapılıyor; kışları ise kral, kendini din işlerinin düzenlenmesine verebiliyordu. Kralın önemli dinsel merkezlerde bizzat bulunması gereken ve belirli günlerde, belirli kentlerde kutsanması gerekli olan bazı bayramlar nedeniyle kral, kraliçe ve veliaht hızla seyahat ediyorlardı. Bu bayramlardan birinin adı, bu yüzden **hız bayramı** konmuştu.

Anıtlar üzerinde krallar genellikle rahip kılıklarıyla betimlenmişlerdir. Bu kılık, başa giyilen bir takke, ayak bileklerine değin uzanan bir cüppe ve omuzlara alınan, bir kolun üzerinden, diğerinin altından geçerek, ucu vücudun önünde sarkan bir şal ile, eldeki alt ucu kıvrık bir asadan

scanfan

oluşmaktadır. Ayaklarında ise, uçları yukarı doğru kalkık ve sivri olan, Anadolu çarıklarına benzer ayakkabılar vardır.

Kral, en yüksek mevkide bulunan rahip olduğu için, dinsel bakımdan temiz kalması, son derece önemliydi ve bunun için titizlik gösterilirdi. Kralın temizliğinin, tanrılara gösterilen saygıyı anlattığı kadar, onu yapılacak herhangi bir büyüden korumayı amaçladığı da düşünülebilir. Saray mutfağında görevli kişiler her ay, krala **temiz** su vereceklerine dair ant içmek zorundaydılar. Yıkanma suyu içinde çıkacak bir saç, görevlinin ölüm cezasına çarptırılması için yeterli bir suçtu. Saraydaki ayakkabıcılar ve diğer deri işçileri de sadece saray tarafından üretilen deriyi kullanmak zorundaydılar. Eğer istemeden bir yanlışlık yapılmışsa ve bu krala önceden bildirilirse, ancak o zaman affedilmeleri söz konusu olabilirdi: **Eğer yanlışlıkla başka (deri) aldınızsa, bunu zamanında krala söylerseniz, bu sizin suçunuz sayılmaz. Ben kral, o zaman onu (yani yapılan eşyayı) bir yabancıya yollarım ya da bir hizmetkara veririm.** Fakat, eğer yaptıklarını gizlerlerse ve **kral bizi görmez** derlerse, yanılırlar; **kralın tanrıları onları çoktan görmüştür ve onları dağlara kovalarlar!** Kralın istenmeyen pisliklerden korunması için saray muhafızları görevliydiler. Onlardan da saray muhafızlarının başı sorumluydu. Bunlar için hazırlanmış yönetmeliklerde, sıkışan bir muhafızın tuvalete çıkmasının dahi, muhafız komutanının iznine bağlı olması, elimizdeki ilginç örneklerden biridir.

Kral, Hatti ülkesinin en yüksek yargıcı görevini de yapmaktaydı. Onun verdiği hükümlere karşı çıkmak da cezayı gerektiriyordu. Kral yalnız kendi ülkesindeki anlaşmazlıklar için değil, kendine bağlı krallar arasında, ya da kendi uyrukları ile vasal krallıkların uyrukları arasında çıkan uyuşmazlıklarda da hakemlik etmek durumundaydı. Tarih ile ilgili bölümlerde bu çeşitten hükümleri, Ura tüccarları ile Ugarit halkı arasındaki sorunlar ve Ugarit kıyılarında batan bir geminin sahibine ödenecek tazminata ilişkin belgelerde görmüştük.

Hitit kralının en önemli görevlerinden birinin de ordularına komuta etmek olduğu açıktır. Bazı kralların askeri yeteneği kendi ağızlarından yazdırdıkları askeri başarılarında görülmektedir.

Kralların tahta çıkmadan önceki adları ile krallık adlarının ayrı olduğunu gösteren elimizde bazı örnekler bulunmaktadır. Bunun gerçek nedeni tam anlaşılmamakla beraber, halkın çoğunluğunun ulusal kökenine göre, krallık adlarının alındığı anlaşılmaktadır. Taşmişarri / Arnuwanda, Urhi - Teşup / Murşili (3.) adlarında, tahta çıkanların Hint - Avrupa etnik zümresine ait adlar aldıkları açıktır. Kargamış kralı Piyaşili'nin ise adını, halkın çoğunluğunu oluşturan Hurriler'e hoş görünmek için Şarrikuşuh olarak değiştirdiği görülmektedir. Proto - Hatti kökenli bir ad olan Labarna'nın da, Hattuşa'yı başkent yaptıktan sonra Hattuşili biçimine sokulması, hem yaptığı işin büyüklüğünün vurgulanması, hem de Hint - Avrupa kökenine bağlılığı göstermek açısından gerekli görülmüş olabilir.

Sezar adının Kayzer'e dönüşerek, İmparator anlamında bir ünvan olarak kullanılması gibi, **Labarna** da sonradan **Tabarna** biçiminde Hitit Büyük Krallarının ünvanı olmuştu. Aynı biçimde Hitit Büyük Kraliçelerinin ünvanı olan **Tawananna**'nın da evvelce bir kraliçenin adı olduğu varsayılabilir. Bu ünvanı alan kraliçeler, her türlü devlet işinde, eşleriyle beraber görev yapmışlar ve kralların ölümünden sonra da, önceki bölümlerde değindiğimiz gibi, hak ve yetkilerini yeni hükümdar zamanındada korumuşlardır. Kraliçenin etkinliği, özellikle kocasının ölümünden sonra başa geçenlerin döneminde büyük sorunlar yaratmıştı. Murşili'nin dul Tawananna'yı, sarayın eşyalarını boş yere harcamakla, kendi karısının ölümüne büyüler yaparak neden olmakla suçladığını yukarıdaki bölümlerde açıklamıştık. Belgelerden, kraliçenin dinsel görevlerinin de büyük olduğu ortaya çıkmaktadır. Kayseri'nin güneyindeki Fraktin'de bulunan kaya anıtında kraliçe, tanrıya kurban sunarken betimlenmiştir. Tabletlerde de ayinlerde önemli rol oynadığı anlatılmaktadır. Yine yazılı belgelerde **kraliçenin sarayı** sözü geçmektedir ki, bundan, hükümdar sarayından ayrı, kraliçenin oturduğu bir yapının varlığı anlaşılmaktadır. Kraliçeler, belki de eşlerinin ölümünden sonra kendi saraylarına çekiliyorlardı, ya da **kraliçenin sarayı** sözü ile, kral sarayı içindeki bir bölüm anlatılmak isteniyordu. Kraliçeler arasında Aşmunikal ve Puduhepa, en fazla belge bırakan kişilerdir. Özellikle Puduhepa'nın yabancı ülkelerle olan ilişkilerde de etkin bir yer tuttuğu, kendisine Mısır'dan doğrudan gönderilen mektuplarda dahi **kız kardeşim** diye söz edilmesinden belli olmaktadır. Hatırlanacağı üzere Eski Ön Asya'da sadece kendilerini başka krallarla eşdeğer tutan hükümdarlar, diğerlerine **kardeşim** derlerdi. Kraliçeye bu sözlerle yazılması, onun dış siyasette de yabancı devlet başkanlarına eşit tutulduğunu kanıtlamaktadır. Kraliçenin önemli bir yer tutmasına karşın, Hitit krallarının Doğu tarzında bir hareme sahip olmaları çelişkili bir durumdur. Haremde iki çeşit kadın bulunmaktaydı. Birinciler, kraliçenin erkek çocuk sahibi olmadığı zaman, tahta çıkmaya hak kazanan çocuklar doğurabilen hür kadınlardı; ikinciler ise kadın kölelerdi. Bütün bunlar ve çocukları, önceki kralın soyundan olanlarla birlikte büyük kral ailesini oluştururdu. Bunlar, yukarıda da belirttiğimiz gibi, yüksek devlet memurluklarını tekellerinde tutmaktaydılar. Erkek çocuklar rahip, ordu komutanı ve hatta, İmparatorluk toprakları üzerindeki belirli kent ya da bölgelerde kral olabiliyorlardı. Kız çocuklar da, devletin dış siyasetine katkıda bulunuyorlardı; onlar da başka ülkelere gelin olarak yollanıyor ve devletlerarası iyi ilişkiler, aile bağları ile güçlendiriliyordu.

Hitit Devlet yönetiminin temelini Eski Devlet zamanından beri daima feodal tımar sistemi oluşturmaktaydı. Aynı sistem komşu Mitanni Devleti'nde de uygulanmaktaydı. İlk zamanlarda devlet toprakları daha büyümemişken, savaşlarla yeni kazanılan kentlerin yönetimi, prenslere veriliyordu. Elimizdeki ilk belgelerde, Zalpa ve Tappaşanda kentlerinin prenslerin yönetiminde olduğunu okuyoruz. Daha sonraki dönemlerde ise, Kargamış ve Halep kentleri ve bunlara bağlı bölgelerin birer küçük krallık olarak Şuppiluliuma'nın oğulları ve torunlarının egemenliğine bırakıldıklarını öğreniyoruz. Ülke içinde bulunmasına karşın, bir ara Muwatalli döneminde başkent olan Dattaşşa'ya da sonradan bir kral atanmıştı. Bu krallar, kendilerine verilen topraklara karşılık, merkezi hükümete karşı da kuşkusuz bir takım yükümlülükler altına giriyorlardı. Bunlar içinde en önemlisi, herhalde iç ve dış askeri faaliyetler için belirli miktarda yaya ve arabalı savaşçıyı hazır tutmaktı. Hitit kralının dikte ettirdiği anlaşılan antlaşmalarla, Hatti ülkesi çıkarları doğrultusunda bir tutum ve davranış içine sokulan vasal krallıklara da bir çeşit timar gözüyle bakılabilir.Tarihsel olayları özetlediğimiz bölümlerde, özellikle Amurru ve Ugarit krallarının Hitit kralına vergi verdikleri, Hatti'nin düşmanlarına düşman, dostları ile dost olmaya zorunlu bırakıldıkları, kralın soyunu korumakla yükümlü tutuldukları ve krala ihanete kalkışıp, ülkelerine sığınanları geri vermeye zorunlu oldukları hatırlanacaktır. Hitit kralı da vasallerinin tahtını ve egemenlik haklarını korumayı üstlenmekteydi. Doğal olarak, herhangi bir vasal krallığa yönelecek düşmanın Hatti tarafından bertaraf edileceği garanti ediliyordu. Bu, iki eşit devlet arasındaki bir savunma antlaşmasından farklıydı; vasal krallığın elden gitmesi, doğrudan doğruya Hitit Devleti'nin çıkarlarının azalması anlamına geliyordu. Diğer yandan, özellikle Eski Devlet'in sonlarına doğru, kralların kişilere toprak dağıttıkları, elimize geçen **arazi bağış belgeleri**nden anlaşılmaktadır. Kralın mührü ile damgalanmış bu belgeler ile sarayın mülkiyetindeki tarla, otlak, orman ve bahçeler, adları yazılı kişilere armağan ediliyordu. Bu toprakların, bağışın yapıldığı kişinin ölümünden sonra da oğullarına ve torunlarına geçmesi de sağlanıyordu. Toprak bağışları karşılığında, devletin bazı istemlerde bulunmuş olması doğaldır. İÖ 13. yüzyılda bağışlanan toprakların sahipleri üzerinden tımar hizmetleri ve vergilerin kaldırıldığına ilişkin belgeler bunu göstermektedir. Ülke, genel olarak **yukarı**, yani kuzey ve **aşağı**, yani güney bölgeler olmak üzere ikiye ayrılmıştı. 3. Hattuşili'nin, gerek kardeşi Muwatalli,

scanfan

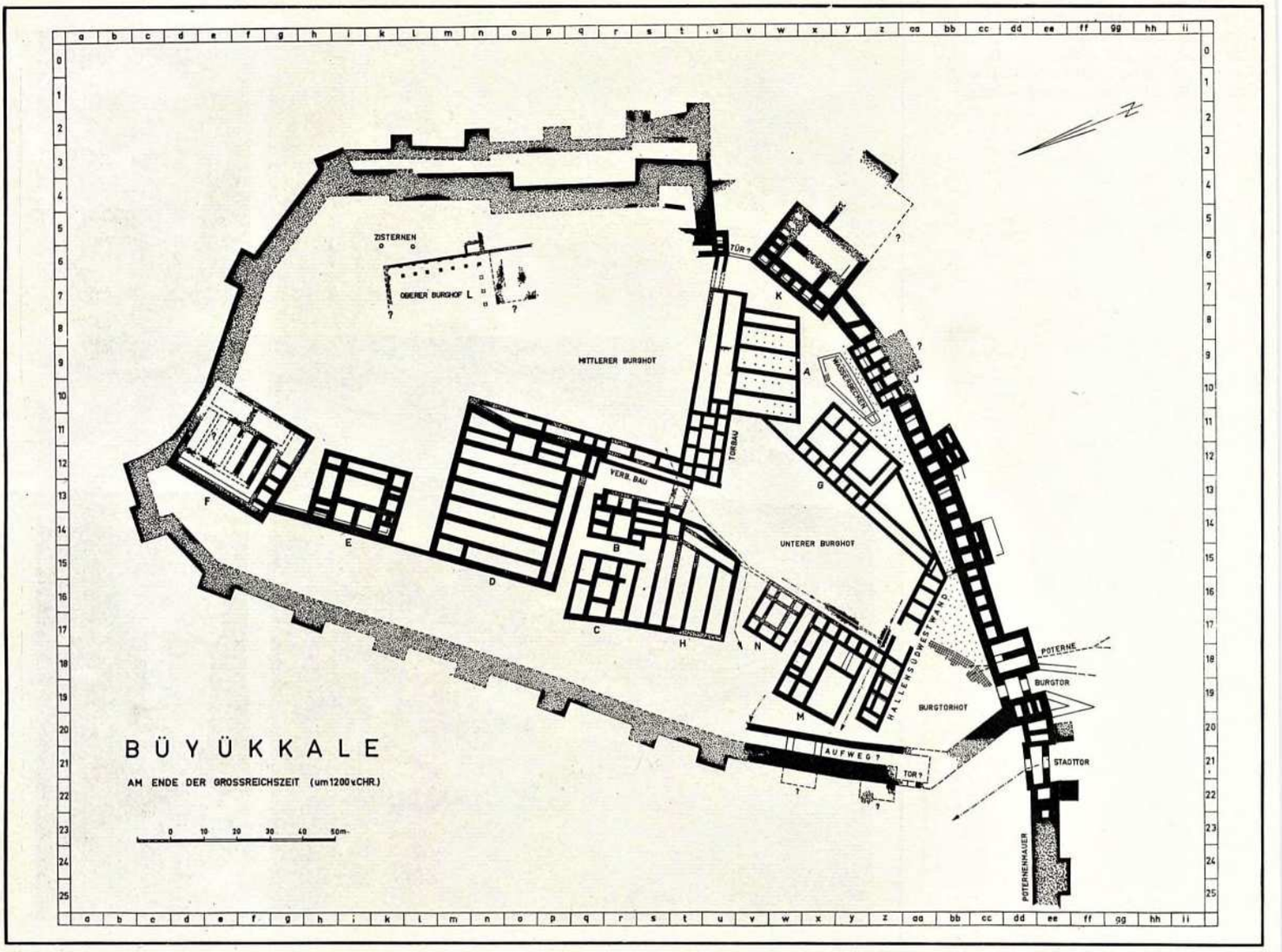

gerekse yeğeni Urhi-Teşup (=Murşili 3.) döneminde, Hakmiş (= Amasya) kentinde kendisini kral ilan ederek, Yukarı Ülke'ye egemen olmasını da, bir dereceye kadar bu tımar sistemi içinde düşünmek olasıdır. Ancak, 3. Hattuşili'nin merkezi otoriteye karşı görevlerini, özellikle askeri alanda, kardeşi zamanında yerine getirdiğini, yeğeninin tahta geçişinde ise, yükümlülüklerini terk ettiğini görmekteyiz. Bu bakımdan, Hattuşili'nin kardeşi dönemindeki görevini bir çeşit genel valilik saymak daha doğru olacaktır.

Devlet örgütünde çalışan memurların yetkilerini, idari, adli, askeri ve dinsel olarak kesinlikle ayırmak zordur. Örneğin, sınır bölgelerinin güvenliğinden sorumlu askeri yöneticilerin görevleri çok çeşitlidir. Elimizde bunların görevlerine ilişkin yönetmelik metinleri bulunmaktadır. Sınır bölgeleri komutanı, kentte yaptığı denetimlerde, kentin yaşlılarının, rahip ve rahibelerin gereksinmelerini görecek, onlara diyecektir ki: **Bu kentte bulunan tapınak - Fırtına Tanrısı ya da bir başka tanrıya ait - yıkılmış ve onarılmamıştır; rahip ve rahibeleri yoktur. Buraya yeniden bu görevlileri atayın! Onu onarsınlar. Eskiden yapıldığından, yeniden yapsınlar.** Komutan, tanrılara ve özellikle Fırtına Tanrısı'na saygı gösterilmesini de isteyecektir. Bir tapınağın damı akıyorsa, sınır bölgeleri komutanı ve muhafız kıtası komutanı çatıyı aktarma işini yaptıracaklardır. Tanrıların eşyaları içinde de onarıma gereksinmesi olanlar varsa, bu işi de rahip ve rahibeler yapmakla yükümlüdürler. Sınır komutanı, tapınak eşyalarının da bir envanterini yapıp majeste'ye yollayacaktır. Ayrıca, tanrılara belirli günlerde yapılması gerekli ayinlerin zamanında icra edilmesi işi de sınır komutanının sorumluluk alanı içindedir. Diğer yandan, davalara bakmak ve yakınmaları dinleyerek sonuca bağlamak da sınır komutanına düşmektedir ve bu görevinde dürüst olmak zorundadır: **Üstlerinin lehine, kardeşinin, karısının ve arkadaşının lehine, hiç kimsenin lehine hüküm vermeyecektir. Haklı bir davayı haksız yapmayacaktır; haksız bir davayı da haklı yapmayacaktır. Doğru olan ne ise, onu yapacaklar ... adli işlerde yasalara uygun hüküm vereceklerdir.** Bu yönetmelik örneğinde görüldüğü gibi, sınırların güvence altına alınmasından, kralın mülkünün yönetimine, hukuki işlerden tapınakların onarımına değin çok çeşitli görevlerden bir memur sorumlu tutulmaktaydı. Hatırlayacak olursak, aslında yazmanların başı durumunda bulunan Mittannamuwa adlı kişi, başkentin Dattaşşa'ya taşınmasından sonra Hattuşa'nın yönetimine atanmıştı. Anlaşılacağı gibi, İmparatorluk topraklarının yönetimi için iyi yetiştirilmiş bir kadro bulunmakla beraber, işlerin türüne göre tam bir görev bölümü yapılmamıştır.

Yönetim örgütünün ayrıntılarını öğrenecek kadar elimizde yeterli belge yoktur. Bu yüzden yukarıda değindiğimiz gibi, ülkenin iki bölüme ayrıldığı ve Luwi, Pala, Kizzuwatna gibi **eyaletler**'i olduğundan başka, yönetim birimleri ile ilgili bir şey bilmiyoruz. Ancak, bir antlaşma belgesi üzerinde görülen bir **tanrı kenti** deyimi dikkatimizi çekmektedir. Bu deyimle, büyük tapınakların bulunduğu, Arinna, Nerik ve Zippalanda gibi, dinsel merkezler kasdedilmiş olmalıdır. Hitit yasalarına göre adı geçen bu kentlerin vergi ve angaryadan muaf tutulduklarını öğreniyoruz. Tapınakların kendi arazi ve çeşitli sanatçıların çalıştığı atelyeleri vardı. Devlet bunlardan elde edilen ürünlere bir ayrıcalık tanımıştı. Buradan hareketle, diğer kent ya da bölgelerin zorunlu olarak gelirlerin bir bölümünü devlete verdiklerini ve gösterilen işlerde çalıştırıldıklarını söyleyebiliriz.

Kralın ve yakınlarının oturdukları saray, Boğazköy (=Hattuşa)'deki, kente göre daha yüksekte bulunan ve şimdi

scanfan

Üst sol: Fraktin kaya kabartmasından bir ayrıntı. Sağ: Yazılıkaya 4. Tuthaliya kabartmasından kanatlı güneş kursu. Alt: Boğazköy Büyükkale'den bir görünüm (E. Akurgal,Die Kunst der Hethiter'den).

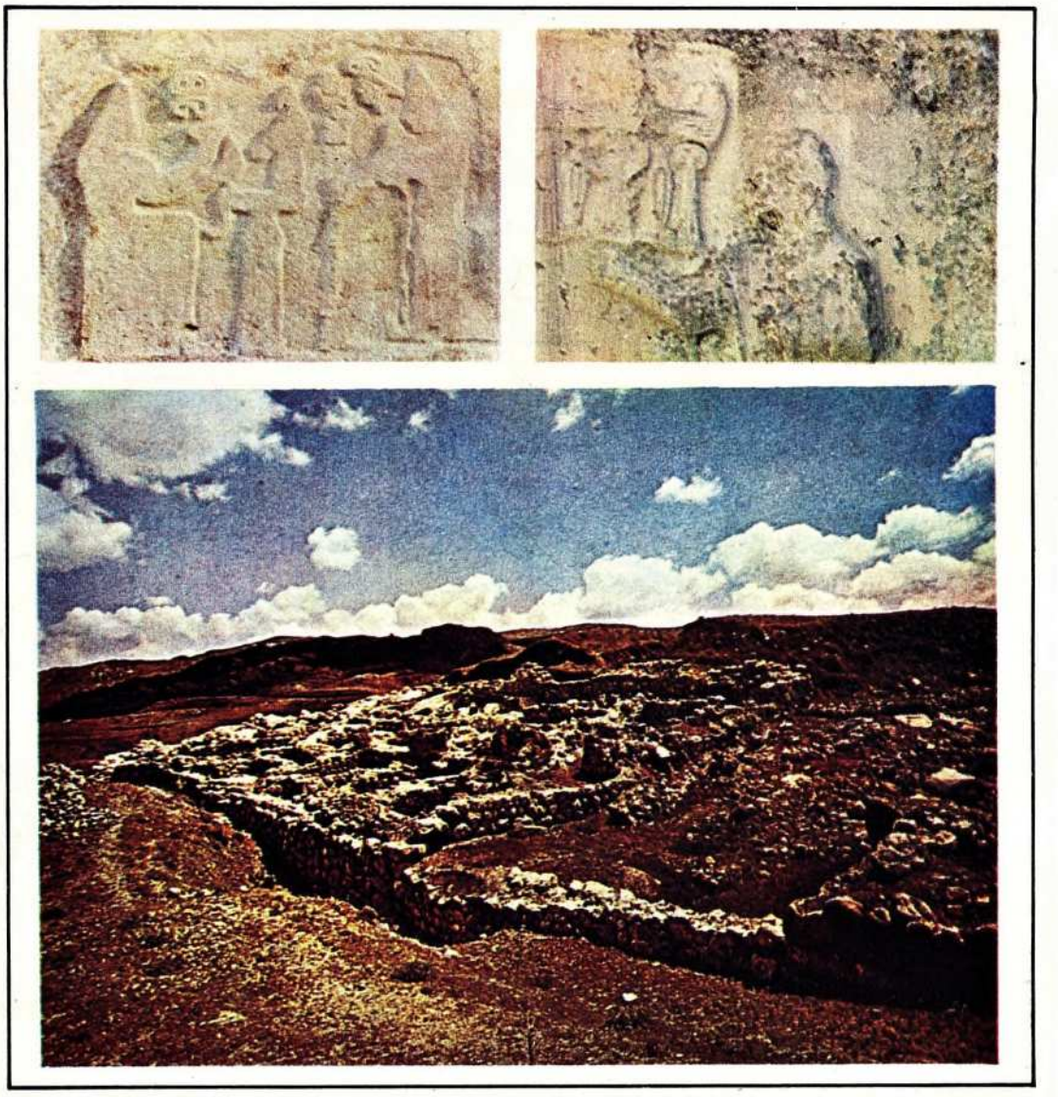

Büyükkale olarak anılan yerde idi. Çok fazla yıkıma uğramış olduğu için sarayın o zamanki dış görünüşü ve iç bölümleri ile ilgili ne yazık ki, çok şey bilmiyoruz. Büyükkale'de tek bir bütün halinde bir saray yoktur. Buna karşılık, büyük avlular aracılığı ile birbirine bağlanan çeşitli büyüklük ve önemde bir çok yapılardan bir saray kompleksi oluşturulmuştur. Bunlardan bir bölümünün yönetim işlerinin merkezi olan resmi binalar olduğuna kuşku yoktur. Bunu bazılarının içinde çıkan ve sayıları 3000'e yaklaşan tabletlerden ve tablet parçalarından anlıyoruz. Yapılardan birinin, hacim ve yapı biçimi bakımından, elçilerin, huzura çıkacak memurların ve vasal kralların kabul edildiği bir taht salonu olduğu sanılmaktadır. Diğer yandan, yapılardan bir başkasının da dinsel amaçlarla kullanılmış olduğu düşünülmektedir, Büyükkale'deki, içinde bulunan eşyalara göre, yine dinsel törenlerde kullanılan bir havuz ile yağmur sularının toplandığı sarnıçların varlığı da çok ilgi çekicidir. Etrafı surlarla çevrili ve kentten böylece ayrılmış olan bu saray ve resmi binalar alanı, görüldüğü gibi, arşiv ya da kitaplığı, dinsel bölümleri, taht odası ve herhalde kral ve ailesinin içinde yaşadığı bölümlerden oluşmuş, su gereksinmesi dahi sağlanmış, kente egemen bir yerde olmasına karşın kendi içine kapalı, bir yönetim merkezi durumundaydı. Fakat bu içe dönüklük, Mezopotamya saraylarından farklıydı. Oradaki merkezi avlular etrafına sıralanmış mekanlar yerine, burada bağımsız ve genellikle birden çok katı olan binalar yer almaktaydı.

Devlet ile ilgili bilgilerimizin özeti bu kadardır. Ancak, herhalde devlet, sadece haraç alan, halktan asker toplayan, angarya isteyen ve karşılığında hiçbir şey vermeyen bir güç de değildi. Eski Devlet döneminden bize kalan bir metinde, bir sosyal hukuk devleti ideali, kraldan yapması istenen şu işlerden belli olmaktadır: **Onların eline ekmek ver; hasta olana yardım et, ona ekmek ve su ver. Sıcaktan bunalmışsa onu serine, soğuktan üşümüşse onu sıcağa götür... Aç olana ekmek, (hastaya) merhem, çıplağa giysi ver!**

2. HALK

Hititler'de halkın çoğunluğunu hür insanlar oluşturuyordu. Monarşik yönetimlerde **özgür** sıfatının bugünkü anlamında olmadığını söylemeye gerek yoktur. Bu özgürlük elbette ki, yönetime katılma biçiminde değildi. Özgür olmak, sadece hukuki bakımdan, kölelerden ayrı olmak demekti. Özgür insanları köylüler, sanatçılar ve tüccarlarla, aşağı kademelerdeki görevliler oluşturuyordu. Bunlar içinden, özellikle kırsal kesimlerde yaşayan, tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlıyanları özgür olarak nitelemek daha zordur. O günkü ekonomik yaşam içinde en önemli yeri kırsal alanlarda yaşayan halkın üretimi tuttuğu için, herhalde en fazla haracı veren ve angaryaya koşulan toprakla uğraşanlar oluyordu. Buna karşın, üretim araçları olan arazi ve hayvan varlığı ile evler için özel mülkiyet hakkı tanınmaktaydı. Sanatçıların, tarım kesimine göre kentli sayılması gerekir. Bunların bir bölümü ürettiklerini kendileri satıyorlardı; fakat belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla, özellikle tapınaklar etrafında yoğunlaşan ekonomik faaliyetler içinde sanatçıların da bulunması, bazılarının tapınak adına çalıştığı biçiminde de yorumlanabilir. Yazılı belgelerden, inşaat ustaları, dokumacılar, deri işçileri, çömlekçilerle gümüş, altın ve tunç işleyen ustalar gibi çeşitli meslekler ve meslek kolları bulunduğunu öğreniyoruz.

Köleler sosyal tabakalanmanın en aşağı grubunu oluşturuyordu. Bunlar alınıp satılabiliyor, kiralanabiliyor ya da taşınamaz mallar gibi, veraset yoluyla başkalarına geçebili-

scanfan

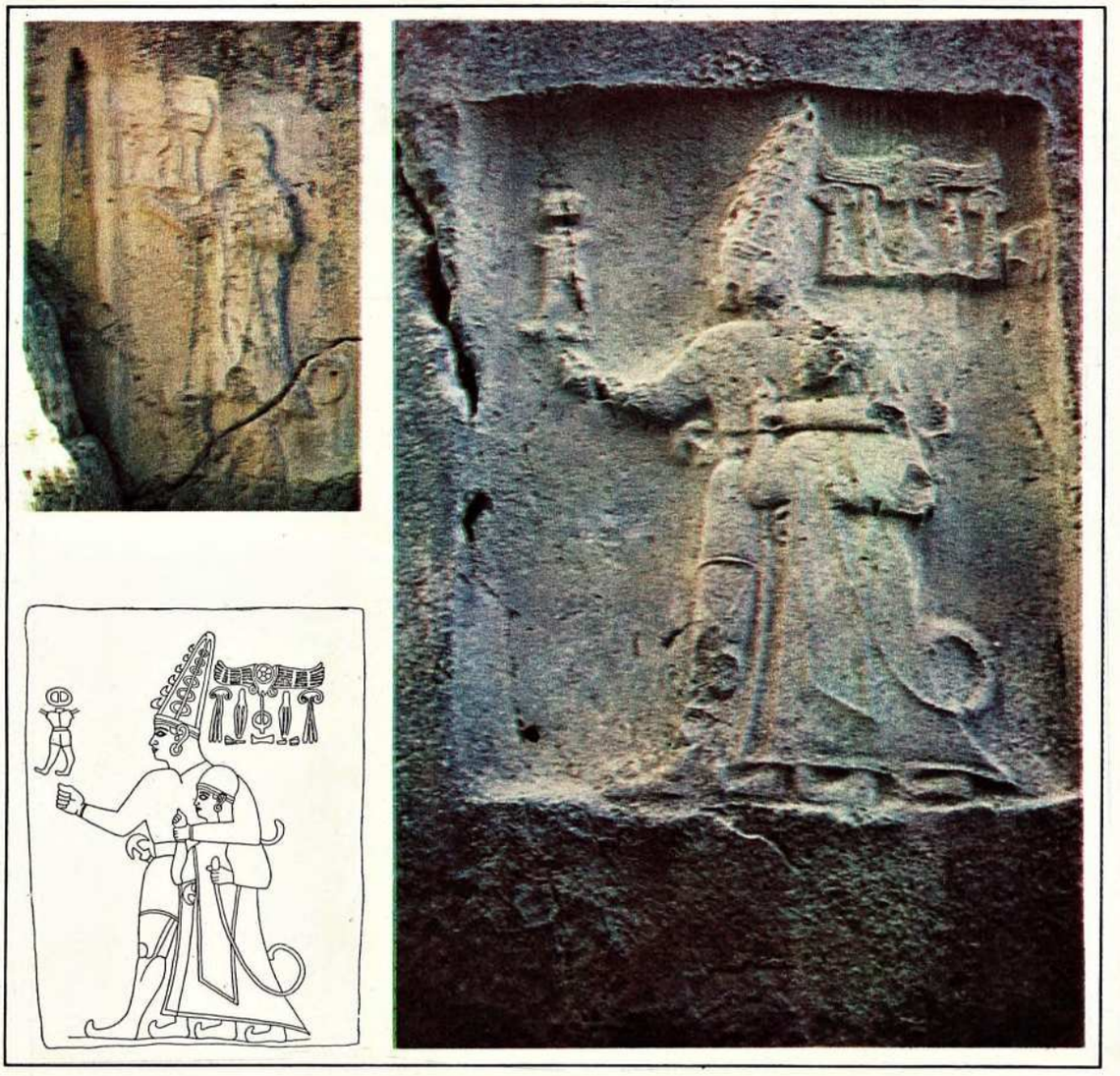

Sol üst: Yazılıkaya'dan 4. Tuthaliya kabartması. Sağ: Yazılıkaya'dan Tanrı Şarruma ve 4. Tuthaliya kabartması. Sol alt: Aynı kabartmanın çizimi (E. Akurgal, The Birth of Greek Art'tan).

yor ve paylaşılabiliyordu. Fakat, özgür insanlar nasıl günümüzdeki anlamda özgür değil idiyseler, köleler de tam köle değillerdi. Çünkü, bunların haklarının da yasalarla korunduğunu biliyoruz. Gerçi, bir kölenin değeri yasalara göre, özgür bir insanınkinin yarısı olarak kabul edilmektedir, fakat, kölelere verilen cezalar da özgür kişilere verilenin yarısı kadardır. Diğer yandan, kölelere vücut organlarının sakatlanması cezaları da verilebiliyordu. Kölelik açısından ilgi çekici ve kölelik kavramıyla çelişen başka bir konu da, bunların mülkiyet haklarının bulunmasıdır. Kölelerin hür kadınlarla evlenebilecekleri de yasada belirtilmiştir. Bunun için konulan tek koşul kölenin **başlık parası**'nı ödeyecek maddi güce sahip olmasıdır. Bütün bunlar göstermektedir ki, Hititler'de tam bir kölelik kurumu yoktu; bu statüye sahip kişileri bu bakımdan **uşak, hizmetçi** olarak nitelemek daha doğru olacaktır. Özgür insanları Roma'daki **patriciler,** bunları ise **plebler** ile karşılaştırmak, bir bakıma olası görünmektedir. Bir insanın neden köle olduğunu ve köleliğin kökeninin ne olduğunu bilmiyoruz. Yalnız, yine yasa maddelerinden çıkardığımız kadarıyla, Hitit ülkesinden bir köle, Luwi ülkesinden bir köleye göre daha üstün tutuluyordu. Bu durumda köleleri yabancı kökenli saymak hatalı bir görüş olacaktır. Mısır firavunundan gelen bir mektupta, zenci kölelerden söz edilmekle beraber, Hitit ülkesi için bunun kural dışı bir olay olduğu sanılmaktadır. Özgürler ve bu **köle**'lerden başka bir de haklarında hemen hemen hiçbir bilgimiz olmayan bazı insanlar daha vardı ki, bunlarla alışveriş yapmak yasalara göre yasaklandığı gibi, özgür kadınların bunlarla evlendikleri takdirde özgürlüklerini kaybedecekleri belirtilmektedir. Bu gibilerin Hitit toplumu içindeki bir sosyal sınıf mı, yoksa kültürel bakımdan düşük bir düzeyde oldukları için toplumdan uzak tutulmaları mı gerektiğini anlıyamıyoruz. Ancak, bunların da tarla ve bağ sahibi olabildikleri belli olmaktadır.

Hitit kökenli olmayan ve Sumerce **NAM.RA** olarak nitelenen bir insan grubu daha tanıyoruz. Bunlar, silah gücü ile yenilmiş bir ülkeden sürülüp, çıkarılan ve Hitit ülkesine yollanan kişilerden oluşmaktaydı. Bu insanlar, savaş ganimetinin bir parçasıydılar ve genellikle ucuz işgücü olarak çalıştırılmak üzere, yeni kurulan köylere ya da bir zamanlar düşman orduları ya da doğa güçleri tarafından yıkıma uğratılmış bölgelere yerleştiriliyorlardı. **NAM.RA**'ların herhangi bir hareket özgürlükleri yoktu. Çalıştırıldıkları tarlalardan, tapınaklardan ayrılmaları yasaklanmıştı. Eğer başka bir ülkeye kaçacak olurlarsa, diplomatik yollardan derhal geri verilmeleri için baskı yapılıyordu. Hitit döneminden sonra da Eski Ön Asya'da yurtlarından çıkarılıp başka bölgelere yerleştirilen insanlara, özellikle Asur ve Urartu Devletleri'nde rastlanmaktadır. Hititler'in getirdikleri bu **NAM.RA**'lar, belli bir kast değillerdi; toplum içindeki statülerini değiştirmeleri için kendilerine şans tanınıyordu. Sürülen kişilerin içinde, herhangi bir sanatı becerebilenler varsa, ustalıklarından yararlanılmak üzere gerekli yerlere veriliyor ve böylece toplumsal tabakalanma içinde bir üst kademeye yükselebiliyorlardı. Hitit yasalarında, **NAM.RA**'lar **köle** ve **özgür insanlar** gibi sınıflardan sayılmıyordu. Herhalde, yerleştirildikleri ve çalıştırıldıkları yerlerde zamanla yerli halkla da kaynaşmamaları için bir neden bulunmuyordu. Bu bakımdan; **NAM. RA**'ları Anadolu'da yaratılan kültür sentezine katkıda bulunmuş insanlar olarak değerlendirmek de olası olsa gerektir.

Hitit toplum yaşamının en küçük birimi aile idi. Ailenin başı erkekti. Hitit öncesi Anadolu toplumlarında, verimlilik ve doğurganlığı simgelediği için kadının daha bir saygın yeri

scanfan

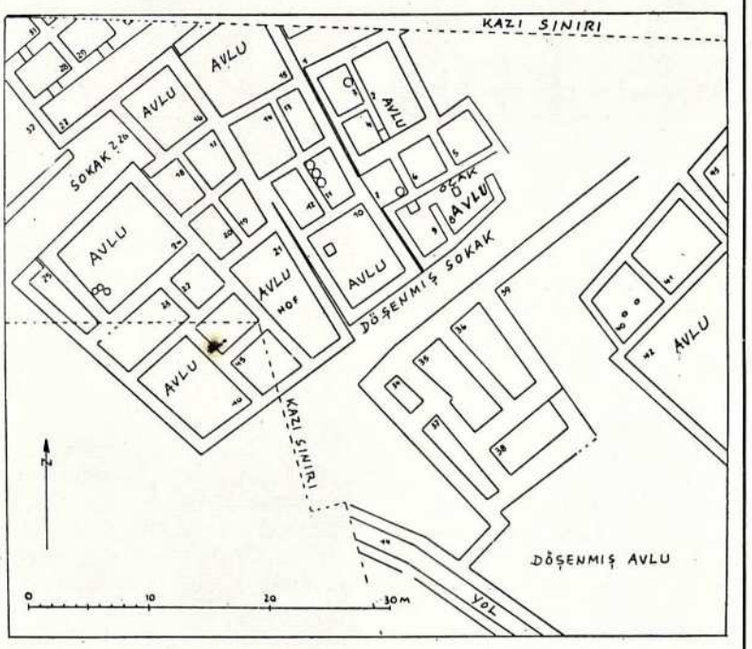

olmasına, buna paralel olarak toplumda anaerkil eğilim daha güçlü görünmesine karşılık, gelişkin Hitit toplumunda, yayılımcı bir dış siyaset izlenmesinin de etkileriyle olacak, babanın egemenliği artmış, eli silah tutanların önemi artarak, ataerkil düzenin özellikleri belirginleşmişti. **Appu Masalı** olarak bilinen, gerçekten masal türünde yazılmış bir metinde, balıkçılıkla geçinen bir karı-kocanın nasıl erkek bir çocuğa sahip olmak için yakardıkları anlatılmaktadır; bu da ataerkil eğilimin halk edebiyatına yansımış bir anlatımı olmalıdır. Diğer yandan, yabancı devletlerin başında bulunan sülalelerle Hitit kral ailesi arasındaki kız alıp vermelerin, aile bağlarının sosyal düzen içindeki en sağlam bağlar olduğuna inanıldığını gösterdiği açıktır.

Halkın oturduğu evlere gelince, kazılarda ortaya çıktığına göre, Hitit sivil mimarlığı değişmez ve katı planlara sahip değildi. Evler genellikle bağımsızdı ve yer darlığından sıkışık bir düzende yapılmaları gerektiğinde dahi, evlerin dış duvarları ayrıydı. Evlerde bir avlu bulunması isteniyorsa, bu genellikle evlerin dışında bulunuyordu. Evlerin iç bölümlerinde de kesin bir plana bağlı kalınmamıştı. Evlerin büyüklüğü gibi, iç mekanların da sayısı ve boyutları gereksinmeye göre değişiyordu. Evin odaları dar gelmeye başladığında ve yeterli arsa da varsa, ek yapılarla binaların kullanım kapasitesi artırılabiliyordu. Evlerin çoğunluğu tek katlıydı. Ancak arazinin eğiminden yararlanılarak, iki katlı kesimleri olan evlerin de varlığını kabul etmek gerekir. Evlerdeki yapı malzemesi, temellerde taş, duvarlarda ise kerpiçti. Damlar düz ve toprakla kaplıydı. Eğer evlerin üst katları varsa, alt katın samanlık, ahır ve işlik olarak kullanıldığını, üst katın ise asıl yaşanan yer için ayrılmış olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Ayrıca, ahşap dikmelerle taşınan, yine ahşap çıkmaların üst katlarda bulunabileceği de varsayılmalıdır.

3. ASKERLİK

Önceki bölümlerde, Hitit tarihinin ana çizgilerini anlatırken açıkladığımız gibi, Hitit Devleti, gerek Anadolu içinde, gerek ülke dışında sürekli savaş halinde bulunmaktaydı. Bu savaşların başarı ile yürütülebilmesi için, insanlarının savaşçı nitelikler taşımasının yanı sıra iyi örgütlenmiş bir askeri yönetime gerek olduğu kuşkusuzdur. Anadolu içinde her fırsattan yararlanarak Hitit topraklarına saldıran Kaşkalar, devletin her zayıf anında kopmak ve kendi bağımsızlıklarını elde etmek isteyen Anadolu'nun batısındaki yerel beylikler, Hitit ve Hurri etki alanında sıkışıp kalan ve yerine göre bir yanı tutmak zorunda olan Kizzuwatna gibi bölgeler ve bunlardan da önemlisi, Hitit ülkesinin komşusu durumuna gelen Mitanni, Mısır ve Asur gibi büyük güçler ve bunlarla Hitit İmparatorluğu arasında birer tampon devlet oluşturan, Halpa, Amurru ve Ugarit gibi çok kez iki yüzlü bir siyaset izleyen vasal krallıkların varlığına karşın, Hitit toprakları genişleyebilmiş ve Ön Asya içinde büyük devletler arasına girebilmişse, bunu herhalde en çok askerlik alanındaki yetenekli ve etkin örgütlenmesine borçludur.

Daha önceki bölümlerde hatırlanacağı gibi, askeri seferlerin genellikle yaz aylarında yapıldığından söz etmiştik. Krallar, kış ayları yaklaştığında, artık **yılın azaldığını** söyleyerek, baharda yeniden harekete geçmek ve kışlamak üzere başkente ya da seçtikleri bir başka kente dönüyorlardı. Her baharda yeniden ordu kurmak ve her kış başında askerleri terhis edip, orduyu dağıtmak gerek pratik, gerekse stratejik açıdan olası olmadığına göre, devletin belirli sayıdaki bir orduyu sürekli beslemek zorunda kaldığını. buna dayanarak söylememiz herhalde yanlış olmaz. Gerçekten de belgelerden anlaşıldığına göre, bir kısım askerler kış mevsiminde de savaşa hazır durumda silah altında tutuluyor ve yeni savaşlara değin

scanfan

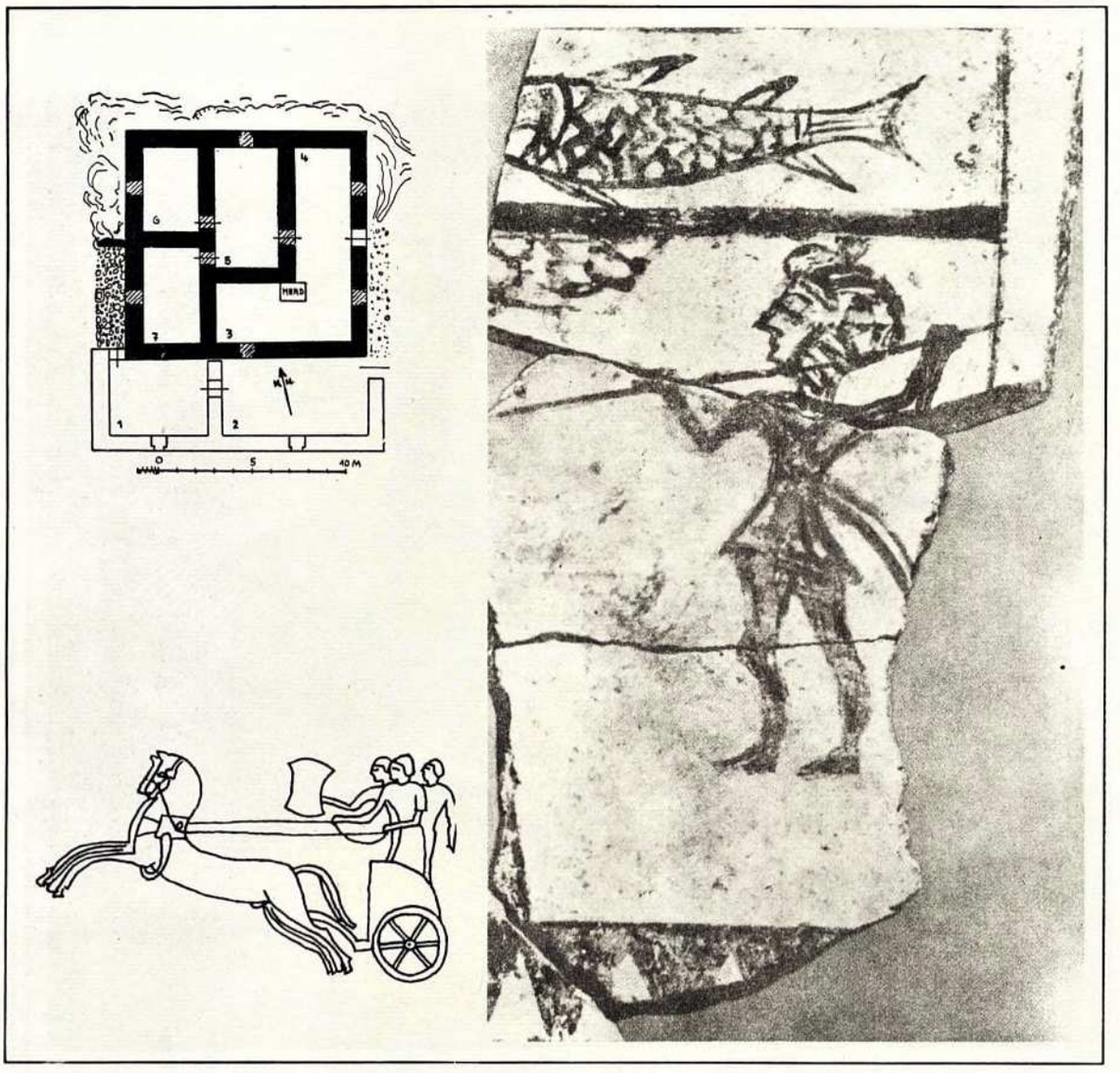

Sağ: Bir banyo kabı üzerindeki mığferli figür. Acemhöyük'ten. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara. Sol alt: Mısır kaynaklarına göre bir Hitit savaş arabası ve askerler. Yan sayfa sol: At eğitimi ile bakımını içeren ve Kikulli adlı bir Hititli at bakıcısı tarafından yazdırılan belgenin 2. tableti. Bo. 10407. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul. Sağ alt: Boğazköy'de Hitit İmparatorluk dönemi evlerinin durumunu gösteren bir plan (R. Naumann Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Sağ üst ve karşı sayfa: Boğazköy Aslanlı Kapı'dan bir konutun rekonstrüksiyonu ve planı (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan).

metinlerde kullanılan deyimiyle **kralın tahkimatlı ordugahları** denilen kışlalarda barındırılıyorlardı. Eğer ilkbaharla birlikte, sefere çıkılacaksa, belirli bir toplanma yerinde kral ve ordusu buluşuyor ve orada kral askerlerini denetliyordu. Bu arada da birlikleri yeterli sayıya ulaştıracak askerler orduya katılmış oluyordu. Kışlalarda beslenen ve ordunun temel çekirdeğini oluşturan sürekli kuvvetlerin yanı sıra, kralın özel bir muhafız birliği de bulunduğunu biliyoruz. Diğer yandan, vasal kralların korunması için de Hitit birlikleri ayrılıyordu. Yapılacak savaşın büyüklüğüne göre, vasal krallar da beslemek zorunda oldukları askerleri, Hitit kralının isteği üzerine yardıma yolluyorlardı. Bu askerlere genellikle vasal kralın kendisi komuta ediyordu. Belgelerden çıkarıldığı kadarıyla paralı askerlerden de yararlanma yoluna gidiliyordu. Hitit ordularının başkomutanı doğal olarak kralın kendisiydi. Ancak, askeri operasyonun önemine göre bazı durumlarda kuvvetlerin başına prensler ya da general diyebileceğimiz yüksek rütbeli subaylar geçebiliyordu. Bunlardan bazıları kralın sonsuz güvenini kazanmış kişilerdi. Tanıdığımız bir kaç askeri rütbe olmakla birlikte, bunları derecelerine göre sıraya sokamıyoruz. Ancak, sürekli Sumerce olarak **GAL.GEŞTİN** biçiminde Hitit metinlerinde yazılan ve kelime anlamı **şarap büyüğü** olan askeri ünvanın, yüksek bir rütbeye eşit olduğunu biliyoruz. Anlamı bize garip gelse de, bazı sözlerin dilin tarihsel gelişimi içinde daha iyi, bazılarının ise ilk anlattıkları kavramlardan daha kötü anlamlar kazandıkları bir gerçektir; aslında **at uşağı** demek olan mareşal rütbesinin günümüzde, askerlik alanında ulaşılabilen en yüksek kademe olduğunu göz önünde bulundurmalıyız.

Savaştan kaçmak ağır bir suçtu ve doğrudan doğruya kral tarafından cezalandırılırdı; birlik komutanları bu konuda ceza vermeye yetkili değillerdi. Askerler krala, kraliçeye ve prenslere sadık kalacaklarına ve Hatti ülkesine ihanette bulunmayacaklarınadair ant içiriliyor ve antlarını bozmaları halinde ne gibi lanetlemelere uğrayacakları, çeşitli benzetmelerle kendilerine anlatılıyordu: **Sonra (ant içiren) onların (=askerlerin) ellerine balmumu ve koyun yağı verir. Onları ateşe atar ve der ki: 'Bu balmumunun eridiği ve koyun yağının çözüldüğü gibi, kim bu antları bozarsa, kim Hatti ülkesinin kralına karşı saygısızlık ederse, o da balmumu gibi erisin, koyun yağı gibi çözülsün!' Adamlar bağırırlar: 'Öyle olsun!'... Sonra arpayı ve arpa ekmeğini ellerine verir, onları ezerler ve o şöyle söyler: 'Arpayı değirmen taşları arasında öğüttükleri su ile karıştırdıkları, pişirdikleri ve (sonra) parçaladıkları gibi, kim bu antları bozarsa, kim krala, kraliçeye ve prenslere ve Hatti ülkesine kötülük yaparsa, bu antlar onları tutsun! Onların da aynı biçimde kemikleri öğütülsün! O da aynı biçimde suda (boğulsun)! O da aynı biçimde parçalansın! Onun da kötü bir alınyazısı olsun!' Ve adamlar bağırırlar: 'Öyle olsun!'. 'Bu arpanın nasıl yeşerme gücü artık yoksa, o tarlaya götürülüp nasıl tohum olarak artık kullanılamazsa, ekmek olarak nasıl kilerde saklanamazsa, kim bu antları bozar ve krala, kraliçeye ve prenslere kötülük ederse, ant tanrıları da onun geleceğini yok etsinler! Karısı erkek ya da kız çocuk doğurmasın! Arazisi ve tarlaları ürün vermesin! Sığırları buzağılamasın, koyunları kuzulamasın!**

Hitit ordusunun temel gücü yaya askerlerden oluşuyordu. Yukarıda da değindiğimiz gibi, bunların büyük çoğunluğu ülke halkından sağlanıyor, bir bölümü de vasal krallıklardan yardım olarak geliyordu. Yaya askerlerin yanında, hızlı hareket edebilen ve vurucu güç bakımından daha etkili olan birlikler ise, arabalı savaşçılardan oluşuyordu. Bu iki sınıfın sayısal büyüklüklerinin, devletin gelişmesi ve topraklarının

scanfan

Boğazköy Kral Kapısı'ndaki kabartma.

genişlemesi ile orantılı olduğu, yazılı belgelerden öğrendiğimiz rakamlardan anlaşılmaktadır. Anitta döneminde yaya askerlerin sayısı 1400, arabaların sayısı ise 40'ı geçmezken, Şuppiluliuma, sadece Kizzuwatna'nın 1.000 yaya ve 100 savaş arabası bulundurmasını istemektedir. Murşili, karşılaştığı düşman saflarında 10.000 yaya ve 700 arabanın bulunduğunu anlatır. Kadeş Savaşı'na katılan Hitit askerlerinin ise, 17.000 piyade ve 3.500 arabalı savaşçıdan oluştuğunu Mısır kaynakları belirtmektedir. Hitit ordusunun sayısal gücü, zaman zaman yapılan denetlemelerle, kral tarafından saptanıyordu. Vasal krallıkların çıkarmak zorunda oldukları kuvvet de aynı işlemle saptanıyordu. Ugarit kralına yazılan bir mektupta şunları okuyoruz: **Bak, majestenin saray ahırcıların başı Talmiteşup sana gelecek, askerlerinin ve arabalarının kaç adet olduğuna bakacak. Öyleyse, hizmete sunacağın asker ve arabaları çıkart. Majeste onları saydırtacak.**

Arabalı savaşçıların beslenmesi, araba ve atların bakımı oldukça büyük harcama gerektiren işler olduğundan, belki de soylulara verilmiş bir görev olmalıdır. Hitit arabalı savaşçılarının betimlerine, Mısır anıtları üzerinde rastlanmaktadır. Hitit savaş arabaları da Mısır arabaları gibi, altı çubuklu tekerleklere sahiptir. Büyüklük bakımından aralarında fark yoktur. Buna karşılık Mısır arabalarında biri arabacı, diğeri savaşçı olmak üzere 2 kişi bulunurken Hitit arabalarının mürettebatı 3 kişiden kuruludur. Bunlardan biri arabayı kullanmakta, diğeri onu taşıdığı kalkan yardımıyla korumakta, üçüncü kişi ise, ok ve mızrakla savaşmaktadır. Savaşçının okluğunda 30 kadar ok bulunmaktadır. Kalkanlar ya dikdörtgen ya da dik tutulmuş çifte balta biçimindedir. Arabaların 3 kişiden oluşan bir mürettebata sahip olması, özellikle yakın döğüşte, Hititler'e herhalde belirli bir üstünlük sağlıyordu.

Arabaların hızla ve bir arada hareketini sağlamak, atların manevra yeteneğini yükseltmek, uzun mesafeleri yorulmadan alabilmelerini ve gece yürüyüşlerine dayanıklılarını artırmak, doğal olarak programlı ve sürekli bir eğitimi gerektirmekteydi. Bunu yapabilmek üzere at yetiştirme yönetmelikleri dahi vardı.Elimizde **Kikkuli** adlı ve Hurri kökenli biri tarafından yazılmış, bir sıra böyle yönetmelik bulunmaktadır. Bu metinlerin içinde geçen teknik terimlerin ise, indo-ari (= kabaca: Hint) kökenine bağlanması ayrıca ilgi çeken bir konudur. Hurri ve indo-ari ulusal elemanları, Mitanni Devleti içinde görüldüğü için -tarihsel olayların anlatıldığı bölümlerden hatırlanacağı gibi-, Hititler'in arabalı savaşçı yetiştirmeyi bir meslek olarak onlardan aldıkları ve bu güçlerini daha etkin duruma getirdikleri söylenebilir. Hititler'in yalnız at yetiştirme sistemlerine değil, Anadolu'da bulunan at soyunu iyileştirmek için de bir çeşit dış yardıma gereksinme duydukları belli olmaktadır. 3. Hattuşili dönemine tarihlenen ve Babil'e gönderilmiş olan bir mektupta, yerli atlardan yakınılmakta ve genç hayvanların yollanması rica edilmektedir.

Hititler'in uyguladıkları savaş taktiklerinden, Kadeş Savaşı dolayısıyla söz etmiştik. Özellikle 2. Murşili'nin yıllıklarında, askerlik yeteneklerini iyice vurgulamak için, kullandığı şaşırtma ve baskın planlarına sık sık değinilmektedir. Gece baskınları sevilen taktiklerden biridir: **Ve gittim ve Piggainareşşa kentini yatağında bastım, insanlarını, sığır ve koyunlarını yakaladım. Ve ona sahip oldum; ülkeyi ise yaktım.** Gizlice yapılan yürüyüşlerde tanrıların da yardımlarını esirgemedikleri belli olmaktadır: **Ve gündüzleri geceler yaptım. Orduyu cebri yürüyüşle yürüttüm. Ve ben Büyük Kral, askerler ve arabalı savaşçılarla birlikte gizlice**

scanfan

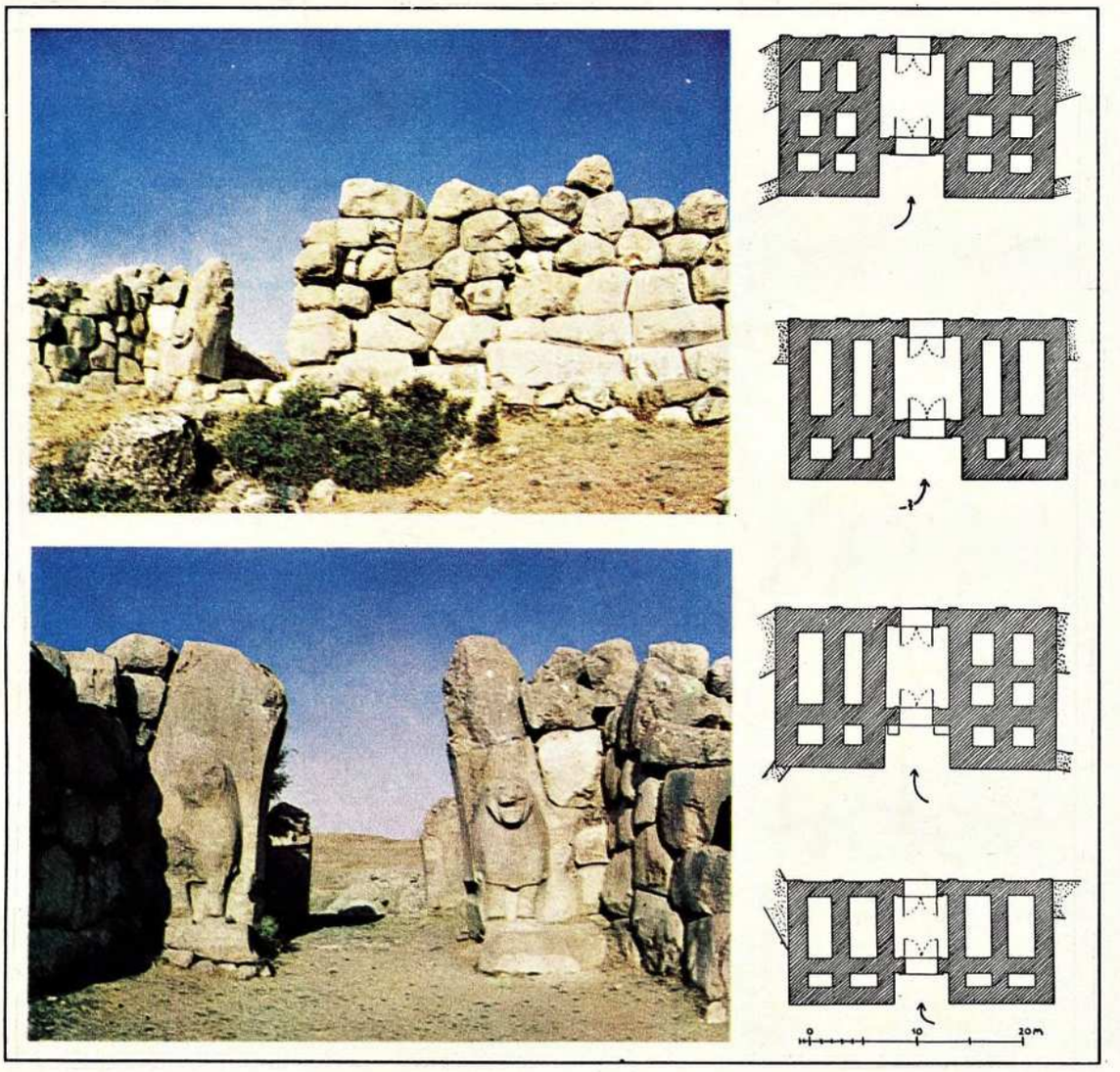

Sol üst: Boğazköy Aslanlı Kapı ve sur bedenleri. Alt: Aynı kapıdan Aslan heykelleri. Sağ: Boğazköy kapılarının planı (R.Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan).

yürüdüm. Efendim kudretli Fırtına Tanrısı bana, efendim tanrı Haşamili'yi gönderdi ve o, beni görünmez yaptı ve beni kimse görmedi. Düşmanı şaşırtmak ve baskınla gafil avlamak da Hitit krallarının övündükleri hünerlerdir: **Majeste orduyu savaş düzeninde yürüttü. Ve düşman gözcüler çıkardığından, ben Pittaggatalli'yi kuşatacak olsam, onun gözcüleri beni görürlerdi ve o beni beklemezdi ve benim elimden kaçardı. Bu yüzden, ben tam karşıt yöne, Pittapara'ya yöneldim. Fakat gece olur olmaz, geri döndüm ve Pittaggatalli'ye yürüdüm. Ve bütün gece boyunca yürüdüm; Şapidduwa eteklerindeyken gün ağardı. Güneş yükselince onunla döğüşe girdim. Pittaggatalli'nin getirdiği 9.000 kişi benimle savaşa tutuştu ve onlarla savaşıma girdim. Fakat, tanrılar benim yanımdaydılar.** Hititler düşmana baskın yapmazlarsa, düşman kaçıyor ve dağlık arazideki bölgelere sığınıyordu. O zaman düşmanı kuşatmak gerekiyordu. Eski Devlet zamanından, hatta Anitta döneminden beri kentlerin kuşatılarak, aç ve susuz bırakılarak düşürüldüğünü, belgelerden öğreniyoruz. Zalpa öyküsünde okuduğumuza göre, eski dönemlerde kuşatmalar 2 yıl gibi uzun sürelerde ancak başarıya ulaşabilirken, Şuppiluliuma'nın Kargamış'ı 7 gün sonra ele geçirdiğini biliyoruz. 1. Hattuşili'nin krallığı sırasında ele geçirilen Urşu'nun kuşatmasında koç başı ve **dağ** adı verilen araçların kullanıldığını görüyoruz. Bundan da anlaşılmaktadır ki, surlarla çevrili kentlerin düşürülmesi için kullanılan araç ve gereçler temel bakımından Ortaçağ'a değin fazla değişikliğe uğramamıştır. Dağlık bölgelerde yapılması gereken askeri operasyonların ne gibi güçlüklerle karşılaştığını bazı krallar, kendi kahramanlıklarını daha iyi belirtmek için anlatmaktadırlar, buna iyi bir örnek 2. Murşili'nin belgelerinde bulunmaktadır: **Ve ben Arinnanda Dağı'na sefere çıktım. Bu Arinnanda Dağı ise pek diktir, denize değin uzanır, ayrıca çok yüksek ve geçit vermezdir; ayrıca kayalıktır ve atlarla yukarı tırmanmak olası değildir. Fakat bütün düşman halkı** orayı işgal etmişti ve bütün yaya askerleri de yukarıdaydı. **Yukarı atlarla çıkmak olası olmadığı için, ben majeste ordunun önünde yayan yürüdüm ve Arinnanda Dağı'na yayan tırmandım. Ve (yukarıdaki) halkı açlık ve susuzluğa terk ettim. Açlık ve susuzluk onları perişan edince, onlar aşağı gelip ayaklarıma kapandılar: 'Efendimiz! Bizi mahvetme ! Bizi uyruğuna al ve bizi Hattuşa'ya götür'. Ve ben ... onları Arinnanda Dağın'dan aşağı götürdüm. Yalnız ben kendi evime 15.500 NAM.RA (=sürülen sivil tutsaklar; yukarıda sözü edilen insan gruplarından) aldım. Askerlerin, arabalı savaşçıların ... kaç NAM.RA aldığını saymak olanaksızdı.** Savaşlarda ele geçirilen ve yurtlarından sürülüp, çıkarılarak bir tür hizmetliler olarak Hatti ülkesine yerleştirilen bu sivil tutsaklar görüldüğü gibi sadece kralın ganimeti sayılmıyor, savaşa katılanlar arasında da paylaşılıyordu. Bu verilen sayıların doğruluk derecesini bilmiyoruz. Ancak, kralların gerçekten bu denli fazla insanı tutsak aldıklarını varsaydığımız takdirde, ülkedeki nüfusun oldukça kalabalık ve yoğunluğunun da çok fazla olduğunu kabul etmemiz gerekecektir ki, herhalde bu sayıları abartma olarak değerlendirmek bu açıdan daha mantıklı gelmektedir. Yine 2. Murşili'nin yıllıklarında verilen şu sayı kanımızı doğrulamaktadır: **Ve ben, majestenin, yenilenlerden saraya götürdüklerim, toplam olarak 66.000 NAM.RA'dır. Hattuşa beylerinin, yaya askerlerin ve arabalı savaşçıların götürdükleri sivil tutsaklar, sığırlar ve koyunların miktarını saymak olanaksızdı.** Eğer bu sayılar abartmalı değilse, o zaman, kralın **evime** ya da **saraya** götürdüğü sivil tutsakları gerçekten sarayında kullanmadığı, bunları ülke içinde bulunan kendi arazi ve diğer mülklerine dağıttığı düşünülmelidir ki, yine de miktar

scanfan

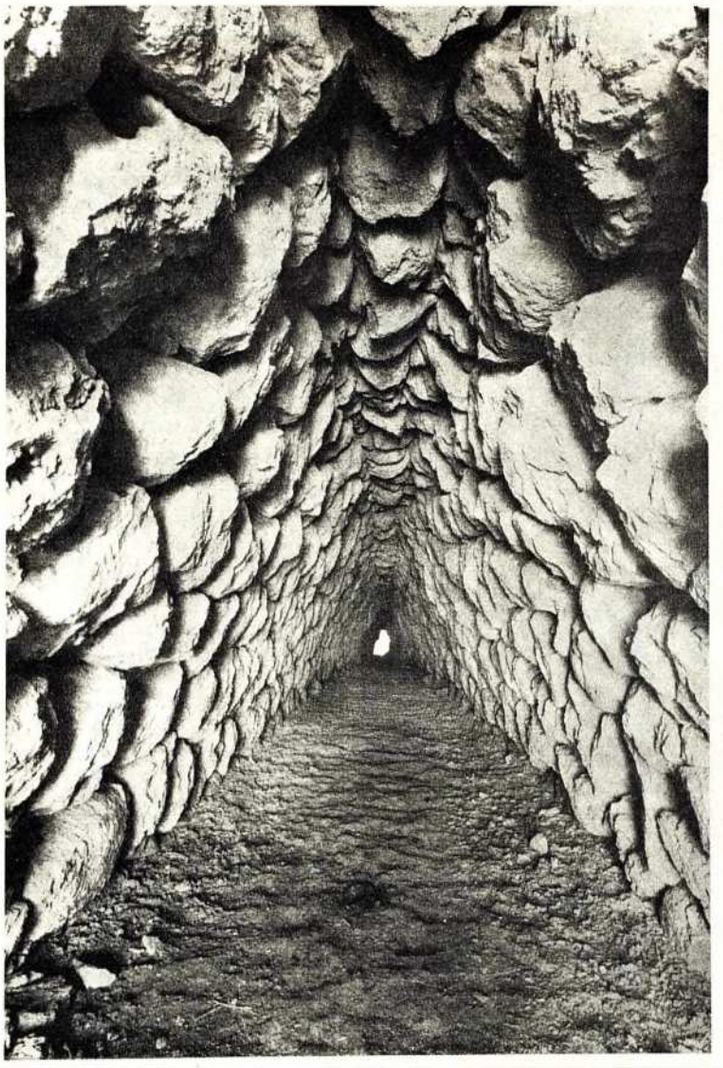

oldukca kabarıktır.
Askeri operasyonlar sırasında tanrılara ve tapınaklara saygı gösterildiğine, Şuppiluliuma'nın Kargamış seferinde değinmiştik. Yalnız tanrıların ve tapınakların her zaman saldırılardan korunmadığını, Anitta'nın Zalpa kralı ile yaptığı savaşlarda, tanrı yontusunun iki düşman kent arasında el değiştirdiğini ve 1. Hattuşili döneminde gerçekleştirilen Kuzey Suriye seferlerinde ise, özellikle değerli madenlerden yapılma tanrı' betimlerinin Hatti ülkesine götürüldüğünü unutmamalıyız. Ancak, Hattuşili'nin, yendiği ülkelerin tanrılarını, kendi ülkesindeki tanrıların tapınaklarına koydurması da bir bakıma, hem bunların saygınlığının fazla zedelenmediği, hem de bu ülkelerdeki tanrıların da Hitit pantheon'una alınarak kutsandığı anlamına gelmektedir. Babası gibi 2. Murşili de aldığı ülkelerdeki tapınaklara dokunmadığını belirtmektedir: **Hurna ülkesine sefere çıktım ve Hurna kenti ile ülkesini yıktım. Hurna'daki Fırtına Tanrısı tapınağına ise dokunmadım; onu yağmalamadılar. Arta kalan (yani savaş sırasında ölmemiş olan demek istiyor) tapınak görevlilerine de zarar vermedim, onlar orada oturmayı sürdürdüler.**
Savaşların, **uyruğumdan olanları alıp götürdün, bana ait kentlere zarar verdin** ya da **düşmanla birlik oldun** biçiminde metinlerde anlatımını bulan ve görünen nedenlerinin altında, sürekli yeni topraklar, bu topraklardaki ürünler, hayvan varlığı ve insan gücü ile değerli madenlerden yapılmış eşya, silah gibi ganimetler ele geçirme, yani başka bir deyişle, ekonomik bakımdan güçlenme istekleri yattığı gerçektir. Savaşlardan önce düşman ülkenin kralına bir mektup yazılarak, bu gibi nedenlerin sayıldığı ve sonra da meydan okunduğunu görmüştük. Hititler'in savaşma nedenleri arasında Kaşkalar'ın düşmanca tutumlarının özel bir yeri vardır. Kaşkalar, sürekli saldırılar sonucu Hitit ülkesinin özellikle kuzey bölgelerini ekonomik açıdan zayıflatmalarının yanında, Nerik gibi Hititlerce çok önemli bir dinsel merkezi işgal altında tutuyorlar ve ayrıca kuzeydeki diğer tapınaklara yollanan armağanları da yağmalıyorlardı. Dinsel görevleri yerine getirememek ve Kaşkalar'ı bir türlü denetim altına alamamak, Hititlerce çok onur kırıcı bir olaydı ve bu sürekli bir savaş nedenini oluşturmaktaydı. Arnuwanda ve Aşmunikal döneminde kral ve kraliçenin tanrılara nasıl yakardıkları hatırlanacaktır. **Savaştan önce yapılan ayin** olarak tanınan bir belge de bu bakımdan ilginçtir ve savaşta tanrıların desteğini sağlamanın ne denli önemli olduğuna inanıldığını bir kez daha vurgulamaktadır: **Düşman ülkesinin sınırında bu ayini icra ettiklerinde, o (= herhalde rahip) Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na ve Fırtına Tanrısı'na, tanrı İnar ve bütün diğer tanrılara, tanrı Telipinu ve Durmitta kentinin diğer bütün tanrı ve tanrıçalarına ... ve bütün dağ ve ırmaklara bir (er) koyun kurban eder. Bir koyun ise, tanrı Zithariya'ya kurban edilir. Sonra şöyle söylerler: 'Bak! Zithariya bütün tanrılara yalvarıyor. Zithariya'yı kutsamak çoktandır hazırlanan kurbanlar, ülkeler kargaşà içine düştüğünden, yapılamıyor. (Yoksa), oralarda onun için bayramlar düzenlenecekti. Şimdi ise, Kaşkalar onları (= o ülkeleri) aldılar. Kaşkalar savaşa başladılar. Onlar kendi güç ve kudretleriyle böbürleniyorlar. Ey tanrılar! Onlar sizi hafife alıyorlar. Bakın! Zithariya bütün tanrılara başvurup, yakınmalarını sizin huzurunuza getiriyor. Hüküm verin, ey siz, tanrılar! Bunu tanrıların görevi sayın. Bu insanlar (= Kaşkalar) tarafından alınan sadece Zithariya (tapınağı) değildir. Onlar (= tapınaklar) bütün tanrıların elinden alınmıştır; Arinna'nın Güneş Tanrıçası'ndan, Fırtına Tanrısı'ndan, İnar'dan, Telipinu'dan, hepinizden, tüm tanrılardan**

scanfan

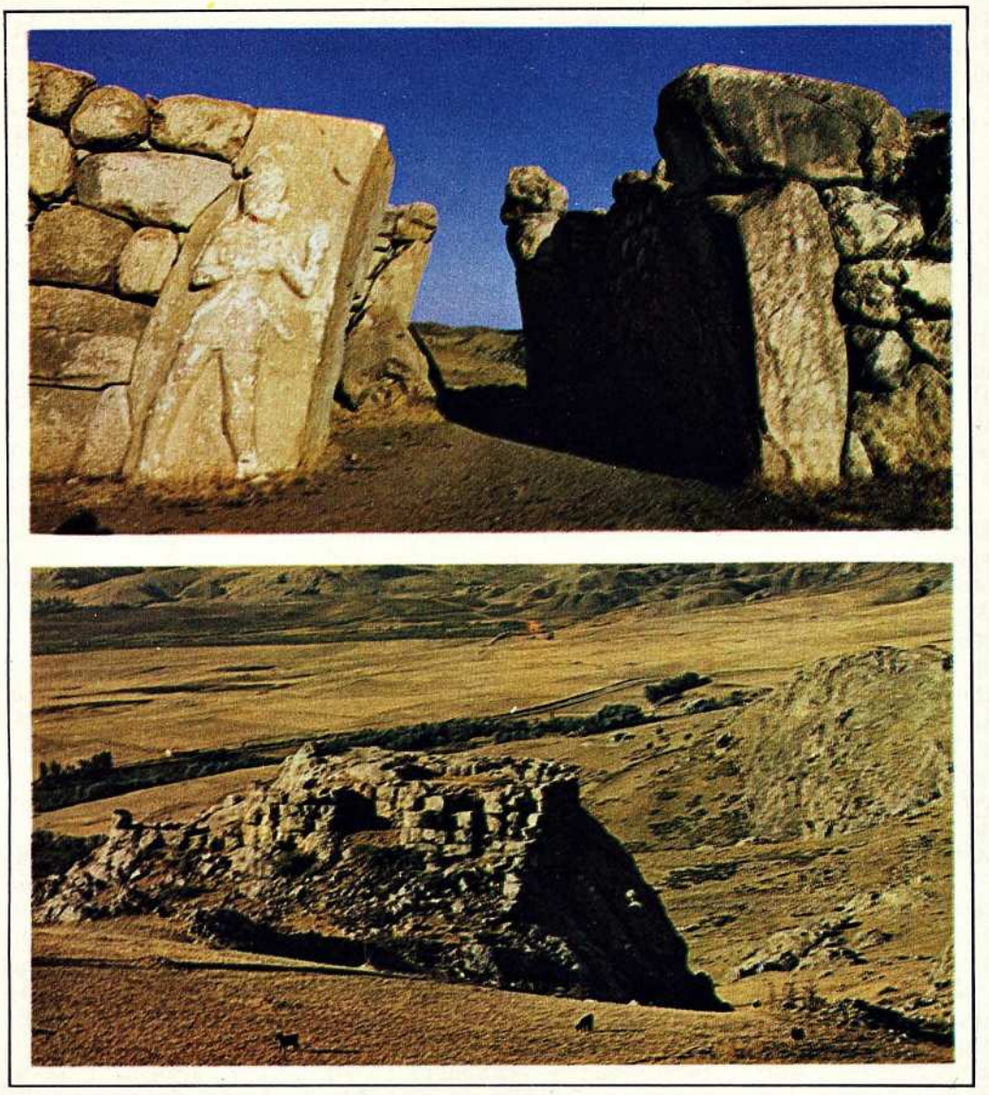

Üst: Boğazköy Kral Kapısı. Alt: Boğazköy Yenicekale'den bir görünüm. Yan sayfa: Boğazköy Yerkapı'daki poternin içten ve dıştan görünümü (E.Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

alınmıştır. Sizlerden kentler de alınmıştır... Zithariya'nın (yakınmaları) hakkında hüküm verirken, kendi hakkınızda da hüküm vereceksiniz! Kaşka ülkesini yok edin, ey tanrılar! Her tanrı kendi tapınağını düşünsün ve onu geri alsın! Zithariya da kendi tapınağını geri alsın!... Halk onun bayramlarını yine kutlasın!' Ve sonra şöyle konuşur: 'Ey Kaşka ülkesinin tanrıları! Sizleri de bu toplantıya çağırdık. Gelin, yiyin, için! Size karşı yaptığımız suçlamaları duyun! Hatti ülkesinin tanrıları size hiçbir şey yapmadılar... Fakat siz, Kaşka ülkesinin tanrıları, savaşı başlattınız. Sizler, Hatti ülkesinin tanrılarını yerlerinden attınız, oraları kendiniz aldınız. Kaşka halkı da savaşa başladı. Hititler'in elinden kentlerini aldınız, onları tarlalarından, arazilerinden sürdünüz, bağlarından çıkardınız. Hatti ülkesinin tanrıları ve Hitit halkı kanlı bir öç istiyor. Hatti ülkesinin tanrıları ve Hitit insanlarının öcü sizi etkileyecektir, Kaşka ülkesinin tanrıları ve insanları! ... (Bundan sonra Hitit ordusunu günahlarından arındırmak için bir ayin yapılır)... (İşini) bitirince, yeniden Hatti ülkesinin tanrılarının huzuruna gider ve onlar ekmek ve eti yerler. Hatti tanrılarına, Ordunun Fırtına Tanrısı'na ve Savaş Tanrısı'na (= adı Wurunkatte) kurban sunar, onlara uygun miktarda içki sunar. Sonra (rahip) ayinde kullanılan gereçleri ve koyun derilerini alır. Sonra orduya dönerler ve böylece savaşa giderler. Bu metinde Kaşka tanrılarına da seslenilmesi ilginç bir noktadır. İnsanların alınyazıları gibi, savaşların alınyazılarını da tanrıların belirlediğini gösteren bu metin, Hitit düşüncesini çok iyi yansıtmaktadır. Anlaşıldığına göre, savaşlarda bir hak ve haksızlık söz konusudur ve haklılığını bir **tanrılar mahkemesinde** de kanıtlayan taraf, tanrıların yardımıyla galip gelmektedir.

Kral doğrudan doğruya tanrıların yardımını sağladığına inandığı gibi, tanrıların savaş sırasında bazı doğa olayları aracılığıyla kendisine yol gösterdiğine de inanırdı. Örneğin, 2. Murşili'nin yıllıklarında, ordusunun yürüyüşü sırasında, önlerine çıkan bir kuşun uçuşunu, tanrının kendilerini tuzağa düşmekten koruyan bir uyarı işareti olarak yorumladığını görüyoruz. Yine aynı kralın Arzawa seferlerinin 3. yılında, Fırtına Tanrısı yine savaşa müdahale ederek, gücünü göstermiş ve gönderdiği bir yıldırım sonucu düşman kral hastalanmıştır. Diğer yandan, harekatın nasıl yapılması gerektiğini, tanrıların hangi yolu ya da savaş biçimini önerdiklerini anlamak için de fallara başvurulurdu. Özellikle, dindar bir kral olan 3. Hattuşili dönemindeki seferlerde hemen hemen her saldırı için böyle fallar düzenlenmiş olduğunu öğreniyoruz. Kaşkalar'a karşı girişilen seferlerden birinde kral ve ordunun Haharwa Dağı'nda gecelemesi uygun muydu? Orduda bir salgın hastalık çıkabilir miydi? Majeste, Tizilima kentinin insanlarına yaklaşacaktı; tanrıların buna izni var mıydı? Bu gibi sorular fal konusu yapılıyor ve bu fallarda elde edilen olumlu ya da olumsuz yanıtlara göre hareket ediliyordu. Kralın kendisinin değil de, generallerinden birinin komuta ettiği seferlerde de kral, sonucun ne olacağı fallar aracılığı ile öğrenmeye çalışıyor ve elde ettiği tanrısal işaretlerin olumlu olup olmadığı hakkında komutanına bilgi veriyordu. Ancak, yardıma gelmesi antlaşmalarla hükme bağlanmış olan vasal kralların, seferin sonucunu fallarla soruşturmaya hakları yoktu! Vasaller başarıya da başarısızlığa da aynı oranda katlanmak zorundaydılar.

Hitit ordusunun gereksinmeleri kralın malzeme depolarından karşılanıyordu, fakat sefer Hatti ülkesinden çok uzakta ise, ya da kesin sonuç kısa sürede alınamayıp seferin süresi uzamışsa, o halde askerlerin gereksinmelerini elde edilen ganimetten karşılamaları gerekiyordu. Bu konuda bir notu

scanfan

yine 2. Murşili annallerinde (= yıllık) buluyoruz: **Ordu başka yöne ganimet toplamaya gitti ve tahıl ve şarap getirdi.** Anlaşıldığına göre ikmal, yağmalarla yapılmaktaydı.

Hitit ordusunda ve onlarla çağdaş diğer Ön Asya devletlerinin de ordularında süvari kıtaları yoktu. Hızlı hareketi yukarıda anlattığımız gibi, arabalı savaşçılar sağlamaktaydı. Hititler'in pek denizci bir ulus olduğunu da söyleyemeyiz. Her ne kadar, 1. Hattuşili ve 1. Murşili zamanında ülkenin denizlerle sınır olduğu Telipinu fermanında yazıyorsa da, bu çok uzun sürmemiş, Hantili döneminde Karadeniz ile ilgi Kaşkalar'ın, İç Anadolu'yu Karadeniz kıyı kesimine bağlayan yolları işgal etmeleri üzerine kesilmişti; batıda da Arzawa ülkeleri ile savaşlar, Hititler'in Ege'ye de kolayca çıkamadıklarını göstermektedir. Kizzuwatna'nın bazen Hititler'in vasali, bazen de mutlak egemenliği altına girdiği zamanlar, Akdeniz yolu ile denize açıldıklarını biliyoruz. Ugarit ve Kıbrıs (= eski adı Alaşiya) ile ilişkilerin deniz yolundan yapılması için Hititler'in gemilere de sahip olmaları gerekir. Ancak, ticaret ve taşımacılık dışında Hititler'in bir deniz gücüne sahip oldukları hakkında bir tek kaynak vardır; o da İmparatorluğun çöküşüne yakın, deniz kavimleriyle Kıbrıs açıklarında yapılan deniz savaşından söz eden son kral 2. Şuppiluliyama'ya aittir. Aynı dönemde Ugarit ve Kıbrıs'ın da donanmaları olduğu, tarih bölümünde sözünü ettiğimiz bir mektuptan anlaşılmaktadır. Hitit askeri kuvvetleri içinde deniz gücü, ancak bu zamanlara yakın bir tarihte kurulmuş olabilir. Ne yazık ki, bu donanmanın gemilerinin biçim ve büyüklükleri ile ilgili hiçbir şey bilmiyoruz. Ancak bunların, daha sonraki dönemlerden tanıdığımız basit yelkenli gemilerden pek farkı olmaması gerekir. Ura kenti ile Ugarit arasında çalışan ve daha önce sözünü ettiğimiz ticaret gemileri de herhalde yine aynı türde çok büyük olmayan teknelerdi.

Hitit ordusunun temel gücünü yaya askerlerin oluşturduğunu söylemiştik. Bunların silah ve giysilerine gelince, bu konuda Mısır kabartmaları üzerinde betimlenen Hitit askerleri ile, Anadolu'daki savaşçı ya da savaş tanrısını gösteren eserlerdekiler arasında ilginç farklılıklar göze çarpmaktadır. Mısır eserlerinde Hitit yaya askerleri uzun bir entari giymiş olarak betimlenmişlerdir. Giydikleri bu uzun giysinin kolları ise kısadır. Silah olarak uzun mızraklar kullandıkları görülmektedir. Oysa savaşçı giysilerini en iyi bir biçimde gösteren Boğazköy Kral Kapısı'ndaki yüksek kabartmada, savaşçı tanrı kısa bir eteklik giymiştir. Başında, kulakları ve enseyi koruyan kanatları bulunan ve hafifçe sivriltilmiş üst ucundan arkaya doğru uzun bir sorguç çıkan bir miğfer vardır. Silahları ise, dizlerini açıkta bırakan kısa etekliğinin kemerine takılı bir kılıç ile sağ elinde tuttuğu bir baltadan oluşmaktadır. Aynı tür bir miğfer ile kısa eteklik, Acemhöyük'te bulunmuş bir **banyo kabı** üzerine boya ile yapılmış bir insan betiminde de görülmektedir. Boğazköy'de ortaya çıkarılmış, pişmiştopraktan bir çanakta da, çizilerek yapılmış bir savaşçının başında sorguçlu miğfer ve elinde kılıç bulunmaktadır. Kral Kapısı'ndaki savaşçı tanrının belden yukarısı çıplak olarak betimlenmesine karşılık, bunun üzerinde süslü bir giysi ya da zırh vardır. Bedenin alt kesimini, çanağın kırık bölümüne rastladığı için göremiyoruz. Acemhöyük banyo kabındaki insan figürü de kısa kollu bir giysi taşımaktadır; Kral Kapısı'ndaki kabartmanın ayakları çıplak olmasına karşın, ayağında sivri uçlu ayakkabılar bulunmaktadır. Bunun elinde de mızrak vardır; ancak bu mızrakla savaşmamakta avlanmaktadır. Madenden yapılmış bir heykelcilik üzerinde de yine kısa bir eteklik, ayağında ise kısa konçlu çizmeler görülmektedir; göğüs çıplak olarak gösterilmiştir. Gerek bulunduğu yer belli olmayan bu heykelcilik, gerekse Boğazköy'deki kabartma ve çizik- resimli çanak üzerindeki betim ve bunlardan daha eski bir çağa tarihlenmekle beraber, Acemhöyük kabında bulunan **avcı** figürü, Hitit asker kılığı hakkında yeterli bilgi vermektedir. Mısır kabartmalarında Hitit askeri olarak betimlenenlerle bunların arasındaki fark nereden kaynaklanmaktadır? Burada iki olasılık söz konusu olabilir; ya Kadeş Savaşı'na sürülen Hitit kuvvetleri arasında çeşitli bölgelerden ve vasal krallardan yardım olarak gelen değişik etnik öğelerin giysileri değişiktir ve Mısırlılar bunlardan sadece bir tanesini betimlemeyi uygun görmüşlerdir; ya da Hitit ordusunda kısa kollu uzun giysi, sıcak bölgelerde savaşa giderken kullanılmış olan bir tür tropikal üniformadır. Bunlardan birinci görüş, tarihsel gerçekler göz önüne alınırsa daha inandırıcıdır. Hatırlanacağı gibi, Kadeş Savaşı'nın kesin bir sonucu yoktur. Mısır ordusu başarılı olamamış, Hitit güçleri Mısır askerlerini yandan vurmuşlardır; ancak Mısır kuvvetleri Hitit karargahına saldırabilmiş ve Hitit askerinin bir bölümünü tutsak alabilmişlerdir. Bu tutsaklar ise, belki de vasal krallardan birinin gönderdiği yardımcı askerlerdir ve kendilerine özgü silah ve giysilerle donanmışlardır. Gerçekten de, Mısır betimlerindeki Hitit askerleri olarak gösterilen insanların yüz çizgileri, daha çok sami ırkın özelliklerini yansıtırlar.

Hitit tarihine bakılırsa, Hitit İmparatorluğu'nun gerek Anadolu içinde, gerekse dışında her an düşman olmaya hazır toplumlarla çevrili olduğu ve bunlara karşı sürekli alarm durumunda bulunmaya zorunlu kaldığı anlaşılır. Bu nedenle sınırların savunması ve denetimi işine büyük önem verildiği, arkeolojik ve filolojik veriler tarafından kanıtlanmaktadır. Özellikle Kaşka saldırılarına karşı ülkenin kuzey kesiminde, Kral Hantili zamanından beri surlarla çevrili kentler yapıldığı öğrenilmektedir. Yine Yukarı Ülke'deki sınır kuvvetleri komutanlarının geniş yetkileri olduğunu belgeler bildirmektedir. Buralarda yaşayan halk, bütün yolları ve düşmanın hareketlerini dikkatle izlemek ve komutanlara haber vermek durumundaydı. Sınır komutanları ise, bu gözcülerin gereksinmelerini karşılamak ve surların ve diğer savunma sistemlerinin bakımını yerine getirmekle yükümlüydüler. Başkent Hattuşa'da görev yapan bir kent komutanı, özellikle huzursuz dönemlerde surların kapılarını denetimle görevliydi. Bu durumlarda, tarım işçileri ile hayvanlar kente alındıktan sonra kapılar kapatılacak ve nöbetler çok dikkatli tutulacaktı. Kuzeydeki bazı kentler herhalde stratejik yönden çok büyük bir önem taşımaktaydılar ki, örneğin casusluk yapmalarından korkulduğundan, tek bir Kaşkalı'nın dahi Tiliura kentine girmesi yasaklanmıştı.

Hitit savunma sisteminin en iyi örneği kuşkusuz başkent Hattuşa'da görülmektedir. Burada bütün kent, arazinin sağladığı bütün olanaklardan da yararlanılmak suretiyle, surlarla çevrilmiştir. Doğu ve batı kesimlerinde surlar Yazır ve Büyükkaya derelerinin yatakları boyunca uzanarak kuzeydeki kayalık kitlenin yakınında sivri bir köşe yapar, güneyde ise arazinin de zorladığı biçimde bir yarım daire oluşturur. Surları genel görünüm olarak dik duran bir yumurtaya benzetmek olasıdır. Surlar süreklidir ve ancak engebelerin savunma için çok önemli ve aşılamayacak engeller yarattığı yerlerde kesintiye uğrar. Böyle yerlerde yükseltiler, kayalıklar savunma sistemi içine sokulurlar. Özellikle güneyde, arazi eğiminin daha az olduğu kesimlerde ise surlar, diğer yönlerdeki gibi doğrudan kayalık ya da toprağın üzerine yapılmamış, önce arazi yapay olarak dolgu bir toprak yığması ile yükseltilerek, savunma duvarı bunun üzerine inşa edilmiştir. Bu yapay yığma en geniş yerinde 75 m.'yi bulmaktadır; yüksekliği ise 15 m. kadardır ve üzerinden bakıldığında, saldırıların gelebileceği en uygun kesim olan güneydeki araziyi içerlere kadar denetim altında tutmak olasıdır. Burada, yığmada kullanılan toprağın çıkarılmış olduğu bir hendek ve çift duvarlı savunma sistemi ayrıca dikkati çekmektedir. Toprak yığmasının eğimli kesimleri taşlarla örülerek, buradan düşmanın tırmanması güçleştirilmiştir. Diğer yandan, toprak yığmasının altından, birbiri üstüne bindirilerek sivri bir kemer biçimi verilmiş, 80 m. uzunluğundaki bir tünel aracılığı ile, düşmana ansızın baskınlar düzenlenilmesi de sağlanmıştır. Surun iç ve dış duvarlarında bulunan kuleler ile de savunma kolaylaştırılmıştır. Bunların hepsi, Hitit savunma sisteminin iyi düşünülmüş ve yetenekli mimarlar elinden çıkmış olduğunu gösteren eserlerdir. Kentin kuzeydoğusuna düşen yerde, birbirinden derin bir boğazla ayrılmış iki kaya kitlesi üzerinde kurulmuş olduğu kalan izlerden anlaşılan bir köprü

scanfan

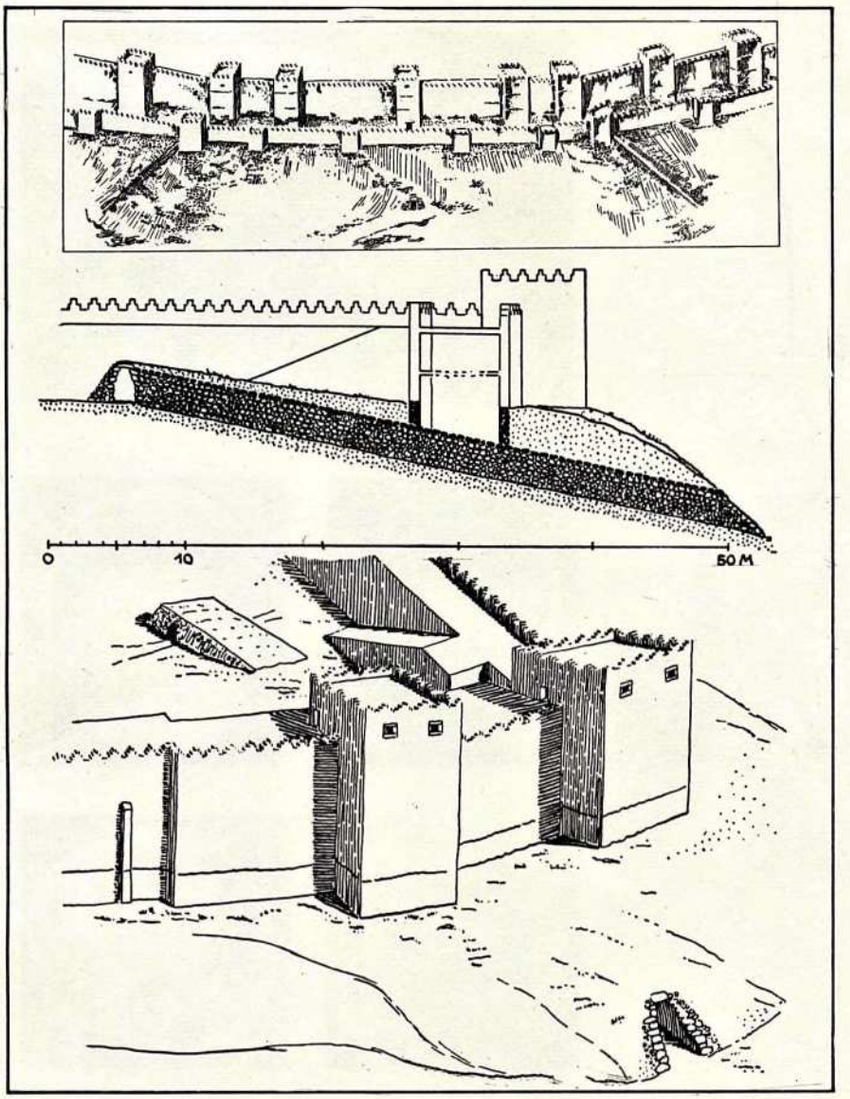

Üst: Boğazköy Yerkapı surlarının rekonstrüksiyonu. Alt: Alişar poterni, kesiti ve rekonstrüksiyonu.

de bu hayret verici mimarlık eserlerindendir. Kentin savunması sadece çepeçevre uzanan bu surlara bırakılmamıştır. Kentin iç alanı da bir kent suru ile, kuzeyde aşağı kent, güneyde ise yukarı kent olarak ikiye ayrılmıştır. Daha önce sözünü ettiğimiz kral sarayı ve diğer yönetim binalarının üzerinde bulunduğu Büyükkale'den kuzeybatıya doğru, Kızlarkayası'nın eteğinden geçerek uzanan ve yine bir toprak yığması üzerine inşa edilmiş bu sur da **potern** adı verilen 5 adet tünel aracılığı ile aşağı ve yukarı kentleri birbirine bağlamaktadır. Ayrıca güney kesimde, yani yukarı kentlerdeki doğal engebeler olan, kayalıklar da (Yenicekale, Sarıkale gibi) bağımsız birer kale haline sokularak, surların düşman kuvvetleri tarafından aşılması halinde, bunlardan da güçlü bir savunma noktası olarak yararlanılması düşünülmüştür. Büyükkale de başlıbaşına bir müstahkem yer durumundadır. Hattuşa surları üzerinde altı kapı görülebilmektedir. Bunlardan başka kentin en kuzeyinde 2 kapı yeri daha tahmin edilebilmektedir. Kapıların savunma sistemi içinde önemli bir yeri vardı. Kapılar, sadece kente giriş çıkışı sağlayan duvar kesintileri olarak kabul edilmemelidir; buraları, aynı zamanda sur sistemi içindeki en zayıf noktalardır. Dolayısıyla, kapıların o biçimde yapılması gerekir ki, barış zamanında giriş-çıkışı sağladığı kadar, savaş anında da düşmanın kolayca kente girmesini önlesin. Boğazköy'deki kapılardan 3 tanesi, kapı çerçevelerine işlenmiş olan betimlere göre **Sfenksli Kapı, Aslanlı Kapı** ve daha önce sözünü ettiğimiz **Kral Kapısı** olarak bilinirler. Bunlardan sonuncusu üzerinde yukarıda anlattığımız bir savaşçı tanrı kabartması varsa da, ilk kazı dönemlerinde bunun bir kral olduğu sanılarak, kapıya **Kral Kapısı** adı verilmiştir; diğerlerinin adından da anlaşılacağı gibi, çerçevelerinde aslan ve sfenksler bulunur. Bunların genel özelliği, girişin ekseni üzerindeki, dikdörtgen planlı ve kule tarzında, surlardan daha yüksek yapılmış bir oda ile, bu yapının iç ve dışa bakan yüzlerinde, çerçeveleri büyük ve tek parça taşlardan yapılmış, parabol biçimde kemerli girişlerden oluşmalarıdır. Dışa bakan kemerli geçit biraz içeri çekilerek, buraya giren düşmanlara, iki yandan saldırabilmek amaçlanmıştır. Ayrıca, kapıya yaklaşan rampa bazı hallerde sur duvarına paralel yapılmıştır ki, düşman kapıya doğru yöneldiğinde, yandan savunma güçlerine hedef olabilsin. Kapı odasının iki yanında birden geçit bulunması ise, yine düşmanın bu aralıkta yok edilmesini sağlamak içindir. Kapı kanatlarının oturduğu mil taşları ve bunları arkadan kapatan sürgülerin, yan duvarlarda girdiği deliklerin durumundan, kapıların her iki yandan da kapı odasının içine doğru açıldığı anlaşılmaktadır. Bunun savunma açısından önemi vardır, çünkü dış kapıyı açmayı başaran düşman, içteki kapıyı açabilmek için geri çekilmek zorunda kalıyordu ki, bu da odanın içinde ve önünde bir kargaşanın oluşmasına ve Hitit kuvvetlerinin onları yandan ve yukarıdan avlamasına neden oluyordu. Böylece, kule tarzında yükselen kapı yapısı, içindeki oda ve her iki yanındaki kapı kanatları bir bütün oluşturuyor ve sur kapısı gerektiğinde kendini şiddetle savunabilecek bir burç halini alıyordu. Hattuşa, İmparatorluk döneminde bu tür birinci sınıf bir savunma sistemine sahip başkentti. Bunun dışında Hatti ülkesinde benzer birçok müstahkem kent bulunduğunu, yapılan kazılar ve eldeki metinler göstermektedir.

4. EKONOMİ

Hititler'de toprak önce tanrıların, sonra kralındı ve kral istediklerine arazi bağışlayabilir ve karşılığında onu bazı yükümlülükler altına sokabilirdi. Buna karşılık özel mülkiyet

scanfan

Sol üst ve alt: Boğazköy surları üzerindeki köprünün kesit ve rekonstrüksiyonu (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Sağ üst: Bir küp parçası üzerindeki silindir mühür baskısı. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul. Alt: Çeşitli damga mühür baskıları.

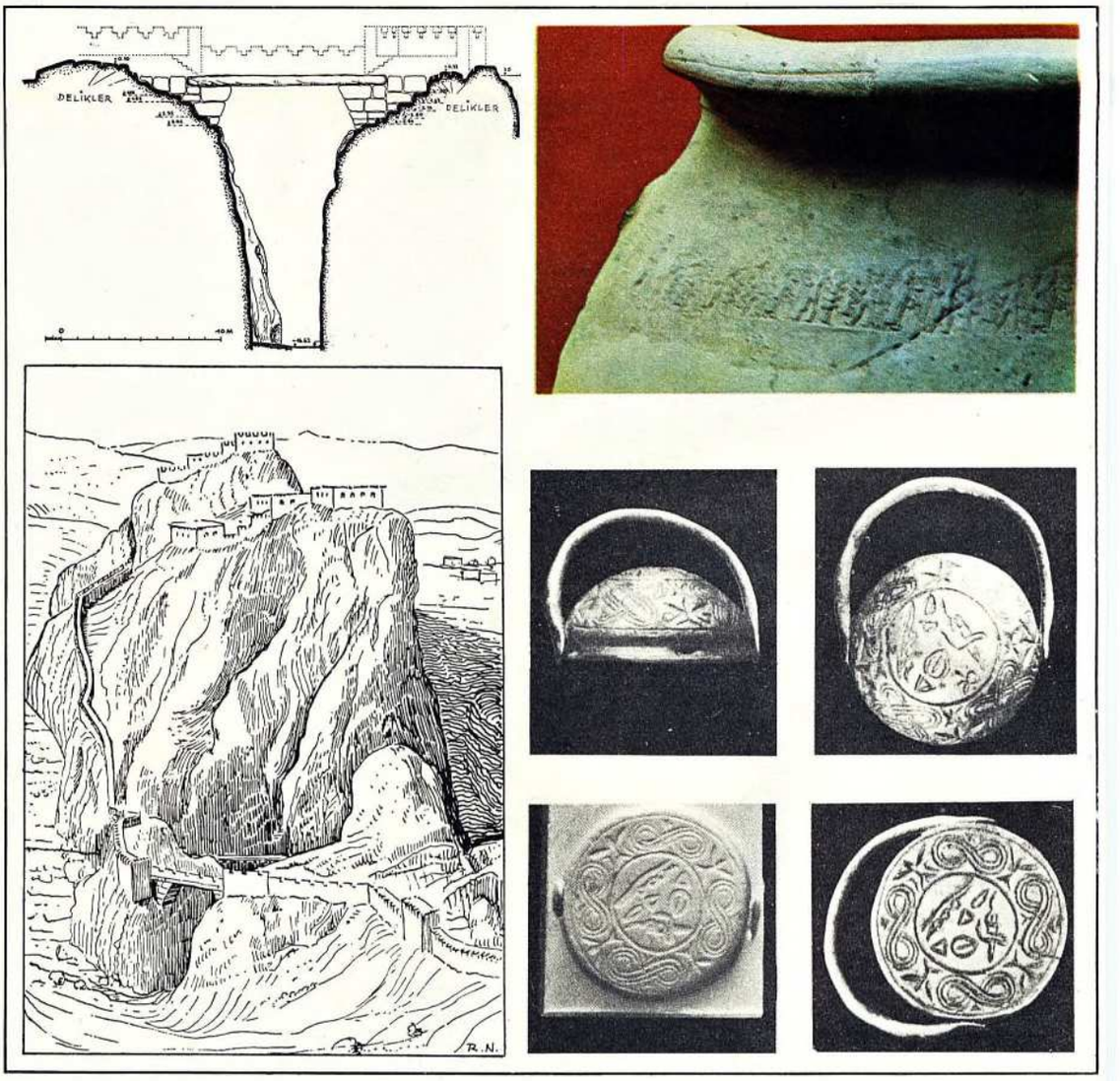

de vardı. Fakat bu gibi bağımsız çiftçilerin sayısı herhalde fazla değildi ve buna tam bağımsızlık ta denemezdi. Çünkü belgelerden öğrenildiğine göre, herkes için zorunlu çalışma, yani bir tür angarya uygulanabiliyordu. Bir belgeye göre bağımsız çiftçiler, 4 gün kendileri için, 4 gün ise kendi tarlaları yakınında bulunan bir tımar arazisi için çalışacaklardı. Herhalde en büyük toprak sahipleri olan saray ve tapınakların arazilerinde sürekli çalışacak tarım işçileri de vardı. Ne yazık ki, toplumun sosyo-ekonomik yapısını daha iyi aydınlatabilecek yazılı belgelerden yoksunuz. Ama, tarım kesiminde durumun aşağı yukarı özetlemeye çalıştığımız biçimde olduğunu söyleyebiliyoruz. Aynı belirsizliğe Hitit toplumundaki tabakalanma konusunu işlerken de değinmiştik. Bu bakımdan, yeterli belge bulunmadıkça bu konularda bildiklerimizi belirli kalıpların içine sokmanın, zorlama olacağı kanısındayız.

Hatti ülkesinin ekonomisi, tarım ve hayvancılık üzerine kurulmuştur. Tahıl türleri arasında ilk sırayı arpa ve buğday tutmaktadır. Bunlardan, metinlerde adları geçen pek çok ekmek çeşidi yapıldığı gibi, ekşitme yoluyla da bira gibi içkiler üretiliyordu. Yaygın olarak görülen kültür bitkilerinden biri de üzümdü ve bundan da şarap üretilmekteydi. Metinlerden anlaşıldığına göre ekmek, şarap ve bira, ana besin maddelerini oluşturuyordu. Bunun yanında kısıtlı bölgelerde yetiştirilmiş olsa da, zeytini de saymak gerekir. Bundan yağ bitkisi olarak yararlanıldığı metinlerden anlaşılmaktadır. Metinlerde susamdan söz edilmekle birlikte, tarımının yaygınlık derecesi hakkında bilgimiz yoktur. Diğer yandan, fasulye, nohut ve bezelye türünden baklagillerin üretiminin de yapıldığını öğreniyoruz. Hitit dönemi Anadolusu'nda yetiştirilen başlıca meyvelerin elma, kayısı ve incir olduğunu da biliyoruz. Tarım doğa koşullarına, yağışlara bağlı bir iş olduğundan ve ilkel araçlarla yapıldığından, Hatti ülkesinde zaman zaman **açlık yılları**'nın hüküm sürdüğü metinlerde yazılıdır. Tarih bölümünde, Hitit Devleti'nin son yıllarında bütün Ön Asya'da böyle bir açlık görüldüğüne ve Hititler'in dış ülkelerden tahıl yardımı almak zorunda kaldıklarına değinmiştik.

Tarım yanında ikinci bir iş olarak hayvancılık yapıldığı gibi, Anadolu'nun bazı bölgelerinde geçimin sadece bundan sağlandığı düşünülebilir. Hayvancılık tarım alanına yardımcı olduğu gibi, süt, et, deri ve yün üretimi için de gerekliydi. Hayvan varlığının çokluğu ülke için zenginlik kaynağı sayılmaktaydı; krallar yaptıkları başarılı askeri seferlerde elde ettikleri sığır ve koyunların sayısını bu bakımdan övünçle bildiriyorlardı. Metinlerden, Hititler'in, sığır, koyun ve keçi yanında eşek ve domuz yetiştirdiklerini de öğreniyoruz. Askeri amaçlarla at beslendiğini ise, önceki bölümde görmüştük. Hatti ülkesinde balın da önemli bir besin maddesi olduğunu yasalarda arıcılıkla ilgili hükümler bulunmasından anlıyoruz.

Hititler döneminde, daha önceki Asur Ticaret Kolonileri çağında da olduğu gibi, bakır ve tunç en çok kullanılan madenlerdi. Demir ise, henüz günlük yaşamda kullanılmıyor ve çok değerli sayılıyordu. Anitta metninden hatırlanacağı gibi, adı geçen krala verilen demir bir taht ve demir bir asadan çok değerli armağanlar olarak söz ediliyordu. Anadolu'da demir filizleri çok olmasına karşılık, bunu eritebilmek için gerekli olan yüksek ısı ve arıtma tekniği yaygınlaşmış bir teknoloji olmadığı için demirin değeri yüksekti. Yazılı belgelerde demir kılıç, demir tablet ve hatta demirden yapılmış tanrı ve hayvan heykellerine değinilmesine karşın, çeşitli yerlerdeki yapılan kazılarda bu tür büyük eşyalar bulunmamıştır. Bunların, Hitit Devleti'nin yıkılışın-

scanfan

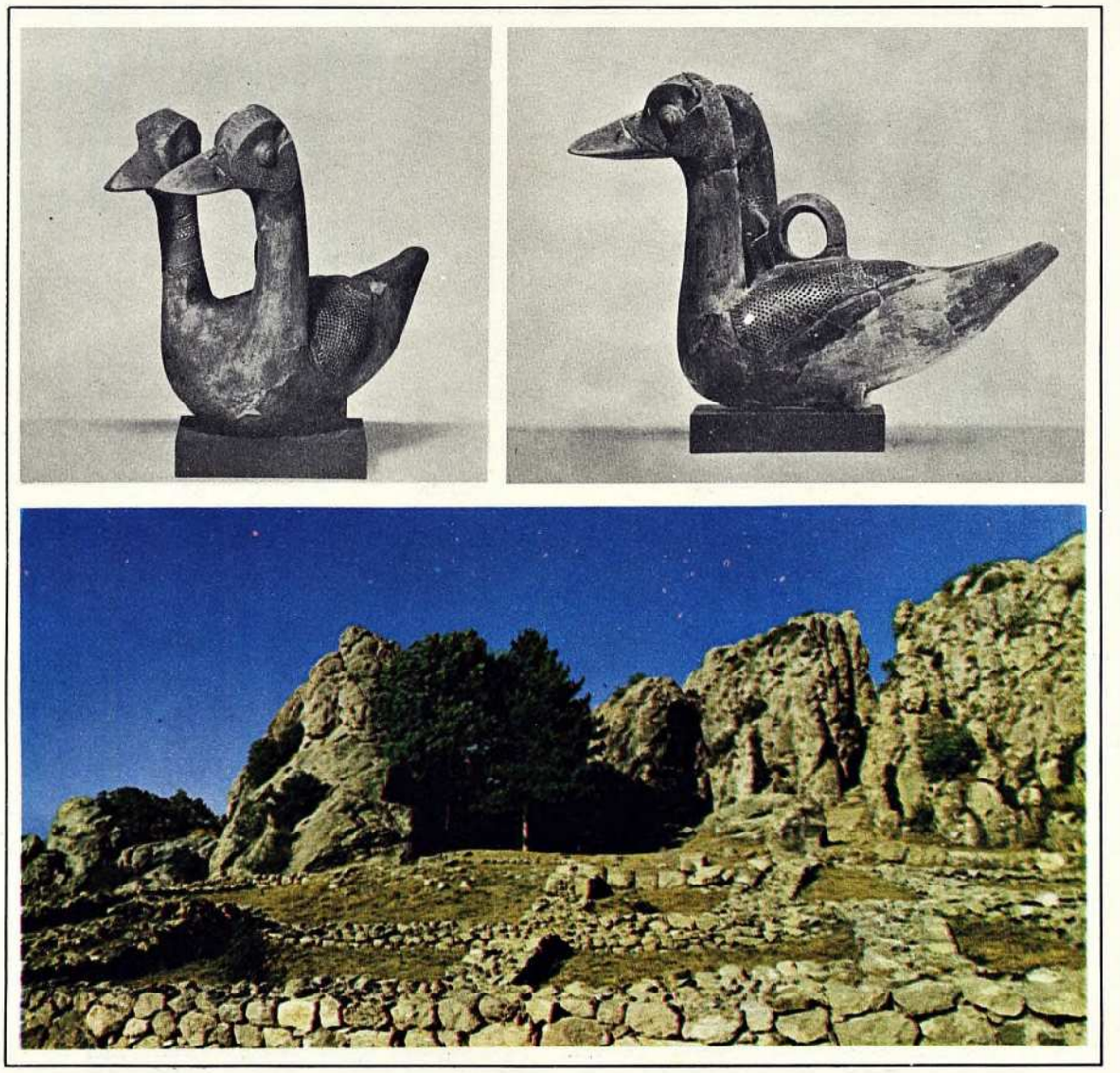

Üst sağ ve sol: Çift başlı ördek biçiminde pişmiştopraktan bir kap. Boğazköy'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara. Alt: Yazılıkaya'dan bir görünüm.

dan sonra gelen istilacı güçler tarafından eritildiği ve yeniden kullanıldığı düşünülebilir. Zaten bütün madeni eserler için bu varsayım geçerlidir. Madenler, yeniden kullanıma uygun maddeler olduğundan, bir devleti yıkan ya da bir kenti ele geçirenler, yeniden maden arama ve işleme yerine, ganimet olarak ele geçirdikleri eşyayı eriterek, kendi zevk ve gereksinmelerine göre, bunlardan yeni şeyler yapmayı kuşkusuz daha kolay bir yol olarak benimsiyorlardı. Bu yüzden bir kazıda, herhangi bir döneme ait bir yerleşme yerinde az maden bulunması, o çağda az maden kullanılmış olduğunu kanıtlamaz. Madeni eşya her zaman yeni gelenlerin ele geçirmeye çalıştığı, oradan oraya götürülen ve söylediğimiz gibi sürekli biçim değiştiren bir ganimet türüydü.

Taş işçiliği de Hititler döneminde oldukça gelişmiş bir sanattı. Yalnız bunu daha ilerde anlatacağımız, binaların dış yüzlerinde bulunan kabartmalardan ya da kayalar üzerine yapılan hiyeroglif yazıtlar ve yontuculuk eserlerinden değil, yaygın olarak kullanılan mühürlerden de anlıyoruz. Genellikle serpantin, diyorit ve hematit gibi taşlardan yapılan mühürler gerçekten büyük bir ustalık göstermektedir. Bunlarda üzerindeki hiyeroglif ve çiviyazılı lejandlar kadar, insan ve hayvan betimlerinde de en ufak ayrıntıların dahi gayet güzel belirtildiği hemen dikkati çekmektedir. Mezopotamya'da ve Hitit öncesi Asur Ticaret Kolonileri çağında Anadolu'da daha çok silindir mühürler kullanılmakta iken, Hititler yaygın olarak damga mühürleri yeğlemişlerdir. Bunların çoğunluğunu yarım daire biçimli tunç bir sap geçirilerek kullanılan iki yüzü hafif dışbükey olan **düğme** mühürler oluşturmaktadır. Sapları da taştan yapılan ve yalnız basılan yüzler değil kenarları da işlenmiş mühürler daha az ele geçmektedir. Aynı biçimde madeni mühürler de vardır. Bunlar, küçük eşyaların yapımında gerekli yetenek ve ustalığın Hititli sanatçılarda ne denli gelişkin olduğunun kanıtlardır.

Keramik eşyanın yapımında da aynı ustalığı izlemek olasıdır. Gerçi Hititli çanak-çömlekçiler genellikle tek renkli ve üzerleri boya ile bezenmiş olmayan kap türlerini yeğlemişlerdir ama, ortaya koydukları eserler biçim ve oranları açısından üstün niteliktedir.

El işçiliğinin tahta ve deri gibi, zamanla ve hava etkileri ile günümüze değin gelememiş maddelere nasıl uygulandığını kanıtlayan belgeler ne yazık ki elimize geçmemiştir. Dokumacılıkla ilgili olarak da, yazılı belgelerden giysi ve kumaş adlarından başka bir şey öğrenemiyoruz; bunlara ait maddi belgelerden de yoksunuz.

Asur Ticaret Kolonileri çağında yoğun olduğu anlaşılan ve uluslararası bir nitelik taşıyan ticaret ve kara taşımacılığı, belki de Anadolu'daki etnik ve siyasal durumun değişmesi sonucu, Hitit döneminde canlılığını yitirmiştir. Hitit Devleti'nin ortaya çıkışı ile birlikte merkezi bir otoritenin kurulması, eski ticaret örgütlenmesinin kent beylerine bağlı olan çıkar ilişkilerini değiştirmiş olmalıdır; Hitit kralları kendi topraklarında yabancıların kazanç sağlamalarına olasılıkla izin vermemişlerdi. Diğer yandan merkezi otoriteye paralel olarak, devletin kendi gereksinmelerini kendi karşılaması gereği ortaya çıkınca, ülkede çıkarılan ya da üretilen hammaddelerin, Hitit sanatçıları tarafından işlenmiş mallar haline dönüştürülmesi sağlanmış, böylece dışarıya bağımlılığın azalması ile, Asur ve diğer ülkelerle ticaret ilişkileri zayıflamıştı. Ülkede bulunmayan ya da az bulunan maddelerin, askeri seferlerde elde edilen ganimetlerle karşılanmış olmasının da bunda kuşkusuz payı olmalıdır. Hitit Devleti kurulup geliştikten sonra da, kuşkusuz ki ticaret

scanfan

Sol: Bronz erkek heykelciği, Lazkiye'den. Paris. Sağ: Bronz erkek heykelciği. Boğazköy'den. Berlin.

tümüyle ortadan kalkmamıştır. Fakat, artık yabancı tüccarlara ülkede ticaret yerleşmeleri kurmak gibi ayrıcalıklar tanınmamış, bunlarla yapılan alış-verişler devletin denetimi altına alınmıştır. Bu arada Hitit toplumu içinde de ticaret yapanlar ortaya çıkmış, ticaret yaşamının sadece yabancıların elinde bulunması da önlenmişti. Gerçi Hititler savaşçı ve tarımcı bir ulus olarak deniz ticaretine yatkın değillerdi, askerlik işlerini anlatırken, deniz gücünün ancak son dönemlerde Hitit silahlı kuvvetleri içinde yer aldığına değinmiştik. Ancak, kendileri bu konuda fazla deneyim sahibi olmadıkları için, egemenlikleri altında bulunan diğer ulusları bu işte kullanıyorlardı. Özellikle Anadolu'nun güneydoğu Akdeniz kıyısında yerleşmiş toplulukların, örneğin hatırlanacağı gibi Ura kentinin, gemi ve gemicileri, Hititler'e bağlı olarak Kuzey Suriye limanları ile ticaret yapıyorlardı. Belgelerde bunlardan **majestenin tüccarları** olarak söz edilmesi, Hitit uyruğundaki tüccarlara vasal krallıklarda bazı ayrıcalıklar tanındığına işaret etmektedir. Deniz ticaretinin Kuzey Suriye liman kentleriyle olduğu kadar, Ege Dünyası ile de ilişkili olduğunu da varsayabiliriz. Gerek kara, gerekse denizyolu ile yapılan ticaretin, devletin denetimi ve güvencesi altında yapıldığına yukarıda değinmiştik. Hitit yasalarında, Hatti ülkesinden bir tüccarın soyulması ve öldürülmesi halinde, çok yüksek bir para cezasının uygulanmasına ilişkin bir madde bulunması bunu kanıtlamaktadır. Hitit kralının, vasali olan bir ülkenin kralını Asurlu tüccarları ülkesine sokmaması hakkında uyardığı bir mektup da, yine devletin dış ticaret konusunda gerek duyulduğu anda, nasıl müdahalede bulunabileceğini göstermektedir. Bu dönemde devletin ticaret yaşamına ağırlığını koyması, anlaşıldığına göre bütün Ön Asya'da uygulanıyordu. 3. Hattuşili döneminde, Babil kralının kendi uyruğu altındaki tüccarların Amurru ve Ugarit gibi Hitit egemenliğindeki topraklarda öldürülmesinden yakındığı bir mektubu, Boğazköy arşivlerinde ele geçmiştir. Demek oluyor ki, tüccarlarının haklarını, Babil Kralı da devlet başkanı olarak korumakla görevliydi. Özetlenecek olursa, henüz büyük devletler ortaya çıkmadan önce, belirli bir özerklik çerçevesinde, bireysel şirketlerle, kent beylerinin çıkarlarına dayalı olarak yapılan uluslararası ticaret, İÖ 2. bin yılın ikinci yarısında, devletlerin doğrudan denetimleri altındaki bir iş halini almıştı.

Hitit Devleti'nde ve bütün Ön Asya'da o dönemde kullanılan değişim aracı, para yerine gümüştü. Gümüş, çubuk ya da halka biçiminde ve belirli ağırlıklarda oluyor ve alış-verişlerde geçerli oluyordu. Ağırlık birimleri ise, Babil kökenli **şekel** ve **mina** idi. Bunların oranı, ülkelere ve zamana göre değişikti. Babil'de 60 şekel bir mina ederken, Hatti ülkesinde 40 şekel bir mina ediyordu. Bunların gerçek ağırlıklarını bilemiyoruz. Fakat kazılarda bulunan, oval biçimli, genellikle hematit taşından yapılma ağırlıkların bizim ağırlık birimlerimizle tartılması sonucu, Babil şekelinin 8.4 gr., yani bir Babil minasının yaklaşık yarım kilo geldiği ortaya çıkmıştır. Buna göre Hitit minasının daha hafif olması gerekir. Daha yeni dönemlerde Kargamış kentinde kullanılan minanın 300- 360 gr olduğu saptanabilmiştir. Eğer Hitit şekeli de Babil şekeli ile eş ağırlıkta ise, bunun da 336 gr. etmesi gerekir. Oranlardaki bu fark yüzünden, yazılı belgelerde kullanılan ölçüler **Hatti tüccarlarının ağırlığı ile** biçiminde belirtilmiştir.

Bu birimlere göre, Hitit yasalarında çeşitli malların fiyatları saptanmıştır.Bu fiyatlar herhalde değişmez değildi, belki de en yüksek fiyatları gösteriyordu. Bazı malların fiyatları şöyle idi: Koyun 1 şekel, keçi 2/3 şekel, kuzu 1/2 şekel, sabana koşulan öküz 12 şekel, at 14 şekel, kosum atı 20 şekel, katır 1

scanfan

mina, yünlü koyun postu 1 şekel, yünsüz koyun postu 1/10 şekel, 1 **parisu** (= ağırlık belli değil) buğday unu 1/3 şekel, 1 **zipittani** (= büyüklüğü belli değil) sıvı yağ 2 şekel, aynı ölçüde tereyağ 1 şekel, aynı ölçüde domuz yağı 1 şekel, aynı ölçüde bal 1 şekel, bir (topak ?) peynir (= bunun için ölçü verilmediğinden biz topak olarak kabul ediyoruz; herhalde bunun kararlama bir büyüklüğü vardı) 1/2 şekel, 1 **parisu** şarap 1/2 şekel, 1 **parisu** arpa 1/4 şekel, Et fiyatları bir koyunun fiyatıyla ölçülüyordu; bir canlı koyun ile bir yünlü koyun postunun da fiyatı aynı idi. Bir tüm koyunun et olarak değeri ise,bir postun ya da bir canlı koyunun 1/10'una eşitti. Buna karşılık bir öküzün et olarak fiyatı 1/2 koyundu. Arazi fiyatları ise, şöyleydi:3528,5 m2 (= 1 **iku** ölçüsünde) sulak tarla 3 şekel, aynı ölçüde bir bağ 1 mina. Bundan anlaşıldığına göre, bağ, tarım arazisine göre daha değerli tutuluyordu. Dokuma ürünleri ise, toprak, hayvan ve besin maddelerine oranla çok pahalıydı. Bunun nedeni, belki de giyeceklerin herkes tarafından kendi ev ekonomileri içinde yapılması, zaman alan bu eşyaların hazır olarak satılması durumunda, adeta lüks tüketim maddeleri sayılmasıydı. Bu bakımdan, bir keten elbise 30 şekel, bir mavi renkli yün elbise 20 şekel, bir başörtüsü 1 şekel, bir ince gömlek 3 şekel, bir büyük keten bezi 5 şekel değerindeydi. Maden fiyatlarına gelince, 4 mina bakırın 1 şekel gümüşe karşılık olduğunu, yani bakırın bir mina'sının 1/4 şekel ettiğini öğreniyoruz.
Hititler'deki ekonomik yapı ile ilgili söyliyebileceklerimiz özetle bu kadardır. Elimize geçen maddi ve yazılı belgelerin sayısı artınca, kuşkusuz bu konudaki bilgilerimiz de daha ayrıntılı duruma gelecektir.

5. YASALAR VE MAHKEMELER

Sayıca az insandan oluşan bir toplumda, düzeni sağlayan ya bir önder , ya da bu toplum bir aile ise, ailenin başkanıdır. Bu kişi, gelenek ve göreneklere göre, bireyler arasındaki ilişkileri düzenler. Kişiler arasında çıkabilecek sürtüşmeler, eğer uzlaşma yolu ile çözülmezse, çoğunluğun çıkarlarına uygun davranılarak, taraflardan biri cezalandırılır. Önder ya da aile başkanının çıkarlarına karşı gelmek birey için söz konusu olamaz. Bütün toplum başkaldırırsa, o zaman başkan ya da önderin onlar hakkında vereceği yargılar zaten uygulanamaz; sonuçta başkanlık görevini bir başka güçlü kişi devralır. Toplumlar gelişince, bireyler arasında iş bölümü yani meslekler, buna paralel olarak da, çeşitli güçteki toplumsal tabakalanmalar ortaya çıkar. Bunlar arasındaki çıkar ilişkileri her zaman aynı doğrultuda olmaz. Farklı sosyal statülerin çıkarları çoğu zaman birbirleriyle çelişir. Örneğin, üretici malını daha fazla gümüş karşılığı satıp daha çok kazanmak ister; bunun için fiyatların belirli ölçüleri aşmaması gerekir; ya da öküzü olmayan bir çiftçi, bir başkasının öküzüne haksız yere sahiplenmek ister, bunun bir cezası olmalıdır; bir esnaf yaptığı işten hakkından fazla kazanç sağlamak ister, her işin bir değeri olmalıdır; açlık yılları sırasında bir adam, hayatta kalmasını sağladığı, yardım ettiği bir insanı ömrü boyunca kendine köle yapmak ister, yapılan iyiliğin bir bedeli olmalıdır; ya da birine kızını nişanlayan bir baba, nişanı bozarsa ne yapılacağı saptanmalıdır, bireylerden bazıları toplum kurallarının dışına çıkmak amacındadır, bunları cezalandırmak gerekir. İşte bütün bunlar, toplum düzeninin korunması için yasalar koymayı gerekli kılar. Yasanın bir başka önemli yanı da, bireyleri, toplumun adil olduğuna inandırmasıdır; yasaların olmadığı yerde adalet olmaz. Çünkü yazılı yasalar yoksa, aynı suçu işleyenlere değişik cezalar uygulanması olasılığı doğar; bu, adalet ilkelerine aykırıdır. Yazılı yasaların varlığı, bir dereceye kadar adam kayırmayı ve cezalandırmadaki keyfiliği de önler. Eşit suça eşit ceza uygulanırsa, sunulan hizmet, üretilen eşyanın değeri saptanırsa, toplumu oluşturan bireyler ve tabakalar arasındaki sürtüşmeler en aza indirilir ve kurulu düzen, kendi koşulları içinde adaletli bir biçimde işler, kargaşa çıkmaz. En kötü düzen dahi, daha iyiye varmak için kargaşadan iyi sayılır.
Hititler'de de yazılı yasaların varlığı, Boğazköy'de bulunan yazılı belgeler arasında, yasa maddelerini içeren 2 tablet ve bu tabletlerin kopyaları yapılarak çoğaltılmış paralel metinlerin ortaya çıkarılması sonucu anlaşılmıştır. Sözünü ettiğimiz bu 2 tabletin birincisi **eğer bir adam,** ikincisi ise, **eğer bir bağ** sözleriyle başlamakta ve toplam 186 yasa maddesini içermektedir. İlk tablet bireylerin hukukunu ve mülkiyetini koruyan konuları, ikincisi ise, arazi edinme ve tarım gereçlerine sahip olma ile ilgili suçları kapsamakta, bir fiyat tarifesi içermekte ve cinsiyete ilişkin cezaları saymaktadır. Tabletin kendisi ele geçmemiş olmakla birlikte, arşivde bulunmuş bir **kitaplık etiketi** üzerinde **üçüncü tablet: eğer bir adam** biçimindeki bir içerik özetinin varlığı, olasılıkla bulunan 2 tablete ek olarak bir üçüncünün daha yazıldığını kanıtlamaktadır. Hitit toplumu gibi, oldukça gelişkin bir yapıya sahip bir insan topluluğunda, oluşabilecek bütün suçları ve düzene sokulması gerekli bütün sosyal ilişkileri, sadece 186 madde ile karşılamanın olanaksızlığı açıktır. Bu bakımdan kuşkusuz, başka tabletlerin de aynı konuları ele almış olması gerekir. Ancak bazı araştırıcılar, elimizdeki yasa maddelerinin, yasa koyucu tarafından bir defada yazdırılmadığını, bunların zaman içinde karşılaşılan çeşitli suçlar ve bunlara verilen cezaların unutulmaması için yazıya geçirildiğini öne sürmektedirler. Bu yüzden onlara göre, Hitit yasalarını içeren belgeleri, Mezopotamya'daki Hammurabi, Lipit-İştar ya da Urnammu yasaları gibi bir **yasalar kitabı,** bir **codex** olarak nitelememek gerekmektedir. Bu görüşün doğruluğu ya da yanlışlığı tartışılabilir. Belgelerin eksikliği bunun olumlu ya da olumsuz sonuçlanmasına engel olmaktadır. Ancak şurası kesindir ki, Hitit yasaları değişmez bir nitelik taşımamış, toplumun gelişmesi ve kralların istekleri üzerine zamanla değişmelere uğramıştır. Gerek tabletlerde kullanılan ve **duktus** adını verdiğimiz yazı karakterinden, yazım ve dilbilgisi kurallarındaki yeniliklerden, gerekse pek çok maddede rastlanan, **eskiden** ve **şimdi** sözleriyle belirtilmiş reformlardan anlaşıldığına göre, Hitit yasaları dört aşamadan geçmiştir: 1- İlk önce geleneksel düzenlemeler toplanmış, 2- Sonra işkence cezaları (suçlunun ayrı yönlere sürülen öküzlere bağlanıp, parçalatılması gibi) yerine tazminat olarak hayvan kurbanları konmuş, 3- Ölüm cezaları kısıtlanmış ve maddi cezalar artırılmış ve sonunda 4- para cezalarının miktarında da indirimlere gidilmiştir. Bu aşamalar, 1. Murşili döneminden 4. Tuthaliya zamanına değin geçen süre içinde oluşmuştur. Yasa maddelerini içeren tabletlerde, ilk yasa koyucunun kim olduğuna ilişkin bir kayıt olmadığı gibi, maddelerde değişiklik yapan kralların adları da açıklıkla belirtilmemiştir. Bu yüzden yukarıda saydığımız aşamaları, sözünü ettiğimiz dil ve yazı özellikleri yardımıyla, böyle geniş bir zaman kesiti içinde tarihleyebiliyoruz.
Hititler'in savaş açmayı dahi bir haklılık ve haksızlık sorunu olarak gördüklerini, bu bakımdan, haklı olan tarafın savaşı kazanması için, tanrıların bu konuda yargıya varmaları gerektiğine inandıklarını, askerlik işlerini anlattığımız bölümde belirtmiştik. Bundan da anlaşılacağı gibi, Hititler'in hukuka bakış açısı, bütünüyle dinseldi. Onlara göre tanrılar, bütün varlıkların hakkını koruyan, adil ve dürüst efendilerdi. Onların adaleti, köpeği ve domuzu bile kapsıyordu. **Kendi ağzıyla konuşamayan sığır'**ın dahi haksızlığa uğramasına tanrılar izin vermezdi. Kötüyü cezalandıran tanrılardı. Hitit yasalarının yazılı olduğu tabletlerin baş tarafında bir giriş bölümü bulunmadığından, yargılama yetkisini tanrıların ölümlü insanlara nasıl verdiklerini bilmiyoruz. Fakat yeryüzünün sahibi olan tanrılar, Hatti ülkesinin yönetimini krallara verdikleri ve kralların da onların temsilcisi olarak, ülkeye egemen olduklarını söyledikleri gibi, herhalde yasa koyma yetkisini yine tanrılardan devralmış olmalıdırlar. Ne yazık ki, bu tanrısal yetkinin bir Hitit kralına verilişini betimleyen bir yazılı belge ya da bir sanat eserinden yoksunuz. Oysa Hammurabi Yasaları'nın yazılı olduğu siyah bazalt taştan yapılmış, 225 cm. yüksekliğindeki ünlü stel (dikili taş) üzerinde 71 cm.'lik bir bölüm, Babil Kralı Hammurabi'nin tanrıdan yasa levhasını alışını gösteren bir kabartmaya ayrılmıştır.
İlkel toplumlarda, ceza ile öç eşit sayılır, haksızlığa uğramış

scanfan

taraf, suçludan bunun acısını olabildiğince çıkarmak ister. Eğer haksızlığa uğrayan ölmüşse, öç alma işi akrabalarının görevi halini alır ki, bu da kan davalarını doğurur. Eğer iki taraf uğranılan zararın maddi açıdan karşılanması konusunda fikir birliğine varırsa, yapılacak ödemeye tazminat adı verilir. Devlet, öncelikle, toplum düzeninin sağlanması ile yükümlü olduğundan, bireysel öcün en aza indirilmesini ya da tamamen ortadan kaldırılmasını ister. Bu bakımdan, yasalarda rastlanan **talion** ilkesi, yani göze göz, dişe diş hükümleri, zarara uğrayanın, suçluya, kendisine gelenden daha çok zarar vermesini önlediği için, belki de öç duygularının artarak sürmesini engellemek yönünde atılmış ilk adımlar olarak kabul edilebilir. Yasa koyucu, cezanın anlamının, aynı zarara başkasının da uğraması değil, hak sahibinin uğradığı zararın giderilmesi olduğunu anlarsa, talion ilkesi yerine **eski durumuna getirme** ve **yerine koyma** ilkelerini benimser. Talion hükümleri belki korkutucu veya caydırıcıdır, fakat aslında haklıya bir şey sağlamaz. Birinin evini yakanın da evinin yakılması, iki kişinin evsiz kalmasından başka neye yarar? Hitit yasaları bu açıdan oldukça ileridir. Pek çok suçun karşılığında tazminat ödenirdi; ölüm cezaları kısıtlıydı ve bedeni sakatlama cezaları ise sadece **kölelere** verilebiliyordu. Ölüm cezalarının eski dönemlerde yaygın olduğu, bu dönemde yazılmış belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin kral, saray mutfağında görev yapanlara şöyle gözdağı verir: **Eğer (suçunuzu) gizlerseniz, sonra (suç) ortaya çıkarsa, size, karılarınız ve çocuklarınızla birlikte kötü bir ölüm (cezası) verilecektir.** Yine Eski Devlet zamanında, şimdi bize küçük görünen bazı suçlara da ölüm cezası uygulanıyordu. Bir belgede içki sunucunun, kralın istediği değil de, başka bir şarabı kralın adamlarına verdiği için, işkenceyle öldürüldüğünü okumaktayız. Yasalarda düzenlemeye gidilmeden önce de işkenceyle öldürmenin, yine fazla ağır olmayan suçlara uygulandığı belli olmaktadır: **Evvelce ekilmiş bir tarlayı bir başkası eğer yeniden ekerse, onun ensesine bir saban bağlanır ve (sabana) bir çift öküz koşulur. Bir öküzün yüzü bu yana, diğer öküzün yüzü öbür yana çevrilir. Adam öldürülür. (Sonra) öküzler de öldürülür. Ve evvelce tarlayı kim ekmişse, ona yeniden sahip olur. Eskiden böyle yapılırdı. Şimdi ise, adamın yerine bir koyun, öküzlerin yerine bir koyun alınır.** Burada ilgi çeken bir konu, adamın ölümünde kullanılan öküzlerin de öldürülmesidir. Bu, bir bakıma, ölüm cezası veren yargıçların kalemlerini kırmalarına benzetilebilir. Bir başka metinde de benzer bir duruma rastlanmaktadır: **Büyük suçlara karşı, çeşitli ülkelerde eskiden beri ne cezalar uygulanıyorsa (öyle yapılsın): eğer bir kentte suçlular idam ediliyorsa, şimdi de idam edilsin; eğer bir kentte sürgüne yollanıyorsa, yine sürgüne yollansın. Sonra kent temizlensin.** Burada da kentin temizlenmesi, dinsel bakımdan arındırılması anlamına gelir ve herhalde, idam cezasının yerine getirildiği kent kastedilmektedir. Diğer yandan, önceki bölümlerde sözü edilen sınır komutanlarına verilen bir emir olan bu metinde, çeşitli kentlerin, kendilerine özgü cezalandırma sistemleri olduğu da ortaya çıkmış olmaktadır. Demek oluyor ki, belki etnik bakımdan Hatti ülkesinden farklı olan sınır bölgelerinde Hitit yasalarından çok, yerel yasalara ya da gelenek ve göreneklere uygun davranılıyordu. Buna başka bir örnek de, Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan Azzi-Hayaşa Devleti kralı Hukkana ile yapılan bir antlaşmada bulunmaktadır. Hatti kralı, Hukkana'ya, onun ülkesindeki geleneklerin farklı olduğunu ve yakın akrabalar arasındaki cinsel ilişkilerin doğru karşılanmadığını ve bu suçu işleyenin **Hattuşa'da hayatta kalamayacağını öldürüle-**

scanfan

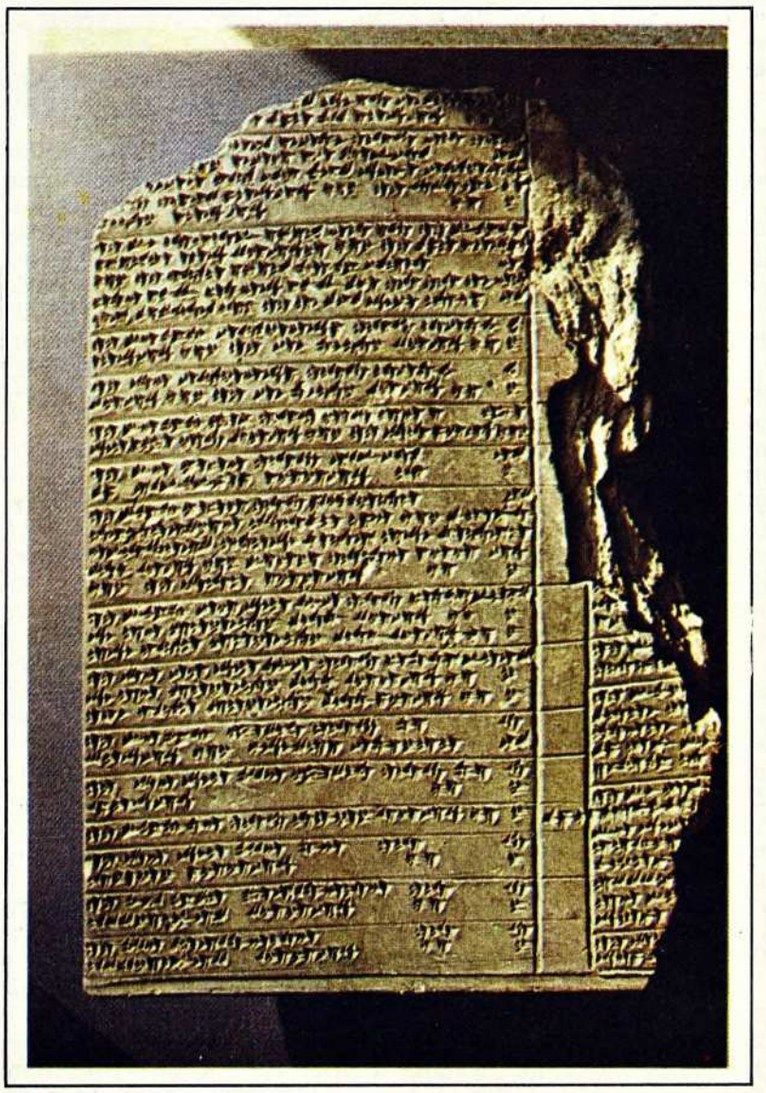

Hitit yasalarını içeren bir metin. Eski Şark Eserleri Müzesi-İstanbul. Yan sayfa sol: Hammurabi yasalarını içeren bazalt stel, Susa'dan. Louvre Müzesi Paris. Sağ: 2.Şuppiluliuma (Şuppiluliyama)'ya ait bir mühür baskısı.

ceğini ihtar etmektedir. Hitit Devleti'nin eski dönemlerinde ölüm cezasının yaygın oluşuna karşılık, hukuk reformundan sonra bunun sınırlandırıldığından söz etmiştik. Ancak, yasa maddeleri arasında yer almayan bazı suçlara, kralın bizzat bu cezayı verme hakkının yeni devirlerde, Şuppiluliuma zamanında bile saklı tutulduğunu görmekteyiz. Bu kral, haremdeki kadınlarından birisini gözetleyen Mariya adındaki bir kişiyi ölüme mahkum etmiştir. Yasalarda ölüm cezası, ırza geçme, hayvanlarla cinsel ilişkide bulunma ve devlet otoritesine karşı gelme suçlarına verilmekteydi. Fakat, eğer suçlu bir **köle** ise, efendisinin emirlerine uymaması ya da kara büyü yapması halinde de öldürülüyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bedeni sakatlama cezaları da yalnız **kölelere** uygulanıyordu. Bazı hallerde ise, örneğin bir erkeğin karısını başka biriyle suçüstünde yakalaması durumunda karısını öldürmesi suç sayılmıyordu. Fakat onu öldürmez de **kralın kapısına** götürürse ve **karım ölmesin** derse, **karısı hayatta kalır ve aşığı da hayatta bırakılır. O (= aşık), başını örtecektir.** Fakat, eğer **ikisi de ölsün** derse, ceza verme yetkisi krala bırakılıyordu; o isterse onları öldürtüyor, isterse affedebiliyordu. Bu yasa maddesinde ilgi çekici iki nokta, mahkemenin kral sarayının kapısında yapılması, ikincisi ise, hayatta bırakılan aşığın, herhalde toplum içinde utanç verici bir duruma düşmesi için, başının örtülmesidir. Hititler'de, davaların bakılması için özel bir yapının varlığına işaret edecek bir belgeden yoksunuz. Anlaşıldığına göre, başkentte bu iş için kral sarayının kapısı kullanılıyordu. Yukarıdaki maddede olduğu gibi, yalnız kralın kararına başvurulduğu durumlarda değil, fazla önemli görülmeyen bazı adli işlerde de sarayın kapısına gidiliyordu. Buradaki **sarayın kapısı** ya da **kralın kapısı** deyiminin, dilimizdeki **devlet kapısı** ya da **hükümet kapısı** deyimleri ile eş anlama geldiği düşünülebilir.

Başkent dışındaki kentlerde ise, adalet işleriyle de uğraşan **sınır bölgesi komutanı** gibi yüksek dereceli memurların çalışma yerleri ya da kentlerdeki **yaşlılar kurulu**'nun toplantı yaptıkları binalar, davaların bakılmasına yarıyordu. Bunu bir yasa maddesi daha açık belirtmektedir: **Eğer birisi, bir (başıboş) sığır, at (ya da) katır bulursa, onu kralın kapısına götürür. Eğer onu arazide bulmuşsa, yaşlılara (bildirir). Yaşlılar izin verirlerse , o zaman onu (kendisi için) işe koşabilir. Eğer sahibi tarafından bulunursa, ona (doğal olarak) sahip olur; hırsızlıktan yakalanmaz. Eğer onu yaşlılar ona (= bulana) bırakmazlarsa, o hırsız olur (= öyle sayılır).** Böyle ufak işlerde kralın yargısının gerekmemesi doğaldır. Herhalde bu gibi konularda, sarayda bulunan yetkili bazı memurlar karar verebiliyorlardı. Kral ise, insan yaşamının söz konusu olduğu davalarda hükmünü bildiriyordu. Eski Devlet döneminde, örneğin Telipinu zamanında, kralın özellikle cinayet davalarında suçluyu affetme yetkisi olmadığını, bu krala ait fermanın aşağıdaki bölümü göstermektedir: **Kan sorunu şöyledir. Kim kanlı bir iş yaparsa, 'kanın sahibi' ne derse (o olur). Eğer 'o ölsün' derse, ölecektir; eğer 'o tazminat versin' derse, tazminat verecektir: kralın bunda söz (söyleme yetkisi) yoktur.** Burada **kanın sahibi** deyimi ile, öldürülen kişinin en yakın akrabası anlatılmak istenmiştir. Demek oluyor ki, Hitit Devleti'nin ilk evrelerinde, bireysel öç gereken olaylarda kralın dahi işe karışması istenmiyordu. Oysa yasalarda sonradan hem kan davaları önlenmiş, hem de ölümle biten olaylarda suçluya idam cezası yerine tazminat ödeme cezaları verilmesi hükme bağlanmıştır. Bu tazminat, gümüş olarak değil, yasa maddelerinde **kelle, baş** olarak geçen **köle** vermekle ödenir: **Eğer biri. bir adamı ya da kadını kavga sonucu öldürürse. ona (= akrabalarına) 4 baş (= 4 kişi) verir; bunlar kadın ya**

scanfan

da erkektir. Yasalarda kasten öldürme ile kazaen öldürme arasında da ayırım yapılmış olması çok ilgi çekicidir: **Eğer insanlar kavga ederse ve biri (bu sırada) ölürse, o (= ölüme neden olan kişi) bir baş verir.** Özgür insanlarla, **köleler** arasında ayrıcalık gözetilmiş olduğuna önceki bölümlerde değinmiştik. Öldürme olaylarında da, cinayete kurban giden bir köle ise, tazminat olarak verilen **baş** sayısı yarı yarıya düşmektedir. Öldürülenin akrabalarına tazminat ödeme, suçlu yakalanamadığı hallerde dahi ortadan kalkmamaktadır. Olay yeri ekili bir tarla ise, tarlanın sahibi tazminatı ödemeye zorunlu kılınmakta, cinayet boş arazide olmuşsa, en yakın **köy** halkı bundan sorumlu tutulmaktadır. Ancak, olay yeri ile en yakın yerleşme bölgesi arasında belirli uzaklık varsa, yasada bu 3 çift saatlik mesafe olarak saptanmıştır, suçlu bulunmamış sayılmaktadır. Hitit yasalarında ölüm cezası verilen suçlarda, suçlunun ailesinin de sorumlu tutulmasına sadece bir kez, o da, kralın emirlerine karşı gelindiği hallerde rastlanmaktadır. Oysa, Eski Devlet zamanında, ufak bir hatasını saklamaya çalışan saray mutfağı personelinden birinin dahi, ailesi ile birlikte öldürüleceğine ilişkin bir örneği yukarıda vermiştik. Eğer buradaki suçu da kralın emrine karşı gelme sayarsak, kollektif sorumluluğun sadece bu konuya özel bir durum olduğu ortaya çıkar. Yasa maddeleri arasında yer almamakla beraber, başka metinler, Hitit toplumunda tanrılara karşı işlenen suçların da ölümle cezalandırıldığını göstermektedir ki bu, bireylerin tanrılara ve krala karşı aynı durumda bulunduklarını kanıtlamaktadır; **kölelerin** de efendilerine karşı aynı durumda oldukları sonucuna aynı metinlerden yararlanılarak varılabilmektedir. Şu halde birey, ister tanrıya, ister krala, ister efendisine kulluk görevini yerine getirmezse, bunun cezası ölümdür ve suçtan yalnız suçu işleyen değil, ailesinin diğer bireyleri de sorumlu tutulur. Kralların tanrılara karşı suçlu duruma düşmeleri halinde de, egemenlikleri altındaki ülkenin tüm halkı, tanrılar tarafından cezalandırılmaktadır; bunun en güzel örneği, 2. Murşili'nin **veba duaları**'nda görülmektedir.

Ölüm cezasını gerektiren diğer suçlar arasında **kara büyü**'nün bulunması, bunun ne denli etkili bir kötülük aracı olduğuna Hitit toplumunda yaygın olarak inanılmasıdır: **Eğer bir adam bir yılanı öldürürse ve (öldürürken) başka birinin adını söylerse (= onun da aynı biçimde ölme isteğini belirtirse), bir "mina" gümüş verir; eğer (bu işi yapan) bir köle ise, öldürülür.** Bir başka madde de şöyledir: Eğer biri bir **adamı dinsel olarak arındırırsa (= günahlarından), artıkları (= kurban ya da arındırma işleminde kullanılan nesnelerden) da yakma yerine götürür (= yakar). Eğer onları başkasının tarlasına ya da evine götürürse, bu büyücülüktür, kralın yargısı (gerekir).** Kralın **yargısı** gereken suçlarda, kralın isteğine göre, suçluya idam cezası verilebileceğine daha önce değinmiştik.

Hitit yasalarında geniş bir yer tutan cinsel suçlardan bazıları için de ölüm cezası verilmiştir. Bir sığır, köpek, domuz ya da koyunla cinsel ilişkide bulunan, büyük bir günah işlemiş sayılırdı. Bu suçun cezası kral tarafından verilirdi. Kral ister ölüm cezasını uygular, isterse başka bir ceza türüne başvurabilirdi. Ancak, anlaşıldığına göre, utanç verici bir suçu işleyen kişi, kralın huzuruna çıkarılmamakta, daha doğrusu kral onu görmek istememektedir; yargısını suçluyu tanımadan bildirir. Buna karşılık, bir adamın, annesi, kızı ya da oğlu ile cinsel ilişkide bulunması büyük günahtır. Yasada buna ne ceza verileceği dahi belirtilmeye gerek duyulmamıştır; büyük günahın cezasının ölüm olduğu herhalde herkes tarafından biliniyordu. Bu durumlarda krala başvurma diye bir şey de söz konusu edilmemektedir. Diğer yandan, cinsel ilişkinin üvey ana ile olması durumunda, eğer baba sağ ise, yapılan büyük günahtır, eğer baba hayatta değilse, o zaman bu suç sayılmaz. Zaten yasalarda, bir adam öldüğü zaman karısının adamın kardeşiyle evlenmesi de suç öğesi olarak görülmemektedir. Bir adamın kardeşi hayatta iken, onun karısı ile cinsel ilişkide bulunması da günahtır. Ancak, anlaşıldığına göre, ölen kardeşin karısını almak suç sayılmamaktadır. Kadının zina suçu ile ilgili maddeyi yukarda vermiştik. Buna ilişkin olarak belirtmemiz gerekir ki, eğer ırza geçme açık arazide olursa, bundan erkek sorumlu tutulmakta; eğer ırza geçme bir evde olmuşsa, bunda, herhalde yardım çağırabileceği halde buna başvurmadığı için kadın suçlu sayılmaktadır.

Cinsel suçlarla ilgili başka bir madde çok ilginçtir: **Eğer bir adam bir at ya da katırla cinsel ilişkide bulunursa, bu suç değildir. Fakat kralın huzuruna çıkamaz, rahip de olamaz.** Görüldüğü gibi, eti yenen hayvanlar olan sığır ve koyunla aynı şeyi yapmak, hayvanları dinsel olarak kirletmekten dolayı; kendileri pis (mekruh) sayılan domuz ve köpekle yapmak ise, insanın kirlenmesi yüzünden suç sayıldığı halde, at ve katır ile cinsel ilişkide bulunmak yasalara aykırı değildir. Ancak, bu hayvanlara da cinsel yönden yaklaşanlar kralın huzuruna çıkamıyor ve rahip olamıyorlardı. İlgi çekici maddenin ikinci bölümü ise, şöyledir:

Bir sığır bir adama (cinsel açıdan) saldırırsa, sığır öldürülür. Adam ise öldürülmez. Adamın yerine bir koyun alınır ve o öldürülür. Eğer bir domuz bir adama (cinsel açıdan) saldırırsa, bu suç değildir.

Mülkiyetin korunması ile ilgili yasa maddelerinde saptanan cezalar, genellikle yıkıma uğrayan, kaybolan ya da kullanılmaz duruma gelen malın yerine yenisinin konması ve değerinin tazmin ettirilmesi ilkesine dayanmaktaydı. Mülkiyete taşınamaz mallar, ekinler, hayvan varlığı, köleler de alınmıştı. Bu arada ilginç bir nokta, tazminat miktarı belirlenirken yanlışlık yapılmaması için, kaybolan ya da çalınan malın değeri, özellikleri sayılarak saptanıyordu örneğin: **Eğer biri soylu bir at çalarsa -(yavru) emziriyorsa soylu at değildir, yaşlı ise soylu at değildir, 2 yaşında ise soylu at değildir-, (tazminat olarak) eskiden 30 at verirdi, şimdi 15 at verecektir: 5 iki yaşında at, 5 yaşlı at, 5 emziren at verir.** Yasalar, oluşabilecek pek çok olayı kapsamına almaktadır: **Eğer biri (bir başkasına ait) bir öküzü, bir atı, bir katırı ya da bir eşeği çifte koşarsa ve bu ölürse ya da kurt yerse ya da kaybolursa, o bunu tazmin eder. Eğer derse ki 'o tanrının isteği ile öldü', o zaman ant içer; Eğer sığırlar bir tarlada (başıboş) dolaşırlarsa ve tarla sahibi onları bulursa, onları bir gün çifte koşabilir. Yıldızlar çıkınca sahiplerine geri götürür.** Bazı maddelerde pek akıl almaz olaylara dahi yer verilmiştir: **Eğer bir köpek domuz yağını yerse ve yağın sahibi onu bulur ve öldürürse ve sonra içinden yağını alırsa, tazminat ödemek (zorunda) değildir.** Hırsızlıkla ilgili maddelerin de oldukça ilginç yönleri bulunmaktadır: **Eğer özgür bir insan bir evi soyarsa, (çaldıklarını) tümüyle geri verir. Eskiden suçun kefareti olarak 1 mina gümüş verirdi, şimdi 12 şekel gümüş verir. Eğer çok çalmışsa, çok ödetilir, az çalmışsa az ödetilir.** Görüldüğü gibi, hırsız çaldığı malları geri vermekle kalmıyor, yaptığı fena işin kefaretini gümüş vererek ödüyordu. Yalnız eğer, hırsızlığı yapan bir **köle** ise, çaldığı malları geri verdikten başka, 6 şekel gümüş ödemekle yükümlü oluyordu. Cezası, daha önce de söylediğimiz gibi, özgür insanlara göre yarı yarıya azdı. Buna karşılık, ev sahibi ona bedeni sakatlama cezası da veriyor ve kulaklarını, burnunu kesebiliyordu. Ayrıca kölenin sahibi de bu işten sorumlu tutuluyordu. Fakat isterse bir tazminat ödüyor ve kölesini tekrar işe kabul ediyordu, istemezse onu kovuyordu. Tekrar vurgulayalım ki, köleye verilecek tazminat miktarı özgür insanlara ödenenin yarısı kadardı; kölelerin ödeyeceği tazminat da, özgür insanların verdiğinin yarısına eşitti. Fakat, ödeme güçleri özgürlere göre az olduğu için, kölelere uygulanan bu indirime karşılık, onlara sakatlama cezası da uygulanıyordu.

Mülkiyetin korunmasına ekinlerin de girdiğini yukarda belirtmiştik. Aynı şekilde ağaçlar da yasanın koruma kapsamı içine alınmıştır. Yasalarda satın alma ve kiralamaya ilişkin hükümler de vardır. Ancak elimizde Asur Ticaret Kolonileri çağında olduğu gibi, özel kontratlar ya da ticaret sözleşmeleri gibi belgeler bulunmadığı için, bu işlemlerin nasıl yürütüldüğünü bilmiyoruz. Hatırlanacağı gibi, sadece kral tarafından tımar arazisi olarak kişilere bağışlanan topraklara ait belgeler tanınmaktadır. Herhalde, kişiler arasındaki alım-satım işleri de, bunlara benzer belgeler

scanfan

aracılığı ile yapılıyordu. Resmi bir belge niteliği taşımasına karşın, aşağıdaki metin, özel alım-satımların da nasıl yapıldığına ilişkin bir fikir vermektedir: **Eğer bir (tapınak görevlisine) saraydan armağan olarak gümüş, altın, giysiler ya da tunç eşya verilirse, bunlar sayılmalıdır. 'Kral ona bunu verdi' (diye yazılmalıdır). Ve ağırlığı ne kadar ise, bu da belirlenmelidir. Ayrıca, şu da eklenmelidir: 'Filan bayramda ona verilmiştir'. Ayrıca şahitler de eklenmelidir: 'Ona bunlar verildiğinde şu ve şu orada bulunuyorlardı'.** Toprak sahiplerinin belirli miktarlarda haraç ve angaryaya bağlandığını daha önce de anlatmıştık. Kralın bazı hallerde angaryayı kaldırabileceği de yasalarda hükme bağlanmıştır. Belirli bazı kentlerin halkı da bundan muaf tutulmuştur. Bu ayrıcalığın neden ileri geldiği kesinlikle saptanamamakla beraber, Hitit Devleti'nin ilk kuruluş yıllarına ait tarihsel bağların bir belirtisi olarak, belki de ilk egemenlik kurdukları kentler olması yüzünden, kralların böyle bir ayrıcalık tanıdıkları düşünülebilir.

Hitit aile hukukuna ait bazı maddeler de yasalarda yer almaktadır. Ancak bunlar daha çok özel durumları kapsamaktadır. Buna karşın, evlilik ve boşanma ile ilgili bazı konularda yasa maddeleri bize yeterli bir fikir verebilmektedir. Ailenin ataerkil bir düzen taşıdığı belli olmaktadır. Aile başkanı olan erkek, karısı ve çocukları üzerinde egemendir. Yukarıda bir erkeğin, ihanetini yakaladığı karısını ceza görmeden öldürme hakkına sahip olduğunu belirtmiştik. Yasa maddelerinin ikisinde, çocukların satılabildiği ya da öldürülen bir adamın karşılığında zarara uğrayan tarafa tazminat olarak verilebildiğine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Kadının sahiplenilebilecek bir mal olarak görülmesi, bütün Ön Asya toplumlarında olduğu gibi, Hitit ülkesinde de geçerliydi. Evlilikten önce bir nişanlılık dönemi vardı; fakat erkek, kadının babasına ya da ailesine belirli bir **başlık** ödemeden evli sayılmıyordu. Yani evlilik için, erkeğin kadın tarafına maddi bir ödeme yapması zorunluydu. Buna karşılık kadın da, erkeğin evine çeyiz getiriyordu. Eğer erkek başlık parasını ödedikten sonra, kadının ailesi evlilikten vazgeçer ve kızlarını vermezse, başlık parasının iki mislini tazminat olarak erkeğe vermekle yükümlüydü. Eğer erkek, başlık ödeyip aldığı kadını geri vermek isterse, henüz onunla cinsel ilişki kurmamışsa, evlilikten cayabilir; ancak, başlık parası yanar, kendisine geriye vermek zorunluluğu yoktur. Yasalarda kız kaçırma ile ilgili maddelere de rastlanmaktadır. Eğer bir kız sözlü iken kaçırılırsa, kaçıran adam, sözlü erkeğin kıza verdiği başlığı geriye vermek zorundaydı. Kızın kaçırılması sırasında erkek, izleyenler tarafından öldürülürse, bunun da cezası yoktur. Hititler'de evlilik, kızın evleneceği erkeğin evine gitmesi anlamına gelmekteyse de, bunun yanında erkeğin **içgüveyi** olarak kızın babasının evine gitmesi de mümkündü. Bu durumda belki de erkek aldığı kız için başlık vermiyor, buna karşılık kayınpederinin evinde çalışmak suretiyle, kızın ailesine ekonomik katkıda bulunuyordu. Özgür insanlarla **köleler** arası evliliklere de yasa izin veriyordu. Ancak, erkek **köle** de olsa, evleneceği hür kızın ailesine başlık ödemekle yükümlüydü. Başlık parası ödenmiş, başka bir deyimle eş olarak satın alınmış bir özgür kadını, **köle** olan kocasından ayırmaya kimsenin hakkı yoktur. Aynı şekilde, eğer bir özgür erkek, **köle** bir kızın babasının evine içgüveyi olarak giderse, onların evliliği de yasalar karşısında geçerliydi ve özgür erkeğin karısından ayırılması söz konusu olamazdı. İçgüveylik kurumunun Hititler'de önemi, Telipinu Fermanı'nda dahi kendini göstermektedir; hatırlanacağı gibi, tahta geçebilecek erkek çocuk bulunmadığı durumlarda, kral kızına bir içgüveyi damadı eş olarak alınmakta ve krallık görevi ona verilmektedir. Evliliğe engel olan durumlara yukarıda değinmiştik, yakın akraba evlilikleri yasalarla yasaklanmıştı. Bu gibi evliliklerin diğer Ön Asya ülkelerinde mübah sayıldığı, özellikle yukarıda sözünü ettiğimiz, Azzi-Hayaşa ülkesi kralı Hukkana ile yapılan antlaşma metninden belli olmaktadır.

Verasetle ilgili hükümlere de yasalarda yer verilmiştir. Örneğin, evli bir kadın kocasının evinde ölürse, çeyizi kocasına kalırdı; eğer kadın babasının evinde can verirse ve çocukları varsa, mal çocuklara kalırdı. Bunun tersi durumda, yani kadının kocası ölürse, erkeğin payına düşen mal varlığı kadına geçerdi. Erkeğin ölmesi üzerine, kadının kayınbiraderi ya da kayınpederi ile evlenebileceğine, yukarıda değinmiştik. Bunun nedeni de herhalde, mal varlığının aile içinde kalmasını sağlamak olmalıydı; dul kalma diye bir durum da ortadan kaldırılmış oluyordu. Boşanma durumunda da özgür bir adam ve köle bir kadının mallarının ve çocuklarının bölüştürülmesine ilişkin bir madde de şöyledir: **Eğer özgür bir adamla bir köle kadın birbirlerini severlerse ve birleşirlerse ve o (= erkek), onu (= kadını) eş olarak alırsa ve onlar bir yuva kurarlar ve çocuk yetiştirirlerse, fakat sonra kavga ederler ya da boşanırlarsa ve mallarını bölüşürlerse, çocukları erkek alır, bir çocuk kadına kalır.** Köle bir kadına dahi, boşandığı takdirde ortak malların yarısı verildiğine göre, yasa maddeleri arasında rastlanmamakla beraber, özgür kadınlar da herhalde kocalarından ayrılınca, malların yarısına sahip olabiliyorlardı. Belki bu durumda özgür kadın, birden fazla çocuğu alma hakkını elde ediyordu. Evlatlık edinme ile ilgili yasalarda bir hüküm bulamıyoruz. Ancak, 1. Hattuşili döneminde dahi, evlatlık alınan erkekler taht varisi olabilmekteydiler. Demek oluyor ki, Hititler'de böyle bir kurum vardı. Ne yazık ki, başka Ön Asya devletlerinden tanıdığımız evlat edinme belgelerine Hitit arşivlerinde rastlayamıyoruz.

Yukarıda, yasa maddelerinden verdiğimiz örneklerden birinde, evli bir kadınla yakalanan bir erkeğin, affa uğradığı ve hayatta kalmasına izin verildiği hallerde, başını örtmesi ve böylece toplum gözünde küçük düşürülmek istenmesi olayına değinmiştik. Yasa maddeleri arasında yer almamakla beraber, yukarıda sözünü ettiğimiz biçimde, suçlunun toplum tarafından tanınması ve kınanmasını sağlamak için, onur kırıcı cezalara başvurulduğunu, başka metinler yardımıyla öğreniyoruz: **Eğer onu öldürmezlerse, ona, çıplak olarak -bedeninde hiçbir giysi olmadan-, Labarna'nın sarnıcından, (kendi) tapınağına kadar üç kez su taşıtarak, onu aşağılatırlar.**

Hititler'de yaşlıların, bazı yüksek dereceli subayların ve sonunda kralın yargıçlığında mahkemeler yapıldığını belirtmiştik. Arşivlerde bulunan bazı belgelerden, bu mahkemelerin nasıl yapıldığına dair bazı bilgiler edinebiliyoruz. Gerçi elimizdeki belgeler, devlet memurlarının işlemiş oldukları iddia edilen, devlet malının çalınması ya da zimmete geçirilmesi gibi, **resmi** nitelikteki davalara ait tutanaklardır. Fakat, özel kişiler arasındaki davaların da aynı biçimde görülmüş olması gerektiği düşünülebilir, bu davalarda belki, elimizdekiler gibi ayrıntılı tutanaklar tutulmamış olsa dahi, yargıç görevini yapanın kararını yazdırmış ve taraflara mühürletmiş olması gerekir. Mahkeme tutanakları suçluların, şahitlerin ve müdahil olarak davaya katılanların ifadelerini ayrıntıları ile içermekte, baş tarafında ise davaya konu olan iddialar yazılmaktadır:

Kraliçenin, 'Onbaşı' Ukkura'nın oğluna verdiği gereçlerden, yani arabalar, tunç ve bakır araçlar, giysiler, kumaşlar, yaylar, oklar, kalkanlar, topuzlar ve sivil esirler (= NAM.RA'lar), sığırlar, koyunlar, atlar ve katırlardan, o kimlere vermiş ise, bunlar hakkında mühürlü (belgeler) düzenlememiştir. Makbuz ya da (başka) belgesi yoktur. Kraliçe şöyle söyler: 'Kraliçenin memurlarından Onbaşı Ukkura ve oğlu gitsinler ve Yeraltı Tanrıçası'nın tapınağında doğru söyliyeceklerine ant içsinler!'. Görüldüğü gibi, bu davanın konusu, kendisine devlet malı emanet edilen iki memurun, bunları gereksinme sahiplerine verirken, gerekli işlemleri yapmamaları ve böylece malların bir bölümünü zimmetlerine geçirmiş görünmelerinden kaynaklanmaktadır. Tutanak şöyle sürer: **Kraliçenin onbaşısı Ukkura ant içti ve (bu) andın altında şunları tutanağa geçirtti: 'Kraliçenin gereçlerinden benim aldıklarımdan hiçbirini kötüye kullanmadım, hiçbirisini kendim için almadım. Kraliçe bana ne teslim etti ise, onlardan hiçbirini harcamadım. Aldığım atlar ve katırlar için gerekli belgeler bana verilmişti. Sonra beni Babil'e yolladılar. Ben Babil'den dönünceye değin, arkamdan**

scanfan

birileri (savurganlık) etmiş olmasın?.. Benim ihmalim olabilir, fakat kötü niyetim yoktur! Ben kralın sözlerini kötüye kullanıp demedim ki, (nasıl olsa) kral onu kaybetmiştir, öyleyse ben onu alayım. Ben böyle bir şey yapmam! Bu ne oluyor? Ben o zaman ant içmiştim; sonradan kendime bir şey alır mıyım? Bu işte ben sorumluyum ve ben sonradan bir şey almadım. Sarayın 3 katırını ben (arabaya) koştum ve onlar öldü. 2 katırı yerine önceden koymuştum; bir katırı ise daha yerine koyamadım!'. Sonradan diğer şahitler dinlenmekte, bazıları tanrı huzurunda ant içmiş olduklarından, doğruyu söylemekte ve saraya ait malları nasıl kendi hesaplarına geldiğince kullanmış olduklarını itiraf etmektedirler: **Kraliçenin bana 'Git! Onları (= katırları) onlara ver' emri ile kimlere katır vermemi istedi ise, o katırları ben gizlice değiştirdim. Ya kendi katırlarımdan alıp verdim, ya başkalarından alıp onlara verdim. Sarayın katırlarını ise, kendim sahiplendim... Onlar iyi (katırları) hiç vermedim!'**. Dinlenilen diğer şahitler ve müdahil olarak davaya katılanlar da şöyle ant içmektedirler: **Eğer biz kraliçenin atlarını ya da katırlarını sattıksa veya onları kendimiz için arabaya koştuksa, gizlice değiştirdikse, (tanrının) lanetine uğrayalım.** Bu sırada bilgilerine başvurulanlar arasında karşılıklı suçlamalar da görülmektedir: **Aldığım eşeklerden hiçbirini kendime almadım. 5 eşek öldü, onların yerine kendi evimden 5 tanesini koydum... 5 eşek ise, seyisin yüzünden telef oldu. O (= seyis) onları yerine koymadı!** Zanlılar, suçu birbirlerine yüklemeye ve cezalardan elden geldiğince kurtulmaya çalışmaktadırlar. Bir tanesi **Zuwappi bir atı sattı ve karşılığında bir GUN ölçüsünde bakır aldı** diye ifade verirken, diğeri **o bana onun (= atın) öldüğünü söyledi** demektedir. Karşılıklı suçlamalar ve bunlara verilen yanıtların hepsi tutanağa geçirilmiştir. Örneğin, İbrişarruma'dan gelen bir paketin de kaybolduğuna ilişkin iddialar da soruşturma sırasında ortaya atılmış, buna karşı sorumlu memurlardan biri şöyle yanıt vermiştir: **Ben hastalandım. Yeniden iyi olduğumda yaptığım denetimde, 3 çubuk bakır, 10 tunç araç, 10 yay ve 50 ok buldum; fakat, İbrişarruma'nın paketini ne gördüm, ne de kimseye böyle bir şeyden söz ettim.** Bir başkası ise olayı şöyle anlatmaktadır: **Tanrının huzurunda şunları tutanağa yazdırırım: 'İbrişarruma'nın bana teslim ettiği araçları getirdim ve onları teslim ettim. Eğer ben paketi yırttım ve mühürünü kırdımsa ya da kendime bir şey aldımsa ya da başkası bir şey aldı da ben söylemek istemiyor isem, (tanrının) lanetine uğrayayım!'**. Mahkeme tutanakları böylece sürmekte ve alınan ifadeleri kapsamaktadır. Ne yazık ki, bunlar üzerinde varılan yargı yoktur! Oysa, yukarıda da belirttiğimiz gibi, verilen kararın tutanağa geçirilmiş olması gerekirdi. Gerek Kültepe'de Asur Ticaret Kolonileri çağına ait arşivlerde, gerek Alalah (= bugün Tel Açana)'ta bulunmuş belgeler arasındaki mahkeme tutanaklarında, kararların da kaydedilmiş olduğu görülmektedir. Aynı işlemin Hitit muhakeme usulü içinde yer almamış olması düşünülemez. Gerçekten de, yargıç görevini de üstlenmiş sınır bölgeleri komutanı için yazdırılmış talimatnamede buna ilişkin bir hüküm de bulunmaktadır: "Eğer birisi bir davayı, tahta ya da kil tablet üzerinde mühürlenmiş **olarak sunarsa, davada dikkatlice karar verilmeli ve (iş) düzene sokulmalıdır. Eğer dava çok genişlerse, majestenin huzuruna yollanmalıdır.**

Hititler'de hukuk işleri, sürekli din ile birlikte yürütülmüştü. Adaleti sağlayan tanrılardı. Bu bakımdan, insanlararası ilişkileri düzenleyen yasalar ve bu yasaların uygulandığı mahkemelerde bile doğruyu bulmak için, tanrılara ant içirilmekteydi. Ne tuhaftır ki, günümüzde dahi pek çok ülkede, kutsal kitaplara ant içirilmektedir!

scanfan

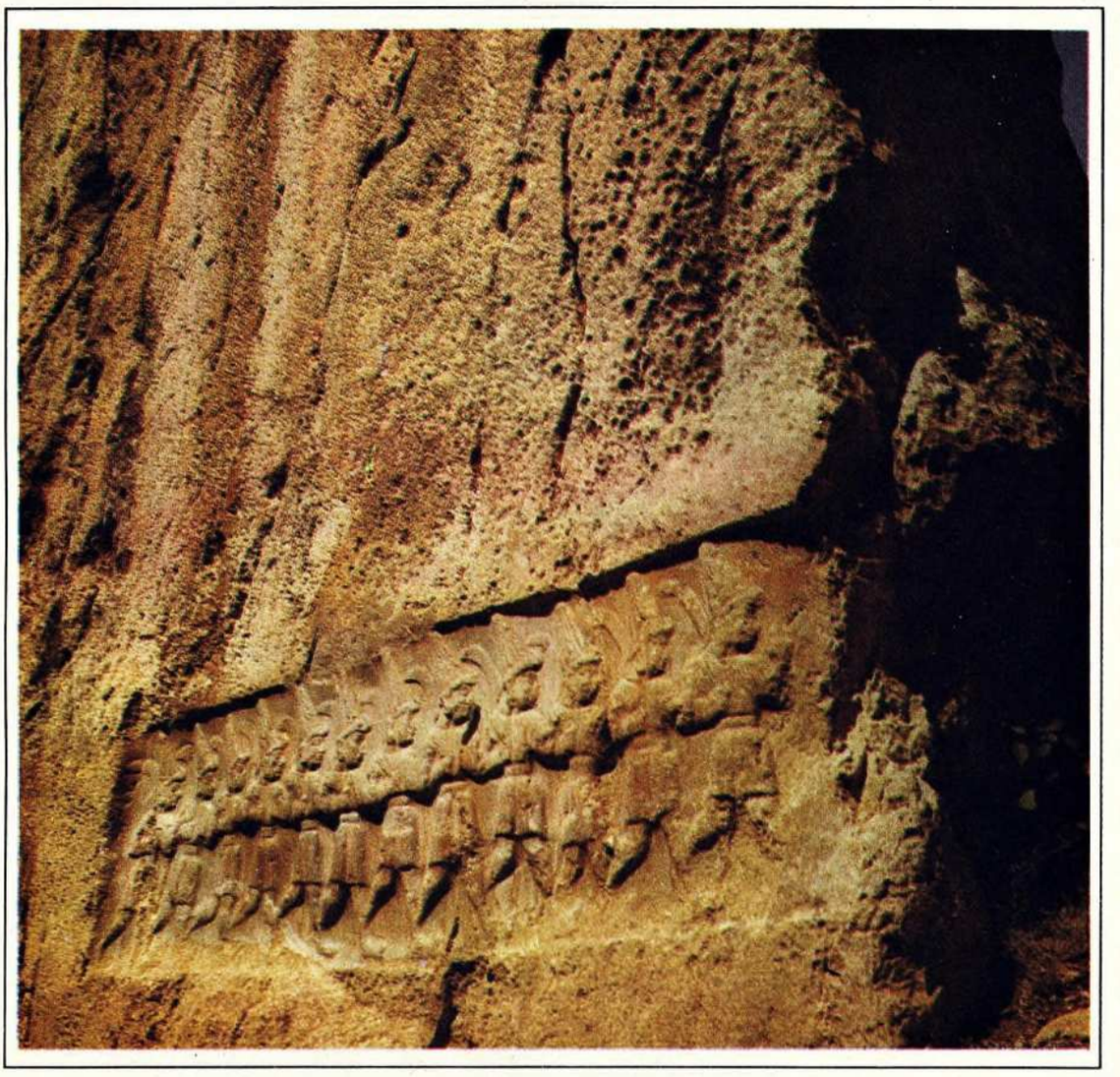

Yazılıkaya B hücresinden 12 tanrı kabartması. Yan sayfa: Yazılıkaya'nın genel görünümü.

6. DİN

Bütün Hitit kültürü gibi, Hitit dini de pek çok değişik kökenli öğenin bileşmesinden oluşmuş, karışık bir yapı gösterir. Daha önce de çeşitli konularda değindiğimiz gibi, Anadolu'ya sonradan gelen Hint-Avrupa'lılar, kendilerine özgü kültür öğelerini, orada yaşayan halka zorla kabul ettirmek yoluna sapmamış, aksine, bünyelerine uygun gördükleri her şeyi almışlardır. Böylece dinsel görüşleri de, ilkelden başlayarak gittikçe karmaşıklaşmış, Eski Hitit dönemine ait metinlerde geçen birkaç tanrıdan oluşan tanrılar topluluğu, İmparatorluk döneminde sayı olarak arttığı gibi, tanrıların türleri ve etnik kökenleri çok çeşitli bir durum almıştır. Özellikle, vasal krallar ya da Hitit kralı ile eşdeğer tutulan diğer yabancı ülke hükümdarlarıyla yapılan siyasal antlaşmalarda, tarafların koşulları bozmamak için huzurlarında ant içtikleri tanrıların adları uzun listeler halinde sıralanmıştır. Bu kalabalık tanrılar topluluğu **Hatti ülkesinin bin tanrısı** biçiminde özetlenmiştir. Bu bin tanrının içinde, Pala ve Luwi ülkeleri gibi, yine Anadolu içinde yer alan Hint-Avrupa kökenli halkın yaşadığı bölgelerin tanrıları olduğu gibi, Hitit öncesi Anadolu'sunun Proto-Hatti denilen yerli halkının tanrıları ile Hurri, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye tanrıları, hatta İndo-Ari ırkından gelenlerin tanrıları dahi yer almaktadır. Bu bakımdan Boğazköy arşivlerinde ele geçen binlerce tablet yardımıyla adlarını ve bazılarının tanımlarını öğrendiğimiz, bazı heykelcikler ve özellikle Boğazköy yakınındaki Yazılıkaya kutsal alanındaki kabartmalarda betimlerini gördüğümüz tanrılar, Hitit Devleti'nin resmi tanrılar topluluğunu yansıtmaktadır; sadece Hint-Avrupa kökenli Hititler'in değil. Aynı şekilde, yine resmi nitelikteki Boğazköy arşivinde bulunan bayramlar, dualar, sihir metinleri, fal ve kehanet metinleri de, bize çeşitli ulusların kültür bileşiminden oluşmuş devlet dini hakkında bilgi vermektedir. Diğer yandan, adını belgelerde okuduğumuz pek çok tanrının nitelikleri hakkında da hiçbir şey öğrenemiyoruz.

Çok sayıdaki bu tanrılardan bazıları, pantheon içinde özel bir yerdedir ve kutsanmalarına özen gösterilir. Bunların başında Fırtına Tanrısı ve bunun değişik bölgelerdeki yerel türleri gelir. Bunun yanında Arinna kentinin Güneş Tanrıçası olan eşi yer alır. Fırtına Tanrısı'nın Hattice adı **Taru,** Güneş Tanrıçası'nınki **Wuruşemu**'dur. Bunlarla birlikte bir başka gökyüzü cismi olan Ay da tanrılaştırılmıştır. Bunun yeryüzüne düşmesine ilişkin bir de efsane vardır. Taru'nun bir ünvanı da **'kral'**dır. Fırtına Tanrısı'nın oğlu **Telipinu** adını taşır. Bu tanrı tarımla uğraşan, su getiren ve tahılların büyümesini sağlayan bir bereketlilik simgesidir. Onun karısının adı da belgelerde **Hatepinu** olarak geçmektedir. Baş tanrı ve tanrıçanın diğer çocukları ise, Nerik ve Zippalanda kentlerinin Fırtına Tanrısı olan oğulları ile kızları **Mezulla** ve kız torunları **Zintuhi** idi. Nerik Fırtına Tanrısı'nın çevresine **Zaşhapuna** ile Dağ Tanrısı **Zaliyanu** girmekteydi. Bu ikisi, ilerde özetliyeceğimiz **İlluyanka Efsanesi**'nde de geçmektedir. Ayrıca tanrıça **İnara** da Fırtına Tanrısı'nın yardımcısı olarak belirir. Yeraltı tanrıları olarak **Lelwani, İşduştaya** ve **Papaya** görülür. Bu tanrıçalardan son ikisi kadınlık simgeleri olarak ellerinde ayna ve iğ **(kirman)** taşırlar. Savaş ve salgın hastalık, veba tanrısının adı **Şulinkatte**'dir. Bu tanrı, Mezopotamya'daki **NERGAL** ile eş anlamlı ve eş niteliklidir. Sonunda, Hatti dilinde kral demek olan 'katte' ekini taşıyan bir başka tanrı da **Wurunkatte**'dir. Bu tanrının da savaşçı bir karaktere sahip olduğu ve Mezopotamya'daki **ZABABA** ile eşitlendiği anlaşılmaktadır. Sihir ve büyü ile ilgili tanrıça **Katahzipuri** adı taşımaktadır ki, bunun Hititler'deki karşılığı **Kamruşepa**'dır. Katahzipuri adının başındaki 'katah' elemanı

scanfan

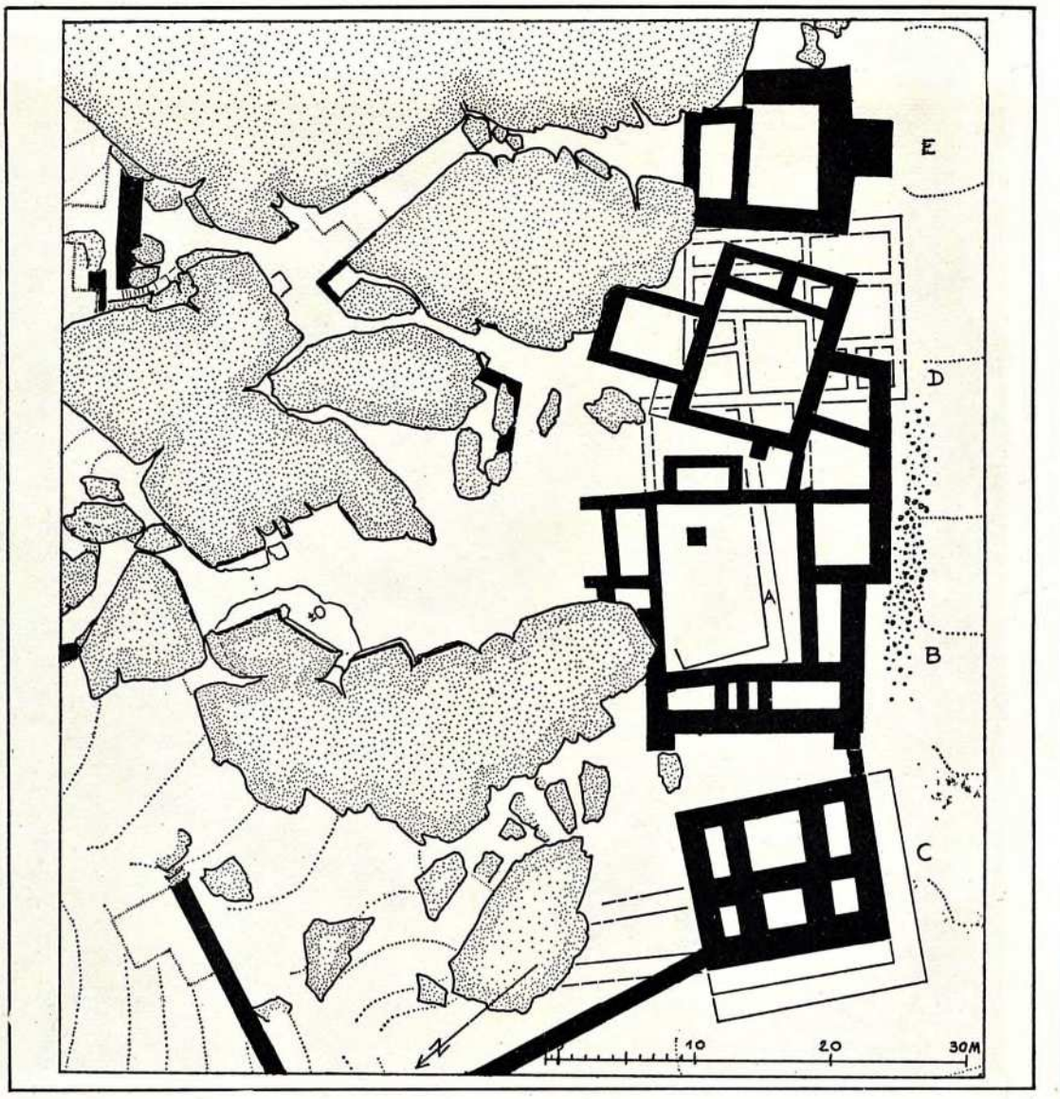

Yazılıkaya'nın genel planı (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan).

da Hatti dilinde kraliçe anlamına gelir. Aynı anlamda **Kattaha** 'kraliçe' adlı bir tanrıça daha tanıyoruz ki, bunun "müridleri" arasında bakireler ile fahişeler bulunmaktadır. Önemli tanrılardan bir tanesi de, tanrılaştırılmış 'taht' olan **Halmaşuitta**'dır.

Buraya kadar saydığımız tanrılar, Hititler'in Anadolu'ya geldikten sonra, oranın yerli halkı olan Hattiler'den aldıkları tanrılarıdır. Burada akla bir soru gelebilir: acaba değişik tanrıların kökenleri nasıl bu kadar kesinlikle saptanabilmektedir? Elimize geçen metinlerden, dinsel nitelikte olanlarda, özellikle dinsel bayramların nasıl icra edildiğinin anlatıldığı tabletlerde bazı rahipler ilahiler okumakta ya da yabancı dilden bazı sözler söylemektedirler. Bunların hangi dilde söylendiği metinlerde **hattili** (=Hatti dilinde), **kanişumnili** (= Kaneş kenti dilinde), **palaumnili** (= Pala ülkesi dilinde), **luwili** (= Luwi ülkesi dilinde), ya da **hurlili** (= Hurri dilinde) sıfatlarıyla belirtilmiştir. İşte bu biçimde nitelenen bölümlerde geçen tanrı adları, doğal olarak, o dilde söylenen sözler ve ilahilerle aynı kökenden olmaktadır. Tanrıların ait oldukları etnik ayırımlar böylece açıkça ortaya çıkmaktadır. Burada ilgi çekici olan bir nokta, bu tanrıların resmi pantheon'a alınmış olmalarına karşın, yabancı kökenli oluşlarının Hititler tarafından belirtilmesidir. Bu olay, Hititler'in dış etkilere ne denli açık olduklarının bir belirtisidir. Onlar, başka tanrıları da kutsamakla beraber, Hititleştirmeyi düşünmemişlerdir. Belki de bu, onların, kutsadıkları tanrıların esas bağlı olduğu etnik grupları kendi otoriteleri altına almak, onları devlete dinsel yönden de entegre etmek açısından uyguladıkları bir siyaset de sayılabilir. Çeşitli boyların birleşmesi ile oluşan konfederasyonlarda, bu boyların tanrılarını resmi tanrıları haline getirip kutsamak, daha sonraki dönemlerde de Eski Ön Asya'da kabul edilen bir birleştirme taktiği idi; bunun en güzel örneği Urartular'da görülmektedir.

Yerli Anadolulu tanrıları göç ettikleri bu yeni ülkede bulup, onlara tapmayı da kabul eden Hint-Avrupalı Hititler acaba yeni yurtlarına gelmeden bir tanrıya sahip değiller miydi? Bunun yanıtını Anitta metninde buluyoruz. Adı geçen belgede hatırlanacağı gibi **bizim tanrımız** olarak söz edilen bir tanrı **Şiu** bulunmaktaydı. Burada bir özel ad olarak karşımıza çıkan **Şiu**'yu, sonraki Hitit metinlerinde genel olarak tanrı anlamına gelen bir sözcük olarak buluyoruz. Eski Yunanlılar'ın en büyük tanrısı Zeus ve Latince'de 'tanrı' anlamında kullanılan **dies** ve **deus** sözcüklerinin Hititçe'deki bu **şiu** ile akraba olduğu ve aslında hepsinin 'ışıldamak, parlamak' kökünden türetildiği anlaşılmaktadır. Demek oluyor ki, hepsi Hint-Avrupa dil ailesinden olan bu dillerde açıklanabilen Şiu, Hititler'in Anadolu'ya göç ederken getirdikleri bir Işık Tanrısı kavramının adı idi ve sonradan diğer etnik gruplardan alınan tanrıların güçlü etkileri karşısında başlıbaşına bir tanrı olmaktan çıkarak, genel anlamda 'tanrı'yı anlatan bir sözcük durumuna girmişti.

Kanişumnili olarak nitelenen sözlerde geçen tanrı adları da Hint-Avrupa kökenlidir. Bunun böyle olması doğaldır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, Hititler kendi dillerine **naşili**, yani Neşa kenti dili adını veriyorlardı. Neşa ile Kaniş kentlerinin eşitliği ortaya çıktıktan sonra, 'Kaniş ilahicilerinin de Hititçe konuştukları anlaşılmıştır. Bunlar da Hititler ile beraber mi Anadolu'ya getirilen tanrılardandır, yoksa Hitit Devleti'nin kuruluşundan sonra gelişen dinsel duyguların sonucu mu ortaya çıkmışlardır, bunun kesin yanıtını bulmak zordur. Ancak, Anitta metni gibi eski dönemlere ait metinlerde tanrı adı olarak geçmemekle beraber, Asur Ticaret Kolonileri çağında kişi adları arasında bulunmakta-

scanfan

dırlar. Bunlardan bazıları ise tanrı adı olarak kullanılmadıkları zaman, sadece belirttikleri kavram ya da nesnenin adıdırlar: **Şiwat** "gün" ya da tanrılaştırılmış gün, **İşpant** 'gece' ya da 'tanrılaştırılmış gece', **Halki** 'tahıl' ya da 'hububat tanrısı' anlamlarına gelmektedir. Bu tanrılar arasında 'at üzerindeki tanrı' olarak bilinen **Pirwa** da, pantheon içinde önemli bir yer tutmaktadır.

Luwi tanrıları daha çok başkent dışındaki kült merkezlerinde kutsanmıştır. Bunların adı daha çok sihirle ilgili avinlerde geçer. İçlerinden birkaç tanesi, özel ad olarak, Hellenistik ve Roma dönemlerinde de yaşamını sürdürmüştür.

Yabancı tanrılar içinde en şaşırtıcı olanları, herhalde kabaca Hintli diye niteliyebileceğimiz, İndo-Ari tanrı adlarıdır. Bazıları günümüzde dahi Hindistan'da kutsanan ya da özel ad olarak kullanılan bu tanrı adları, daha önce de Mitanni Devleti'nden söz ederken saydığımız, **İndra**, **Mitra**, **Varuna** ve **Nasatya**'dır.

Hurri kökenli tanrılardan oluşan grup, Hitit pantheon'u içinde sayıca ve etkinlik bakımından en ileri gelen tanrılardır. Hurri - Hitit kültürel alışverişi ve hatta kraliçe adlarının da gösterdiği gibi akrabalık bağları çoğalmaya başlayınca, Hurri halkının yoğun olarak oturduğu alanlardaki yerel dinsel merkezlerde kutsanan Hurri tanrıları, başkent Hattuşa'ya da girmiş ve gittikçe artan bir öneme sahip olmuşlardır. 3. Hattuşili'nin eşi, kudretli kraliçe Puduhepa zamanında Hurri etkilerinin ne denli arttığı, onun Hurri kökenli dinsel metinleri arattırıp, yeniden kopya ettirmesinden de açıkça belli olmaktadır. Hurri tanrıları ve dinsel görüşleriyle ilk ilişkiler 1. Hattuşili döneminde güneydoğu yönünde yapılan Hitit askeri operasyonları ile başlamıştır. Adı geçen kralın Halap Fırtına Tanrısı'nın yontusunu başkentine götürmesi, belki de Hurri tanrılarının Hitit pantheon'una girmesinin ilk adımını oluşturmuştu. Hurriler'in yaptıkları başka bir önemli etki de, onların aracılığı ile Mezopotamya'da geçerli olan bazı tanrısal ve dinsel kavramların Hititler'e aktarılmasıdır.

Hurri kökenli tanrılar topluluğunun baştanrısı Fırtına Tanrısı **Teşup**'tur. Teşup'un kutsandığı dinsel merkezler Toros dağlık bölgesi ile Kuzey Suriye ve Halpa- Halep'tir. Karısı **Hepat** da, Teşup dolayısıyla, pantheonun başında yer alır. Onun dinsel merkezleri de Teşup'unkilerle aynıdır. Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı boğadır; arabasına da **Şeri** 'gün' ve **Hurri** 'gece' adını taşıyan iki boğa koşuludur. Anadolu'daki betimlerinde, Fırtına Tanrısı'nın silahı topuzdur; Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, kent devletleri olarak tarih sahnesinde beliren Geç Hitit Krallıkları döneminde ise, elinde balta ve yıldırım demeti ile betimlenmiştir. Hititler tarafından, karısı Hepat Hatti tanrıçası olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile eşitlenmiştir. Bu eşitlik, bir belgede şu sözlerle açıklanmaktadır: **Bütün ülkelerin kraliçesi, efendim, Arinna'nın Güneş Tanrıçası! Hatti ülkesinde sen Arinna'nın Güneş Tanrıçası adını alırsın, sedir ağacı ülkelerinde (= Kuzey Suriye'de) ise, Hepat adını taşırsın.** Teşup ve Hepat tanrısal çiftinin en etkili betimleri, Hitit başkenti Hattuşa (= Boğazköy)'nın yaklaşık bir buçuk kilometre kuzeydoğusunda yer alan açık hava tapınağı Yazılıkaya'da görülmektedir. Tanrıların betimlerinden söz ederken hatırlatmamız gerekir ki, Hitit inancına göre, tanrılar insan biçiminde düşünülmektedir. Yalnız biçim olarak değil, her yönüyle tanrılar insana benzetilmiştir; tanrılar da yerler ve içerler, zaman zaman acıkırlar, çalışırlar, hastalanırlar ve hatta geçici bir süre için de olsa ölürlerdi. Tanrılar, yapılan büyülerden etkilenebilirlerdi; onların da insanlar gibi, tutkuları, zayıf ve güçlü yanları vardı. Tanrıların da krallarınkine benzer bir haremleri vardı, çözülmesi zor sorunlarda fikir sordukları bir danışma meclisleri de bulunuyordu. Böylece, tam bir insan gibi hayal edilen tanrıların betimleri de doğal olarak insan biçimindeydi. Tanrıların yontuları, onların yerini tutmaktaydı. Bazı durumlarda, tanrıların kutsal hayvanlarının ya da onlara ait eşyaların da tanrıyı temsil ettiği anlaşılmaktadır. Yukarda sözünü ettiğimiz, Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı olan boğa, bazen tanrının yerine geçerdi. **Koruyucu Tanrı**'nın kalkanları, eskiyip te, bunlar yenileriyle değiştirildiği zaman, eskileri başkentten taşradaki tapınaklara yollanmakta ve bunlar da oralarda Koruyucu Tanrı'yı temsil etmekteydi. Tapınaklarda kutsanan tanrı heykelleri, değerli madenlerden yapılmış oldukları için, Hitit Devleti'ni yıkan istilacı güçler tarafından yağma edilmiş ve herhalde eritilerek yeni biçimlerde yeniden kullanılmış olduğundan elimize geçmemiştir. Bulunabilen ve tanrıları betimledikleri anlaşılan pek az heykelcik örneği tanımaktayız. Ancak, elimizdeki yazılı belgelerde bunların nasıl olduklarına ilişkin pek ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır: **Gökyüzünün Fırtına Tanrısı, bir erkek heykeli, altın kakmalı, oturur durumda, sağ elinde bir topuz, sol elinde altından 'sağlık' (= sağlık sembolü olan bir işaret tutar-erkek biçimindeki iki dağ üzerinde ayakta durur halde, gümüş kakmalı, aşağısında gümüş bir kaide. Kırların Koruyucu Tanrısı, tanrı heykeli erkek biçiminde, sağ elinde altın bir yay, sol elinde altın bir kartal ile altın bir tavşan tutar- altın bir kılıcı ile altın meyveleri vardır, dört ayağının üzerinde duran altın bir geyik üzerindedir.** Bu tür ifadelerle heykellerini tanımamıza karşılık, kayalara yapılmış kabartmalarda tanrıları görebiliyoruz. Bu kabartmaların bulunduğu yerlerden bir tanesi de sözünü ettiğimiz Yazılıkaya'dır. Burası, doğal kaya yarıklarından oluşmuş iki odadır. Ana oda, yaklaşık 20 m. genişlikten başlayarak, gittikçe daralmakta ve sonda eni 5 m.'ye kadar inmektedir. Odanın derinliği yaklaşık 30 m. kadardır. Yan oda ise, 18 m. uzunluğunda ve yaklaşık 4 m. eninde bir koridor biçiminde - dir; yüksek ve dik kayalar tarafından çevrilmiştir. Kaya odalarının ya da başka bir deyimle galerilerinin, ağzı önceleri basit bir duvarla kapatılmışken sonradan, olasılıkla 3. Hattuşili zamanında, buraya Hitit tapınaklarının benzeri bir yapı inşa edilmiştir. 4. Tuthaliya döneminde de yapıların geçirdiği bir yangından sonra bazı değişiklikler olmuştur. Bu kralın, hem A odası olarak da adlandırılan ana galeride kabartma bir betimi ve üzerinde hiyeroglifle yazılmış adı, hem B odası da denilen yan galeride Teşup-Hepat çiftinin oğulları, tanrı **Şarruma**'nın koruyuculuğu altına sığınmış olarak gösterildiği bir kabartması ve yine hiyerogliflerle belirtilmiş adı yer almaktadır. Bunlardan anlaşıldığına göre, Yazılıkaya açık hava tapınağına Hitit kralları tarafından büyük önem verilmiş olmalıdır. Büyük galeride geçit halinde arka arkaya sıralanmış durumda gösterilen tanrılar ve tanrıçaların karşılaştıkları yerde, onlardan daha büyük boyda yapılmış baş tanrı Teşup ile baş tanrıça Hepat bulunmaktadır. Karşılıklı duran bu tanrılardan Hepat bir aslanın üzerinde, Teşup ise, insan biçiminde betimlenmiş iki dağ tanrısının sırtına basmış olarak gösterilmiştir. Teşup'un kutsal boğalarından biri onun yanında, diğeri ise tanrıçanın yanında olmak üzere, yüzleri birbirine dönük olarak yapılmıştır. Tanrının sırtlarına bastığı dağlar, olasılıkla adları Teşup ile birlikte metinlerde sık sık geçen **Namni** ve **Hazzi** Dağları'dır. Fırtına Tanrısı'nın buradaki betimi ile, yukarıda verdiğimiz, yazılı belgelerde anlatılan heykelleri birbirine uymaktadır.

Hurri kökenli tanrılar topluluğunda, Mezopotamya'da **İştar** olarak bilinen tanrıçanın bir türü olan, **Şauşga** da çok önemli bir yer tutmaktadır. Hatırlanacağı gibi, Şamuha İştar'ı, 3. Hattuşili'nin koruyucu tanrıçası idi. Yazılı belgelerde bu tanrıçanın anlatıldığı bölümlerde, tanrıça bazen kanatlı bir kadın olarak betimlenmekte, sağ elinde bir kap tutmakta ve beraberinde kutsal hayvanı olan aslan ile hizmetkarları **Ninatta ve Kulitta** bulunmaktadır. Başka yerlerde ise Şauşga, sağ elinde bir balta tutan bir erkek olarak da geçmektedir. Böylece biri savaşçı erkek, diğeri kadın olarak çift cinsiyetli bir karaktere sahip olan Şauşga'nın, Yazılıkaya'da da hem tanrılar, hem tanrıçalar arasında yer almış olması da, bu özelliğini doğrulamaktadır.

Az önce sözünü ettiğimiz gibi, baş tanrı çiftinin oğulları Şarruma'dır. Babasının kutsal hayvanı boğa olduğundan, bu da bazen **dana** olarak anılır. Yazılıkaya'daki tanrılar geçidinde annesinin arkasında ve yine onun gibi, bir aslanın üzerinde ayakta durmaktadır. Ayrıca, kurban listeleri olarak bilinen belgelerde ve dinsel bayramların içindeki tanrı adları sırasında Hepat ile birlikte onun da adı geçer. Yazılıkaya B

scanfan

Sol: Yazılıkaya B hücresinden Şarruma ile 4. Tuthaliya ikilisi ve kılıç tanrı kabartmaları. Sağ: Kılıçtanrı tek başına.

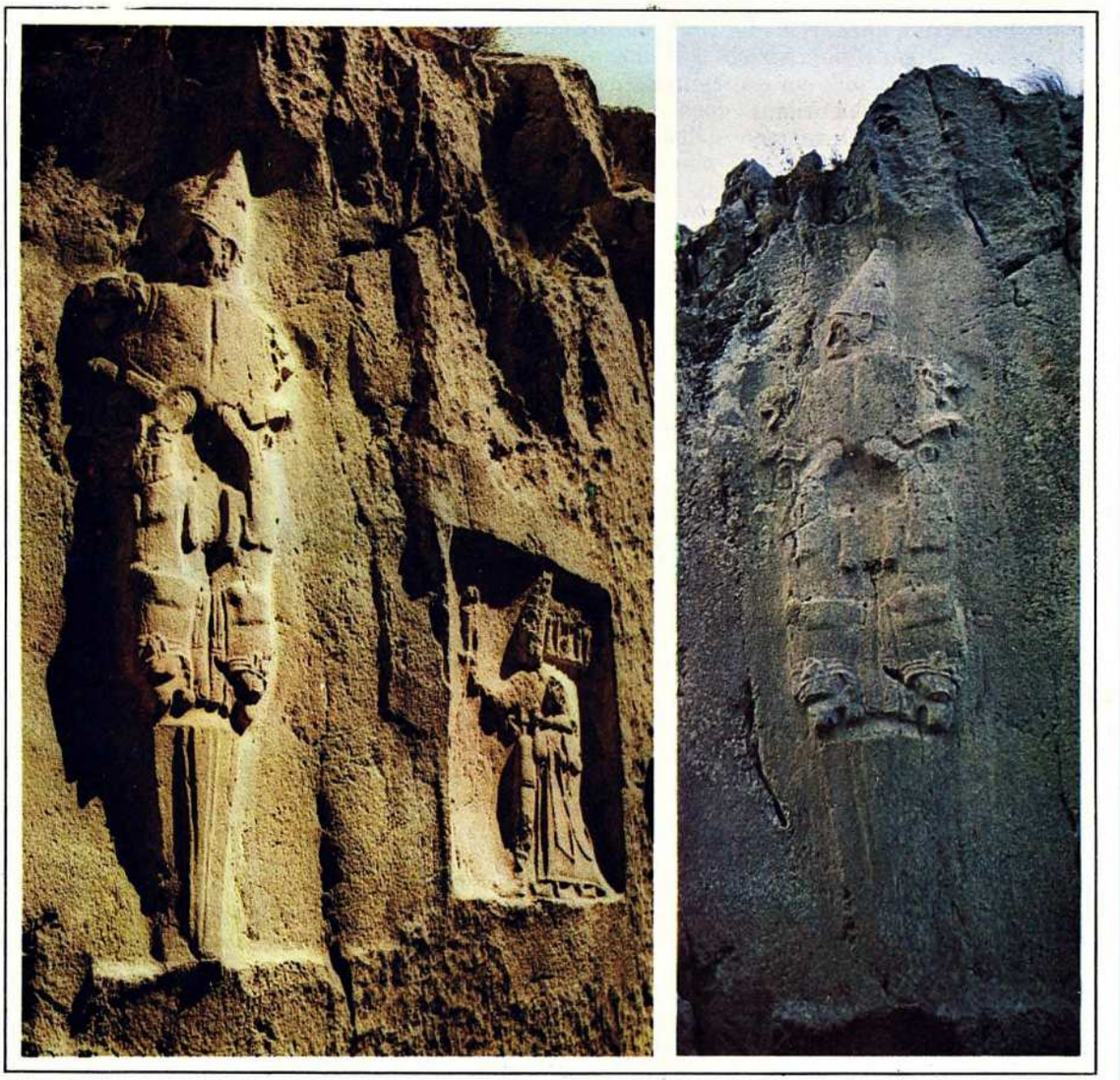

galerisindeki kabartmada, kral 4. Tuthaliya'yı bir kolu ile kavramış olarak betimlenmiştir. Koruma anlamına gelen bu hareket, kralın kendine koruyucu olarak Şarruma'yı seçmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

Yukarda Hurlar aracılığı ile Hitit pantheon'una çeşitli Mezopotamya tanrılarının girdiğine değinmiştik. Bunlardan bir kaçının adını vermek gerekirse, Ninive İştarı'nı, suların tanrısı **Ea**'yı ve onunla birlikte bulunan **Damkina**'yı, Güneş Tanrısı **Şamaş'ı** ve karısı **Aya**'yı ve Ay Tanrısı **Sin**'i ve karısı **Ningal**'i saymak gerekir.

Resmi pantheon'a giren tanrı ve tanrıçaların betimleri daha önce söylediğimiz gibi, Yazılıkaya'daki kabartmalarda bulunmaktadır. Bunların hiyeroglifle yazılmış adları da kabartmaların yanında yer aldığından, hangi tanrı ve tanrıça kabartmasının hangi adı taşıdığını anlamak kolay olacaktı. Ne yazık ki bu hiyeroglif işaretlerden çoğu, doğal nedenlerle aşınmış ve çok zor tanınır duruma gelmiştir. Bu bakımdan, tanrı ve tanrıçaların tümünü teşhis etmeye olanak kalmamıştır. Fakat, günün değişik saatlerinde, kabartma ve yazılara vuran ışığın açısının en uygun olduğu zamanlarda yapılan çalışmalarda, hatta değişik mevsimlerdeki okuma denemelerinde, Yazılıkaya üzerindeki ilk incelemelerin üzerinden yıllar geçtikten sonra, bugün bile yeni görüşler ortaya atılabilmektedir. 63 tanrı ve tanrıçadan oluşan Yazılıkaya dinsel geçidi, genel olarak tanrıçaların başlarında silindirik bir başlık, gövdelerinin üst kesiminde bir tür bluz ve çok pilili uzun etekler; tanrıların ise, genel olarak sivri bir külah, dizlerinin üstüne kadar inen beli kuşaklı bir giysi ve uçları sivri pabuçlar taşıdıkları ve ellerinde bazen bir topuz, bazen de kıvrık bir kılıç tuttuklarını göstermektedir.

Konumuzun ilk başlarında tanrı ve tanrıçaların, siyasal antlaşmaların sonunda adlarına ant içilen ilahi güçler olarak sıralanmış olduklarından söz etmiştik. Antlaşmaları koruyan, onların bozulmamasını sağlayan bu **bin tanrı**, adı geçen belgelerde aile ilişkilerine göre değil, tanrı ve tanrıçaların karakterine göre yan yana getirilmiştir. Hitit İmparatorluğu'na egemen olan dinsel görüşler açısından, tanrılar topluluğunun nasıl bir sistem içinde düşünüldüğünü göstermesi bakımından, bir antlaşmadaki tanrı ve tanrıça adlarını vermekte yarar olacağı kanısındayız: **Gökyüzünün Güneş Tanrısı, ülkelerin kralı, insanlığın çobanı; Arinna'nın Güneş Tanrıçası, ülkelerin kraliçesi; kudretli Fırtına Tanrısı, ülkelerin kralı; Hatti'nin Fırtına tanrısı, ülkelerin kralı; Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı, Nerik'in Fırtına tanrısı, Ordunun Fırtına Tanrısı, Halap'ın Fırtına Tanrısı, 'Boğa' Şeri, 'Boğa' Hurri, Namni ve Hazzi; Hepat, gökyüzünün kraliçesi; Koruyucu Tanrı, Hatti'nin Koruyucu Tanrısı, Allatum, Ea, Telipinu, İştar, Ninive İştar'ı, Kırların İştar'ı, Hattarina İştar'ı, Ninatta, Kulitta, İşhara, ant tanrıçası; Zababa... erkek tanrılar, tüm tanrıçalar .... Hatti ülkesinin dağları, ırmakları, pınarları, büyük deniz, gökyüzü ve yeryüzü.** Burada ve buna benzer diğer antlaşma belgelerinde resmi pantheon'un en ileri gelen tanrı ve tanrıçaları, önemli nitelikleriyle birlikte sayılmaktadır. Bazı tanrıların Mezopotamya tanrılar topluluğundaki adıyla verilmiş olması, tamamen rastlantıdır. Yani, örnek olarak yukarıda verdiğimiz metinde görülen Allatum yerine, başka antlaşmalarda Lelwani bulunabilir. 'Kırların İştarı', başka belgelerde Şauşga olarak görülebilir. Bu bakımdan, metinde yer alan bir Babil tanrısı, mutlaka Babil tanrısının kutsandığı anlamına gelmemektedir, bu sadece eş nitelikteki bir tanrının herhangi bir adının seçilmesine bağlıdır. Ancak, Ninive İştar'ı gibi nereye ait olduğu kesinlikle belirtilmiş olan tanrı ve tanrıçalar için bu söz konusu değildir.

scanfan

Sol üst: Yazılıkaya'dan bir tanrıça kabartması. Alt: Salyangoz biçiminde rython. Kültepe'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den). Sağ üst: Yazılıkaya'dan bir demon kabartması. Alt: Cambazlar. Alacahöyük orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara.

Bütün Eski Ön Asya dinlerinde olduğu gibi, Hititler'de de tanrılar, insan biçim ve karakterinde düşünüldüğüne göre, bunların yeryüzünde yaşadıkları ve kutsandıkları özel yapılar olması doğaldır. Bu yapılar **tanrı evleri,** yani tapınaklardır. Bunların özel bir odasında tanrı yontusu bulunur. Bu yontu, her gün belirli bir törenle temizlenir, yıkanır ve önüne kurbanlar konur. Yontunun bulunduğu bu en kutsal mekanın bitişiğindeki bir odada tanrının yatağı yer alır; burada geceleri bir kandil yakılır. Hemen söyliyelim ki tapınaklar, tek tanrılı dinlerde olduğu gibi, inananların gelip tapındıkları yerler değildir. Tanrı yontusu sadece bazı dinsel bayramlarda tapınak dışına çıkarılır ve onu daha fazla kişinin görmesi sağlanır. Diğer zamanlarda ise, belirli rahipler ve doğal olarak kral ve kraliçeden başkası, tapınağın en kutsal odasına giremezler; tapınak bu bakımdan halka açık bir tapınma yeri değil, tam anlamıyla tanrının evidir. Başkent Hattuşa'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan tapınaklar, bize bunların nasıl yapılar olduğunu ayrıntılarıyla göstermiştir. Ancak, Hattuşa tapınaklarının büyüklüğü, bütün tanrı evlerinin ülkenin her yerinde aynı görkemli duruma sahip olduğunu kanıtlamaz. Taşradaki tapınaklar arasında gösterişsiz olanları vardır. Yukarıda değindiğimiz gibi, bir tanrı yontusunun yenisiyle değiştirilen kalkanı, böyle küçük tapınaklara yollanarak, orada tanrıyı temsil eder. Devletin din işlerine önem verdiği dönemlerde bu gibi tapınaklarla ilgilenilmiş,onların da yeterli personel ve donanıma sahip olmasına çalışılmıştır. Metinlerden anlaşıldığına göre, bütün ülkeyi kapsayan dinsel düzenleme çalışmalarında kral 4. Tuthaliya büyük çabalar harcamıştır.

Hattuşa'da şimdiye kadar yapılan arkeolojik çalışmalarda 5 büyük tapınak ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan en büyüğü 1 no.'lu tapınak olarak adlandırılan Fırtına Tanrısı tapınağıdır. Bu, 160 m. uzunluğunda ve 135 m. genişliğinde bir alanda kurulu bir yapı kompleksidir. Esas kutsal yapı 64 × 42 m. boyutlarında olup, etrafı 80'den fazla dar ve uzun odadan oluşan depo ve atölye binalarıyla çevrilidir. Tapınakların, gerek sahip olduğu büyük tarım arazisi, gerekse çeşitli işlerde kullanılan işçi ve sanatkarlar ve tanrılara sunulan armağan ve kurbanlar yüzünden, büyük bir ekonomik güce sahip olduğunu söylemiştik. Etrafındaki çok sayıdaki mekanı ekonomik faaliyetlere ayırmış olan 1 no.'lu tapınak, buna en iyi örnektir. Asıl tapınağa, depo yapılarını geçtikten sonra varılır. İçlerinde çıkan buluntular göz önüne alınırsa bunlar için **depo** terimi yeterli olmaz. Bazılarında çok sayıda tablet bulunmuş olması, mekanlardan bir bölümünün yönetim işlerinde kullanılan büro ya da arşiv olduğu izlenimini de vermektedir. Bunların temellerinin çok kalın ve sağlam bir yapıda olması, depo odaları kompleksinin çok katlı olduğuna da işaret etmektedir. Bazı odalar arasında geçişler yapılarak, birlikte kullanılmış olanları da bulunmaktaydı. Depolarda tapınağa ait değerli eşyanın da saklandığı kuşkusuzdur. Ne yazık ki, bunlardan hiçbiri günümüze kadar gelememiş ve herhalde, Hitit İmparatorluğu'nu çökerten istilacılar tarafından yağma edilmiştir. Ancak, bazı odalarda ortaya çıkarılmış, üzerlerinde mühür baskıları bulunan kil topakları, buralarda mühürlenmiş değerli armağan paketleri saklandığını kanıtlamaktadır. Diğer mekanlarda görülen büyük küpler, depolarda tapınağa ait erzakın bulunduğunu belli etmektedir. Küplerin hacmi 900 - 3000 litre arasında değişmektedir. Bu küplerin de bazılarının mühür baskıları taşıması, malların ne denli özenle korunduğunun diğer bir anlatımıdır. Depo kompleksinin kapısından yaklaşık 10 m. genişliğindeki bir koridorla, asıl tapınağın kurulduğu iç avluya geçilir. Tapınak yapısı da büyük olduğundan,

scanfan

Boğazköy Büyük Tapınağı (No. I) magazinlerle birlikte gösteren plan (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Yan sayfa: Yazılıkaya A galerisinde tanrıların karşılaşma sahnesi (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

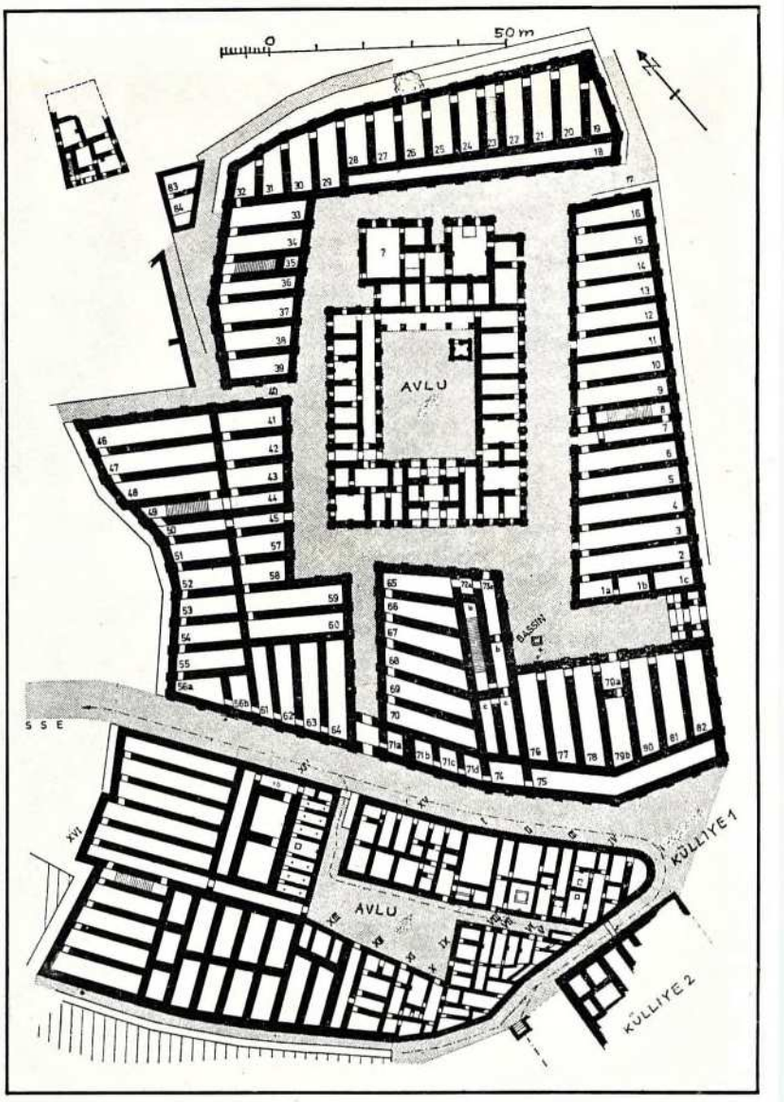

depoların içe bakan duvarlarıyla tapınağın dış duvarları arasında, avludan çok, yapıyı çevreleyen ve genişliği 5- 10 m. arasında oynayan bir geçit kalmıştır. Tapınak kapısının da, depolar arasına geçit veren kapıyı andırır ve anıtsal bir görünümde olduğu anlaşılmaktadır. Tapınağın bütün dış duvarları yassı payelerle süslüdür. Buradan tapınağın ortasında yer alan avluya ulaşılır. Tapınak odaları bu avlunun etrafına sıralanmıştır. Odaların hepsi dışa açılan pencerelerle aydınlatılmıştır. Bu odaların hepsinin işlevini saptamak güçtür. Girişin sol tarafında bulunan ve altı odadan oluşan grupta, kralın dinsel törenler için hazırlandığı sanılmaktadır. Avluda, girişin karşısındaki bağımsız ve granitten yapılmış küçük yapının da, yine kralın, tanrı yontusunun durduğu hücreye girmeden önce yıkandığı bir yer olup olmadığı ise henüz çözümü kesinleşmemiş bir sorundur. Büyük Tapınak ya da 1 no.'lu tapınak olarak anılan bu yapıda iki adet kutsal oda bulunmaktadır. Bunlar avlunun en arka kısmında yer alırlar ve doğrudan doğruya avluya değil de, bazı başka küçük odalara bağlanırlar. Kült yontusunun bulunduğu bu hücreler, tapınağın arka yüzünden biraz taşkın olarak inşa edildiklerinden, hem yan, hem de arka duvardaki pencerelerden ışık alırlar. Tanrı yontusunun doğal ışıkla aydınlatılan böyle bir odada yer alması, diğer Eski Ön Asya dinlerinin anlayışından ayrılmaktadır. Tapınağın en kutsal yeri olan bu hücrelerden biri çok haraptır; diğerinde ise, tanrı yontusunun içine sokulduğu tek parça taştan kaide yerinde durmaktadır. Başkentin bu en büyük tapınağının iki hücreli bir kutsal mekana sahip oluşu, bunlardan birinde Hatti'nin Fırtına Tanrısı'nın, diğerinde ise Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın yontularının kutsandığı varsayımıyla açıklanmaktadır.

Hattuşa'da kazılar sonucu ortaya çıkarılmış diğer 4 tapınakta hangi tanrıların kutsandığını bilemiyoruz. Fakat, genel çizgileriyle, bunların hepsinin ortak noktaları olan ortada avlu, yan odaları bulunan anıtsal bir giriş, tanrı yontularının saklandığı hücrenin hemen ulaşılamayan ve yan odalara bağlanan bir konumda bulunması, pencerelerin varlığı gibi yapısal özellikler, tapınakları kullanım amaçlarına uygun, ana öğeleri standartlaşmış bir plana göre inşa edildiğini göstermektedir.

Yazılıkaya'nın bunlardan ayrı bir karakteri olduğu, daha önce özetlemeğe çalıştığımız özellikleri hatırlanacak olursa, kolayca anlaşılır. Bu fark, doğal bir kaya kütlesinin zorunlu kıldığı değişik mekan kullanımından doğmamaktadır. Her şeyden önce, Yazılıkaya sadece 1 ya da 2 tanrının kutsandığı bir tapınak değildir. Burada devletin resmi pantheon'u içindeki pek çok tanrı betimlenmiştir; ayrıca kral 4. Tuthaliya'nın hayatta iken ya da onun ölümünden sonra oğlu Şuppiluliyama tarafından yaptırılmış (bu son Hitit kralı acaba ülkesinin içinde bulunduğu karışık bir dönemde bu iş için ya da Nişantaşı'ndaki yazıtı yazdırmak için nasıl zaman bulabilmiştir?) 2 kabartması da Yazılıkaya'nın her 2 galerisinde de yer almaktadır. İkinci nokta da, açık hava tapınağı olarak nitelenen bu kutsal alan, diğer tapınakların aksine, kentten 1.5 km. uzaklıktadır. Öyleyse, Yazılıkaya nasıl yorumlanmalıdır? Burada betimleri görülen tanrılar, çoğunlukla Hurri kökenli olduklarından ve dolayısıyla Yukarı Mezopotamya - Kuzey Suriye Bölgesi'nden geldiklerinden, Yazılıkaya'nın açıklanmasına yarayabilecek ipuçlarını da aynı bölgede aramak hatalı olmayacaktır. Belki de burası, Mezopotamya'daki **Yeni Yıl Bayramı**'nın kutlandığı kent dışındaki özel bina gibi bir yerdi. İlkbaharda başlayan Yeni Yıl, Mezopotamya'da, kentin dışındaki **akitu** evine düzenlenen bir geçit resminden sonra, orada Fırtına

scanfan

Tanrısı'nın önünde toplanan tanrılara törenler düzenlenmesi ve onların da kral ve kraliçeye, bayrama katılanlara ve tüm ülkeye 'ömür' vermeleri ile kutlanırdı. Gerçekten de bu bayramı hatırlatan bir Hititçe belgede şunları okuyoruz: **Yıl başında, Fırtına Tanrısı için, gökyüzü ve yeryüzünün çok büyük bir bayramı kutlandı. Bütün tanrılar toplandılar ve Fırtına Tanrısı'nın evine gittiler... Bu bayramda yiyin, için! Doyun ve susuzluğunuzu giderin. Kralın ve kraliçenin ömrünü söyleyin (= uzun ömür verin)! Gökyüzü ve yeryüzünün ömrünü söyleyin! Ürüne bolluk söyleyin!** Bir olasılığa göre, Hititler bu bayramı Hurriler aracılığı ile Mezopotamya'dan alarak benimsemişler ve kutlanması için Yazılıkaya kutsal alanını yapmışlardır. Fakat diğer yandan, 4. Tuthaliya betimlerinin varlığı, buraya başka bir anlam da kazandırmaktadır. Eğer tanrılar geçidinin gösterildiği A galerisi Yeni Yıl Bayramı için yapılmış olsa ve buradaki 4. Tuthaliya kabartması da tanrı katına yükselmiş kralı gösterdiği için orada bulunmuş olsa bile, girişi iki kanatlı cin ile korunan ve 4.Tuthaliya'yı Tanrı Şarumma'nın koruması altına girmiş gösteren bir kabartma, ayrıca içindeki bir yontu kaidesiyle kabzası, bir tanrının baş aşağı tuttuğu iki aslandan oluşan, yere sokulu bir kılıç kabartması diğer galeridekilere benzer 12 erkek tanrı betimi bulunan B odasının farklı bir nitelikte olduğu kanısını vermektedir. Hitit inancına göre yere açılan delikler, yeraltı dünyası ile bağlantı aracı idi. Yere sokulmuş kılıç - bu Yeraltı Tanrısı NERGAL'in kılıcı olarak da nitelenir - da aynı bağlantıyı sağladığına göre bu galeri, belki 4. Tuthaliya için hazırlanmış (kendisi ya da oğlu tarafından) bir mausoleum, yani bir tür türbe idi. Yontusu kaybolmuş kaide üzerinde de herhalde yine kralın, kabartmalara ek olarak, tam plastik bir betimi yer alıyordu.

Dinin bu denli büyük bir öneme sahip olduğu Hititlerde, özellikle başkentte kurulmuş tapınakların yönetimi, bakımı ve dinsel görevlerin eksiksiz yapılması için, çok sayıda personele gereksinme vardı. Tapınakların ekonomik gücünü üreten tarım işçileri ve sanatkarlar dışında, kalabalık bir rahip ve rahibeler topluluğu, tanrının hizmetine bakmakta, ona sunulan yiyecek ve içecekler de, yine çok sayıdaki mutfak görevlilerince hazırlanmaktaydı. Bunların görevlerini aksatmaları halinde tanrıların kızacağı ve bütün ülkenin bundan zarar göreceği düşünüldüğünden, tapınak personeli için özel bir çalışma ve yaşama yönetmeliği yazdırılmıştı. Bu yönetmelik hem görevlerin saptanması, hem de uygun görülmeyen kusurlu hareketler için verilecek cezaları açıklaması açısından çok ilgi çekicidir. Tapınakta nelere dikkat edilmesi gerektiği, güvenlik ve temizlik konuları ayrıntıları ile bu metinde anlatılmıştır. Devlet yönetimi ve ordudan sonra, Hititler'deki en büyük organizasyon olan din işlerinin nasıl yürütüldüğü, bu belge yardımıyla anlaşılmakta ve akla gelen pek çok soru, yanıtını bu yönetmelikte bulmaktadır. Metin özetle şöyledir: **Ayrıca, günlük ekmekleri hazırlayanların temiz olmasını sağlayın. Onların yıkanmasını ve temiz giyinmesini, (vücut) kıllarının ve tırnaklarının kesilmesini sağlayın. Onları temiz giysilerle giydirin. Temiz değiller ise, ekmekleri hazırlatmayın; onları, tanrıların ruh ve kişiliğine uygun olanlara hazırlatın. Onları hazırladıkları 'ekmekçinin evi (= ekmek fırını)'ni süpürtün ve sildirin. ayrıca, ekmeklerin bölündüğü (= bu dinsel törenlerde yapılan bir işlemdir) yerin kapısında bir köpeğin ya da bir domuzun durmasına izin vermeyin. İnsanların düşünüşü ile, tanrılarınki genelde farklı mıdır? Hayır!... Onların fikirleri aynıdır. Bir hizmetkar efendisinin önünde durursa, yıkanmış ve temiz giyinmişse, ona yiyecek ya da içecek verirse ve efendisi yiyip içtiği için hoşnut olup, onu sever. Fakat, o (=**

scanfan

hizmetkar) her zaman ihmalci ise, dikkatli değilse efendisi ona kızar. Ve bir köle efendisinin öfkesine neden olursa, onu ya öldürürler ya da burnunu, gözlerini ya da kulaklarını sakatlarlar; ya da onu karısı, çocukları, kardeşi, kız kardeşi, akraba ve yakınları, ister erkek ister kadın köle olsun, yakalarlar. Ona isterlerse idam cezası verirler ya da hiçbir şey yapmazlar. Fakat ölecekse, tek başına ölmez; bütün yakınları da onunla birlikte gider. (Öyleyse), bir tanrının öfkesine neden olan birinden, tanrı öcünü alırken, yalnız ondan mı alır? Tanrı öcünü onun karısından, soyundan, yakınlarından, erkek ve kadın kölelerinden, sığır ve koyunlarından ve ürününden alıp, onu tümüyle perişan etmez mi? Tanrının sözüne gerçekten saygılı olunuz! Ayrıca, ayın bayramını, yılın bayramını, geyik bayramını, sonbahar bayramını, ilkbahar bayramını, fırtına bayramını ... ya da Hattuşa'da kutlanması gereken herhangi bir başka bayramı, (gereken) tüm sığırlar, koyunlar, ekmekler, biralar ve şaraplarla kutlamazsanız, (onları) tanrıların önüne koymazsanız, ve eğer siz, tanrının rahipleri, bütün bunları size verenlerle anlaşmaya kalkarsanız (= kurbanların bir bölümünü kendinize almak için v.s.), hiç kuşkunuz olmasın ki, tanrılar neyin eksik olduğunu anlayacaklardır. Ya da eğer, (kurbanları) doğrudan doğruya tanrıya götürmezseniz, onlara vermezseniz, ya da evinizde saklarsanız ve onları karılarınız, çocuklarınız ya da hizmetkarlarınız harcarsa, ya da sizi ziyarete gelen... birine verirseniz ya da tanrılardan alıp onlara vermezseniz, çeşitli parçalara ayırırsanız, bundan ... sorumlu olursunuz. (Kurbanları) parçalara ayırmayın (= yani bir bölümünü verip, diğerini kendinize saklamayın). Kim ayırırsa, öldürülecektir; onun için af yoktur! Ekmeklerin her lokmasını, birayı ve şarabı tapınakta saklayın. Hiç kimsenin tanrının ekmeğini ya da pidesini kendine almasına izin vermeyin. Kimsenin (tanrının kadehinden) bira ya da şarap doldurmasına bırakmayın. Her lokmasını tanrıya sunun. Ayrıca, tanrının huzurunda kendiniz şu sözleri söyleyin: 'Kim senin kutsal ekmeğinden ya da kurban kadehinden (bir şey) alırsa, tanrı, efendim, onu cezalandırsın; onun bütün evini (= ev halkını) bundan sorumlu tutsun! 'Eğer yiyip içmek istiyorsanız ... o gün (= herhalde bayramın sonunda) yiyin ve için. Eğer bitiremezseniz, 3 gün boyunca yiyin ve için. Ama, karılarınız, çocuklarınız ve hizmetkarlarınız tanrının eşiğini hiçbir şekilde aşmamalıdır. Fakat, birini görmek için gelen (soylulardan ya da vatandaşlardan) bir adam, tanrının evine girebilir ve kralın eşiğini aşabilir. Ona kılavuzluk ediniz ve yiyip içmesine izin veriniz. Fakat, o bir yabancı ise, Hititli değilse ve tanrılara yaklaşırsa, öldürülmelidir. Onu (tapınağa) getiren de ölüm cezasına çarptırılabilir. Eğer bir öküz ya da koyun tanrıya yiyecek olarak götürülürse siz, (verilen) besili sığırı ya da besili koyunu kendiniz alırsanız ve yerine bir zayıfını keserseniz ya da eğer kendiniz yerseniz ya da onu kendi ağılınıza koyarsanız ya da kendiniz için boyunduruğa koşarsanız ya da başka birine vermeyi uygun bulup, karşılığında bir fiyatı kabul ederseniz ve onu tanrıdan alıp, onun ağzını yoksun bırakırsanız ve eğer kendiniz alır ya da başkasına verirken derseniz ki 'tanrı olduğundan, bir şey söylemez, bize bir şey yapmaz', düşünün ki, bir insan bile kendi gözü önünde, lokması çalınırsa nasıl davranır! Tanrıların buyruğu güçlüdür. Yakalamakta acele etmez, ama bir kez yakaladı mı, bir daha bırakmaz. Tanrıların buyruğuna saygılı olunuz. Bundan sonra, tapınak eşyasının da nasıl korunması gerektiği, değerli madenlerden yapılma armağan ve araç ve gereçlerin, yukarıda yasalar bölümünde sözünü ettiğimiz biçimde, birer tutanakla kaydedilmesi

scanfan

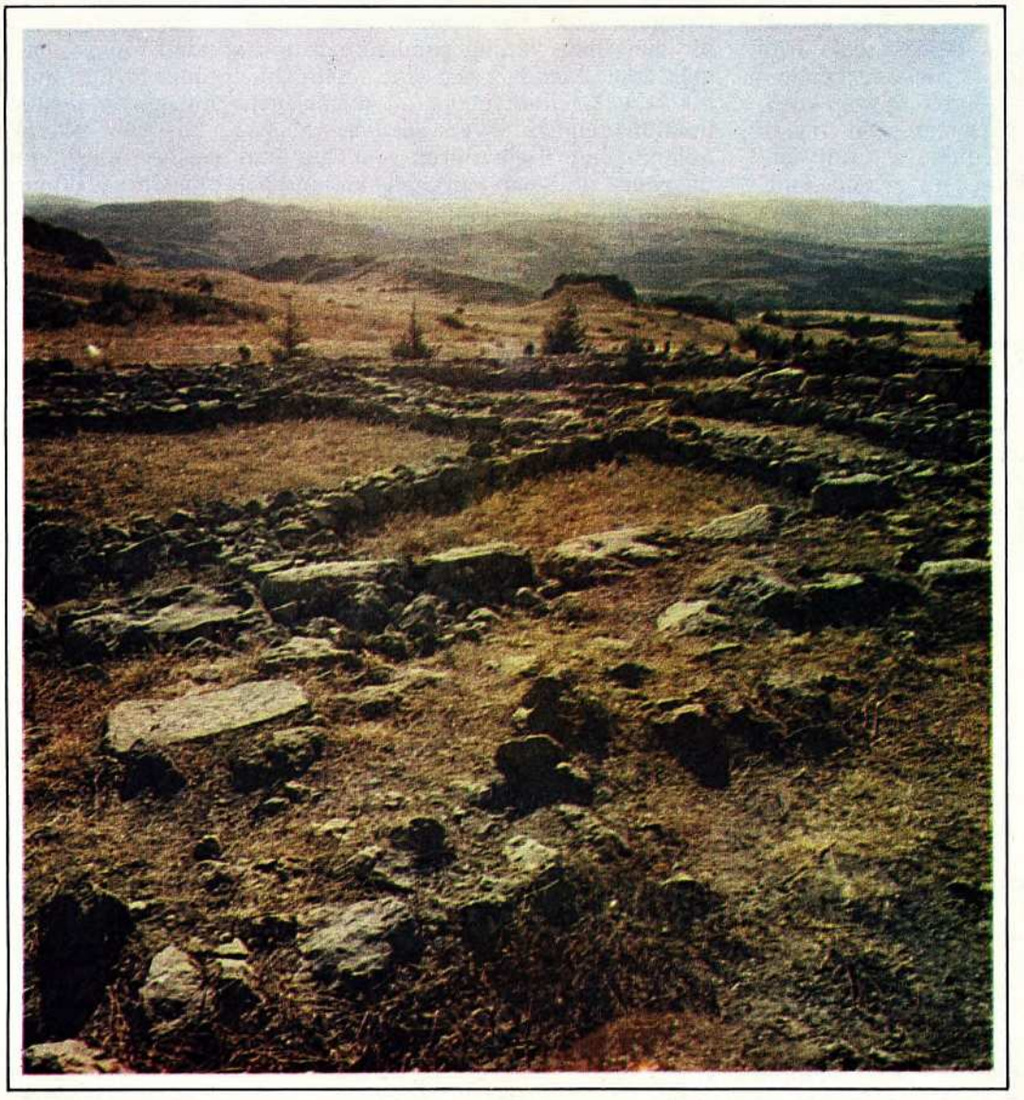

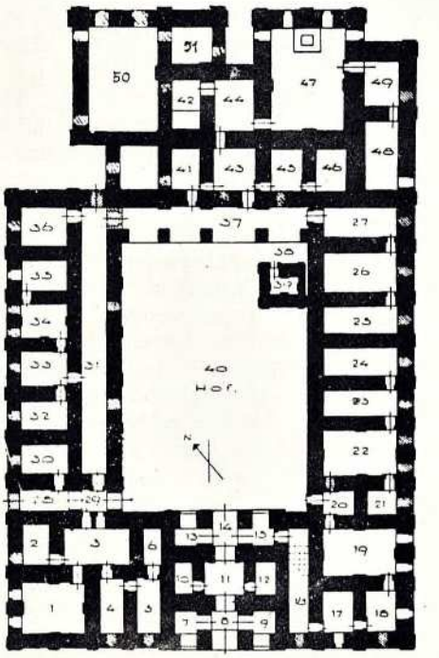

Büyük tapınaktan (No 1) iki görüntü ve planı. Plan (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan).

gerektiği ve hırsızlık edenlere ölüm cezası uygulanacağı anlatılmaktadır. Bayramların her koşulda zamanında kutlanması gerektiği vurgulanan bölümünde ise, bu yönetmelikte şunları okuyoruz: **Ayrıca, siz tapınak görevlileri, bayramları uygun zamanlarda kutlamazsanız, eğer ilkbahar bayramını sonbaharda kutlarsanız ya da bir bayramın kutlanma zamanı yaklaştığında, bayramı icra etmekle görevli rahiplerden ya da 'tanrı anaları'ndan biri ya da bir başka tapınak hizmetlisi sizin ayaklarınıza kapanıp, derse: 'Önümüzde hasat zamanı var' ya da 'evlenme hazırlığı var' ya da,'yolculuk var' ya da başka bir (bahane) ile 'bana bir iyilik et, önce şu işimi bitireyim, sonra gerektiği gibi bayramı icra ederim'; insanların arzularına kapılma, onlara öncelik tanıma. Ve eğer kendine bir çıkar sağlarsan, gelecekte tanrılar bunun öcünü senden alır!** Bundan sonraki bölümlerde tapınak alanının korunması ile ilgili hükümler sayılmaktadır. Görevlilerin nöbetleşe tapınakta gecelemeleri şarttır. Bütün gece kutsal alanı gezecek nöbetçiler çıkarılmalı, bunlar yüksek rahipler tarafından teker teker denetlenmelidir. Tapınakların korunmasından bütün personel sorumludur. Bu görevde ihmalin cezası ölümdür ve affı yoktur. Eğer nöbetçilerden biri, tapınağın içine birinin girdiğini görürse, arkasından gidecek ve geceyi tanrının yanında geçirecektir. Eğer bunu yapmazsa, ya ölüm cezası verilir, ya da yasalar bölümünde değindiğimiz biçimde aşağılatma sistemi uygulanarak, kendisine çıplak olarak su taşıttırılır. Yönetmelikteki ilgi çekici noktalardan biri de, tapınakta huzursuzluk çıkaranlara ilişkin hükümlerdir. Eğer bir tapınakta ya da başka bir kutsal yerde biri huzursuzluğa neden olur ve o sırada kutlanmakta olan bir bayram töreninin düzenini bozarsa, yapılacak bütün kurbanlar kendisine ödettirilmek koşulu ile, bayramı yeniden icra etmesi istenir. Bu kişi, tanrılara sunulması gerekli **tek bir pideyi bile ihmal etmemelidir.** Eğer bunu yaparsa, büyük bir suç işlemiş sayılacaktır. Bu belgede, tapınakların yangına karşı korunması ve alınacak önlemler hakkında da bilgiler bulunmaktadır: **Ayrıca, yangına karşı çok dikkatli olunuz. Eğer tapınakta bir bayram varsa, ateşi iyi koruyunuz. Akşam olunca, ocakta kalan ateş artıklarını su ile iyice söndürünüz. Eğer başka değişik yerlerde ateş ve kuru odun varsa ve onu söndürmekle yükümlü olanlar, işlerini bilerek ihmal ederlerse, yalnız tapınak harap olur da, Hattuşa ve kralın malları kurtulursa bile, bu suçu işleyenler, tüm soylarıyla birlikte yok edilir. Tapınakta bulunan tek bir kişi dahi bundan kurtulamaz, hepsi soyu sopu ile yok edilir. Öyleyse, kendi iyiliğiniz için, yangına karşı dikkatli olunuz.** Bundan sonra yönetmelikte temizlikle ilgili konular yeniden ele alınmaktadır. Aynen hazırlanan kurban ekmekleri gibi, tanrıların sahip olduğu diğer eşya da temiz olmalı, bunlara köpek ve domuz yaklaştırılmamalıdır. Eğer mutfak personeli gelen bu hayvanları kovalamazsa ve dinsel olarak kirlenmiş sayılan bir kapla tanrıya bir şey sunarsa, **tanrılar da ona yiyecek ve içecek olarak gübre ve idrar verirler.** Aynı metinde, kadınlarla cinsel ilişkide bulunmanın da dinsel olarak kirletici etkisi olduğu anlatılmaktadır: **.... güneş doğar doğmaz yıkanmalı ve sabahleyin, tanrıların yemek yiyeceği zaman, hazır bulunmalıdır. Fakat, bunu ihmal ederse, suçtur. Kim bir kadınla yatarsa ve amirleri onu sıkıştırırsa, doğruyu söyleyecektir. Ona söylemeye cesaret edemezse, arkadaşına söyleyecek ve yine yıkanacaktır. Fakat, bilerek (yıkanmayı) geri bırakırsa ve kirli durumda tanrının kurban ekmeklerine ve içki kaplarına yaklaşırsa ya da arkadaşı (bu suçu) gizlerse ve sonradan duyulursa, her ikisi de idamı hak eder; ikisi de öldürülmelidir.** Yönetmeliğin diğer maddeleri de

scanfan

tapınaklara ait topraklarda yetiştirilen ekin ve hayvanlara ilişkindir. Tanrının tarlalarına **kendinin** demek, çok ürün alındığı halde bunun yarısını bildirip, yarısını kendine saklamak, çift öküzleri kendileri kullanıp **kaçtı, ayağını kırdı, öldü, boğa boynuzladı** gibi yalanlar söylemek, yeni doğan hayvanları gizlemek, büyük suçlardır. Zanlılara ant içirilerek ya da fallara başvurularak, suç ortaya çıkarılır, **insanların malına sahip olunabilir, fakat, tanrıların malına sahip çıkılamaz.** Bütün bunlardan anlaşıldığına göre tapınak personeli, tapınakların büyük zenginlik kaynakları ile ilişkide bulunan insanlar olarak eğer tanrılardan korkuları yoksa, suç işlemeye çok uygun bir ortamda yaşıyorlardı; bunların sıkı bir biçimde denetim altında tutulması ve doğru yoldan ayrıldıkları zaman, en şiddetli cezalara çarptırılmaları gerekiyordu.

Tanrıların bayramlarının zamanında kutlanmasının ne denli önemli bir iş olduğunu gerek yukarıda verdiğimiz metin, gerekse bundan önceki bölümlerde sözünü ettiğimiz başka belgeler açıkça göstermektedir. Bayramlara ait belgeler Hattuşa'da bulunan çiviyazılı binlerce tablet içindeki en büyük belge grubunu oluştururlar. Bunlarda, icra edilen dinsel bayram törenleri adım adım ve ince ayrıntılarına varıncaya kadar anlatılmıştır. Bu bakımdan bayram metinlerini, törenin nasıl yapılması gerektiğini gösteren birer uygulama yönergesi olarak kabul etmek de yanlış olmaz. Bir tanrının rahibi, elinde böyle bir metin varsa, onu uygulayarak, töreni eksiksiz icra edebilir. Bayram törenleri genellikle birbirine benzer işlemlerin belirli bir sıra içinde yapılmasından meydana gelmektedir. Yine de çeşitli bayramlarda yer alan bazı olaylar ve işlemler, bayramlara farklı özellikler kazandırmaktadır. Bu özelliklerine bakarak, bulunan yüzlerce tablet parçasından bazı bayramların nasıl kutlandıklarını gösteren metin rekonstrüksiyonları yapılabilmektedir. Bir kısım bayramların kutlanması bir günde tamamlanmaz; içlerinde bir ayı aşan sürelerde icra edilenleri vardır. Böyle olanlar tek bir tablet üzerine sığdırılamamış, 13, 15 bazı durumlarda 32 tabletlik seriler biçiminde yazılmıştır. Bu tür seriler, bayram törenini icra ederken kolaylık sağlamak için, ana çizgileriyle bir tablete yazılarak özetlenmiştir. Bu özet tabletler, elde bulunan yüzlerce tablet parçasını, bayramlara göre ayırmamıza ve sıraya sokmamıza yardımcı olmaktadır.

Bayramların birçoğu kral ya da kral ailesinden birinin başkanlığında kutlanmaktadır. Ancak, kralın her zaman her yerde bulunamıyacağı doğaldır. Bu yüzden başkentte yapılan törenler dışında, yerel dinsel merkezlerde kutlanan bayramların yönetimi tapınak görevlilerine bırakılmıştır. Bazı kentlerin kendi tanrıları için düzenledikleri bayramlar da vardır. Bir kentin 11 tane ayrı bayramı olduğunu, bunlardan onunun her yıl, birinin ise iki yılda bir kutlandığını, metinlerden öğreniyoruz. Tanrılardan bir kaçının aylık bayramlarla kutsandıklarını da biliyoruz. Yukarıda önemli bölümlerini özetlediğimiz tapınak personeline ait yönetmelikten de hatırlanacağı gibi, Hitit bayramlarından bazıları mevsimlerle ilgilidir. Ayrıca, yağmur, gökgürültüsü gibi meteorolojik olayların da bayramları vardır. Diğer yandan, tarımsal bazı işlere ilişkin bayram törenleri de yapılmaktaydı. Bunlar arasında, **orak bayramı, bağ bozumu bayramı** (= tam çevrisi: üzüm koparma bayramı), **harman bayramı** (= tam çevrisi: ekin yığını bayramı) gibi bayramları sayabiliriz. Anlaşıldığına göre bayramlardan bazıları da, törenin en önemli bölümüne göre adlandırılmıştır: **yıkanma bayramı, dağa götürme bayramı** gibi. Adlarından anlaşıldığına göre birkaç bayram da belirli insanlara ya da insan gruplarına ayrılmıştır: **yaşlı adamların bayramı, temiz rahibin bayramı, Tanrı Anaları bayramı, uzak yerlerdeki insanların bayramı.** Adlarını öğrendiğimiz çoğu bayramın ise, kutlanma amacını saptamak olanağını bulamıyoruz. Örneğin, **kapı yapısı bayramı** olarak nitelenen bir bayramda, Hitit kralı Hattuşa içindeki çeşitli binaların kapısı önünde yapılan törenleri ve geçit törenlerini izlemektedir. Bu bayramın amacı, kralın, yönetici sınıftan olan görevlilerle ya da geniş anlamıyla tüm vatandaşlarıyla bütünleşmesini vurgulamak mıdır, bu belli olmamaktadır. Adı geçen ve 5 gün süren bu bayramın belirli bir mevsimde yapılıp yapılmadığı da metinden anlaşılamamaktadır. Ancak, kesin olan nokta, bu törenlerin herhangi bir tarımsal faaliyet ya da meteorolojik bir olayla ilişkisi bulunmadığıdır. Aynı şekilde, **hişuwa bayramı** olarak adlandırılan, 8 gün süren ve 13 tabletlik bir seri oluşturan bayramın da hangi mevsimde kutlandığını bilmiyoruz; bunun amacının, kralı günahlarından arındırmak olduğu varsayılabilirse de, henüz kesin bir sonuca varılamamıştır. **Kapı yapısı bayramı** proto-hatti kökenli, **hişuwa bayramı** ise Hurri kökenli bayramlardır. Birincisi, düzenli kutlanan bayramlar arasında yer almamakta, ikincisinin adı ise belirli aralıklarla icra edilecek bayram törenleri içinde geçmektedir. Mevsimlere ve tarımla ilgili işlere ilişkin bayramların da kanıtladığı gibi,Hititler'de, kesinleşmiş bir bayram takvimi bulunmaktaydı. Buna karşılık bazı bayramlar da, istenildiği zaman icra ediliyordu. Örneğin, Kuliwişna kentinin Fırtına Tanrısı için düzenlenen **yakarma bayramı** bunlardan biridir. **Evin beyi** adı verilen ve kanımızca tapınağın baş rahibi olan bir görevli tarafından, kendisi için uygun bir zamanda bu bayram kutlanıyordu. Tanrıça Huwaşşanna'nın bayramı ise, **kurban beyi** yani kurbanları adayan kişi tarafından icra ediliyordu. Bazı bayramlar içinde, örneğin **hişuwa** bayramında, özel bazı kurbanlar da yapılabilmekteydi. Genel anlamıyla alındığında, bayramların bolluk ve bereketi, dinsel temizliği sağlamak için, tanrıları memnun edecek dinsel törenler olduğu sonucuna varılabilir; tanrılara yiyecek ve içecek vermek, onlara kurbanlar ve adaklar sunmak, dinin gerektirdiği gündelik işlemlerdir. Bayramlar ise, bunun daha yüksek düzeyde, daha kalabalık bir toplulukla, daha zengin malzeme ile yapılması demektir. Tipik bir bayram töreni şöyle özetlenebilir: Bayram sabah başlar. Kral, tören giysilerini giymiştir. Kraliçe de yanındaysa, o da tören kıyafetindedir. Onların giyindikleri özel mekan önünde, saray görevlileri ve bütün soylular beklemektedir. Kral ve kraliçe dışarı çıkar, onların önünde iki saray görevlisi ve bir muhafız yürür; diğerleri arkadan gelirler. Çeşitli müzik aletleri çalan çalgıcılar, kralın önünde ve arkasındadırlar; çalgı çalar ve dans ederler. Bazıları kırmızı elbiseler giymiştir. Kimileri kralın yanında durur, ellerini yukarı kaldırır ve oldukları yerde dönerler; ilahiler de okurlar. Kral tapınağa girmeden, çalgıcılar, ilahiciler ve bazı rahipler içeri girip, yerlerini almışlardır. Kral kapıya gelince, dansçılar bir kez daha dönerler. Kral ve kraliçe tapınağın ön avlusunda dururlar. İki saray görevlisi kral ve kraliçeye su getirir. Onlar ellerini yıkarlar; saray görevlilerinin başı onlara bir bez verir, onlar ellerini kurularlar. Kral ve kraliçe tapınağa girince, reverans yaparlar. Bu sırada bazı ilahiler okunur. Sonra, ahçıların başı kurban etleriyle gelir ve ondan parçaları, tapınağın kutsal yerleri olan ocak, taht, pencere ve kapı sürgüsüne koyar; krala sıvı kurban akıtmaya mahsus kapla şarap sunar. Kral ona elini dokundurur. Bunun üzerine ahçıların başı kralın yerine, kutsal yerlere şarabı akıtarak sıvı kurban yapar. Kral tekrar reverans yapar. Çalgıcılar, ilahiciler ve duacılar dışarı çıkarılır. Kralın hükümdarlık simgeleri olan, ucu kıvrık asayı, altın mızrağı ve diğer bazı eşyayı içeri getirirler. Kral ve kraliçeye tekrar el yıkamaları için su verilir ve arkasından tekrar elleri kurulanır. Kral ve kraliçe bu sırada tahta oturmuşlardır. Bundan sonra bayramın önemli bir bölümünü oluşturan dini yemek faslı gelir. Kral ve kraliçenin dizlerine, giysilerini kirletmemeleri için, bir örtü konur. Sofracıların başı kutsal masayı getirir. Saraylıların başı ile sofracıların başı masayı birlikte tutarak, kralın önüne yerleştirirler. İşleri biten bazı görevliler dışarı çıkarlar, bazıları kurban ekmeklerinin bulunduğu sepetlerin yanına çömelirler. Getirilen bir tatlı ekmek, elden ele saray görevlilerin başına ulaştırılır; o ekmeği tanrıya ve altın mızrağa böler (= ekmek kırma dinsel törenlerde çok geçen bir işlemdir) ve sonra yine elden ele dışarı gönderir. Bu sırada avluda bulunanlar da hazırlanmıştır, bunların içinde prensler de bulunur. Bir görevlinin haberciye, onun da müzisyenlere haber vollaması üzerine çalgıcılar yerlerini alırlar, ilahiciler, duacılar ve diğerleri de kendi yerlerine

scanfan

giderler. Ahçılar,yiyecek ve içecekleri dağıtır.Bu arada krala 'bira da versinler mi?' diye sorulur ve toplananlara bira da sunulur. Kral, önündeki masanın üzerini örten örtüyü çeker ve bir yana atar; saray görevlilerinin çömeldikleri yere atarsa onlar, saray muhafızlarının çömeldikleri yöne atarsa muhafızlar, sofra örtüsünü kaldırır ve sofracılara verirler. Sonra kral gözüyle bir işaret yapar, süpürücüler yeri süpürmeye başlar. Kral ve kraliçe tekrar ellerini yıkar ve kurularlar. Önceden yeterli miktarda kurban içkisi hazırlanmıştır. Kral ve kraliçe ayakta durarak sırayla çeşitli tanrılara içerler. Bu sırada çalgıcılar sazlarını çalarlar, fakat şarkı söylemezler. Bütün tanrılara bu işlem yapılır. Sonra bir saray görevlisi gelerek, krala altın ve gümüş sunulacağını bildirir. Sofracılar da biri beyaz, biri kızıl renkli iki özel ekmeği getirip, pencerenin önüne yerleştirirler. Bunların üstünde peynir vardır. Ayrıca, önlerinde tören kıyafetini giymiş içki sunucunun yürüdüğü, haberci ve maden ustaları gelirler; gümüşten yapılmış iki boğa başı getirmişlerdir. İçki sunucu, boğa başını boynuzlarından tutarak, ocağın yanına sıvı kurban akıtır. Sonra biraz önce pencerenin yanına konan ekmekleri alırlar, boğa başlarını tekrar şarapla doldurup dışarı götürürler. Onları orada bulunanlara dağıtırlar. Kral ve kraliçe yine bir sıra tanrıya içerler. Sonra çeşitli görevliler ve orada bulunanların krala saygı sunmaları gelir. Saraylıların başı ile içki sunucu gelirler, saraylının mantosu elindedir. İçki sunucu bir gümüş kadehle krala şarap verir. Saraylıların başı yüzü krala dönük olarak geri geri yürür ve ocağın yanında durur. İçki sunucu kralın karşısında eğilir; saraylıların başı yere bıraktığı mantoyu alır ve krala götürür. Krala içki sunucunun verdiği gümüş kadehi sol eliyle alır. İkisi de ocağın yanına giderler. İçki sunucu oraya çömelir, saraylıların başı dışarı çıkar. Sonra içeri giren bir kadeh taşıyıcı, içki sunucunun yanına çömelir, ondan kadehi alır ve dışarı götürür. Hizmetkarlar ekmek sepetleri ve pişmiş et getirirler ve krala sunarlar. Ocağın yanına çömelen içki sunucu ayağa kalkar ve kralın önünde reverans yapar. Sonra ekmek sepetini alarak dışarı götürür. Haberci hazır bulunan vatandaşları ve herkesi kaldırır, onlar ayakta dururlar. İki saray görevlisi, kral ve kraliçenin dizlerindeki örtüyü alırlar. Kral ve kraliçe ayakta durarak, Güneş Tanrısı'na içerler. İlahiler okunur, bütün müzisyenler çalgılarını çalarlar ve şarkı söylerler. İçki sunucu dışardan bir kurban ekmeği getirir, krala verir. Kral onu böler. İçki sunucu tekrar onu dışarı götürür. Bu işlem bitince, önceden kralın önünde bir kaç kez eğilerek saygılarını sunmuş olan topluluk dağılır, sonunda kral ve kraliçe de tapınağı terk ederler.

Savaş tanrısı için yapılan bu bayramda, diğer dinsel bayram törenlerinin karakteristik noktalarını görmek olasıdır. Bayram törenlerinin ne kadar renkli olduğu, örnek olarak verdiğimiz bu metin yardımıyla anlaşılmaktadır. Çalgıcıların, dansçıların ve şarkıcıların tören giysileri ile katıldıkları geçit törenlerinin yanı sıra bazı bayramlarda, bir tür sahne oyunları diyebileceğimiz başka işlemler de yer alır. Örneğin, bazı bayramlarda yarışlar düzenlenir. Yarışa katılan 10 koşucudan birinci gelene 1 **mina** gümüş ve iki özel ekmek ödül olarak verilir. Yine böyle bir koşuda birinci ve ikinci gelen yarışmacılara birer asker giysisi armağan edilir. Başka bir bayramda ise, rahiplerle Fırtına Tanrısı savaşır gibi yaparlar, Tanrı onları yener, sonra bir rahip krala dönerek: **Korkma! Sen hep muzaffer olacaksın, Fırtına Tanrısı düşmanları senin ayaklarının altına koyacak, sen de onları boş kaplar gibi kıracaksın!** anlamında bir söylev verir; arkadan krala dualar okunur. Bir başka törende ise, Tanrıça Hepat'ı bir yapının içine götürürler, kapıları üstüne kaparlar, tanrıça ile kral arasında bir konuşma geçer, kral tanrıya meydan okur, onu yeneceğini söyler; tanrıça **yenersin** der. Bunun üzerine kral, tanrıçadan kendisine uzun ömür, sağlık, soyunun devamı gibi şeyler diler ve sonra tanrıçanın üzerine kapatılan kapılar tekrar açılır. Savaş oyunları ile kralın düşman güçlerini yenmesi temsil edildiğinden, buna ilişkin hareketler törenlerin sevilen bir parçasıdır. Bir başka bayramda kentin adamları bir pınarın ya da havuzun üzerinde dururlar. Törenlerde eğlendirici işler yapan görevliler onlara saldırırlar, vururlar; kral saray muhafızlarına gözüyle işaret eder, muhafızlar, saldırganları kente kovalarlar. Sembolik savaşlardan biri ise şöyle anlatılır: **Gençler iki gruba ayrılırlar ve ayrı adlar alırlar. Bir gruba 'Hatti adamları', ötekine ise 'Maşa adamları' derler; Hatti adamları bakır silahlar, Maşa adamları ise, kamıştan silahlar taşımaktadır. Onlar birbirleriyle savaşırlar. Hatti adamları galip gelir; birini esir alır ve tanrıya sunarlar.** Genellikle bu oyun, tarihte gerçekten olmuş bir savaşın canlandırılması, madeni silahlara sahip Hint-Avrupalı göçmenlerin yerli Anadolu halkından bir grubu nasıl yendiğinin,Hititler'in folklorunda yer etmiş olmasının kanıtı olarak yorumlanır. Ancak, Hititler'in Anadolu'ya gelmesinden önce de, yerel halkın madencilik alanında, kamış silahlarla savaşacak kadar bilgisiz olduğu söylenemez. Herhalde silahlar arasındaki bu fark, Hititler'in askeri bakımdan üstünlüğünü vurgulamak amacı ile oyuna konmuş olsa gerekir. Törenlerde rastlanılan bazı sahne oyunlarının da neyi sembolize ettiği belli değildir. Örneğin bir bayramda, ocağın yanındaki bir bira havuzunda iki eğlendirici (= komedyen) vardır. Bunlar, havuzun içinde çıplak olarak çömelmişlerdir. Tanrının bir rahibesi ile **tapınak fahişe**lerinin (= bunlar gerçekten fahişe mi?) başı havuza doğru üç defa koşarlar. **Tapınak fahişeleri**'nin başı, elinde tahta bir hançer tutar; rahibenin elinde ise bir asa vardır. Bu ikisi, havuzdaki komedyenlerin sırtlarına üç defa bira dökerler. Sonra komedyenler ayağa kalkarlar ve üç defa boru öttürürler ve giderler. Törenlerde tanrı vontularının arabalara konarak ya da sepetler içinde taşınarak, ormanlara, dağlara ya da ırmak kenarlarına götürülüşleri de anlatılmıştır. Ayrıca, tanrıların **"eğlendirilmeleri"** için, önlerinde danslar edilip, şarkılar söylendiğini de okuyoruz. Tapınaklarda ve dolayısıyla dinsel törenlerde ne kadar çok personelin görevli olduğu, şimdiye değin verdiğimiz metin örnekleriyle belli olmaktadır. Dinsel işlemlerde gerekli malzemenin de fazlalığı dikkati çekmektedir. Tapınaklarda bulunan eşya ve malzeme ile kimlerin görevli olduğu **envanter** metinlerinde belirlenmiştir. Bu suretle devlet, dini örgütlenmeyi denetim altında tutabiliyordu.

Tanrılara sunulan et, ekmek, şarap, bira, sıvı yağ, katı yağ, süt, bal, meyveler gibi **kurban**'larla onların yiyip içmesi sağlandıktan, şarkılar ve danslarla eğlendirildikten, yontuları yıkanıp bakıldıktan sonra, insanın tek istediği, tanrıların da ona yardım etmesi, sağlık, ömür, bolluk, soyunun devamı, kısacası mutlu bir yaşam vermesiydi. Bu bakımdan ona yakarılmalı, dualar edilmeliydi. Bayram törenlerindeki dualar yanında, tarih olaylarını anlattığımız bölümlerde değindiğimiz **veba duaları** ya da **Kaşkalar'ın kötülüklerine karşı dualar** gibi, özel amaçlarla edilen dualar da vardı. Hititler'deki dua türlerini üçe ayırabiliriz: Bunlardan birincisi, bayramlarda gördüğümüz yakarılardır. Az önce sözünü ettiğimiz özel bazı sıkıntıların giderilmesi için edilen dualar da aynı türe girer. Yakarı tarzındaki dualar, tanrıya hoş görünmek için yapılan işlemlerden sonra, ondan belirli bir konuda ya da genel olarak insanı ilgilendiren her alanda isteklerde bulunmakla yapılır. İkinci tür ise, övgülerdir. Bunlarda duacı, kendisinin ne denli dindar bir kişi olduğunu, tanrılar ve tapınaklar için neler yaptığını, sunduğu eşyaları, yaptığı armağanları sayar; bu arada da, istekleri yerine gelirse, tanrılara daha ne gibi iyilikler yapacağını ortaya koyar; tanrıları övmeyi ve onların yumuşak yürekliliğine sığınmayı da ihmal etmez. Ünlü kraliçe Puduhepa'nın, kocası için ettiği dualardan biri buna iyi bir örnek oluşturmaktadır: **İnsanlar arasında şöyle derler: 'Hamile bir kadının isteklerini tanrılar yerine getirir'. Ben de hamile bir kadınım.** Dua türlerinin üçüncüsü, pişmanlık dualarıdır. Böyle dualarda insan, işlediği günahları tanrıya itiraf eder ve affına sığınır. Tanrılara karşı insanın durumunun, efendisine karşı bir köleninkinden farklı olmadığını daha önce belirtmiştik. Hatırlanacağı gibi, bir **köle** ya da bir görevli, yaptığı bir yanlışlığı amirine ya da efendisine açıklarsa, affa uğruyor, fakat sucunu gizlemeye kalkar da, bu sonradan anlaşılırsa,

scanfan

Alt: Boğazkoy Tapınak II'den bir görünüm. Üst: Boğazköy Tapınak II ve III'ün planları (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Yan sayfa: Boğazköy Tapınak III'den bir görünüm.

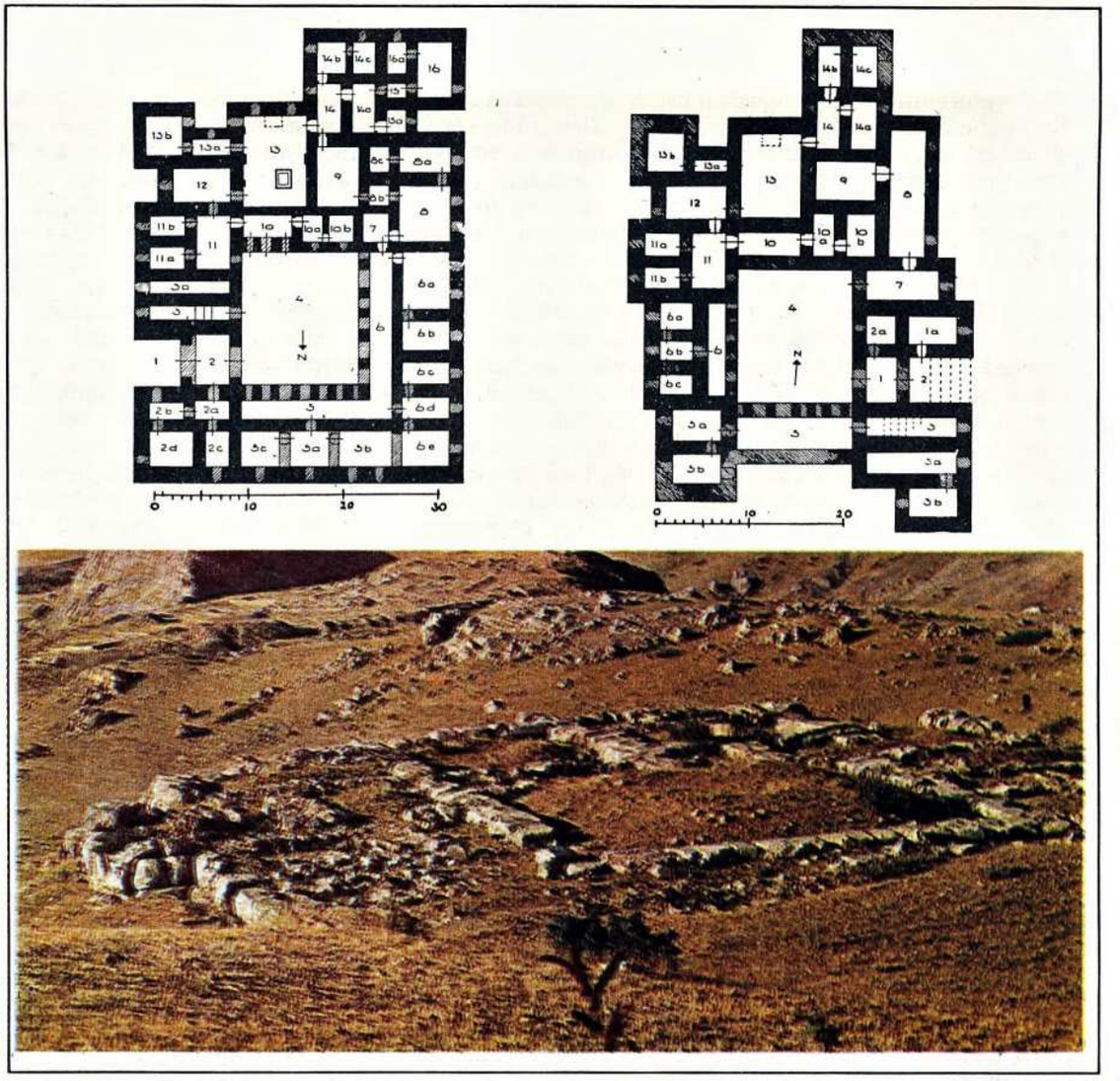

daha agır cezalara çarptırılıyordu. Aynı anlayış, insanların tanrılara karşı işledikleri günahlar için de geçerliydi. Tanrılar efendi, insanlar da onların kulları olduğu için, günahların tanrı katında affını sağlamak, itiraf etmekle başlardı. Bu yüzden günahkar kul: **Evet, öyledir, ben yaptım.** Dedikten sonra, tanrılardan özür diliyor; bazen suçu isteyerek değil, bilmeden işlediğini anlatıyor; bazen, kendisinin aslında suçlu olmadığını, babasının işlediği günahların kefaretini ödediğini belirtiyor; bazen de artık suçluların hiçbirinin hayatta olmadığını söyleyerek, cezalandırmanın sona ermesini diliyordu. Dualardan birkaç örnek vermekte yarar vardır; yukarıda saydığımız özellikler böylelikle daha kolay anlaşılabilir:

Yeryüzünün Güneş Tanrıçası'na ve diğer tanrılara sıvı kurban sunduktan sonra şöyle der: **'Bak, kral sana yalvarıyor'. Eğer babası onu kötülerse, onu dinleme! Eğer anası onu kötülerse, onu dinleme! Eğer kardeşi, kız kardeşi, akrabaları onu kötülerse, onları dinleme! İyi gözlerini indir, binlerce kirpiğini kaldır ve krala dostça bak! Kulak ver ve (onun) iyi sözlerini dinle! ... Ey Yeryüzünün Güneş Tanrıçası'nın veziri! İyilikle (davran); ye ve iç! Güneş Tanrıçası'na kral hakkında iyi söz söyle; kralın adını Güneş Tanrıçası'nın huzurunda dostça an! Onun babası, anası, kardeşi, kız kardeşi, akrabaları ya da dostları onu kötülerlerse, buna izin verme! ... Ey benim tanrım, anam beni doğurduğundan beri, beni sen büyüttün, ey tanrım. Benim adım ve ünüm senindir, tanrım; beni iyi insanların arasına sen koydun, bana güç zamanlarda ne yapacağımı sen gösterdin, tanrım. Ben ... senin en iyi kulundum. Ben tanrımın adına ant içip, andımı hiçbir zaman bozmadım. Tanrım için kutsal olup da, bana yasak olan hiçbir şeyi yemedim ve vücudumu böylece kirletmedim. Ne bir öküzü ahırından, ne bir koyunu ağılından ayırdım. Ekmek buldumsa, ekmeği yalnız başıma yemedim; su buldumsa, suyu yalnız başıma içmedim ... Yaşam ölüme, ölüm yaşama bağlıdır. İnsan sonsuza değin yaşamaz, onun yaşamının günleri sayılıdır. Eğer insan sonsuza değin yaşasaydı, çektiği ağır bir hastalık bile, onu çok üzmezdi. Tanrım bana kalbini ve ruhunu açsın ve benim suçumu bana söylesin ki, ne olduğunu anlayabileyim. Tanrım bana ya rüyamda söylesin, ya da bir kahin kadın veya Güneş Tanrıçası'nın kahini bir (koyunun) karaciğerinden (bunu) anlatsın... Ey benim tanrım! Sana tapınmamı nasıl artıracağımı bildir; sen bütün insanların çobanısın ... Ben tanrımın huzurunda nice yakardımsa, yararı olmadı; benden bir kötülüğü alır almaz, yerine bir diğerini koydun... Tanrım, ben sana ne yaptım, nerede hata ettim? Beni sen yarattın tanrım, beni ölümlü bir insan yapan sensin. Bir tüccar, bir insan yani, terazisini güneşin altına tutar da, (yine de) tartıda hile yapar; fakat ben tanrıma ne yaptım? Bu hastalık yüzünden evim korkular evi oldu, korkudan (ise) ruhum eriyip, gidiyor!'.** İnsanın tanrılar, daha doğrusu, tanrılar tarafından alnına yazılmış sandığı kötü alınyazısı karşısında duyduğu çaresizliği çok güzel yansıtan bu dua, 1.Şuppiluliuma'nın çağdaşı olan (belki kardeşi?) prens Kantuzili tarafından tanrısına sunulmuştur. İlginç dua metinlerinden bir tanesi de kral Muwatalli'ye aittir: **... Bir kuş (tehlikeden) nasıl kaçar ve yuvasına sığınıp, yaşarsa, ben de efendim Fırtına Tanrısı'na sığındım; hayatımı bağışla benim! Bu duada tanrıların önüne getirdiğim sorunları, tam olarak diğer tanrılara ilet! Onlar beni duysunlar! Bunun için Fırtına Tanrısı'nı övüyorum. Tanrılar benim sözlerimi işitir işitmez, ruhumdan kötülüğü uzaklaştırır, iyiliği koyarlar. Efendim Fırtına Tanrısı övgüye layık değilse, övgüye kim layıktır? Bundan sonra tanrılara ve**

scanfan

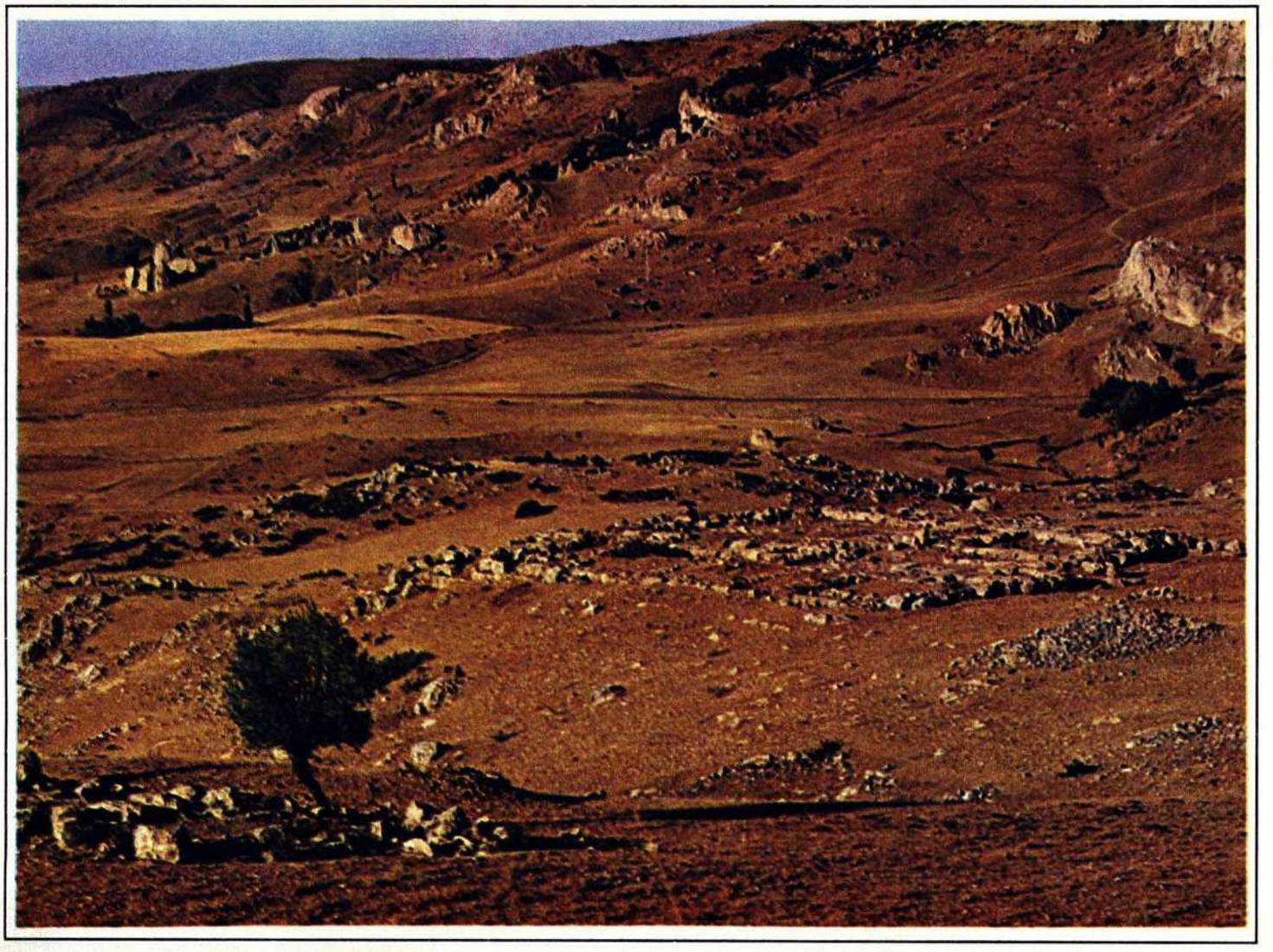

ölümlülere bakan biri diyecektir ki 'gerçekten de Fırtına Tanrısı, efendim, gökyüzünün kralı, bu adamı sevdi, onu kurtardı; onu doğru (yolda) ilerletti'. Gelecekte (de), benim çocuklarım, torunlarım, Hatti'nin kral ve kraliçeleri, prensler ve soylular efendim Fırtına Tanrısı'na saygı göstereceklerdir. Onlar diyeceklerdir ki 'gerçekten bu tanrı, güçlü, kudretli ve muzaffer bir tanrıdır!'. Ve gökyüzünün tanrıları, dağlar ve ırmaklar seni öveceklerdir. Ben, Muwatalli, senin kölen, ruhum kıvançla dolu (olarak), Fırtına Tanrısı'nı övüyorum. Sen de Fırtına Tanrısı, senin için yaptırdığım tapınaklara, senin için çıkardığım fermanlara sevin! Efendim Fırtına Tanrısı'na sunduğum ekmekleri ve yaptığım sıvı kurbanları, sana onları isteyerek veririm, kıyamıyarak değil. Öyleyse, sen de, efendim, beni dolunay gibi ışıt, gökyüzündeki güneş gibi beni aydınlat! Kral Murşili'nin Tanrı Telipinu'ya söylediği günlük dua da şöyledir: **Yazman bu tableti tanrıya her gün okur, onu över: Telipinu, sen güçlü ve soylu bir tanrısın. Kral Murşili, senin kölen ve kraliçe, senin hizmetçin, beni sana yolladılar 'git! Efendimiz, koruyucumuz Telipinu'ya yalvar!'. Soylu Telipinu, ister gökyüzünde tanrıların arasında ol, ister denizlere ya da dağlara dolaşmaya gitmiş ol, ister düşman ülkesinde savaşta bulun, sedir ağacının tatlı ve rahatlatıcı kokusu, şimdi seni cezbetsin! Eve, tapınağına dön! Burada sana kurban ekmekleri ve sıvı kurbanlarla yalvarıyorum. Bunlar seni cezbetsin! Seninle yalnız konuşayım ve sana söylediklerime kulak ver, ey tanrı ve onları işit!** Tarih olaylarını anlatırken sözünü ettiğimiz veba salgını ve buna karşı 2.Murşili'nin duaları hatırlanacaktır. Bu dualar, pişmanlık ve itiraf dualarının en güzel örneğini oluştururlar: **Hatti'nin Fırtına Tanrısı, benim efendim! Tanrılar, efendilerim! Böyledir bu: insan günahkardır. Babam da günah işleyip, Hatti'nin Fırtına Tanrısı, efendimin, isteklerine karşı gelmişti. Fakat, ben hiçbir şekilde günah işlemedim. Böyledir: babalarının günahını oğullar (çeker). Babamın günahını da ben (çekiyorum). Bak, efendim, Hatti'nin Fırtına Tanrısı ve efendilerim tanrıların huzurunda itiraf ediyorum: Öyle (oldu), biz (günah) işledik! Ve ben babamın günahını itiraf ettiğim için, efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısı ve efendilerim (diğer) tanrıların öfkesi yatışsın. Bana acıyın ve (bu) salgını Hatti ülkesinden uzaklaştırın!**

Görüldüğü gibi, işlenen çeşitli suçlar ve günahlar, tanrıların öfkelenmesine ve insanları cezalandırmalarına yol açıyordu. Bu yüzden tanrıların isteklerini öğrenmek, kızmışlarsa nedenlerini araştırıp bularak tanrısal öfkelerini yatıştırmaya uğraşmak, Hitit insanı için çok önemli konulardı. Bu nedenle Hititler, doğadaki birtakım olağanüstü olayları tanrıların insanlara verdikleri işaretler ve isteklerinin belirtisi biçiminde yorumlama yoluna gitmişlerdi. Fakat, kehanet olarak adlandırdığımız bu işaret gözlemlerini yeterli bulmıyarak, tanrıların arzularını ve öfkelerinin nedenlerini öğrenmek ya da kendileri ile ilgili bazı somut sorunlara yanıt alabilmek amacı ile birtakım yöntemlerin aracılığına, yani fala başvurmuşlardır. Hititler'de kehanet, arada sırada oluşan bazı doğa dışı ya da olağandan farklı olayların, tanrıların verdikleri işaretler olarak yorumlanmasından öteye gitmemesine karşın, Mezopotamya'da bu inanç çok daha güçlü ve yaygındı. Babil'de geçerli kehanet anlayışına göre, bir kez saptanan bir belirti ve olaydan sonra olanlar, aynı belirtiler yine görüldüğünde tekrarlanırdı. Bir kulağı eksik çocuk doğmuş ve ülkenin başına bir felaket gelmişse, tek kulaklı doğan her çocuk aynı felaketin öncüsü sayılırdı. Hititler'de ise bu tür genelleştirici kehanetler aslında yoktu; bunlar Hurriler aracılığı ile Anadolu'ya geçmiş ve Hititler'in

scanfan

daha bir gerçekçi olan bünyelerine uyduğu oranda kabul görmüştü. Kehanetle ilgili belgelerin çoğunluğu bu bakımdan Akadça olarak kalmış ve uygulama alanına konmamış, bir bölümü ise, Akadça asıllarından Hititçe'ye çevrilmişti. Mezopotamya kökenli olan ve astrolojik kehanetler, hayvan iç organları ve karaciğer bakıcılığı kehanetleri, çocukların doğum aylarına, tıbbi belirtilere veya hatalı doğumlara göre yapılan kehanetler, insan fizyonomisi (= çehre, yüz özellikleri) ve hayvanların davranışları ile ilgili kehanetler, rüya yorumları, takvime, gökgürültüsü ve depreme ilişkin kehanet türleri içinde Hititler arasında en yaygın olanı, herhalde astrolojik olanlardı. Ay ve güneşle ilgili bazı işaretler, Ay ve Güneş Tanrıları'nın isteklerinin belirtisi olarak yorumlanmakta ve bunlar genellikle felaket habercileri sayılmaktaydı. Böyle bir işaret gözlendiğinde, bunun özellikle kral ve ailesi için bir felaket işareti olmasından korkulmakta ve bunun nedenini anlamak için fala başvurulmaktaydı. Bazen de bu gibi kötülüklerin uzaklaştırılması için özel törenler, ayinler yapılmaktaydı. Örneğin, bir metinde şunları okuyoruz: **Kral şöyle söyler: 'Bak! Sana ricaya geldiğim konuda beni dinle, ey Ay Tanrısı, beyim! Ay Tanrısı, beyim, işaret vermen neyi gösterir? Eğer bununla benim için bir felaket bildirdiysen, bak, benim yerime sana bir bedel getirdim; onu al, beni bırak!'.**

Hititçe'ye çevrilmiş olmakla beraber, Anadolu'da ne kadar inanıldığı hakkında kesin bir şey söyliyemediğimiz, hatalı doğumlara ilişkin kehanetlere de bir örnek verelim: **Eğer bir kadın iki erkek çocuk birden doğurursa, o kadın kötü bir hastalığa yakalanıp, ölecektir. Eğer çocukların babası zengin ise, fakir olacaktır; fakir ise, zengin olacaktır ve çocuklar gelişip, büyüyeceklerdir. Eğer bir kadın iki kız çocuk birden doğurursa, o kadın ölecektir, evi mahvolacaktır.** Hititler'de, doğum sırasında meydana gelen ve uğursuz sayılan bazı belirti ve olayların gözlendiği ve bunların neden olabileceği kötü sonuçları gidermek için ayinler düzenlendiğini biliyoruz. Ancak, bu belirtiler, Mezopotamya kehanetlerine benzememekte, örneğin, hamile kadının üzerine oturarak çocuğunu dünyaya getirdiği, özel doğum iskemlesinin kırılması, doğum sürecindeki bazı aksaklıklara dayanmaktadır.

Hititler, bazı belirti ve olayları tanrıların kendilerine verdikleri iyi ya da kötü işaretler olarak yorumlamalarının yanı sıra, tanrıların bazen doğrudan doğruya tanrısal güçlerini kullanarak, dünya işlerine karıştıklarına da inanmaktaydılar. Bizlerin 'şans', 'talih' dediğimiz, iyi rastlantılar, Hititler tarafından tanrıların kendilerine yardımı olarak kabul ediliyordu. Örneğin 2. Murşili'nin Arzawa seferlerinden birinde bir yıldırım düşmesi sonucu düşman kralının hastalanması, böyle tanrısal müdahalelerdendi.

Diğer yandan, tanrılar, rüyalar aracılığı ile de isteklerini insanlara bildirebilirlerdi. Tanrı insana rüyasında görünüp, dileğini söyleyebilir, herhangi bir nedenle kızmışsa, bunu açıklayabilirdi. Yukarıda verdiğimiz dua örneklerinde de görüldüğü gibi, dua eden kişi tanrıya yakararak ondan, rüyasına girmesini ve hastalık ya da sıkıntılarına neden olan günahının ne olduğunu söylemesini dilerdi. Rüya öğesinin ne denli önemli olduğu, 3. Hattuşili'nin otobiyografik metninde, kralın daha küçük bir çocukken tanrıça İştar tarafından rüya yolu ile istenmiş olduğu ya da adı geçen kralın, Puduhepa ile evlenmesinin tanrının isteğini rüyada belirtmesi ile gerçekleştiği hatırlanacak olursa, daha iyi anlaşılır. Bu dönemde, kötü rüyalar ya da kabuslar da, sonuçlarından korkulan şeylerdi ve bunları gidermek için bazı sihir ayinlerine başvurulması gerekirdi. Doğal olarak görülen bu rüyaların yanı sıra, bir tür rüya kehaneti diyebileceğimiz karar rüyaları vardır ki, bunlar Hititçe'de **temiz uyku** terimi ile anlatılan, bizim **istihareye yatmak** olarak bildiğimiz yöntemdi. Belli bir konuda tanrıdan yanıt almak için, dinsel yönden temizlenerek rüya görmek üzere uykuya yatmaktı. 2. Murşili'nin, veba salgınının nedenlerini bulmak için, toplu istihareleri dahi denediğini biliyoruz.

Elimize geçen metinlerden anlaşıldığına göre, tanrıların bazı konularda açıklamalarını anlamak için birtakım yöntemlere başvurmak demek olan fal, tanrıların kendiliklerinden verdikleri işaretlerin gözlenmesi olan kehanetten daha üstün tutuluyordu. Geniş bir uygulama alanı olan Hitit falcılığının ilginç ve onu Mezopotamya'daki örneklerden ayıran kendine özgü yanı, geleceği önceden saptamak , geleceğe ilişkin kehanette bulunmaktan çok, birtakım somut sorunlara yanıt alabilme amacına yönelik olmasıdır. Bu sorular, hastalık nedenleri, savaşlarda uygulanacak harekat biçimi, siyasal oyunlar, saray entrikaları, daha ender olarak da özel yaşamla ilgili konular olabilirdi. Fal metinlerini içeren tabletlerin çoğunluğu, fal işleminin icrası sırasında yazıldığından, okunması güç belgelerdir. Falların kendilerine özgü teknik terimleri ve çoğu zaman kısaltılmış bazı deyimlerin kullanılmış olması, okuma ve anlama zorluğunu artırmaktadır. Bu metinler incelendiğinde, falların uygulamasının genellikle aynı olduğu ortaya çıkmaktadır. Önce fala konu olan soru sorulmakta, sonra ne tür fal yapılıyorsa, onun uygulamasına geçilmekte ve sonunda saptanan olumlu ve olumsuz sonuç kaydedilmektedir. Eğer falın sonucu istenilen biçimde değilse, diğer sorularla fala devam ediliyordu; bazı hallerde ise, bir fal türünde elde edilen yanıt, diğer fal türleriyle kontrol ediliyor, iş, elden geldiğince sağlama alınmaya çalışılıyordu.

Tanıdığımız birkaç çeşit fal sistemi vardır. Bunlardan **et falı**, kesilen bir koyunun karaciğeri üzerindeki girinti ve çıkıntılarla, barsak kıvrımlarının incelenmesine dayanmaktadır. Hurriler aracılığı ile Mezopotamya'dan Hititler'e geçen bu fal türünü Hititler, diğer fallarda olduğu gibi, gelecekte hangi olayların olacağını öğrenmek için değil, sordukları belirli soruların karşılığını bulmaya yönelik bir sisteme dönüştürmüşlerdir. Hitit başkenti Hattuşa'da, bu fallarda incelenen özelliklerin üzerine yazılmış olduğu ve öğretim amacıyla kullanıldığı sanılan, kilden yapılmış karaciğer modelleri ortaya çıkarılmıştır. Aynı tür modeller Babil'de de bulunmuştur. İlginç olan, İtalya'da yerleşmiş bir halk olan Etrüskler'in de aynı türden, fakat madenden yapılmış karaciğer modelleri kullanmış olmalarıdır. Belki de, Hititler, Hurriler aracılığı ile Mezopotamya'dan aldıkları karaciğer falı sistemini, kendilerinden daha batıda oturan toplumlara aktarmışlardır. Bu falda kullanılan terimlerin hangi anatomik noktaların karşılığı olduğu, günümüzde kesinlikle saptanamamaktadır. Böyle terimleri ve kısaltmaları olduğu gibi bırakarak, bir **et falı** metninin çevirisini verelim: **Fal bakıcısının sorusu şöyledir: Birinci et falı olumsuz olsun, sonraki olumlu olsun. İlk ciğerin kalınlaşmış bölümü yukarı baktı: Olumsuz. Sonraki ciğerin Nİ, Şİ, Kİ ve 'yolu'nun sol tarafında bir bere var; GAR içine büzülmüştür. 12 barsak kıvrımı: Olumlu.**

Hititler'in çok kullandıkları bir fal türü de **kuş falı**'dır. Bunun uygulaması, özel olarak yetiştirilen fal kuşlarının belirli bir arazi parçası üzerinde uçurularak, bunların hareketlerinin gözlenmesine dayanmaktadır. Bu hareketler, kuşların uçuşları, havalanma ve konmaları, havada karşılaşmaları ve gözlem alanının belirli yerlerine gidip-gelmeleridir. Bu fal türü de, anlamı henüz saptanamamış bazı teknik terimleri içermektedir: **Kuş bakıcısının fal sorusu: Aynı (= daha önce yapılmış faldaki gibi). Kuşlar fal ile saptasınlar. Huşa kuşunun "TAR-uan" hareketini gördük ve o iyice öne geldi. Ve o iki defa gitti. Şaluwaya kuşunu kıyı boyunca gördük. Onlar tekrar iyice yükseldiler ve uzaklaştılar; fal ile belirlendi.** Fal sorusunu ve elde edilen sonucun olumlu olup olmadığını öğrenemediğimiz bu metinde, adı geçen kuşların cinsini de saptayamıyoruz. Ancak, fal kuşları içinde kartalların da bulunduğunu başka metinlerden öğreniyoruz. Kuş fallarının özel bir türü ise, kızıl keklik olduğu sanılan ve **Hurri kuşu** adı verilen cinsle yapılan fallardır. Bunda kuşların daha çok iç organlarına bakıldığı sanılmaktadır.

Eski Hitit döneminden beri uygulanmakta olduğunu belgelerden öğrendiğimiz ve Anadolu kökenli olduğunu sandığımız bir fal türü ise, **talih falı**'dır. Bu falın esasını, soyut ya da somut bazı kavramları sembolize eden, oyun taşları diyebileceğimiz, birtakım şekillerin , herhalde bir oyun tahtası üzerinde, tanrılar ve belirli kişiler tarafından alınıp-verilmesi oluştur-

scanfan

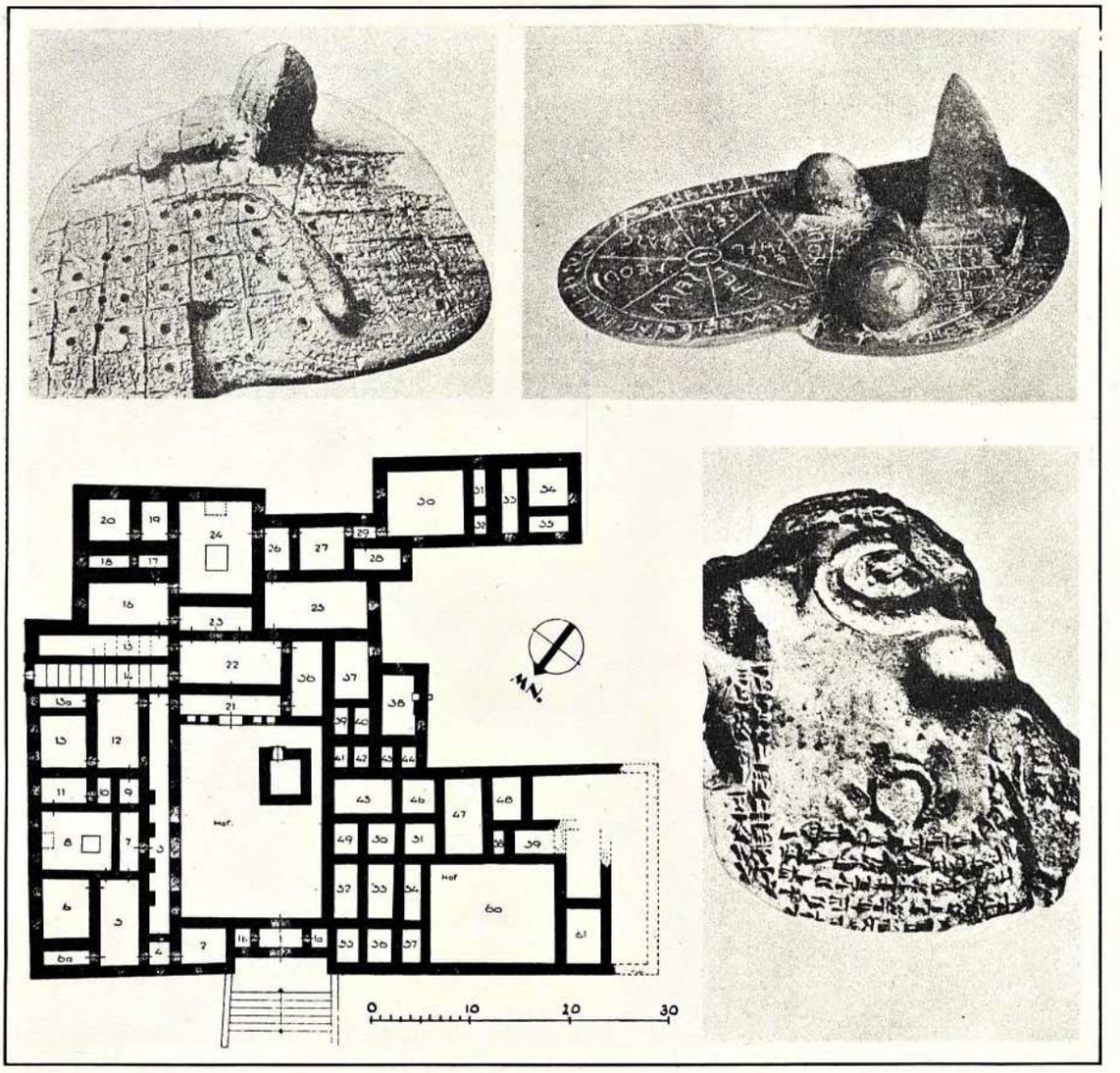

Sol alt: Boğazköy Tapınak V'in planı (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Sol üst, sağ üst ve alt: Babil Etrüsk ve Hitit ciğer falı modelleri.

maktadır. Falın tüm kuralları bilinmediğinden, olumlu ya da olumsuz olarak nitelenen fal sorusu karşılığının neye dayanılarak elde edildiği anlaşılamamaktadır. Bu fal **yaşlı kadın** olarak adlandırılan kişi tarafından uygulanmaktadır; falda yer alan kişi ve kavramlardan bazıları şunlardır: Çeşitli tanrılar, kral, düşman, iyilik, kötülük, yaşam, suç, barış, salgın, yol, ülke, ateş, kaba somun, taht. Bu fala da bir örnek vermekte yarar vardır: **Yaşlı kadının fal sorusu ... Talih falı olumlu çıksın. Gökyüzünün Güneş Tanrısı kalktı, koyu kanı aldı; tekrar tahta verdi. İkinci günde tanrı tüm nefsi yaşamı aldı; onlar Kader Tanrıçası'na verilmiştir. Fal olumlu.**

Talih falı gibi hareketli bir fal da **yılan falı**'dır. Buna ilişkin elimizde pek az belge bulunmaktadır. Yine **yaşlı kadın** tarafından uygulanan bu fal, bir havuz içine konan bir ya da birkaç suyılanı ya da yılanbalığının, havuzda belirlenen birtakım yerlere gidip-gelmelerinin ve yaptıkları hareketlerin gözlemine dayanmaktadır. Havuzdaki bu belirli noktalar, çeşitli yapı, yer ve kavramları sembolize etmektedir. Bunlar, dinsel kavramlar ve yerler (tapınak, tanrıların bayramları, tapınağın ve evin ocağı), dinsel olmayan yerler ev, kral sarayı, büyük kapı, hapishane ve somut kavramlar (yıl, uzun yıllar, yaşam, gelecek günler, ölüm tehlikesi, günah, hastalık, isyan, kargaşalık) olarak sınıflandırılabilir. Bunlardan başka, falda birçok tanrının da adları geçmektedir. Bir yılan falı metninde şunları bulmaktayız: **Büyük tanrı neden öfkelenmiştir? Ben, tanrıya, bunu gidermek için çok dua ettim. Fakat, başkası tarafından senin bir şeyin ihmal edilmedi mi, ey tanrı? Havuz falı olumlu olsun. Ocak yılanı günaha gitti. O, uzağa, kan ve yemin stelinin içine gitti. Başka bir ocak yılanı saraydan çıktı ve huzursuzluğa gitti; oradan da hapishaneye girdi, uzağa, ruhlara indi. Birinci ocak yılanı ise ... bu yana geldi ve o silah ... gitti. Olumsuz.**

Görüldüğü gibi Hitit inancına göre, insanlar genellikle günahkar, tanrılar ise, cezalandırıcı idi. İnsanlar işledikleri günahların kefaretini hastalıklarla, felaketlerle ödüyorlardı. Bunlardan kurtulmak için tanrıları hep hoş tutmağa zorunluydular. Yalnız, bazen başlarına gelenlerin nedenini anlıyamıyorlardı. Gerek bu nedeni bulmak, gerekse çaresiz ya da kararsız kaldıkları durumlarda bir çıkar yol bulmak amacı ile, fallara ve kehanetlere başvurmak zorunda kalıyorlardı. Kötülüklerden korunmanın bir yolu da, büyü ve sihirdi. Kara büyü olarak nitelediğimiz, başkalarına kötülük yapmayı amaçlayan büyü türü, Hitit yasalarında da gördüğümüz gibi, kesinlikle yasaktı ve yapanlar şiddetle cezalandırılıyorlardı. İlgili yasa maddelerinde kara büyünün nasıl yapıldığına ilişkin bazı bilgiler bulunmaktadır. Bir yılanı öldürürken, başkasının adını söylemek ve böylece onun ölümünü dilemiş olmak ya da bir insanı dinsel bakımdan arındıracak bir ayinde kullanılmış olan malzemeyi yakarak yok etmeyip, birinin arazisine gömmek, bu tür büyülerdendi. Bu bakımdan, elimizde bulunan sihir ve büyü metinleri, iyiliklere yönelik büyü törenlerini içerir. Bu törenler de genellikle, yukarıda adı geçen ve yaşlı kadın olarak nitelenen, özel fal ve sihir rahibeleri tarafından icra ediliyordu; bunların önemi büyüktü. İlk Hitit krallarından 1. Hattuşili, siyasal vasiyetnamesinde, harem kadınlarının bunların etkisine girmemelerini istemektedir; demek oluyor ki, kara büyü yapmasalar da, sihir ve fallarla, daha doğrusu bilinmeyen güçlerle uğraşanların etkilerinden çekiniliyordu. Sihir törenleri, ya da başka bir deyimle ayinleri çok çeşitli amaçlarla yapılıyordu: Cinsel iktidarsızlık, hamile kadınların dinsel bakımdan arındırılması, aile kavgaları, ölümlerin artması gibi. Genel olarak sihir ayinlerini, koruma, defetme ve temizleme törenleri olarak sınıflandırmak olasıdır.

scanfan

Hitit tapınaklarında ve dinsel törenlerde kullanılan eşyaların envanterini veren bir belgê. Bo. 10402. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul. Yan sayfa: Tapınan rahipler. Alacahöyük orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara.

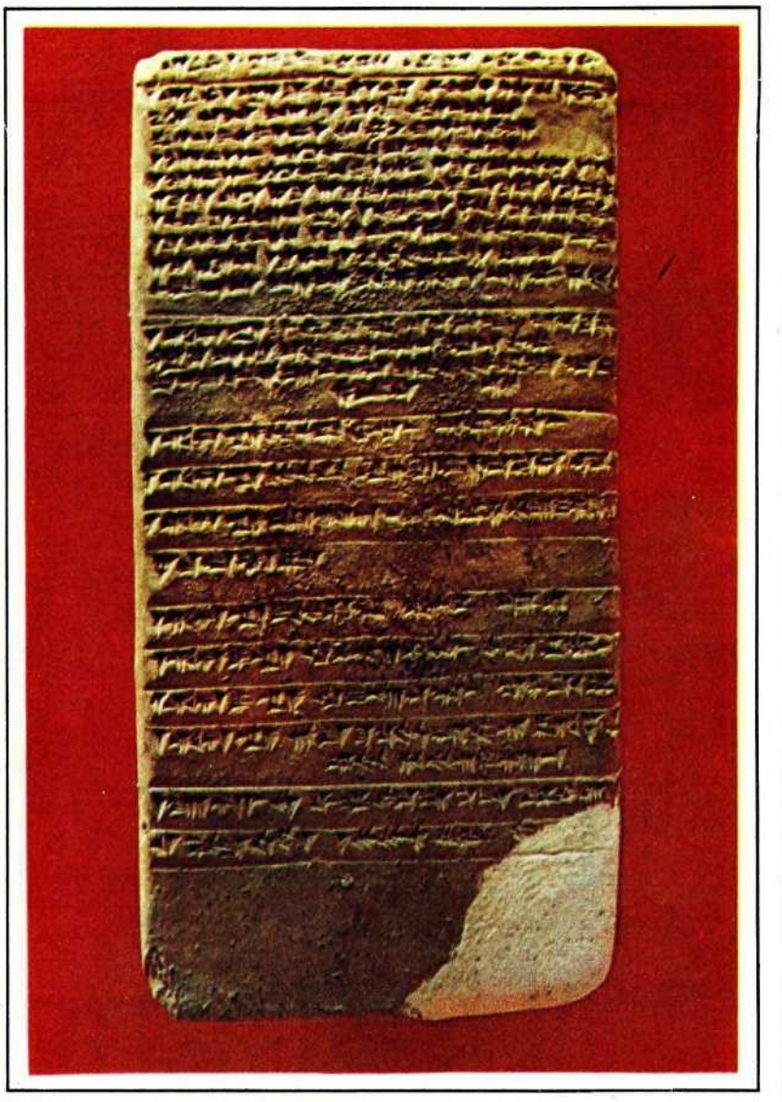

Bunların uygulamaları da çoğunlukla benzetme ya da simgelemeye dayanır. Örneğin, bir binanın temeli atılırken, bu yapıyla sembolik olarak eşitlenen bir bakır parçası, ufak kazıklar aracılığı ile toprağa tesbit edilir, sonra üzerine çekiçle vurularak, bunun eğilip bükülmediği, parçalanmadığı gösterilir ve inşaatın sağlamlığı simgelenmiş olurdu. Ya da, yapının çeşitli bölümlerinin minyatür modelleri, 7 değişik maddeden yapılır, bunlar binada ait oldukları yerlerin altına, temele yerleştirilir ve kötülüklerden gizlenirdi; böylece, yapının tümü de korunmuş olurdu. Benzetmeler için şu metin iyi bir örnek oluşturmaktadır; **hatalkişna** adlı bir dikenden bir kapı yapılır ve sihirle, kötülüklerden arındırılacak kişiler bunun altından geçirilir ve şöyle söylenir: **Sen 'hatalkişna' dikenisin; ilkbaharda beyazlara bürünürsün, sonbaharda ise, kankırmızısı (giysilerle) donanırsın. Altından geçen koyunların postunu yolarsın, sığırların ise, karın tüylerini. Bu kurban sahibinin (= arındırılacak kişinin) de kötü kirliliğini ve (ona yapılan) büyüyü çek, al!** Bu gibi ayinlerdeki benzetmeler çeşitlilik yönünden çok zengindir: **Bir havuz yaptıktan sonra, havuzdan ırmağa doğru bir ufak hendek açarlar. İçine biraz gümüş ve altın yüklenmiş bir gemi (modelini havuza) koyarlar. Altın ve gümüşten, küçük 'antlar'** ve 'lanetler' (= bu kavramları simgeleyen minyatür şekiller) **de yaparlar ve onları gemiye yerleştirirler. Sonra havuzu (ırmağa) boşaltan hendek, gemiyi havuzdan ırmağa götürür. O kaybolunca, o (= töreni yöneten kadın), biraz iyi yağ ve bal döker ve dökerken şöyle söyler: 'Irmağın bu gemiyi alıp götürdüğü ve artık ondan hiçbir iz kalmadığı gibi, her kim tanrıların huzurunda kötü sözler (söylediyse), ant ve lanet (ettiyse), kirlilik yaptıysa (= dinsel açıdan kirlenmeye neden olduysa), onları da (= yapılan kötü şeyleri) ırmak böyle alıp götürsün! Ve gemiden artık hiçbir iz kalmadığı gibi, kötü sözler de tanrım için artık var olmasın; ayin sahibi için de artık var olmasın! Tanrı ve ayin sahibi bu işten kurtulsun! Bak, onların ardından iyi yağ (= belki parfüm) ve bal döktüm. Onların arkalarındaki iz iyi yağ ve bal ile yağlandı. Kötü sözler (bunun ötesine gitsin! Irmak geri doğru akmadığı gibi, bu kötü sözleri de uzaklara akıtsın! Onları geri getirmesin!'.** Tanrı ve insanların kötülüklerden ve lanetlerden kurtulmaları için düzenlenen bu sihir ayininin bir başka yerinde de şu ilginç sözler bulunmaktadır: **Sonra ona bir soğan verirler ve bunu yaparken o şöyle konuşur: 'Eğer bir tanrının huzurunda biri derse ki, bu soğan nasıl birbirinden ayrılmaz iç içe sarılmış zarlardan oluşmuştur, kötülük, lanetleme ve pislik bu tapınağı öylece sarsın; bakın, şimdi ben soğanı böldüm ve geriye bir (tek) sapı kaldı. Aynı şekilde kötü sözler, yemin, lanet ve pislik, tanrının tapınağından ayrılsın! Tanrı ve ayin sahibi bunlardan kurtulsun!'.** Yukarıda da değindiğimiz gibi, sihir ve büyü, sadece hastalık, felaket gibi insanın kendi yaratmadığı kötülüklere karşı yapılmıyordu. Aile bireyleri arasındaki geçimsizlik ve kavgaların yatıştırılmasından sonra da bu gibi ayinlere başvuruluyordu. Bunlarda da sistem yine benzetme ve simgelemeye dayanıyordu. Adı Maştigga olan, Kizzuwatnalı bir kadın tarafından uygulanan ve **eğer bir baba ile oğlu, bir koca ile karısı, erkek kardeş ile kız kardeş kavga ederlerse, onları barıştırdığım zaman, şöyle yaparım** sözleriyle başlayan ayinde, balmumundan ya da hamurdan 'dil' ve 'el'ler yapılmakta, bunlar kavga etmiş kişiler tarafından ezilmekte ya da adı geçen kadın tarafından ince şeritler halinde kesilerek, şöyle denmektedir: **O günlerin (= kavga edilen zamanların) dilleri kesilsin! O günlerin sözleri kesilsin!** Kesilen diller ocağa atıldıktan sonra, adı geçen **yaşlı kadın** getirilen bir beyaz koyunu, ayin sahiplerine gösterip şunları

scanfan

söylemektedir: **Bu sizin vekilinizdir, sizin kişiliklerinizin yerini tutar. O dil ve o lanet onun ağzında kalsın ... o kötü laneti tükürün!** Kavga eden kişiler ak koyunun ağzına tükürmektedirler. Onların yerini tutan koyun, yere kazılan bir çukura konulmaktadır. Bundan sonra getirilen bir kara keçinin ise, kavgacıların bedenlerinin yerine geçtiği ve onun ağzı ve dilinin lanetin dili olduğu söylenmektedir. Bunun da ağzına tükürülüp, kesildikten sonra, parçalara ayrılır. Yakılan ateşe bal ve zeytinyağı dökülür. Ayrıca şarapla sıvı kurban yapılır. Yaşlı kadın bir domuz yavrusunu ayin sahiplerine gösterdikten sonra şöyle der: **Bak! Bu, otla, tahılla beslenmiştir. Bu nasıl artık gökyüzünü ve diğer yavru domuzları göremeyecekse, lanetler de ayin sahiplerini görmesin!** Yaşlı kadın domuz yavrusunu, kavgacıların başları üzerinde salladıktan sonra keser ve kazılan çukura koyar. Ayinin devamında yine benzetmeler yoluyla, kavga sırasında edilen lanet ve bedduaların geçersiz duruma getirilmesine çalışılır. Örneğin bir kap kırılır ve bu kapla birlikte kötü dillerin de kırıldığı söylenir ya da, sağa ve sola ateşler yakılır, arasına 7 taş dikerler. Sonra bu taşları ayaklarıyla devirirler, ateşe atarlar: edilen beddualar da böyle yıkılacaktır. Ayini yaptıranların giysileri de bu arada alınır, elleri ve ayakları ovularak, kötü sözlerin, böylece bedenlerinden çıkarılması sağlanır. Sonra tuzlu su ile, bunlar ellerini ve gözlerini yıkarlar. Sonra bu tuzlu su, bir öküzün boynuzuna doldurulur ve ayin sahipleri tarafından mühürlenir. Yaşlı kadın ise şöyle söyleyerek ayini sona erdirir: **Eski krallar geri dönüp, ülkenin durumunu denetlemeye geldikleri gün, ancak ve ancak o zaman, bu mühür kırılacaktır.** Böylelikle kavga bitmiş ve kavga sırasında edilen beddualar ve lanetler ölü krallar geri gelene kadar, yani sonsuza değin, öküzün boynuzu içinde etkisiz olarak hapsedilmiştir. Cinsel iktidarsızlığa karşı yapılan büyülerde de yine sembollere başvurulduğu görülmektedir. Bu ayinler de, çoğunlukla olduğu gibi, yine **yaşlı kadınlar** tarafından yönetilmektedir. Çocuk düşürme, dinsel açıdan kirlilik yüzünden gelen cinsel bozukluklara karşı Tunnawi adlı bir kadının yaptığı ayin yanında, cinsel güçsüzlüğe karşı, **Paraşşa'da oturan, Arzawa'lı kadın Pişşuwatti'nin sözleridir: Eğer bir adamın üreme gücü yoksa ve kadınlara karşı istek duymazsa** diye başlayan bir metin, bu tür büyülere iyi bir örnektir. Önce ayin için gerekli malzeme hazırlanır. Bunlar, belirli bir ölçüdeki su ve unla yapılmış 3 tatlı kurban ekmeği, incir, üzüm ... **tanrı yemeği,** her şeyden bir parça, bir testi şarap ve lekesiz bir koyun postundan ibarettir. Bunlar, diğer bütün ayinlerde olduğu gibi **kurban beyi** adı verilen, ayin sahibine ait bir gömlek ya da bir başlığın üzerine konur; bir bakire bunları getirir. Kurban beyi onun arkasından yürür. Açık arazide bir yere gelinir. Kurban sahibi yıkanır. Sonra, sazlardan bir kapı yapılır. Töreni yöneten **yaşlı kadın,** güçsüzlükten yakınan kurban beyinin eline bir ayna ve bir iğ verir; adam saz örgüsü kapının altından geçirilir. Yaşlı kadın elinden ayna ve iği alır, onların yerine bir yay ve oklar vererek, şöyle der: **Bak! Senden kadınlığı aldım ve erkekliği sana geri verdim. Kadın davranışını attın, şimdi erkek davranışını göster!** Bu işlemden sonra, hadım edilmiş bir adam getirilir; onun kadınlarla ilişki kuramadığı söylenerek, üreme gücünden yoksun olduğu, bir kadının yatak odasına gitse, üreteceği tek şeyin **gaita ve idrar** olduğu belirtilir. Kurban sahibinin böyle olmaması için tanrıça Uliliyaşşi'ye yalvarılır; ondan, bu adama da erkek ve kız çocuk sahibi olmasını sağlaması dilenir. Yeni yapılmış bir masa üzerine yukarda sayılı kurban malzemesi yerleştirilir; adam onlardan yer, üç kez de Uliliyaşşi için içer. Masanın önüne bir yatak

scanfan

sererler. Adam orda yatar ve rüyasında tanrıçayı görmesi ve onunla ilişki kurması istenir. Adam bu telkinle uykuya yatar; 3 gün içinde, tanrıçayla rüyasında sevişmesi gereklidir. Bu gerçekleşmezse ne olur, hangi yola başvurulur,. metnin son bölümü kırık olduğu için, bu soruların yanıtını bilemiyoruz. Fakat, yapılan işin, psikolojik telkin yoluyla, adamın güçlülüğüne inandırılması olduğu belli olmaktadır.

Ölüm ve ölüm sonrasına ait inançları,din işlerinden ayırmaya olanak yoktur.Her toplum, kendi dinsel görüşleri doğrultusunda ölüm olayını değerlendirir. Elimizde bir Hitit kralının ölümünde yapılan törene ilişkin gayet ayrıntılı bilgi veren tabletler bulunmaktadır. Bu tabletler yardımıyla yapılan metin rekonstrüksiyonu, kralların ölüm törenlerinde, 14 gün süren ayinler yapıldığını göstermektedir. Bu ayinlerin de baş kişisi, yani yöneticisi, bütün büyü ve sihirle ilgili törenlerde adı geçen **yaşlı kadın**'dır. Hititler'de, bütün toplum için belki genelleştiremeyeceğimiz, **kremasyon**, yani **yakma gömü** geleneği bulunmaktaydı; krallar için uygulanan da buydu. Gerçekten de, Hitit krallarının, Mısır'daki piramitler ya da Mikena'daki mezarlar gibi, anıtsal mezar yapıları bulunamamıştır. Bu konu da, yazılı belgelerde okuduğumuz yakma törenlerinin gerçekten uygulanan bir geleneği yansıttığını doğrulamaktadır. Hitit toplumunun, çoğunluğunu Hint-Avrupa kökenliler oluşturmakla beraber, çeşitli öğelerden bileşmiş ve dış etkenlere açık bir toplum olduğuna daha önce değinmiştik. Bu yüzden, krallar ve halkın bir bölümü için geçerli olan yakma gömüler yanında, Anadolu'da, Hititler ile çağdaş olduğu saptanan birkaç mezarlıkta, **inhümasyon**'ların, yani toprağa gömülerin bulunmasına şaşmamak gerekir. Başkent Boğazköy'de bulunan mezarlık, kentin dışında ve Yazılıkaya açık hava kutsal alanına giden yol üzerindedir. Osmankayası olarak bilinen bu yerde, çok sayıda bulunan kremasyon ve inhümasyon gömüler, doğal kaya çatlaklarına ve girintilerine sokulmuştur. Bunlar, İÖ 18. yüzyıldan, 14. yüzyıla kadar olan bir zaman süresi içine tarihlenebilmektedir. Yakma gömülerde, cesetlerden arta kalan küller ve yanmış kemik parçaları, çeşitli biçim ve büyüklükteki pişmiştoprak kaplar içine konulmuştur. Genellikle kapların gömü amacıyla kullanılmadan önce kırıldığı, yani gömülerin eski kaplar içine yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu, bir yoksulluk kanıtı olarak değerlendirilebileceği gibi, belki dinsel bir uygulama olarak da yorumlanabilir. Gömüler içinde mezar armağanı olarak bazı küçük kaplar, kabuklu hayvanların kabukları, tunç bilezik ya da teller gibi, zenginlikten uzak eşyalar ele geçirilmiştir. Mezarlıkta büyük ve küçük baş hayvanlara ait kemikler bulunması da, gömü töreni sırasında bazı kurbanlar yapıldığını göstermektedir. Ele geçen domuz ve köpek kemiklerinin de yine törene ilişkin sihir ve büyü işlemlerine bağlı olduğu sanılmaktadır. At iskeletleri ise, Hitit sonrası Anadolu'sunda ve Rusya steplerinde bulunan ve adlarına **kurgan** denilen mezarlardaki at gömülerini hatırlatmakta ve at kurbanının Hititler arasında da varlığını düşündürmektedir. Diğer yandan, eşek kafatasları ve iskelet artıklarının ele geçmesi, yukarıdaki varsayım doğrultusunda, yoksul halkın pahalı bir kurban türü olan atlara maddi gücü yetmediği için, daha ucuz bir seçenekle yetinmek zorunda kaldığı kanısını uyandırmaktadır. Bazı gömülerde büyük insanlarla birlikte bir çocuk iskeleti çıkması, herhalde, metinlerde okuduğumuz salgınlar sonucu ölen aile bireylerinin, belki de annelerin, hastalığa aynı anda kurban gitmiş çocuklarıyla beraber toprağa verildiklerinin kanıtı olmalıdır. Bunu, çocuk kurbanı olarak yorumlama eğiliminde olanlar varsa da biz, insan kurbanına Hititler'de pek ender rastlanmasına dayanarak buna katılmıyoruz. Eski Hitit dönemine tarihlenen bir başka mezarlık, Ankara'nın 65 km. kadar batısındaki Ilıca'dadır. Burada da hem inhümasyon, hem kremasyon türü birlikte kullanılmışsa da, ikinciler çoğunluktadır. Burada küller ve diğer kemik kalıntıları kırık **gaga ağızlı** testiler içine konmuştur. Hitit keramiğinin ilginç biçimlerinden biri olan bu testilerin emzikleri, gömülerde hep doğuya bakmaktadır; bu, belirli bir yön gözetilmiş olduğuna işaret etmektedir. Bu mezarlıktaki ilgi çekici bir başka konu, mezarların başında olmamakla beraber, belki de mezar sıralarını belirten taşların varlığıdır. Oysa diğer mezarlıklarda böyle işaretler bulunmadığı gibi, mezarlık alanını çevreleyen bir duvara dahi rastlanılmış değildir. Ilıca'dan 70 km. uzaklıkta, Fryg Devleti'nin başkenti olan Gordion'da da bir Hitit mezarlığı açığa çıkarılmıştır. Gariptir ki, kısmen Ilıca mezarlarıyla çağdaş olan bu gömüler arasında kremasyon türüne hiç rastlanmamıştır. Buradaki mezarlar, basit inhümasyonlar, **sandık mezar** adı verilen etrafı taşlarla çevrili gömüler ile, küpler içine konmuş iskeletlerin oluşturduğu **pithos mezar**'lardır. Pithos denilen küpler içindeki iskeletler, dizleri karna doğru çekilmiş durumda ve başları güneybatıya bakar biçimde bulunmuşlardır. Genellikle Eski Hitit dönemindeki mezar türü, Gordion'da küp mezarlardır.

Afyon'un 30 km. kuzeydoğusuna düşen Yanarlar köyünde ortaya çıkarılan ve İÖ 2. bin yılın ilk yarısına tarihlenen bir mezarlıkta sadece küp mezar türünün kullanılmış olduğu saptanmıştır. Ağızları taşlarla kapatılmış bu küpler içindeki iskeletlerin bacakları göğüse doğru çekilmiş durumdadır. Gömülerde yön gözetilmediği gibi, mezar yerlerini belirtecek herhangi bir işarete de rastlanmamıştır. Küplerin bazılarının içinde fayans, akik, dağ kristali gibi maddelerden yapılmış boncuklar ile tunçtan yapılma iğne, halka ve boncuklar bulunmuştur. Bazılarında pişmiştopraktan ağırşaklar ve aşık kemikleri çıkmıştır. Küplerin genellikle dışına, ancak birkaç tanesinin de içine, ölü armağanı olarak küçük kaplar konulmuştur. Yanarlar mezarlığında, ölü törenlerinde yapılan kurbanlara ait hiçbir hayvan iskeleti kalıntısı ele geçmemiştir. Bunlardan ayrı olarak, henüz kazı sonuçları ayrıntıları ile yayınlanmamış olan, Merzifon yakınlarındaki Ferzant ve Yozgat ilinin Çekerek ilçesinin 30 km. kuzeybatısındaki Kazankaya'da da genellikle Eski Hitit dönemine tarihlenebilen 2 mezarlık daha bulunmuştur. Görüldüğü gibi, yakma ya da toprak gömülerden hangisinin gerçek Hitit gömü geleneği olduğunu söylemek zordur. Yakma gömüler, Hititler'in bir siyasal güç olarak ortaya çıkışlarından çok önce de Anadolu'da uygulanan bir ölü gömme türüdür. Gaziantep'in İslahiye ilçesi yakınındaki Gedikli Höyük'te İÖ 3. bin yıla tarihlenen geniş bir kremasyon mezarlığı bulunmuştur. Yakma gömü geleneği acaba belirli bir etnik gruba bağlanabilir mi? Bu gömü türü en eskiden başlamak üzere belli bir toplumun doğudan batıya ya da batıdan doğuya gelişini gösterebilir mi? Bu sorulara da yanıt verebilmek için, arkeolojik verilerin çoğalmasını beklemek gerekmektedir. Hitit kültür alanının dışında kalan ve Osmankayası ile Ilıca mezarlıklarından daha geç bir zamana tarihlenebilen Troya'nın VI. katının son evresine rastlayan yakma gömü mezarlar, ilk bakışta, İÖ 3. bin yılda yakma gömülerin Anadolu'daki en eski örneklerini veren Gedikli ile başlayan ve İÖ 2. bin yılda Hititler'e geçen, oradan da Batı Anadolu (Troya) aracılığı ile batı dünyasını etkileyen bir geleneğin yayılım yolunu belirler gibi gözükmesine karşın, şimdilik bu soruları yanıtsız bırakmak daha uygun olacaktır. Belki ilerde, Gedikli ile çağdaş olduğu, keramik buluntularındaki büyük benzerlik ile saptanabilen Troya II.'nin mezarlığı bulunabilirse, bu sorunların bir bölümü aydınlığa kavuşabilecektir.

Eğer Yazılıkaya'daki B galerisi bir mezar olarak kabul edilirse, bunun dışında Hitit krallarına ait anıtsal bir gömü yapısı ortaya çıkarılmış değildir. Bazı araştırıcılar, Ankara'nın güneybatısına düşen Gavur Kalesi'nde bulunan ve bir **tören yolu** ile çıkılan odanın da bir kral mezarı olduğunu düşünmektedirler. Buna karşılık diğerleri, bunun güneydoğu Anadolu'da İslahiye Bölgesi'ndeki kazılarla gün ışığına çıkarılmış iki örnekte olduğu gibi, mezardan çok, değişik amaçlarla kullanılmış bir dinsel yapı olduğu inancındadırlar. Arkeolojik verileri böylece gözden geçirdikten sonra, yine krallara nasıl bir yakma töreni yapıldığını anlatan metnimize dönelim. Krallar ve kraliçeler öldüklerinde, her türlü eğlenceye son verilir. Ceset yakıldıktan sonra, ertesi sabah ateş, bira ve şarapla söndürülür. Kadınlar, kalan kemikleri gümüş bir kaşıkla toplarlar, yağa batırırlar ve önce ince bir beze, sonra bir keten kumaşa sararlar. Ölen kralsa, kemikler

scanfan

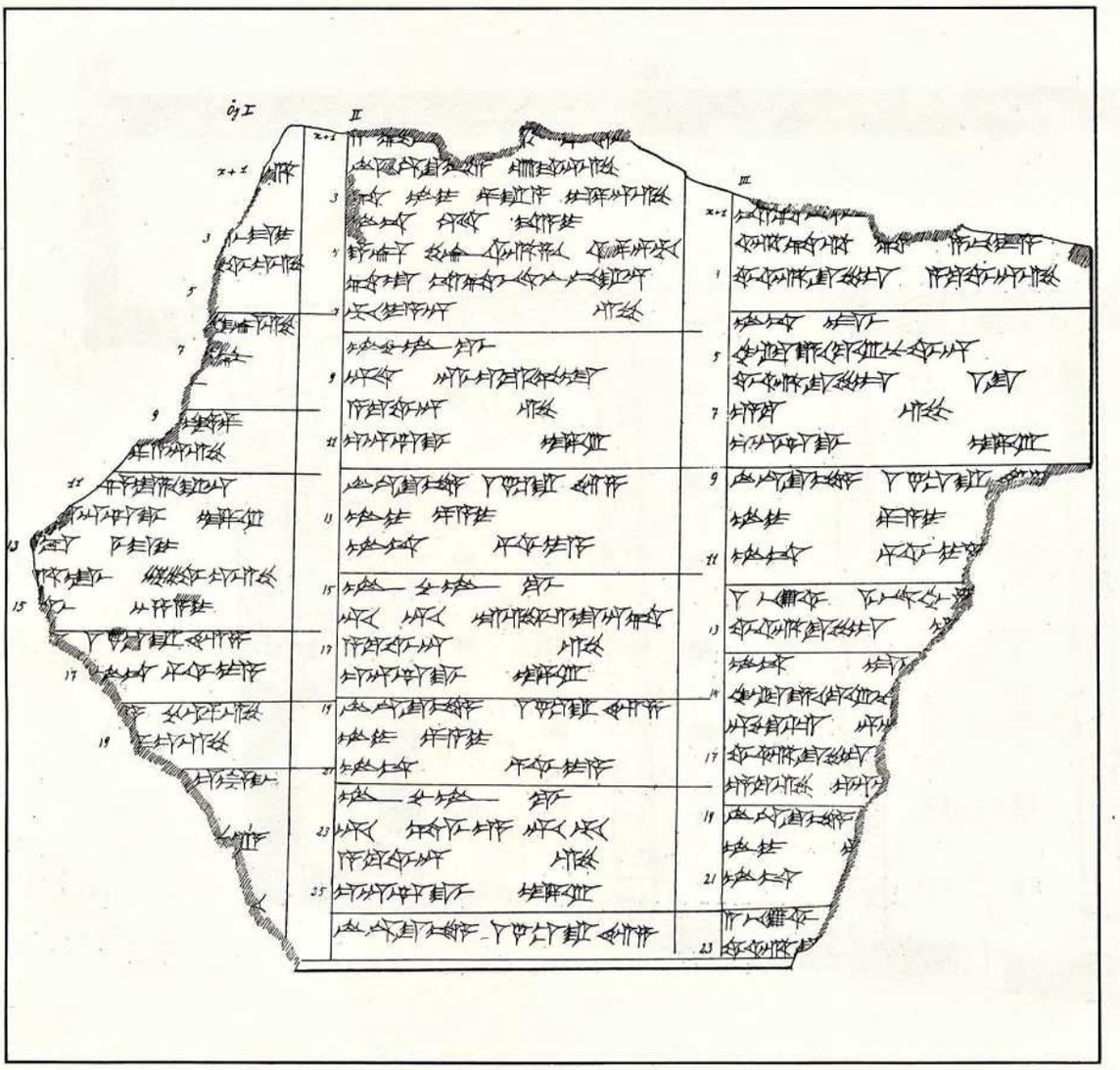

Dinsel bir törenin yapılış evrelerini anlatan bir metnin kopyası. Bo. 94 + 117 (tablet, Eski Şark Eserleri Müzesi'ndedir).

bir iskemlenin üzerine, kadınsa, bir taburenin üzerine konur. Sonra ölü yemeği başlar. Söndürülmüş ateşin etrafına 12 somun ile üstlerine yağlı çörekler koyarlar. Kemiklerin durduğu sandalye ya da taburenin önüne bir masa getirilir. Bunun üstüne sıcak ekmekler yerleştirilir. Ekmekler bölünür. Sonra, kemikleri toplamaya gelenlere yemeleri için verilir; ölünün ruhuna üç kez içilir. Ölünün yakıldığı ateşin yakınına incirler, kuru üzümler ve zeytinlerden bir insan resmi yapılır. Sonra iki **yaşlı kadın** arasında, anlamı tam belli olmayan bir konuşma geçer. Bunlardan biri kendisine söylenildiği gibi altın değil de kerpiç almıştır. Herhalde sembolik bir anlam. olan bu tartışmadan sonra, kemikler **taş ev** denilen yere götürülür ve burada hazırlanmış bir yatağın üstüne konur. Belki de bu işlem, ölülerin yakılmadığı, gömüldüğü zamanlardan kalma bir gelenektir; Hitit krallarından ilki olarak tanıdığımız 1. Hattuşili'nin vasiyetnamesinin sonunda, kralın karısına **beni toprağa ver!** dediğine bakılacak olursa, Eski Hitit döneminde yakma gömü geleneğinin krallar için uygulanmadığı sonucu çıkarılabilir. Yatağın yanına bir kandil konur. Ölünün ruhuna bir sığır ile bir koyun kurban edilir. Ağıtçı kadınların da yer aldığı bu tören sırasında ölünün ruhunun anılması, bedenin ölmesinden sonra ruhun yaşadığı inancını kanıtlar. Bunu, yeraltı tanrılarından olan **Yeryüzünün Güneş Tanrıçası**'na, atalara ve ruhun kendisine yapılan kurbanlar da göstermektedir. Ayrıca, ölünün öbür dünyada sahip olması istenen tarım araçları, otlaklar ve at ve sığırların da yakılarak ölüye armağan edilmesi, ruhun ölmezliğini vurgulamaktadır. Koparılan bir parça ot, ölüye sunularak şöyle denir: **Ey Güneş Tanrıçası, bu otlar her zaman onun olsun! Onun otlağını kimse alamasın ve otlak üzerinde hak iddia edemesin! Bu otlakta onun sığır ve koyunları, at ve katırları otlasın!** Osmankayası mezarlığında da bu hayvanların iskelet kalıntıları bulunduğu hatırlanacaktır; bunlar, ölülerin öteki dünyada tarım ve hayvancılık yapacakları inancının belirtileridir.

Hititlerde bir **atalar kült**'ü bulunmaktadır. Daha önce de sözünü birkaç kez ettiğimiz gibi, ölmüş krallar ve kraliçelerin tanrı oldukları varsayımından hareketle, onlara kurbanlar düzenlenirdi; bu kurbanlara ait listeler bugün bizler tarafından tarihsel olayların rekonstrüksiyonunda birer kronolojik belge olarak kullanılmaktadır. Tanrılaşmış kral ve kraliçelerin de, diğer tanrılar gibi yontuları yapılmıştı. Bunlar kaybolmuşsa da, dış görünüşleri hakkında yazılı belgeler yardımıyla bilgi sahibi olabiliyoruz: Yontular genellikle değerli madenlerle ya da altınla kaplanmıştı. Bazı bölümleri lapislazuli adı verilen koyu mavi bir değerli taştan yapılmıştı. Krallar, yaşamlarında olduğu gibi, hükümdarlık işareti olarak ellerinde, ucu kıvrık asalarını tutarlardı.

7. YAZMANLAR, KİTAPLAR, KİTAPLIKLAR

Arkeolojik verilerin yanında, Hitit tarih ve uygarlığı hakkında bütün bilgilerimizi, çeşitli yerlerde bulunmuş olan arşivlerden elde ettiğimiz, şimdiye kadar anlattığımız konulardan anlaşılmıştır. Bize bu bilgileri sağlayan çiviyazılı tabletleri **kilden kitaplar** olarak nitelemek yanlış olmaz. Günümüze daha yakın çağların tarih ve kültürünü aydınlatan ve dünya kitaplıklarının en değerli varlıkları olan **el yazmaları,** o çağları inceleyen bir araştırmacı için ne anlama geliyorsa, tabletler de bir Hititolog için aynı anlamı taşır. Bu tabletler sayıca yazmalardan çok olmasına karşın, onlar gibi ciltler halinde değil, sayfaları yırtılmış, kaybolmuş ve dağılmış bir kitap gibidir; ancak, bir araya getirilip, çeşitli nüshalardaki paralel bölümler saptanıp, daha önce de değindiğimiz gibi,

scanfan

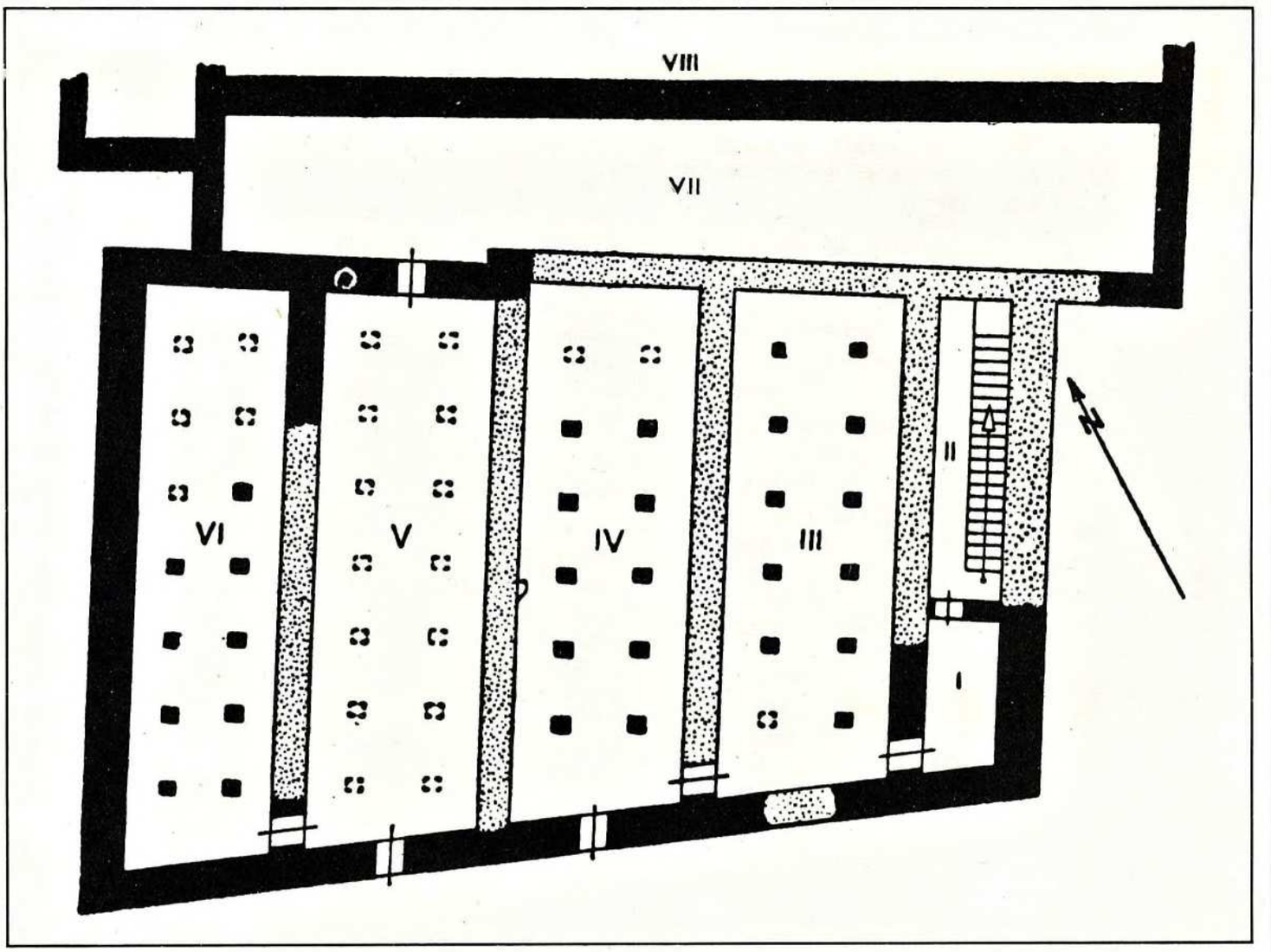

bir metin rekonstrüksiyonu yapıldığı zaman, belli bir konuda başı ve sonu tamamlanmış bir **kitap** elde edilebilir. Bunun ne kadar yorucu bir çalışma istediğini söylemeye bile gerek yoktur. Aynı tablete ait iki parçanın, bazen 30 yıllık bir aradan sonra birleştirildiği görülmektedir. Hitit dilinin 1915 yılında çözülmeye başlandığı düşünülecek olursa, araya giren ve çalışmaları engelleyen iki büyük Dünya Savaşı da hesaba katılacak olursa, Hititoloji'nin ne denli genç bir bilim dalı olduğu daha da iyi anlaşılır. Her geçen gün yeni bir araştırma yayınlanmasına karşın, yapılan işler, henüz yapılacak olandan azdır. Yine de Hititler'in yazı malzemesi olarak hava etkilerinden yıpranmadan günümüze değin gelebilen kili kullanmalarına ve yazılarını ciltli kitaplar halinde olmasa da kağıda değil de tabletlere yazmış olmalarına şükretmeliyiz; aradan geçen yaklaşık 35 yüzyılda, Anadolu toprağında kağıttan eser kalmazdı. Oysa şimdi, her an yeni parçalar bulma ümidimiz var; her yeni tablet parçası ise, bilgi zincirimize yeni bir halka eklemeye devam ediyor.

Daha önceki bir bölümde Hititler'in kil tabletlerden başka üstleri olasılıkla bir balmumu tabakası ile kaplı tahta tabletler kullanmış olduklarından söz etmiştik. Gerek bunlar, gerekse yine metinlerden öğrendiğimiz ve üzerlerine önemli belgelerin yazıldığı bildirilen madeni tabletler ele geçirilememiştir. Gerek Anadolu'da, gerekse Anadolu dışında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan kil tabletler önemli görüldükleri için, saklanmaları uygun görülen belgeler niteliğindedir. Hitit öncesi Anadolu'sunun ilk yazılı belgeleri olan, Asurlu tüccarlara ait belgeler, ticaret belgeleri olarak önem taşıyordu. Bu belgeler açısından en önemli arşiv, (yaklaşık 10.000 tablet) Kültepe'de bulunmuştur. Kültepe dışında, yine Asurlu tüccarların yerleşmiş oldukları, Boğazköy ve Alişar'da da toplam 120 kadar Eski Asur lehçesinde yazılmış belge gün ışığına çıkarılmıştır. Hitit belgelerinin büyük çoğunluğu, bilindiği gibi, Boğazköy arşivlerinde ele geçirilmiştir. Burası, 25.000'i aşan tabletle bir devlet arşivi niteliğindedir. Ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi, tabletlerin içerdiği konuların çeşitliliğine bakarak, bir krali kitaplık olarak kabul edilmelidir. Anadolu'da bulunan diğer belgeler genellikle mektup türündedir; saklanış nedeni de budur. 150'ye yakın belgenin bulunduğu Maşat Höyük arşivi, Boğazköy dışında en çok tablet bulunan yerdir. Alacahöyük, Tel Açana ve Tarsus'ta da çok az sayıda Hititçe belge elde edilmiştir.

Kültepe'deki arşıvler tüccarların evlerında bulunmuştur. Büyüklüğü uygun olan evlerde bir ya da iki oda bu amaç için kullanılmıştır. Küçük evlerde ise, yaşanan odalar aynı zamanda tabletlerin saklanmasına da yaramaktadır. Buralarda tabletler sepetler, sandıklar ya da özel kil muhafazalar içinde korunuyordu. Gerçi sepet ve tahta sandıklardan günümüze bir şey kalmamıştır, ama arkeolojik veriler, diğer bir deyimle tabletlerin bulunuş biçimleri, bunu düşündürmektedir. Kilden yapılma tablet mahfazaları, 20 ile 30 cm. yüksekliğindeki ev biçimli nesnelerdir; dış duvarları, insan başları ya da figürleri ile süslenmiştir. Arşiv olarak kullanılabilecek özel odaları bulunan evlerde ise, tabletlerin tahta raflara dizildiği anlaşılmaktadır. Evin birinde 600 kadar tablet yığınlar halinde, evin taban seviyesinin 1 m. üstündeki yangın molozu üzerinde bulunmuştur. Bu durum, tabletlerin üzerinde durduğu tahta rafların, evi yok eden yangınla birlikte yanarak çöktüğünü kanıtlamaktadır. Sepet ve tahta sandıkların varlığı da, tablet kümelerinin etrafında görülen sepet örgüsü ya da yanık tahta izlerinden belli olmaktadır.

scanfan

Kral Barrakib ve sekreteri. Zincirli (Sam'al) orthostat kabartmalarından. Arami üslubu. Berlin (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter Sol: Boğazköy Büyükkale arşiv yapısı A. (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan).

Asurlu tüccarların kullandıkları çiviyazısı biçim bakımından Hititler'inkinden farklıdır. Hititler Eski Babil çiviyazısı biçimini benimsemişlerdir. Buna neden 1.Hattuşili döneminde Kuzey Suriye'ye yapılan seferler sırasında, orada bulunan ve bu yazıyı kullanan yazmanların Anadolu'ya getirilip, Hitit dilinin onlar tarafından yazıya uygulattırılması mıdır, yoksa, Hitit öncesi Anadolu'sunda bu yazı biçimini kullanan başka yerleşme merkezleri vardı da, Hititler yazıya bunlar aracılığı ile mi geçmişlerdir? Bu sorular henüz kesin olarak aydınlatılmış değildir.

Boğazköy'de ele geçen tabletlerin hepsi aynı yapı içinde bulunmuş değildir; fakat yoğun olarak ortaya çıkarıldıkları yerler belirlidir: Büyükkale'deki yönetim yapılarından A, E, ve K yapıları ile Aşağı Kent'teki Büyük Tapınağın doğu depoları ve Büyükkale'nin batı yamacındaki bir yapı. Buralarda çıkan tabletleri içerik yönünden ele alacak olursak, aralarında bir konu birliği olmadığını, yani, belirli yapılarda belirli konuları içeren belgelerin saklanmamış olduğunu saptarız. Bu yapılarda da tabletlerin tahta raflar üzerinde durduğunu arkeolojik veriler göstermektedir. Bazı yapılarda ikinci katta tablet kolleksiyonları olup olmadığı dahi, buluntu durumuna bakılarak saptanabilmektedir. Tabletler bir odanın zemininde bulunursa, bu onların alt katta durduğunu, eğer tabletlerle oda zemini arasında üst kat tabanının molozu varsa, bu da tabletlerin ikinci kattan düşmüş olduğunu belirtmektedir. Bazı durumlarda tabletlerin bulunuş biçimleri, saklandıkları yapının mimarlık özellikleri hakkında da ipuçları verebilmektedir. Örneğin, tabletlerin bir odanın kapısındaki eşik taşından daha aşağıda çıkması, oda tabanının tahtayla döşendiğini kanıtlamaktadır. Tabletlerin tahta raflarda dizili olarak durduğunun bir başka kanıtı da, tabletlerin yanan tahtaya yakın olmalarından dolayı kömür karası bir renk almış olmaları ve yer yer yüksek ısı nedeniyle, kil yüzeyinde hava kabarcıkları oluşmuş olmasıdır. Tabletlerin bu tahta raflarda dik olarak durdukları, ele geçen bazı **tablet katalog**'larından anlaşılmaktadır: **Deniz hakkında bir tablet. Dik durmuyor, Zalipuri rahibi hakkında iki tablet. Dik durmuyorlar.** Herhalde, bazı büyük boy tabletler, diğerlerinin aksine yatık olarak duruyordu. Genellikle Hitit tabletleri, önyüzleri düz, arkayüzleri hafif dışbükey ve boyları avuç içine sığacak kadar olanlardan, 30 cm.'yi aşkın büyüklüklere varan, yüzeyleri 1, 2 ya da 3 sütun halinde yazılmış belgelerdir. Her tabletin sonunda, bilimsel kitaplardaki dipnotlar gibi, esas metinden iki çizgi ile ayrılmış bir köşede tabletin içeriği, birkaç tabletten oluşan bir serinin bir parçası ise, kaçıncı tableti olduğu ve yazmanın adı belirtilir. Bunlara filologlarca **kolofon** adı verilir. Yukarıda adı geçen tablet kataloglarında da, daha önce değindiğimiz gibi, belgenin içeriği ve ait olduğu serinin kaç tabletten oluştuğu yazılıdır. Bunlar bir tür denetleme fişleridir. Örneğin bir katalogda şunları okuyoruz: **Hurma kentinin ilkbahar bayramına ait 3 tablet. Bey Hurma'da bayramı icra ettiğinde. İlk ve ikinci tablet kayıp.** Bu tablet katalogları sayesinde, kendisi şimdiye değin bulunamamış bazı belgelerin varlığından haberdar olabiliyoruz. Hitit başkentinin yıkılışından sonra, kataloglar tabletlerin nasıl etrafa saçıldığını ve yerlerinden alınarak başka yerlere atıldığını da göstermektedir. Örneğin Büyükkale'deki A yapısında bulunmuş bir katalogda şunlar okunmaktadır: **Bir tablet, tamamı; kandan arındırma hakkında... Rahip cinayetten dolayı bir kenti dinsel yönden arındırdığında. Eriya'nın sözüdür.** Bu konuyu içeren tabletin kendisi başka yerde bulunmuştur! Görüldüğü gibi, özellikle, sihir ve büyü ile ilgili ayin metinlerinde, bunların kimin tarafından

scanfan

Prenses ve yazman. Maraş'ta bulunmuş bir mezar setli. Arami üslubunda. Adana. Yan sayfa: Büyükkale'den bir görünüm (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

yapıldığı ad verilerek yazılmaktadır. Bazen ise, katalogların konulara göre yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Hattuşa arşivlerinde, bir de oval biçimli, 6-7 cm. genişliğinde, 4-5 cm. yüksekliğinde, küçük, **etiket** adını verdiğimiz tabletçikler ortaya çıkarılmıştır. Bunlar üzerinde de tabletlerin çok kısa olarak içeriği yazılıdır. Bu, tabletin başlangıç satırının bir tekrarı biçimindedir. Bunlar, olasılıkla ait oldukları tabletin önünde rafta duruyor ve tableti raftan indirmeden, okuyucuya içeriği hakkında bilgi veriyordu; yani, bir bakıma bizim ciltlerimizdeki sırt yazısı ya da kitapların arkasına yapıştırdığımız etiketlerin görevini yapıyordu. Bütün bunlar tek bir ilkeye bağlı olmasa da, arşivlerde ya da diğer deyimi ile kitaplıklarda belli bir düzenin var olduğuna işaret etmektedir. Bunu, içinde bulunduğu serinin kaçıncı tableti olduğu, yazman tarafından yazılmamış bazı tabletlerin kolofonlarına, tabletlerin pişirilmesinden sonra sert bir şeyle kazınmış sayılardan anlıyoruz; kitaplıkçı, yazmanın bu ihmaline kızarak, kitaplığının düzeni bozulmasın diye, serinin kaçıncı **kitabı** olduğunu tabletin üzerine sonradan kazımış olacaktır. Tabletlerin kitaplıklara gelmeden önce tablet fırınlarında pişirilerek sertleştirildiğini biliyoruz. Hititler'in bu uygulamasına karşı, Mezopotamya'da pek çok yazılı belge pişirilmeden bırakılmış oldukları için, içinde bulundukları topraktan temizlenmeleri ve saklanmaları, bazen müzeciler ve filologlar için büyük güçlük çıkarır. Bu tabletler sonradan, müze laboratuvarlarında pişirilerek korunur. Hititler ise bu işlemi kendileri yapmışlardır.

Kitaplıkların kimin yönetimi altında olduğunu bilmiyoruz. Fakat, okuma-yazma işini yazmanlar yürüttüğü için, herhalde başkent kitaplıkları, Yazmanların Başı rütbesindeki memurun yönetimine bırakılmış olmalıdır. Bu memuriyetin ne denli önemli bir görev olduğu, Muwattali döneminde başkentin Dattaşşa'ya taşındığı zaman, Hattuşa ve çevresinin Yazmanların Başı Mitannamuwa'nın yönetimine bırakıldığı hatırlanacak olursa, daha iyi anlaşılır. Gerçekten de bu baş yazman 3.Hattuşili döneminde kraliçe Puduhepa'nın büyük güvenini kazanmış bir ailenin de başıdır. Bu kraliçenin isteği üzerine bulunup, çoğaltılan Hişuwa Bayramı'na ait metinlerin sonunda bulunan kolofon'larda Mitannamuwa, oğlu Walwaziti ve torununun yine yazman olarak adları geçmektedir. 3. Hattuşili'nin otobiyografisinde de, Mittannamuwa'nın başka bir oğlu olan Purandamuwa'nın baş yazman görevinde bulunduğunu öğreniyoruz. Yazmanlar, diplomasi içinde de önemli bir yere sahiptiler. Başka devletlerin başkanlarına yazılan mektuplar ve devletler arasında yapılan antlaşmaların metinleri yine onlar tarafından kaleme alınıyor, hiç değilse, belirlenen koşullar yazmanlarca formüle ediliyordu. Ayrıca, antlaşmaların baş taraflarında, hatırlanacağı gibi, söz konusu devletle daha önce yapılmış antlaşmalara ve geçmişteki olaylara atıflar yapılırdı. Bu bakımdan eski antlaşma metinlerinin kitaplıklarda aranıp bulunması, oradaki koşulların özetlenmesi de yine kitaplık görevlilerinin ve yazmanların işiydi. Arada büyük zaman boşluğu olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde **Nişancı** adı verilen ve dış ülkelere yazılan mektupları kaleme alan, padişahın tuğrasını basan, daha sonraki dönemlerde ise **Reis-ül Küttap**, yani 'yazmanların başı' sıfatını taşıyan ve yine dış ilişkilerde söz sahibi olan kişilerle, Hititler'deki bu **yazmanların başı** rütbesindeki görevliler arasında bir paralellik göze çarpmaktadır.

Hitit dünyasında, çiviyazısı yanında bir de hiyeroglif yazısının kullanılmış olduğuna daha önce de değinmiştik. Bu yazı ile yazılmış belgelerin çoğunluğu kaya yazıtlarıdır. Mühürler üzerinde bazen de keramik kaplar üzerinde bu

scanfan

yazının kullanıldığını görüyoruz. Hiyeroglif sisteminin dili de Hititçe'den farklıdır. Bu yazı, Hititçe ile aynı dil ailesinden olan, yine Hint-Avrupa kökenli Luwice'ye uygulanmıştır. Şu halde, halkın görebildiği kaya yazıtlarının, diğer bir deyimle anıtların, hiyeroglifle ve Luwice yazılmış olması, bu dil ve yazının daha büyük bir çoğunluk tarafından anlaşılabilir olduğunu kanıtlamaktadır. O zaman akla bir soru gelmektedir: bu yazı gündelik yaşamda kullanılmamış mıdır? Sadece belge yokluğuna bakarsak, bu soruya hayır dememiz gerekir. Ancak, belgelerin kendileri kaybolmuş olsa dahi, halkın kullandığı bütün mühürlerin hiyeroglifle yazılmış olduğu göz önüne alınacak olursa, bunların, hiyeroglifle yazılmış belgelere basıldığını kabul etmek zorunluluğu ortaya çıkar. Belgelerin kaybolmuş olması, tamamen yazı malzemesinin zaman ve hava etkileri ile bozulmasına bağlıdır. Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonraki Geç Hitit dönemine tarihlenmekle beraber, Maraş kabartmalarından birinin üzerinde, elinde tahta tabletler ve boya ile fırça tutan bir çocuk betimi görülmektedir. Eğer, İmparatorluk zamanında da, daha önce değindiğimiz, üzeri balmumu kaplı ve çiviyazılı tahta tabletler yanında, hiyeroglif sistemi ile fırça ve boya kullanılarak yazılan tahta tabletler de var idiyse, bunlar çürümüş olmalıdır; mühürlerin bu tabletlere bağlanan kil topaklarına basıldığı kuvvetle sanılmaktadır. Elimizde **bulla** denileri bu tür mühür baskılı kil parçaları bulunmaktadır. Diğer yandan, Boğazköy'deki Büyük Tapınağın etrafını çeviren depo yapılarının girişinde, bir taşın üzerine kazınmış olan **Yazman Patasana** sözleri, burada hiyeroglifle yazan bir yazmanın çalıştığını kanıtlar nitelikte görülmektedir. Gerçekten de yazı yazmasını bilmeyen halk çoğunluğuna hizmet veren böyle yazmanların var olmaları gerekir, çünkü, halkın yaptığı alım-satım ya da kiralama işlemlerine ait çiviyazılı belge bulunmaması, satış akitleri ya da kontratlar gibi kayıtların, kaybolabilir bir malzeme üzerinde tutulduğunu düşündürmektedir. Bunların ise, son zamanlara kadar Osmanlı geleneğini sürdüren ve halkın toplu olarak bulunduğu çarşı ya da cami gibi yerlerde mesleklerini icra eden **'arzuhalci'**lere benzer ve serbest çalışan yazmanlarca yazılmış olmaları gerekir. Bu hiyeroglif yazmanlarını, Hititçe ve çiviyazısı ile yazan sarayın hizmetindekilerden elbette ayırmak gerekir. Resmi işlerde çalışan yazmanlar elimizde bulunan metinlerden anlaşıldığına göre, Hititçe'de olduğu kadar, komşu diller dediğimiz Palaca, Luwice hakkında da bilgi sahibi olan, Akadça ve Sumerce'nin hiç değilse çok kullanılan biçimlerini öğrenmiş, pek iyi anlamamakla beraber (Proto-) Hattice'yi ve Hurrice'yi yazabilen, 'aydın' kişilerdi. Yukardaki cümlede yazmanlar hakkındaki yargılarımıza şaşırılmasın; söylediğimiz gibi genç bir bilim dalı olmasına karşın, bugün Hititoloji, onların,yaptıkları yanlışları düzeltebilecek kadar gelişmiştir. Hititli yazmanların Hattice bölümleri çevirirken karışıklıklara neden olduklarını görebiliyoruz. Bazı Akadça sözcükleri yanlış kullandıklarına şahit olabiliyoruz. Buna karşılık diplomasi dili olan Akadça ile, yabancı devletlere yazılan mektupların daha iyi Akadça bilen yazmanlara yazdırılmış olduğu da dikkati çekmektedir. Özellikle yabancı dil eğitiminin bu yazmanlar için ne denli önemli olduğu, elimize geçen **sözlük** niteliğindeki tabletlerden anlaşılmaktadır. Bu sözlüklerde , Sumerce sözcüklerin Akadça ve Hititçe karşılıkları bulunmaktadır. Bazı durumlarda Akadça'da tek bir sözcük ile karşılanabilen bir kavramın, Hititçe'ye ancak birkaç sözcükten oluşan bir açıklama ile çevrilebilmesi, günümüzde de yabancı dillerden çeviri yapanların karşılaştıkları bir güçlüğü yansıtmaktadır. Hatti dilinin Hititçe'ye yanlış aktarılmasının nedenine gelince,

scanfan

filologlar, diğer dilleri öğrenmeye bu denli gayret gösteren yazmanların Hatti diline hakim olamamalarını, bu Anadolulu dilin, İmparatorluk döneminde yavaş yavaş ortadan kalkmaya yüz tuttuğu ve artık anlaşılamadığı ile açıklamaktadırlar. Yabancı sözcüklerin yazmanlar tarafından, bizim de ender rastlanan özel terimlere ve yabancı dilden alıntı sözcüklere yaptığımız gibi, tırnak işareti görevini yapan ve çiviyazısında **çengel** adını verdiğimiz iki işaret ile belirtilmesi onların dildeki titizliklerinin bir belirtisi sayılmalıdır.

8. EDEBİYAT

Hitit edebiyat örnekleri, kullanılmış olan dillerin çeşitliliğinin de gösterdiği gibi, karma bir kültürün ya da bir kültür bileşiminin özelliklerini yansıtır. Hitit dini nasıl Hatti, Hurri ve Mezopotamya etkilerinin bir bileşimi ise, Hitit **edebiyatı** da öyledir. Burada **edebiyat** terimi ile, bütün yazılı belgeler anlatılmak istenmediği gibi, sanat amacı ile ya da yaratma içgüdüsü ile kaleme alınmış **edebi eserler** de kasdedilmemiştir. Uluslararası antlaşmalar, kral fermanları, fal ve kehanetle ilgili metinler, diplomatik mektuplar, yönetmelikler, bayram ve sihir ayinleri gibi sadece belirli bir konuyu kuru bir dille anlatan metinler de doğal olarak **edebiyat** çerçevesi içine sokulamaz. Şu halde, edebiyat ürünleri olarak nitelenen metinlerin anlatımının, dilin özelliklerinden yararlanılarak, benzetmelere başvurularak zenginleştirilmiş olması, acı, sevinç, öfke gibi duyguların belirtildiği yazılı belgeler olması, gerekmektedir. Bu bakımdan, Hitit edebiyatının, tarih yazıcılığına ait metinler ile dua ve ilahiler ve en çok ta efsane ve destan türünden ürünlerden oluştuğunu söyleyebiliriz.

Bu bölümde tarih yazıcılığından örnekler üzerinde durmayacağız; tarihsel olaylara değinirken, sık sık bu metinlere başvurduğumuz için, bunların anlatım biçimi hakkında okuyucunun bir fikir edinmiş olduğu kanısındayız. Aynı şekilde din konusunu işlerken verdiğimiz dua örnekleri de, bu yazın türünün özelliklerini yeterince tanıtmıştır. Bu yüzden şimdi, efsane ya da destan türündeki yazı örnekleri üzerinde duracağız.

Yukarıda Hitit edebiyatının da dini gibi, bir karma kültürün özelliklerini yansıttığından söz etmiştik.Gerçekten de, edebi ürünler olarak kabul ettiğimiz **mythos** (= masal, efsane) ya da **epos** (= destan) metinlerine bakıldığında, bunların ya Hatti ya da Hurri kökenli olduğu görülmektedir. Hurriler'den alınanların ise, onlara da Babil'den geçen efsaneler olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Hititler, kendilerine özgü fazla bir şey yaratmamışlardır. Dinde olduğu gibi, burada da Hitit insanının kısırlığını, herhalde onların kökeninde aramak gerekir. Hititler, Anadolu'ya gelip yerleşik bir yaşama geçmeden önce, göçebe, dolayısıyla hayvancılıkla geçinen savaşçı bir toplumdu. Kanımızca bu yüzden, daha pratik ve pragmatik bir kafa yapısına sahiptiler; dinsel görüşleri basitti, felsefe ile, dünyanın yaradılışı gibi, kendi günlük yaşamlarının sınırını aşan konularla ilgilenmemişlerdi. Oysa, gerek Anadolu'daki uygarlıklar, gerek Mezopotamya toplumları, bu konularda onlardan çok ileriydiler. Avcılık ve toplayıcılıktan, besin üretimine çoktan geçmiş olan bu toplumların, göçebelerin aksine kaybedecek çok şeyleri vardı; doğa güçlerine bağlı olan tarım ve buna bağlı yerleşik yaşam biçimini sürdürebilmek için, her birini bir tanrısal varlığa bağlı gördükleri bu doğa güçlerinin aksamaması gerekiyordu. Bu yüzden, ayrı görevler yaptıklarına inanılan, çeşitli tanrılar ortaya çıkmıştı. Buna paralel olarak din işleri karmaşıklaşıyor, tanrıları hoş tutmak için ayinler, kurbanlar, bayramlar ile dinin uygulaması geliştiği gibi, insanlar akıl ile çözemedikleri sorunlarda zorlanıyorlar ve böylece dinin felsefi ve kuramsal yanının da ilerlemesine neden oluyorlardı. Kesinlikle söylenemez ama, din ve mistik düşüncelerin Mezopotamya'da gelişmesinde belki burada yaşayan insanların düş gücünün, kuzeyde yaşayanlara göre fazla oluşu da etken olmuştur; tek tanrılı büyük dinlerin hep Ön Asya'da ortaya çıkması düşündürücüdür ve belki de böyle bir birikimin sonucudur. İşte Hititler, geldikleri yeni yurtlarında ve yakın çevresinde, kendilerinkine göre çok gelişkin bir din ve mitoloji kavramı ile karşılaşınca, ister istemez bunun etkisine girmişlerdi.

Anadolu kökenli mythoslar içinde en iyi tanıdığımız, **Kaybolan Tanrı** ile ilgili olanıdır. Kaybolan Tanrı, aslında tek bir tanrı değildir; bir çok tanrının **kaybolma** niteliği taşıdığını biliyoruz. Bunlar, herhangi bir kimseye ya da olaya öfkelenerek kaybolmakta ve giderken bolluk ve bereketi de beraberinde götürmektedir. Bu mythos tek başına değil, kaybolan bu tanrıyı geri getirmek için yapılan ayinle ilgili olarak anlatılmaktadır. Aynı efsanenin, başka başka tanrılara bağlanan biçimlerini bildiğimiz kadar, aynı tanrıya mal edilen efsanenin de çeşitli versiyonlarını tanıyoruz. Elimize ilk geçen metinler tanrı Telipinu'ya ait olduğundan, bunların hepsine genel olarak **Telipinu Efsanesi** adı verilmektedir. Bu tanrı Hatti kökenlidir; Fırtına Tanrısı'nın oğludur ve onun niteliklerinden bazılarını da taşır. Kaybolan Tanrı niteliğinde ve rolünde bulunan diğer tanrılar ise, Büyük Fırtına Tanrısı, Kuliwişna kentinin Fırtına Tanrısı, Ana Tanrıça ve Anzili ve Zukki adındaki tanrıçalardır. Bu mythos, bereketi alıp götüren bir tanrının düşündürdüğü gibi, ilkbahar ya da başka bir mevsimle ilgili değildir. Bazen tanrının öfkelenmesine neden olarak herhangi bir kişinin adı verilir; bu, Hitit kraliçelerinden Harapşili, Aşmunikal olabildiği gibi, Pirwa adındaki bir yazman da olabilmektedir. Bazen metinde ayinin yapılmasına, diğer bir deyimle, tanrının öfkesine neden olan kişiden hiç söz edilmemektedir. Yapılan ayinin hiçbir mevsimle ilgili olmadığı, töreni anlatan metinlerden birinin başındaki şu sözlerden anlaşılmaktadır: **Kuliwişna kentinin Fırtına Tanrısını 'evin beyi' (= tapınağın baş rahibi?), ister sonbaharda, ister hasat zamanında, ister kışın, ne zaman olanak bulursa, kutsadığı zaman...** . Bundan anlaşıldığına göre, **Kaybolan Tanrı**, Mezopotamya'da yaygın olan, kışın ölen ve ilkbaharda bereketi geri getiren tanrı ile eş değildir.

Mythos, tanrının öfkesinin anlatımı ile başlar, tanrı o denli kızmıştır ki, ne yaptığını bilemez haldedir; **elbisesinin arkasını öne (gelecek biçimde) giyer; sağ ayakkabısını sol ayağına giyer** ve çıkıp, gider. **Pencereleri sis doldurdu, evi duman doldurdu. Ocakta odunlar boğuldu, ağılda koyunlar boğuldu, ahırda sığırlar boğuldu. Koyun kuzusunu istemedi, inek buzağısını istemedi... Arpa ve buğday yetişmez oldu, sığırlar, koyunlar ve insanlar gebe kalmadılar, gebe kalanlar ise, doğurmadılar. Dağlar kurudu, ağaçlar kurudu ve çiçek açmaz oldu; otlaklar kurudu, kaynaklar kurudu. Büyük Güneş Tanrısı bir ziyafet düzenleyip, bin tanrıyı davet etti. Onlar yediler ama, doymadılar, içtiler ama, susuzluklarını gideremediler. Fırtına Tanrısı'nın babası tanrılara şöyle dedi: 'Oğlum gitti! Öfkelendi ve bütün iyi şeyleri, ekini, büyümeyi, bereketi ve doyumu birlikte götürdü!'. Büyük ve küçük tanrılar, Fırtına Tanrısı'nı aramaya koyuldular. Büyük Güneş Tanrısı, hızlı kartalı yolladı: 'Git, yüce dağları ara, derin vadileri ara, karanlık suları ara!'. Kartal gitti ve onu bulamadı. Hızlı kartal, Güneş Tanrısı'na (şu) haberi getirdi: 'Yüce dağları aradım, derin vadileri aradım, karanlık suları aradım, ama, onu, Gökyüzü'nün Fırtına Tanrısı'nı bulamadım!' Fırtına Tanrısı'nın babası, onun büyükbabasına gitti ve ona şöyle söyledi: 'Baba! Kim günah işledi de, tohumlar mahvolup, her şey kurudu?' Büyükbaba ise, şöyle dedi: 'Kimse günah işlemedi, günah işleyen sensin!' Fırtına Tanrısı'nın babası şöyle söyledi: 'Ben günah işlemedim!' Fakat, büyükbaba şöyle yanıt verdi: 'Bunu araştıracağım ve seni (suçlu isen) öldüreceğim!' Fırtına Tanrısı'nın babası, Kader Tanrıçaları arasındaki Ana Tanrıça'ya gitti. Ana Tanrıça dedi ki: 'Ey Fırtına Tanrısı'nın babası, niçin geldin?' Fırtına Tanrısı'nın babası yanıt verdi: 'Fırtına Tanrısı öfkelendi ve her şey kurudu, yaşam mahvolacak. Babam diyor ki: "Bu senin suçun! Ben bu işi araştırıp seni öldüreceğim" Şimdi ben ne yapayım? Ne ola(cak)?' Ana Tanrıça yanıt verdi: 'Korkma! Eğer bu senin suçunsa ben düzeltirim, eğer senin suçun değilse yine düzeltirim. Git, büyükbabası duymadan, Fırtına Tanrısı'nı ara!' Fırtına Tanrısı'nın babası dedi ki: 'Nereye gideyim, onu nerede arayayım?' Ana Tanrıça yanıt verdi: 'Onu sana bulacağım! Git, arıyı getir! Ben onu göre vlendiri-**

scanfan

rim, o, Fırtına Tanrısı'nı arar!' Fırtına Tanrısı'nın babası şöyle söyledi: 'Büyük tanrılar ve küçük tanrılar onu aradılar ve bulamadılar. Şimdi, arı mı gidip de, onu bulacak? Onun kanatları küçüktür, kendi de küçüktür, ona engel (?) olurlar!' Mythosun bundan sonraki bölümü yukarıya aldığımız versiyonda kırıktır. Ancak, diğer versiyonlardan neler olup-bittiğini öğrenebiliyoruz. Bizim izlediğimiz versiyonda Telipinu yerine Fırtına Tanrısı geçmektedir; diğer versiyonlarda ise, yukarıda değindiğimiz gibi, Telipinu ya da saydığımız başka bir tanrı söz konusudur. Telipinu adlı tanrının kaybolduğu anlatılan nüshalarda, "Fırtına Tanrısı'nın babası" yerine sadece Fırtına Tanrısı adı geçer; versiyonların sözleri birbirinden farklıdır. Bu yüzden mythos'un devamını oradaki sözlerle değil de, genel çizgileri ile anlatalım: Ana Tanrıça, arının güçsüzlüğü hakkında **Kaybolan Tanrı**'nın babasının itirazlarını kabul etmez, arı huzura gelir, tanrıça da onu tanrıyı aramaya memur eder. Arı, kayıp tanrıyı Lihzina kentinde bir koruda uyurken bulur. Aldığı talimata uygun olarak onu sokarak uyandırır. Tanrı uyanır ama, arı tarafından sokulduğu için büsbütün öfkelenir ve etrafı kasıp kavurmaya başlar. Ülke, insanları ve hayvanlarıyla perişan olmaktadır. Tanrılar ne yapacaklarını şaşırırlar. Sonunda büyüye başvururlar; versiyonlardan birinde bir insan, bir başkasında tanrıça Kamruşepa bir ayin düzenleyerek Telipinu'nun öfkesini yatıştırmayı başarırlar. Bu öfke bir daha geri dönmesin diye, **kapıcı 7 kapıyı açtı, 7 sürgüyü çekti. Kara toprağın derinliğinde tunçtan kazanlar vardır ... onların içine giren bir daha çıkamaz; orada kaybolur. Onlar Telipinu'nun öfkesini, kötülük ve kızgınlığını alsınlar! Onları geri bırakmasınlar!** sözleri ile töreni sona erdirirler. Ve Telipinu evine döner. **Ve ülkesi ile (tekrar) ilgilendi. Pencereden sis kalktı, evden duman kalktı. Tanrıların yontuları düzeldi, ocakta ateş yandı, koyunları ağıla gönderdi, sığırları ahıra gönderdi. Ana çocuğuna, koyun kuzusuna, inek buzağısına baktı. Telipinu da kral ve kraliçe ile ilgilendi ve onlara sonsuz yaşam ve refahı verdi.**

Telipinu,ya da daha genel adıyla **Kaybolan Tanrı** efsanesinde görüldüğü gibi, efsanelerle ayinler birbiri içindedir. Bu gibi metinlerin arasında, efsane türünden bölümlere rastlanabilmektedir. Yeni bir saray yapıldığında yapılan ayinin içinde de böyle bir mitolojik bölüm yer almaktadır: **Kral yeni eve girince, Taht (Tanrıçası) kartalı çağırır: 'Gel! Seni denize yollayacağım.Oraya gittiğinde, yeşil ormana bak, orada kim oturuyor?' Kartal yanıt verir: 'Baktım! Yeraltı tanrıçaları olan İştuştaya ve Papaya orada oturmuş, öne eğilmişler'. Taht (Tanrıçası) sorar: 'Ne yapıyorlar?' Kartal yanıt verir: '(Birisi) bir iğ tutuyor, onların (ikisinin de) aynaları dolu. Ve onlar kralın yıllarını eğiriyorlar. O yılların sonu yok, saymak (olası değil)!** Burada adları geçen tanrıların tümü Hatti kökenlidir. Ölümlü insanların yaşamlarının Yeraltı Tanrıçaları tarafından, iplik gibi eğirilmesi, Anadolu dinsel görüşünü yansıtması açısından çok ilginçtir. Buradaki 'dolu' aynalar ise, ayna olarak kullanılan, içleri su dolu kaplar olmalıdır. Mitolojik bir temele dayandığı sanılan bu bölüm, yeni sarayın sahibine uzun ömürler sağlamak için buraya sokulmuştur.

Yerli Anadolulu mythoslardan bir tanesinin konusunu Fırtına Tanrısı ile bir ejderhanın savaşı oluşturmaktadır. Bu efsane de yine bir bayram ayini içinde yer almaktadır. **Purulli** adı verilen bu bayram anlaşıldığına göre, **ülkede refah ve bolluk olduğunda**, yani ilkbaharda kutlanıyordu. Tanrının savaştığı ejder, herhalde kış mevsimini temsil ediyordu; onun Tanrı tarafından öldürülmesiyle kış sona ermiş, bereketli günler başlamış oluyordu. Bu bayramı, daha önceleri çok yerde sözünü ettiğimiz, Hititler'in önemli bir dinsel merkezi olan, fakat kral Hantili zamanından 3. Hattuşili dönemine kadar Kaşkalar'ın elinde kalan Nerik kentinde kutluyorlardı. Bayramdaki mythosu anlatan metin 2 versiyon halinde bize kadar ulaşmıştır. Her 2 versiyonda da ejderha, tanrı ile yaptığı savaşın sonunda öldürülmesine karşın, anlatım tarzı arasında ve ayrıntılarda bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Birinci versiyon şu sözlerle başlar: **Nerik'in Fırtına Tanrısı'nın rahibi Kella şöyle der: 'Gökyüzü'nün Fırtına Tanrısı'nın oğlu, Nerik kentinin Fırtına Tanrısı'nın purulli bayramının sözleri şöyledir: Eğer ülkede bolluk ve bereket olsun ve ülke iyi korunsun denirse ve ülkede bolluk ve bereket olursa, purulli bayramı kutlanır.** Metin bundan sonra hemen efsaneyi anlatmaya başlar. Buradaki ejderhanın adı İlluyanka'dır. Bu belgeler ilk kez bulunduğunda, bunun bir özel ad olduğu sanılmıştı. Artık anlaşıldığına göre İlluyanka, bir özel ad değil **canavar** ya da benzeri anlama gelen bir cins addır. Bayramı icra eden Nerik'in Fırtına Tanrısı'nın rahibi olmasına karşın, mythos'ta ejderle savaşan bu yerel tanrı değil, onun babası olan büyük Fırtına Tanrısı'dır. Herhalde bunun nedeni, bu bayramın amacının yalnız Nerik için değil, bütün ülke için bolluk ve bereket sağlamak olmasıdır. Metin şöyle devam eder: **Fırtına Tanrısı ile İlluyanka, Kişkiluşşa kentinde birbirleriyle savaştıklarında, İlluyanka, Fırtına Tanrısı'nı yenmişti. Fırtına Tanrısı bütün tanrılara yalvardı: 'Bana yardım edin!' (Bunun üzerine) Tanrıça İnara bir ziyafet düzenledi. Her şeyi bolca hazırlamıştı: Bir testi şarap, bir testi marnuwan (birası), bir testi walhi (birası); testileri ağzına kadar doldurdu. İnara Zikkaratta kendine gitti ve orada Hupaşiya adlı bir ölümlüye rastladı. İnara şöyle söyledi: 'Hupaşiya, bak! Ben şöyle, şöyle yapacağım; senin yardımını istiyorum! Hupaşiya, Inara'ya dedi ki: 'Öyle olsun; seninle yatmama izin verirsen, istediğini yerine getiririm!' Ve onunla yattı. İnara, Hupaşiya'yı götürüp, onu sakladı. İnara süslendi ve İlluyanka'yı mağarasından dışarı çağırdı: 'Bak! Bir ziyafet veriyorum. Yemeğe ve içmeğe gel!' İlluyanka ve çocukları (?) yukarı geldiler, yediler ve içtiler. Bütün testileri içip bitirdiler. Öyle sarhoş oldular ki, mağaralarına inemediler. Hupaşiya geldi ve İlluyanka'yı halatla bağladı. Sonra Fırtına Tanrısı geldi ve İlluyanka'yı öldürdü; diğer tanrılar da onun yanında idiler. İnara, Tarukka ülkesinde, kayaların üstüne bir ev yaptırdı. Hupaşiya'yı bu evde oturttu. Ona şöyle emir verdi: "Ben ülkeye (dışarı) çıkınca pencereden bakma! Pencereden bakarsan, karını ve çocuklarını görürsün.' Aradan 20 gün geçince, adam pencereden baktı ve karısı ile çocuklarını gördü. İnara ülkeden geri dönünce, yakarmaya başladı: 'Bırak, evime geri döneyim!' İnara yanıt verdi: 'Neden dışarı baktın?'...** Metnin bundan sonrası çok kırıklı olduğundan, aynen vermiyoruz. Ancak, sağlam kalan bölümlerinden çıkarılabildiği kadarıyla tanrıça, kavga sırasında kendisine boyun eğmeyen ve tekrar karısı ve çocuklarına dönmek isteyen Hupaşiya'yı öldürmüştür. Böylece, bir tanrıça ile ilişkide bulunup tekrar tanrılar katından ölümlüler arasına inmek isteyen insanoğlu cezasını bulmuştur. Bu mythosla purulli bayramı arasındaki ilgi de, ne yazık ki, tabletin kırık bölümünde kaldığından, iyi anlaşılmamaktadır.

Mythosun diğer versiyonu ise şöyledir: **... İlluyanka, Fırtına Tanrısı'nı yendi ve onun kalbini ve gözlerini aldı. Fırtına Tanrısı ondan öcünü almak istedi. Fakir bir adamın kızını kendine eş olarak aldı ve bir oğlu oldu. O büyüyünce, İlluyanka'nın kızı ile evlendi. Fırtına Tanrısı ona talimat verdi: 'Karının evine gidince, onlardan kalbimi ve gözlerimi iste!' O, oraya gidince, kalbi istedi; onu verdiler. Sonra gözleri istedi, onları verdiler. O, onları babası, Fırtına Tanrısı'na götürdü ve böylece Fırtına Tanrısı kalbi ve gözlerini geri aldı. Bedeni eski haline gelince, savaşmak için yine denize gitti. O, İlluyanka ile savaşıp onu yenecekti. Fakat, Fırtına Tanrısı'nın oğlu, İlluyanka'nın yanını tuttu. Ve babasına, gökyüzüne doğru bağırdı: 'Beni de (onlardan) say! Beni koruma!' O zaman, Fırtına Tanrısı İlluyanka'yı ve oğlunu öldürdü ...** Metin burada çok kırık bir durumda olduğundan, purulli bayramı ile bu mythosun ilgisini yine aydınlatamamaktadır.

Birinciden farklı olarak ikinci versiyonda, Fırtına Tanrısı'nın öç almak için, yine bir insandan yararlandığı motifi işlenmiştir. Fakat bu yardım, daha uzun sürede gerçekleştirilmektedir. Tanrının kendisine, yoksul bir insanın kızını eş olarak seçmesine neden, herhalde doğan çocuğun da yoksul olması ve başlık parası vermeden, İlluyanka'nın evine içgüveyi olarak girmesini sağlamaktı. Hatırlanacağı gibi Hitit yasalarına göre yoksul bir genç, alacağı kızın başlık masrafını ödeyecek maddi güce sahip değilse, bunu

scanfan

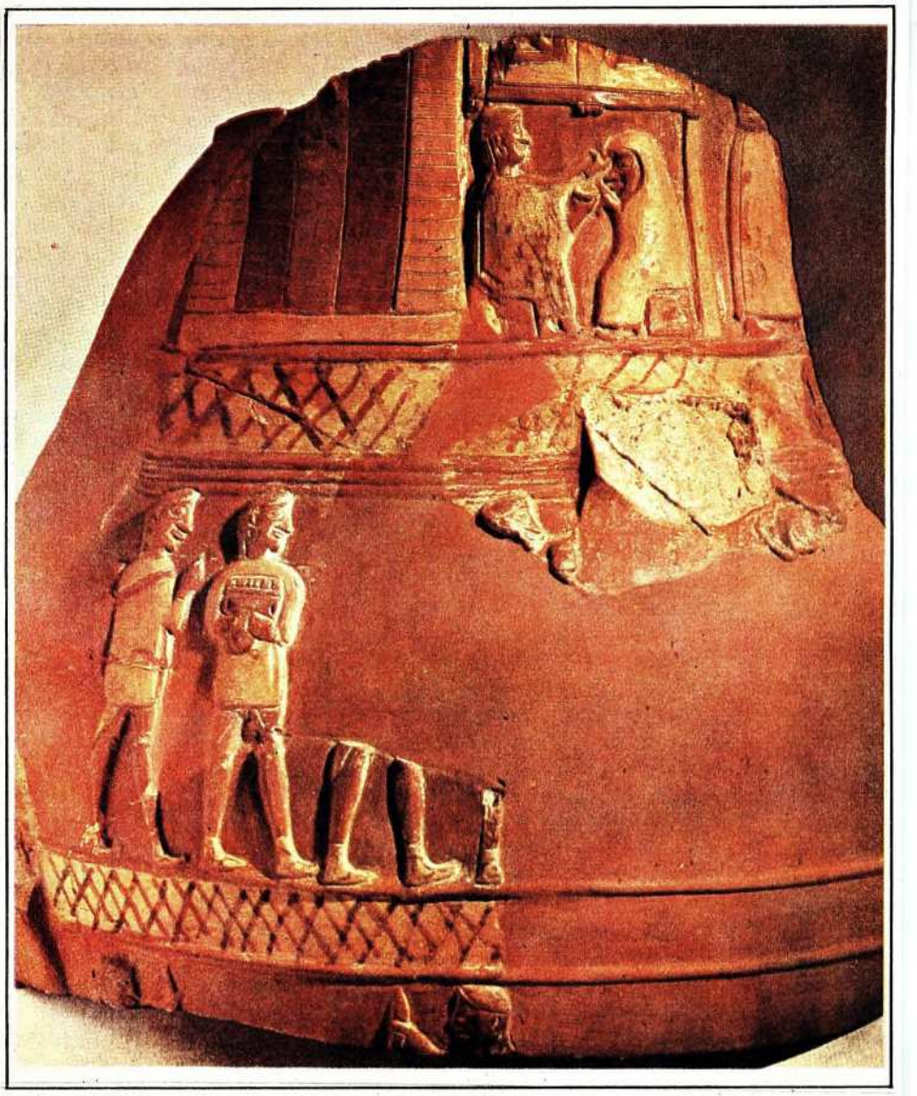

Kutsal evlenme törenini içeren çok renkli bir vazo parçası. Bitik (Ankara yakınları). Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara.

kayınpederi karşılar; damat onun evine içgüveyi olarak girer ve onun işlerinde çalışmak suretiyle, başlık karşılığında karısının evine ekonomik katkıda bulunurdu. Fırtına Tanrısı'nın oğlunun, babasının kalbi ve gözlerini alabilmek için, İlluyanka'nın evine girebilmesi gerekiyordu; bunun için ise, yoksul olması ve içgüveyi girmesi sağlanmalıydı. İkinci versiyonda, Fırtına Tanrısı ile ejderhanın savaşının **denizde** ya da **deniz kıyısında** geçtiği belirtilmektedir. Purulli Bayramı Nerik kentinde kutlandığına göre, savaş bu kent yakınında mı olmuştur? Eğer bu varsayım kabul edilirse, Nerik'in deniz kenarında ya da denize yakın bir yerde bulunduğu ortaya çıkar. Yakın zamanlarda yayınlanan ve kral 2.Murşili'nin kuzeybatı Anadolu'ya yaptığı seferlere ilişkin bir metinde bulunan **... denize doğru gittim ... Nerik kentine (gittim)** anlatımı da bu varsayımı doğrular nitelikte görünmektedir.

Bu mythosta bulunan bazı motiflerin, Yunan mitolojisinde de görülmesi çok ilgi çekicidir. Birinci versiyonun sonunda tanrıça ile ilişki kuran ölümlünün, tanrısal buyruğu dinlememesi ve pencereden bakması sonucu öldürülmesi motifi, Yunan mitolojisindeki Orfeus efsanesini hatırlatmaktadır. Karısı Eurydike'yi ölüler dünyası olan yeraltından kurtarmak ve yeniden hayata döndürmek isteyen Orfeus'a tanrılar, yeryüzüne çıkana kadar arkasından gelen Eurydike'ye bakmaması koşulu ile izin verirler; Orfeus karısının ayak seslerini duymayıp arkasına bakınca, Eurydike ortadan kaybolur ve dünyaya dönme şansını yitirir. Fırtına Tanrısı'nın kalbinin ve gözlerinin İlluyanka tarafından ele geçirilmesi ve hile ile geri alınması motifi de Tyfon ya da Tyfoeus efsanesini hatırlatmaktadır. Bu Yunan mythosunda da Zeus ile savaşan Tyfon adlı canavar, tanrıyı yenip onun kılıcı ile el ve ayaklarının kirişlerini keser, güçsüz kalan tanrıyı bir mağaraya atar. Aldığı kirişleri Delfyna adlı yarı yılan, yarı kadın bir canavara saklaması için verir; tanrı Hermes onları hile ile çalar ve tanrı Zeus'a geri verir. Bir versiyona göre ise, Kadmos adlı bir ölümlü çoban kılığına girer ve kaval çalarak Tyfon'un dikkatini başka yere çeker; böylece canavarın elinde bulunan tanrıya ait el ve ayak kirişlerini çalmayı başarırlar.

Yerli Anadolu edebiyat ürünleri olarak, anlamını tam çıkaramadığımız (Proto-) Hatti dilinde yazılmış ve satırların uzunluğu aynı olduğundan, mısra olarak kabul edebileceğimiz bazı metinler de elimize geçmiştir. Bunlar içinde göze çarpan tanrı adlarına dayanarak, bu **şiir**'lerin, dinsel içerikli olduğunu tahmin edebiliyoruz. Böyle, kafiyeli yazılan bir tek **şiir** ya da **şarkı**, Hititçe olan şu parçadır:

Neşas waşpeş, Neşaş waşpeş
tiya-mu tiya
nu-mu uwaş-maş katta arnut
tiya-mu tiya
nu-mi uwaş-maş katta arnut
tiya-mu tiya

Eski Hitit döneminde yazıldığı anlaşılan bir asker şarkısı olan bu parçayı **uwa** sözcüğünün anlamını bilmediğimiz için (belki akrabalık gösteren bir cins ad) olduğu gibi bırakarak, şöyle çevirebiliriz:

Neşa giysileri, Neşa giysileri
Gel, bana gel!
Götür beni anama,
Gél, bana gel!
Götür beni "uwa"ma,
Gel, bana gel!

Hatti kökenli olan mythos'lardan bir tanesi de, **gökten düşen ay** efsanesidir. Buna ilişkin metin, çift-dilli olarak kaleme alındığından, kısmen anlaşılabilmektedir: **Ay Tanrısı gökten**

scanfan

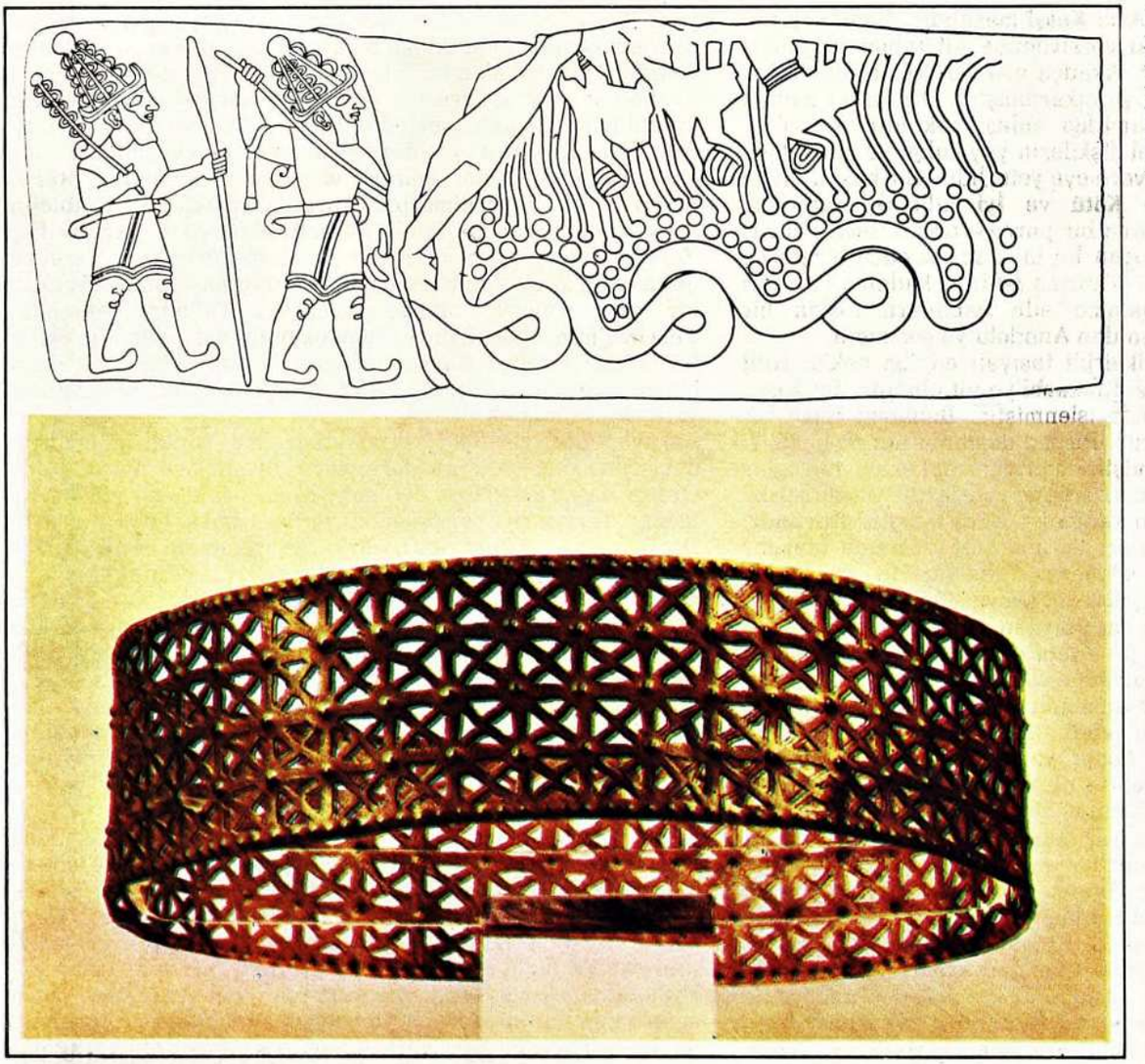

Üst: İlluyanka yılanını öldüren fırtına tanrısı. Malatya (E. Akurgal, The Birth of Greek Art'tan). Alt: Altın diadem. Alacahöyük'ten. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

düştü. Kapı binasının üzerine düştü. Fakat, onu kimse görmedi. Fırtına Tanrısı, onun arkasından yağmur gönderdi, fırtınalar gönderdi; onu bir korkudur aldı, bir ürküntüdür aldı. Tanrı Hapantalli, konuşmak üzere onun yanına gitti. Kamruşepa, gökten neyin düştüğünü gördü, şöyle dedi: 'Gökten Ay Tanrısı düştü. Kapı yapısının üstüne düştü. Fırtına Tanrısı onu gördü; arkasından yağmur yolladı, fırtınalar yolladı, rüzgarlar yolladı ki, onu korku alsın, dehşet alsın.' Hapantalli onun yanına, konuşmaya gitti:
'Ne yapmak istiyorsun?'...

Hattuşa-Boğazköy arşivlerinde bulunan edebi metinlerden çoğunun yabancı kökenli olduğuna yukarıda değinmiştik. Bunların büyük bir bölümü Hurriler aracılığı ile Babil'den Hititler'e geçmiştir. Diğer yandan, bugünkü Çukurova Bölgesi ile eşitlenebilen Kizzuwatna kanalı ile, Kuzey Suriye'den de çeşitli mitolojik öyküler derlenmiştir. Yabancı kökenli metinlerin bir özelliği, onların Anadolu kökenliler gibi ayinler içinde yer almaması, baş bölümlerinde belirtildiğine göre, birer bağımsız **şarkı** sayılmasıdır. **Şarkı** terimi, bu tür edebiyat ürünleri için Ortaçağ'a değin kullanılmış bir sözcüktür. İskandinav efsanelerinden en ünlüsüne **Nibelungen Şarkısı** denildiği akıldan çıkarılmamalıdır. Bu bakımdan, **şarkı** sözcüğünün **destan** anlamında kullanılmış olduğunu söylemekte bir sakınca yoktur. Yabancı kökenli destanlardaki ikinci genel özellik, bunların Hititler'e geçişinin, yerli efsanelere göre daha yeni oluşudur. Metinlerdeki gerek yazı, gerekse dil özellikleri, yabancı edebiyat ürünlerinin İÖ 13. yüzyılda Hititler tarafından alındığını kanıtlamaktadır. Kuzey Suriye'den alınan efsanelerin ve destanların anlatım dilinde sık sık Luwice sözcüklere rastlanması, bunların Kizzuwatna-Kuzey Suriye ilişkisi yüzünden, Hitit ülkesine girdiğini belli etmektedir; adı geçen bölge, orada yaşayanlar ve konuştukları diller açısından **komzopolit** bir alandı. Kizzuwatna'da Hurri dili olduğu kadar Luwice de yaygındı. Bölgenin coğrafi konumu ise, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya ile ilişkilerin yoğunlaşmasına uygundu. Hititler yabancı edebiyat ürünlerinin tam bir çevirisini yaparak aktarmış değillerdir. Kendilerini ilgilendirmeyen, Mezopotamya'nın kendine özgü yerel özelliklerini yansıtan bölümlerin çevrisini yaparken, kısaltmışlar ya da tümüyle çıkartmışlardır. Ayrıca, özellikle Kuzey Suriye - Kanaan kökenli mitolojik metinlerde geçen tanrı adlarını kendi dillerine uydurmuşlardır. Örneğin, Elkunirsa, Aşertu, Fırtına Tanrısı ve Iştar ile ilgili bir mythosun, Kuzey Suriye - Kanaan tanrıları olan **El gônê eres** (Dünyanın yaratıcısı El), Aşera, Baal (ya da Hadad) ve Aştarte (ya da Anat)'ye ait bir efsane olduğu anlaşılmaktadır. Babil kökenli ünlü Gilgameş Destanı da Hititlerce alınmıştır. Bunun Akadça aslının, yazman yetiştiren okullarda kullanılmış olduğunu, Boğazköy'de bulunan bir tablet parçası kanıtlamaktadır. Aynı destanın Hititçe ve Hurca versiyonları da ele geçmiştir. Hititçe versiyonda, Hititler'in, Gilgameş adlı destan kahramanının vatanı olan Sumer kenti Uruk ile ilgili bölümleri çok kısalttıkları görülmektedir. Mezopotamya'dan alınma efsane ve destanların hepsini burada işlememize olanak yoktur; ancak bazılarının konularını vermekte yarar görüyoruz. Destanlardan birinin kahramanı Gurparanzah adlı biridir. Anlaşıldığına göre bu Hurri adı, Dicle Irmağı'na Hurrilerce verilen Aranzah adından türetilmiştir. Destanın geçtiği yer ise, ünlü Akad kentidir. Kahramanın Hurri kökenli olup da, olayın Akad'da geçmesi de, Mezopotamya destanlarının Hurriler aracılığı ile Anadolu'ya geçtiğine baska bir kanıt oluşturmaktadır. Ilginç olan konu, bu mitolojik metnin aslının Mezopotamya belgeleri arasında bulunamamış olmasıdır.

scanfan

İkinci bir mitolojik belge **Avcı Keşşi** masalıdır. Bunun Hurca ve Hititçe olmak üzere iki versiyonuna ait tablet parçaları Boğazköy'de bulunmuştur. Akadça aslı ise, Mısır'daki Tel el Amarna arşivlerinde ortaya çıkarılmıştır. Orada bu metnin yazman okullarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu olay, Eski Ön Asya'daki kültürel ilişkilerin yaygınlığı ve yoğunluğu hakkında çok iyi bir fikir vermeye yeterlidir. Bir başka metin ise, Appu adlı biri ile **Kötü** ve **İyi** adlı iki oğlundan bahsetmektedir. Belki bunun bir parçası olan Güneş Tanrısı ile bir insan yavrusu doğuran bir inekten söz eden bir parça daha bulunmuştur. Bir de, Tanrıça İştar'ın kadınca cilveleri ile dizginlenebilen, Hedammu adlı canavara ilişkin bir mythos daha Mezopotamya'dan Anadolu'ya geçmiştir.

Hurri mitolojisinin özelliklerini taşıyan en ilgi çekici Hitit destanı, **Tanrıların Babası Kumarbi**'ye ait olandır. Bu konu, birkaç kompozisyon halinde işlenmiştir. Bunların tümü bir destanlar sırasını oluşturur. Birinci destanın adı ne yazık ki günümüze kadar gelememiştir; içeriğine bakarak, filologlar bunu **Gökyüzü Krallığı** olarak adlandırmışlardır. Fazla kırıklı olan ilk bölümünde, metin **kadim (= eski) tanrılar duyunuz, güçlü tanrılar işitiniz!** sözleriyle, anlatılan destanın tanrılar tarafından dinlenmesi istenerek başlamakta ve şöyle sürmektedir: **Eskiden, ilk yıllarda, gökyüzünde kral Alalu idi. Alalu tahtta oturur, ilk tanrılardan, kudretli Anu, onun önünde dururdu. O, onun (= Alalu'nun) ayaklarına kapanır; içmesi için, onun eline kadehler verirdi, Alalu, 9 sayılı yıl, gökyüzünde kral kaldı. Dokuzuncu yıl, Anu, Alalu'ya karşı savaş açtı; onu, Alalu'yu yendi. O, ondan kaçıp, aşağıya, karanlık topraklara gitti. Aşağı, karanlık topraklara gidince tahta Anu oturdu. Anu tahtta otururken, kudretli Kumarbi ona içki sunardı; ayaklarına kapanır, ona içmesi için kadehler verirdi. 9 sayılı yıl, Anu gökyüzünde kral kaldı. Dokuzuncu yıl ise, Kumarbi, Anu'ya karşı savaş açtı. Alalu'nun oğlu Kumarbi, Anu'ya karşı savaş verdi. Anu, Kumarbi'nin bakışlarına dayanamadı, onun elinden kaçtı ve Anu, gökyüzüne çıkmak istedi. Kumarbi, arkasından koşup, Anu'yu ayaklarından yakaladı ve onu gökten aşağı çekti. Onun 'uzvunu' ısırdı ve (Anu'nun) erkekliği, Kumarbinin içine, (bakırla kalayın karışarak) tunç (olması) gibi karıştı. Kumarbi, Anu'nun erkekliğini yutunca, sevindi ve güldü. Anu, geri döndü ve Kumarbi'yle konuşmaya başladı: 'Erkekliğimi yuttun diye, içindekilere sevinme, sevinme içindekilere! Senin içine ağır bir yük koydum: Önce, seni kudretli Fırtına Tanrısı'na gebe bıraktım; ikinci olarak, seni, karşı durulmaz Aranzah Irmağı'na (= Dicle) gebe bıraktım; üçüncüsü, seni, kudretli tanrı Taşmişu'ya gebe bıraktım; ayrıca, iki korkunç tanrıyı daha senin içine yük olarak koydum. (Öyle olacaksın ki), gelip, sonunda kafanı dağların kayalıklarına vuracaksın!' Anu, konuşmasını bitirip, yukarı, gökyüzüne gitti. Kumarbi ise, saklanıp, ağzındakileri tükürdü; Kumarbi, akıllı kral, tükürükle karışmış erkekliği tükürdü.** Çok kırık olan metin, bundan sonraki satırlarda, Kumarbi'nin Nippur kentine gidip ayları saymaya başladığını anlatmaktadır. Ayları saymak, hamilelik için kullanılan bir terimdir. Daha sonra Kumarbi'nin içinden onunla konuştuktan sonra, bedeninin çeşitli yerlerinden doğan çocukların dünyaya gelişleri anlatılmaktadır. Tablet çok bozuk olduğundan, doğan tanrı-çocukların hepsini öğrenemiyoruz. Bir yerde, **kahraman Fırtına Tanrısı dışarı çıktı** anlatımı bulunmasından, onun doğduğu anlaşılmaktadır. Doğan diğer iki çocuk, Babil tanrılarından Marduk ve KA.ZAL olarak yazılan ve **şehvet** anlamına gelen bir ad taşıyan bir başka tanrıdır. Bunlar Anu'nun, Kumarbi'nin içine bıraktıkları arasında sayılmayan tanrılardır. Belki de Anu'nun **iki başka korkunç tanrı** dedikleri bunlardır. Kumarbi'nin Hurri kökenli bir ad taşımasına karşın, bu tanrıların Anu ve Alalu da dahil olmak üzere, Mezopotamya tanrıları olması, aslında bu destanların Hurriler tarafından Babil'den alınmış olduğunu kanıtlamaktadır. İlgi çekici olan nokta, bazı motifleri açısından Babil mitolojisi ile paralellikler göstermesine karşılık, metnin bu biçimi ile, Mezopotamya belgeleri arasında yer almamış olmasıdır. Anlaşıldığına göre Hurriler, Mezopotamya destanlarını kendi inançlarına uyarlamışlardır. Fırtına Tanrısı'nın, yani Teşup'un ve diğer tanrıların dünyaya gelişlerinden sonraki olayların anlatıldığı bölüm de ne yazık ki çok kırıktır. Sağlam kalan satırlardan tanrılar arasında Gökyüzü Krallığı'nı ele geçirmek amacına yönelik savaşımların anlatıldığı çıkarılabilmektedir. Bu kavgalar sırasında Teşup Anu'dan, Kumarbi'yi öldürmesini isteyip istemediğini sormaktadır; Anu, tam anlaşılamayan bir nedenden ötürü, Kumarbi'nin öldürülmesine karşı çıkmaktadır. Tabletin sonuna doğru, yine Babil kökenli olan Akıl Tanrısı Ea, Yeryüzü'nün aylarını saymaktadır. Demek oluyor ki Yeryüzü de, metnin kırık olan bölümlerinde anlatılmış olması gereken bir olay sonucu, hamile kalmıştır. Tabletin sonunda, Yeryüzü'nün 2 çocuk doğurduğu okunabilmektedir. Gerek bu bölümün, gerekse **Koruyucu Tanrı** adlı tanrıya ait bazı olayları anlatan tablet parçalarının Kumarbi Destanı içindeki yerlerini saptamak güçtür.

Buraya kadar verdiğimiz destan parçası, Yunan mitolojisindeki Theogoni, yani **tanrıların soyu,** efsanesine uymaktadır. Orada da Uranos **Gök** -Kronos- Zeus sıralaması görülmektedir; tanrıların egemenlik sırası böyledir. Kumarbi Destanı'ndaki ikinci tanrı Anu da Sumerce **Gök** demek olduğuna göre, onu Uranos'la eşitlemek olasıdır. Uranos ile mücadele eden Kronos olduğundan, onu da Kumarbi ile eşitlemek gerekmektedir. Uranos ve Kronos arasındaki savaşta da, Kumarbi ile Anu arasındakinde olduğu gibi, erkekliğini yitirme motifi işlenmiştir. Hiç kuşkusuz Zeus, Teşup'la eşdeğerdir. Hesiodos adlı Yunanlı yazarın ürünü olan Theogoni'de, Kumarbi Destanı'ndaki Alalu'nun karşılığı verilmemiştir. Filo Byblius'un naklettiği Fenike mitolojisine göre ise, ilk tanrı Alalu'nun karşılığı olarak **en yüksek** anlamına gelen Hypsistos gösterilmiştir.

Tanrı Kumarbi adının geçtiği, destanlar silsilesinden iki kompozisyonu daha tanıyoruz: **Ullikummi Şarkısı** ve **Hedammu Mythosu.** Her iki metinde de, olaylar, Teşup'un krallık tahtına oturduğu zamanda geçmektedir. Anlaşıldığına göre, Alalu, Anu ve Kumarbi'den sonra, Teşup gökyüzündeki tanrısal krallığın başına geçmiştir. Ancak, Kumarbi buna katlanamamış ve kendi yarattığı bir canavar yardımıyla egemenliği tekrar ele geçirmek istemiştir. Yunan mitolojisinde bu canavarın karşılığı, daha önce de sözünü ettiğimiz Tyfon ya da Tyfoeus'tur. Bu canavarı yukarıda İlluyanka ile karşılaştırmıştık. Tyfon'un görünüşünü anlatan klasik yazarlardan bazılarına göre, o, 4 başlı ve yılan vücutlu bir ejderhadır, bazılarına göre ise çok büyük bir kayadır. Yazar Hesiodos'un tanımı, yukarıda adı geçen Hedammu adlı canavara, Apollodoros adlı yazarın tanımını verdiği büyük kaya ise, şimdi örnek olarak bazı parçalarını vereceğimiz **Şarkı**'daki Ullikummi'ye uymaktadır.

Ullikummi Şarkısı **tüm tanrıların babası Kumarbi'nin destanını söyliyeceğim** sözleriyle başlayıp, şöyle sürer: **Kumarbi aklından kurnazlıklar geçirdi; bir kötülük yaratmayı düşündü, bir düşman, Teşup'a karşı. Kumarbi aklından kurnazlıklar geçirip, taktı onları bir boncuk gibi. Kumarbi, aklına gelince kurnazlıklar, kalktı birden oturduğu yerden; eline bir asa alıp, hızlı rüzgarları ayakkabı gibi taktı ayaklarına. Urkiş kentinden yola çıkıp, vardı serin bir kaynağa. Bir kaya vardı serin kaynakta; boyu 3 fersah. Genişliği ise, altta bir buçuk fersahtı. İsteği uyanıp birden, bu kayayla yattı. Erkekliği aktı içine; 5 kez sahip oldu ona, ona 10 kez sahip oldu...** Kumarbi'nin yola çıktığı kent olan Urkiş, Kuzey Mezopotamya'da ve Hurri etki bölgesindeki bir kenttir. Elimize geçen bir tarihsel içerikli belge (Urkiş kralı Tişatal ya da Tişari'den söz eder), bu kentin bir düş ürünü olmadığını kanıtlamaktadır (belki Suriye sınırı yakınındaki Tell Amuda). Metin burdan sonra kırıktır. Yalnız, Kumarbi'nin Deniz Tanrısı **ile anlaştığı ve kayadan doğacak çocuğun denizin içinde büyümesine izin aldığı belli olmaktadır. Yine metindeki bir boşluktan sonra, çocuğun doğduğu okunmaktadır: Ebeler doğurttular onu; Kader Tanrıçaları ile Ana Tanrıçalar kaldırıp çocuğu, Kumarbi'nin dizlerine koydular. Kumarbi oğlunun doğuşuna sevindi, dizlerinde hoplattı (?) onu. Ve başladı, ona uygun bir ad aramaya. Kumarbi, kendi kendine başladı konuşmaya: 'Ne ad vereyim ona, Kader Tanrıçaları**

scanfan

Kucağında çocuğu olan bir annenin bronz heykelciği. Horoztepe'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

scanfan

ve Ana Tanrıçaların bana verdikleri bu çocuğa? Bedenden bir mızrak (?) gibi fırladı o. Gitsin! Ullikummi olsun adı! Gitsin gökyüzüne, Kummiya'yı, aziz kenti, yensin! Saldırıp Fırtına Tanrısı'na, saman gibi onu (savursun)! Onu karınca gibi ayağıyla ezsin! Taşmişu'yu (= Teşup'un veziri) bir kuru saz gibi kırsın! Düşürüp tanrıları kuşlar gibi gökten, onları boş küpler gibi kırsın!' Çeviri denemesini yaptığımız bu bölümlerden anlaşılacağı gibi, kayadan doğan çocuğa uygun bir ad verilirken, Fırtına Tanrısı'nın kenti Kummiya'yı yenmesinden söz edilmesi, Ulli-Kummi adının anlamını açıklamaya da yaramaktadır. Ulli-Kummi, **Kummiya'nın Yıkıcısı** anlamını taşımaktadır.

Metnin devamında Kumarbi, çocuğunu diğer tanrılara ve doğal olarak düşmanı Teşup'a göstermeden büyütmenin çarelerini aramaktadır. Sonunda, İrşira tanrılarına haber yollar, onlar hemen kalkıp gelirler. Kumarbi onlara der ki: **Bu çocuğu alın, bir armağan gibi bakın ona! Karanlık yeryüzüne götürün onu! Çabuk olun, acele edin! Ubelluri'nin omuzuna bir mızrak (?) gibi koyun onu! Her gün 1 arşın, 1 ayda 200 arşın (?) büyüsün!'** Ubelluri, Yunan mitolojisindeki Atlas gibi, dünyayı sırtında taşıyan bir devdir. Ullikummi, onun omuzu üstünde ve denizin içinde hızla büyür. Öyle ki, bir süre sonra, **deniz, bir giysinin kemeri gibi, sadece beline kadar gelir.** Onu ilk gören Güneş Tanrısı olur: **Gökyüzü'nden bakan Güneş Tanrısı, gördü Ullikummi'yi; Ullikummi de Gökyüzü'nün Güneş Tanrısı'nı gördü. Güneş Tanrısı başladı kendi kendine konuşmaya: 'Kimdir bu hızlı (büyüyen) tanrı, denizde duran? Bedeni benzemiyor diğer tanrılara!' Gökyüzünün Güneş Tanrısı, çevirip ışıklarını, gitti denizin üstüne doğru. Ve Güneş Tanrısı denize varınca, seyretti Ullikummi'yi, elini alnına koyup; aklı (başından gitti) öfkesinden.** Güneş Tanrısı hemen gidip Teşup'a kötü haberi ulaştırmak ister. Teşup, Güneş Tanrısı geldiğinde yemektedir. Güneş Tanrısı'nı da sofraya buyur eder. Fakat, tanrının gördüklerinden öylesine canı sıkılmıştır ki, elini ne yiyeceklere ne içeceklere sürer. Teşup, Ullikummi'den henüz haberi olmadığından, Güneş Tanrısı'nın bu durgunluğuna bir anlam veremez ve şöyle der: **Sandalyeyi koyan odacı mı kötüdür de, oturmadın? Yemekleri taşıyan sofracı mı kötüdür de, yemedin? Kadehleri sunan saki mi kötüdür de, içmedin?** Tabletin bundan sonrası çok kırık olduğundan, okunamamaktadır. Herhalde bu bölümde Güneş Tanrısı gördüklerini anlatmış olmalıdır ki, metnin devamında Teşup, kardeşi Taşmişu ve kız kardeşi İştar ile elele tutuşup, canavarın büyüdüğü Antakya kıyısındaki Asi Irmağı'nın ağzındaki Hazzi Dağı'na giderler. Bu dağ, klasik dönemlerde **Mons Casius** adını alan, **Cebel Akra** ile eşitlenmektedir. Üç kardeş tanrının Hazzi Dağı'na çıkışları ve orada gördükleri şöyle anlatılır: **Elele tutuşup Hazzi Dağı'na çıktılar. Kummiya Kralı (= Teşup) çevirdi yüzünü, döndürdü yüzünü korkunç taşa doğru. Görünce korkunç taşı, öfkeden aklı şaştı. Teşup yere oturdu, gözyaşları seller gibi akıyordu. Ağlıyarak konuştu Teşup: 'Bunun şiddetine artık kim katlanır? Kim artık savaşır? Bunun dehşetine kim katlanır artık?'** Bunun üzerine İştar, kardeşine yardım etmek ister, onu teselli etmeye çalışır. Sonra kıyıya inip, Ullikummi'yi şarkılarla kandırmaya uğraşır. Yaptığının yararsızlığını tanrıçaya bir dalga şu söz sözlerle anlatır: **Kimin önünde söylüyorsun şarkını? Kimin için ağzındaki bu şarkılar? İşitemez o, (çünkü) sağırdır, görmez o, gözleri kördür! Ve acıması yoktur! Git, ey İştar bul kardeşini, taşa cesaret gelip, (aklını) başına (toparlamadan)!** İştar, denizdeki bu dalganın öğüdüne uyar, süslerini, çalgısını bir yana atıp kardeşlerine koşar. Kırık bir bölümden sonra Teşup'u savaş hazırlıkları içinde buluruz. Tanrı,

scanfan

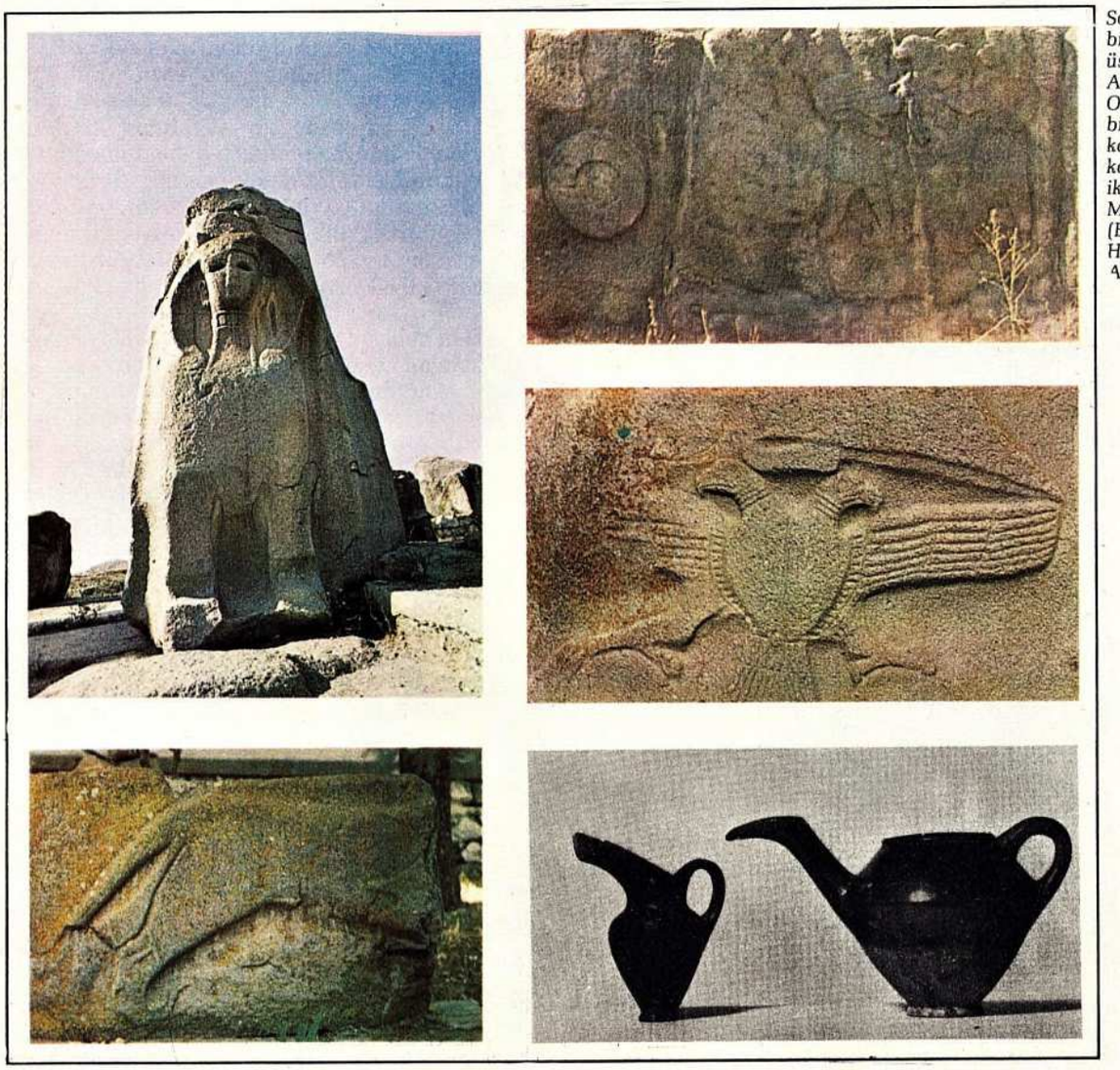

Sol üst: Alacahöyük sfenkslerinden biri. Alt: Alacahöyük aslanı. Sağ üst: Kurban hayvanları, Alacahöyük orthostatlarından. Orta: Alacahöyük sfenkslerinden biri üzerinde bulunan çift başlı kartal kartuşu. Alt: Kızıl kahverengi sırlı pişmiştopraktan iki kap. Kültepe'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den). Yan sayfa: Alacahöyük'ün genel görünümü.

Taşmişu'ya emirler verir, savaş arabasının ve ona koşulacak iki boğasının hazırlanmasını ister. Ayrıca, savaşa başka güçler de katılmalıdır: **Fırtınaları çağırsınlar, yağmurları, rüzgarları çağırsınlar! ... Kudretle çakan şimşeği, (alıp) getirsinler, yatak odasından! Ve arabaları getirsinler! Şimdi, (git), hazırla, düzenle bu (işleri)! Ve bana haber getir!** Savaş hazırlıklarının anlatıldığı ikinci tabletin son bölümü kayıptır. Savaşın nasıl cereyan ettiğini de öğrenemiyoruz. Bu bölüm de, üçüncü tabletin kırık olan baş tarafında anlatılmış olmalıdır. Anlaşıldığına göre, Teşup'un yanındaki **yetmiş tanrı** savaşımdan başarısızlıkla çıkmışlardır. Taş canavar hepsini perişan etmiştir. Teşup'un Kummiya kentinde bekleyen karısı tanrıça Hepat, kocasının sonunu merak eder; bir hizmetçi kadını yollarsa da, kadın hiçbir haber alamadan geriye döner. Sonunda Taşmişu, Kummiya kentine gelir, bir kulenin üzerinden, evinin damında durmakta olan Hepat'a, kocasının, **ona verilen yıllar bitene kadar** egemenliği terk edeceğini bildirir: **Taşmişu'yu görünce Hepat, az daha düşecekti damdan. Bir adım atsaydı eğer, düşecekti damdan. Tuttular saraylı kadınlar, düşmeye bırakmadılar.** Hepat' a bu haberi ilettikten sonra geri dönen Taşmişu, Teşup'a, tanrı Ea'nın yardımını istemesini önerir. İki kardeş, Ea 'nın oturduğu yere gelip ona büyük saygı ile yaklaşırlar. Onların Ea'ya nasıl yalvardıklarını ,Ea'nın da onlara nasıl yanıt verdiğini, kırık bir bölümde bulunduğu için öğrenemiyoruz. Metin tekrar anlaşılabilir duruma geldiğinde, Ea'yı, taş canavar Ullikummi'yi omuzunda taşıyan Ubelluri ile konuşurken buluyoruz: **Bilmez misin, ey Ubelluri? Sana kimse söylemedi mi? Tanımaz mısın onu,o hızlı tanrıyı Kumarbi'nin tanrılara karşı yarattığı? Ve bilmez misin, Kumarbi'nin Teşup'u öldürtmek için büyüttüğü düşmanı? Karanlık topraklardan uzak oluşun mudur nedeni bilmezliğinin, o hızlı tanrıyı?** Bunun üzerine Ubelluri şöyle yanıt verir: **Yeri ve göğü üzerime kurduklarında, bundan haberim olmadı benim. Yeri ve göğü, bıçakla kesip ayırdıklarında, bunu bile sezemedim. Sağ omuzumu bir şey acıtıyor şimdi, ama hangi tanrıdır, bilmem ki!** Ea bu sözleri işitince, Ubelluri'nin sağ omuzunu döndürüp, orada **bir mızrak (?)** gibi duran taş canavarı görür ve Kadim (= eski) Tanrılara şöyle seslenir: **İşitin sözlerimi, eski işleri bilen, eski (zaman) tanrıları! Açınız tekrar, eskilerin, babaların ataların ambarlarını! Eskilerin mühürlerini getirip, yine mühürlersiniz onları! O eski bıçağı çıkarsınlar dışarı, yerle göğü kesip, ayırdıkları. Ve kessinler o taşı, Ullikummi (denen o canavarı), ayaklarının altından, Kumarbi'nin tanrılara düşman diye yarattığı**... Ullikummi'nin ayakları yerden kesilince güçsüz kalır. Tanrılar, taşın üzerine saldırırlar, Teşup, savaş arabasından atlar. Gök gürlemesi gibi denize iner ve Ullikummi ile savaşa tutuşur. Ullikummi ona meydan okur. Metnin son satırları okunamıyacak kadar bozulmuştur. Teşup'un zaferi herhalde orada anlatılmaktaydı.

Kumarbi Şarkısı olarak nitelenen bu destan silsilesinin Yunan mitolojisini nasıl etkilediğini görüyoruz. Homeros'un destanları kadar canlı ve edebi bir dille yazılmış olan bu metinler, Hitit kökenli olmasa da, Hititler'in sadece bir çevirmenlik görevi yapmadıklarını ve kendi dillerinin özelliklerini en iyi biçimde kullanarak, edebiyat ürünleri verebildiklerini kanıtlamaya yeterlidir. Diğer yandan, Sumer'den Hurri, Fenike ve Hititler'e, oradan da batı dünyasına aktarılmış olan bu efsane ve destanlar, eski Ön Asya uygarlıklarının, birbirlerinden yalıtılabilecek birimler olmadığını ve hepsinin karşılıklı etkilerle, kılıktan dine, mimarlıktan mitolojiye kadar bir bütün oluşturduklarını göstermektedir.

scanfan

Sol üst: Altından gaga ağızlı bir testi. Alt: Altından iğneli bir toka. Sağ: Gümüş kakmalı bronzdan bir kült standardı. Geyik. Hepsi Alacahöyük'ten. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara (Hepsi E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

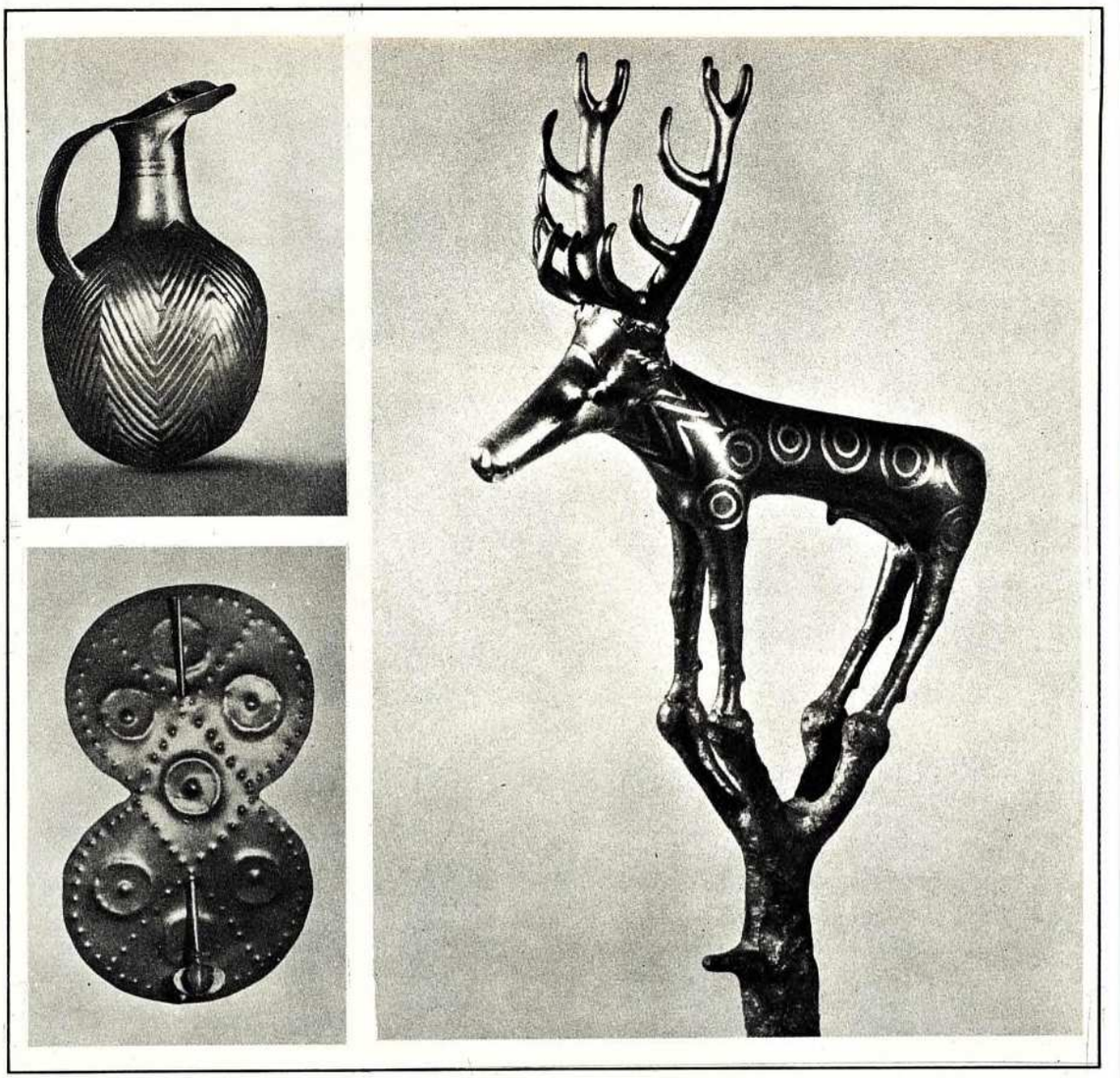

Bu bölümün başlarında adını verdiğimiz diğer yabancı kökenli mitolojik metinlerin konularına da kısaca değinmekte yarar vardır. Keşşi destanı, elimizdeki tabletlerin kolofon'larından anlaşıldığına göre, pek çok parçadan oluşmaktadır. Ne yazık ki, Boğazköy'de bulunan Hurri ve Hitit dilinde yazılmış tabletlerden bunun tamamını öğrenemiyoruz. Mısır'da bulunmuş Akadça versiyon ise, küçük bir parçadır ve destanın hepsini anlamaya yetmemektedir. Keşşi bir avcıdır. Evlendikten sonra avlanmayı ve avın bereketi için, tanrılara kurbanlar sunmayı ihmal etmiştir. Sonunda anasının uyarısı üzerine tekrar ava çıkarsa da, tanrılar ona öfkelendiklerinden, hiçbir av hayvanı ortalıkta görünmez. Keşşi tam 3 ay av peşinde koşar; eli boş dönmekten utanıyordur. Metin eksik olduğundan, onun başarıya ulaşıp ulaşmadığını bilmiyoruz. Ancak geri geldiğinde, annesine geleceğe ait kötü kehanetlerle dolu olan 7 tane masal anlatır. Binbir gece masallarına benzeyen bu tema, Hititlerce nasıl işlenmiştir, bunun hakkında bilgi edinemiyoruz.

Kötü ve **İyi** adında oğulları olan Appu adlı kişiye ait masalın konusu ise şöyledir: Lullu ülkesinin Şudul kentinde, deniz kıyısında Appu adında bir adam yaşar. Bir erkek çocuktan başka hiçbir eksiği yoktur. İnsan kılığında yeryüzüne inen Güneş Tanrısı Appu'ya, iyice bir içtikten sonra, tekrar karısıyla sevişmesini önerir. Adam, tanrının dediğini yapar ve karısı hamile kalır. Doğan iki oğulun birisine **İyi**, diğerine **Kötü** adını verirler. Babaları öldükten sonra **Kötü** kardeşine malları bölüşmelerini önerir. Ayırımda, **Kötü** kendine iyi bir öküzü alırken, kardeşine zayıf bir inek bırakır. Güneş Tanrısı bunu görür ve ineğin iyi olmasına ve doğurmasına karar verir. Tablet burada kırık olduğu için, ineğin ne doğuracağı öğrenilmez. Herhalde buna bağlı olan bir başka tablette ise, Güneş Tanrısı'nın yine insan kılığında yeryüzüne gelip bir inekle konuşması ve ineğin, anlaşılmayan bazı kırık bölümlerden sonra, bir insan doğurduğu anlatılmaktadır. İnek doğurduğu insan yavrusuna bakıp, çok öfkelenir: **Neden bu iki ayaklıyı doğurdum?** diye yakınacak ve insan yavrusunu yiyecek olur. Fakat, Güneş Tanrısı tarafından engellenir. Yine çok kırık olan bölümlerde anlatılmış olması gereken bazı olaylardan sonra, ineğin doğurduğu çocuğu bir balıkçı bulur. Balıkçı, çocuğu alıp Urma kentindeki evine götürür ve karısına kendi doğurmuş gibi yapmasını ve böylece komşuların armağanlar getirmelerini sağlamasını öğütler. Yapılan oyun başarıya ulaşır. Tablet burada sona erdiğinden, Appu masalı ile olan ilgisi, eğer varsa, belirlenememektedir.

Gurparanzah Efsanesi de, tümüyle anlaşılabilecek durumda günümüze gelememiştir. Adının ikinci bölümü olan Aranzah, Dicle Irmağı'na Hurrilerce verilen ad olduğundan, Dicle'nin kişileştirilmiş biçimi olduğu sanılan bu kahraman, Akad'da bir yabani hayvan avlar ve 60 kral ile 70 kahramanı bu nedenle bir şölene çağırır. Yemekler yendikten sonra, ok atma yarışması yapılır ve Gurparanzah misafirlerin hepsini yener. Anlaşıldığına göre Akad'da kral olan İmpakru ona kızını verir. Gerdek gecesi, İmpakru'nun kızı Tatizuli, kocasını yaklaştırmaz, hep başka bir gün için umut verir; olayların nasıl geliştiği, metnin çoğu yerleri kırık olduğundan anlaşılamaz.

9. SANAT

Hititoloji'nin başlangıcında, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, İÖ 9. ve 8. yüzyıllarda kurulmuş küçük kent devletlerinde yapılmış hiyeroglifli kabartmalar, henüz Hitit tarihinin akışı ve gelişmesi tam bilinemediği için, gerçek Hitit sanatını yansıtan İmparatorluk dönemi ürünlerinden ayrı

scanfan

Sol üst ve alt: Altından iki kupa. Sağ üst: Bir altın kap. Alt: Siyah perdahlı pişmiştopraktan bir kap. Hepsi Alacahöyük'ten. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara (Hepsi E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

tutulmuyor, hepsine birden aynı ulusun sanat eserleri gözüyle bakılıyordu. Gerçekte bunlar da geleneksel Hitit sanatının bazı özelliklerini sürdürmüyor değillerdi. Fakat, İmparatorluğun çöküşünün de nedenlerinden biri olan göçler ve kurulan yeni dengeler sonunda ortaya çıkan yeni güçler, geleneksel Hitit sanat anlayışını da etkisi altına almış, böylece yeni üsluplar oluşarak, sanat ürünlerindeki Hitit karakteri kaybolmaya yüz tutmuştur.

Geç Hitit dönemi dediğimiz, Kent Devletleri zamanının sanatının Asur ve Arami sanatı ile karışmış olması, İmparatorluk dönemi Hitit sanatı sadece Hititler'e özgü, saf bir sanat demek değildir. Daha önce de değindiğimiz gibi Hitit kültürü, çeşitli etkenlerin bileşiminden oluşmuştur; sanat da bu kültürün bir parçası olduğuna göre, onun da aynı bileşimin özelliklerini yansıtması doğaldır. Bu bakımdan akıldan hiç çıkarmamak gerekir ki, Hitit sanatı, örneğin Mısır sanatı gibi tek bir halkın ya da -terim hoşumuza gitmese de- tek bir ırkın ürünü değildir; henüz hepsi de ayrı ayrı açıklanması gereken çeşitli etnik zümrelerin katkılarıyla oluşmuş bir bileşimdir. Din ve edebiyat alanında bu bileşimi yaratan, Hurri ve Babil gibi etkenlerin saptanabilmesine karşılık, görsel ya da plastik sanatları oluşturan komponentleri birbirinden ayırmaya olanak yoktur. Çünkü, bir devlet olarak ortaya çıkmadan önceki evrelerde, Hititler'in neyi kendilerinin yarattıklarını, neyi yerli Anadolu sanatından aldıklarını kesinlikle bilemiyoruz. Herhalde Hititler ya da genel deyimiyle, onlarla aynı **ırktan** olan Luwiler, Palalar gibi tüm Hint-Avrupalılar Anadolu'ya göçerlerken, kendilerine özgü bazı kültür öğelerini de beraberlerinde getirmiş olmalıdırlar. Fakat, bu öğeler hangileridir? Bu sorun henüz karanlıktadır. Unutulmaması gereken bir başka nokta da, Hint-Avrupa göçlerinin Anadolu'ya giriş biçimi ve yolunun dahi henüz kesinlik kazanmadığıdır. Bu göçler, yavaş yavaş bir sürekli sızma biçiminde mi olmuştur, yoksa büyük bir istila dalgası ile mi gerçekleşmiştir? Geliş yönü neresidir; doğu mu, batı mı, güneydoğu mu, yoksa Kuzey Anadolu kıyılarından deniz yoluyla mı bu insanlar Anadolu'ya girmişlerdir? Eğer, Hint - Avrupalılar'a özgü maddi kültür belgeleri tanınıyor olsaydı, yapılan kazılarda çıkan buluntular kesinlikle **bu Hint-Avrupa insanının ürünüdür** biçiminde belirlenebilseydi, göçlerin geliş yönü de, zamanı da, gerçekleşme biçimi de kolayca saptanabilirdi. Demek oluyor ki, Hint-Avrupa göçleri ile Hitit sanatının başlangıcı sorunu aynı noktada düğümlenmektedir. Diğer yandan, din ve edebiyatta büyük etkileri görülen Hurriler'in, sanattaki rolü de henüz çözüme kavuşmamıştır. Hangi sanat ögelerinin Hurriler'den geçme olduğunu söyleyemiyoruz. Bu bakımdan, Hitit sanatını, komponentlerini ayıramadığımız bir sentez olarak nitelemekte bir sakınca yoktur. İmparatorluk dönemi sanatını etkenleri belirli Geç Hitit sanatından da ayıran, işte bu özelliktir.

Hitit sanatını, yerel Anadolu sanatından ayıramadığımız için, İmparatorluk dönemi sonuna kadar, hepsini bir tüm olarak kısaca gözden geçirmek gerekmektedir.

Tarihöncesi çağlardan olan ve kabaca İÖ 3000 - İÖ 2000 arasına tarihleyebildiğimiz, Eski Tunç çağının ikinci yarısında, İç Anadolu'nun kuzey kesiminde, özellikle Alacahöyük ve Horoztepe'de bulunmuş **kral mezarları**'ndaki buluntularda kendini belli eden, yüksek nitelikli bir sanat ortaya çıkmıştır. Mezarlara konulmuş armağanlar olan bu buluntular arasında, silahlar, süs eşyaları, madeni kaplar yanında, gelişkin bir yontu sanatının kanıtları olan, madeni heykelcikler de ele geçirilmiştir. Tam plastik olarak tasarlanmış insan figürleri ve altlarında, herhalde bir

scanfan

Sol üst: Pişmiştopraktan gaga ağızlı bir libasyon testisi. Tokat'tan. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul. Alt: Hitit İmparatorluk dönemine ait keramik örnekleri. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul. Sağ üst: Bronzdan bir kült standardı. Geyik. Alacahöyük'ten. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara. Alt: Pişmiştopraktan, kendine özgü şekilli, gaga ağızlı bir libasyon testisi. Tokat'tan. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul.

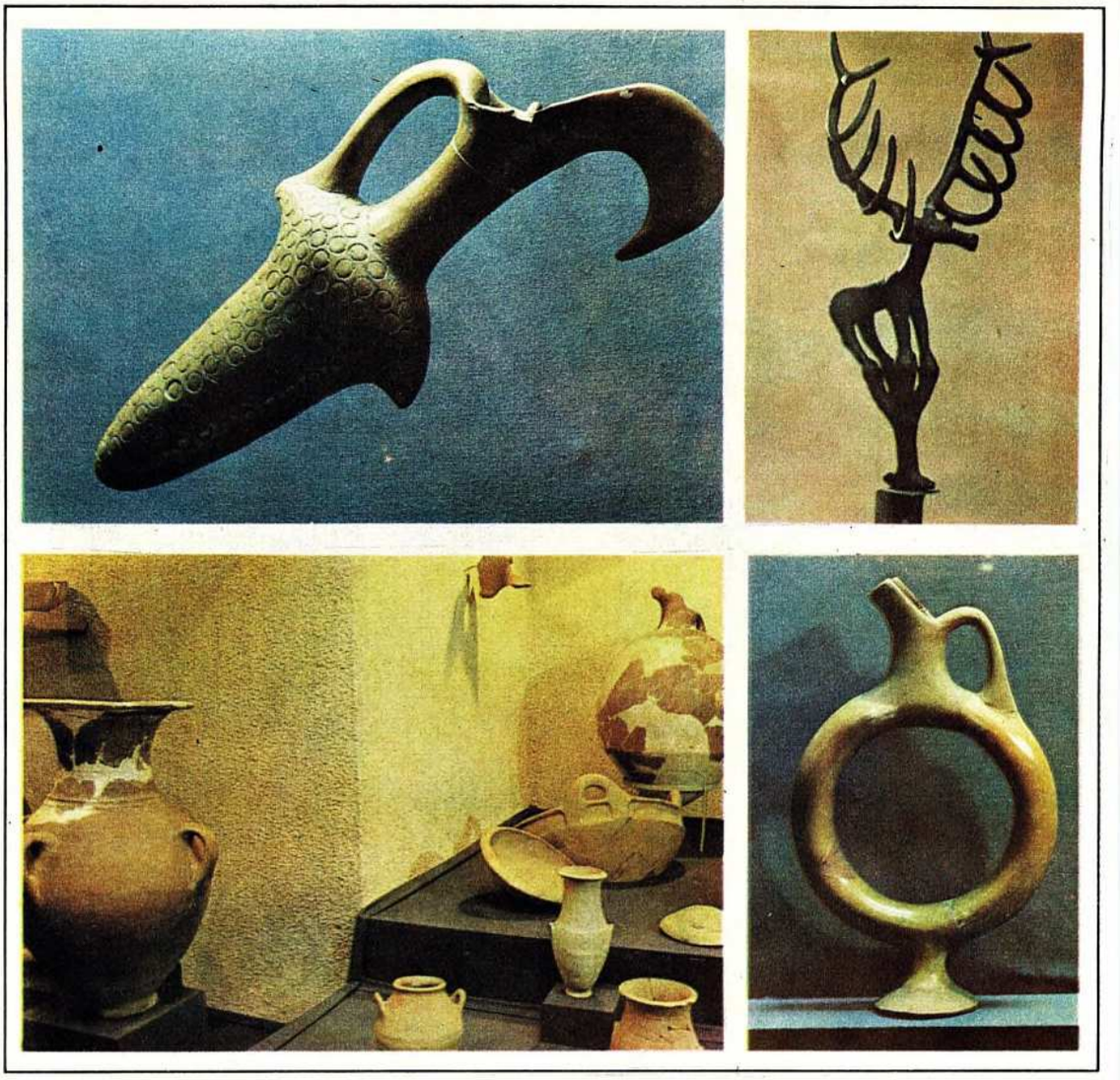

kaideye tesbit için yapılmış çıkıntıları olan hayvan betimleri çok ilginçtir. Genellikle **güneş kursları** olarak bilinen, bazıları yine hayvan figürleriyle süslü, bir bölümü daire, bir bölümü dörtgen biçimli olan bir sapa geçirilerek, törenlerde taşındığı sanılan **standart**'lar (= simgesel işaret, "alem")da bu buluntular arasındadır. Hepsi de üstün bir maden işçiliğinin belirtileri olan bu eserler, Kafkasya Bölgesi'ndeki araştırmalarda ortaya çıkarılmış aynı tür eserlerle büyük bir benzerlik göstermektedir; özellikle hayvan betimlerinin tasarımındaki yakınlık dikkati çekecek kadar çarpıcıdır. Bu mezarlarda gömülmüş olan krallar, prensler ya da geniş anlamıyla **soylular**'ın hangi etnik zümreye ait oldukları henüz saptanmış değildir. Bazı araştırıcılar, bu bölgedeki gelişkin madenciliği, Kafkasya'dakiler gibi, Anadolu'ya yeni göç etmiş bir halka bağladıkları gibi, bazıları da, onları yerli Anadolu halkı olan (Proto-) Hattiler olarak kabul etmektedir. Acaba bunlar, Hatti halkının yönetimini ele geçirmiş, onların başına geçmiş Hint-Avrupalılar mıdır? Bu sorunun yanıtı da henüz verilebilmiş değildir. Standart olduğu sanılan hayvan figürlerinden, geyikler ve boğalar, daha sonraları, Hitit İmparatorluk dönemi sanatında, bazı tanrıların betimlerini tamamlayan, hatta bazen onların yerini tutan, kutsal hayvanlar olarak ortaya çıkmaktadır. Hatırlanacağı gibi, boğa, Fırtına Tanrısı'nın, geyik ise, Koruyucu Tanrı'nın kutsal hayvanlarıdır. Tam plastik insan figürlerinin biçimleri, kendileri bulunmamakla beraber, metinlerde anlatılan tanrı yontularına uymamaktadır. Zaten, 14. ve 13. yüzyıl Hitit sanatındaki farklılık yüzünden, Alaca ve Horoztepe gibi merkezlerde gün ışığına çıkan eserleri, Hint-Avrupalı olarak niteliyemiyoruz. Ancak, hayvan figürlerinin de işaret ettiği gibi, biçim ve üslup açısından farklılıklar da olsa, anlam ve içerik bakımından bir süreklilik varsayılabilir.

İç Anadolu'nun kuzey kesiminde bir kültür beraberliği görülmesine karşın, güneyinde, kuzeydeki bu eserlerle karşılaştırılabilecek bir şey bugüne değin çıkmamıştır. Anadolu yüksek yaylasının güneyinde bulunan Kayseri yakınındaki Kültepe, Aksaray yakınındaki Acemhöyük ve Konya yakınındaki Karahöyük'te kazılarda bulunan saraylar, oradaki yerel beylerin, İÖ 2. bin yılın başlarında, Asurlu tüccarların aracılığı ile gelişen Mezopotamya ilişkilerinden esinlenerek, etkileyici mimarlık eserleri yaptırdıklarını kanıtlamaktadır. Özellikle Kültepe, kent uygarlığının o döneme ait iyi bir örneğini sergilemektedir; burası Suriye ve kuzey Mezopotamya'daki hemzaman başkentlerle karşılaştırılabilecek bir mimarlık düzeyindedir. Asurlu tüccarlar etkisi ve yardımıyla güneyden, Anadolu'ya mimarlar getirtilmiş olması dahi pek uzak bir olasılık değildir. Anitta metninde okuduğumuz tapınaklar henüz ortaya çıkarılmamıştır. Kazılar sonunda bulunmuş saraylar, genellikle yangınlarla çok tahrip olduklarından, bunların süslemeleri hakkında fazla bilgi edinemiyoruz. Ancak, Kültepe-Kaneş'te bulunmuş taş bir aslan başı parçası, Hitit sanatında çok kullanılmış olan kapı aslanlarının, Asur Kolonileri çağında da var olduğunu kanıtlamaktadır. İÖ 2. bin yılın başlarında Suriye'de ortaya çıkan bu türdeki kapı aslanları, çok erken dönemlerde Anadolu'ya girmiş olsa gerektir.

Asur Ticaret Kolonileri çağında, sanatın başka alanlarında da Eski Babil ve Eski Suriye'den etkilenildiğini, mühürcülükteki çeşitli üsluplardan anlaşılmaktadır. Yazılı belgelerin mühürlenmesi gereği de, yazı ile birlikte Asur Ticaret Kolonileri'nde başlamıştır. Mühürlerde görülen değişik üslupların, Anadolu'nun çeşitli kentlerine yerleşmiş, değişik kökenli mühür kazıyıcılarının, geldikleri ülkenin mühürcülük

scanfan

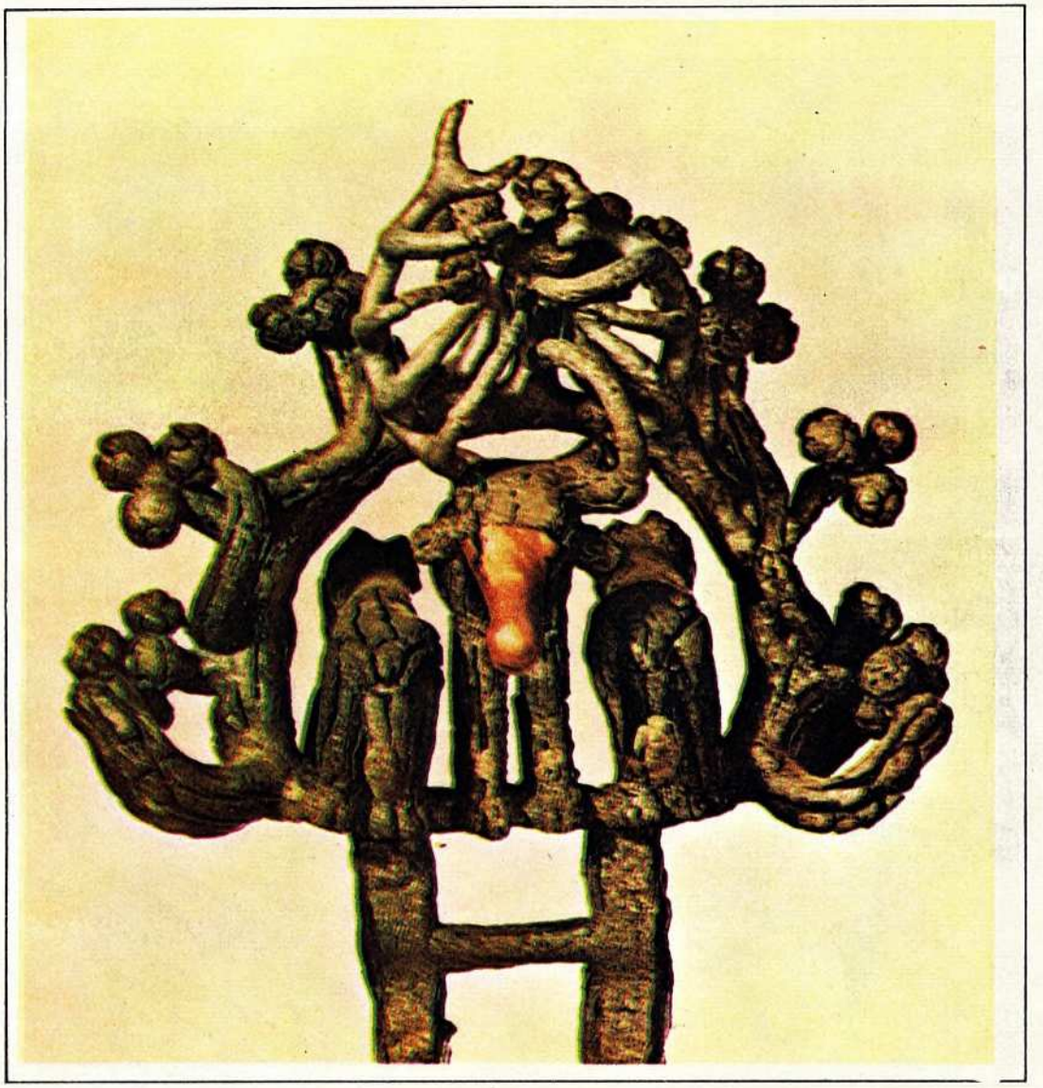

Bir geyik ve iki panterin oluşturduğu, altın ve gümüş karışımı bronzdan bir kült standardı. Alacahöyük'ten. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara (E.Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

geleneğini sürdürmeleri nedeniyle ortaya çıktığı sanılmaktadır. Yabancı mühür kazıyıcılarının yanı sıra, Kaneş'te yerli sanatçılar da yetişmiş, bunlar da Kuzey Suriye, Mezopotamya üsluplarıyla kendi görüşlerini birleştirerek, yeni bir tür oluşturmuşlardır. Mühürlerin üzerindeki figürlerin kompozisyonundaki farktan başka, Anadolu mühürcülüğünü, Mezopotamya mühür sanatından ayıran bir başka fark da, Anadolu'da silindir mühür denilen ve belgeler üzerinde yuvarlanmak suretiyle basılan mühürler yanında, damga mühürlerin de kullanılmasıdır. Damga mühürler, Karum çağının ilk başlarında daha çok kullanılmıştır. O dönemde geliştirilen tutamaklı mühürler, daha sonra Hitit mühürcülüğünde de kullanılmıştır. Karum çağında, genel olarak hayvan betimleriyle süslü olan bu damga mühürler, Hitit çağında yerlerini, hiyeroglif yazılı özel adlar taşıyan mühürlere terk etmişlerdir. Kesin olmamakla beraber, Karum çağındaki hayvan betimli mühürlerin de, hiyeroglif sisteminin öncüleri sayılması olasıdır; belki bunlar üzerindeki hayvan başları, mühür sahibinin adının ilk hecesini yansıtmış olabilir.

Karum çağının, başka bir deyimle Asur Ticaret Kolonileri çağının ilk evresine ait arkeolojik veriler, özellikle Acemhöyük buluntuları Anadolu'nun o dönemde, Kuzey Suriye ile yoğun kültürel ilişkiler içinde bulunduğunu kanıtlamaktadır. Burada bulunmuş olan fildişi eserler, Mısır'dan Suriye'ye, oradan da Anadolu topraklarına girmiş sanat etkilerini çok iyi yansıtmaktadır. Bu eserler Mısır'dan alınan fildişinin, Suriye'de işlenip, Anadolu'ya dışsatımının yapıldığını gösterebileceği gibi, yine Suriye yolu ile dışalımı yapılan fildişinin Anadolu'da işlenmiş olabileceği biçiminde yorumlanabilir. İkinci olasılık doğru sayılsa bile, bunlarda o denli güçlü Suriye, hatta Mısır etkileri vardır ki, sanatçıların o ülkelerde yetişmiş olduklarını varsaymak gerekmektedir. Bu fildişi buluntular, örneğin Hitit sanatına girmiş olan sfenks gibi motiflerin, hangi yolla ve kimin aracılığı ile Anadolu'ya geldiğini açıkça göstermektedir.

Sanat ürünleri arasında keramik de önemli bir yer tutmaktadır. Genellikle kırmızı renkli, güzel perdahlı olan ve Eski Tunç çağının biçim geleneklerini sürdüren Karum çağı keramiği, formların çeşitliliği, oranlarındaki güzellikle çok ilginçtir. Bazı kap biçimlerinde görülen keskin çizgiler, bunların madeni kaplardan esinlenerek yapılmış olabileceklerini düşündürmektedir. Bunlardan başka, bir de geometrik bezemeli, çok renkli keramik vardır. Gerek tek renklilerde, gerekse bu boya ile süslenmiş çok renkli keramik türündeki en ilgi çekici biçimler, kuşkusuz, çömlekçilikten çok, adeta birer yontuculuk eseri diyebileceğimiz, sanatçının bütün yaratıcılığını gösterdiği, hayvan biçimli kaplardır. Aslanlar, antiloplar, kuşlar, hatta sümüklüböcekler gibi çeşitli hayvanları yansıtan bu kaplar, biçimsel özellikleri açısından, mühürler üzerindeki doğadan soyutlanmış hayvan figürlerini hatırlatmaktadır. Rhyton terimiyle tanınan bu kaplar, Hitit dinsel metinlerinde de çok sık karşımıza çıktığı gibi, törenlerde içki sunmak ya da tanrılara sıvı kurban yapmak amacı ile kullanılmaktaydı. Yine dinsel törenlerde içki kabı olarak yer aldığını sandığımız, çeşitli hayvanların sadece baş olarak betimlendiği keramik biçimleri de gelişkin bir sanat yeteneğini yansıtmaktadır. Sığır, koyun ve kuş başları biçimindeki bu kaplar, tüm hayvan vücutlu kaplara göre, özellikle Karum çağının daha yeni evresinde, doğaya daha uygun olarak yapılmıştır. Diğer yandan, kapların, kulp, tutamak ve emzikleri de plastik olarak biçimlendirilmiştir. Hayvan ya da hayvan başlarının yanı sıra, insan yüzleri ve figürleri de işlenmiştir. Kile biçim verme, bu dönemin plastik sanat dalları arasında en gelişkin olanıdır.

scanfan

Sol: Bir tanrıya ait bronz heykelcik. Tokat'tan. Sağ üst ve alt: Altından çifte idoller. Alacahöyük'ten. Hepsi Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara'da (Hepsi E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den)

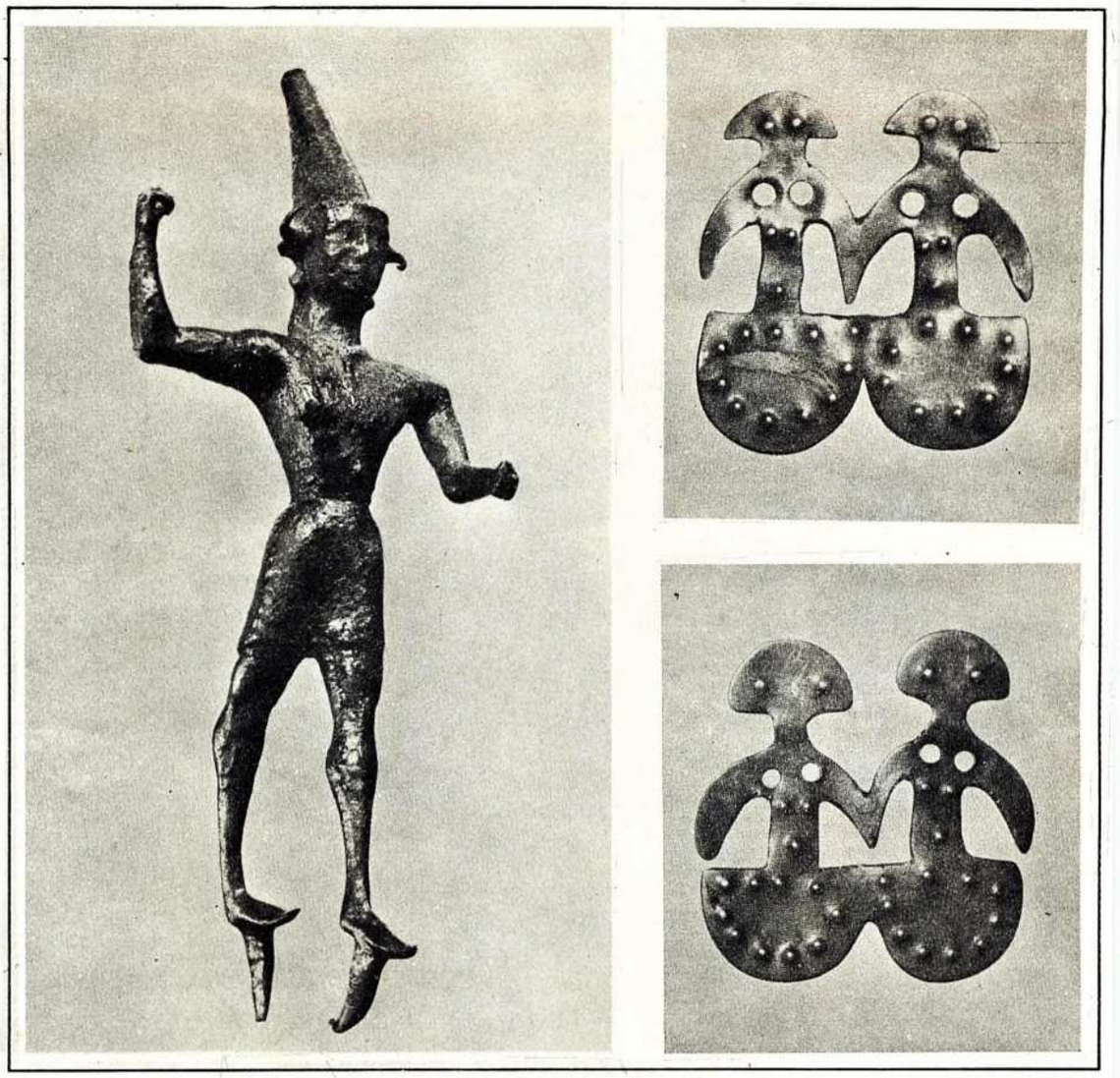

Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri çağının sona ermesiyle birlikte, önemli bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Kültepe-Kaneş gibi kentler önemlerini kaybetmişler, hatta, Konya Karahöyük ve Aksaray yakınındaki Acemhöyük'te yerleşme tümüyle durmuştur. Hattuşa'nın yeni kurulan Hitit Devleti'nin başkenti olmasıyla Eski Tunç çağında madencilik eserleri ile dikkatleri çeken, Anadolu Yüksek Yaylasının kuzey kesimleri tekrar önem kazanmıştır.

Eski Hitit döneminin kralları başkent Hattuşa'da fazla eser bırakmamışlardır. Özellikle bu dönemin mimarlığı hakkında kalıntı yok denecek kadar azdır. Bunun nedeni, Eski Hitit devletinin bir İmparatorluk halini almasından sonra, Hattuşa'da girişilen yapım faaliyetleri sırasında eski yapıların yıkılarak, yerlerine yenilerinin inşa edilmiş olmasıdır.

Diğer sanat dallarının tanınması konusunda da durum daha iyi değildir. 1.Hattuşili'nin metinlerde, askeri seferlerinden ganimet olarak Hattuşa'ya taşıdığını anlattığı, değerli madenlerden yapılmış tanrı heykellerinden bir şey bulunamamıştır. Ele geçen bazı tunç figürinlerin Eski Hitit dönemine tarihlenmesi kesin değildir. Hattuşa'da taş kabartmalara ait birkaç parça ortaya çıkarılmışsa da, bunlar tüm hakkında fikir elde edilemiyecek kadar azdır. Buna karşın eldeki parçaların, Eski Hitit dönemine tarihlendirilmesi doğru ise, bu dönemde canlı sahneler yaratabilen bir kabartma sanatı olduğunu söylemek olasıdır. Aynı şeyi, bulunan kabartmalı keramik parçaları da doğrulamaktadır. Özellikle Ankara'nın kuzeyindeki Bitik adlı yerde köylüler tarafından çıkarılmış bir kabartmalı vazo, bu tür röliyefli keramiğin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Ne yazık ki, bu eserin sadece karın ve omuz bölümlerinden parçalar bulunabilmiştir. Görülebildiği kadarıyla üzerindeki betimler, birbirinden süslü şeritlerle ayrılmış üç kesimde bulunmaktadır. Orta kesimde, herhalde kayıp parçaların birinde betimlenmiş olan bir ziyafet sahnesinin devamını oluşturan, yiyecek ve içki taşıyan erkekler görülmektedir. En üstteki kesimde, iki oturan figür yer almaktadır; bunlardan erkek olanı, karşısındaki kadının peçesini açmaktadır. Bir kutsal evlenme sahnesi olduğu sanılan bu betimlerin, vazodaki ana konuyu oluşturup oluşturmadıkları belli değildir. Çünkü, kadının arkasında, ayakta duran ve oturan kişilere göre daha büyük yapılmış bir figürün, belden aşağısı görülmektedir. Alttaki kesimden ise, sadece insan başları sağlam kalmıştır. Henüz yayınlanmamış bir başka kabartmalı vazo da İnandık'ta bulunmuştur. Bunun üzerinde de yine bir **kutsal evlenme** sahnesi ve buna ilişkin törenler canlandırılmıştır. Bu tür keramiğin tapınaklarda kullanılmış olması düşünülebilir. Bazı araştırıcılar, kabartmalı kaplarda uygulanan tekniğin daha büyük ölçülerde duvar süslemelerinde kullanılmış olabileceğini varsaymaktadırlar. Gerçekten de, Mari ve Alalah saraylarında izlerine rastlanan duvar freskoları ya da kabartmalı stukolar biçiminde, saray ya da tapınak gibi önemli yapıların duvarlarının süslenmiş olduğu düşünülebilir. Fakat, böyle dekorasyonlara Eski Hitit dönemine ait kazılarda tesadüf edilememiştir.

Röliyefli keramik üzerinde de görüldüğü gibi, betimler belirli bir olayın çeşitli sahnelerini canlandırarak, **naratif sanat** dediğimiz, anlatımcı üsluba yaklaşmışlardır. Naratif sanatın başka örneklerine de mühürler üzerinde rastlanmaktadır. Eski Hitit döneminin karakteristik mühür biçimi olan **çekiç başlı** denilen saplı mühürlerin hem alt yüzlerinde, hem de kenarlarında işlenen, tanrılara yapılan kurbanlar gibi dinsel sahnelerde de anlatımcı üslup benimsenmiştir.

İÖ 14. yüzyıldan başlayarak, devletin yıkılışına kadar süren

scanfan

Sol üst: Kral ve kraliçenin libasyon sahnesini işleyen bir kaya kabartması. Fraktin (Kayseri yakınları). Alt: Ortasında karaca, etrafında ışık halesi olan bronzdan bir kült standardı. Alacahöyük'ten. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den). Sağ üst: Aslan biçiminde bir rhyton. Kültepe'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara. Orta: Boğa biçiminde bir rhyton'un baş kısmı. Boğazköy'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara. Alt: İnsan kabartmalı vazo parçası. Kültepe'den. Eski Şark Eserleri Müzesi-İstanbul.

İmparatorluk devrinde başkent, çeşitli kralların döneminde bayındırlık hareketlerine sahne olmuştur. Daha önceki bölümlerde, Hattuşa'da ortaya çıkarılmış olan idari, askeri ve dinsel yapıların özellikleri üzerinde durduğumuz için, bunlardan burada artık fazla söz etmeyeceğiz. Başkent dışında Alacahöyük'te de görülen mimari eserlerin de yapısal özelliklerinden çok, bunlardaki kabartmalı **orthostat**'lardan, yani binaların dış kesimlerinde, duvarların alt bölmelerini süsleyen taş bloklardan söz edeceğiz.

İmparatorluk dönemi küçük sanatında, Dövlek ve Zara'da bulunmuş güzel örneklerin de ortaya koyduğu gibi, geleneksel tunç heykel yapımı devam etmekteydi. Ayrıca çoğu bir zincire geçirilebilecek biçimde kulplu yapıldığından, **amulet** (= muska) olarak taşındığı sanılan, bazıları değerli madenlerden yapılmış küçük boy figürinler, Hitit heykelciliğinin çok güzel eserlerindendir. Çoğunlukla tanrı ve tanrıça betimleri olan bu figürinlerde, metinlerden tanıdığımız, artık kaybolmuş, daha büyük boydaki yontuların küçültülmüş kopyalarını görmek olasıdır. Tam plastik olarak işlenmiş taş tanrı yontularına şimdiye değin rastlanmamıştır. Buna karşılık, anıtsal yontu örnekleri yok değildir. Ancak bunlar, mimarlıkta kullanılan ve onunla bir bütün oluşturan plastik eserlerle, kaya kabartmalarıdır. Boğazköy'deki kent kapılarının üçünde bu tür kabartmalar bulunmaktadır. Kentin en güney ucunda ve surların en yüksek olduğu noktada bulunan ve altından bir potern geçen Yerkapı'da, kapının iki yanında birer sfenks bulunmaktaydı; bunlar şimdi yerlerinde değildir. Bunlardan biri İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde, diğeri ve daha iyi korunmuş olanı, Doğu Berlin Müzesi'ndedir. Sfenksler, çok ayrıntılı işlenmemiş olmakla beraber, üslup yönünden büyük bir Mısır etkisi göstermektedirler. Zaten daha önce de değindiğimiz gibi, sfenks kavramı da Mısır kökenlidir. Gözleri başka bir maddeden, kakma olarak yapılmış bu sfenkslerdeki ifade ve gülümseme çok dikkat çekicidir. Surların batısındaki Arslanlı Kapı'da da 2 arslan yer almaktadır. Bunlar, sfenkslerin aksine sadece cepheden işlenmiştir. Sağ yandakinin kafası kırıktır; soldaki ise, açık ağzındaki dişlerine kadar gayet iyi korunmuştur. Yeleleri ve göğüs üzerindeki kıllarına kadar ayrıntılı işlenmiştir, iri gövdeleri ve kısaca bacaklarıyla, oldukça hantal bir görünümleri vardır. Bunların da gözleri başka bir maddeden, kakma olarak işlenmiştir. Diğerleri gibi, yine Yukarı Kent surlarında, doğuda yer alan Kral Kapısı'nın iç bölümünde, doğal boyutların üstünde yapılmış olan bir insan, daha açık deyimiyle bir Savaşçı Tanrı kabartması bulunmaktadır. Bunun giysi özelliklerinden daha önce söz etmiştik. Başı yandan, bedeninin üst bölümü önden ve bacakları yine yandan gösterilmiş olan betim, adaleleri, vücut kılları ve giysisinin süslemelerine kadar ayrıntılı olarak işlenmiştir ve herhalde, anıtsal Hitit yontuculuğunun en güzel örneğini oluşturmaktadır. Kabartma o derece yüksek yapılmıştır ki, cepheden bakıldığında, yüzün yarısı plastik olarak görülebilmektedir. Gerek aslanlar ve sfenksler, gerekse bu kabartma, kent kapılarından içeri girebilecek kötülükleri korkutmak ve kenti korumak amacı ile kapılara konmuş figürlerdir.

Alacahöyük'te de kapılarda aynı amaçla sfenks ve aslan yontuları kullanılmıştır. Ayrıntılar bakımından farklı ve daha kaba çizgilerle işlenmiş olmasına karşın, Alaca sfenksleri de Hattuşa sfenkslerine benzer. Birinin kapının girişine bakan yüzündeki çifte başlı kartal kabartması, Hitit öncesi Anadolu'sundaki mühürlerde rastlanan aynı motifin bir gelenek halinde sürdüğünü göstermektedir. Alacahöyük'te bulunmuş, başı tam plastik, gövdesi ise, kapı içine bakan

scanfan

Sağ üst:Fasıllar. İki yanda aslanlar, ortada Dağ Tanrısı, üstte Fırtına Tanrısı'ndan oluşan tamamlanmamış bir stelin kopyası. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara. Alt: Fasıllar ve Eflatunpınar'ı birleştirme denemesinin çizimi. Sol üst: Üç koç ve iki keçiyle birlikte bir kurban rahibi. Alacahöyük orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara. Alt: Oturan bir tanrıçaya doğru yürüyen üç erkek figürü. Alacahöyük orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara.

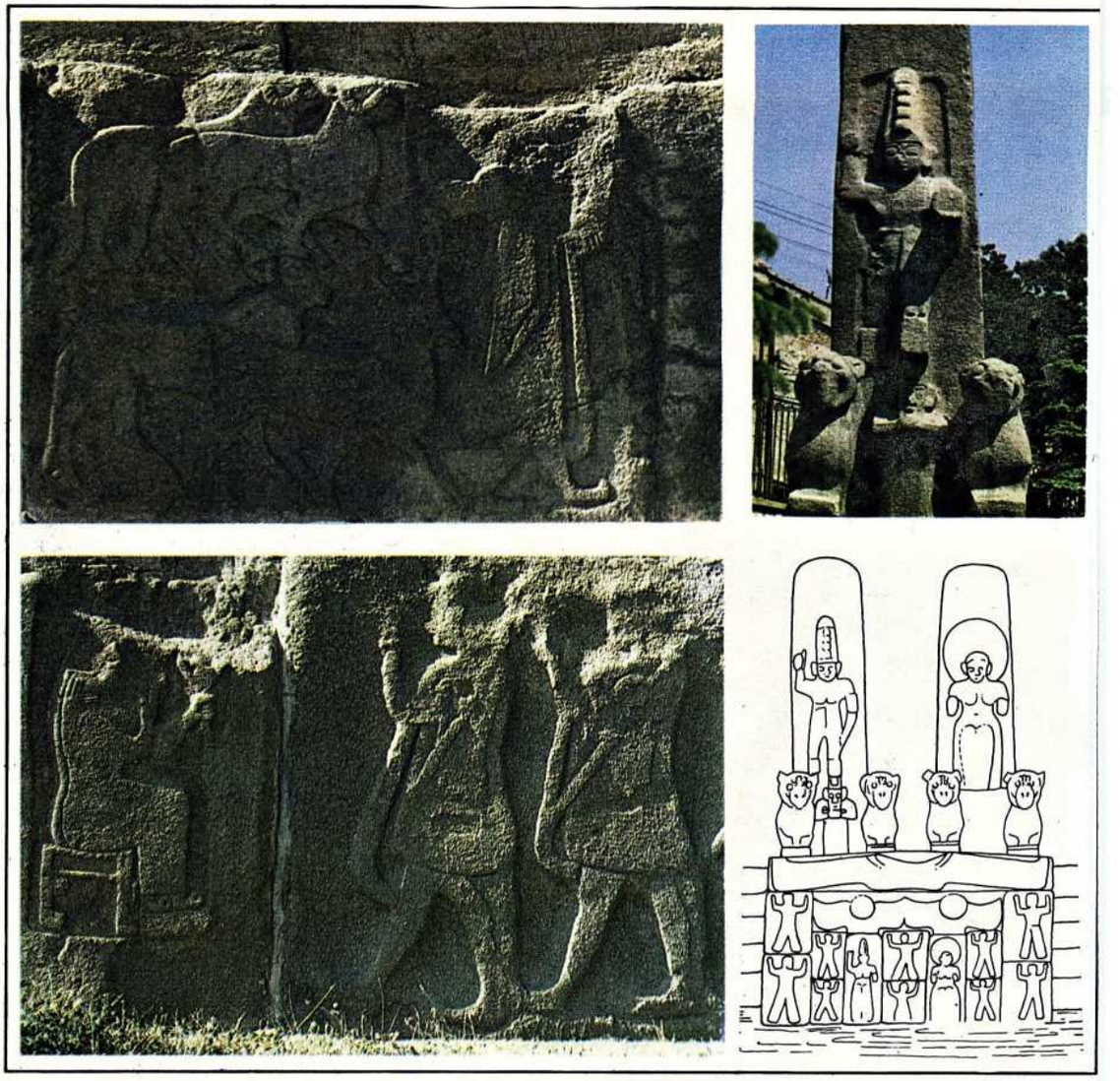

bölümde, kabartma olarak işlenmiş ve pençeleri ile bir öküzü altına almış bir aslan , burada da kapı aslanlarının kullanıldığını kanıtlamaktadır. Bu aslan altındaki, başı yine plastik olarak gösterilen öküz ile, Boğazköy aslanlarına göre daha hareketli ve canlı bir etki yapmaktadır. Aslanın yüz çizgileri de Boğazköy'dekilerden farklıdır. Diğer yandan, Alaca aslanı , bir köşeye yerleştirilecek biçimde yapılmıştır. İşlev yönünden, Boğazköy'deki aslanlar ve sfenkslerle, Alaca'dakiler arasında önemli bir ayrılık vardır; Alaca'daki sfenksler, kentin dış kapılarında değil, kentin içindeki özel bir alana girişte kullanılmıştır. Bu özel alan, merkezini bir tapınağın oluşturduğu kutsal bir yer olabilir. İlgi çekici bir başka özellik de, Alaca'da sfenksli kapının iç yanlarından başlamak üzere, duvarların **orthostat** adını verdiğimiz kabartmalı taş bloklarla süslenmiş olmasıdır. Bu kabartmalar oldukça alçak olarak işlendiğinden, ayrıntılar plastik olarak belirtilememiştir. Bazı araştırmacıların ileri sürdüklerine göre, bunlarda eksik olan üç boyutluluk, kabartmalara boya uygulanmak suretiyle de giderilmiş olabilirdi. Alaca orthostatları, bu plastizite eksikliğine karşın, oldukça hareketli bir anlatımcı üsluba sahiptir. Kral ve kraliçenin bir mihrabın ve büyük bir olasılıkla Fırtına Tanrısı'nı temsil eden boğanın önünde dua pozisyonunda bulunmaları, kurban edilecek hayvanlar, rahipler, oturan bir tanrıçaya (acaba Fırtına Tanrısı'nın eşi olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası mı?) yaklaşan insanlar, kılıç yutanlar, akrobatlar, çalgıcılar ve oturmuş durumda gösterilmiş Fırtına Tanrısı, burada naratif üslupta, bir dinsel törenin canlandırıldığını kanıtlamaktadır. Böylece, metinlerden tanıdığımız dinsel bayram törenlerinden birinin güzel bir betimini Alacahöyük kabartmalarında buluyoruz. Diğer yandan, Alaca'daki diğer orthostatlar üzerinde bulunan av sahneleri, içerik ve hareketlilik bakımından, yukarıda sözünü ettiğimiz tören betimlerinden tamamen ayrılmaktadır. Bunlardaki geyik, yaban domuzu, arslan ve boğa gibi hayvanların bedenlerindeki dehşet verici hareket ve gerilim ile, sanatçının alanı kullanma ve değerlendirmedeki başarısı, bilinen bütün kabartmalardan üstündür. Gerek hayvanların hareketliliği, gerekse bazı orthostatların birkaç bölüme ayrılarak, alanın tam olarak kullanılmasının sağlanması, sadece bazı mühürler üzerinde görülebilen bir ustalığı yansıtmaktadır. Anıtsal kabartma sanatında bu, ilk kez karşılaşılan ve yeni boyutların denendiği bir üsluptur. Bu bakımdan bazı araştırıcılar, Alacahöyük av sahnelerini, diğerlerinden daha yeni bir döneme, hatta İmparatorluğun çöküşünden sonraya tarihlemek istemişlerdir. Ancak, av sahnelerinin bazılarında bulunan insan figürlerinin gerek giyim kuşamları, gerekse saç biçimleri diğer kabartmalardakilerine tümüyle uyduğundan, bunları da İÖ 14. yüzyıla tarihlemek konusunda bütün Hititologlar artık birleşmişlerdir. Herhalde bu kabartmaların yaratıcıları, Kuzey Suriye ya da Ege dünyasının daha canlı ve hareketli üslubunun etkisinde kalmış bir yontu okulunun üyeleriydiler.

Hitit din işlerini anlatmaya çalıştığımız bölümde sözünü ettiğimiz, Boğazköy yakınındaki Yazılıkaya açık hava kutsal alanındaki kayalara işlenmiş kabartmalar, Alacahöyük yontu eserlerinden daha sonraki bir döneme tarihlenmektedir (İÖ 1250-1220). Bunlarda Alaca kabartmalarında görülen hareketlilik bulunmamakla beraber, tanrı ve tanrıçaların vücutlarında, her uzuv plastik bir biçimde işlenmiştir. Adalelerin, vücut kıllarının, giysilerdeki ayrıntıların belirtilişi, dudaklar, burun, diğer yüz çizgilerinin canlandırılışı oldukça güzel ve insan anatomisine uygundur. Yazılıkaya kabartmaları ile, Hattuşa kent kapılarındaki plastik eserler, bu bakımdan aynı okula bağlı yontucular tarafından

scanfan

Eflatunpınar kaya anıtı. Beyşehir yakınları.

yapılmıştır.
Hitit sanatının en etkileyici eserlerinden biri de, kuşkusuz İmparatorluğun egemenlik alanının uzandığı çeşitli yerlerde, kayaların düzleştirilmesi ile kazanılan düz kesimlere yapılan kabartmalar ve hiyeroglif yazıtlardır. Bu kaya anıtlarının yaratılmasındaki amaç tanrıların kutsanmasıdır. Bunların pek çoğunun kesin tarihlerini saptamaya olanak yoktur. Ancak, Adana yakınında, Seyhan Irmağı'nın doğu kıyısındaki **Sirkeli** mevkiinde yeralan kabartmada betimlenen, uzun bir tören mantosu ile gösterilen kişinin üzerinde, adının Muwatalli olduğunu gösteren hiyeroglif işaretler, bu anıtın adı geçen kral zamanında yaptırılmış olduğunu kanıtlamaktadır. Kayseri'nin 61 km. güneydoğusundaki **Taşçı** kabartması ise 3.Hattuşili'ye aittir. Yine Kayseri'nin kuzeydoğusundaki **Fıraktin** kayalıkları üzerindeki kabartmada da kral 3.Hattuşili ve karısı Puduhepa'nın adları bulunmaktadır. Alaca dışında bu anıt, kral ve kraliçeyi dinsel bir töreni birlikte icra ederken gösteren tek yontu eserdir. Kraliçenin adının yanı sıra, **Kizzuwatna'nın kızı** sözleri ile , kökeninin de belirtilmiş olduğu kabartmada kral ve kraliçe bir tanrı ve tanrıçaya kurban sunarken canlandırılmışlardır. Dar ve uzun bir şerit halinde düzlenmiş, işlenmesi çok zor olan trahit kaya kitlesindeki kabartmalarda ayrıntılar gösterilememiştir. Daha önce, ölü gömme geleneklerinden söz ederken değindiğimiz, Ankara yakınlarındaki **Gavur Kalesi**'nde de, doğal boyutları çok aşan iki erkek figürü görülmektedir. Bunların iki tanrıyı mı, yoksa bir kral ile bir prensi mi canlandırdıkları kesinlikle anlaşılmamaktadır. Kaya yazıtları üzerinde yalnız krallar değil, yerel krallar ya da prensler de betimlenmiştir. Bunlardan biri, İzmir yakınındaki Nif'te bulunan **Karabel** anıtıdır. Erciyaş Dağı'nın güneydoğusunda bulunan Hanyeri köyü dolaylarındaki **Gezbeli** kabartmasında da bir prens yer almaktadır. Adana'nın kuzeydoğusunda, yine Seyhan Irmağı'na yakın bir yerde bulunan **Hemite** kabartması da bir prensi canlandırmaktadır. Karabel'deki yerel kral, belki de Hitit vasalliğine girmiş olan Batı Anadolu'nun küçük devletlerinden birinin hükümdarı olsa gerektir. Bu kabartmalardan her üçünde de insan betimleri, yaylarını omuzlamış ve bir ellerinde mızrak tutar durumda gösterilmiştir. Fıraktin anıtının doğusuna düşen **İmamkulu** mevkiindeki kaya bloku üzerine işlenmiş kabartmada da yine bu biçimde bir prens betimi görülmektedir. İmamkulu anıtının bir özelliği, prens betiminin önünde yer alan sahnenin kompozisyonudur. En üstte, boğalar koşulu arabasında Fırtına Tanrısı gösterilmiştir. Arabayı, başları öne eğik Dağ tanrıları sırtlarında taşımaktadır; onları ise, boğa başlı yaratıklar, yukarı kaldırdıkları ellerinde tutmaktadır. Arabanın karşısına gelen yerde, belki stilize edilmiş bir ağaç üzerinde bir tanrıça (İştar?) durmaktadır.
Yukarıda sözünü ettiğimiz kaya kabartmalarından kompozisyon bakımından ayrılan bir anıt, Manisa yakınındaki Akpınar mevkiinde bulunan ve Yunanlılar tarafından da görülüp, üzerine bir efsane uydurulduğu için, o efsane kahramanı olan Niobe'nin adıyla anılmaktadır. Kabartmada, oturan bir tanrıça betimlenmektedir. Yunan efsanesine göre Niobe adındaki bir kadın, tanrı Zeus'un karısı Hera ile güzellik açısından boy ölçüşmeye kalkmış, bu yüzden Hera onun 12 çocuğunu birden öldürmüş, Niobe kederinden taş kesilmiştir. Anadolu'nun batısında bulunan Hitit anıtları için bu tür Yunan yorumları sadece bundan ibaret değildir. Yukarıda sözünü ettiğimiz Karabel anıtını da tarihçi Herodotos, Mısır firavunu Sesostris'in bir anıtı olarak kabul etmektedir.
İmparatorluk dönemi Hitit anıtsal yontu eserlerinden bazıları kaynak ve pınarlarla ilgilidir. Beyşehir Gölü'nün doğu

scanfan

Sağ: Aslanlı Kapı aslanlarından. Boğazköy. Sol: Boğazköy sfenkslerinden biri. Eski Şark Eserleri Müzesi-İstanbul.

kıyısında, **Eflatunpınar** denilen yerde, 14 adet kabartmalı dikdörtgen taş bloktan, adeta yapay bir kaya düzeyi meydana getirilmiştir. Kompozisyonun merkezini, oturan bir tanrı ile bir tanrıça oluşturmaktadır. Bu iki ana figürün aralarında ve yanlarında, beş sıra halinde, birbirlerini taşıyan ikişerden 10 adet karışık varlık, yukarı kaldırdıkları kolları üzerinde, ikisi ortada tanrı ve tanrıçanın başları hizasında üstte, biri de tek parça taştan ve bütün anıtın genişliğini kapsayan 3 adet kanatlı güneş kursunu tutmaktadırlar. Oturan tanrıçanın şematize edilmiş bir güneşi andıran başlığı, yukarıda değindiğimiz, amulet olarak kullanıldığı sanılan, bazı altın heykelciklerde betimlenen oturan tanrıçaların başında da bulunmaktadır. Eflatunpınar gibi büyük bir anıt üzerinde yer alabilecek bir tanrıça, herhalde pantheon'un baş sıralarındakilerden biriydi. Bu açıdan hareketle, tanrıçayı Arinna'nın Güneş Tanrıçası, tanrıyı ise, Fırtına Tanrısı olarak nitelemek gerekmektedir. Bazı araştırıcılar, yine Beyşehir'in 16 km. doğusunda **Fasıllar** mevkiinde bulunan ve biçim olarak Eflatunpınar'daki oturan tanrıya benzeyen bir tanrı betimini içeren bir steli, Eflatunpınar anıtının üzerinde duran ve onun parçası olan bir eser olarak görmek istemişlerdir. Fasıllar steli üzerinde, herhalde kendisinden daha önemsiz bir tanrının üstüne basmış, ayakta duran bir tanrı figürü ile iki yanda, altta, 2 aslan bulunmaktadır. Bunun Eflatunpınar'ın bir parçası olduğu fikrini savunanlar, Fasıllar stelinin, bir tanrıçayı canlandıran bir eşinin daha bulunması gerektiğini ve onun da, Fasıllar stelinin yanında, Eflatunpınar'ın üzerinde durması gerektiğini ortaya atmışlardır. Gerçekten de, Eflatunpınar gibi, Fasıllar da ayrıntıları işlenmeden kalmış, bitirilememiş anıtlardır. Bazı araştırıcılar ise, bu iddiaları doğru saymamakta ve Eflatunpınar'da en üstte bulunan büyük güneş kursunun da üzerinde başka bir şey bulunamayacağını karşı iddialarına kanıt olarak ileri sürmektedirler.

Eski Hitit döneminde kilden yapılma plastik eserler dikkati çekecek güzelliktedir. Boğazköy'de bulunmuş olan yaklaşık 70 cm. yüksekliğinde olan ve Fırtına Tanrısı'nın kutsal boğaları Hurri ve Şeri'yi temsil ettikleri sanılan 2 boğa, çok ilginç bir görünüme sahiptir. İmparatorluk döneminde de kil plastik geleneği sürmüş ve hayvanların anatomik özelliklerini Eski Hitit'e göre çok daha iyi yansıtan pişmiştoprak eserler yaratılmıştır. Bunlardan tümü elimize geçmemiş olmakla beraber, boğa ve köpek başları, bu yontu dalındaki başarılı uygulamayı kanıtlamaktadır. Bu arada. doğal betimlerin yanı sıra, bazı fantastik yaratıklar -çift başlı ördek biçimindeki bir kap gibi- yapılarak, sanatçıların düş güçlerinin de ortaya konulmuş olduğunu belirtmemiz gerekir.

Hitit mühürcülük sanatında da Eski Hitit döneminden başlayarak, İmparatorluğun yıkılışına kadar, aşamalarını izleyebildiğimiz bir gelişme olmuştur. Eski dönemlerden beri, daha önce de değindiğimiz gibi, Anadolu'da, Mezopotamya kökenli silindir mühürler yerine, damga mühürler kullanılagelmiştir. Hitit kral mühürleri de hep bu türde yapılmıştır. Hitit kral ve kraliçelerinin mühürlerini, kendileri elimize geçmediği için, çeşitli belgeler üzerinde görülen baskılarından tanıyoruz. Eski Hitit döneminde, ortalarında yaşam ve sağlık simgeleri ile stilize bir çiçek biçiminde **rozet**'ler olan, çevrede de çiviyazısı ile krallık ünvanı bulunan, kralın adı belirtilmemiş **anonym** mühürler, daha sonra yerlerini, Alluwamna, Huzziya ve Tahurwaili mühürlerinde olduğu gibi, orta sahada bir rozetin, kenarda ise iç ve dış çerçeve olmak üzere krallık ünvanları ve kralın adını taşıyan, ayrıca, öncekilerde de görülen, mührün **bozulması**, yani mühürlenmiş belgenin değiştirilmesi halinde, suçlunun ölmesini dileyen

scanfan

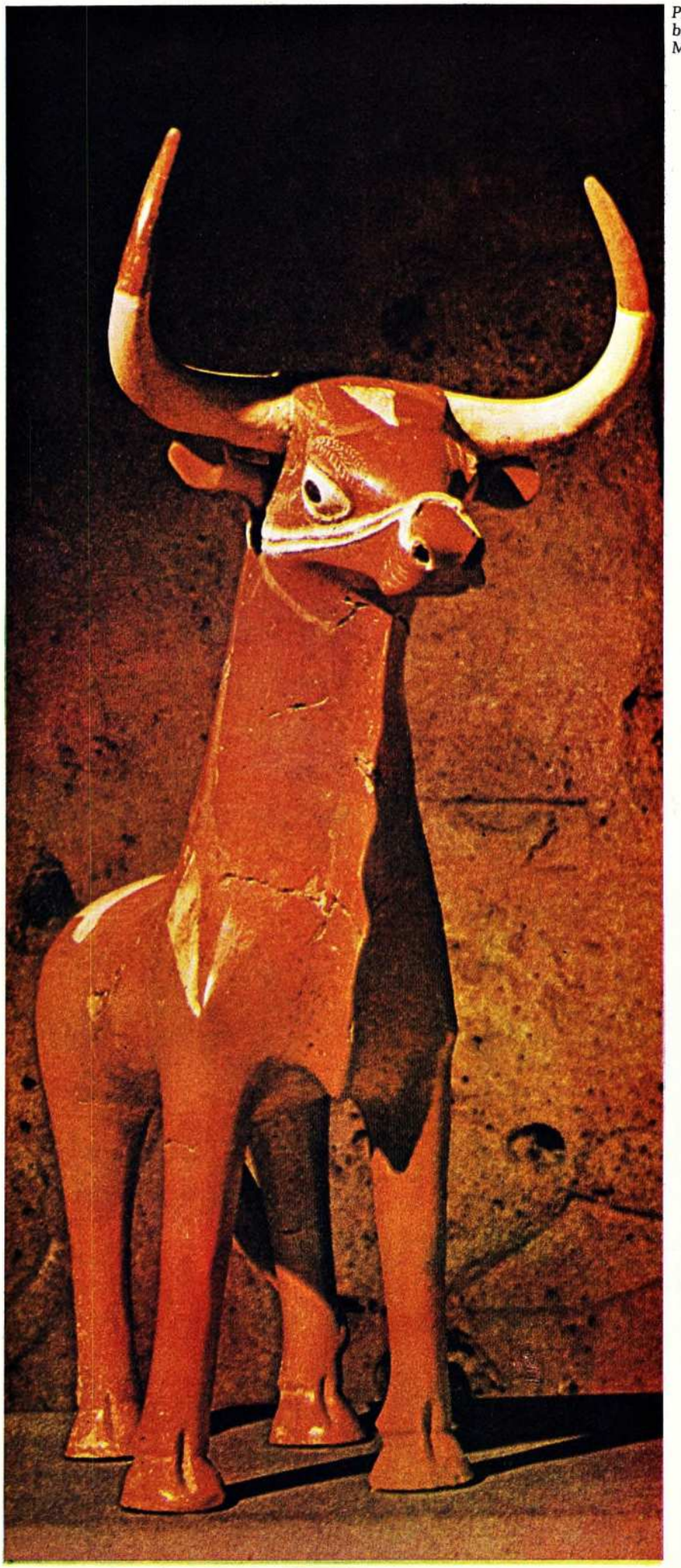

Pişmiştopraktan kızıl kahverengi boğa biçimli rhyton. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara.

scanfan

Sağ üst: İki kralı tapınma durumunda gösteren bir kaya kabartması. Gâvur kalesi (Ankara yakınları). Alt: Yukarıdaki mezar anıtının girişi. Sol üst ve orta: Yazısız damga mühür baskılarına ait iki örnek. Boğazköy. Alt: Ayakkabı biçiminde rhytonlar. Kültepe. Yan sayfa: Alacahöyük sfenksleri.

Alacahöyük sfenksleri.

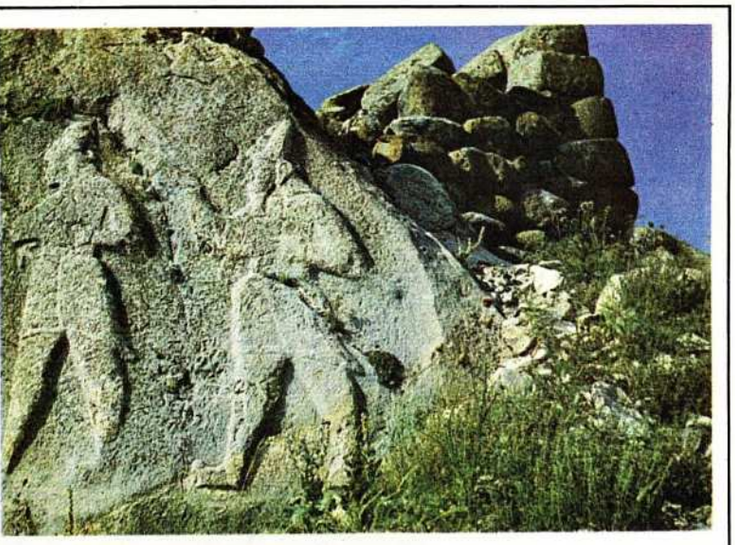

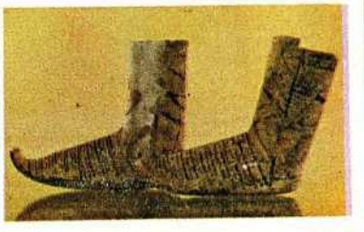

bir **lanet** içeren mühürlere bırakmıştır. Daha sonra Arnuwanda döneminde, mühür alanının merkezinden rozet kalkmış, bunun yerini, kanatlı güneş kursu altında bulunan, hiyeroglif işaretlerle yazılmış kral adı almıştır. Mühür çerçevesinde ise, çiviyazılı olarak, kralın adı ve soyu belirtilmeye başlanmıştır. **Aedicula** mühürleri denilen bu üslup, 2.Murşili'nin krallık dönemi sonuna kadar kullanılmış, Muwatalli zamanında ise,orta alan,hiyeroglif ad işaretleri ile birlikte kralın ve koruyucu tanrısının betimlerine de yer verilerek görkemli bir hale getirilmişti. Fakat, adı geçen kral dan sonra aedicula - mühürleri dediğimiz üsluba tekrar dönüldü ve İmparatorluk sonuna kadar değiştirilmedi. Ancak, 4. Tuthaliya'nın mühürlerinde Büyük Kral ünvanı ile ad işaretleri arasına , Tabarna anlamına gelen bir ünvan daha eklendiği gibi, bu krala ait bazı mühürlere figürler de konulmuştur.

Kral mühürleri dışındaki mühürler arasında da işçilik bakımından üstün nitelikte olanları, değerli madenlerden yüzük biçiminde ya da madeni saplar geçirilmiş ve çeşitli taşlardan yapılmış olanları bulunmaktadır. Bunlar da Hitit küçük sanatlarının gelişkinliğini kanıtlayan diğer belgelerdir.

scanfan

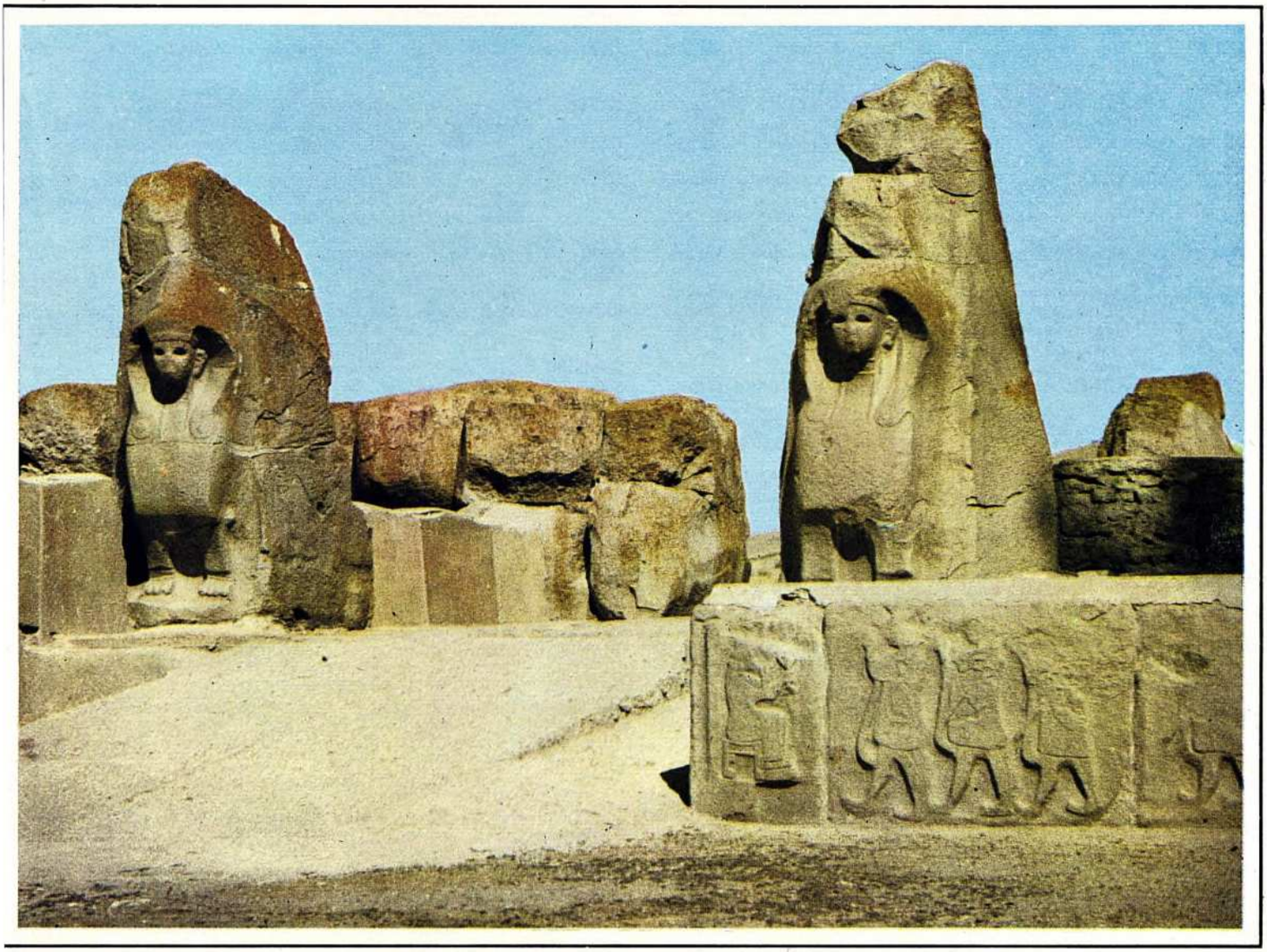

HİTİT KRALLARI LİSTESİ

1920-
Asur Ticaret Kolonileri

1800-
Pithana
Anitta

1. Tuthaliya

1700-
Puşarruma (Labarna)
1. Hattuşili (=Labarna)

1. Murşili

1600-
Hantili
Zidanta
Ammuna
Huzziya
Telipinu

1500-
Tahurwaili
Alluwamna (2. Hattuşili)
2. Tuthaliya

1400- 1. Arnuwanda
3. Tuthaliya
1. Şuppiluliuma
2. Arnuwanda
2. Murşili

1300-
Muwatalli
3. Murşili (= Urhi - Teşup)
3. Hattuşili
4. Tuthaliya
3. Arnuwanda

1200-
2. Şuppiluliuma (Şuppiluliyama)

1190- (Yıkılış)

Geç Hitit Devletleri

700-

BİBLİOGRAFYA

Siyasal Tarih

ALP, S., "Kaniş-Anişa-Nişa: eine Hauptstadt der frühhethitischen Periode", *Belleten* XXVII: 376-386, 1963.

ALP, S., "Hitit kenti Hanhana'nın yeri", *Belleten* XLI/164, 649 vd., 1977a .

ALP, S., "Maşat-Höyük'te keşfedilen Hitit tabletlerinin ışığı altında Yukarı Yeşilırmak Bölgesinin coğrafyası hakkında", *Belleten* XLI/164, 637 vd., 1977 b.

ALP, S., "Maşat-Höyük'te keşfedilen çivi yazılı Hitit tabletleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı I*, Ankara, 1978.

BALKAN, K., *Kaniş Kârum'unun Kronolji problemleri hakkında müşahadeler*, Ankara, 1955.

BALKAN, K., *Mama Kralı Anum-hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Mektubu*, Ankara, 1957.

scanfan

BİLGİÇ, E., *Kapadokya metinlerinde geçen yerli Appelatif'ler ve bunların Eski Anadolu dilleri içerisinde yeri*, Ankara, 1953.
BIN-NUN, S.R., *The Tawannanna in the Hittite Kingdom*, (Texte der Hethiter 5), Heidelberg, 1975.
CARRUBA, O., "Die Chronologie der hethitischen Texte und die hethitische Geschichte der Grossreichzeit", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesselschaft*, Supp. I., 226 vd., 1969.
CARRUBA, O., ' Hattuşili II', *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 14, 75 vd., 1971.
DİNÇOL, A.M., YAKAR, J., "Nerik şehrinin yeri hakkında", Belleten XXXVIII/152, 563 vd., 1974.
DİNÇOL, A.M., "Hitit devletinin kuruluşuna ait ilk yazılı belgeler", *Arkeoloji ve Sanat* 10, 4 vd., 1980.
ERTEM, H., *Boğazköy Metinlerinde geçen Coğrafya Adları dizini*, Ankara, 1975:
FRIEDRICH, J., *Staatsverträge des Hatti - Reiches in hethitischer Sprache*, (Mitteilungen des Vorderasiatish-Aegyptischen Gesellschaft 31, 1 ve 34, 1) Leipzig, 1926 ve 1930.
GARELLI, P., *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris, 1963.
GARELLI, P., *Le Proche-Orient Asiatique*, Paris, 1969.
GASTANG, J., GURNEY, O.R., *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959.
GÖTZE, A., *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexten*, (Mitteilungen des Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft 29, 3), Leipzig, 1925.
GÖTZE, A., *Neue Bruchstücke zum grossen Dext des Hattuşiliş und den Paralleltexten*, (Mitteilungen des Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft 34, 2), Leipzig, 1930.
GÖTZE, A., *Die Pestgebete des Murşiliş*, (Kleinasiatische Forschungen 1), 1930.
GÖTZE, A., *Die Annalen des Murşiliş*, (Mitteilungen des Vorderasiatisch - Aegyptischen Gesellschaft 38), Leipzig, 1933.
GOETZE, A., *Kleinasien*. (Kulturgeschichte des Alten Orients III, I), München, 1957.
GOETZE, A., "The Struggle for the Domination of Syria -Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish - The Hittites and Syria", *Cambridge Ancient History*, 1965.
GURNEY, O.R., *The Hittites*, Harmondsworth, 1955.
GURNEY, O.R., "The Hittite line of Kings and chronology", *Anatolian Studies presented to Hans Gustav Güterbock*, İstanbul, 105 vd., 1974.
GÜTERBOCK, H.G., "The deeds of Shuppiluliuma as told by his son, Mursili II", *Journal of Cuneiform Studies* 10, 41 vd. ve 75 vd., 1956.
GÜTERBOCK, H.G., "Kaneş and Neşa: Two forms of one Anatolian Place Name?", *Eretz-Israel* V : 46-50, 1958.
GÜTERBOCK, H.G., "The predecessors of Şuppiluliuma again", *Journal of Near Eastern Studies* 29, 73 vd., 1970.
GÜTERBOCK, H.G., "Hattuşili II. once more", *Journal of Cuneiform Studies* XXV, 100 vd., 1973.
HAAS, V., "Zalpa, die Stadt am Schwarzen Meer und das althethtische Königtum", *Mitteilungen der Deutschen Orient Gesselschaft* 109, 15 vd., 1977.
HARDY, R.S., "The Old Hittite Kingdom", *American Journal of Semitic Language* 58, 177 vd., 1941.
HELCK, W., *Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden, 1962.
KAMMENHUBER, A., *Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern*, (Texte der Hethiter 7), Heidelberg, 1976.
KITCHEN, K.A., *Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs*, Liverpool, 1962.
KLENGEL, H., *Geschichte Syriens*, Berlin, 1965.
KLENGEL, H. ve E., *Die Hethiter und ihre Nachbarn*, Leipzig, 1970.
KNUDTZON; J.A., *Die El-Amarna Tafeln*, Leipzig, 1915.
KÜHNE, C., *Die Chronologie der internationalen Korrespondenz von El-Amarna*, (Alter Orient und Altes Testament 17), Neukirchen Vluyn., 1973.
LAROCHE, E., "Şuppiluliuma II , *Revue d'Assyriologie* 47, 70 vd., 1953.
LARSEN, M.T., *Old Assyrian Caravan Procedures*, Istanbul, 1967.
LARSEN, M.T., *The Old Assyrian City-State and its Colonies*, (Mesopotamia 4), Copenhagen, 1976.
LEWY, H., "Anatolia in the Old Assyrian Periods", *Cambridge Ancient History*, 1965.
NEU, E., *Der Anitta-Text*, (Studien zu den Boğazköy-Texten 18), Wiesbaden, 1974.
OTTEN, H., "Die hethitischen 'Königslisten' und die altorientalische Chronologie", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 81, 41 vd., 1951.
OTTEN, H., "Das Hethiterreich". H. Schmöckel, *Kulturgeschichte*. Stuttgart, 1961.
OTTEN, H., "Der Weg des hethitischen Staates zum Grossreich" *Saeculum* 15, 115 vd., 1964.
OTTEN, H., "Hethiter, Hurriter und Mitanni". *Fischer Weltgeschichte Bd 3*, Frankfurt, 1966.
OTTEN, H., *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalischen Chronologie*, Mainz, 1968.
OTTEN, H., "Die Genealogie Hattuşiliş III nach KBo VI 28", *Zeitschrift für Assyriologie* 61, 233 vd., 1971:
OTTEN, H., "Das Siegel des hethitischen Gross-königs Tahurwaili", *Mitteilungen der Deutschen Orient - Gesellschaft* 103, 59 vd., 1971.
OTTEN, H., "Quellen zur hethitischen Geschichte des 15 Jhdt.s v. Chr.", *VII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler* I, Ankara, 1973.
OTTEN, H., *Eine althethitische Erzählung um die Stadt Zalpa* (StBo T 17), Wiesbaden, 1973.
OTTEN, H., "Zum Ende des Hethiterreiches aufgrund der Boğazköy-Texte", *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt*, Frankfurt A.M., 1976.
ORLIN, L.I., *Assyrian Colonies in Cappadocia*, The Hague, 1970.
ÖZGÜÇ, T., "The dagger of Anitta,*Belleten* XX/77, 33 vd.
ÖZGÜÇ, T., *Kültepe-Kaniş: New Researches at the Center of the Assyrian Trade Colonies*, Ankara, 1959.
RIEMSCHNEIDER, K.K., "Die Thronfolgeordnung im althethitischen Reich", H. Klengel, *Beiträge zur Sozialen Struktur des Alten Vorderasien*, 79 vd., Berlin, 1971.
SOMMER, F., Die *Ahhijava-Urkunden*, München, 1932.
SOMMER, F., FALKENSTEIN, A., *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattuşili I*, München, 1938.
STURTEVANT, E.H., BRECHTEL, J., *A Hittite Chrestomaty*, Philadelphia, 1935.
ÜNAL, A., *Hattuşili III* (Texte der Hethiter 3), Heidelberg, 1974.
WALSER, G. (yayınlayan), *Neuere Hethiter-Forschung* (Historia 7), Wiesbaden, 1964.
WEIDNER. E.F., *Politische Dokumente aus Kleinasien* (Boghazköi-Studien 8-9), Leipzig, 1923.

Uygarlık

AKURGAL, E., *Die Kunst der Hethiter*, München, 1976.
BITTEL, K., *Hattusha, the Capital of the Hittites*, New York, 1970.
BITTEL, K., *Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*, Berlin, 1975.
CARTER, C.W., *Hittite Cult Inventories*, Chicago, 1962
DARGA, M., "Hititlerde Yasalar", *Arkeoloji ve Sanat* 8-9, 3 vd., 1980.
DARGA, M., *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul, 1976.
DİNÇOL, A.M., DARGA, M., "Die Feste von Karahna, *Anatolica* 3, 99 vd., 1979/70.
DİNÇOL, B., "Hititlerde Fal ve Kehânet", *"Arkeoloji ve Sanat* 1-2, 6 vd., 1979.
EMRE, K., *Afyon civarında bir Hitit Mezarlığı: Yanarlar*, Ankara, 1976.
ERTEM, H., *Boğazköy Metinlerine göre Hititler devri Anadolusunun Florası*, Ankara, 1974.
FRIEDRICH, J., *Die hethitischen Gesetze*, Leiden, 1959.
GURNEY, O.R., *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford, 1977.
GÜTERBOCK, H.G., *Kumarbi* (Istanbuler Schriften 16), Zürich, New York, 1946.
GÜTERBOCK, H.G., "Hittite Religion", V. Frem (derleyen), *Forgotten Religions*, New York, 1949.
GÜTERBOCK, H.G., "Hittite Mythology", S. Kramer (derleyen), *Mythologies of the Ancient World*, New York, 1961.
LAROCHE, E., *Recherches sur les noms des dieux hittites*, Paris, 1947.
LAROCHE, E., "La prière hittite: vocabulaire et typologie", *Annuaire, Ecole Pratique des Hautes Etudes*, 72, 3 vd., 1964/5.
LAROCHE, E., "Textes mythologiques hittites en transcription: (1) mythologie anatolienne", *Revue Hittite et Asianique* XXIII/77, 62 vd., 1965
LAROCHE, E., "Mythologie d'origine étrangere", *Revue Hittite et Asianique* XXVI/82, 7 vd., 1968.
LAROCHE, E., *Dictionnaire des mythologies*, Paris, 1980.
MACQUEEN, J.G., *The Hittites and their Contemporaries in Asie Minor*, London, 1975.
MELLINK, M., *A hittite cemetery at Gordion*, Philadelphia, 1956.
NAUMMAN, R., *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara, 1975.
ORTHMANN, W., *Das Gräberfeld be Ilıca*, Wiesbaden, 1967.
ORTHMANN, W., (derleyen), *Der Alte Orient*, (Propyläen Kunstgeschichte Bd. 14), Frankfurt, 1975.
OTTEN, H., "Bibliotheken im Alten Orient", *Das Altertum* 1, 67 vd., 1955.
OTTEN, H., *Hethitische Totenrituale*, Berlin, 1958.
ÖZGÜÇ, N., *The anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Ankara, 1965.
POTRATZ, J.A.H., *Die Kunst des Alten Orient*, Stuttgart, 1961.
PRITCHARD, J.B. (derleyen), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton, 1955.
von SCHULER, E., *Hethitische Dienstanweisung für höhere Hof-und Staatsbeamte* (Archiv für Orientforschung, Beiheft 10), Graz, 1957.
von SCHULER, E., "Kleinasien: die Mythologie der Hethiter und Hurriter", *Wörterbuch der Mythologie I*, Darmstadt, 1965.
VIEYRA, M., *Hittite Art*, London, 1955.
WERNER R., *Hethitische Gerichtsprotokolle*, (Studien zu den Boğazköy-Texten 4), Wiesbaden, 1967.

scanfan

GEÇ HİTİTLER

Doç. Dr. Ali M. Dinçol

scanfan

GEÇ HİTİTLER

Doç. Dr. Ali M.Dinçol

SİYASAL TARİH

1. KARANLIK BİR ÇAĞ

Konumuza başlarken, Anadolu'nun Asya ile Avrupa'yı bağlayan bir köprü olduğunu, ama bu köprünün sadece gelip geçilen bir bağlantı yolu değil, yeni gelenlerin yurt edinip, yaşadıkları, eski uygarlıkların yıkılıp, yerine yenilerinin kurulduğu bir 'ülke' olduğunu söylemiştik. Hitit İmparatorluğu'nu kuran Hint-Avrupalı insanlar, nasıl Anadolu'ya gelip, yeni bir uygarlık sentezi yarattılarsa, onlardan sonra gelenler de, Hitit Devleti'ni ortadan kaldırıp, kendi yaşam biçimlerini yerleştirmişlerdir. Ne var ki, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşü ile birlikte belgeler susmuş olduğundan, Anadolu köprüsünü bu kez kullananların kimler olduğunu ve siyasal iktidarın ortadan kalkmasından sonra, ülke halkının ne olduğunu kesinlikle öğrenemiyoruz. Gerçi, daha önce de sözünü ettiğimiz Mısır belgeleri, **Deniz Kavimleri** olarak nitelenen insanların sürüler halinde geldiğini, kağnı arabaları ile ülkenin içlerine doğru girdiğini, kentlerin ve ülkelerin hiçbirinin bu güç karşısında dayanamadığını anlatmaktadır; ancak bu istilacılar sadece bir sıra addan ibarettir, Mısır bunları zorlukla kendi topraklarından uzak tutmayı başarmış, fakat, Anadolu ile ilişkiler de kesilmiştir. İstilacılar, Anadolu'da bir devlet kurmuşlar mıdır? Yayılma alanları nerelere kadar uzanmaktadır? Bunlara kesin yanıtlar vermek, araştırmalar daha çok belge ortaya çıkarıncaya kadar, oldukça güçtür. Hitit İmparatorluğu'ndan sonra Anadolu'da tanıdığımız ikinci büyük devlet olan Frig Krallığı'nın kuruluş tarihi, yaklaşık olarak İÖ 750'dir. Hititler'in yıkılışını, yine yaklaşık olarak İÖ 1200 kabul edersek, iki devlet arasında 4 buçuk yüzyıl geçtiği ortaya çıkar.

Hitit başkenti Boğazköy'de yapılan kazılar, kentin bir yangınla tahrip olduktan sonra, en az bir yüzyıl yeniden iskan görmediğini, bu aradan sonra ise, özellikle Büyükkale'de yapılan binaların, eski yapı taşlarından yararlanılarak inşa edildiğini kanıtlamaktadır. Yalnız başkentte değil, İç Anadolu'nun diğer kentlerinde de, kesinlikle İÖ 1200-800 arasına tarihlenebilen bir buluntuya rastlanmamıştır. Bu bakımdan, bu tarihler arasında Kızılırmak yayı içinde kalan bölgede yerleşmenin ya çok seyrek, ya da göçebelerin yaşam biçimi yüzünden, kalıcı izler bırakmıyacak kadar düşük düzeyde olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Hitit uygarlığının çekirdeği olan bu bölge hakkında bilgilerimizin son derece eksik olmasına karşılık, İÖ 9. yüzyıldan itibaren Asur etki alanına giren Güneydoğu Anadolu hakkında, Asur krallarının yazıtları yardımıyla daha çok şey öğreniyoruz. Hatırlanacağı gibi, Asur ile Hitit ilişkileri, Hitit İmparatorluğu'nun sona erişinden önce başlamış, Asur güçlenerek, Hititler için büyük bir tehlike niteliği kazanmıştı. Ancak Asur'daki iç siyaset karışıklıkları, örneğin 1.Tukultininurta'nın İÖ 1208 yılında öldürülmesi gibi, Asur'un Hitit topraklarına büyük çapta bir saldırı düzenlemesini engellemişti. Daha sonra, 1.Tiglatpileser döneminde (İÖ 1117-1077) ise, Ön Asya'daki durum tümüyle Asur lehine değişmiş ve en büyük karşıt güç olan Hitit İmparatorluğu çökmüştü. Adı geçen Asur kralı bundan yararlanarak Fırat'ı geçmiş ve böylelikle Asur yeniden bir genişleme siyasasını uygulamaya başlayabilmişti. Böylece, Anadolu'nun güneydoğusu ve doğusu üzerinde Asur baskısı yeniden kurulmuş ve 2.Asurnasirpal (İÖ 884-858), 3. Salmanassar (İÖ 858-824) ve 2.Sargon (İÖ 750-705) dönemlerinde de sürecek Asur - Anadolu mücadelelerine ilk adım atılmış oluyordu.

İç Anadolu'da Hitit sonrasında bir iskan boşluğu olduğu arkeolojik verilerle kanıtlanmasına karşın, 1.Tiglatpileser'in

scanfan

Geç Hitit Kent Devletlerinin Dağılımı

yazıtlarında, birleşik 5 kralın idaresinde 20.000 kişilik bir **Muşki** ordusundan söz edilmektedir. Muşki adı, daha sonraki, 8. yüzyıl Asur kaynaklarında da Frygler için kullanılmış olduğundan, Tiglatpileser'in Muşkiler'e değinmesi, daha bu dönemde Frygler'in Anadolu'nun bu kadar doğusuna yayılmış olduklarının bir kanıtı sayılmaktadır. Ancak, Muşki terimi, Asurlular tarafından **batı ülkeleri** anlamında da kullanılmakta olduğundan, Tiglatpileser dönemindeki Muşkiler'in muhakkak Frygler olması gerekmediği de unutulmamalıdır. Bu kralın belgelerinde geçen ikinci bir düşman da, Anadolu'nun doğusunda ve Van Gölü çevresinde az sonra büyük bir askeri ve siyasal güç olarak belirecek Urartular'ın öncülleri olan Nairi krallarıdır. Bu krallar ve bağlaşıklarının Asurlular tarafından yenilmesi sonucu, ortak düşmana karşı bunların birleşmesi ve tek bir devlet haline gelmeleri gerekmiştir; yani, Urartu Devleti'nin kuruluşunun nedenlerinden hiç değilse biri, Asur'un yarattığı tehlike olmuştur. Tiglatpileser'in karşılaştığını yazdığı üçüncü bir düşman ise, Asur belgelerinde Ahlamu olarak geçen, Sami soyunun kuzeybatı grubundan olan Aramiler'dir. Bu kavim, Kuzey Suriye Bölgesi'nde yoğun olarak yerleşmiş görünen bir toplumdu.

Bu Asur kralının belgelerinden çıkarıldığına göre, Anadolu'nun doğusunda, Urartular'ın öncülleri olan Nairi krallarının; eğer Muşki sözü ile Frygler kastedilmiş ise, güneydoğuya kadar inebilmiş Frygler ve Kuzey Suriye Bölgesi'nde ise Aramiler, Anadolu ve yakın çevresinin başlıca uluslarını oluşturmaktaydılar. Eğer, bu dönemdeki Muşkiler'in Fryg olamıyacakları savı doğru ise, ki bu bize daha mantıklı gelmektedir, o zaman, Tiglatpileser'in 5 kraldan oluşan konfederasyonu, başka bir etnik zümreye bağlı toplumlar - dan meydana gelmiş olmalıdır. Bunlar kim olabilir? Arkeolojik veriler, İç Anadolu'da Hititler'i izleyen bir yerleşim boşluğu göstermesine karşın, Güneydoğu Anadolu'da yapılan kazıların sonuçları, bu kesimde iskanın İÖ 1200-800 arasında kesintisiz olarak sürdüğünü ortaya koymuştur. Gerçekten de, Tiglatpileser, Malatya ve Kargamış'a da seferler yaptığından söz etmektedir; bu, arkeolojik bulgular olmasa dahi, adı geçen kral zamanında bu bölgelerin iskan edildiğini kanıtlamaya yeterlidir. Diğer yandan, bu bölgeler hiyerogliflerle yazılmış yazıtların yoğun olarak bulunduğu bir yerdir. Hiyeroglif yazısının uygulandığı dilin ise, Luwice olduğuna daha önce değinmiştik. Bu yazıtlarda geçen kral adlarına bakıldığında ise, Uşpilulume, Qatazili, Mutallu, Lubarna gibi adlar dikkati çekmektedir. Ayrıca, Tiglatpileser'den başlıyarak Asur kralları adı geçen bölgeyi Hatti ülkesi olarak nitelemektedirler. Bu durumda, Hitit sonrasında oluşan etnik kaynaşma ve yer değiştirmeler şöyle açıklanabilir: Deniz Kavimleri'nin de baskısı ile çöken Hitit Devleti'nin yerine batıdan trako-fryg kökenli boylar gelmiş ve onların itmesi sonucu, halk, (İÖ 10. yüzyıla tarihlenen Kızıldağ/Karadağ yazıtlarının da gösterdiği gibi) Luwi kökenlilerin daha yoğun olduğu güney ve güneydoğuya doğru çekilerek, orada tutunmuşlar ve varlıklarını korumaya çalışmışlardır. İmparatorluk döneminde de önemli vasal krallıklardan olan Kargamış ve Halap da bağımsızlığını sürdürmüştür. Kuzey Suriye'ye giren göçebe Aramiler ile bu bölgedeki Hitit-Luwi halkı karışmıştır. Doğuda ise, Hurri kökenli Nairi ülkesi halkı küçük krallıklar kurmuştur. Göçlerin ve yıkılan büyük gücün yarattığı kargaşa, birkaç yüzyıl kadar geçtikten sonra, yatışmaya yüz tutunca, batıda Fryg Devleti kurulmuş, doğuda Urartu Devleti ortaya çıkmış, güneydoğuda halkın çoğunluğunu Luwiler'in oluşturduğu fakat Arami ve belki de Hurri etnik elemanlarından oluşan

scanfan

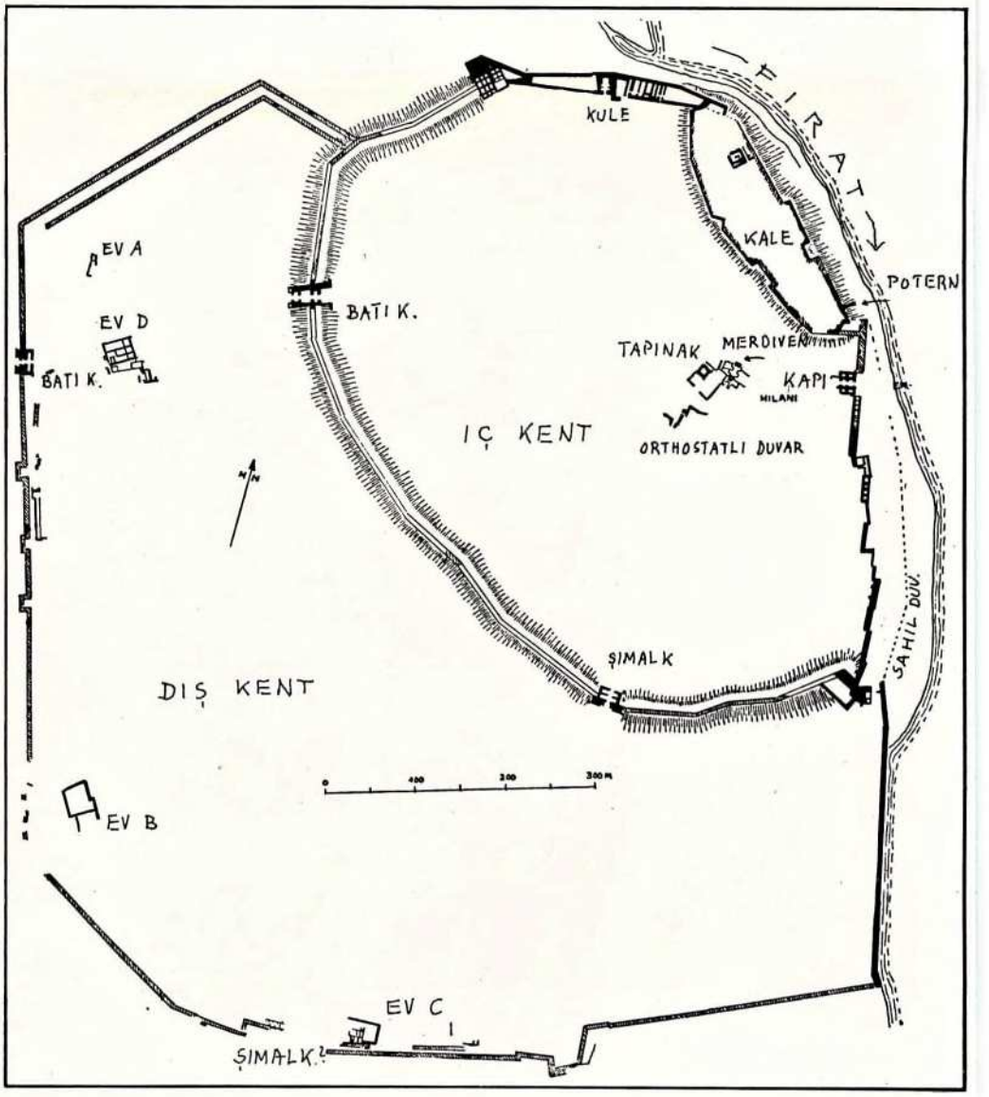

Kargamış kentinin genel planı (R.Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Yan sayfa sol: Kral Ararас ve oğlu Kamanas. Asur üslubunda Kargamış orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Sağ üst: Aslan avı. Kargamış orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Alt: İki kuş adam. Kargamış orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara.

küçük kent devletleri gelişmiştir.
Kullandıkları yazı ve dolayısı ile dil açısından Luwi zümresinden olan, fakat kral adlarına bakılacak olursa, hükümdarlarına verdikleri Şuppiluliuma, Hattuşili (ya da Kantuzili), Muwatalli ve Labarna'nın bozulmuş biçimleri ile, kendilerini Büyük Hitit İmparatorluğu'nun mirasçıları sayan bu kent devletlerine, araştırıcıların yorumuna göre, Syro-Hitit Devletleri, Geç Hitit Devletleri ya da Doğu Luwiler adları verilmektedir. Etnik bakımdan kozmopolit olan bu bölgede kurulmuş olan devletleri tek bir ulus olarak kabul edemeyiz, örneğin Sam'al krallarından bazıları Luwi adları taşırlarken, diğerleri Arami kökenli adlar almışlardır, aynı şekilde Til Barsip (bugünkü Tel Ahmar) gibi önceleri Luwiler elinde bulunan başka kentler de Aramileşmiştir. Fakat, etnik bakımdan hangi kökten olursa olsun, bu devletlere, komşuları olan Asurlar, Urartular ve hatta İbranilerce Hatti ülkesi adı verildiğine göre, bizim de bunları Hitit terimi ile niteleyerek, Geç Hitit Devletleri dememiz, hatalı olmayacaktır.

2. GEÇ HİTİT KENT DEVLETLERİ'NİN YAYILIŞI

Geç Hitit Devletleri'nin yayılma alanını kabaca şöyle tanımlayabiliriz: Tuz Gölü'nden Akdeniz'e kadar güney doğrultusunda çekilecek bir çizgi, bunların batı sınırını oluşturur; kuzey sınırı ise, yine Tuz Gölü'nden Malatya'ya kadar doğu yönünde çizilecek bir çizgidir. Bölgenin doğu sınırı ise, Malatya'dan güneye, Kargamış'a çekilecek bir çizgi olarak belirlenebilir; Kargamış'ın daha güneyi ise, Arami etkisine daha çabuk girmiş olduğu için, Hitit'ten çok bir Arami bölgesi sayılabilir.
Sınırlarını belirlediğimiz alan, Asur kaynaklarına göre şu bölgelere ayrılıyordu: Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Ürgüp'ü kapsayan Tabal, Gürün, Malatya (Milidia) ve dolaylarını içine alan Kummuh, Maraş ve Gaziantep'in merkezini oluşturduğu Gurgum, Adana ve dolayları, yani Çukurova Bölgesi'ne eşitlenebilen Que, bunun hemen kuzeyindeki Toros dağlık yöresinin bulunduğu Hilakku. Ayrıca, Gaziantep'in güneyinde Fevzipaşa istasyonu yakınındaki Sam'al (bugün Zincirli), İmparatorluk döneminden beri önemini korumuş olan Kargamış, Antakya dolaylarında Hattina.
Bu devletlerin tarihi, kendi yazıtlarından çok, Asur kaynaklarına dayanılarak, o da tam bir olaylar zinciri içinde birbiriyle ilgili olarak değil de, parça parça bilgiler halinde çıkarılabilmektedir. Hiyeroglif yazıtlara dayanarak bazı kent devletlerinin krallarının bir bölümü öğrenilebiliyorsa da, bunların siyasal ve askeri icraati hakkında henüz pek çok sorun karanlıktadır. Bu devletlerin aralarındaki ilişkiler saptanamamaktadır. Ancak, Asur kralları kendi askeri seferlerini anlatırlarken, bu bölgelerden söz etmektedirler ve böylece, Geç Hitit Devletleri tarihi sürekli Asur açısından değerlendirilebilmekte, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından, birer Asur eyaleti durumuna gelinceye kadar, bu bölgede Asur siyasal tarihi içinde düşünülmektedir. Bu bakımdan, biz burada kent devletlerinin tarihinin tam bir rekonstrüksiyonuna girişmeden, bugün Anadolu sınırları içinde kalan krallıkların, Asur ve hiyeroglif kaynaklara dayanarak, tek tek tarihi verilerini özetlemeye çalışacağız.

3. KARGAMIŞ

Büyük Hitit İmparatorluğu zamanından beri, Kuzey Suriye'nin belki de en önemli merkezi sayılabilecek Kargamış, o dönemde Hitit kral ailesinden olan vasal krallar tarafından yönetiliyor ve bağlı olduğu siyasal güce askeri ve ekonomik yönden büyük katkılar sağlıyordu. Daha önce de değindiğimiz gibi, Asur krallarından 1. Tiglatpileser Akdeniz yönünde

scanfan

Aramiler'e karşı giriştiği seferden dönerken, Hatti Ülkesi olarak nitelediği Kargamış'a gelmiş ve buranın kralı olan ve taşıdığı Hurri kökenli İniteşup adı ile çok dikkati çeken kişiyi haraca bağlamıştı. Ancak bu haraca bağlama durumu, anlaşıldığına göre çok uzun sürmemiş ve bütün 10. yüzyıl boyunca, Kargamış Asur etki alanının dışında kalmıştı. Ancak 2.Asurnasirpal döneminde, Kargamış'tan yollanan bir elçinin, Nimrud'daki Asur sarayının açılışı dolayısıyla düzenlenen şölene katıldığına ilişkin bir kayıt bulunmaktadır ki, bu da, Kargamış'ın henüz bağımsızlığını koruduğunu göstermektedir. Adı geçen Asur kralının İÖ 876-866 arasında yaptığı Suriye seferinde, Kargamış kralı Sangara, Asur'a haraç verenler arasında sayılmaktadır. Aynı Kargamış kralı, İÖ 858'de de 3.Salmanassar zamanında Asur'un düşmanı olarak belirmekte, onun bir kısım topraklarının Asur işgaline girdiği ve kendisinden haraç alındığı belirtilmektedir. Sangara'dan en son bahis. Asur kaynaklarında İÖ 848 yılına rastlamaktadır ve ona ait bazı bölgelerin Asur eline geçtiğinden söz edilmektedir.

Asur kaynaklarında Kargamış'ın adı, 8. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçmemektedir. 3. Tiglatpileser belgelerinde ise (İÖ 745-727), Kargamış krallarından Pisiris, Asur'a haraç verenler arasında sayılmaktadır. Aynı Pisiris'in 2. Sargon zamanında Kargamış'ta krallık ettiği sanılmaktadır. Kentin İÖ 717 yılında Asur kuvvetleri tarafından yakılıp yıkılması ve yağmalanması, Asur belgelerinde ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Asur'un bu kente saldırmasının nedeni, anlaşıldığı kadarıyla, Pisiris ile Fryg kralı Mita (ünlü Midas)'nın Asur'a ihanetleri olmuştur. Kargamış, yakılıp yıkıldıktan sonra,kralı Pisiris de ailesi ile birlikte sürülmüş ve bölge Asur valilerinin yönetimine bırakılmıştır.

Asur kaynaklarında kentin tarihi bu şekilde ortaya çıkarılabilmekle beraber, Kargamış'ta bulunmuş hiyeroglif yazıtlarda elde edilen bilgileri tümüyle bu çerçeve içine sokmak olası değildir. Yazıtlara göre burada bazı kral adlarını kronolojik sıraya sokabiliyoruz. Fakat İniteşup, Sangara ve Pisiris adlarına bunlarda rastlanmaması bazı sorunlar yaratmaktadır. Yazıtlar üzerinde yeni yapılan bazı araştırmalara inanılacak olursa, Asur kaynaklarının söz ettiği krallar arasına, yazıtlarda geçen şu kralları yerleştirmek gerekmektedir: İÖ 1100 yılındaki İniteşup'tan sonra, İÖ 970-900 yıllarında Ura-Tarhundas, Suhi, Astuwatimanzas, oğlu Suhi (2.) ve Katuwas; Asur kaynaklarında geçen Sangara (İÖ 870-848) ile Pisiris (İÖ 738-717) arasına ise, Astiruwas, Yariris (eskiden Araras olarak okunurdu) ve oğlu Kamanis (eskiden Kamanas olarak okunurdu). Bazı kralların Asur belgelerinde bulunmamalarının nedeni, herhalde, onların zamanında Asur'un batıda seferlere girişemiyecek kadar zayıflaması ya da Asur İmparatorluğu'nun diğer taraflarındaki askeri seferlerle meşgul olunmasıdır. Kargamış'ta en çok belge bırakan Yariris ve oğlunun anıtlar yaptırabilecek ve kentin bayındırlığı ile uğraşabilecek kadar rahat bir dönem yaşayabilmiş olmaları da, bunun başka bir kanıtıdır.

4. HATTİNA (ya da UNQİ = AMQ)

Antakya ve özellikle Amuk Ovası ve dolaylarını kapsayan Hattina, daha çok Asur belgelerinden elde edilen bilgilerin ışığı altında değerlendirilmektedir. Asur orduları ilk kez 2 Asurnasirpal döneminde, İÖ 876-866 yıllarında Hattina'ya girmiş ve Hattina kralı Lubarna (yani Labarna), haraç ödemeye zorunlu kalmıştır. İÖ 858'de 3. Salmanassar da Suriye seferi sırasında, bu kez başka bir Hattina kralı olan ve Asur'a karşı bir Kuzey Suriye koalisyonu oluşturduğu

scanfan

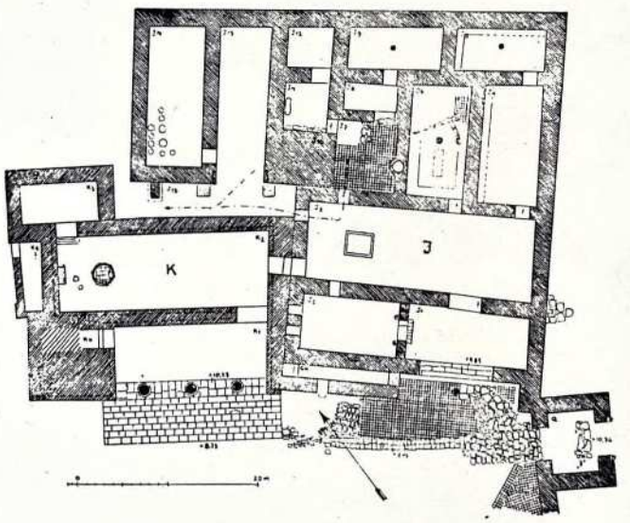

anlaşılan Sapalulme (yani Şuppiluliuma) ile karşılaşmıştır. Asur kralı, bu seferinde Hattina'dan bir kısım toprakları işgal altına almayı başarmıştır. İÖ 857 yılında ise, Hattina kralı olarak karşımıza çıkan, Qalparunda'nın, diğer Kuzey Suriye kralları gibi, Asur'a vergi verdiğini görüyoruz. Büyük bir olasılıkla Hitit adlarından olan Halparunda'nın değişmiş biçimi olan bir adı taşıyan bu kral, Salmanassar'ın İÖ 853 ve 848 yıllarına ait haraç listelerinde de yazılı olduğu gibi, bu Asur kralının yaptırdığı ve çeşitli yerlerde bulunmuş olan kabartmalarda da haraç öderken betimlenmiştir. İÖ 831 yılına tarihlenen Asur belgeleri, Hattina'da bazı karışıklıklar çıktığından ve bunların sonucu olarak 2.Lubarni'nin devrilerek, yerine Surri adlı bir usurpator geçtiğinden söz etmektedir. Asur'un işe müdahalesi ile, bu taht gasıbı tahttan uzaklaştırılmış ve herhalde Asur'un adamı olan Sasi, başa geçirilmiştir.

Hattina'nın bu tarihten sonra Aramileştiğini söylemek olasıdır. Ülkenin adı Unqi/u ya da Aramca'da Amq (= günümüzde Amuk) haline sokulmuştur. 3.Salmanassar'dan 3.Tiglatpileser dönemine kadar buradan düşman bir ülke olarak söz edilmemektedir. Ancak, 3.Tiglatpileser'in, Arpad (ya da Arwad) kentine yaptığı sefer sırasında Unqi kralı Tutammu'nun haraç vermeyi reddetmesi üzerine, Asur orduları bölgeyi yakıp yıkmışlar ve kendi topraklarına kesinlikle bağlamışlardır.

Asur kaynaklarına göre, yukarıda özetlediğimiz olaylar ve yine bu belgelerde geçen kral adları, Hattina'ya bağlı olması gereken Tel Tayinat, Tüleyl, Cisr el-Hedid, Kirçoğlu gibi yerlerde bulunan hiyeroglif yazıtların pek azı tarafından doğrulanmaktadır. Bunlardan Tel Tayinat'taki bir yazıtta Halpa-Ruwa adı okunabilmektedir ki, bunun Asur kaynaklarında geçen Qalparunda ile eşitlenmesi olası görünmektedir. Diğer yazıtlarda ise, herhangi bir kral adı okunamadığı gibi tarihsel olaylara ışık tutacak bir bilgi de verilmemektedir. Yine Hattina içinde bir kent ve belki de bu bölgenin başkent olabilecek bugünkü sınırlarımız dışındaki Tel Ayn Dara'da yapılan kazılarda ise, yüksek düzeyde bir sanat anlayışı ve ustalığı gösteren yontuculuk eserleri çıkmasına karşın, henüz herhangi bir yazılı belge ortaya çıkarılamamıştır.

5. SAM'AL

Yönetim merkezi Gaziantep'in güneyinde, Fevzipaşa istasyonu yakınındaki Zincirli Höyüğü olan Sam'al ya da Salmanassar döneminden sonra Arami adı olan Bit Gabbar Devleti, İÖ 858 yılında adı geçen Asur kralına haraç ödeme zorunda bırakılmıştı. Bu dönemdeki kralı kaynaklarda Hayanu olarak görünmektedir. Sam'al'in bundan sonraki bahsi, 3.Tiglatpileser dönemindeki kaynaklarda yine haraç verenler arasında geçmektedir; kralının adı ise Panammu olarak belgelenmektedir. Sam'al tarihi hakkında Asur belgeleri bundan başka bilgi vermedikleri gibi, buranın Asur egemenliğini ne zaman kabul ettiğine ilişkin de herhangi bir ipucu vermemektedir. Gerçi kazılar sonucu Zincirli'de elde geçmiş olan Asarhadon (İÖ 681-669) steli Asur egemenliğinin bir belirtisidir, fakat, bu kral döneminde Asur'un elin geçtiğini kanıtlamak için yeterli bir belge değildir.

Zincirli'de bulunmuş yazıtlar, batı semitik dilleri olan Fenikece ve Aramca ile ve bunların alfabetik sistemleri ile yazılmıştır. Sam'al kralı Barrakib'in hiyeroglifle yazılmış bir mührü ile Karaburçlu mevkiinde bulunmuş bir hiyeroglif yazıt, diğer belgeleri oluşturmaktadır.

Zincirli'deki en eskiye tarihlenen belgeleri Hayya oğlu Kilamuwa yazdırtmıştır. Fenike dilinde yazılmış bu yazıtta Kilamuwa, kendinden önceki kralları şöyle saymaktadır

scanfan

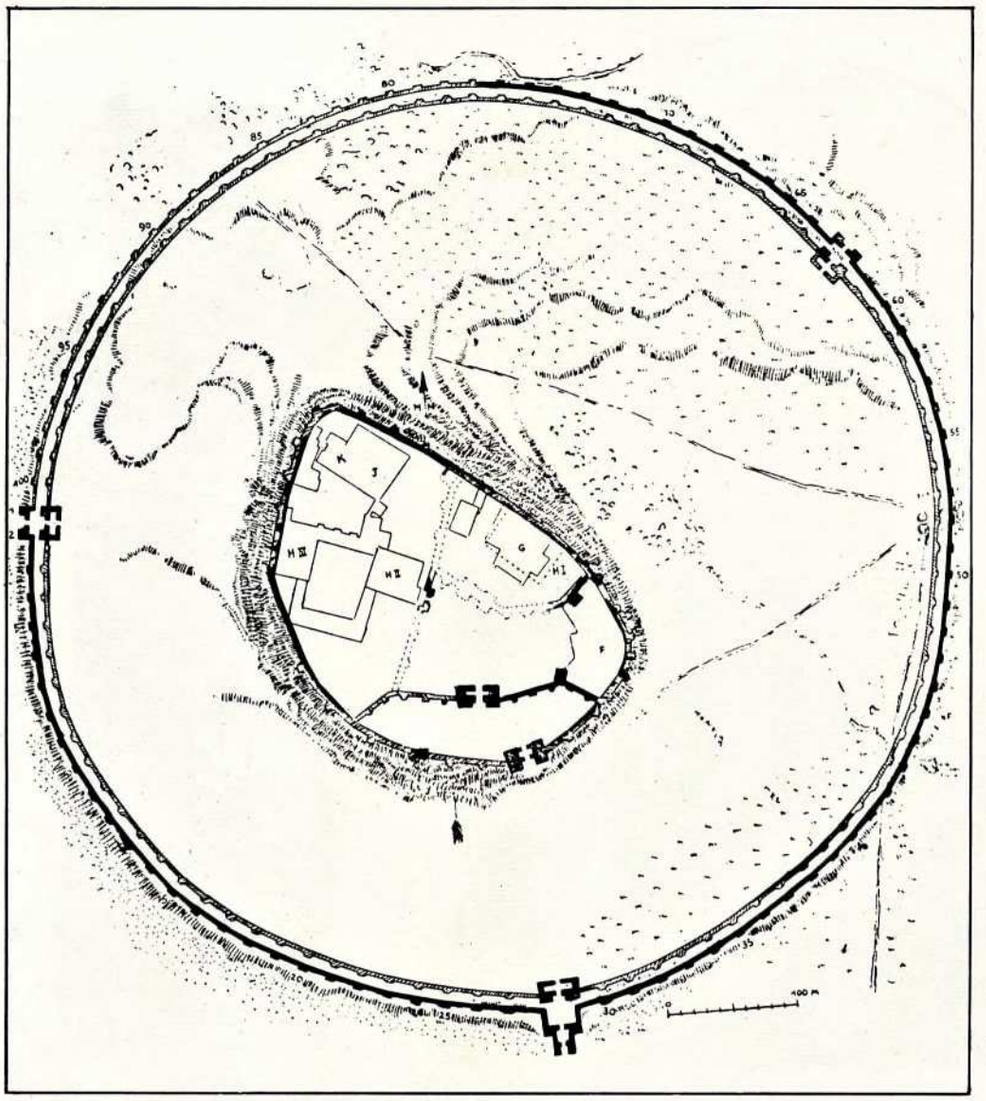

Zincirli (Sam'al)'nin genel planı (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Yan sayfa sol: Zincirli (Sam'al) K ve J saraylarının planı (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Sağ: Kral Katuwas. Asur üslubunda. Kargamış orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara.

Gabbar, Bamah, Hayya, Sa'il (ya da Şa'ul). Kilamuwa, yazıtında ülkesini refaha kavuşturduğunu ve geliştirdiğini anlattıktan sonra, ilginç bir bilgi daha vermektedir: Kentin halkı Ba'erir ve Muşkap olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bazı araştırıcıların bunun, iki etnik zümreye ait adlar olduğunu iddia etmelerine karşın, bu kesin olmayan bir varsayımdan öteye gitmemektedir.

Zincirli'ye yakın Gerçin mevkiinde bulunmuş bir stelde ise, tarihi herhangi bir olay anlatılmamakla beraber, Ya'idi kralları olarak Qaral ve oğlu Panamuwa adları geçmektedir. Bu adlardan Panamuwa, Zincirli'de, kral Barrakib'in (eskiden Barrekub okunurdu) Arami dilindeki yazıtında da karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıtta, Sam'al ülkesinin içine düştüğü bazı karışıklıklardan söz edilerek, Asur egemenliğinin kabulü sonucunda, yeniden refah ve mutluluk dönemlerine dönüldüğü anlatılmaktadır. Bu yazıt yardımıyla Sam'al krallarından bir bölümü daha belirlenebilmektedir. Bunlar, Qaral, oğlu 1.Panamuwa, Barsur, oğlu 2.Panamuwa, oğlu Barrakib. Yazıtta, 2.Panamuwa'nın egemenliğine girdiği Asur kralı 3.Tiglatpileser (İÖ 745-727) olarak görünmektedir. Anlaşıldığına göre 2.Panamuwa İÖ 733-732 yıllarında, Asur ordusunun bağlaşığı olarak Şam yakınlarında çarpışırken ölmüş, yerine oğlu Barrakib tahta çıkmıştır. Panamuwa'nın (2.), Zincirli'de bulunan diğer yazıtları, Batı Semitik dillerinin karma bir lehçesi ile yazılmış olup, tarihsel olaylardan söz etmemektedir.

Bütün bu yazıtlardan elde edilenleri, tarihsel bir çerçeveye oturtmak, Asur kronolojisinin yardımıyla olmaktadır. Eğer Kilamuwa'nın babası olarak geçen Hayya ile 3.Salmanassar belgelerindeki Hayanu eşitlenirse, Kilamuwa'nın tahta geçiş tarihini İÖ 845 ile 825 yılları arasına koymak gerekir, çünkü arada Şa'ul bulunmaktadır. Ancak, Kilamuwa'nın egemenliğinin sonunu tarihlemek güçtür.

2.Panamuwa'nın ölüm tarihi ve Barrakib'in kral oluşunun tarihini de yukarıda söylemiştik. Fakat 2. Panamuwa'nın ne zamandan beri Sam'al ülkesinde kral olduğunu kesinlikle söyleyemiyoruz. Belki de onu tahta çıkaran bizzat Tiglatpileser olmuştur. Yerine geçen oğlu Barrakib'in de herhangi bir Asur kralından söz etmemesi nedeniyle, onun da saltanatının ne kadar sürdüğü hakkında kesin bilgiler etmemiz olanak dışıdır. Yazıtlarda görülen kral adlarından başka, Sam'al ülkesinde hüküm sürmüş olan yoksa, 1. Panamuwa ile 2.Panamuwa arasında sadece Barsur olmalıdır. Bu bakımdan 1.Panamuwa'nın egemenliğinin sonunu yaklaşık olarak İÖ 770 yıllarına koymakta bir sakınca yoktur.

Tarihsel olayların yazıtlara yansıyan parçalarından anlaşıldığına göre, Sam'al, Ya'idi (ya da Ya'udi) ya da Bit Gabbar adıyla anılan bu devlet, tarihinin başlangıcından itibaren Asur egemenliğine girmiş ve bu yüzden, Ön Asya'nın bu savaş makinesi karşısında varlığını korumuştu.

6. GURGUM

Asurlular tarafından Marqasi adı verilen Kahramanmaraş ve dolaylarını kapsayan Gurgum Devleti, 2.Asurnasirpal dönemi Asur kaynaklarında geçer, fakat 3. Salmanassar'a ait belgelerde bundan daha etraflı söz edilmektedir. İÖ 858 yılında, adı geçen Asur kralına, o dönemde Gurgum'un yönetimini elinde tutan Mutallu (yani İmparatorluk dönemi adlarından Muwatalli'nin bozulmuş biçimi), gönüllü olarak haraç verenler arasında gösterilmektedir. İÖ 843 yılına ait haraç listelerinde ise, Gurgum kralı Qalparunda'nın adı anılmaktadır. 3.Tiglatpileser döneminde ise, Tarhulara adlı Gurgum kralının, Urartu kralı 2.Sardur'un bağlaşığı olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan, Tarhulara da Asur'a haraç

scanfan

Sol üst: Arslantaş'ın genel planı (R.Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Alt: Savaş arabası. Asur üslubunda. Kargamış orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Sağ: Malatya kolosu. Asur üslubunda. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara.

verenler arasında sayılmaktadır. Olasılıkla İÖ 711 yılında, 2. Sargon zamanında Gurgum'un bir Asur eyaleti haline girdiği bilinmektedir. Asur'un burayı işgal etmesinin nedeni, Mutallu adlı bir prensin, babasına isyan edip, onu tahttan indirmesi olarak gösterilmektedir. Bir yazıta göre ise, 2. Sargon, Tarhulara'yı tahttan kendisi uzaklaştırmıştır. Asur işgalinin fazla bir direnme ile karşılaşmadan gerçekleştiği de anlaşılmaktadır.

Maraş ve civarında ele geçen hiyeroglif yazıtların bazılarından elde edilen kral adları şöyledir: Laimas, Muwanzas, Halparutias, Muwatalis, Halparutias (2.), Laimas (2.), Halparutias (3.). Bir başka yazıtta ise, diğerlerinde bulunmayan Astu...mais (?) adlı bir kral ile, sırayla Muwatalis ve Laimas adları sayılmaktadır. Bu krallardan Laimas, yukarıda verdiğimiz sıradaki ilk hükümdar ise, Astu...mais ve Muwatalis'i ondan önceye koymak gerekmektedir. Eğer Laimas, ilk listenin başında bulunan kişi ile eşit değilse, o takdirde bu üç kralın, birinci listede verdiklerimizden önce ya da sonraya eklenmeleri gerekir.

Hiyeroglif yazıtlarda geçen bu adları, Asur kronolojisine bağlamak olasıdır. Yukarıda verdiğimiz listede adları bulunan Muwatalis ve Halparutias (2), 3. Salmanassar belgelerindeki Mutallu ve Qalparunda ile eşitlenmektedir. Böylece tarihleme açısından bir sabit nokta elde edilmekte ve diğerleri buna göre sıraya sokulmaktadır. Ancak, 3. Tiglatpileser ve 2.Sargon kaynaklarındaki Tarhulara'nın hiyeroglif yazıtlarında bulunmaması, yapılan kral sıralarının güvenilir olma niteliğini sarsmaktadır.

7. MİLİDİA

Malatya ve çevresini içine alan Milidia Devleti, Asur kralı 1.Tiglatpileser zamanına ait kaynaklarda ilk olarak karşımıza çıkmaktadır. Adı geçen kralın üçüncü egemenlik yılında yapılan bu seferde, Malatya kralının adı verilmemekle beraber, haraç ödeyerek Asur'un üstünlüğünü kabul ettiği anlaşılmaktadır. Aynı Asur kralı başka bir yazıtında haraç ödeyen Malatya kralını bu kez Allumari olarak belirtmektedir.2. Asurnasirpal'in krallığında Malatya'dan söz edilmektedir. 3.Salmanassar döneminde Malatya'nın haraç verdiği anlatılmaktadır. Haraç veren kral Lalla olarak yazılmıştır. Asur kralı İÖ 836 yılında buraya düzenlediği seferde ise, Lalli adlı bir Malatya kralının topraklarından bir bölümünü eline geçirdiğinden söz etmektedir.

3.Tiglatpileser, Urartu kralı 2.Sardur'un bağlaşıkları arasında Malatya kralı Sulumeli'yi (ya da Sulumal okunur) saymaktadır. Aynı kişi, sonradan Asur'a haraç ödeyenlerin listesinde de geçmektedir. Sonunda, Tarhunazi adlı Malatya kralının Asurlular'a ihanette bulunmuş olması gerekçesine dayanarak, Asur orduları 2.Sargon zamanında bu devleti ortadan kaldırmışlardır. Bir belgede Tarhunazi'den önce krallık etmiş bir Gunzianu'ya rastlanmakta ise de, bunun Malatya değil, ayrı bir ülke olan Kammanu'nun kralı olduğu, bazı araştırıcılar tarafından ileri sürülmektedir. Bu ülkenin, Malatya'nın Asur işgali altına alınmasından sonra Milidia ile birleştirildiği sanılmaktadır.

Malatya'nın İÖ 711 yılında alınışının üzerinden 3 yıl kadar geçtikten sonra Kummuh da Asur egemenliğine girmiş ve Milidia ile Kummuh birleştirilerek, tek bir eyalet haline dönüştürülmüştür. Zaten, bu olaydan hemen önce de Milidia'nın yönetimi Kummuhlu Mutallu'ya verilmişti.

Asur kaynaklarına göre bu şekilde beliren Malatya kralları, Urartu krallarının bıraktıkları belgeler yardımıyla, sayıca artmaktadır. Urartular'ın Fırat Bölgesi'ne ilk gelişleri Menua

scanfan

Üst: Kral Şulumeli'yi Fırtına Tanrısı karşısında libasyon yaparken gösteren orthostat kabartması. Malatya'dan. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den). Alt: Çeşitli hayvan kabartmaları. Zincirli (Sam'al)'dan. Eski Şark Eserleri Müzesi-İstanbul.

(yak. İÖ 800) dönemine rastlar. Urartular'ın Hate ülkesi adını verdikleri bu bölgedeki Meliteia kenti, Urartu güçleri tarafından haraç vermeye zorlanmıştır. Bu olayları konu alan Palu yazıtında, adı geçen kentin kralının adı Suliehauli olarak okunmaktaysa da, bazı araştırıcıların fikrine göre, burada bir kişi adı bulunmamaktadır. Van kalesindeki yazıtlarından anlaşıldığına göre, Urartu kralı Argişti de Hate ülkelerine bir sefer düzenlemiş (yak. İÖ 780) ve kral Hilaruada ile savaşmıştır. Sayılan bölgeler arasında Meliteia kenti ve Tuate halkı ülkesi de bulunmaktadır. Bu ülkenin neresi olduğu belirlenememektedir. Van kalesi yazıtlarından olduğu gibi İzoli yazıtından da çıkarıldığına göre, Urartu kralı 2. Sardur da, Sahu oğlu Hilaruada yönetiminde olan Malatya'ya karşı bir askeri operasyona girişmiş ve onu haraç vermeye zorlamıştır (yaklaşık olarak en geç İÖ 750 yılında).

Bölgeyle ilgili bu Asur ve Urartu kaynaklarından elde edilen bilgilerin ışığı altında Malatya krallarını şöyle sıralamak olasıdır: Allumari (İÖ 1100), Lalli/Lalla (İÖ 853-835), Sulehauli (İÖ 800), Sahu (İÖ 780), Hilaruada (İÖ 780-750), Sulumal (İÖ 745-732), Gunzianu (?), Tarhunazi (İÖ 712).

Malatya ve civarındaki Gürün, Kötükale, İspekçür, Darende, Şırzı gibi yerlerde bulunmuş olan yazıtlarda geçen kral adları yukarıda verdiğimiz listedekilerden tamamen ayrılmaktadır. İçlerinden ancak bir ya da iki tanesi, yukarıdakilerle benzerlik göstermektedir. Yazıtların içeriği, tarihsel olayları aydınlatacak hiçbir ipucu vermediği için, Malatya Devleti'nin tarihini bunlara dayandırmak olası değildir. Urartu Kralı Argişti'nin yazıtlarında görülen Sahu ile Şırzı hiyeroglif yazıtında rastladığımız Sahuis bir dereceye kadar benzerlik göstermektedir. 3.Tiglatpileser'e ait kaynaklardaki Sulumal ise, hiyeroglifle YUMRUK-mili biçiminde yazılan adla eşitlenmek isteniyorsa da YUMRUK biçimindeki hiyeroglifin SULU olarak okunabilmesini destekleyen başka bir belge tanınmadığından, bu eşitleme de son zamanlarda kuşkuyla karşılanmaktadır. Hiyeroglif yazıtlardan elde edilen kral adlarını da, farkı belirtmek amacı ile aşağıya çıkarıyoruz: Tarus, Walpa-Runtiyas, Halpasulupis, Suwarmis, Maratis, X-zi-Tarhundas, YUMRUK-mili (1), Runtiyas, Arnuwantis, YUMRUK-mili (2) Arnuwantas, Sahuis, X-ti-Runtiyas.

8. KUMMUH

Asur kralı 2.Asurnasirpal, bu bölgeye düzenlediği seferde, Qatazilu adlı Kummuh kralından haraç aldığından söz etmektedir. Aynı kişi 3.Salmanassar'a ait belgelerde de Asur'a haraç verenler arasında sayılmaktadır. 3.Salmanassar'a İÖ 853 yılında haraç ödeyen Kummuh kralının adı ise Kundaşpi olarak belirlenmektedir. 3.Adadnirari (İÖ 811-781) ve 4.Salmanassar (İÖ 781-772) yazıtlarında ise, bu kralların Kummuh ile Gurgum (=Maraş civarı) arasındaki sınır anlaşmazlığını çözümlediklerinden söz edilmektedir; iki Geç Hitit Devleti arasındaki ilişkilere ait ender belgelerden olan bu yazıtta, Kummuh kralı Uşpilulume olarak geçmektedir. Aynı döneme tarihlenen ve Boybeypınarı'nda bulunan hiyeroglif yazıtta da büyük bir olasılıkla aynı kral, Şuppiluliuma olarak yazılmıştır. Kummuh'un Asur ile ilişkisi az sürmüş olmalıdır ki, Urartu kralı 2.Sardur, Van kalesinin Hazine Kapısı olarak bilinen mevkiindeki yazıtında, Kummuh'u (Qumaha deniyor) ele geçirerek, kralı Kuştaşpi'yi (Kuştaşpili olarak geçiyor) boyun eğmeye zorunlu bıraktığını anlatmaktadır. Kuştaşpi'nin İÖ 743 3. Tiglatpileser'e karşı Sardur'un yanında yer aldığını, adı geçen Asur kralı da belirtmektedir. Herhalde, zorla itildiği ihanetten dolayı affa uğramış olacak ki, Kuştaşpi İÖ 738 ve İÖ 732 yıllarında yine haraç ödeyen krallar arasında sayılmaktadır. 2.Sargon

scanfan

Sol üst: Karatepe'nin genel planı (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Alt: Kargamış iç kentinin batı kapısı planı (R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı'ndan). Sağ: Karatepe kuzey kapısındaki sfenks ve dana taşıyan adam kabartması. Arami üslubunda (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den).

döneminde, yukarıda Milidia bahsinde de değindiğimiz gibi, Malatya'nın Asur güçlerince istila edilmesinden sonra, oraya Asurlu bir vali atanmamış ve yönetimi Kummuh kralı Mutallu'ya verilmiştir. Fakat İÖ 708 yılında adı geçen kralın ihaneti bahane edilerek, Kummuh da alınmış ve bir Asur eyaleti durumuna sokulmuştur.

9. QUE ve HİLAKKU

Que'nin Çukurova ile, Hilakku'nun ise, bunun kuzeyindeki dağlık kesimle eşitlenebileceğine daha önce değinmiştik. 3.Salmanassar'a karşı İÖ 858 yılında kurulmuş Kuzey Suriye kralları koalisyonu içinde Que kralı Kate ve Hilakku kralı Pihirim'in yer aldıkları bilinmektedir. Koalisyonu oluşturan diğer devletlerin yenilmelerine karşın, Que ve Hilakku'nun Asur'un egemenliği altına girdiklerine dair bir kayda rastlanmamıştır. Fakat bundan 30 yıl kadar sonra, İÖ 839'da, aynı Asur kralının Que'den bazı toprakları işgal etmiş olduğunu öğreniyoruz. İÖ 834 yılında ise, 3.Salmanassar'ın Kate'ye karşı yeni bir sefer düzenlediğini ve yine bazı bölgeleri ele geçirdiğini, sonunda İÖ 833 yılında Asur ordularının Tarsus'u işgal ederek, Kate'yi tahttan uzaklaştırıp yerine kardeşi Kirri'yi geçirdiğini Asur kaynaklarından okumaktayız. Daha sonra, 3.Tiglatpileser dönemine tarihlenen belgelerde, Que kralı Urikki'nin Asur'a haraç verdiği belirtilmektedir. 2.Sargon'nun bu iki ülkeyi topraklarına kattığına ilişkin herhangi bir kayıt bilmiyoruz. Ancak, adı geçen kralın Tabal (= kabaca Kayseri ve dolayları) ülkesine giriştiği askeri operasyon sırasında, Que'nin askeri bir üs olarak kullanılmış olması akla yakın gelmektedir. İÖ 709 tarihinde Que'den, Fryg kralı Mita (= ünlü Midas)'ya karşı bir harekata girişilmiş olduğunu da biliyoruz. Fakat daha önce 3.Tiglatpileser dönemine tarihlenen ve Mezopotamya'da, Büyük Zab Suyu ile Dicle'nin birleştiği yerdeki Kalah (= Nimrud)'ta bulunmuş bir mektupta, Asur kralının Anadolu'da bulunan bir memuru, Fryg kralı Mita'nın Asur ile iyi ilişkiler içinde olmak istediğini ve Asur'a karşı Urartu ile birleşmek isteyen Que elçilerinin Fryg topraklarından geçerlerken yakalandıklarını bildirmektedir. Bundan anlaşıldığına göre, Que kralı Urikki, Asur egemenliğinden kurtulmak için Urartu'nun yardımını istemiştir. Bu mektuptan çıkan diğer bir sonuç, Asur kralının Fryg sarayında sürekli bir elçi bulundurduğudur.

Hilakku'nun, 2.Sargon döneminde Asur'un elinde olduğu anlaşılmaktadır. Sargon'un kızlarından biri ile evlenen Tabal kralı Ambaris'e, Hilakku Bölgesi'nin armağan olarak verildiğini, belgelerden okuyoruz. Buna karşılık, Sargon'dan sonra Asur tahtına çıkmış olan Sanherib (İÖ 705 - 681) zamanında Hilakku'nun, Tarsus ve diğer bazı kentlerin halkı ile birleşerek Asur'a karşı isyan etmesi, bu bölgelerin Asur Devleti'nin etkisinde fazla kalmadıklarını kanıtlamaktadır. Sanherib, bu isyanı bastırmayı başarmış, fakat kendisinden sonra kral olan Asarhaddon (İÖ 681 - 669) buraya bir sefer yapmak zorunda kalmıştır. Yine bu bütün bölge Asur egemenliği altına sokulamamış olacak ki, az sonra Sanduarri komutasında, kuzey Lübnan kentlerinden Sidon'un da katıldığı bir ayaklanma daha çıkmış, fakat, Asur güçlerince bastırılarak, elebaşı durumundaki Sanduarri tutsak alınıp idam edilmiştir. Sonunda, Asurbanipal (İÖ 669 - 631) zamanında, Hilakku kralı Sandaşarme, Asur egemenliğini kabule zorunlu kılınmıştır.

Bu bölgede bulunan en önemli belgeler, Adana'nın Kadirli ilçesi Karatepe'de bulunmuş olan Fenikece ve hiyeroglif Luwicesi olmak üzere çift-dilde yazılmış olan yazıtlardır. Yukarıda sözünü ettiğimiz Gurgum ile Que'yi birbirinden

scanfan

ayıran sınır olan Ceyhan Irmağı'nın Karatepe'nin karşısına düşen öteki yakasında bulunan Domuztepe'de ele geçen bir yazıt ise olasılıkla bir Gurgum prensine aittir; bu bakımdan Que'yi ilgilendirmez. Tarsus'ta bulunmuş olan yazıtlar ise, tarihsel olayları açıklayacak ipuçlarından yoksundur.

Hiyerogliflerin çözümüne katkılar sağlayan Karatepe yazıtlarının Fenikece versiyonunun önce yazdırıldığı, sonra hiyeroglif Luwicesine çevrildiği hakkında genel bir kanı, araştırıcılar arasında yaygındır. Bu fikirde olanlar, Luwice versiyonun sözcük hazinesi bakımından yoksul olduğunu, dolayısıyla, Fenikece'den çeviri olduğunu ileri sürmektedirler. Buna karşılık, yazıtların fikir bakımından Hitit-Luwi düşüncesini yansıttığını iddia edenler de, yazıtın bir yerinde geçen ve **kadınların şimdi ellerinde iğlerle, eskiden çok tehlikeli sayılan yerlerde rahatça** dolaştıkları anlatılan cümleyi kanıt olarak kabul ederler; hatırlanacağı gibi, Hitit anlayışında ve sanatında **iğ** ve **ayna** kadınlığın simgesidir. Hangi fikir doğru olursa olsun, burada Luwi ve Semitik kültürlerin karışmış olması, Anadolu'da her dönemde örnekleri görülebilen kültür bileşimlerine iyi bir örnektir.

Karatepe yazıtlarının sahibi, Asi-Tiwatas adlı bir kraldır. Yazıtın başlangıcında adı geçen kral,kendisini Awarikus'un büyüttüğünü söyledikten sonra, onun Adana kralı olduğunu belirtmektedir. Genellikle Awarikus, yukarıda sözünü ettiğimiz Que kralı Urikki ile eşit sayılmaktadır. Eğer böyle ise, Asitiwatas (Azitawadda olarak da okunmaktadır) onun halefi olarak bütün Que Bölgesi'nin kralı olmalıdır. Bu kralın Asur egemenliğinde yarı özerk bir yönetici olması olasıdır; böylelikle, bölgenin geleneksel başkenti olan Tarsus ya da Adana'da değil de Karatepe'de bir kralın oturmasının nedeni açıklanmış olur.

10. TABAL

Kaba çizgilerle, Tabal'ın Kayseri ve dolaylarını kapsadığına değinmiştik; ancak bu bölgenin sınırlarını çok daha güneye ve doğuya yayılmış kabul etmek yanlış değildir. Bölgenin büyüklüğü, 3. Salmanassar zamanında burada 20 kadar ufak prenslik bulunduğundan da anlamak mümkündür. Gerçekten de adı geçen Asur kralı, İÖ 837 yılında Tabal'e yaptığı seferde, Tabal kralı Tuatte'yi, kentinde kuşattığını ve oğlu Kikki'nin haraç vermeyi kabul etmesi üzerine, burada bulunan 20 kralın kendi egemenliğine girdiğini bildirmektedir. Urartu krallarından Argişti'nin de İÖ 785 yılında batıya doğru ilerlediği ve Tuate soyunun (ya da oğullarının) ülkesine girdiği, Van kalesi yazıtlarında okunmaktadır. Bu ülke Tabal olabilir; belki Urartular, Tabal'i, Asur kaynaklarında geçen Tuatte'nin soyu ile eşitlemişlerdi.

Tiglatpileser'e haraç veren krallar arasında şu adlar sayılmaktadır: Tabal kralı Waşşurme, Tunna kralı Uşhitti, Tuhana kralı Urballai, İştunda kralı Tuhamme. Bunlardan Waşşurme, haraç ödemeyi daha sonra reddettiğinden, Asur orduları Tabal'e girmiş ve onu tahttan uzaklaştırarak, yerine Hulli adında birini getirmişlerdir. Bu yeni kralın sonunun ne olduğu bilinmemekle beraber, oğlu Ambaris'in, daha önce değindiğimiz gibi, 2.Sargon'un kızı ile evlendiği bilinmektedir. Ambaris'in egemenliği altında bulunan bölgeden, 2.Sargon dönemine tarihlenen yazıtlarda Bit-Burutaş olarak söz edilmektedir. Belki de buraya Sargon zamanında yeni bir ad verilmiş olabilir. İÖ 713 yılında Ambaris, Muşki (= Fryg) kralı Mita ve Urartu kralı Rusa ile Asur'a ihanet etmiş ve bu nedenle Tabal işgal edilerek yönetim, Asur'dan gönderilen bir valiye verilmiştir. Aynı bölgedeki Tunna Devleti'ne dokunulmamış ve onun kralı Matti, Asur'a haraç vererek, varlığını sürdürmüştür.

2.Sargon'un Tabal'e, İÖ 706 tarihinde yaptığı seferin ayrıntıları bilinmemektedir. Daha sonraki yıllarda, İÖ 675'te, Tabal'de, İşkallu adında bir yerli kral olduğu ve Milidia kralı Mukallu ile müttefik olduğu, bazı belgeler yardımıyla anlaşılmaktadır. İÖ 667 yılında bu Mukallu, kendisini Tabal'in de kralı ilan etmiştir.

Tabal Bölgesi içine giren yerlerde bulunmuş olan hiyeroglif yazıtlarda, 3. Tiglatpileser yazıtlarında adı geçen Waşşurme adına çok rastlanmaktadır. Bu yazıtlardan Topada'da bulunanı üzerinde, bu kral, Tuwatis oğlu Waşşurma olarak bulunmaktadır. Krallığının başkentinin adı ise, Parwida biçiminde belirtilmiştir ki, bazı araştırıcılar bunu Bit-Burutaş ile eşitlemek eğilimindedirler. Diğer küçük krallıkların Waşşurma'yı kendilerinden daha yüksek saydıkları, Sultanhan ve Kululu yazıtlarını yaptırtanların, kendilerini onun vasalleri olarak tanıtmalarından anlaşılmaktadır.

Yine 3.Tiglatpileser'in annallerinde Urballai olarak geçen kişi, Kemerhisar ve İvriz yazıtlarında Tuwanuwa kralı Warpalawas olarak karşımıza çıkmaktadır. Bulgarmaden'deki yazıtta, kendisini Tarhuwadda oğlu Tarhunasi olarak tanıtan kişi de Warpalawas'ın vasali olduğunu yazmaktadır. Onun ünvanı ise **"hâkim"**dir. Hiyeroglif yazıtlardaki bu **"tarwana"**= hâkim ünvanı, Yunan dünyasındaki **Tyrannos** ve İbranca **"şopet"** ile karşılaştırılmaktadır. Tevratta geçen **"hâkimler"** ve Yunan ülkelerindeki Tiranlar da aslında yöneticiydiler. Warpalawas'ın Tuwanuwa'da kral olduğunu söylemesi ile, Asur metinlerindeki Tuhana'nın da Luwi dilindeki aslı öğrenilmiş olmaktadır.

Çiftlik mevkiinde bulunan bir başka yazıtta, Tuwatas adına rastlanmaktadır. Bu kişi eğer 3.Salmanassar yazıtlarında bulunan Tuatte ile eşitlenebilirse, belki onu Waşşurma'dan önceye tarihlemek olasıdır ; ancak bu eşitlik bir benzerlikten öteye gitmemektedir. Andaval ve Niğde (= eski Nahita) yazıtlarının sahibi olan Saruwanas'ın da yine bu yazıtlardan birinde geçen Warpalawas ile çağdaş olduğu düşünülürse de, bu Warpalawas'ın yukarıda sözünü ettiğimiz kişi ile aynı olup olmadığı kesinlik kazanmamıştır.

Tabal'ın, diğer Geç Hitit Devletleri'ne göre, Anadolu tarihi içinde önemli bir yeri vardır.Daha güneyde olan devletlerin genel olarak sürekli Asur'un etki alanı içine girmesine karşılık, Tabal, Frygler'in komşusu olmak yüzünden daha çok onlardan etkilenmiştir. İvriz kabartmasında görülen giysi ve başlık biçimi Fryg özelliklerini yansıtmaktadır. Erzincan yakınındaki Urartu Devleti'nin belki de en batıdaki yerleşme noktası olan Altıntepe'deki bazı küp parçaları üzerinde, Urartular tarafından kullanıldığı Van Bölgesi'ndeki buluntularla da doğrulanmış olan bazı ölçü terimlerinin Luwi hiyeroglifleri ile yazılmış olması, Tabal'ın Urartu'dan da Fryg kadar etkilenmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

scanfan

UYGARLIK

1. DEVLET YÖNETİMİ ve ORDU

Geç Hitit Devletleri'nin çoğunda kral adlarının Hitit İmparatorluk dönemindeki kralların adlarının değişikliğe uğramış biçimleri olduğuna ve dolayısıyla bunların, kendilerini Hititler'in devamı ve varisleri olarak gördüklerine daha önce değinmiştik. Ancak, yeni kurulan bu devletlerin karakteri ve yönetim biçimi, merkezi bir otorite yerine küçük kentler ve dar alanlar içinde kaldığından, Hitit İmparatorluk dönemi yönetim sisteminden ister istemez ayrılmaktaydı. Her şeyden önce çeşitli bölgelerde hüküm süren bu devletler, dışa karşı güçsüzdüler. Bu yüzden, özellikle Asur gibi gittikçe etki ve yayılma alanını genişleten bir savaş makinesine karşı, bazen koalisyonlar halinde birleşmelerine karşın, bağımsızlıklarını koruyamıyorlardı. Bazı bölgelerde, örneğin Tabal gibi küçük krallıkların, daha güçlü bir kralın vasalleri olarak, konfederasyonlar kurduklarını biliyoruz. Fakat, konfederatif sistem kendi özelliğinden kaynaklanan gevşek bir dokuya sahip olduğundan, hiçbir zaman, merkezi bir güç kadar, dış etkilere karşı dirençli olamıyordu.

Kent devletleri krallarının görev, yetki ve sorumluluklarının neler olduğunu gösteren yazılı belgelerden yoksunuz. Bunların ünvanları arasında **Büyük Kral, Kahraman** ve **Ülke Beyi** gibi, yetkilerinin derecelerini yansıtan terimlere rastlıyoruz. Bunların yanında, bir de yukarıda geçen **"hâkim"** ünvanı bulunmaktadır. Kralların savaşlarda ordunun yönetimini ellerinde bulundurduklarına kuşku yoktur. Diğer yandan, barış zamanlarında da rahip oldukları, bazı kabartmalar üzerinde bulunan ve kralları dinsel törenler sırasında gösteren betimlerden anlaşılmaktadır. Bunların, herhalde hukuki sorunların çözümlenmesinde yargıçlık görevini de üstlenmiş olmaları gerekmektedir. Yönetim alanı dar olan devletlerde, gelişkin bir bürokratik ya da askeri sistemin bulunmasına gereksinme olmadığı ve çeşitli işlerin bizzat kral ve onun yanındaki yöneticiler tarafından yürütülebileceği açıktır.

Elimizdeki yazılı belgeler, askerlik işleri hakkında da fazla aydınlatıcı nitelikte değillerdir. Ancak, burada da yine plastik eserler yardımıyla anlıyoruz ki, İÖ 2.bin yılında bulunmayan süvariler, Geç Hitit askeri gücü içinde yer almaktadır. Gerek Zincirli, gerekse Karatepe kabartmalarında, süvari betimleri yer almaktadır. Doğal olarak, yaya askerler ve arabalı savaşçılar da etkin birer vurucu güç olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemde Asur krallarının haraç ve ganimet olarak at aldıkları kaydedilmektedir. Ayrıca, örneğin 3.Salmanassar yazıtlarında, Asur kralına karşı savaşan çeşitli Geç Hitit Devletleri'nden katılan askerler arasında süvariler önemli bir yer tutmaktadır. Bu verilere bakılacak olursa, savaş arabası sayısına eşit miktarda süvari de savaşlara sürülmekteydi. Kabartmalarda görüldüğü biçimde, yaya askerlerin, ok, yay ve mızrakla donanmış oldukları anlaşılmaktadır. Arabalarda ise, İmparatorluk dönemindekilerin aksine, üç asker değil, iki asker bulunuyordu.

Yasal işler ve yasalar hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak, kölelik kurumunun varlığı sürmüştür; bunun İmparatorluk dönemine göre, tam anlamıyla kölelik haline dönüştüğü varsayılabilir. Oysa, Hitit yasalarından hatırlanacağı gibi, İmparatorluk döneminde **köle** olanların da hakları yasaların güvencesi altına alınmıştı.

Ticaret yaşamının nasıl işlediğini de ayrıntılarıyla bilemiyoruz. Kuşkusuz, gerek bu küçük devletler arasında, gerekse Urartu ve Fryg Devletleri ile ticaret ilişkileri kurulmuş olmalıdır. Belki de Erken Yunan ve Etrüsk sanatı ile Kuzey Suriye mallarının Urartu ile karşılıklı etkileşimleri, İÖ

scanfan

Üst: Devlet erkânı. Kargamış orthostatlarından. Asur üslubunda. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Alt sol: Geç Hitit dönemine ait bir savaş arabası ve savaşan askerler. Kargamış orthostatlarından. Asur üslubunda. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Orta: Geç Hitit dönemi piyadeleri. Kargamış orthostatlarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Sağ: Karışık yaratıklar. Zincirli (Sam'al) orthostatlarından. Eski Şark Eserleri Müzesi-İstanbul.

8.yüzyılın ilk yarısında başlamış olmalıdır. Hattina Devleti sınırları içinde bulunan kıyı kenti El Mina, bu ilişkilerde önemli bir rol oynamış olacaktır. Bu kentte yapılan kazılarda, İÖ 8.yüzyılın ortalarından itibaren Yunan gemiciliği için uygun bir liman olarak burasının seçildiğini kanıtlayan belgeler ortaya çıkarılmıştır. 2.Sargon'nun yazıtlarında Yunanlılar'ın, adı geçen Asur kralından bir kuşak öncesinden beri Kilikya kıyılarında faaliyette bulunduklarını gösteren anlatımlar kullanılmıştır. Ayrıca, Mersin ve Tarsus'ta yapılan kazılarda da geometrik bezemeli Yunan keramiğinin çıkması, Akdeniz ticaretinin, Ön Asya ve Ege uygarlıkları arasında bir alış-veriş ve etkileşmeyi sağladığı fikrini, arkeolojik verilerle de doğrulamaktadır.

2. SANAT

Geç Hitit kültürünün merkezlerinin araştırılması ve kazılarla ortaya çıkarılması işlemine yüzyılımızın başlarında başlanmış, Kargamış, Zincirli, Malatya, Tel Tayinat, Sakçagözü gibi höyüklerde, bu kültürün güzel örnekleri ortaya çıkarılmış, 2.Dünya Savaşı'ndan sonra da Karatepe kazıları ve Kuzey Suriye'deki Ayn Dara'da yapılan araştırmalar, bu konudaki bilgilerimizin tamamlanmasına yaramıştır.

Kazılarda, genellikle plastik eserlerle süslenmiş olan kapılarıyla, kentlerin savunma sistemleri açığa çıkarılmıştır. Zincirli gibi daire biçimli sur sistemi ile çevrelenmiş olanlar yanında, Kargamış gibi dikdörtgen planlı kentlerde de, idari ya da dinsel açıdan işleve sahip yapıların, kentlerin çekirdeğini oluşturduğu görülmektedir. Çoğunlukla bir avlu etrafında toplanmış olan Kuzey Suriye tipindeki saray komplekslerinde, **hilani** adı verilen, girişi uzun tarafından olan dikdörtgen planlı yapılar bu dönemin kendine özgü mimarlık öğesini oluşturmaktadır. Kentlerin caddeleri, anıtsal merdivenleri ve meydanları ile bir bütün halinde planlanarak biçimlendirildiği anlaşılmaktadır.

Geç Hitit yontuculuğunun, bilindiği kadarıyla en büyük bölümünü mimaride kullanılmış olan plastik eserler oluşturmaktadır. Kapılardaki yarım plastik biçimde işlenmiş yontularda Kuzey Suriye ve Hitit geleneklerinin bir karışımı görülmektedir. Bunlar, 2.bin yıl örneklerinde olduğu gibi, sadece girişlerin süslenmesinde kullanılmamış, yontu ve sütun kaideleri olarak da bunlardan yararlanılmıştır. Diğer yandan, kabartma ve yarı plastik olarak biçim verilmiş yontular yanında, Geç Hitit sanatının getirdiği bir yenilik, bağımsız olarak duran, taştan yapılmış tam plastik anıtsal tanrı ve hükümdar betimlerinin de yaratılmış olmasıdır. Buna karşılık, 2.bin yılda, yaygın olarak yapıldığı anlaşılan madeni heykelciklerin, Geç Hitit döneminde sadece bir örnekle temsil edilmesi dikkati çekmektedir.

Kabartma sanatı, birkaç istisna dışında, orthostatlara uygulanmıştır. Alacahöyük'ten başka bir yerde Hitit İmparatorluk sanatında görülmeyen kabartmalı orthostatlar, bu dönemde geniş çapta bir mimari süsleme aracı olarak yaygınlaşmıştır. Orthostat geleneği kabartmasız da olsa, İÖ 2.bin yılın başlarından itibaren Kuzey Suriye'de vardır. Bu döneme ait duvar resmi kalıntıları şimdiye kadar ele geçmemiştir.

Geç Hitit sanatının, çeşitli merkezlerde farklı özellikler gösterdiği saptanabilmektedir. Bu farklılık, değişik yörelerde ayrı yontu okullarının geliştiğini kanıtlamaktadır. Bu okullardan en önemlileri kuşkusuz Sam'al (= Zincirli) ve Kargamış'ta ortaya çıkmıştır. Geç Hitit plastik eserlerinde birkaç gelişme aşaması belirlenmiştir. Bunlara bazı araştırmacılar, geleneksel üslup, Asur etkisindeki üslup (bu iki evreye ayrılmaktadır) ve Arami etkisindeki üslup adını

scanfan

Sağ: Aslanlı bir kaide üzerinde duran tanrı heykeli. Zincirli (Sam'al)'dan. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den). Sol: Tanrıça Kubaba. Kargamış kabartmalarından. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara (E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter'den). Yan sayfa: Hitit hiyeroglif yazısı ile yazılmış bir yazıt. Kargamış'tan. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara.

verirlerken, diğerleri de eserleri Geç Hitit I, II ve III biçiminde sınıflandırmaktadırlar. Bunlardan en eskiye tarihlenen döneme ait en güzel örnekler, bazı Kargamış kabartmaları ile Ayn Dara plastik eserlerinde görülmektedir. Malatya kabartmalarının da çoğu bu üslupta işlenmiştir. Bunlardaki figürler oldukça hareketsiz ve tıknaz bir görünümdedir; yüksek kabartma halinde olmalarına karşın, vücutlarındaki anatomik çıkıntılara dikkat edilmemiştir. Kapı aslanları ise, güzel bir işçiliğe sahiptir, fakat, bunlarda da hemen bir kütlevi ve hantal görünüm dikkati çekmektedir. Bu dönemde geleneksel Anadolu-Hitit üslubu henüz etkilerini sürdürmekle beraber, ayrıntılarda belirgin ayrılıklar bulunmaktadır. Bu üslubu İÖ 1200 -950 arasına tarihlemek olası görünmektedir.

Geç Hitit sanatının ikinci döneminde, Kargamış ve Zincirli kabartmalarından pek çoğu üzerinde de göze çarptığı gibi, alanların kullanımında daha bir ustalık egemendir. Figürlerde anatomik yuvarlaklıklar başlamıştır. Kabartmalar, yanyana sıralanmış betimlerden değil, daha çok çok figürlü sahnelerden oluşmaktadır. Bazen, orthostatlardan birkaçı birbiriyle içerik yönünden ilintili kompozisyonlar oluşturmaktadır. Kargamış'ta bu üsluptaki eserler,kral Suhi ve Katuwas ile ilgili olduğundan, sanatın bu dönemi yaklaşık olarak İÖ 950 ile 850 tarihleri arasına yerleştirilebilmektedir.

İÖ 850'den sonraya tarihlenen gelişim döneminde Hitit sanatında özellikle vücut hacmi çok iyi belirtilmeye başlanmış, ayrıntılar eskiye oranla daha iyi gösterilmiştir. Figürlerde Yeni Asur sanatının etkileri hemen göze çarpmaktadır.

Sam'al kralı Barrakib (yak. İÖ 732-725) zamanında, Zincirli'de yaptırılmış olan saray binaları güzel kabartmalarla süslenmiştir. Bunlarda, figürlerde bir canlılık ve yüzeylerin zengin bir tarzda biçimlendirilmesi dikkati çekmektedir. Olasılıkla Gaziantep dolaylarındaki Sakçagözü'nde bulunmuş yontuculuk eserleri de bu ekolün ürünüdür. Bu üslup, tam plastik eserlerde de izlenmektedir. Malatya Aslantepe'de bulunmuş olan ve Malatya Kolosu olarak bilinen yontu, fazla girinti çıkıntısı olmayan bir sütun gibi işlenmiş olmasına karşın, üzerindeki giysinin kıvrımları, kaslarının belirginliği, saç ve sakalının ayrıntılı olarak yapılmasıyla, canlı bir görünümdedir. Sam'al sfenkslerinde de aynı özellikler bulunmaktadır. Bu üslupta, Asur olduğu kadar (Malatya kolosunda olduğu gibi), Arami sanatının da etkisi gözlenmektedir.

Karatepe kabartmalarının ise, Geç Hitit sanatında özel bir yeri vardır. Bazı araştırıcılar bunlarda iki ayrı üslup bulunduğunu ileri sürmektedirler. Bunların ilkinde, betimlerde yüzeyler düzdür ve ayrıntılar çizgilerle belirtilmiştir. İkincide ise, figürler daha plastik bir görünümdedir. Linear üslup olarak ta nitelenen birinci üslup daha çok Fenike etkileri gösterirken, ikinci üslup Sam'al deki Barrakib döneminin yontu okulunun özelliklerini taşımaktadır. Yazıtlardaki çeşitli kültür karışımları, sanat eserlerine de yansımaktadır.

Geç Hitit Devletleri zamanında Kuzey Suriye'nin önemli bir sanat merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Suriye ve Hitit geleneklerinin bir karışımı biçiminde beliren küçük sanat eserlerinde özellikle fildişi ve madeni eşyalar dikkati çekmektedir. Nerede üretildikleri saptanamayan pek çok Kuzey Suriye kökenli eserin, haraç ve ganimet olarak Asur'a götürüldüğü, orada yapılan kazılarda ortaya çıkmalarından belli olmaktadır. Bu tür eserlerin Yunanistan'a da gittiği ve orada taklitlerinin üretilmiş olduğu da görülmektedir. Olympia'da ortaya çıkarılmış adak eşyaları arasında, Geç

scanfan

Zincirli(Sam'al) Hilani II'den kapı sfenksi. Arami üslubunda. Eski Şark Eserleri Müzesi-İstanbul. Yan sayfa: İvriz kaya kabartması. Kral Warpalawas bereket tanrısının huzurunda.

Hitit kökenli bazı kabartmalı tunç eserlerin varlığı, Ön Asya ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin yoğunluğunun kanıtıdır. İÖ 2.bin yılın Hitit Hurri efsanelerinden Kumarbi'nin, İlluyanka'nın Yunan mitolojisine girmesi, Hurri tanrılarından Kubaba'nın Kybele olarak Yunan pantheonu içinde yer alması gibi, Hitit sanatının pek çok öğesinin Yunan sanatını etkilemesinde, gerek Anadolu içindeki, gerekse Kuzey Suriye'deki Geç Hitit Devletleri'nin çok önemli bir aracı rolü oynadıkları ve Batı uygarlığı olarak nitelenen kültürün köklerinin Eski Ön Asya'ya uzandığı artık tersi savunulamayan bir gerçektir.

BİBLİOGRAFYA

Siyasal Tarih

BOSSERT H. Th., "Zur Geschichte von Kargamış", *Studi Classici et Orientali*, Pisa, 1951.

ten CATE, Ph. H., "Kleinasien zwischen Hethitern und Persern", *Fischer Welgeschichte Bd. 4*, Frankfurt, 1967.

FORRER, E., *Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches*, Leipzig, 1920.

HANFMANN, G.M.A., "On the date of the late hittite palace of Sakçegözü', *Bulletin of the American Schools of Oriental Rescarch* 160, 432 vd., 1960.

HAWKINS, J.D., "Hittites and Assyrians" *Iraq* 36, 72 vd., 1974.

HAWKINS, J.D., "Some historical problems of the hieroglyphic luwian inscriptions", *Anatolian Studies* XXIX, 153 vd., 1979.

HAWKINS, J.D., "The Auto-biography of Ariyahinas's Son", *Anatolian Studies* 30, 139 vd., 1980.

KINAL, F., "Kargamış şehri tarihi hakkında", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16, 2 vd., 1958.

KINAL, F., *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1961.

LANDSBERGER, B., *Sam'al*, Ankara, 1948.

NASTER, P., *L'Asie Mineure et l'Assyrie aux VIII e et VII e Siècles av. J.-C. d'après les Annales des Rois Assyriens*, Löven, 1938.

USSISHKIN, D., "Was Bit-Adini a Neo-Hittite or Aramean State", *Orientalia* 40, 431 vd., 1971.

Uygarlık

AKURGAL, E., *Remarques stylistique sur les reliefs de Malatya*, Ankara, 1979.

AKURGAL, E., *Orient und Okzident*, Baden-Baden, 1966.

ORTHMANN, W., *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Bonn, 1971.

scanfan

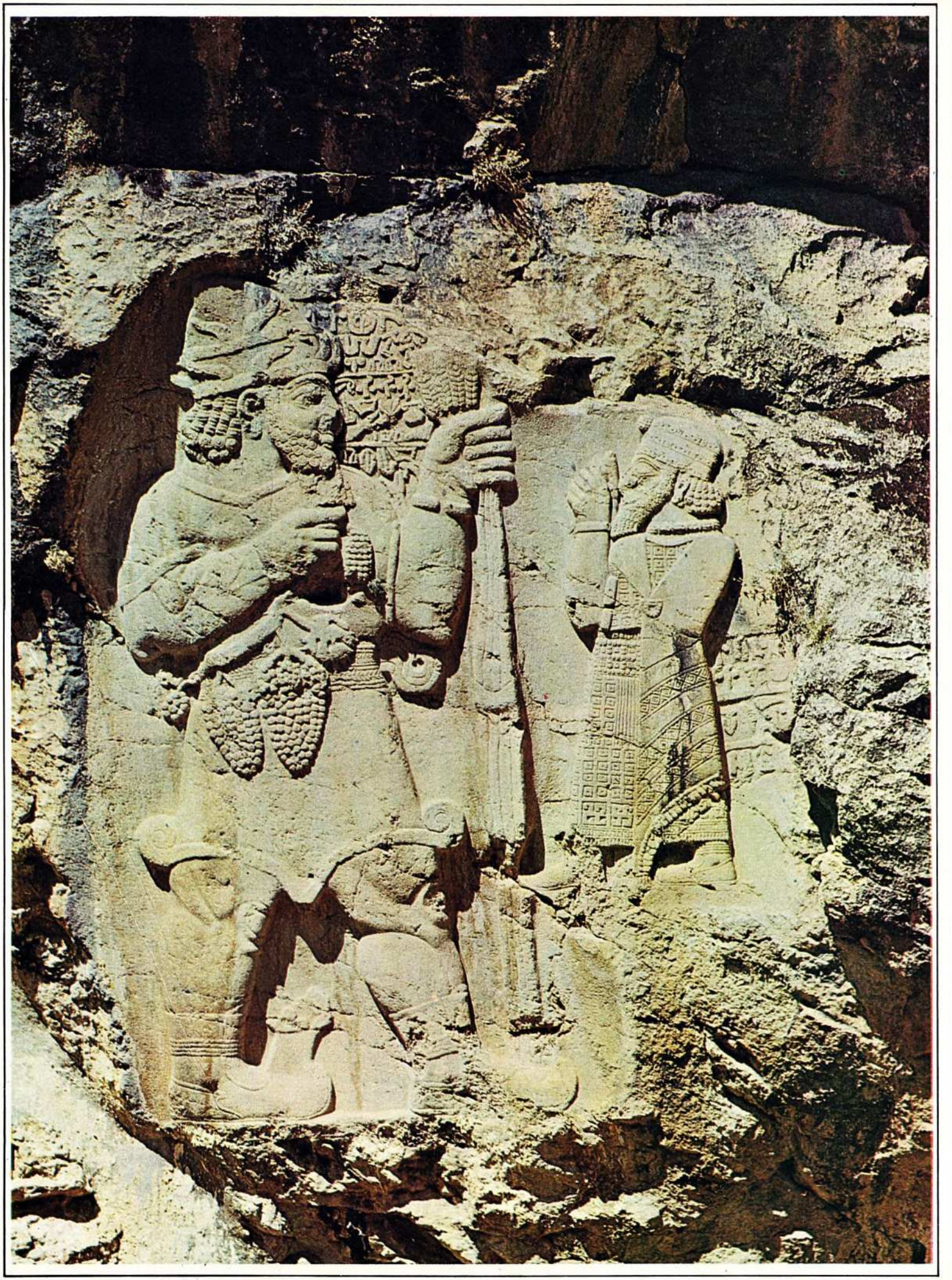

scanfan

URARTULAR

Dr. Oktay Belli

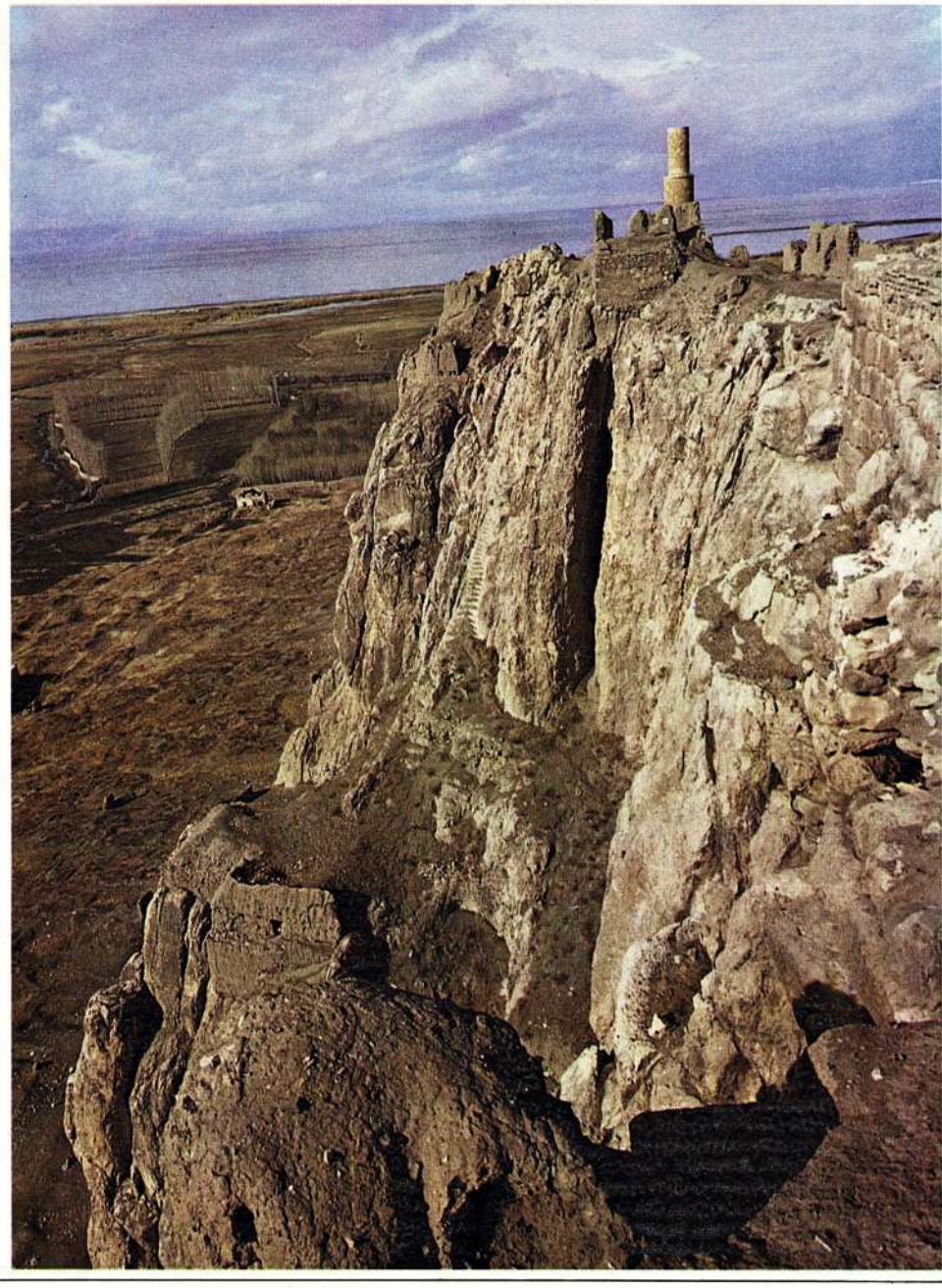

scanfan

URARTULAR

Dr. Oktay Belli

SİYASAL TARİH

1. URARTULAR İLE İLGİLİ İLK ARAŞTIRMALAR

İÖ 9.-6. yüzyıllar arasında çekirdeğini Van Gölü çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığı, Çıldır, Sevan (Gökçe) ve Urmiye Gölleri'nin bulunduğu bölgeleri kapsamaktaydı. Asur kaynaklarında **Urartu** adı altında tanımlanan krallığın sınırları, kuzeyde Kafkasötesi'ne, doğuda Kuzeybatı İran içlerine, batıda Malatya çevresine, güneyde de Urfa-Halfeti yakınlarına değin uzanmaktaydı.

Urartu Krallığı 3 yüzyıl boyunca Mezopotamya'daki Asur Devleti'nin en büyük rakibi olmuştu. Her ne kadar Urartular iki kez Asur orduları tarafından büyük yenilgiye uğratılmışlarsa da, iki krallık arasında yüzyıllar boyu süren anlaşmazlıklar ve savaşımlar sırasında Urartu Krallığı sık sık Asurlular'ı yenilgiye uğratmayı başarmışlardır. Aradan yüzyıllar, hatta bin yıllar geçmiş olmasına karşın, Urartu adı ve bu küçük krallığın yapmış olduğu büyük işler kısa zamanda unutulmuştu. Urartu adına kutsal kitap Tevrat'ta değişik bir biçimde **Ararat** olarak rastlanılmaktadır. Ne yazıktır ki, antik kaynaklar ve Ortaçağ tarihçileri Urartular'a ait tüm sanat eserlerinin Asurlular tarafından yapılmış olduğunu kabul etmişlerdir. Örneğin, İS 5. yüzyılın önemli tarihçilerinden biri olan **Khroroneli Movses**, Van Gölü kıyısında kayalıklar üzerinde yükselen büyük kentin Asur kraliçesi Samiram (ya da Semiramis) tarafından inşa edilmiş olduğunu yazmaktadır. Yine aynı tarihçinin bildirmiş olduğuna göre, Asur kraliçesi Semiramis, Asur ülkesinden ve Asurlular'a vergi veren ülkelerden 12 bin işçi ve 6 bin inşaat ustası getirmiş ve az bir zaman içinde anıtsal yüksek duvarlara ve bakırdan kapılara sahip büyük bir kent inşa ettirmiştir. Bu antik tarihçinin oldukça uzun süren betim ve tanımlamalarla dolu eseri, modern dünyada Doğu bilimcilerinin ilgisini çekmiştir. Bu ilgi, 1827 yılında Fransız Asya Araştırma Cemiyeti tarafından Türkiye'ye gönderilmiş bulunan genç arkeolog Friedrich Eduard Schulz'un Van Gölü'nün doğu kıyısında yükselen antik kalıntılardan raporunda söz etmesi üzerine daha da artmıştır. Antik tarihçisi K. Movses ile arkeolog Schulz'un gördükleri arasında büyük bir benzerlik olduğu böylece gün ışığına çıkmıştır. K. Movses'in ayrıntılı bir biçimde tanımlamış olduğu kentin kalıntılarında, arkeolog Schulz oldukça sıkı bir araştırma etkinliğine girişmiş ve burada kayalar içine oyulmuş odalarla, kaya duvarlarına çiviyazısı ile yazılmış yazıtlarla karşılaşmış ve bu yazıtları kopye etmeyi unutmamıştır. Araştırmalarını büyük bir hızla sürdüren Schulz, bir de antik tarihçi K. Movses'in sözünü ettiği ve Asur kraliçesi Semiramis tarafından inşa ettirilmiş olduğunu ileri sürdüğü büyük bir kanalla karşılaşmıştır. Bu kanalın da yakınında yeni bazı yazıtları gün ışığına çıkartmıştır. Bütün bu yazıtların çözümlenmesi bir yüzyıldan fazla sürmüş ve böylece bu kentin esas yapıcıları üzerindeki giz perdesi ortadan kalkmıştır. Yazıtlardan öğrenildiğine göre, olayın aslı şudur; İÖ 810-781 yılları arasında Urartu tahtında hüküm sürmüş olan kral Menua, Asur kraliçesi Sammuramat'ı büyük bir yenilgiye uğratmış ve kentin su gereksinmesini karşılayan bu kanalı inşa ettirmiştir. Fakat arkeolog Schulz'un Hakkari (Çölemerik) yakınında öldürülmesi, bu bilim adamının çalışmalarının devamını engellemiştir. Kendisinin 1828 yılında Paris'e göndermiş olduğu malzeme ancak 1840 tarihinde yayımlanabilmiştir. Bu malzeme, Schulz'un gün ışığına çıkartmış olduğu 42 adet çiviyazısı kopyasını, Van kalesinde kayalar içine oyulmuş kral mezar odalarının ve daha bir sürü kalenin tanımını içermektedir. Schulz'un öldürülmesinden sonra uzun bir süre

scanfan

scanfan

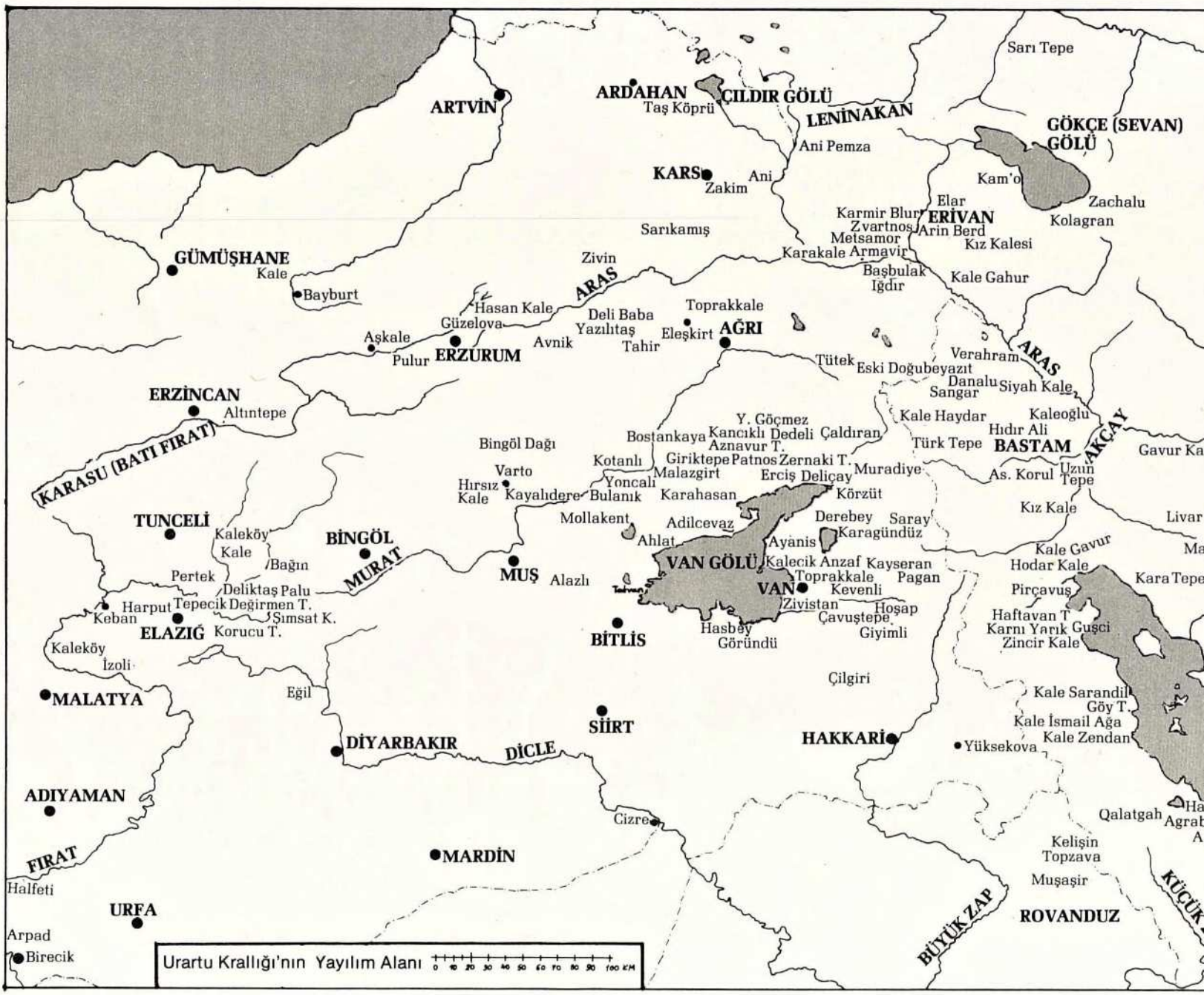
ARTVİN
ARDAHAN
Taş Köprü
ÇILDIR GÖLÜ
LENİNAKAN
Sarı Tepe
GÖKÇE (SEVAN) GÖLÜ
Ani Pemza
KARS
Ani
Zakim
Kam'o
Elar
Zachalu
Karmir Blur
ERİVAN
Kolagran
Zvartnos
Arin Berd
Sarıkamış
Metsamor
Kız Kalesi
GÜMÜŞHANE
Kale
Karakale
Armavir
Zivin
Başbulak
Kale Gahur
Bayburt
Iğdır
ARAS
Hasan Kale
Deli Baba
Toprakkale
Güzelova
Yazılıtaş
AĞRI
Aşkale
Eleşkirt
Avnik
Tahir
Pulur
ERZURUM
Verahram
Tütek
Eski Doğubeyazıt
Danalu
Siyah Kale
ERZİNCAN
Sangar
Altıntepe
Y. Göçmez
Kale Haydar
Kaleoğlu
Bostankaya
Kancıklı Dedeli
Çaldıran
Hıdır Ali
Bingöl Dağı
Aznavur T.
Türk Tepe
BASTAM
AKÇAY
KARASU (BATI FIRAT)
Kotanlı
Giriktepe
Patnos
Zernaki T.
Gavur Ka
Varto
Malazgirt
Erciş
Deliçay
Muradiye
As. Korul
Uzun Tepe
Hırsız Kale
Yoncalı
Kayalıdere
Bulanık
Karahasan
Körzüt
Kız Kale
TUNCELİ
Mollakent
Adilcevaz
Derebey
Saray
Livar
Kaleköy
Kale
BİNGÖL
Ahlat
Karagündüz
Ayanis
Kale Gavur
Bağın
MURAT
VAN GÖLÜ
Kalecik
Anzaf
Kayseran
Hodar Kale
Pertek
MUŞ
Alazlı
Toprakkale
Pagan
Kara Tepe
Deliktaş
Palu
VAN
Kevenli
Pirçavuş
Harput
Tepecik
Değirmen T.
Zivistan
Hoşap
Haftavan T
Keban
Şımsat K.
Çavuştepe
Karnı Yarık
Gusci
ELAZIĞ
Korucu T.
Hasbey
Giyimli
Zincir Kale
BİTLİS
Göründü
Kaleköy
İzoli
Çilgiri
MALATYA
Eğil
Kale Sarandil
Göy T.
SİİRT
Kale İsmail Ağa
HAKKARİ
Kale Zendan
DİYARBAKIR
DİCLE
Yüksekova
ADIYAMAN
Cizre
Qalatgah
FIRAT
MARDİN
Kelişin
Topzava
Halfeti
Muşaşir
URFA
BÜYÜK ZAP
ROVANDUZ
Arpad
Birecik
Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı
0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 KM

Üst: Ararat olarak adlandırılan görkemli Ağrı Dağı. Alt: Ch. Texier'in 19. yüzyılın ortalarında yaptığı Van kalesi ile ilgili gravür.

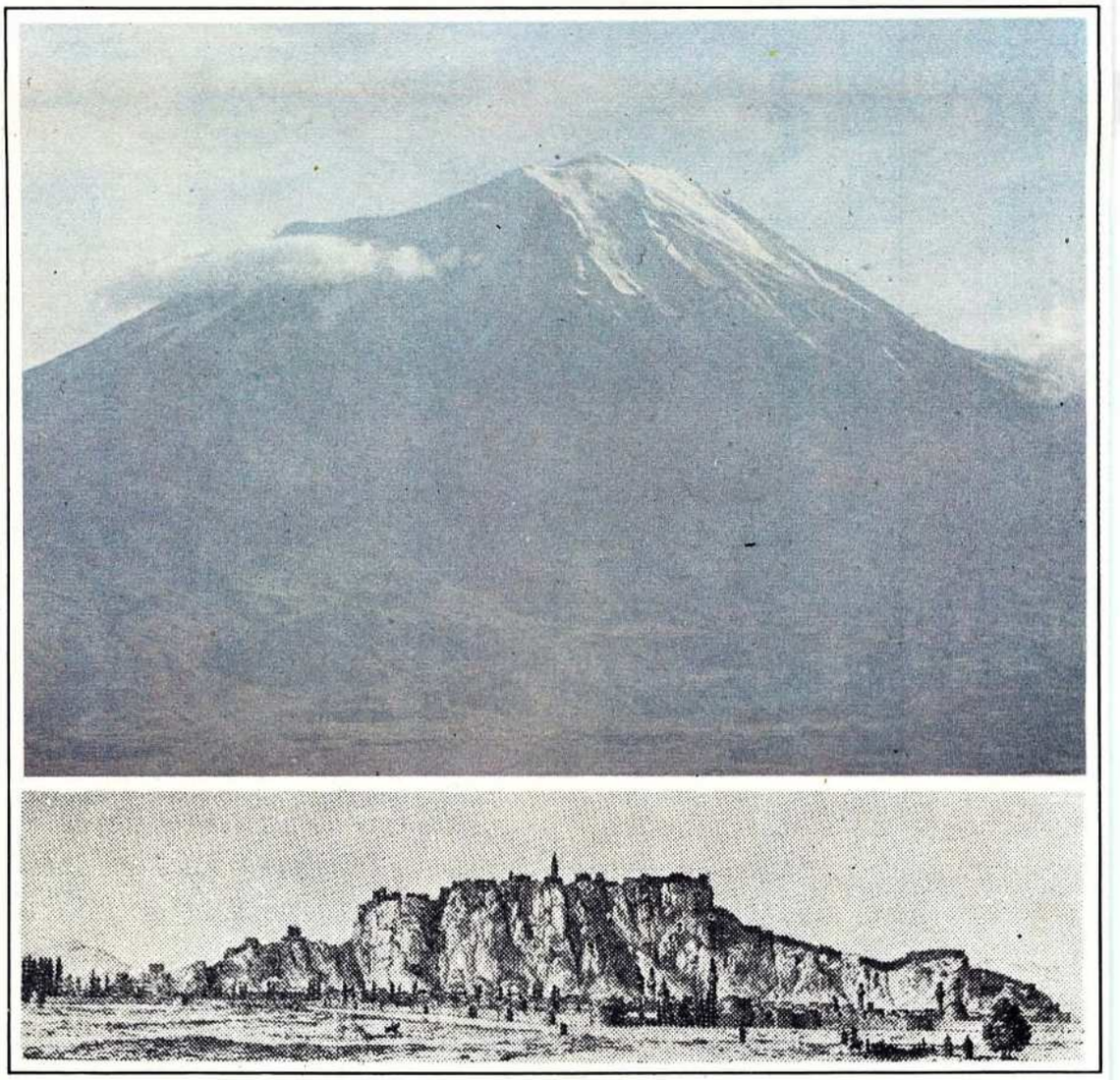

Van bölgesinde herhangi bir arkeolojik araştırma yapılmasına fırsat bulunmamıştır. Özellikle 1840 yıllarında Orta Asur ülkesinde Khorsabad'daki Sargon sarayının ve Nimrud'daki Asurbanipal'ın sarayının arkeologlar tarafından ortaya çıkarılması, tüm dikkatleri Mezopotamya'ya çekmiştir. Bundan sonra Asur çiviyazısının çözümlenmesi başarıyla sonuçlandırılmış, ancak bundan sonra da Van yazıtlarının çözümlenmesi ele alınmıştır. Bu ilk araştırmalardan sonra ilk araştırıcıların Van ve dolaylarında bulmuş oldukları tarihi eserlerin bir takım yollarla müzelere ve özel koleksiyonlara gelmiş olduğunu görmekteyiz. Örneğin, İstanbul Arkeoloji Müzeleri kanatlı kadın figürleri biçiminde 2 adet tunçtan kazan kulpunu satın almıştır. Müze kataloğunda bu tarihi eserlerin buluntu yeri olarak Van adı geçmektedir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin bu buluntuları satın almasından önce, yani 1859 yılında ise Rusya'da St. Petersburg Eremitage'ı da İstanbul'dakilerin hemen aynısı tunçtan bir kazan kulpunu satın almıştı. Bu buluntular İran-Rus sınırı yakınında, kayalara oyulmuş bir mezar içinde halk tarafından bulunmuştur. İlk kez Fransız bilim adamı Prevost de Longperier, Van'da bulunup İstanbul'a getirilmiş olan kazan kulplarının benzerlerinin Babil sanatında bulunduğunu söylemiş ve bu buluntuların büyük bir olasılıkla Asur yazıtlarından varlığından sık sık söz edilen Urartular'a ait olduğunu ileri sürmüştür. Bilindiği üzere, Yunan yazarı Herodotos, Xerxes'in ordularında **Alorodaeliler** adı altında bir grup askerden söz etmektedir, ki bunların Urartular olması gerekmektedir. Böylece 1871 yılından itibaren Urartu sanat eserlerinin Urartu Krallığı'na ve kültürüne bağlanmasına başlanmıştır. Ancak buna karşın, daha uzun yıllar Urartu sanat eserlerini Asur eseri olarak kabul edilmiş ve müzelerde Asur sanat eserleri ile birlikte sergilenmiştir.

2. MERKEZİ URARTU BÖLGESİ'NDE İLK ARAŞTIRMALARIN BAŞLAMASI

19. yüzyılın sonlarına doğru dünya eski eser piyasasında Van ve dolaylarından gelen Urartu eserlerinin sayısında büyük bir artış görülmüştür. Urartular'ın Van Ovası'ndaki ikinci başkenti Toprakkale, kaçak kazı yapanların sürekli başvurmuş oldukları bir kaynak haline gelmiştir. 1877 ve 1885 yıllarında ise Londra'daki British Museum, Paris'te Louvre ve Berlin Müzesi ve ayrıca birçok özel koleksiyon sahibi ellerine sayısız Urartu eserleri geçirmişlerdir.

Kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkan görkemli eserler, Van bölgesinde ilk sistematik arkeolojik araştırmalara bir başlangıç oluşturmuştur. 1877 yılında, İstanbul'da ilk Urartu eserlerinin piyasada görülmesinden sonra, arkeolog Henry Layard, asistanı Hormuzd Rassam'ı Van'a yollamıştır. Rassam, Layard ile birlikte çalışmış ve Asur saraylarının gün ışığına çıkarılıp bilim dünyasına tanıtılmasında büyük bir rol oynamıştı. 1879-1880 yıllarında ise Londra'daki British Museum'dan Van'a gönderilen bir bilim heyeti Van'daki İngiliz konsulü Captain Clayton başkanlığında ilk arkeolojik araştırmalara girişmiştir. Bu kazılara ressam ile birlikte Dr. Reynolds adında bir Amerikalı misyoner de katılmıştır. Ne yazıktır ki bilim heyeti, Toprakkale'deki kazıları sırasında umduklarını bulamamışlardır. Her ne kadar arkeologlar açık renkli kireçtaşı ve koyu renkli bazalt kesme taşlardan oldukça düzgün bir biçimde inşa edilmiş olan Haldi tapınağının temellerini gün ışığına çıkartmışlarsa da, durumdan hiç de hoşnut kalmamışlardır. Toprakkale'de Asur sarayları gibi anıtsal Urartu eserleri ile karşılaşacaklarını sanan arkeologlar, bu buluntuların azlığı karşısında düş kırıklığına uğramışlardır. Onlara göre Toprakkale, Asur kültür çevresi içinde yer alan önemsiz bir kazı yerinden

scanfan

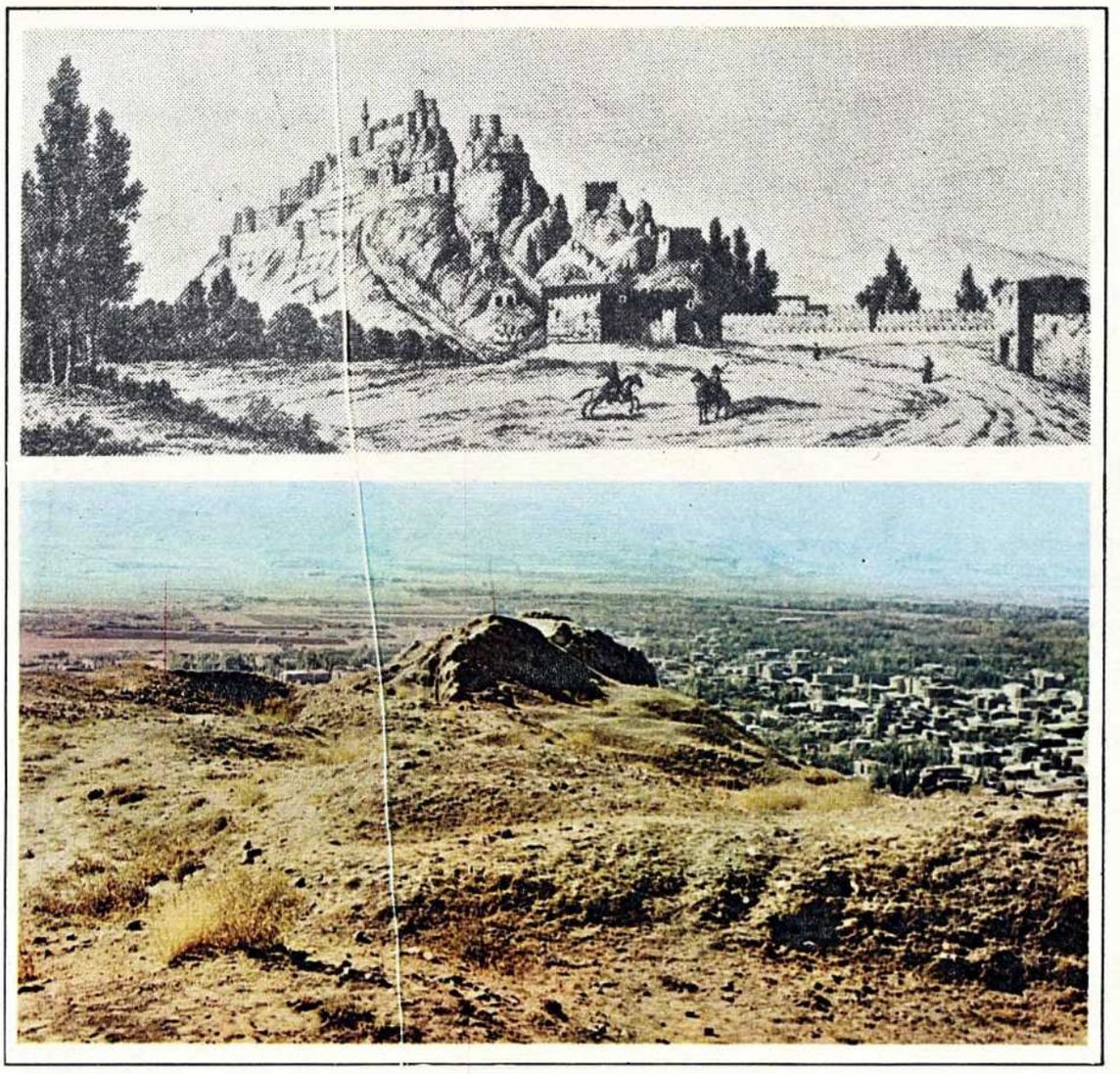

Üst: Ch. Texier'in 19. yüzyılın ortalarında yaptığı Van Kalesi ile ilgili gravür. Alt: Urartu Krallığı'nın Van ovasındaki ikinci başkenti Toprakkale'den (eski Rusahinili) bir görünüm.

başka bir şey değildi. Bu kazılar sonucunda ele geçirilmiş olan buluntuların bir bölümü British Museum'da Asur eserleri ile birlikte sergilenmiş, büyük bir bölümü ise sepetler içinde depoya kaldırılmıştır. Ancak 80 yıl sonra R.D. Barnett, bütün bu buluntuları dikkatli bir biçimde incelemiş ve yayınlamıştır. Bundan sonra 1898 yılında bilim adamlarından C.F. Lehmann-Haupt ve W.Belck başkanlığında bir Alman Arkeoloji heyeti Toprakkale'de yeniden kazılara başlamıştır. Burada yapılan ilk kazı ile Lehmann-Haupt'un kazısı arasında geçen uzun süre içinde Toprakkale yeniden hazine arayıcılarının dikkatsiz kürek ve kazma darbeleri altında delik deşik olmuştur. İngiliz kazı heyeti tarafından gün ışığına çıkartılmış olan Haldi tapınağına ait büyük kesme taşlar da halk tarafından götürülmüştür. C.F. Lehmann-Haupt, tapınağın temellerini ortaya çıkartıp, çevresinde bir sürü sondaj çukuru açmıştı. Bu arada sayısız küçük buluntu (gündelik eşyalar, demir ve tunçtan yapılmış silahlar, aletler, çok sayıda çanak çömlek, süs eşyaları vb.) ele geçirilmiş, oda ve depo yapıları ortaya çıkarılmıştır. Fakat Lehmann-Haupt ça görkemli Urartu sanatını yansıtan eserler bulamamıştır. Buluntular arasında sanat yönünden en ilginci, üzerinde motifler bulunan tunçtan yapılmış bir şamdan ile taht üzerinde oturan tanrıça ile onun önünde ayakta duran bir kadın figürünün yer aldığı ince bir altın madalyondu. Kazılar sonunda ortaya çıkarılmış olan buluntular da Berlin Müzesi'ne getirilmiş ve orada uzun yıllar bir köşeye atılmış olarak kalmıştır. Ancak yarım yüzyıl sonra G. R. Meyer, H. Hoffmann- J. Friedrich bu malzemeleri inceleme olanağını bulmuştur. Bu buluntulardan özellikle bir şamdanın sap bölümünde restorasyon çalışmaları sırasında Urartu kralı Rusa'nın adını taşıyan çiviyazısı bulunmuştur. C. F. Lehmann-Haupt'un Toprakkale kazısından çok Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki gezileri daha önemlidir. Bu araştırmaları sırasında karşılaştığı anıtsal Urartu kalelerinin, çiviyazılı Urartu yazıtlarının, baraj ve sulama kanallarının fotoğraflarını çekmiş, Van kalesinde kayalar içine oyulmuş kral mezar odalarının planlarını çıkartmıştır. Urartu krallarının askeri seferlerde kullandıkları Kelişin Geçidi'ne değin uzanan **Ordu Yolunu** gezen Lehmann-Haupt ve arkadaşı W. Belck, Asur-Urartu sınırında önemli bir stel bulmuşlardır. Urartu kralı 1.Rusa tarafından diktirilen bu stel, Asurca ve Urartuca yazılmış olup, Topzava steli adını taşımaktadır. Lehmann-Haupt ve W. Belck'in araştırmalarını içeren bilgiler, makale ve kitap halinde yayımlanmıştır. Bu bilgiler daha sonra Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesinde araştırmalarda bulunan arkeologların en çok yararlandıkları eserler olmuştur.

Toprakkale kazasından birkaç yıl sonra, Van ve çevresi arkelologların ilgisinden yoksun kalmıştır. Ancak 1911-1912 yılında I. A. Orbeli yönetimindeki bir kazı heyeti Toprakkale'de yine arştırmalara başlamıştır. Bundan sora 1916 yılında Rus Arkeoloji Cemiyeti N. J. Marr yönetimindeki bir kazı heyetini Van'a gönermiştir. N. J. Marr, özellikle Toprakkale'de araştırmalarını sürdürmüş, buna karşılık Orbeli yönetimindeki kazı heyetinin sistematik çalışmaları sonucunda ilk Urartu başkenti, Van kalesinin kuzeydoğu tarafında, bugün **Analı Kız** olarak adlandırılan iki kaya nişi içinde üzerine yazıtlı bir taş stel ele geçirilmiştir. Bu taş stel üzerindeki çiviyazısında Urartu kralı 2.Sarduri zamanındaki olaylardan söz edilmekteydi. Rus heyetinin ardından 22 yıl sonra (1938 yılı yazında) K. Lake başkanlığında bir Amerikalı bilim heyeti- daha önceki araştırmalar sırasında gün ışığına çıkartılmış olan buluntuların tarihlenmelirini kontrol etmek amacıyla- Van kalesi ve Toprakkale'de çalışmalara başlamış-

scanfan

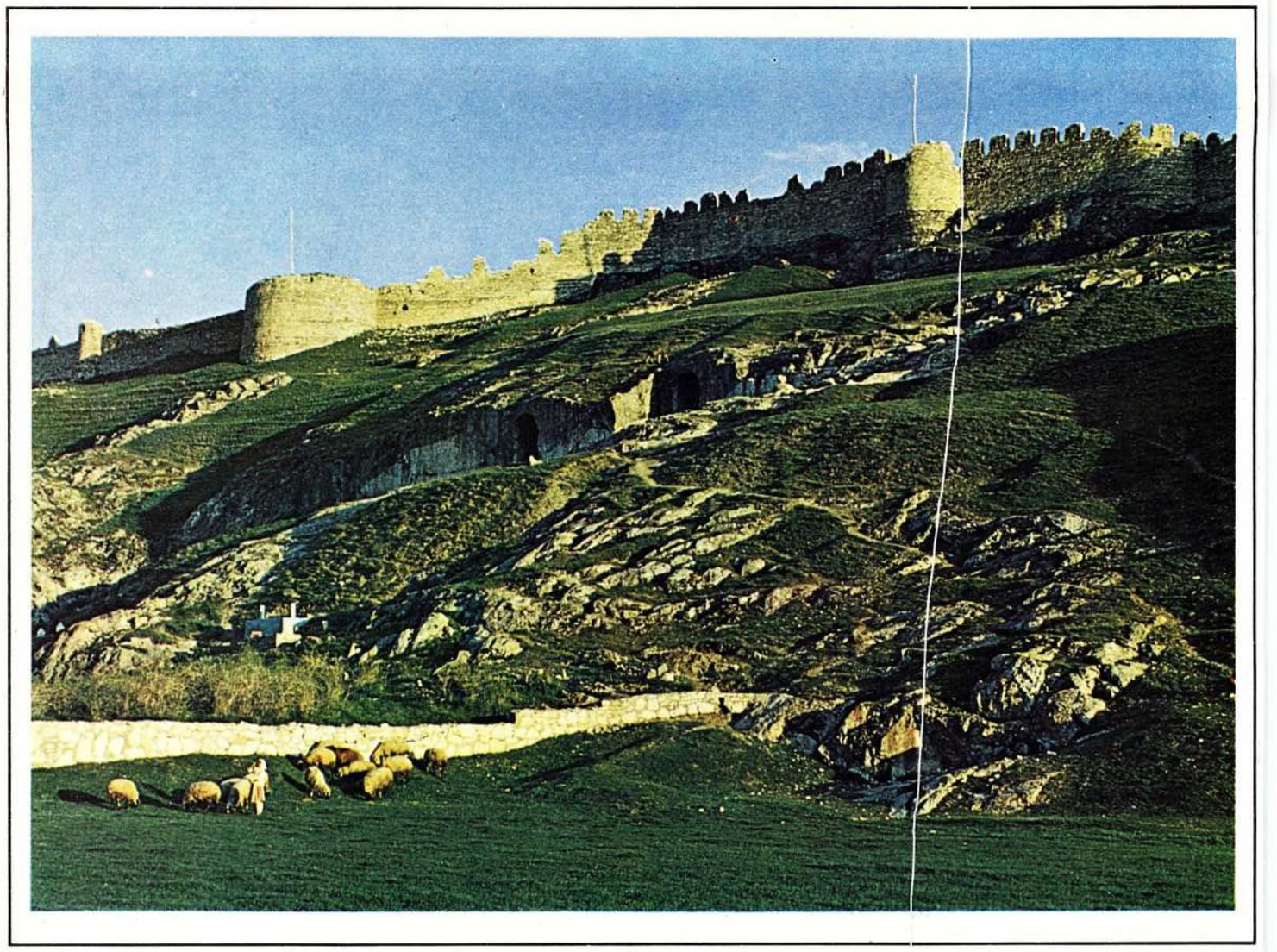

tır. Fakat yine de Amerikalılar'ın çalışmaları önemli bir sonuç getirmemiş, bu nedenle merkezi Urartu arkeolojisi ile ilgili çalışmalar o zamanki arkeologların dikkatlerinin Güney Mezopotamya'ya kayması üzerine kısmen durmuştur.

3. KAFKASÖTESİ'NDE URARTU KAZILARI

Merkezi Urartu bölgesindeki çalışmalar durunca, arkeologlar bu sefer Urartu Krallığı'nın kuzey sınırında yer alan Kafkasötesi Bölgesi'nde kazılara başlamışlardır. Uzun yıllar boyunca Ağrı Vadisi'nde ve Sevan Gölü çevresinde Urartular'ın yaşamış olduklarına dair buluntular gün ışığına çıkartılmış bulunmakaydı. Özellikle Armavir çevresinde çok sayıda üzerleri çiviyazılı taş parçası ele geçirilmiştir. Burada 1880 yılında küçük bir kazı yapılmışsa da, önemsiz bazı buluntular ele geçirilmiş, kazıyı yapan arkeologlar da çiviyazılı yazıtlarına ait oldukları tabakaları saptayamamışlardı. Arkeolojik kazıları ancak **Taşburun** adındaki bir köyün yakınında başlanmıştır. Yazıtlardan edinilen bilgilere göre burada **Menuahinili** (Menua'nın kurduğu kent) adında bir Urartu yerleşme merkezi kurulmuş bulunmaktaydı. Çiviyazılı yazıtların bulunmuş olduğu buluntu yerlerinde yer alan eski kaleler 1930 yılında yeniden bilim dünyasının ilgisini çekmiş, 1939 yılında Erivan yakınında yer alan Karmir-Blur adındaki tepede ilk sistematik kazılara başlanmıştır. Adı geçen tepede 1936 yılında tesadüfen bir çiviyazılı yazıt kalıntısı ele geçirilmişti. Bu yazıt parçasında İÖ 7.yüzyılda hüküm sürmüş olan ve Argişti'nin oğlu olan kral 2.Rusa'nın adı geçmekteydi. Karmir-Blur'da yapılan kazılar sonucunda burasının büyük Urartu yerleşme merkezi **Teişebaini** olduğu ortaya çıkarılmıştır. Çok iyi kazılmış olan tepenin sitadel kesimi (akropolü) Urartular'ın kültürü, el sanatları ve mimarlığı ile ilgili bize oldukça aydınlatıcı bilgiler vermiştir. Kazılar sonucunda Teişebaini'nin Kafkasötesi Bölgesi'nde yer alan diğer eski Urartu merkezlerinden çok daha büyük bir önem kazanmış olduğu ve eski Urartu yerleşme merkezlerindeki yiyecek depolarının malzemesinin Teişebaini'ye taşınmış olduğu ortaya çıkartılmıştır. Bu durumu yalnızca İÖ 8.yüzyıla ait kral adları değil, aynı zamanda tunçtan yapılmış kalkan gibi birçok buluntunun yapım yeri de doğrulamaktadır. Eski Urartu merkezlerinden biri de, bugünkü Erivan'ın hemen yakınında yer alan **İrpuni** (Erebuni) kentiydi. Bu antik yerleşme merkezine ait kalıntılar, Arin-Berd adını taşıyan tepede ortaya çıkarılmıştır. Buradaki kazılara 1950 yılında başlanmış ve daha sonra K. Ogenesjan başkanlığında bir ekip tarafından sürdürülmüştür. Bu kazılar sonucunda bir saray, iki tapınak ve çeşitli depo yapıları ortaya çıkartılmıştır. Bu yapılardan bazıları zengin duvar resimleri ile süslenmişlerdi. Kalenin duvarlarına ise İÖ 8.yüzyılda yaşamış iki Urartu kralına, Menua'nın oğlu 1. Argişti ve Argişti'nin oğlu 2.Sarduri'ye ait 12 adet inşa yazıtı yerleştirilmişti. Bu yazıtlarda kalenin, sarayın ve bir tapınağın inşasından söz edilmekteydi. Kazılar sırasında ayrıca şarap depoları ve 4 sütunlu bir galeri ortaya çıkartılmıştır. Bu sütunlu galerinin Urartu döneminde ya da daha geç bir dönemde onarılmış olduğu sanılmaktadır. İrpuni İÖ 7. yüzyılda terk edilmiş ve burada bulunan her türlü taşınabilir malzeme Teişebaini'ye götürülmüştü. Teişebaini kenti ise, İÖ 6. yüzyılın başlarında yıkıma uğramıştır. İrpuni, Urartu Krallığı'nın Kafkasötesi'nde önemli bir askeri yönetim merkeziydi. Yine o dönemlerde (İÖ 8.yüzyılda) bu bölgenin ticaret yaşamının merkezi ise Ağrı Vadisi'ndeki Armavir yakınında yer almaktaydı. Burada yapılan kazılar sırasında çok az sayıda buluntular gün ışığına çıkartılmıştır. 1964 yılında B. Arakeljan ve A. A. Martirosjan tarafından Armavir yakınında yer alan Armavir-Blur ve

scanfan

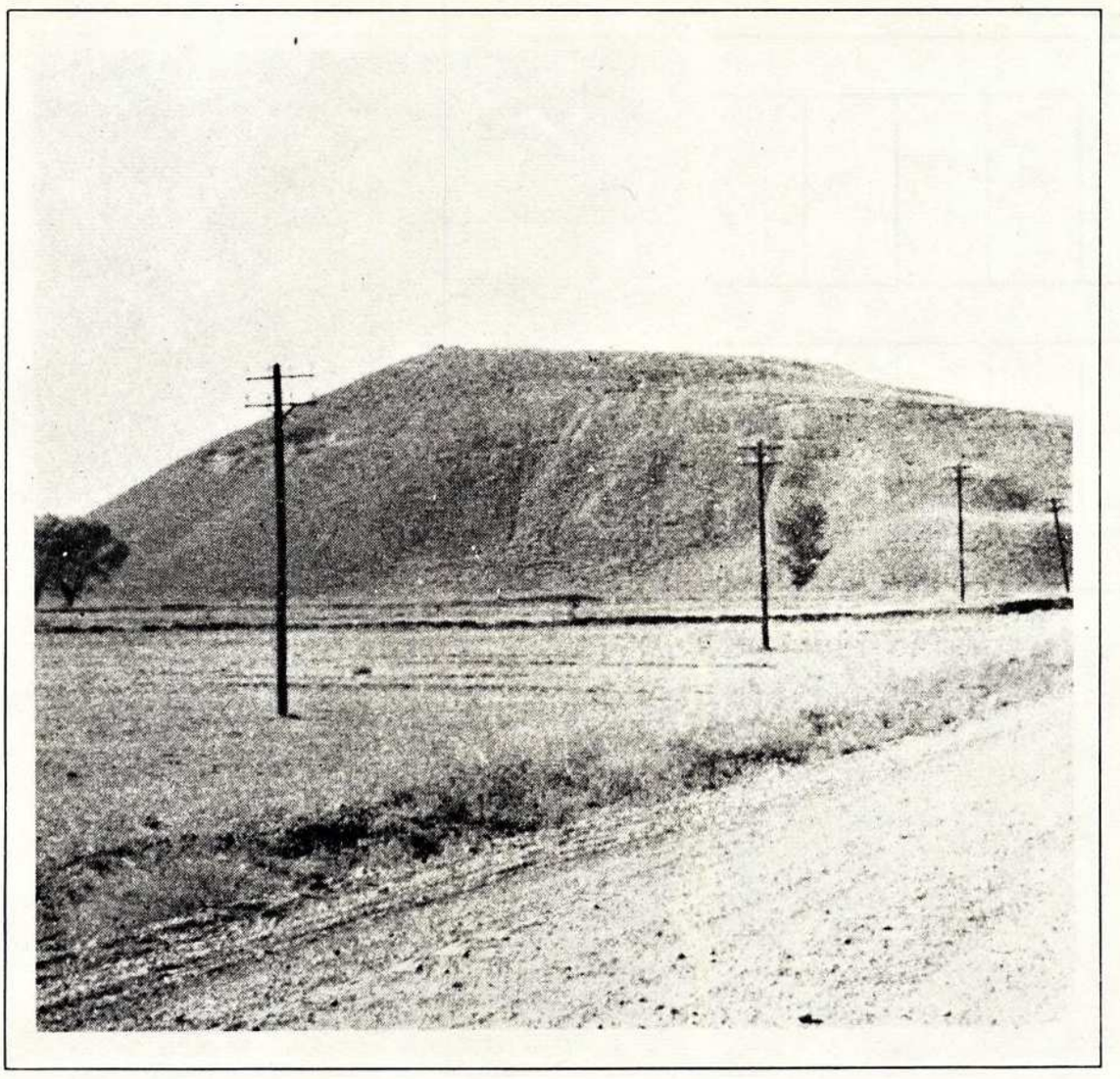

Altıntepe'nin genel görünümü (T. Özgüç, Altıntepe II'den). Yan sayfa: Van kalesinin kuzeydoğu eteğinde bugün Analı Kız olarak adlandırılan anıtsal Urartu kaya nişi.

Davida adını taşıyan tepelerde yeniden arkeolojik kazılara başlanmıştır. Bu kazılar şimdiye değin savunma duvarları, Davida tepesinde ise büyük bir yerleşme yerine ait ev kalıntıları ele geçirilmiştir. Davida tepesi üzerinde bulunan yerleşme yerinin Urartu kenti **Argiştihinili** (Argişti'nin kurduğu kent) olduğu saptanmıştır. Urartu yerleşmesinin yıkılışından sonra üzerine Ortaçağ yerleşmesinin inşa edilmiş olması, Urartu kalıntılarını o denli yıkıma uğratmıştır ki, Argiştihinili kentinin de İrpuni gibi İÖ 7.yüzyılda yakılıp yıkılmadığı henüz anlaşılamamıştır. Argiştihinili'den de Teişebaini'ye taşınabilir eşyaların getirilmiş olduğu, Teişebaini'de yapılan kazılar sırasında gün ışığına çıkartılmış olan buluntulardan anlaşılmaktadır. Ancak sürdürülmekte olan kazılar, aydınlık olmayan bazı sorunların çözümlenmesine yardımcı olacaktır.

4. İRAN'DA YAPILAN YENİ KAZI VE ARAŞTIRMALAR

1968 yılından beri Tahran'da Alman Arkeoloji Enstitüsü başkanı Dr. W. Kleiss başkanlığındaki araştırma heyeti, Kuzeybatı İran Bölgesi'nde her yıl düzenli araştırmalara başlamıştır. Bu değerli araştırmalar sonunda, çok sayıda Urartu kalesi, kaya mezarı ve yerleşme merkezinin planları W. Kleiss tarafından yayımlanmıştır. Böylece Kuzeybatı İran Bölgesi'ndeki Urartu Devleti'nin doğu sınırı sorunu büyük ölçüde çözümlenmiştir. Yapılan araştırmalarla birlikte W. Kleiss başkanlığındaki heyet, Kuzeybatı İran'da önemli bir Urartu yerleşme merkezi olan **Bastam**'da kazılara başlamıştır. Her yıl sistemli olarak sürdürülen kazılarda ele geçirilen küçük sanat eşyalarının yanı sıra tapınak, kale, sur duvarları ve çok sayıda yapının kalıntıları gün ışığına çıkartılmıştır. Ayrıca kalenin eteklerinde uzanan arazide kentin ev planlarından oluşan dokusu ortaya çıkarılmıştır. Bastam'da ele geçirilen çiviyazılı belgeler, kalenin Urartu kralı 2.Rusa tarafından kurulduğunu kanıtlamaktadır. Bölgede Urartu merkezlerindeki araştırmaları ile Bastam kazısının çalışmaları hala sürdürülmektedir. Kazı ve araştırmalarda birçok sorunun aydınlığa kavuşacağı sanılmaktadır.

Bağdat'ta bulunan Alman Arkeoloji Enstitüsü Başkanı R. M. Boehmer tarafından yürütülen çalışmalarda ise, Irak'ın kuzeydoğusunda yer aldığı sanılan Urartular'ın kutsal Ardini (Asurca Muşaşir) tapınağı ve kentinin yeri araştırılmaktadır.

5. TÜRKİYE'DE YAPILAN YENİ ARAŞTIRMA VE KAZILAR

Son 20 yıldan beri Türkiye'de Urartu uygarlığına karşı büyük bir ilgi görülmektedir. 1938 yılında Ankara Arkeoloji Müzesi, Erzincan yakınlarında Altıntepe adını taşıyan mevkide demiryolu inşası sırasında gün ışığına çıkarılmış bir eser topluluğunu satın almıştır. Bu eserler içinde en ilginci, tunçtan yapılmış 3 ayaklı bir kazan, 1 tunç kalkan ve mobilya aksamıydı. Ne var ki, 21 yıl daha burada kazılar yapılmamış, Urartu kültürüne karşı gösterilen ilgi yavaş yavaş sönmeye yüz tutmuştu. 1956-1957 yıllarında C. A. Burney, Van bölgesinde yer alan eski kaleleri yeniden gözden geçirerek, daha iyi ve ayrıntılı bir biçimde inceleyebilmek için Türkiye'ye gelmiştir. Bu gezileri boyunca C. A. Burney birçok Urartu kalesinin planını ayrıntılı bir biçimde çizmiştir. Burney'den sonra P. Hulin, ve M. Salvini bu bölgede saptamış olduğu diğer yazıtları yayımlamıştır. Bu gibi çalışmalar kısa bir zaman sonra merkezi Urartu bölgesindeki arkeolojik faaliyetlerin artmasına önayak olmuştur. Türkiye'deki ilk Urartu kazısını Erzincan Altıntepe'de Prof. Dr. Tahsin Özgüç yürütmüştür. T. Özgüç, bu kazıları sırasında, Van kalesindeki kral kaya mezarlarını andıran ve zengin bir kültüre sahip oldukları anlaşılan insanlara ait taştan

scanfan

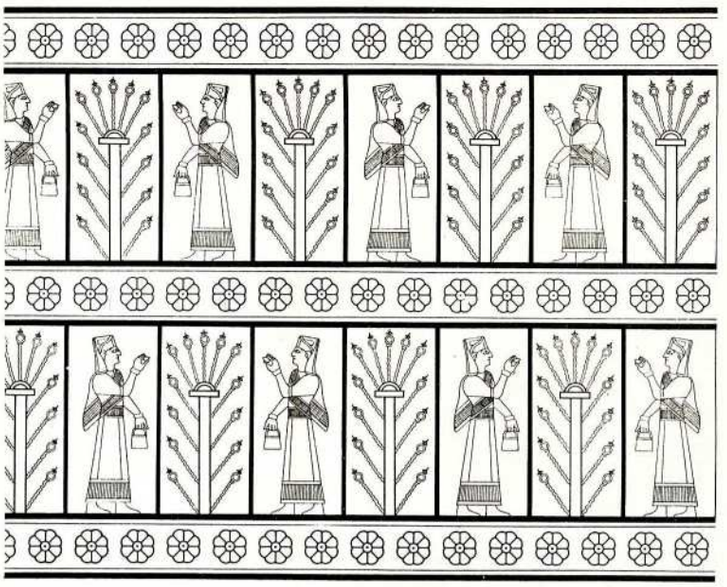

mezarları gün ışığına çıkartmıştır. Bu mezarlarda tunçtan yapılmış eşyalar -tunç 1 kazan, mobilya aksamı, at koşum takımları, kemerler ve süs eşyaları- bulunmuştur. En fazla ilgiyi ise Erebuni'dekinin hemen hemen aynısı olan ve 18 sütunlu bir galeriye sahip olan tapınak çekmiştir. Bu sütunlu galeride ise geometrik motifler, hayat ağacına kült yapan tanrılar ile av sahnelerini yansıtan renkli duvar resimleri yer almaktaydı. Altıntepe kazıları sırasında, tıpkı Toprakkale'de gün ışığına çıkartılmış olanlara benziyen eşsiz bir işçiliğe sahip kemik ve fildişi eserler de bulunmuştur. Bu fildişi eserlerin üzerinde kanatlı cinler, palmetler ve bazı mimarlık resimleri yer almaktaydı. Bütün bu buluntular, İÖ 7. yüzyıl Urartu mimarlığı ile ilgili bize değerli bilgiler veren önemli belgelerdir. Altıntepe'de gün ışığına çıkartılmış olan mezarlar ise, yazıtları yardımıyla Urartu krallarından 1.Rusa ve oğlu 2.Argişti dönemlerine tarihlenmektedir. 1959 ve 1963 yılları arasında Türk arkeologları birçok Urartu yerleşmesinde kazıları sürdürmüşlerdir. Van kalesi ve Toprakkale kazıları, Prof. Dr. Afif Erzen tarafından sonuçlandırılmıştır. Toprakkale'de daha önce British Museum kazıları sırasında gün ışığına çıkartılmış olan tapınakta daha ayrıntılı incelemelere başlanmıştır. Bu arada tunçtan yapılmış bir başka kalkan daha ele geçirilmiştir. Bu tunç kalkan aslan ve boğa figürleri ile süslü olup, üzerinde Urartu Kralı Rusa'nın adının geçtiği bir yazıt yer almaktadır. Urartu kralı 3.Rusa, Erimena'nın oğluydu. Doğa ve insan eliyle büyük bir tahrip görmüş olan kazı alanında arkeologlar, ayrıca birçok yapı kalıntısını da ortaya çıkarmayı başarmışlardır. Bu mimarlık buluntuları içinde kuşkusuz ki en ilginci, içinde sayısız erzak küpünün gün ışığına çıkartıldığı bir şarap deposuydu. Diğer yandan Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısında Adilcevaz ve çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalarda da çok ilginç sonuçlar elde edilmiştir. Adilcevaz araştırmalarında ele geçirilmiş buluntular içinde en önemlisi tanrı Teişeba'nın bir boğa üzerinde ayakta durur biçimde betimlenen büyük bir kabartmadır. Yine Adilcevaz yakınlarında Kef Kalesi adını taşıyan tepede, Prof. Dr. Emin Bilgiç ve Prof. Dr. Baki Öğün başkanlığında 1964 yılında yapılan kazılarda Urartu kalelerine özgü türde bir diğer şarap mahzeni daha ortaya çıkartılmıştır. Bu mahzende de ölçükleri üzerlerine çiviyazısı ile yazılmış büyük erzak kapları (küpleri) ele geçirilmiştir. Yine aynı kazı alanında çok sayıda dörtgen kesitli sütun parçalarına rastlanmıştır. Bu sütunlar çok iyi bir işçiliğe sahip kabartmalarla süslenmişti. Bu kabartmalarda ön planda aslanlar üzerinde kanatlı tanrılar, arka planda ise yüksek duvarlar ve kuleler, bunların önünde ise kutsal ağaç sahneleri yer almaktadır. Burada bulunmuş olan oldukça zedelenmiş bir yazıta dayanarak arkeologlar, Argişti'nin oğlu 2. Rusa'nın sarayı içinde bir kült yerini ortaya çıkartmış olduklarını kabul etmektedirler. Yine Adilcevaz'da ayrıca Urartu dönemine ait bir mezarlık da kazılmıştır. Prof. Dr. Baki Öğün, son yıllarda Patnos bölgesinde yer alan çok sayıdaki Urartu mezarlığı üzerinde çalışmalarını sürdürmektedir. Urartu Krallığı'nın en parlak dönemine (2. Sarduri dönemine) tarihlenen bir diğer Urartu kalesi de, Prof. Dr. Afif Erzen tarafından 1961 yılından beri sürdürülen Van -Çavuştepe kazısıdır. Van ilinin 24 km. güneydoğusunda, Gürpınar Ovası'nın içinde yükselen Bol Dağları'nın batı uzantısı üzerinde yer alan Çavuştepe kalesinde 20 yıldan beri aralıksız çalışılmaktadır. Aşağı ve Yukarı Kale diye ikiye ayrılan Çavuştepe'deki tüm mimarlık kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Çavuştepe kalesi, Urartu mimarlığının seçkin örneğini yansıtmaktadır. Yapılan kazılar sırasında anıtsal sur duvarları, kuleler, Urartu mimarlığında eşine az

scanfan

Tunç aslan heykelciği. Aznavurtepe'den. Van Müzesi. Yan sayfa sol üst: Hayat ağacına kült yapan tanrılar. Altıntepe duvar resimlerinden (T. Özgüç, Altıntepe I'den). Alt: Aznavurtepe. Sağ: Tanrı Teişeba kabartması. Adilcevaz'dan Van Müzesi.

rastlanılan bazalttan yapılmış kör pencereler, anakayaya oyulmuş su sarnıçları, çiviyazılı kil tabletler, taş yazıtlar ve içlerinde yiyecek-içeceklerin saklandığı büyük küplerden oluşan mahzen bulunmuştur. Ele geçirilen çiviyazılı belgelere göre, Çavuştepe'nin eski adının **Sardurihinili** (Sarduri'nin kurduğu kent) olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Çavuştepe'de Yukarı Kale'de tanrı Haldi'ye, Aşağı Kalede ise tanrı İrmuşini'ye yaptırılmış birer adet tapınak ortaya çıkarılmıştır. Yukarı Kale'de tanrı Haldi'nin tapınağının çevresinde sütunlu galerilerin olduğunu, in-situ olarak ele geçirilen çok sayıdaki sütun kaideleri doğrulamaktadır. Yukarı Kale'nin tamamen tapınak ve kompleksinden oluştuğu ve yalnızca dinsel amaçlarla kullanıldığı sanılmaktadır. Aşağı Kale'de ise gerek Uçkale'nin önünde gerekse İrmuşini tapınağının çevresinde atölyelerin bulunduğu çok sayıda mekan gün ışığına çıkarılmıştır. Tapınak çevresindeki yapılar duvar resimleriyle süslüydü. Bu arada çok sayıda miğfer, kemer, mühür, üzerinde aslan ve boğa resimlerinin yer aldığı kalkan parçası, keramikler ve üzerinde süvari ve savaş arabalarının betimlendiği sadak parçası ele geçirilmiştir. Urartu kralı 2. Sarduri (İÖ 764-735) tarafından inşa ettirilen Çavuştepe kalesinin İÖ 7.yüzyılın sonlarına değin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Prof. Dr. Afif Erzen'in İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olarak 1967 yılında Van ilinde kurduğu **Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi**, Urartu'nun merkezi bölgesinde yapılan çalışmaları hızlandırmıştır. Enstitünün İstanbul Üniversitesi'nden oluşan üyeleri, Urartu öncesi ve Urartu döneminin kültürel ve siyasal tarihine büyük katkıları olan bir dizi çalışma yapmışlardır. Sistemli olarak yürütülen bu çalışmalar, son yıllarda gittikçe artmıştır.

Van ilinin 70 km. güneydoğusunda yer alan Giyimli (Hırkanis) köyünde kaçak kazılar sonucunda bugüne değin eşine çok az rastlanan büyük bir Urartu definesi ele geçirilmiştir. Binlerce tunç levha parçasından oluşan define, Anadolu ve özellikle Avrupa ve Amerika müzeleri tarafından satın alınmıştır. 1974 yılında A. Erzen ve ekibi, burada bir dönemlik kazı yaparak kalenin ve definenin bulunduğu yapıların planlarını ortaya çıkartmıştır. Tunç levha parçaları üzerindeki resimler, Urartu Krallığı'nın geç dönem sanatını oldukça zenginleştirmiştir.

Prof. Dr. Kemal Balkan ise Patnos yöresinde Urartu sarayı Giriktepe ile Aznavurtepe'de kazılar yapmıştır. K. Balkan, Aznavurtepe'de Urartu krallarından Menua ile oğlu 1. Argişti'ye ait yazıtlarla bir tapınak ortaya çıkartmıştır. Ayrıca tunçtan dökülerek yapılan aslan figürini, üzerinde küçük sarkaçların yer aldığı altın bir kolye, kolluklar ve mühürler gibi küçük buluntular, Urartu sanatı ile ilgili bilgilerimizi artırmıştır. 1965 yılında ise Muş ili sınırları içinde Kayalıdere mevkiinde Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü tarafından kazılara başlanmıştır. Bu kazı, Seton Lloyd ve C. A. Burney tarafından yönetilmiştir. Birinci kazı döneminde 1 kale, 1 şarap mahzeni, ve 1 tapınak gün ışığına çıkartılmıştır. Burada bulunmuş küçük buluntular arasında tunçtan yapılmış 1 aslan figürini, mobilya aksamı, demir silahlar ve üzerinde araba ile yapılan bir arslan avına ait sahnenin yer aldığı kemer parçası dikkati çekmektedir.

Son olarak Elazığ-Malatya Bölgesi'nde Fırat Irmağı üzerinde yapılmakta olan Karakaya ile Karababa barajlarının suları altında kalan höyüklerde kazılar sürdürülmektedir. Sürdürülmekte olan kazılar, özellikle Urartu Krallığı'nın batı sınırı sorununa yeni çözümler getirecektir.

Yukarıda da görüldüğü gibi, Urartu tarihinin ve kültürünün bilim dünyasına tanıtılmasında, arkeologlar ve bilim

scanfan

Üst: (eski ***Çavuştepe****) Sardurihinili kalesinin kuzeyden görünümü (A. Erzen, Çavuştepe I'den). Alt: Van Gölü bölgesiyle Kuzey Mezopotamya'yı birbirinden ayıran Güneydoğu Toroslar'dan bir görünüm. Yan sayfa: Van kalesinin planı.*

adamları oldukça zor engellerle ve yanlışlıklarla dolu uzun bir yolu aşmaya zorunlu kalmışlardır. 19. yüzyılda Van ve dolaylarında işbaşı yapıp araştırmalara girişmiş olan arkeologlar, daha çok hazine arayıcılarının izlerinden gitmek zorunda kalmışlardır. O dönemlerde Merkezi Urartu bölgesinde yapılmış kazıların içinde en sistematiği Urartular'ın 2. başkenti olan Toprakkale'de yapılmıştır. Fakat yine de Toprakkale kazıları uzun süre aksamıştı. Yaklaşık olarak 35 yıl önce Kafkasötesi Bölgesi'nde Urartu yerleşmelerinde başlatılan kazılar, Urartu uygarlığı ile ilgili bilgilerimizin temelini oluşturmuştur. Bundan sonra ise Erzincan-Altıntepe Varto-Kayalıdere, Patnos-Giriktepe ve Aznavurtepe, Adilcevaz Kef Kalesi, Van Kalesi, Toprakkale, Giyimli ve Çavuştepe kazıları, merkezi Urartu bölgesinde yapılan Urartu araştırmalarını hızlandırmıştır. Bu önemli merkezlerdeki bilimsel çalışmalar sonucunda, Urartu kültürü, anıtsal mimarlığı ve sanatı ile ilgili bilgilerimiz büyük ölçüde zenginleşmiştir.

Son 20 yıl içinde, Urartu uygarlığına karşı duyulan ilgi geniş ölçüde artmıştır. Kafkasötesi'nde, Kuzeybatı İran'da ve özellikle Türkiye'deki arkeolojik araştırmalar, geçmiş yıllardaki başarısızlıkları örtmek amacıyla hızlı bir biçimde ilerlemektedir. Özellikle uluslararası arkeoloji kongrelerinde Urartu uygarlığı, çalışmaların ana noktasını oluşturmaktadır. Bu arada Urartular'ın göçebe toplumlardan İskit ve Kimmerler ile Kafkasötesi, Kuzeybatı İran, Anadolu ve Akdeniz Bölgesi ile olan ilişkileri araştırılmaktadır. Bütün bu araştırma ve çalışmalar göstermiştir ki, Urartu kültürü sanıldığından daha geniş bir alana yayılmış ve komşu kültürleri etkisi altına almıştır.

6. URARTU TARİHİ

Yazılı kaynakların vermiş oldukları bilgiler ve gün ışığına çıkartılmış olan arkeolojik bulgular, Urartu Krallığı'nın ilk kuruluş tarihi ile ilgili tam ve ayrıntılı bilgi vermemektedir. Ancak buna karşın biz bu krallığın, Doğu Anadolu yüksek yaylasında, özellikle hayvan yetiştirilmesine ve tarıma elverişli olan Van Gölü dolaylarındaki bölgelerde yaşamakta olan birbirlerine komşu ve akraba çeşitli **Huri** boylarının birleşmeleri sonucu oluşmuş olduğunu bilmekteyiz. Doğu Anadolu yüksek yaylasının güneyinde yer alan Güneydoğu Torosları, Anadolu'nun batısında bulunan en geniş dağları oluşturmaktadır. Bu dağlar tırmanılması olanaksız dorukları ve sık çalılıklarla örtülü dik yamaçları ile insanların hareket yeteneklerini tümüyle ortadan kaldıran aşılmaz birer engeldir. İÖ 3. ve 2. binlerde bu dağlar birbirlerinden tamamiyle farklı iki kültür bölgesini ayırmaktaydı: Dağlık bölge ve düzlük alanlar. Dağların güneyinde, şimdiye değin birçok kazı yerinde ele geçirilmiş olan buluntuların da doğrulamış oldukları gibi, Mezopotamya'nın ve düz alanların çok ilerlemiş bir tarım kültürü vardı. Adı geçen bölgede ele geçirilmiş olan bir kabın üzerinde, tarımı ve hayvancılığı yansıtan sembollerin bulunması çok ilginçtir. Bu semboller boya ile yapılmıştır. Buna karşılık dağların kuzeyinde boyalı kaplar yoktu. Bu tür boyalı kapların yerini kuzey kesimde üzerleri çizgi bezemeli çok iyi cilalanmış siyah kaplar almaktaydı. Dağlık bölgelerde ve Doğu Anadolu yüksek yaylasında üretici güçlerin gelişmesi, güneye oranla daha yavaş gitmekteydi. İşte bu gerçek, yayla topluluklarının sosyal ve siyasal yönden daha yavaş ilerlemesinin başlıca nedenini oluşturmuştur. En son yapılan arkeolojik araştırmalar göstermiştir ki, İÖ 3. binde Aras'ın kuzeyinde, Güney Kafkasya Bölgesi'nde, Van Gölü etrafındaki bölgede, Doğu Anadolu'da ve Urmia Gölü dolaylarındaki bölgelerde bir bütün oluşturan yeni bir kültür akımı yayılmıştır. Bu kültürün

scanfan

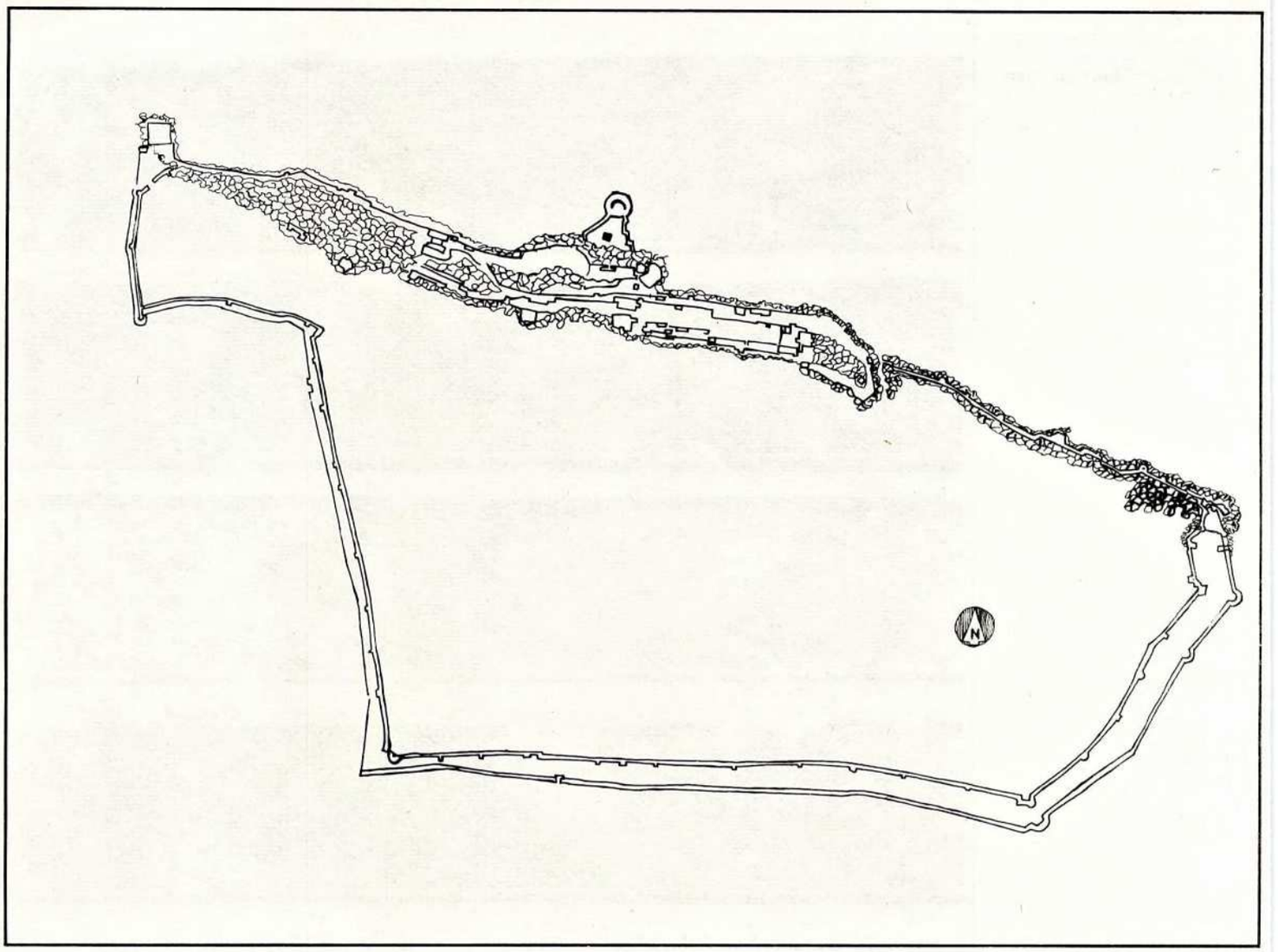

ekonomik yaşamının temelini, ilkel bir biçimde yapılan tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Ekonomilerinde ağırlık noktasını hayvan besiciliğinin olması, ilkel üretici güçlerin gelişmesinde bir üretim fazlasını oluşturmaktaydı. Bunun doğal sonucu olarak, önceleri ırmak yataklarında, vadilerde ve dağlardan gelen ırmakların döküldüğü yerlerde gelişmiş olan bu kültür, İÖ 3. binin ikinci yarısında dağları da aşmaya başlamış ve kültürel bir bütün olarak geniş alanları etkisi altına almış bulunmaktaydı.

Erken **Huri** kültürü olarak bilinen bu kültürün, Doğu Anadolu yüksek yaylasının batı kesimleri, Habur Havzası ve Kuzey Suriye ile olan ilişkilerini sürdürmüş olduğu bilinmektedir. Hatta bu ilişkiler Kuzey Kafkasya'ya değin de izlenebilmektedir. İÖ 17. ve 16. yüzyıllara ait **Trialeti** ve **Kirokovan** "kurgan"larında yapılan arkeolojik kazılarda, çok ince işçilik gösteren altın ve gümüş kaplar ile tunçtan yapılmış silahlar gün ışığına çıkarılmıştır. Böylece bu kültürün Anadolu ve Suriye ile ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bunu izleyen evreye ait kurganlarda, Sevan Gölü'nün batı kıyısında yer alan Lcasen köyünde ve Ağrı Dağı'nın uzantılarından birinin kenarında yer alan Artik köyü mezarlığında, **Mitanni** silindir mühürleri ele geçirilmiştir. Bu silindir mühürler Mitanni Krallığı'nın son evrelerine, yani İÖ 15. yüzyıl sonlarına ya da İÖ 14. yüzyıl başlarına tarihlenebilmektedir. Bu da bize en eski ilişkiler ile ilgili yeterince bilgi vermektedir. İÖ 15. yüzyıl sonları ile 14. yüzyıl başlarında Mitanni Krallığı'nın Hititler tarafından yıkılmasından sonra Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşamakta olan topluluklar, aynı dönemde Kuzey Suriye'ye doğru yayılmaya başlayan Hititler ile ilişkileri sürdürmüşlerdir. Bu ilişkiler yayla bölgesinin kültürel açıdan gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. İÖ 1200 yıllarında Hitit İmparatorluğu yıkılmıştır. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışına rastlayan bu dönemde Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşamakta olan topluluklar oldukça yüksek kültürel ve ekonomik bir düzeye gelmiş bulunmaktaydılar. Bunun sonucunda dağ ve yayla toplulukları kendi aralarında birleşerek kuvvetli birlikler kurmuş ve Mitanni Krallığı'nın yıkılışından sonra siyasal açıdan bir genişleme dönemine girmiş olan Asurlular'ın kuzeye doğru olan saldırılarına karşı koymaya çalışmışlardır.

İÖ 13. yüzyıla ait çiviyazılı Asur belgelerinden Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşamakta olan topluluklar ile ilgili ilk kesin bilgilerimizi elde etmiş bulunuyoruz. İÖ 1272-1243 yılları arasında hüküm sürmüş olduğu bilinin Asur kralı 1. Salmanassar'ın bir yazıtında, krallığının ilk yıllarında Asur kralına karşı harekete geçmiş oldukları belirtilen ülkeler arasında ilk kez **URUATRİ** adı karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı yazıtlardan anlaşıldığına göre, Asur kralı **URUATRİ** adı altında bilinen 8 ülkeyi zaptetmiştir. Bu ülkelerin Van Gölü'nün güneydoğusundaki dağlık bölgede, belki de Büyük Zap suyunun yukarı vadisinde yer almış oldukları sanılmaktadır. Yine bilim adamlarının tahminlerine göre, Asur kralı ile bir Konfederasyon altında birleşen topluluklar arasındaki savaşlar, özellikle sınır boylarında oluşmuş olabilir. Bu savaşla ilgili bilmediğimiz tek nokta, Konfederasyon'u oluşturan boy ve uluslar tarafından ele geçirilmiş olan toprakların yayılış alanıdır. Van Gölü çevresindeki topraklarda yaşamakta olan toplulukların da bu birliğe girmiş oldukları sanılmaktadır. Çünkü Asurca bir sözcük olan **Uruatri** etnik bir sözcük olmayıp, **dağlık bölge** anlamında kullanılmış olan coğrafi bir terimdir. 1. Salmanassar'ın oğlu Asur kralı 1. Tukultininurta'ya (İÖ 1243-1207) ait çiviyazılı metinlerde ise Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki boy ve uluslar birliği için diğer bir kollektif terim kullanılmıştır. Bu

scanfan

Asur ordusunun Urartulu Aramu'nun krali kenti Sugunia ve Arzaşkun'a yaptığı yağma ve yıkım seferini yansıtan sahneler. Balawat kapılarından.

boyların yaşadıkları bölgeye **Nairi Ülkeleri** adı verilmiştir. Bu terim yaklaşık olarak 1 yüzyıl boyunca Uruatri sözcüğünün yerini tutmuştur. Asur'da kral 1. Tukultininurta'nın tapınağı ve sarayında gün ışığına çıkartılmış olan yazıtlarda, Nairi ülkelerinin 43 kralının Asur'a karşı başkaldırmış olduğunu ve bunların yenilerek birbirlerine zincirlerle bağlı olarak Asur'a getirilmiş olduğu yazılıdır. Bunun üzerine Nairi ülkeleri, Asur kralına çok zengin armağanlar sunmuş ve vergi ödemeyi kabul etmişlerdir. Bundan sonra Asur kralına resmi bir ünvan daha verilmiştir: **Tüm Nairi ülkelerinin kralı**. Kuzeyde yer alan Nairi ülkelerine karşı yapılmış bir Asur seferi ile ilgili ayrıntılı bilgileri, İÖ 1116-1090 yılları arasında hüküm sürmüş olan Asur kralı 1.Tiglatpileser'in yıllıklarından öğrenmekteyiz. Yine bu yıllıklardan edinilmiş olan bilgilere göre, Nairi ülkeleri Dicle Irmağı kaynaklarından Çoruh Havzası'na kadar olan alan içinde yer almaktaydılar. Asur kralı 1.Tiglatpileser'in bu seferi, 1. Salmanassar zamanından yapılmış olan sefer gibi Van Gölü'nün güneydoğusunda yer alan topraklara yapılmamış, aksine Doğu Anadolu yüksek yaylasının tüm batı bölgelerine yapılmıştır. Bu sefer sırasında Asur orduları düşman topraklarının yaklaşık olarak 500 km. içlerine kadar girmişlerdir. Gün ışığına çıkarılmış olan Asur yıllıklarından bu önemli seferden şöyle söz edilmektedir:

Tanrım ve efendim olan tanrı Asur beni Yukarı Deniz'in kıyılarında (belki de Karadeniz kıyılarında) oturan ve bir efendiye sahip bulunmayan uzak ülkelere gönderdi. Oralara gittim. Benden önce hiçbir kralın geçemediği dar yollardan ve dik geçitlerden geçerek ordularımı ilerlettim. Yavaş ilerlediğimiz zaman arabama bindim, ilerleyişin zorlaştığı zamanlarda tunçtan baltaların yardımıyla ilerledim (yani yeni bir yol açıldı). Nairi ülkelerinin 23 kralı savaş arabalarını ve savaşçılarını ülkelerinde bir araya toplayarak savaşmak için karşıma çıktılar. Korku ve dehşet uyandıran silahlarımın tüm hiddeti ile onlara saldırdım ve tıpkı Adad'ın çağlayan selleri gibi büyük ordularını yok ettim..... Nairi ülkelerinin 60 kralı ile onlara yardım etmeye gelmiş olanları da mızrağımın gücüyle Yukarı Deniz'e kadar sürdüm. Onların büyük kentlerini aldım, hazinelerini ve diğer ganimetleri taşıyıp evlerini alevlere terk ettim.... Nairi ülkelerinin bütün krallarını canlı olarak ele geçirdim. Fakat bütün bu krallara merhamet gösterdim, tanrım ve efendim olan Şamaş'ın önünde onlara yaşamlarını bağışladım ve onları tutsaklığın bağlarından serbest bıraktım. Sonra onlara büyük tanrıların huzurunda gelecekte bana hizmet edeceklerine ve bana boyun eğeceklerine dair ant içirdim. Onların sülalelerinin varisleri olan oğullarını vermiş oldukları sözü tutmaları için rehin aldım. Sonra onlara 1200 at ve 2000 adet hayvanlık vergi vermelerini istedim ve yeniden ülkelerine geri dönmeleri için izin verdim....

Bu yazıt, İÖ 12. yüzyılın sonlarında Doğu Anadolu yüksek yaylasının batısına yapılmış olan Asur seferi ile ilgili kısa, fakat canlı bir belge oluşturmaktadır. Asur kralının amacı yalnızca zengin ülkeleri ele geçirip yağma etmek değildi. Tutsak almış olduğu krallara da iyi muamele ederek, Nairi ülkelerindeki otoritesini daha kuvvetlendirmek istemiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, bu yazıtlarda Van Gölü etrafında yer alan (Van Gölünün bir diğer adı **Nairi ülkeleri Gölü**'dür) bölgeden söz edilmemiştir. Bilim adamlarının tahminlerine göre, Asurlular istiyerek düşman boylarından kuvvetli bir birliğin yaşamakta olduğu bölgenin merkezine burada kuvvetli bir direnişle karşılaşmış oldukları için dokunmamışlardır. İÖ 11. yüzyıla ait Asur yazıtlarında yeniden Uruatri adıyla karşılaşılmaktadır. İÖ 9. yüzyılın

scanfan

Asur ordusunun Urartulu Aramu'nun krali kenti Sugunia ve Arzaşkun'a yaptığı yağma ve yıkım seferini yansıtan sahneler. Balawat kapılarından.

ikinci çeyreğinden itibaren de, Asur kralı 2. Asurnasirpal'in (İÖ 883-859) hükümdarlığından itibaren genellikle Urartu sözcüğüyle Nairi sözcüğü aynı anlamda kullanılmıştır.

Ön Asya tarihinde İÖ 9. yüzyılın ortaları genellikle Asur seferlerinin sıklaştığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Asurlar'ın eski askeri güçlerini yeniden kazanmış oldukları dikkati çekmektedir. Ele geçirilmiş olan bölgelerde ise Asurlular denetimi ateş ve kılıç kuvveti ile ayakta tutmuş ve Asur egemenliğini kabul etmeyenlere karşı savaş bütün şiddeti ile sürdürülmüştü. Bütün bunlara karşın, Asurlular'ın hücumlarına uğrayan ülkelerin direnişleri de gün geçtikçe artmıştır. Küçük boylar aralarında birleşerek yeni ve büyük birlikler oluşturmuşlar ve bu birliklerden de zamanla yavaş yavaş yeni devlet oluşmuştur. Böylece İÖ 9. yüzyılın ilk yarısında **URARTU DEVLETİ** kurulmuştur. Bu dönemde Urartu sözcüğünün artık etnik bir anlama sahip olduğu bilinmektedir. İşte Asur kralı 3. Salmanassar da (İÖ 858-824) Asur tahtına çıktıktan hemen sonra daha henüz merkezi bir devlet haline gelmemiş olan Urartular ile savaşa girişmiştir. Asur kralı 3. Salmanassar'ın Urartu seferleri ile ilgili bilgilerimiz oldukça yeterli ve kesindir. Bu bilgileri yalnızca yıllıklardan değil, aynı zamanda 1878 yılında Ninive'nin güneydoğusunda İmgur-Ellil adını taşıyan eski bir kentin harabelerinde **Balawat** adındaki tepede gün ışığına çıkartılmış olan ve Salmanassar'ın bu seferi ile ilgili resimlerin yer almış olduğu tunç kapılardan elde etmekteyiz. Bilindiği gibi, yıllıklarda Asur ordusunun birliklerinin izlemiş oldukları yollardan ve elde etmiş olduğu saferlerden söz edilmekteydi. Balawat tepesinde ele geçirilen ve Asur sanatının güzel örneklerinden biri olan tunç kapılardan birinin üzerinde, 3. Salmanassar'ın ilk krallık yıllarında yapılmış olan seferden bölümler betimlenmiştir. Yıllıklar bu seferden şöyle söz etmektedir:

Urartulu Aramu'nun kalesi olan Sugunia'ya yaklaştım. Kenti kuşattım ve aldım. Savaşçılarının çoğunu öldürdüm ve ganimetleri aldım. Kentlerinin önününe kesilmiş başlardan bir tepe yaptım. Bölgeleri içinde yer alan 14 yerleşmeyi alevlere terk ettim. Bundan sonra da Sugunia'dan yola çıkıp silahlarımı sularında yıkadığım Nairi Gölü'ne (Van Gölü'ne) doğru ilerledim ve tanrılarıma kurbanlar kestim.

Balawat kapıları çeşitli yerlerde ve zamanlarda oluşmuş olan olayları birbirini izleyen resimler halinde yansıtmaktadır. İki pano halinde düzenlenmiş olan bu resimler süreklilik göstermektedir. Resimler sol alt köşede Asur ordugahının bir betimi ile başlamaktadır; savaş arabalarından ve piyadelerden oluşan ordunun **Sugunia**'ya doğru hücuma geçmek için ordugahtan ayrılışı canlandırılmıştır. Sugunia kentinin fethini gösteren bir resim de vardır. Bu resimde, her iki yandan surlara dayanmış merdivenlerin yardımıyla ele geçirilmekte olan kentin ateşler içinde olduğu görülmektedir. Kent de bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Kalenin içinde de mızrakçılar ve okçulardan oluşan Urartu askerleri betimlenmiştir. Bu resmin üzerinde de şu açıklayıcı yazıt yer almaktadır :

"Urartulu Aramu'nun kentini fethettim."

Bu sahnenin sağında ise Urartulu tutsaklardan oluşan gruplar betimlenmiştir. Üstteki panoda ise, Asur ordusunun üç geçitten geçerek Van Gölü'ne doğru ilerleyişi canlandırılmıştır. Yukarıda sol köşede de, gölün kıyısında yapılan kurban töreni ve üzerinde Asur kralının resminin yer aldığı bir stelin dikilişi görülmektedir. Kurban bizzat kral tarafından kesilmektedir. Kralın yanında ise iki rahip yer almaktadır. Arka planda ise müzisyenler ve kurban hayvanları resmedilmiş bu sahnenin üzerinde şu yazıt bulunmaktadır:

scanfan

Benim tasvirim olan bu yontuyu, Nairi ülkesi gölünün kenarına diktirttim. Tanrılarıma kurbanlar verdim.

Diğer sahnelerde ise Salmanassar'ın daha geç yıllarda yapmış olduğu seferler betimlenmiştir. Örneğin, Salmanassar'ın krallığının 3. yılında yapılmış olan bir Asur seferinde **Urartulu Aramu**'nun krali kentlerinden **Arzaşkun**'un alınışı canlandırılmıştır. Bu askeri sefer oldukça geniş bölgelere yapılmış olup, 1.Tiglatpileser seferinin izlemiş olduğu yolları izlemiştir. Asurlular **Daiani** ülkesinden geçerek Arzaşkun kentine yaklaşmışlardır. Yıllıklar bu seferden şöyle söz etmektedir:

"Urartulu Aramu kuvvetli ordum ve vermiş olduğum savaştan korkarak kentinden kaçtı."

Tunç kapılar üzerindeki resimlerde askerler tarafından boşaltılmakta olan ve alevlere terk edilmiş kale görülmektedir.

.....ve Adduri Dağları'na sığındı. Onu izledim ve dağlarda görkemli bir savaş sonucu onu yendim. Silahlarımla 3400 savaşçıyı yerlere serdim. Tıpkı Adad gibi üzerlerine büyük bir yağmur bulutu getirdim. Düşmanımın kanı ile tıpkı yün boyar gibi dağları boyadım. Ordugahlarını elime geçirdim... Bunun üzerine Aramu canını kurtarabilmek için aşılması güç bir dağa kaçtı. Ben de büyük kuvvetimle onun ülkesini tıpkı vahşi bir boğa gibi yerle bir ettim. Kentlerini yıkıntı haline getirerek ateşe verdim.

Yıllıkların daha ileri bir tarihte yazılmış olduğu anlaşılan bir bölümünde ise, doruğunda Asur kralının bir stelinin yer aldığı **Eritna** dağının aşılışı ile ilk önce **Armarili** ülkesine, oradan da Van Gölü'ne yapılmış olan bir seferden söz edilmektedir. Asurlular yine bu gölün sularında silahlarını yıkamışlar, tanrılarına kurbanlar kesmişler ve üzerinde kralların resminin bulunduğu bir stel dikmişlerdir. Balawat kapıları üzerindeki panonun birinde, çifte duvarlı Arzaşkun kalesinin yanar bir biçimde resmi görülmektedir. Kalenin dışında ise Asurlu askerlerle dağlara doğru kaçmakta olan Urartular arasındaki savaş resmedilmiştir. Kapıların üzerinde yer alan bir diğer resmin de bu seferle ilgili olduğu sanılmaktadır. Bu resmin üzerinde kısa bir yazıt yer almaktadır: **Urartu'ya karşı savaş.** Bu resimde yeniden ateşe verilmiş bir kale ile savaşan Asurlu ve Urartulu askerler görülmektedir. Daha geç bir dönem panosu üzerinde ise, küçük bir kale resmi vardır; öldürülmüş olan askerler kazıklanmışlardır. Duvarların altında ise kesilmiş başlardan yapılmış yığınlar resmedilmiştir. Ayrıca büyük küpler içinde ganimetlerin doldurulmuş olduğu 4 tekerlekli bir araba, insanlar tarafından çekilerek kaleden dışarı çıkarılmaktadır. Urartu kalelerinde kazılar sırasında gün ışığına çıkartılmış olan bu tür küpler ilk önceleri içlerinde şarap saklanmak için yapılmışlardı. Fakat bunların kuşatma sırasında yiyecek maddelerini ve değerli eşyaları korumak için kullanılmış oldukları sanılmaktadır. Tunç levhalarla kaplı Balawat kapıları, Urartu kültürü ve sanatı için büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu levhalar üzerindeki resimlere göre, Urartular'ın giysileri ve silahları ile ilgili bilgi sahibi olmamızın yanı sıra, Urartular'ın betimlendiği en eski sahnelerdir. Bu resimlerde de görüldüğü gibi, Urartular dizlerine kadar inen etek (tunik) giymekteydiler. Kalçaları üzerinde ise bu giysileri tunçtan yapılmış olduğu sanılan bir kemer ile sıkılmıştı. Başlarında ise kendilerine özgü miğferlerini giymekteydiler. Silahları ise ok-yay, mızrak ve ortalarında bir çıkıntı bulunan küçük ve yuvarlak kalkanlardan oluşmuştur. Urartular'ın giysileri ve askeri donatımı Asurlular'dan çok farklı olup, daha çok Huri ve Hititler'in giysi ve silahları ile yakınlık göstermektedir.

Asur kralı 3. Salmanassar'ın yıllıklarının vermiş olduğu bilgilere göre, adı geçen kral zamanında Urartu Krallığı oldukça geniş bölgeleri kapsamaktaydı. Yine yıllıkların yazdığına göre Asur kralı 3. Salmanassar, Doğu Anadolu yüksek yaylasının çeşitli bölgelerinde Urartu kralı Aramu'nun kalelerini yıkıp eline geçirmişti. Asur kralının, krallığının 1. ve 3. yıllarında oluşmuş olaylar, kralın yıllıklarında ayrıntılı olarak yer almaktadır. Daha sonraki yıllıklarda özellikle 3. Salmanassar'ın krallığının 15. yılında oluşmuş olaylar ve seferlere çok kısa değinilmiş olması dikkati çekmektedir. Merkezi Urartu, yani Van Gölü bölgesine yapılmış olan herhangi bir seferin sözü geçmemektedir. Bundan da o yıllarda Urartu'nun oldukça kuvvetlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hiç kuşkusuz ki, Asur kralı 3. Salmanassar kuzeyde yavaş yavaş kendisini tehdit etmeye başlayan tehlikeyi görmekteydi. Fakat ne var ki, bu tehlikeye karşı koyacak olanaklara sahip değildi. 3. Salmanassar'ın krallığının sonlarına doğru Asurlular yeniden Urartu'ya karşı bir ordu göndermiştir. Fakat Asur tahtında krallığının 27. yılını doldurmuş olan 3. Salmanassar ordunun komutasını eline alacak durumda olmadığı için, Urartu ülkesine karşı gönderilen Asur ordusuna 3.Salmanassar'ın generali **Dayan-Assur** komuta etmekteydi. Asur ordusu **Arzani**'yi (Aratsani = Fırat'ın kollarından bugünkü Murat Çayı) aştıkları sırada, **Urartu kralı Sarduri (Seduri) bunu duydu ve büyük bir kuvvetle ordusuna güvenerek savaşı başlatmak üzere yola çıktı.** İÖ 844 yılı yıllıklarında, yani Urartu kralı Aramu'nun son kez adının anılmasından 12 yıl sonra, bundan böyle adını sık sık duyacağımız Sarduri ya da Seduri (İÖ. 840-830 adındaki Urartu kralı ile karşılaşmaktayız. Van Gölü bölgesinde en eski bilinen Urartu yerleşme merkezi de, İÖ 9. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmektedir. Nairi Konfederasyonları döneminde Urartu kralı Aramu'nun krali kentlerinden **Sugunia** ve **Arzaşkun**'dan sonra, merkezi Urartu Krallığı'nın gerçek başkenti Lutipri oğlu Sarduri tarafından **Tuşpa**'da, bugünkü Van kalesi ve çevresinde kurulmuştu. Van Gölü'nün 1,5 km. doğusunda bulunan Van kalesi, deniz düzeyinden 1.700 m. yüksekliğindeki Van Ovası'nda tek başına duran anıtsal bir kayalıktır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan bu anıtsal kayalık, yerden 80 m. yüksekliğinde, 1.5 km. uzunluğunda ve en çok 70-80 m. genişliğindedir. Urartu başkenti **Tuşpa**'nın akropolü olan Van kalesi kayalığının kuzeybatı eteğinde, 4 m. uzunluğunda 0,75 m. kalınlığında ve her biri ortalama 10 ton ağırlığındaki kalker taşı bloklardan inşa edilmiş 47 × 13 m. boyutunda dikdörtgen planlı bir yapıya ait kalıntılar yer almaktadır. Kuzeye doğru uzanan ve Sardur Burcu ya da **Sardur Burcu** olarak bilinen anıtsal yapının, Van Gölü'nün içlerine doğru uzanan bir dalgakıran ya da liman uzantısı mı olduğu, tatlısu kaynaklarını ya da Van kalesinin batı kesimini koruyan bir tesis mi olduğu, yoksa Urartu tapınağına mı ait olduğu henüz açıklığa kavuşmuş değildir. Urartu Devleti'nin gerçek kurucusu olarak bilinen 1. Sarduri, yazıtı ile tanıdığımız ilk Urartu kralıdır. Kendi adıyla anılan Sardur Burcu taş blokları üzerinde, Asurca kaleme alınmış ve aynı içeriğe sahip 6 adet yazıt bulunmaktadır. Urartu Krallığı'nın ve başkent Tuşpa'nın ilk yazılı kaynağını oluşturan yazıtların metni şöyledir:

Büyük kral, Lutipri'nin oğlu, kudretli kral evrenin kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi bulunmaz kral, savaşımdan korkmayan, beğeni uyandıran çoban, kendine boyan eğmeyenleri kendine uyruk kılan Sarduri'nin yazıtı.

Ben Lutipri'nin oğlu krallar kralı, bütün krallardan haraç alan Sardur (um).

Lutipri oğlu Sardur şöyle söyler: Ben bu taş bloklarını Alniunu kentinden getirdim. Bu duvarı ben inşa ettim.

Tarihçiler, **Lutipri'nin oğlu Sarduri**'nin Aramu'nun halefi mi, yoksa bir başka sülaleden mi gelmiş olduğu konusunda kesin bir fikir yürütmek konusunda çekimserdirler. Elimizdeki kaynaklar ne yazık ki bu sorunun aydınlatılması konusunda yeterli değildir. Fakat, Aramu'nun adını geçmesi ile ilk kez Sarduri adının ortaya çıkması arasında geçen 12 yıl içinde, bir başka kralın bu iki kral arasında yaşamış olması da akla yakındır.

Asurca kaleme alınan yazıtın son tümcesinde, taşların **Alniunu** kentinden getirilerek yapının inşa edildiği belirtilmektedir. Sözü edilen Alniunu kentinin yeri, uzun süren araştırmalardan sonra ancak birkaç yıl önce bulunabilmişti. Burası, İÖ 1. bin yıllarında anıtsal Urartu mimarlığının seçkin örneklerini yansıtan Van ve Gürpınar Ovası'ndaki kale, saray, tapınak ve sur duvarlarının inşasına taş malzeme sağalayan Edremit ve yakın çevresidir. Van kalesinin 17 km. güneyinde yer alan Edremit taş ocakları ile

scanfan

Asur ordusunun Urartulu Aramu'nun kralı kenti Sugunia ve Arzaşkun'a yaptığı yağma ve yıkım seferini yansıtan sahneler. Balawat kapılarından.

scanfan

Sol üst: Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın (bugünkü Van kalesi) kuzeyden görünümü. Orta: Urartu Krallığı'nın kurucularından 1. Sarduri'ye ait Van kalesinin kuzeybatı ucundaki burç. Alt: Urartu Krallığı'nın ve başkent Tuşpa'nın ilk yazılı kaynağını oluşturan Sarduri'nin Asurca yazıtı.

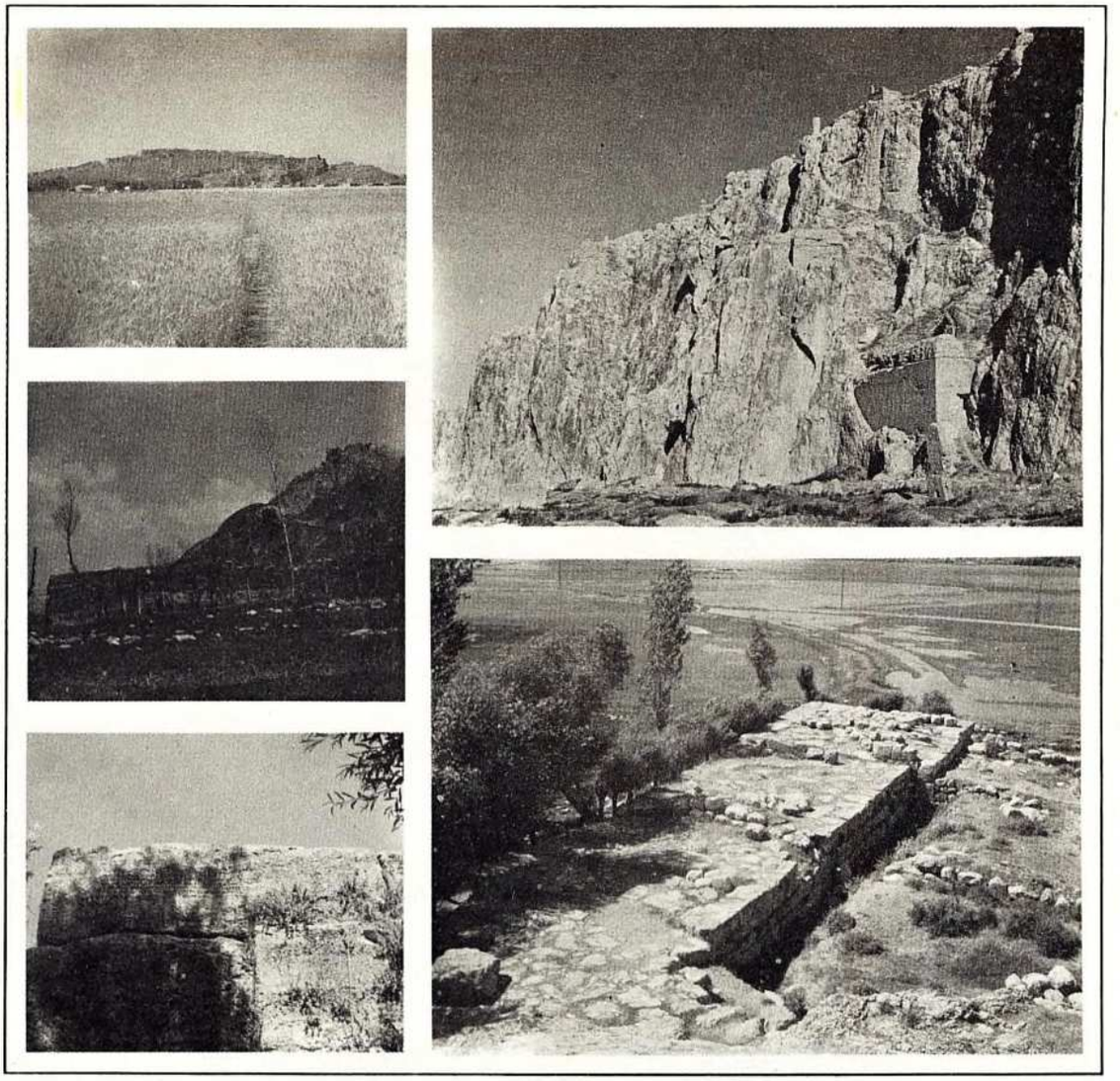

taş atölyesinde Urartular zamanında işçilikleri bitirilmesine karşın, taşınamayan 8-10 ton ağırlığında, 2.5 - 3 m. uzunluğunda 1 m. yüksekliğinde ve 1.20 m. genişliğinde kalker bloklar, Van kalesi Sardur Burcu'ndaki taşların benzerini oluşturmaktadır. Aliunu kenti taş atölyesi, çevredeki taşocaklarından çıkarılarak getirilen sarımtırak renkli ve oldukça sert bünyeli kireçtaşı blokların Urartu mimarlığı ile kült merkezlerinde kullanılmak üzere işlendiği önemli bir taş atölyesidir. Taşların taşınması sırasında kolaylık sağlayan kare oyukçuklar ile yan yana açılan üçlü stel yuvalarının bulunduğu dikdörtgen bloklar, çevrede dağınık olarak durmaktadır. Bu nedenle Edremit'in hemen doğusunda uzanan yayvan tepe üzerindeki Alniunu taş atölyesi İÖ 1. bin yılında Van bölgesi ve Doğu Anadolu yüksek yaylasında bir benzerine daha rastlanılmayan Urartular'ın büyük taş atölyesidir.

Van Gölü çevresinin coğrafi ve stratejik konumu nedeniyle en eski dönemlerden bu yana siyasal yönden birleşmiş bir devletin başkenti olmaya çok elverişlidir. Batısı Van Gölü yanında , doğusu ise yüksek Erek Dağları ile yarım ay biçiminde çevrelenen Van Ovası, doğal engebelerle her türlü tehlikeye karşı korunmaktaydı. Böyle bir siyasal merkezin, tarımın yapılamıyacağı ve ülkenin diğer bölgeleri ile ilişkilerin zorlaşacağı her türlü ulaşım olanağından yoksun bir dağlık alanda yer almış olması da akla yakın değildir.

Urartu kralı 1. Sarduri'ye ait olan yazıt Asurca yazılmış olup, bu da gelişmekte olan Urartu Devleti'nin amansız düşmanı Asur'un kültüründen belirli elemanları benimsemiş olduğunu göstermektedir. Bu elemanlar arasında en önemlisi, görüldüğü gibi yazıdır. Daha az gelişmiş olan resimyazısının da kullanımı sürdürülmüştür. Yalnız resimyazısının yönetim ve hesap işlerinde daha yaygın olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Bu yazıtlarda ilginç olan nokta, Urartu kralının da kendisini **Nairi ülkesinin kralı** olarak tanımlaması ve böylelikle eski Asur deyimini benimsemiş olmasıdır. 1. Sarduri'ye ait olan bu yazıtın yanı sıra, bir de Sarduri'nin oğlu kral İşpuini'ye ait olan ve çift dilde yazılan (Asurca ve Urartuca) bir yazıt daha ele geçirilmiştir. Bu yazıt Urartu Devleti'nin güneydoğusunda, Asur-Urartu sınır bölgesinde yer almakta ve **Kelişin Steli** adını taşımaktadır. Asurca olan **Nairi ülkesinin kralı** ünvanının Urartuca karşılığı **Biaini ülkesinin kralı**'dır. Urartular kendi ülkelerini İÖ 9. yüzyıldan itibaren **Biaini ülkesi** olarak adlandırmışlardır. Bu terimdaha sonraları iki değişik anlamda kullanılmıştır: Krallığın merkezi, yani Van Gölü bölgesi ve tüm ülke için Eski Ön Asya'da Urartu adı daha çok yaygın olduğu için, bu ad zamanla **Biaini(li)** adının yerini almıştır. Özet olarak şunları söyliyebiliriz:

Urartular tarih sahnesine ilk kez İÖ 13. yüzyılda henüz bir devlet haline gelmemiş ulusların ve ülkelerin oluşturdukları bir birlik halinde çıkmıştır. Gün ışığına çıkartılmış olan Asur yıllıklarında bu birlik için kullanıla gelen Uruatri (Urartu) adının yerini, uzun bir süre için **Nairi ülkesi** terimi almıştır. Bu terim aynı zamanda Van Gölü bölgesini de içine almaktaydı. Van Gölü ise **Nairi Gölü** adını taşımaktaydı. İÖ 9. yüzyılda kuzeye doğru akınlara kalkışan Asur orduları, kralları Aramu ve Sarduri komutasında Urartular'ın kuvvetli ve etkili direnişleriyle karşılaşmışlardır. Bu arada Urartu ülkesi düşmanı olan Asurlular ile inatçı bir biçimde, bazen başarılı savaşlar sürdüren bir krallık haline gelmiş bulunmaktaydı. İÖ 9. yüzyılın sonunda Urartu'nun gücü o denli artmıştı ki, Asurlular Batı Asya'da Urartu'nun egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardı. İşte bu dönemde Urartu Krallığı'nın siyasal ve kültürel açıdan

scanfan

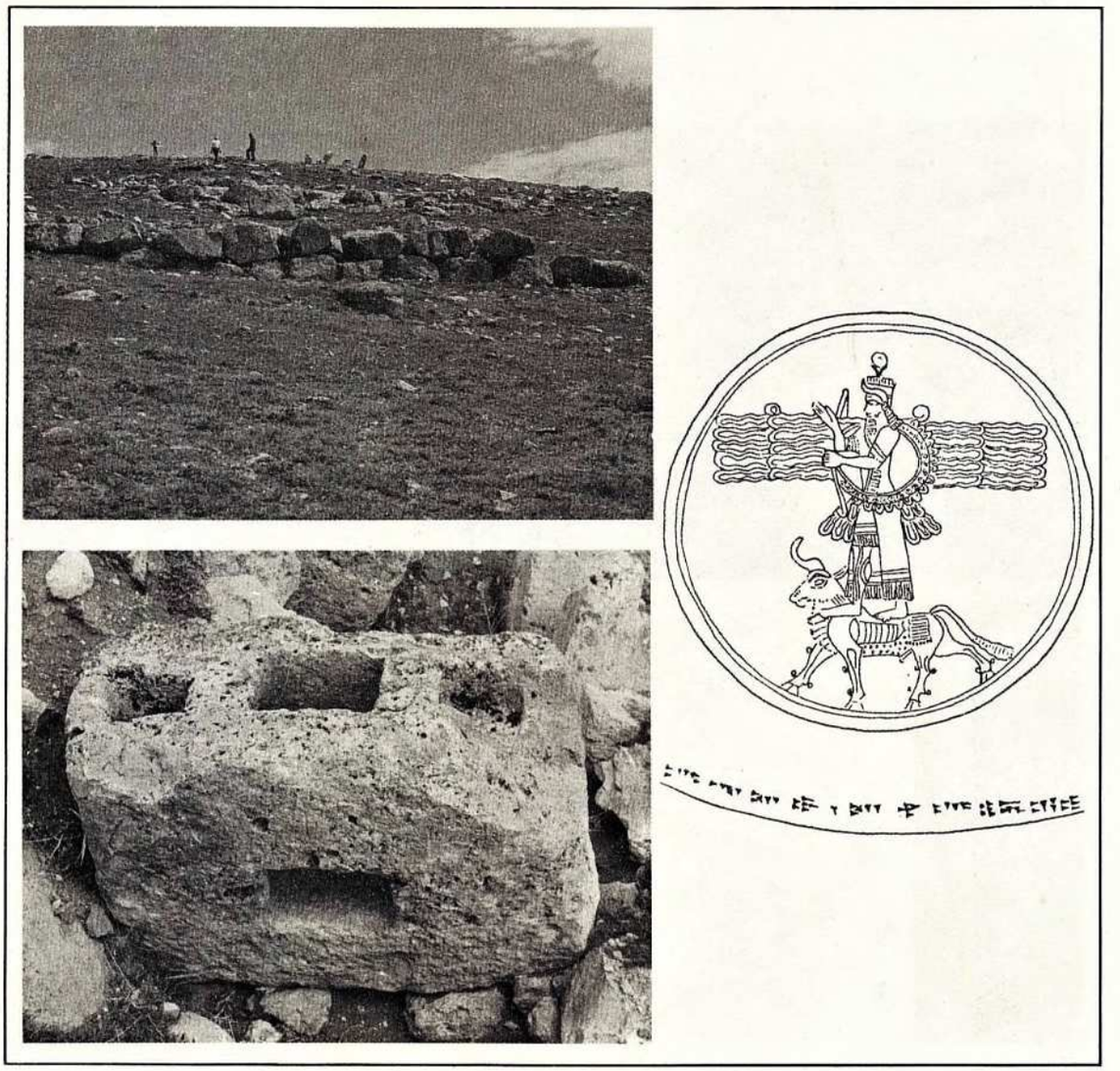

Sol üst: Van kalesi yerleşmesinden önce kurulan Alniunu kentinin kale duvarlarından bir görünüm. Alt: İÖ 1. bin yılın başlarına ait Alniunu taş atölyesindeki üçlü stel altlığı. Sağ: Urartu kralı İşpuini'ye ait çiviyazılı ve resimli tunç eşya.

yükselişi başlamış ve 2 yüzyıl boyunca Batı Asya'nın ve Doğu Anadolu yüksek yaylasının en büyük ve korkulu devleti haline gelmiştir.

Urartu dilinde yazılmış olan ve günümüze değin gelmiş olan en eski yazıtlar, İÖ 824 yılında Asur yıllıklarında adına rastladığımız Urartu kralı 1.Sarduri'nin oğlu kral İşpuini (İÖ 830-810) dönemine tarihlenmektedir. İlkel resimyazısının, kısa bir süre sonra inanılmayacak bir gelişme gösteren Urartu Krallığı'nın gereksinmelerine karşılık veremiyeceği anlaşılmış olduğu için, İÖ 9. yüzyılın sonlarına doğru Urartular Asur çiviyazısını benimsemek zorunda kalmışlardır. Fakat bu arada Urartular Asur çiviyazısı işaretlerini kısmen değiştirmişler, basitleştirerek kendi dillerine uyarlamışlardır. Yerli Urartu resimyazısı ise hesap işlerinde ve dinsel alanlarda sınırlı olarak kullanmayı sürdürmüşlerdir. Ele geçirilmiş olan yazıtların vermiş oldukları bilgilere göre, Urartu kralı 1.Sarduri'nin oğlu kral İşpuini (İÖ 830-810) dönemi, başkent Tuşpa ve yöresinde sayısız tapınak kale ve diğer yapıların inşa edilmiş olduğu bir bayındırlık dönemi olarak tanımlanmaktadır. Ne var ki, bu yapılardan ancak bazılarının kalıntıları zamanımıza kadar gelmiştir. Birçoğundan ise yalnız birkaç parça taş yazıt ele geçirilmiştir.

İşpuini, oğlu Menua'yı kendisine ortak kral etmiş ve askeri sahada büyük başarılar kazanmıştır. Kuzeybatı İran'da, Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan **Parşua** Bölgesi'ne sefer düzenlenerek, bölge denetim altına alınmıştır. İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde, Urartu Devleti'nin güneydoğusunda, Asur-Urartu sınır bölgesinde yer alan kutsal Muşaşir kentine sefer düzenlenmiş ve buradaki tapınakta Urartular'ın ulusal tanrısı **Haldi**'nin baş tanrı olarak saygınlık görmesi sağlanmıştır. Bugünkü İran-Irak sınırı yakınındaki Kelişin Geçidi'ne diktirdiği stel üzerinde, -Asurca ve Urartuca yazdırdığı metinde- İşpuini zaferlerini tek tek saymıştır. İşpuini döneminde Urartu ordularının Asur'un kuzeydoğusuna, Urmiye Gölü'nün kıyılarına değin ilerlemeleri, Asur askeri gücünün gevşemeğe başladığı ve Urartu Krallığı'nın Asur ile boy ölçüşebilecek bir duruma gelmiş olduğunu göstermektedir.

İşpuini'nin hasmı, Babilli bir prenses olduğu sanılan Samuramat (Semiramis) ile evlenmiş olan Asur kralı 5.Şamşiadad idi. Bu kralın bir yıllığında, Asur ordusunun İÖ 822 yılında **Uşpina**'ya ait topraklar üzerinde 11 büyük ve 200 kadar küçük yerleşme merkezinin yağmalandığı ve yıkıma uğratıldığı belirtilmektedir. Yazıtta adı geçen Uşpina'nın, İşpuini'den başka bir kimse olmadığı gerçektir. Bizim için önemli olan, İşpuini'nin adının belirtilmiş olmasıdır. Çünkü bu yıllık, Urartu kronolojisi ile Asur krallarının iyice kesinleşmiş saltanat yılları arasındaki bağlantıdan birini oluşturmaktadır.

İşpuini döneminde, Urartular'ın Kuzeybatı İran'da Urmiye Havzası üzerindeki egemenlik arzusuna, Asurlular tarafından şiddetle karşı konulmuştur. Nitekim 1 yıl sonra, İÖ 821'de 5.Şamşiadad, içlerinde **Mana** ve **Parşua**'nın da bulunduğu bölgelerdeki çeşitli topluluklardan haraç olarak **at** almaktadır. Asurlular Urmiye Havzası'ndaki siyasal durum ile yakından ilgilenmek zorundaydı. Çünkü bu stratejik bölgede Zagros Dağları'na açılan geçitleri denetimi altında bulundurabilecek düşmanı Urartu Krallığı'nın kuvvet kazanmasına kesinlikle izin vermek istemiyordu. Ancak Urartu Devleti, İşpuini'nin krallığının sonlarına doğru, Urmiye Havzası'ndaki topluluklardan haraç alacak kadar bölgeyi denetim altına almıştır.

Ayrıca Ağrı ile Eleşkirt ilçesi yakınında yer alan Toprakkale'de bulunan bir yazıttan da, Patnos ve Ağrı

scanfan

Üst: Van kalesinin 17 km. güneyinde, bugünkü Edremit ilçesinin kuzeydoğu yamacında yer alan Alniunu kenti taş atölyesi. Alt sol: Urartu kralı İşpuini'ye ait çiviyazılı buyruk asası. Van Müzesi. Orta: Aynı tapınağın içinde bulunan ve Menua tarafından yazdırılan çiviyazılı taş blok. Sağ: Asur-Urartu sınır bölgesinde İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde dikilen çift dilde (Asurca-Urartuca) yazılmış Kelişin steli. Yan sayfa sol üst: Malatya kralı Şulihuali'yi libasyon yaparken gösteren orthostat kabartması. Aslantepe'den - Malatya. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara. Alt: Patnos Ovası'nda bulunan 9. yüzyıl sonlarına ait Giriktepe sarayı. Sağ üst: Urartu kralı Menua tarafından yaptırılan Aznavurtepe göleti. Alt: Urartu kralı Menua tarafından kurulan Palu kalesinde bulunan kaya yazıtı.

Ovası'nın İşpuini döneminde Urartular'ın egemenliğine geçtiği sanılmaktadır. Nitekim son yıllarda eski eser derleyicilerinin isteklendirmesiyle Patnos bölgesindeki Urartu yerleşme merkezleri ile mezarlıklarında yapılan kaçak kazılarda ele geçirilen çok sayıdaki resimli ve çiviyazılı tunç eşyalar üzerinde Urartu kralı İşpuini'nin adının bulunması da, bölgenin Urartu egemenliğine geçtiğini açıkça kanıtlamaktadır.

İşpuini'nin oğlu Menua'nın (İÖ 810-786) hükümdarlığı ile Urartu Krallığı'nın yükseliş dönemi başlamış bulunmaktaydı. Menua'nın krallığı ile Urartu Devleti kısa zamanda Anadolu'nun en kuvvetli krallıklarından biri olarak tüm Doğu Anadolu yüksek yaylasını egemenliği altına almıştır. Bu arada Asur ile yapılan savaşlarda yavaş yavaş üstünlük Urartular'ın tarafına geçmiştir. Bu iki krallık birbirine komşu olmasına karşın iki krallık orduları, iki bölge arasında yer alan yüksek ve ağaçlık dağlar nedeniyle hiçbir zaman dolaylı olarak karşı karşıya gelmemişlerdir.

Babası gibi kendisine saltanat ortağı olarak ilk yıllarda büyük oğlu İnuşpua'yı seçen Menua, Urartu Devleti'nin topraklarını doğu, kuzeydoğu, güneydoğu ve batı yönlerine doğru o denli genişletmiştir ki, Urartu Devleti'nin şimdiye değin egemenliği altına aldığı bölgelerin büyük bir bölümü onun döneminde fethedilmişti. Urartu topraklarının güneydoğusunda yer alan Urmiye Gölü bölgesindeki **Mannailer'e** seferler düzenleyen Menua, **Solduz** ve **Uşnu** Ovaları'nı egemenliği altına aldıktan sonra, Taştepe mevkiine zaferlerini dile getiren kaya yazıtı anıtı bırakmıştır. Menua döneminde Urartu Devleti'nin asıl genişleme çabası, batı ve kuzeydoğuya doğru olmuştur. Batıda Fırat ve kollarından Karasu, Urartu'nun sınır bölgesi olmuştur. Urartu ve Asur kaynaklarında adının sık sık **Melid, Melidia** ve **Melitene** olarak geçtiği bugünkü eski Malatya, Suriye'den merkezi Anadolu'ya Kuzey-Batı bağlantısını sağlayan en önemli merkezlerden biriydi. Asur'a bağlı olan ve vergi veren Malatya'ya, Menua döneminde, Urartular girmeyi başarmışlardır. Menua, Fırat'ın kollarından Murat suyu yakınlarındaki görkemli Palu kalesinde yazdırttığı anıtsal kaya yazıtında, Malatya kralı **Şuliehuali**'nin de adı geçmektedir. Ayrıca Malazgirt ve Tunceli'deki Urartu kalesi Bagin'deki yazıtta, bu bölgeler üzerinde Menua dönemindeki egemenliği açıkça kanıtlanmaktadır.

Yine Palu yazıtında Antakya-Amuk Ovası ile aynı olduğu sanılan **Hatina** adının geçmesi, Suriye-Hitit bölgesine Urartu Krallığı'nın siyasal nüfuzunun Menua'nın saltanatının sonlarına doğru uzandığını göstermektedir. Ayrıca İÖ 8. yüzyılın ilk yarısında Menua'nın oğlu 1.Argişti'nin (İÖ 786-764) 5. seferinde **Hatin**'e kadar ilerlemesi gerçeği de, Urartu Krallığı'nın Kuzey Suriye üzerindeki nüfuzunun Asurlular tarafından kabul edilmek zorunda kalındığını kanıtlamaktadır.

Urartu'nun kuzeybatısında, -Hasankale, Erzurum, Erzincan, Ovaları'nın kuzeyinden Karadeniz Dağları'nın eteklerine kazar- uzanan topraklardaki başlıca düşmanı **Diauehi** Krallığı'ydı. Menua'nın bu bölgeye yaptığı seferde, Diauehi kralı **Utupurşi**'yi yenmeyi başardıktan sonra, vergi olarak 20.5 kgr. altın, 18.5 kgr. gümüş ve 5 ton kadar da bakır almıştı. Bundan sonra Urartu topraklarına çok yakın olan bu bölgeyi yönetmek için Urartu kralları tarafından EN.NAM adı altında valiler atanmıştır.

Menua döneminde Urartu'nun kuzeydoğusuna Aras Vadisi'ne seferler yapıldığı ve bölgenin denetim altına alındığı anlaşılmaktadır. Oğlu 1. Argişti zamanında ise, Sevan Gölü çevresinde kurulan Urartu yerleşme merkezleri ile bu bölge

scanfan

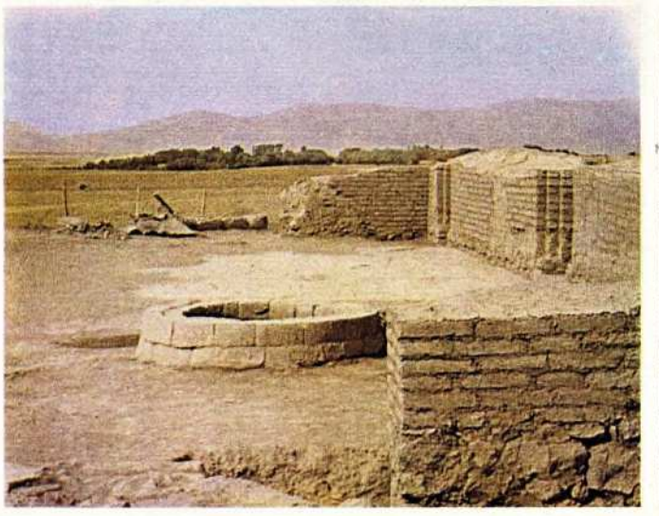

tümüyle Urartular'ın egemenliği altına girmiştir.

Menua, Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan Patnos bölgesine özel bir önem vermiştir. Patnos ve çevresi, kuzeydeki **Diauehi** ve **Etiu** toplumlarına karşı yapılan askeri seferlerde hem bir çıkış noktası, hem de buradan gelecek saldırılara karşı bir korunma hattı olarak kullanıldığından büyük bir önem taşımıştır. Bu amaçla Menua, Patnos'un 10 km. kadar kuzeydoğusunda konik bir biçimde yükselen **Aznavurtepe**'de bir kale ve tapınak inşa ettirmiştir. Kaleyi çepeçevre saran ve kulelerle takviye edilen ilginç bir sur sistemi görülür. Ayrı ayrı inşa edilip, duvarlarla birbirine bağlanan düzgün kulelere sahip sur sisteminin benzerine, Urartu mimarlığında bir daha rastlanılmamıştır. Aznavurtepe'nin güney eteğinde ve sur duvarının iç kesiminde küçük bir gölet yapılmıştır. Arazinin eğimli olan güney kesiminin toprak yığılarak yükseltilmesiyle oluşturulan küçük göletin, kalenin ve hayvanların su gereksinmesini karşıladığı sanılmaktadır. Bu yüksek ve uzun tepeye halk, **Aznavur Baba**'nın mezarı adını vermektedir. Tepenin zirvesinde ise tapınak bulunmaktadır. Eski eser derleyicilerinin isteklendirilmesiyle kaçak kazı yapanların yıkımına uğrayan tapınaktan değerli tunç eserler ele geçirilmiştir. Bunun üzerine yapılan arkeolojik kazılarda bir tapınak, avlu ve kazısı yarım bırakıldığı için ne oldukları kesin olarak açıklanamayan çok sayıdaki oda kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Tapınağın giriş kapısı güneye, görkemli Süphan Dağı'na (4058 m.) doğru bakmaktadır. Ancak bunun dinsel bir anlam taşıyıp taşımadığı bilinmemektedir. Kare planlı tapınak, çevrede çok bulunan siyah bazalt taşlarından yapılmıştır. Oldukça özenli bir işçilikle yapılan tapınak duvarlarının üstünde kerpiç bölüm yükselmektedir. Tapınak duvarlarındaki kerpiç duvarların resimlerle süslü olduğunu, ele geçirilen renkli fresk parçaları doğrulamaktadır. Kare planlı cella'nın iç duvarlarında, çeşitli yerlere yerleştirilen çiviyazılı 4 taş bolk üzerinde tapınağın Urartu kralı Menua tarafından yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu yazıtlarda Menua, Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan Parşua Bölgesi'ndeki **Buştu, Şatiru** ve **Huradinaku** kentlerini ele geçirdiğini belirtmekte ve askeri zaferlerinden söz etmektedir.

Aznavurtepe tapınağı, şu anda Urartu tapınaklarının en eski örneğini yansıtmaktadır. Menua'dan sonra gelen Urartu krallarının yaptırmış olduğu kare cella'lı tapınaklara, -dikdörtgen planlı **İrpuni** tapınağı dışında- Aznavurtepe tapınağının örnek olduğu sanılmaktadır. Kalenin ve tapınağın ne zaman ve kimler tarafından yıkıldığı henüz anlaşılamamıştır. Ancak tapınağın yıkıldıktan sonra büyük bir yağma geçirmediği anlaşılmaktadır. Çünkü tapınak içinde yapılan kaçak kazılar sonucunda ele geçirilen çok sayıdaki tunç aslan heykelciği ile diğer buluntular, Aznavurtepe tapınağının tıpkı Toprakkale'deki **(Rusahinili) Haldi** tapınağı gibi vahşice yağmalanmadığını göstermektedir.

Ayrıca Patnos ilçesinin 2 km. güneyinde 12 m. yüksekliğindeki küçük bir höyük üzerinde ilginç bir Urartu sarayı bulunmaktadır. **Giriktepe** ya da **Değirmentepe** adı verilen höyükte sürdürülen iki dönemlik kazıda, büyük bir taht salonu, geniş iki mutfak odası, kiler, seramik odası ve pithoslu mekân ortaya çıkarılmıştır. Saray ve eklentilerinin önemli mimari özelliği; taş temelli duvarın üzerinde payanda ve nişlerin tamamen kerpiçten yapılmış olmasıdır. İki katlı olduğu sanılan saray eklentileri, geçirmiş olduğu şiddetli yangın sonucunda, yüksek kerpiç duvarlar pişerek tuğlalaşmış ve günümüze kadar sağlam kalmıştır. Bu sarayın daha çok İÖ 9. yüzyılın son çeyreği ya da İÖ 8. yüzyılın ilk çeyreği içinde yaptırılmış olduğu ileri sürülmektedir.

scanfan

Sol: Asur kralı 3. Salmanassar'ın anıtsal heykeli. Eski Şark Eserleri Müzesi-İstanbul. Sağ üst: Patnos ilçesinin 3 km. kuzeyinde yer alan Aznavurtepe'nin genel görünümü. Orta: Urartu kralı Menua tarafından Haldi adına Patnos Aznavurtepe'de kurulan tapınağın ön cephesi (K.Balkan. Atatürk Konferansları I'den). Alt:Aynı sarayın taht salonu (K. Balkan, Atatürk Konferansları I'den).

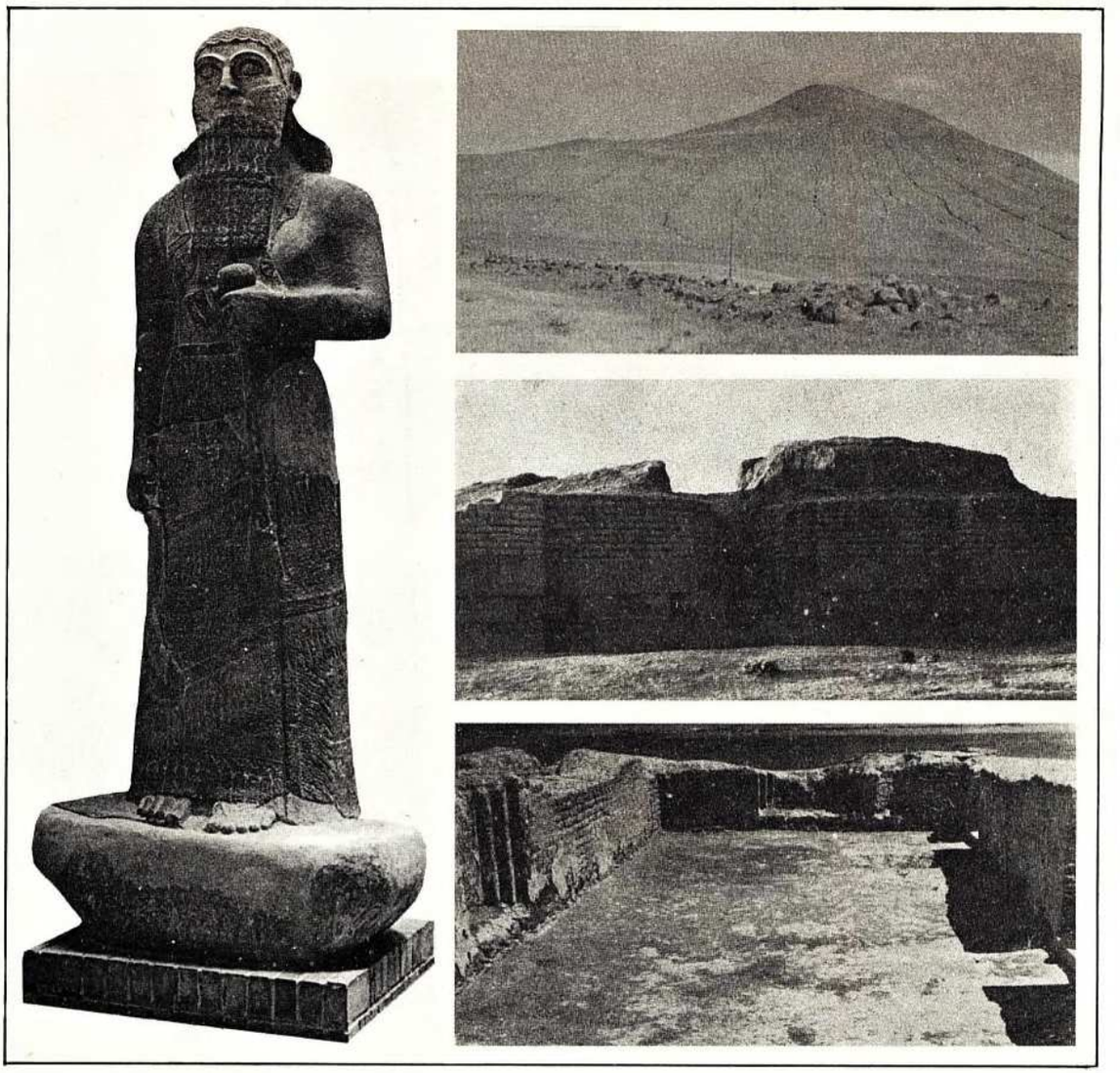

Sarayın güneye bakan cephesi önünde, geniş avluya açılan üç kapıdan, büyük bir salona girilmektedir. 24×7.50 m. boyutlarındaki dikdörtgen planlı salonun kuzey ve batı duvarlarında, derin birer niş bulunmaktadır. Salonun batı duvarındaki nişin önünde, kerpiçten örülerek yapılan 1.74×2.35×0.42 m. ölçülerindeki sekinin, taht yeri olduğu anlaşılmıştır. Taht salonunun, arkadaki ve yanlardaki odalar topluluğu ile doğrudan doğruya bir bağlantısı yoktur. Bu odalara öndeki taş döşeli avludan gelen koridordan geçilerek girilmektedir. Kazı sırasında taht salonunda çanak çömlek parçalarından başka bir şeyin bulunmamış olması, burasının felaketten önce boşaltılmış olduğunu göstermektedir. Oldukça özenli ve sağlam bir işçilikle yapılan salonun duvarları beyaz badanalıdır. Kiriş, hatıl ve saz kalıntılarına göre çatının düz damlı olduğu sanılmaktadır.

Taht salonunun batısında, yarıya kadar toprağa gömülü olan iri küplerin yan yana dizildiği pithoslu mekân bulunmaktadır. Taht salonunun kuzeyinde bulunan koridora ise, birbirine bitişik olarak inşa edilen 5 odanın kapısı açılmaktadır. Bu odalar, doğudan batıya doğru sırasıyla, içinde fırın ve şöminenin olduğu kiler, iki mutfak, harem dairesi ve kap kacağın konulduğu bir odadan oluşmaktadır. Mutfak odalarında, şömine biçiminde yapılmış ocaklar, portatif mangallar, el değirmenleri, tandırlar ve çeşitli mutfak eşyaları ile çömlekler ele geçirilmiştir. Mutfak odasının birinde, savaş sırasında buraya sığınan ve kısmen yanmış durumda olan kişilere ait 7 iskelet bulunmuştur. Aynı odada bir çocuk iskeleti üzerinde, sanat değeri oldukça yüksek olan altın küpelerin bulunmuş olması, bunun saraya mensup bir kız çocuğuna ait olduğunu göstermektedir.

Giriktepe sarayının en ilginç bölümünü, harem dairesi olarak adlandırılan odada bulunan 37 iskelet oluşturur. Bunların, ani düşman saldırısı sırasında korunmak için sığınan saray mensuplarına ait oldukları anlaşılmaktadır. Savaş anında geçirmiş olduğu ağır yangın sonucunda, çatı ve ahşap mahzenin yanarak çökmesi ile cesetler yanarak kömürleşmişlerdir. Büyük bir kısmı sarayın cariyelerine ait olduğu anlaşılan iskeletler üzerinde, sanat değeri oldukça yüksek olan ziynet eşyaları arasında boncuklar, küpeler, bilezikler, yüzükler, tokalı iğneler, süslü iğneler, mühürler ve kemerler bulunmuştur. Kırmızı akik, fayans ve frit'ten yapılan irili ufaklı boncuk dizileri iskeletlerin boyun ve göğüs kısmına dağılmış olarak bulunmuşlardır. Boncuk dizileri arasında, her iki yüzü üzerinde resim ve motifler bulunan ve ortasından boydan boya delik geçen ilginç damga mühürler de ele geçirilmiştir. İskeletlerin kulaklarında çeşitli geometrik şekilli ve halka biçimli altın ve gümüşten yapılmış değerli küpeler bulunmuştur. Yine uzun saçlı bazı kadın iskeletlerinin baş kısmında, çeşitli motifleri içeren ve toka görevini gören irili ufaklı iğneler de bulunmuştur. Erkeklere ait iskeletler üzerinde ise, bel kısımlarında tunçtan yapılmış kemer, baş kısımlarında ise ezilmiş durumda miğferler ele geçirilmiştir. Ayrıca ele geçirilen iki portatif mangalın benzerine bugüne değin kazısı yapılan çok sayıdaki Urartu yerleşim merkezinde rastlanılmamıştır.

İÖ 8. yüzyılın sonlarına doğru ani bir düşman saldırısı sonucunda saray ve eklentilerinin yanarak çöktüğü ve içindekilerin kurtulamadığı anlaşılmaktadır. Bu ani saldırıyı yapan düşmanın, kuzeyden, Kafkaslar üzerinden gelen Kimmerler olduğu sanılmaktadır.

İskeletli odanın üstünde I. tabakaya ait yapı kalıntılarının arasında ele geçirilen bir küp içinde, toplu olarak boncuklar, altın, gümüş ve tunç eserler bulunmuştur. Düşman saldırısı sırasında saraydaki değerli eşyaların ve süs takılarının,

scanfan

-düşmanın eline geçmemesi için- toplanarak küp içine konduğu anlaşılmaktadır. Küp içindeki altından yapılmış süs takıları arasında, yarım ay biçiminde granulation tekniği ile işlenmiş üçgen süsleri içeren küpeler, granulation tekniğinde sitilize edilmiş üç at başı, altın boncuklar, pandantifler, balık ve halka biçimli küpeler, uçları ejder başı ile biten gümüş bilezik vb. gibi takılar, buluntuların en ilgincini oluşturur. Zengin süs takıları, Kuzeybatı İran'da Demir Çağı I kültürleriyle yakın bir ilişki içindedir.

Altından yapılmış at başları, balık ve boncuk gibi yuvarlak süs takılarının kolye olarak kullanılmış olduğunu, ipin geçmesi için açılan karşılıklı iki delik doğrulamaktadır. İçleri boş olan ve granulation tekniğinde işlenen altın süs takıları, II. tabakada, depodaki mutfak odalarında iskeletler üzerinde bulunan altın süs takıları ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Uçları ejder başı ile biten gümüşten yapılmış bileziğin tunçtan yapılmış çok sayıdaki benzerine, II. kattaki harem dairesinde bulunan iskeletler arasında rastlanılmıştır.

Büyük salonun önündeki tabanı taş döşeli avluda, 12 m. derinliğinde liginç bir su kuyusu ortaya çıkarılmıştır. Taşla örülerek yapılan su kuyusunun daha derin olduğu tahmin edilmektedir. Saray ve eklentilerinin su gereksinimini karşılayan kuyu, Urartu taş örgüsünün ve su ile ilgili tesis kurmadaki becerisinin en güzel örneğini yansıtmaktadır. Su kuyusu içinde kazma, kama, varyoz, balta ve demirden yapılmış çeşitli aletin yanı sıra, çok sayıda tunç eşya da ele geçirilmiştir. Madenden yapılmış değerli araç ve gerecin saray sakinleri tarafından, düşman tehlikesi geçtikten sonra tekrar çıkarıp kullanmak amacı ile kuyuya atılmış olduğu sanılmaktadır. Aznavurtepe tapınağı gibi, Giriktepe sarayı da geçirmiş olduğu yıkım ve yangından sonra bir daha iskan edilmemiştir. Giriktepe sarayı ile Aznavurtepe tapınağının aynı anda yıkıma uğrayıp uğramadığı da şimdilik bilinmemektedir. Aznavurtepe tapınağı ve kalesi ile Giriktepe sarayının kazısı yarım kaldığından, bunun gibi pek çok sorun henüz aydınlığa kavuşmamıştır.

Urartu kralı Menua, krallığının birçok bölgesinde kaleler, saraylar, tapınaklar ve sulama kanalları inşa ettirmiş, ülkesinin büyük bir bölümünü bağlık bahçelik haline getirmiştir. Menua'nın yapmış olduğu işler ve onun komutasındaki Urartu ordularının kazanmış olduğu zaferler, günümüze değin gelen çok sayıdaki yazıttan anlaşılmaktadır. Menua, dönemine ait ele geçirilen 120'den fazla yazıtla, Urartu kralları arasında en çok yazıt bırakan kral özelliğini taşımaktadır. Menua, tüm ülkesinde girişmiş olduğu imar faaliyetlerinin yanı sıra, başkent Tuşpa'da da oldukça geniş bir inşa programı uygulamıştır. Ele geçirilen yazıtlara bakacak olursak, Menua Van kalesinin mimarıdır. Başkent Tuşpa'ya giden bütün giriş yollarını, özellikle kuzey, doğu ve güneydoğuya doğru giden yolları kale ve yerleşme merkezleriyle tahkim etmiştir. Aynı zamanda Menua'nın büyük bir yol mühendisi olduğu da anlaşılmaktadır. Çünkü Urartu yollarının yüzde yetmişi bu dönemde yapılmıştır.

Van Ovası'nın su gereksinmesini karşılayabilmek için engebeli arazi üzerinden 51 km.'den fazla uzunlukta bir kanal yaptırmıştır. Gürpınar (eski Havasor) Ovası'ndan Van Ovası'na değin uzanan ve bugün bile kullanılan kanala halk **Şamram Kanalı** adını vermektedir. Belirli kesimleri büyük taş bloklardan inşa edilmiş duvarların üzerine değin su yolları uzatılmış, vadilerden ise "su kemerleri" ile kanal devam ettirilmiştir. Kanal boyunca çeşitli yerlere toplam olarak 14 adet yazıt konmuştur. Bu yazıtlarda, kanalı inşa ettiren Menua'nın adı ile yapıyı tahrip edecek olanları ve bunları kendisinin yaptırmış olduğunu ileri sürenleri lanetleyen metinler vardır. Ayrıca kurulan yeni büyük yerleşme merkezlerindeki nüfusun yiyecek gereksinmesini karşılamak amacıyla Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan Muradiye, Erciş ve Malazgirt Ovaları'nda da sulama kanalları yapılmış, tarımın daha verimli olması sağlanmıştır. Örneğin Erciş'ten ele geçirilen çiviyazılı bir belgede, Urartu kralı Menua **Alia ve Tanrı Quera**'nın kentine giden kanalın inşasından söz etmektedir. Menua yaptırmış olduğu kale yol ve sulama kanalları ile, kendisinden sonra gelen Urartu krallarına erişemedikleri bir örnek olmuştur.

Urartu Krallığı'nın genişlemesi İÖ 8. yüzyılın ilk çeyreğinde Urartu tahtına çıkmış olan Menua'nın oğlu 1. Argişti (İÖ 786-764) zamanında da sürmüştür. 1.Argişti'nin görkemli Van kalesinin güneybatısında, kendi adaylı anılan kaya mezar odası girişinin üstüne ve çevresine yazdırttığı yazıt, bugüne değin ele geçirilen en uzun Urartu yazıtını oluşturmaktadır. Van kalesi kayalığının dibinden çıkan kaynak suyunun çıkardığı sesten dolayı **Horhor Kroniği** olarak da adlandırılan bu anıtsal kaya yazıtı, Urartu Krallığı'nın sınırlarının genişlemesini sağlayan sayısız seferden, ülkeye katılan topraklardan ve kralın inşa faaliyetlerinden söz etmektedir.

Urartu kralı 1. Argişti, hükümdarlığının ilk yıllarında Akdeniz'e ulaşımı, dolayısıyla Asurlular'ın ellerinde tuttukları ticaret yollarını ele geçirmek amacıyla batıya bir sefer düzenlemişti. Yıllığa göre 1.Agişti'nin 5. saltanat yılında, birçok Asur yerleşme merkezini fethettiği, 8. yılında ise, Asurlular'ın ordusunu yendiği ortaya çıkmaktadır. Urartu kralı Argişti ile Asurlular'ın savaşından, bu ticaret yollarını denetlemekle görevli Asur valisi Şamşilu'nun Fırat kıyısında Till-Barsip'teki sarayında ele geçirilmiş olan bir yazıtında söz edilmektedir. Ayrıca kuzeybatıya yapılan seferlerde **Diauehi** Bölgesi tümüyle Urartu topraklarına katılmıştı. Ancak 1.Argişti yıllığından çıkaramadığımız tek nokta, Urartu Devleti'nin bu dönemde kuzeybatı sınırının nereye değin uzandığıdır. Örneğin, Erzincan Ovası'nın bu dönemde Urartu topraklarına katılıp katılmadığı kesin olarak saptanamamıştır. Öte yandan Urmiye Gölü havzasına sürekli seferler düzenleyen 1.Argişti, Asurlular'ın desteklediği **Mannai**'leri çökertmek istemiştir. Urartu kralı 1.Argişti buraya yapmış olduğu seferlerin yanı sıra Aras Vadisi'nin kuzeyinde Kafkasötesi Bölgesi'ne değin de ilerlemiş ve buraları ülkesine katmıştı.

1.Argişti yıllığı ya da **Horhor Kroniği'nde**, 4. yılda Kuzey Suriye'de **Hatti** (Hitit) ve **Melitea**'ya (Malatya) karşı düzenlenmiş olan seferlerden söz edilmektedir. Bunu izleyen yılda ise kuzeydeki diğer fetihler ile **Biaini ülkesinin kudretini göstermek ve düşmanlarına korku vermek** amacıyla **İrpuni** kentinin kuruluşundan söz edilmektedir. Urartular'ın nüfus siyasetinde Asur'da olduğu gibi, yaygın olarak kullanılan benzer yöntem kullanılmıştır. Örneğin, Kuzey Suriye ve Fırat Bölgesi'ndeki **Hate** ve **Şupani** ülkelerinden sürülerek getirilen 6.600 savaş tutsağı yeni kurulan İrpuni kentine yerleştirilmişti. Savaş tutsakların uzak kentlere ve bölgelere yollanması, İlkçağda Anadolu krallarının tutsaklardan yararlanmak için sürekli uyguladıkları bir çözüm yoluydu. Bunun iki önemli amacı vardı: Düşmanı zayıflatmak ve sayısız iş gücü kazanmak. Bu durumda savaş tutsakları yaklaşık olarak 700 km.'lik bir yolu engebeli arazide gitmek zorunda bırakılmışlar ve böylece anavatanları ile aralarındaki ilişki tamamiyle koparılmıştı. Aras Vadisi'nin kenarında yer alan dağ uzantıları üzerinde inşa ettirilmiş olan İrpuni, Urartular'ın hayvancılık bakımından çok zengin olan dağlık Sevan Gölü bölgesine nüfuz edebilmeleri için bir çıkış noktası görevini görmüştür. Adı geçen bölgede, Hurri kültürüne sahip boylar yaşamaktaydılar. İrpuni kentinin akropolü üzerinde kraliyet sarayı, bir tapınak ve depo yapıları yer almaktaydı. Arin-Berd adını taşıyan uzunumsu bir tepe üzerinde kurulmuş olan İrpuni, yaklaşık olarak üçgen bir plana sahip bulunmaktaydı. Kazılara 1950 yılında başlanmış, 15 yıl aralıksız süren çalışmalardan sonra İrpuni kentinin akropolü ile ilgili kesin bir bilgi edinilmiştir. Giriş kapılarından birinden giren ziyaretçi kendisini açık bir alanda bulur. Bu daha geç bir zamana tarihlenen açık alanın solunda tapınak kompleksi, sağında ise depo binaları, karşısında ise tapınağın cephesi yer almaktadır. Duvarlarında yapıların önemini ve yapıcılarının adlarını veren 1.Argişti (İÖ 786-764) ve oğlu 2.Sarduri (İÖ 764-735) yazıtları yer almaktadır. Ana tapınak uzun bir yapı olup, duvarlarında resimler görülmektedir. Bu resimlerden zamanımıza kadar gelenleri, birkaç dekoratif friz ile bir aslan üzerinde ayakta duran ulusal tanrı Haldi'nin resmidir. Bu sahne, tanrı Haldi'nin İÖ. 8. yüzyılda şimdilik en eski resmini yansıtmaktadır.

scanfan

Sol: Urartu Krallığı'nın en uzun yazıtını oluşturan Van kalesindeki 1. Argişti'ye ait Horhor yazıtı. Sağ üst: Aynı yazıtın bir başka cephe görünümü. Alt: Van Ovası'nı sulamak amacıyla Urartu kralı Menua tarafından yaptırılan 51 km. uzunluğundaki Şamram kanalının çıkış kaynağı.

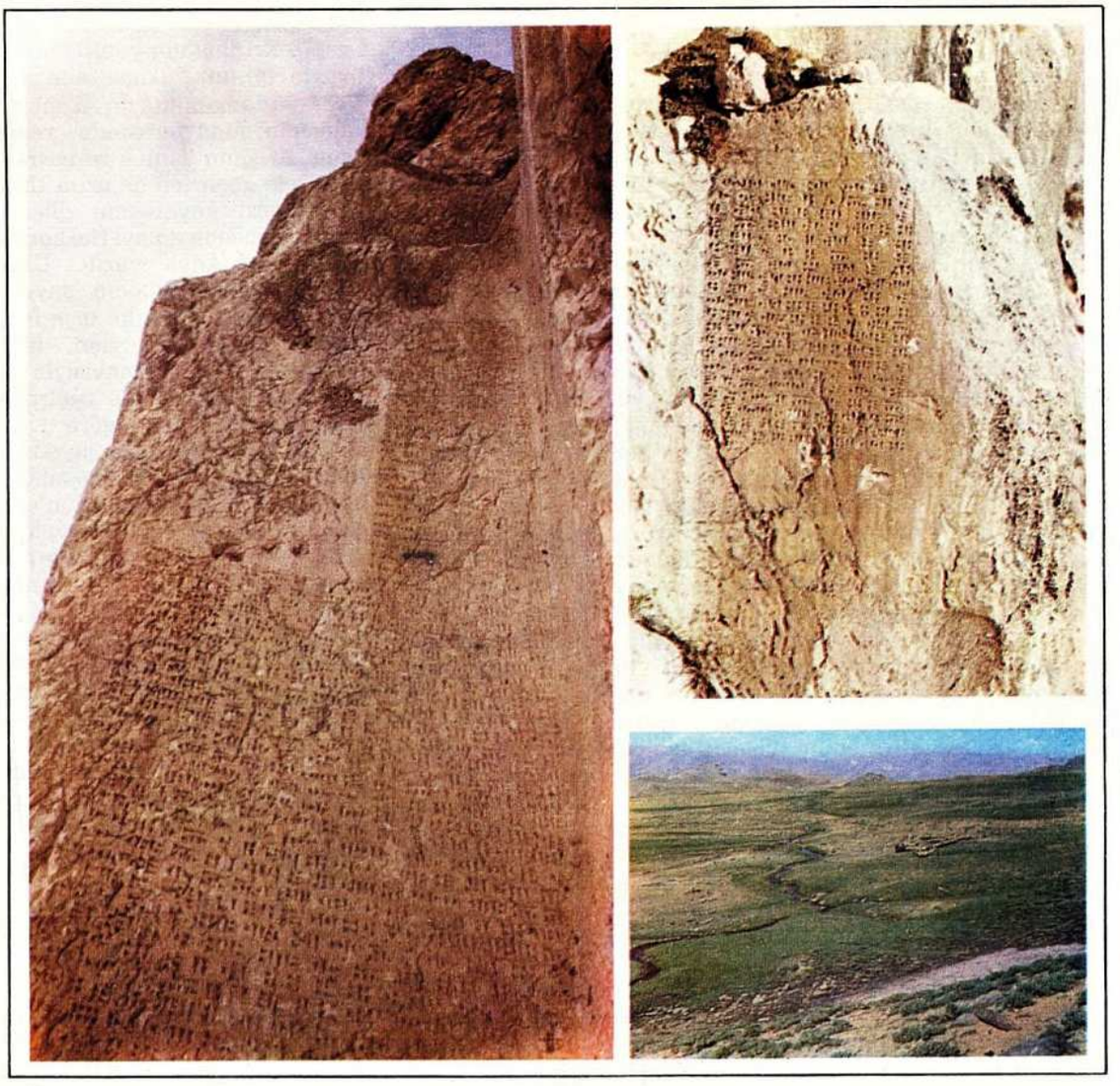

Ön taraf boyunca 2 sütun sırasından oluşmuş bir galeri, bunun da solunda 1 kule yer almaktadır. Kraliyet sarayı ise çeşitli işler için kullanılan odalar topluluğundan oluşmaktadır. Bir merdiven yardımıyla, yukarıda etrafı sütunlarla çevrili bulunan bir avluya çıkılmaktadır. Bu avlunun batı tarafında küçük bir **susi-tapınağı** yer almaktadır. Bu küçük tapınak, girişinin her iki yanında yazıtların yer aldığı dikdörtgen planlı kullanma alanından oluşmaktadır. Yazıtlar, tapınağın Urartu kralı 1.Argişti tarafından inşa edilmiş olduğunu ve tanrıça **İubşa**'ya **(İuarşa)** adanmış olduğunu belirtmektedir. Doğu yandan ise devlet konuklarının ağırlandıkları çeşitli odalar bulunmaktadır. Bu yapılardan biri, geometrik bezemelerden oluşmuş şeritler, her iki yanında cinlerin bulunduğu kutsal bir ağaç ve büyük boyutta boğa ve aslan figürlerinden oluşmuş Asur sanatını yansıtan resimlerle bezenmiştir. Bu resimlerde kullanılmış olan ana renkler, beyaz (arka plan için), siyah (kontur çizgileri için), kırmızı ve mavidir. Bu resimlerin benzerleri Asur saraylarında, özellikle Kalhu'daki (Nimrud) kral Asurnasirpal'in sarayında karşımıza çıkmaktadır. Avlunun kuzeyinde yer alan çeşitli yapılar arasında,ortalarında sütun bulunan bazı salonlar ile şarap ve diğer üretimlerin saklandıkları depo odaları bulunmaktadır. Şarap mahzenlerinde, toprağa gömülü büyük şarap küpleri ele geçirilmiştir. Bu şarap küplerinden bazıları 1.000 litre şarap alabilecek büyüklükteydiler. Sarayın kuzey kesiminde ise etrafı küçük odalarla çevrilmiş bir başka açık avlu daha bulunmaktaydı. Akropolün doğusunda, merkezinde sütunlu bir salonun bulunduğu ve şarapların korunduğu büyük bir yapı görülmektedir. Bu yapının etrafında yer alan küçük odaların bazılarının tahıl anbarı olarak kullanılmış oldukları sanılmaktadır. Bu merkezi büyük odanın zengin resimlerle süslenmiş olması da dikkati çekmektedir. Bu resimlerden bazıları av sahnelerini, kurban ve diğer hayvanları, bazıları ise yalnızca bezemeleri yansıtmaktaydılar. Daha sonra akropol üzerindeki yapılar bir onarıma tabi tutulmuş, ana tapınağın önündeki sütunlu galeri büyütülmüş ve bir duvarla kapatılmıştır. Böylece 30 sütundan oluşan ve Ahamenidler'in kabul salonunu (Apadana) andıran kare biçimli bir büyük salon elde edilmiştir. Orta mekan da yeniden inşa edilmiştir. Bu mekanın içinde üzerlerinde Urartu kralı 1.Argişti'ye ait yazıtların yer almış olduğu sütun kaideleri ile kırılmış şarap küpleri ele geçirilmiştir. Arkeologlar, taş levhalar üzerine kerpiçten inşa edilmiş ve zamanımıza değin iyi korunmuş büyük bir yapı kompleksini de gün ışığına çıkartmışlardır. Ele geçirilen buluntulardan anlaşıldığına göre, İrpuni kalesi kralın oturmakta olduğu bir yer, yabancı elçilerin kabul edildikleri ve alınan vergilerin depo edildiği bir kale olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat daha sonraları bundan vazgeçilmiş, depo edilmiş olan hazineler başka yere taşınmış ve kent yavaş yavaş canlılığını kaybetmiştir. Arkeologların çok az sayıda buluntu ele geçirmiş olmalarının nedeni de böylece açıklanmış olmaktadır. Buluntular arasında, mühürler çanak-çömlek parçaları ve tunçtan yapılmış az sayıda eşya ele geçirilmiştir. İrpuni, Urartu Krallığı'nın otoritesini, yeni fethedilen Kafkasötesi'nde garantiliyen askeri ve yönetim merkezi görünümündeydi. Aynı zamanda askeri seferlerin de çıkış noktasını oluşturmaktaydı. Fakat Anadolu'nun en verimli bölgelerinden biri olarak kabul edilen ve Aras Vadisi'ndeki Ağrı Ovası'nın zenginliğinden yararlanmak için İrpuni kenti bu bölgenin ekonomik merkezini de oluşturmaktaydı. Fethedilmiş bölgelerde tüm madeni ganimetler, tutsaklar ve hayvanlar alıp götürüldükleri için bu topraklarda tarım yapılması daha uygun görülmüştü. Ele geçirilmiş

scanfan

İ·puni kenti tapınak-saray eklentilerinin iç odalarını bezeyen boyalı duvar resimleri (B.B. Piotrovskii. Urartu'dan).

olan yazıtlardan, Urartular'ın Aras Vadisi'nden en iyi biçimde yararlanabilmek için erişmiş oldukları faaliyetlerden söz edilmektedir. Aras Irmağı'ndan su getirebilmek için kanallar inşa edilmiş, sulanmış arazi üzerinde bağlar ve bahçeler kurulmuş, ekilmeyen ve mera halindeki uçsuz bucaksız araziler tarla haline getirilmiştir.

Urartu kralı Argişti, İrpuni kentinin kurulmasından 6 yıl sonra, Aras Vadisi'nde ekonomik yaşamın merkezi olarak yeni bir yerleşim merkezi daha kurdurmuş ve bu kente **Argişti tarafından kuruldu** anlamına gelen **Argiştihinili** adını vermiştir. Bu yeni merkez uzun bir tepe sırası üzerinde yer almakta, kuleler ve masif sur duvarları ile takviye edilmiştir. Daha aşağıda yer alan düzlükte ise tarlalar, bahçeler ve bağlardan oluşan oldukça uzun bir alan uzanmaktaydı. Kentin içinde avlular, tapınaklar, ve depo binaları, sitadel (akropol) kesiminde ise, bir saray bulunmaktaydı. Ele geçirilen çok sayıda inşa ve adak yazıtı Argiştihinili kentinin önemini dile getirmektedir. Kazılar sırasında iyi korunmuş evler, bu evlerin mahzenlerinde ise çeşitli ev eşyaları ile silahlar bulunmuştur. Diğer yandan Ortaçağlar'a değin kullanılmış bir tapınak da saptanmıştır. Argiştihinili kentinin bundan sonraki durumu ile ilgili elimizde pek fazla bilgi yoktur. Argiştihinili'nin, İrpuni kentinin önemini kaybetmesinden sonra, eski canlılığını sürdürüp, sürdürmediği ya da bu kentin de yerini yeni merkezlere terk edip etmediği henüz karanlıkta olan bir sorundur.

İÖ 8. yüzyılın ortasında, yani Urartu kralı 1.Argişti'nin krallığının sonlarında Urartu Krallığı yükselişinin doruğuna erişmiş bulunmaktaydı. Urartu'nun kuzeyde, Kafkasötesi'nde ve Van Gölü bölgesindeki egemenliği herkes tarafından kabul edilmişti. Batıda ise Hititler'in ülkesine başarılı seferler yapılmıştı. Kuzey Suriye ise Urartu Krallığı'na bağlıydı ve Anadolu'daki önemli ticaret yollarını denetimi altında tutmaktaydı. Urartu Krallığı ayrıca Asurlar'ın Anadolu'ya sızıp burasını ele geçirmelerini de engellediler. Urartu kültürü bundan sonra yavaş yavaş Akdeniz Bölgesi ile Anadolu'nun içlerini de etkisi altına almaya başlamıştır. Urartu Krallığı'nın sürekli yükselişi ve Akdeniz'e ulaşan ticaret yollarını denetimi altında bulundurması, Asur'un nüfuz alanını oldukça etkilemiş ve Asur Krallığı'nın ikinci plana atılmasına neden olmuştur. Ne var ki, Asur Krallığı da bu sıralarda siyasal ve ekonomik yönden geçici bir gerileme döneminde bulunduğu için, Urartu Krallığı'na karşı koyacak gücü kendisinde bulamamıştır. Böylece Asur Krallığı, bir zamanlar kendi egemenliği altında bulunan bölgeleri bir biri arkasından Urartu Krallığı'na kaptırmaya başlamıştır. Bu arada Urartu Krallığı ordusu da, o dönemin en korkulu askeri güçlerinden biri haline gelmiştir. İÖ 8. yüzyıl ortalarında 1. Argişti'nin oğlu 2.Sarduri (İÖ 764-735) tahta çıktığı zaman, gelişmekte olan görkemli bir krallığa sahip bulunmaktaydı. 2.Sarduri, babası Argişti'nin dış siyasetini aynen uygulamış, krallığının merkezinde canlı bir inşaat programı izlemiş ve elindeki yönetim ve ekonomik yerleşme merkezlerinin kuvvetlendirilmesine çalışmıştır. Urartu kralı 1.Argişti ile oğlu 2.Sarduri'ye ait inşa yazıtlarının birbirinin yakınında gün ışığına çıkartılmış olması da bunu göstermektedir. Kral 2. Sarduri döneminde Van kalesi, -eskisi gibi- Urartu Krallığı'nın merkezi Tuşpa kentinin akropolü (sitadel) olarak kullanılmıştır. 2. Sarduri Van kayalığının kuzeydoğu yamacında yer alan ve bugün halk tarafından **Analı Kız** olarak adlandırılan kült merkezinde 2 büyük niş içine, krallığı zamanında yapılmış olan işleri içeren yıllıklarını 2 büyük stel halinde diktirmiştir. Ne yazıktır ki, bu 2 stelden ancak 1 tanesi zamanımıza oldukça iyi korunmuş

scanfan

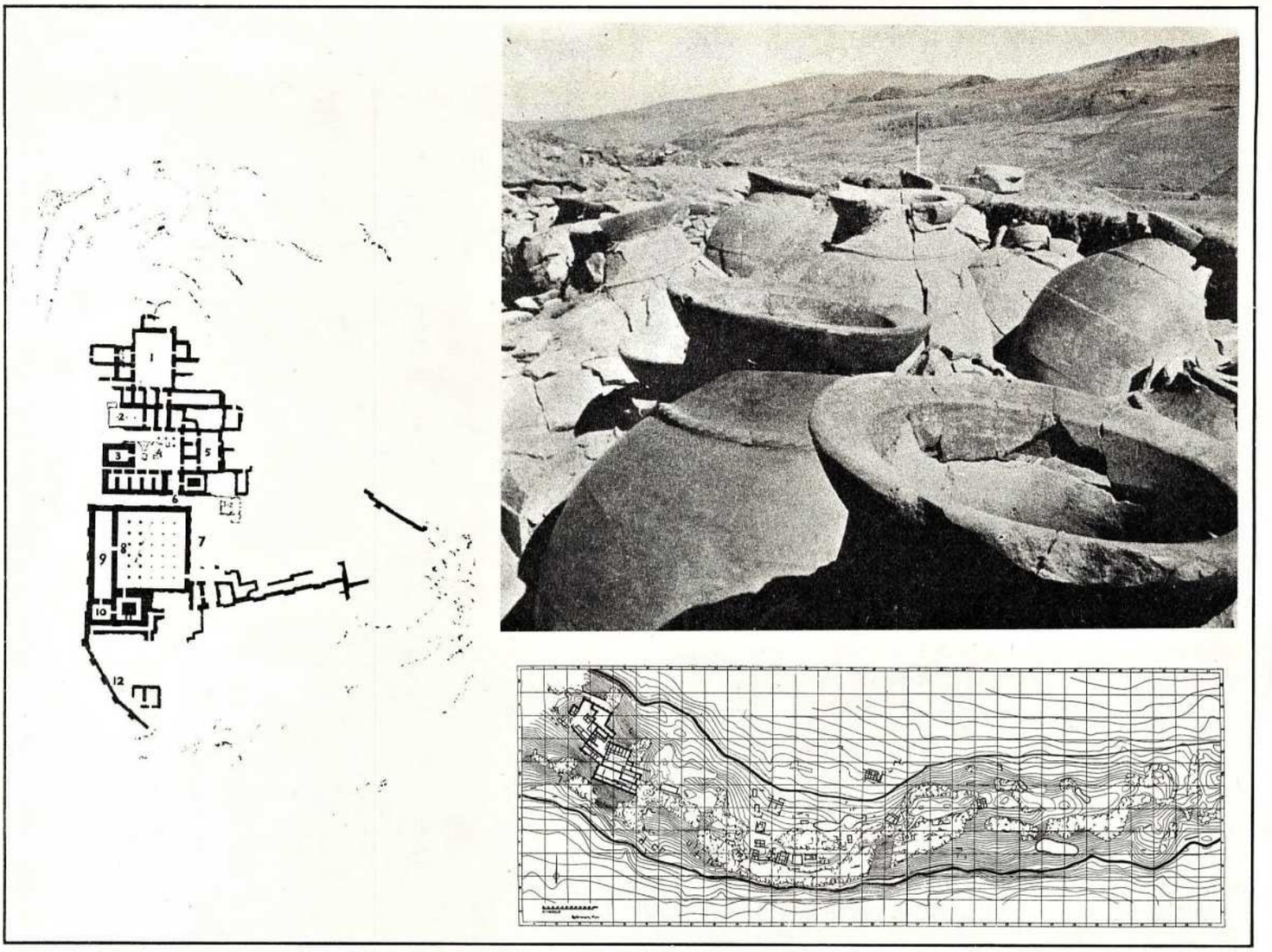

olarak gelmiştir. Bu stelin de alt bölümü oldukça bozulmuştur. Bu stel parçası üzerindeki yıllıklarda 2.Sarduri'nin krallığının 9. yılında yapmış olduğu işlerden söz edilmektedir. Kral 2.Sarduri'nin Asur ülkesine karşı yapmış olduğu başarılı seferlerden söz eden 2. stelden ise ancak parçalar ele geçirilmiştir. Bu 2. stel, Yukarı Dicle Vadisi'nde yer alan **Arme** ülkesine ait bilgileri içermektedir. Bu yıllıkların bozuk olmadan önce, 22 yıllık bir süreyi kapamış oldukları sanılmaktadır. Ele geçirilmiş olan bu yıllıklardan, kral 2. Sarduri döneminde Urartu Bölgesi'nin ve kudretinin çok geniş alanlara değin yayılmış olduğu anlaşılmaktadır. Fırat ise krallığın batı sınırını oluşturmaktaydı. 2.Sarduri'nin diğer bir ilginç seferi de güneybatıya olmuştur. Kendisi orada **Qumahili Kuştaşpili**'yi yenmiştir. Kummuhi Bölgesi, Asur yıllıklarında Kutmihi ve daha sonra Grek-Roma döneminin Kommagene'si ile aynıdır. Böylece Urartu Krallığı, geçici bile olsa Kuzey Suriye'deki nüfuzunu önemli ölçüde kuvvetlendirmiş ve ticaret siyasetini etkisi altına almıştır. Bu dönemde Aras'ın kuzeyinde yer alan bölgelerde ve Van Gölü bölgesinde Urartu egemenliği kuvvetinden bir şey kaybetmemişti. Kral 2. Sarduri'nin inşa faaliyetlerinden söz eden yazıtlar şimdilik **İrpuni** ve **Sardurihinili** (Çavuştepe) kentinde gün ışığına çıkarılmıştır. Bu arada Sevan Gölü'nün batı kıyısında yaşamakta olan boylar en sonunda boyunduruk altına alınmış ve bu bölgede yeni kaleler inşa ettirilmiştir. Argiştihinili kenti ise eski canlı yaşamını sürdürmüş ve kral 2. Sarduri bu kentin gelişmesi için elinden geleni yapmıştır.

2. Sarduri, Van Gölü bölgesinde 2 önemli kale yaptırmıştır. Bunlardan Van Gölü'nün batısında yer alan Varto-Kayalıdere kalesinin, askeri amaçlar için kurulduğu anlaşılmaktadır. Urartu krallarının güney ve güneybatıya yaptığı askeri seferlerde kullanılan Kayalıdere, Murat suyu yakınında stratejik bir bölgede yer alan önemli bir merkezdir. Yukarı ve Aşağı kale olarak ikiye ayrılan Kayalıdere eteklerinde ise yerleşme merkezi bulunmaktaydı. Kazısı yarım kalan Kayalıdere'de, kare planlı bir tapınak, içinde şarap küplerinin bulunduğu büyük erzak deposu, aşağı kaleden yukarı kaleye girişi sağlayan kapı yapısı ile büyük bir kaya mezarı gün ışığına çıkarılmıştır. Ana kayaya oyularak yapılan ve içinde 7 ayrı odanın bulunduğu mezar daha önce defineciler tarafından soyulmuştur.

2. Sarduri dönemi, Urartu Krallığı'nın büyük bir refah dönemiydi; siyasi ve ekonomik egemenliğinin gücünü ve bu dönemdeki Urartu mimarlığının olağanüstü başarısını, kurmuş olduğu Çavuştepe kalesi yansıtmaktadır. Van ilinin (Tuşpa) 24 km. güneydoğusunda, Gürpınar (Havasor) Ovası'nda Bol Dağları'nın batı uzantısı üzerine kurulan Çavuştepe kalesi, 850 m. uzunluğunda ve ovadan 80 m. yükseklikte bulunmaktadır. Kalenin doğu ve batı ucunda, ana kayanın oyulması ile açılan geniş ve derin hendekler, kaleyi Bol Dağı silsilesinden ayırmaktadır. 1961 yılında başlayan ve aralıksız olarak 20 yıldan beri kazısı sürdürülen Çavuştepe kalesinde ele geçirilen çiviyazılı belgelere göre, bu anıtsal yerleşme merkezinin adının **Sardurihinili** (Sarduri tarafından kurulan kent) olduğu anlaşılmıştır. Sardurihinili kalesi, Van Ovası'ndan Kelişin Geçidi'ne değin uzanan yaklaşık 400 km.'lik Urartu **Ordu Yolu** üzerinde yer almaktadır. Ancak Sardurihinili kalesinin sağlam kalmış sur duvarlarının olağanüstü denilebilecek bir güzellikte yapılmış olması, bunun bir askeri üsden çok, yönetim ve ekonomi merkezi olarak kurulduğunu göstermektedir. Çünkü askeri amaçla kurulan Urartu kalelerinin hiçbirinde bu denli özenle işlenmiş sur duvarları yapılmamıştır. Urartu mimarlığının seçkin örneğini yansıtan Çavuştepe, Aşağı ve Yukarı Kale diye ikiye

scanfan

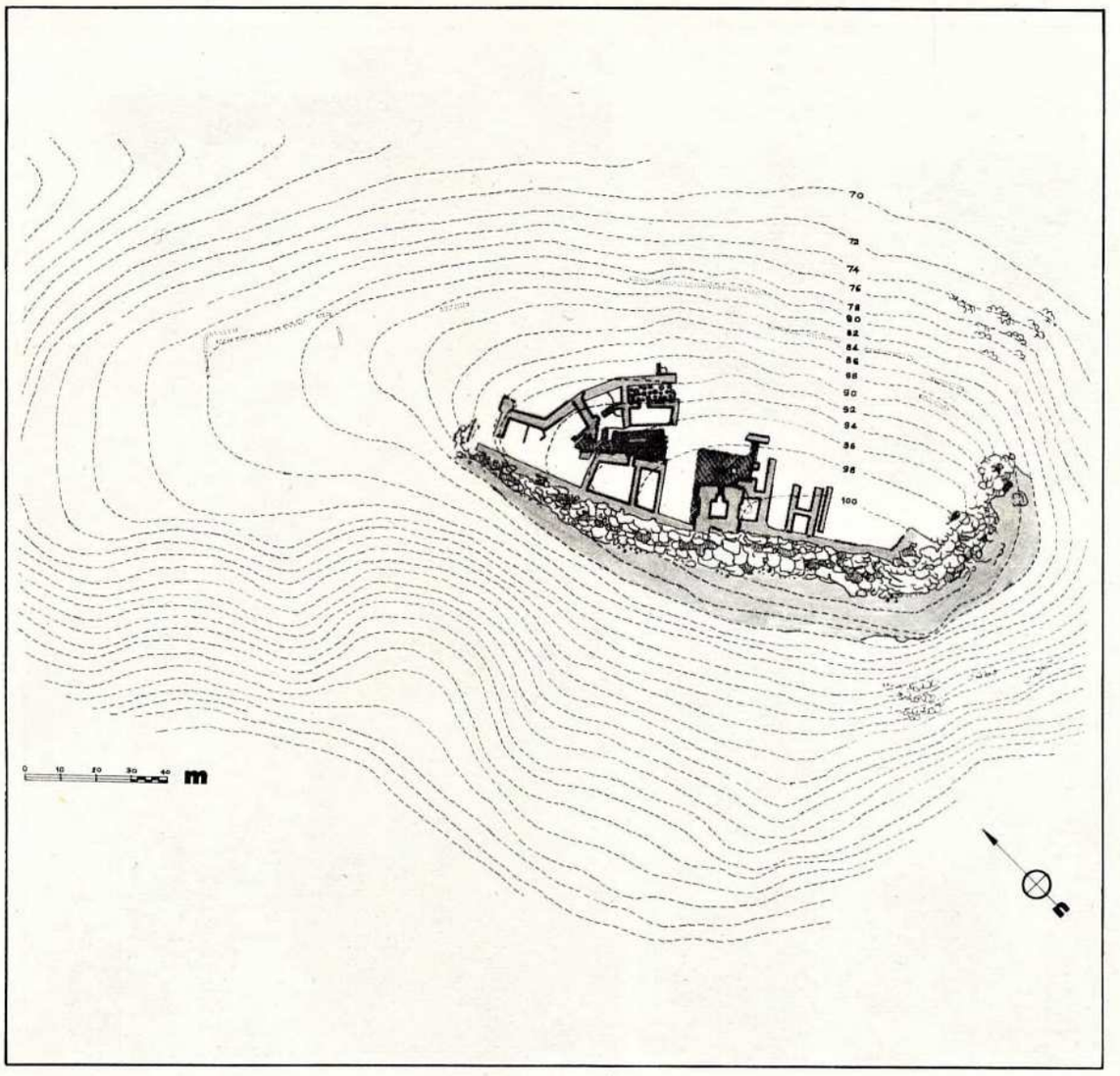

Toprakkale'nin genel planı. Yan sayfa sol: Arin-berd (eski İrpuni) tapınak ve sarayın genel planı. Sağ üst: Kayalıdere erzak deposu (C.A. Burney, Anatolian Studies XVI'dan). Alt: Argiştihinili'nin (bugün Armavir) genel planı (A.A. Martirosyan, Argiştihinili'den).

ayrılmaktadır. Aşağı Kale ve Yukarı Kale'yi, ortasından ana giriş kapısının olduğu istinatlı bir yol birleştirmektedir. İstinatlı yoldan doğuda bulunan Yukarı Kale'ye çıkıldığında, ana kayanın oyulup düzeltilmesiyle elde edilen büyük bir platformdan oluşan açık hava kült merkezi ile karşılaşılmaktadır. Urartular'ın kaya işçiliğinde ne denli başarılı olduklarını kanıtlayan kült merkezi, yine 2.Sarduri tarafından Van kalesi kayalığının kuzeydoğu eteğinde yapılmış olan (Analı Kız) açık hava kült merkezinin kaya işçiliği ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Tamamen ana kayanın düzeltilmesiyle elde edilen platformdan yukarıya, merdivenli bir kapı girişi ile geçilmektedir. Kareye yakın dikdörtgen bir plan gösteren Yukarı Kale çok iyi bir sur sistemi ile çepeçevre kuşatılmaktadır. Sağlam kalan surun taş duvar yüksekliği yer yer 5 m.'yi bulmaktadır. Burada tanrı Haldi'nin kare planlı tapınağı ve çevresinde sütunlu galerilerin yer aldığı tapınak avlusu bulunmaktadır. Tapınak avlusuna ikinci ana giriş kapısı, güneydoğu köşesindedir. Tanrı Haldi'ye yaptırılan kare planlı tapınağın çevresinde çok sayıda in-situ sütun kaidelerinin bulunması, tapınağın kuzey, batı ve güney kesimlerinin sütunlu bir galeri ile çevrelendiğini göstermektedir. Bu haliyle tapınak Altıntepe tapınağı ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Bunun dışında herhangi bir yapının bulunmamış olması, Yukarı Kale'nin ulusal tanrı Haldi'ye ayrılan tapınak ve sütunlu avludan oluştuğu ve yalnızca dinsel amaçlar için kullanıldığını kanıtlamaktadır. Ancak Yukarı Kaledeki tapınak ve kompleksinin Ortaçağ iskancıları tarafından uzun süre kullanılması, buradaki Urartu yapılarının tahrip edilmesine yol açmıştır. Örneğin, siyah bazalt taş bloklarla kaplı olan tapınak ön cephesindeki taşlar tamamen kırılmış, sağlam bir tek blok bile günümüze kadar kalmamıştır. Ayrıca kare planlı tapınak yapısının kapı girişi de kapatılarak ev olarak kullanılmıştır. Büyük bir hızla sürdürülen Yukarı Kale kazısı, kalenin ne zaman ve neden terkedildiği sorularını açıklığa kavuşturacaktır.

Yukarı Kale'den 5 kat daha büyük olan Aşağı Çavuştepe kalesi, batı yönüne doğru uzunmakta olup, hareketli bir plan gösteren güçlü bir tahkimat sistemiyle çevrelenmektedir. Bu kesim, depo, çok sayıda oda, atölyeler, tapınak ve saray kompleksinden oluşmaktadır. Kaleye girişi sağlayan ana kapıdan girildikten sonra, gittikçe genişleyen ve kalenin gereksinmelerine yeterli olmadığı için 7. yüzyılda yapılan çok sayıdaki yapı ile karşılaşılmaktadır. Uçkale'nin önünden, doğuya doğru ana giriş kapısına değin uzanan bu yapılar kompleksi, Çavuştepe kalesinin 7. yüzyılın sonlarına değin kullanıldığını göstermektedir. Dikdörtgen planlı Uçkale yapısının sağlam kalmış taş duvarlarının anıtsal görünümü, bugüne değin Urartu mimarlığında eşine rastlanılmayacak bir güzellik ve teknikte yapılmış olan taş işçiliğini yansıtmaktadır. Sağlam kalmış 5 m.'lik taş duvarın üzerinde, kerpiçten yapılmış duvar kalıntılarının kalınlığı ve kerpiç yıkıntısının yoğunluğu, 2 katlı yüksek bir binanın varlığına işaret etmektedir. Yine kerpiç duvar yıkıntılarının arasında, siyah bazalt taşından yapılmış 5 adet **kör pencere** bulunmuştur. Bugüne değin yalnızca kabartmalar üzerindeki çok katlı yapılarda resmini gördüğümüz kör pencerelere Çavuştepe'den başka hiçbir Urartu merkezinde rastlanılmamıştır. Uçkale yapılarının zemin odalarında, üzerinde Urartu krallarının (Sarduri) adlarının yazılı olduğu ve tanrılara sunulan adak yazıtlı askeri donatımı oluşturan silahların -okluk, miğfer, ok ucu- ele geçirilmiş olması, burasının belki de kalenin kutsal silah deposu olduğunu göstermektedir. Anıtsal Uçkale'den batıya doğru ilerlendiğinde, çok sayıda depo binası ile içinde 100'den fazla şarap küpünün

scanfan

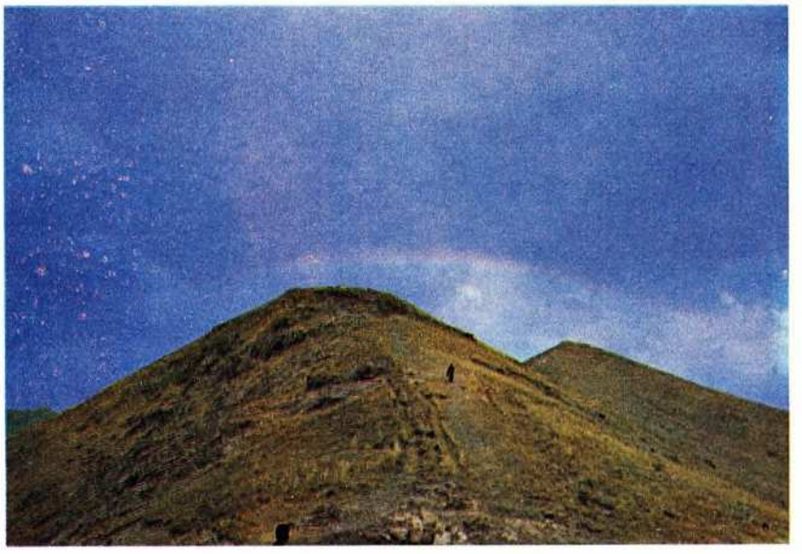

bulunduğu büyük mahzen ile karşılaşılmaktadır. Her biri 1.000 litreden fazla şarap alan ve yarıya kadar toprağa gömülü olan büyük küplerin üzerinde, içinde kaç ölçek olduğunu gösteren çiviyazısı ve hiyeroglif işaretleri bulunmaktadır. Bazı küplerin içinde ise, sağlam kalmış yonca ağızlı testi ve şarap kupaları bulunmuştur. Şarap mahzenin batısında ve kalenin orta bölümü doğrultusunda 2. Urartu tapınağının avlusu yer almaktadır. Avlunun batısında yer alan Tapınak cella'sının cephesi, kuzeydoğuya bakmaktadır. Cella'nın önünde 21.50 X 21.50 m boyutlarında, üç yanı galerili, zemini düzgün taşlarla döşeli bir avlu, avluda kurban masası ve kuzeyinde de yuvarlak bir sunak yer almaktadır. Sağlam kalmış tapınak duvarlarının ön kapı cephesi, çok iyi işlenerek parlatılmış bazalt taşları ile bezenmiştir. Tapınak girişinin solundaki bazalt bloklar üzerinde, Urartu kralı 2. Sarduri'nin iki taş blok üzerine büyük bir özenle yazılmış adak yazıtı bulunmaktadır. 3. yazılı blok ise kaybolmuştur. 2. Sarduri bu yazıtında; **Daha önce burada hiçbir şeyin yapılamamış olduğunu, kendisinin krallık makamına geçince burada tanrı Haldi'ye bir tapınak, tanrı İrmuşini'ye ise bir susi yaptırdığını söylemektedir.** Ayrıca **Guguna Irmağı'ndan (bugünkü Hoşap Çayı) bir kanal açtırdığını, tarla, bağ ve bahçeler düzenlediğini, yeni bir kent kurduğundan söz etmektedir.** Gerçekten de Van bölgesinin en verimli ovalarından biri olan Gürpınar (Havasor) Ovası, hiçbir zaman 2.Sarduri döneminde değerlendirildiği gibi değerlendirilmemiştir. Doğu-Batı doğrultusunda uzanan Bol Dağlar'ı ve bu dağın batı uzantısı üzerinde yer alan Çavuştepe kalesi, Gürpınar Ovası'nı ikiye ayırmaktadır. Kalenin kuzeyindeki yayvan tepeler üzerinde ise, sivil yerleşme merkezi bulunmaktaydı. Ancak burada henüz kazı yapılmamıştır. Çavuştepe kalesi bu verimli ovadaki tarım ürünlerinin depolandığı, çeşitli atölyeleri bünyesinde toplayan en büyük yönetim ve ekonomi merkezlerinden biriydi.

Yukarı Kale'deki Haldi tapınağı gibi kare cella'lı olan İrmuşini tapınağının çevresindeki odaların kerpiç duvarları tümüyle resimlerle bezenmişti. Ancak az sayıda ele geçirilen kerpiç üzerindeki sıva parçalarında, mavi, kırmızı ve siyah renklerden yapılmış insan ve çeşitli bitkilere ait motifler yer almaktadır. Tapınağın kuzeybatısında uzun bir koridor uzanmakta, bu koridorun güneyinde yer alan ve koridora birer kapı ile açılan çok sayıda yan yana yapılmış odalar bulunmaktadır. Atölye olarak kullanılan bu odalar içinde, çeşitli meslek gruplarına, -dokumacılık, dericilik, dülgerlik, madeniclik v.b.- ait alet ve eşyalar ele geçirilmiştir. Daha sonra tapınaktan gelen koridor ile saray kesimine geçilmektedir. Kalenin batı kesiminde 81×33 m.'lik geniş bir alana yayılan saray kesimi, iki yan koridor ile bir merkezi ana salondan oluşmaktadır. Zemin ve temel kesimi ile zemin katın tavan sistemini taşıyan ağır ve kalın payelerin çoğu, ana kayanın yontulması ile elde edilmiştir. Urartu kaya mimarlığının görkemli uygulamalarından birini oluşturan saray kesiminin ortasında, büyük salon, bunun kuzeyinde ve güneyinde birer koridor uzanmakta bu koridorlara açılan çok sayıda oda bulunmaktadır. Ana kayadan oyularak açılan ve saray yapılarının batısına değin uzanan güney koridorunun her iki yanında yine çok sayıda oda bulunmaktadır. Odaların kapı yanlarında bulunan ve günümüze değin ulaşan sağlam merdivenler, saray kesimindeki yapıların 3 katlı olduğunu göstermektedir. Oldukça görkemli inşa edilen saray kesiminde mutfak odaları, harem dairesi, elçilerin ve konukların kabul edildiği taht salonu, bunların ağırlandığı çok sütunlu kabul salonu yer almaktadır. Büyük salon sal taşlarından oluşan bir kaplama ile döşenmiş, bunun altında

scanfan

Üst sol: Aşağı Sardurihinili kalesinin genel görünümü (A.Erzen, Eastren Anatolia and Urartians'dan). Sağ: Guguna Çayı'ndan (bugün Hoşap Çayı) alınan, Sardurihinili bağ ve bahçelerini sulayan kanal. Alt: Van'ın 24 km. güneydoğusunda yer alan Gürpınar Ovası'nda, Bol Dağları'nın batı uzantısı üzerine kurulan görkemli Sardurihinili kalesi (A. Erzen, Çavuştepe I'den). Yan sayfa sol üst: Kayalıdere kare planlı tapınağı (C.A. Burney, Anatolian Studies XVI'dan). Alt: Yukarı Sardurihinili kalesinin genel görünümü. Sağ: İrpuni kentinin tapınak-saray eklentilerinin iç duvarlarını süsleyen boyalı duvar resimlerinden. Tanrı Haldi (B.B. Piotrovskii, Urartu'dan).

ise ana kayaya oyulmuş 3 büyük su sarnıcı açılmıştır. Oldukça büyük olan su sarnıçları, kalenin herhangi bir düşman kuşatması karşısında uzun süre su gereksinmesini de karşılamaktaydı. Sarayın batı kesiminde ele geçirilen hela, 2x2 m. ölçülerindeki foseptik çukuru ve kalenin dış suruna kadar uzanan kanalizasyon ağı, Urartu Krallığı'nın çağdaş kültürlerde bile rastlanmayan en önemli özelliğini yansıtmaktadır.

İÖ 7. yüzyılın sonlarında, İskitler'in akınları ile Çavuştepe kalesinin yıkıldığını kazı sırasında ele geçirilen İskit savaş aletleri açıkça kanıtlamaktadır.

Ancak 2.Sarduri'nin krallığı zamanındaki sakin yaşam sık sık rakipleri Asurlular tarafından bozulmuştur. İÖ. 745 yılında Kalhu'nun düşüşü ve Asur tahtına 3. Tiglatpileser'in (İÖ 745-728) geçişinden sonra Anadolu'daki durum yavaş yavaş temelinden değişmeye başlamıştır. Yeni Asur kralı ordusunu büyük bir revizyona tabi tutmuş, bunun doğal bir sonucu olarak ordusunun vurma gücü yükselmiş ve Asurlular yavaş yavaş daha önce kaybetmiş oldukları toprakları geriye almaya ve eski sınırlarına kavuşmaya başlamışlardır. Kuşkusuz, her şeyden önce Asur Krallığı'nı düşünmeye iten ana nedenlerden biri de, Kuzey Suriye'deki Urartu egemenliğiydi. Çünkü Asur Krallığı egemenliğini sürdürebilmesi için, Urartu Krallığı tarafından Kuzey Suriye'de fethedilen toprakları geriye almak ve böylece Akdeniz'e açılmak zorundaydı. Asur kralı 3.Tiglatpileser krallığının 3. yılında (İÖ 743) ordusuyla birlikte batı yönünde harekete geçerek 4 Suriye ülkesi ile (Agusi, Melida, Gurgum ve Kummuh) birleşmiş olan Urartu ordusunu, Urfa yakınlarındaki Halfeti'nin kuzeyinde yer alan ve **Arpad** adı verilen mevkide yapılan bir savaşta yenmiştir. Bu savaş sonucu Asurlular çok sayıda da savaş tutsağı ele geçirmişlerdir. Asur yıllıklarının yazdıklarına göre de, Urartu kralı 2.Sarduri gecenin karanlığından yararlanarak bir kısrak üzerinde kaçmış ve kral 3.Tiglatpileser tarafından Fırat kıyısına değin izlenmişti. 2.Sarduri'nin savaş alanından kısrak ile kaçması, o dönemde eski Doğu toplumlarında yüz kızartıcı bir davranış olarak nitelendirilmektedir. Yıllıklarda bu olayın dışında Urartu ordugahında Asurlular tarafından ele geçirilmiş olan zengin ganimetlerden de söz edilmektedir; örneğin, bunlar arasında bir araba, bir yatak, çeşitli eşyalar ve bir damga mühür yer almaktadır. Bu savaştan sonra Asurlular savaşı Urartu Bölgesi'ne değin götürmekten kaçınmışlar, yalnızca Kuzey Suriye'deki egemenliklerinin perçinlenmesine çalışmışlardır. Asur ordusu, dağlık bölgelerdeki savaşların dışında Urartu ordusuna karşı oldukça üstündü. Belki de büyük bir vurucu güce sahip olan Urartu süvarileri düz arazide savaş için kötü yetiştirilmişlerdi. Görünüşe göre savaşta merkezi ordunun eyaletlerdeki ordu ile bütünlüğü başarılı olamamıştı. Ancak yenilginin nedenleri ne olursa olsun, krallığını genişletmek için büyük ümitler vererek başlamış olan 2.Sarduri, saltanatının son 8. yılında Asur'un gittikçe yeniden kuvvetlendiğini görmek zorunda kalmıştır. Asur'un yeniden yükselmesi artık önlenemez olarak görülüyordu. Nitekim 735 yılında Asur kralı 3.Tiglatpileser, Urartu Krallığı'nın içlerine doğru bir sefere çıkmışsa da, bu seferi sırasında herhangi bir direnme hareketi ile karşılaşmamıştır. Asur kralı Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa önlerine geldiğinde, Urartu kralı 2.Sarduri'nin sığınmış olduğu Van kayalıkları üzerindeki kaleyi kuşatmıştır. Gün ışığına çıkartılmış olan Asur yıllıkları 3.Tiglatpileser'in bu kuşatmasından şu sözlerle bahsetmektedir: **Urartulu Sarduri'yi başkenti olan Turuşpa (Tuşpa) kentinde kıstırdım ve kentin kapıları önünde büyük bir**

scanfan

Üst: Sardurihinili'nin (bugün Çavuştepe) genel planı (A. Erzen, Çavuştepe I'den). Alt: Sardurihinili Aşağı kalede bulunan İrmuşini Tapınağı. Yan sayfa sol üst: Sardurihinli Uç kale önü yapılarının restitüsyonu (A. Erzen, Çavuştepe I'den). Alt: Sardurihinili Uç kale yapısının restitüsyonu (A. Erzen, Çavuştepe I'den). Sağ üst: Sardurihinili Uç kale önünde bulunan kör pencereler (A. Erzen, Çavuştepe I'den). Alt: Sardurihinili kenti erzak deposu.

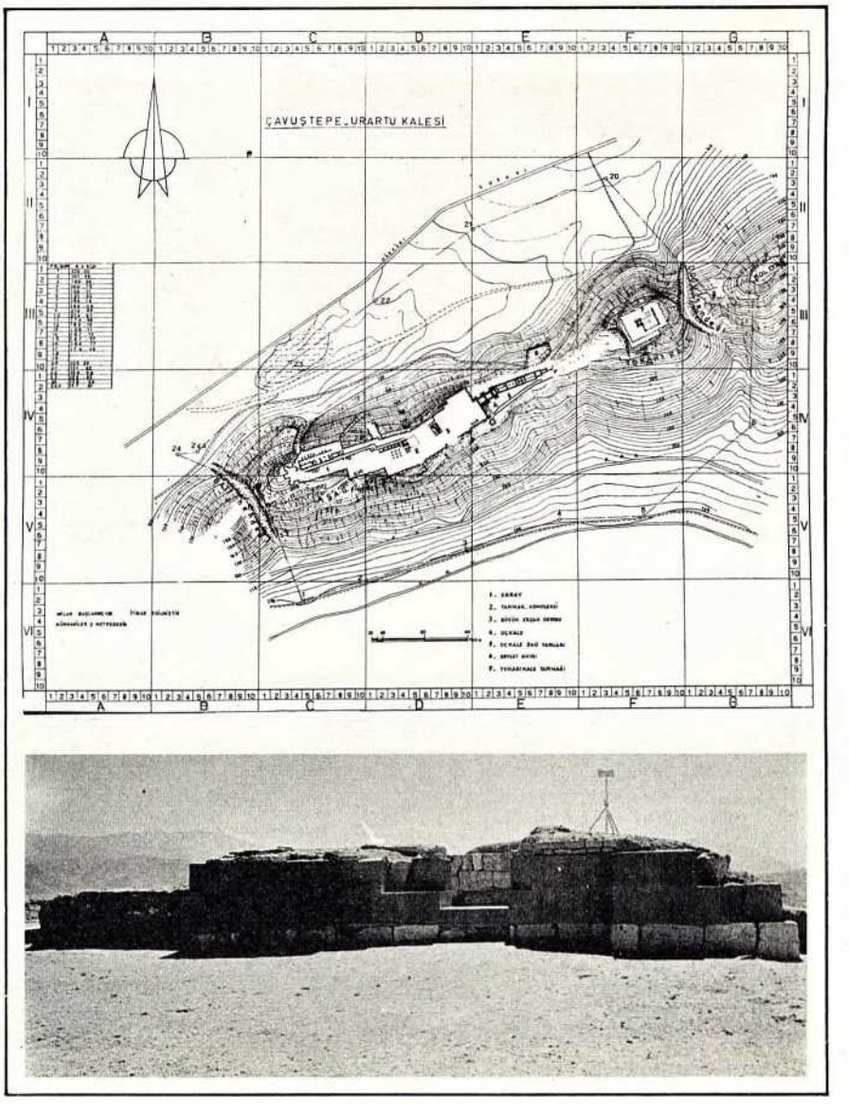

katliama giriştim. Sonra da kentin yukarısında kendime ait bir yontuyu diktirttim. Kayalıklar üzerinde yer alan fethedilmez kale Asurlar'ın bu kuşatmasına karşı koymuş, bunun üzerine Asurlular aşağıdaki düzlükte yer alan yerleşme merkezini yakıp yağmalamışlardır. Asur kralı 3.Tiglatpileser'in bu zaferi Urartu egemenliğine karşı ağır bir darbe olmuştur. Urartu egemenliğine inen bu darbeden sonra Urartular'ın egemenliği altında bulunan bölgeler birbiri arkasından krallıktan kopmaya başlamışlardır, bunun üzerine Urartu kralı 2.Sarduri, babası 1.Argişti zamanında krallığa katılmış olan bölgeleri yeniden eline geçirebilmek için harekete geçmek zorunda kalmıştır.

Urartu tarihi ile ilgili bilgilerimiz, daha önce de sözünü etmiş olduğumuz gibi, ele geçirilmiş buluntulara ve yazıtlara dayanmakta olup kopuk kopuktur. Urartu tarihinin birçok döneminde neler olup bittiği ile ilgili bize kesin bilgiler verebilecek yazılı kaynaklardan yoksun bulunmaktayız. Örneğin, kral 2.Sarduri'nin krallığının son yılları ile onun yerine geçmiş olan oğlu 1.Rusa'nın (İÖ 735-714) krallığının ilk yıllarına ait hiçbir bilgiye sahip bulunmamaktayız. 2.Sarduri' nin oğlu 1.Rusa, Urartu Krallığı'nın büyük iç karışıklıklar içinde bulunduğu bir dönemde tahta çıkmıştır. Yalnızca İÖ 735 yılından önce kaybedilmiş bulunan toprakları geriye almaktan başka, krallığının başlangıcında kendisinden ayrılmak için fırsat kollamakta olan çeşitli bölgelerdeki valilerle de uğraşmak zorundaydı. Aynı zamanda da ülkesinin sürekli artan Asur tehlikesine karşı korumak için önlemler almak zorunda kalmıştı. Bu hassas durum ile ilgili bilgilerimiziUrmiye Gölü bölgesi ile Muşaşir ülkesi arasında bir geçitte yer alan çift dilli (Urartuca ve Asurca) Topzava Steli'nden öğrenmekteyiz: **Sarduri'nin oğlu Rusa konuştu: Ardini (Muşaşir) kentinin kralı Urzana huzuruma çıktı. Bütün ordusuna bakmayı üzerime aldım... Urzana'yı o bölgenin valisi yaptım ve Ardini kentini verdim. Aynı yıl ben, Sarduri'nin oğlu Rusa, Ardini kentine geldim. Urzana beni selefleri olan kralların yüksek tahtına oturttu. Tanrıların ve benim yanımda tapınakta kurbanlar kestirtti. Ayrıca bana verebileceği kadar savaş arabası ile yardımcı birlikler verdi. Bunları aldım ve ben, Rusa, Asur ülkesinin dağlarında Haldi'ye karşı olanlara harekete geçtim ve akıttığım kanlardan göller oluşturdum. Sonra Urzana'yı elinden tutup yüzümü ona çevirdi... Onu, oraların hakimi ilan ettim.** Bu metinden de anlaşılacağı üzere Muşaşir kenti Urartular için yalnızca bir savunma kalesi olmayıp, aynı zamanda Asurlular'a karşı yapılan savaşlarda hücum noktası olarak da kullanılmıştır. Urartu kralı Rusa tahta çıktıktan sonra, yalnız ülkesinin sınırlarını korumakla kalmayıp, Urartu Krallığı'nın sınır bölgelerinde de otoritesini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Bölge yönetiminde yeniliklere baş vurmuş, yerli valilerin yerine yalnız kendisine karşı sorumlu olan kralları koymuştur. Bunun yanı sıra yerleşme merkezlerinin ve kalelerinin inşasına kuvvet vermiştir. Bu yeni imar faaliyetinin en önemli nedeni, Asurlular'ın Urartu Krallığı sınırları içinde yapmış oldukları yürüyüş sırasında eski yerleşme merkezleri ile kalelerden birçoğunu kullanılamaz hale getirmiş olmalarıydı. Urartu kralı 1.Rusa'ya ait çok az sayıda yazıt günümüze değin gelmiştir. Van kayalığı üzerindeki kalede Rusa'nın adının geçtiği yazıtlar olmaması nedeniyle, Urartu başkenti sitadelinin Toprakkale tepesi üzerinde yer almış olup olmadığı bilinmemektedir. Buna karşılık Kafkasötesi Bölgesi'nde yer alan daha eski merkezler canlılıklarını kaybetmemişlerdir. Üzerlerinde 1.Argişti, 2.Sarduri ve 1.Rusa'ya ait çiviyazılı yazıtların yer aldığı benzeri buluntular (tunç kalkanlar, kupalar) İrpuni ve

scanfan

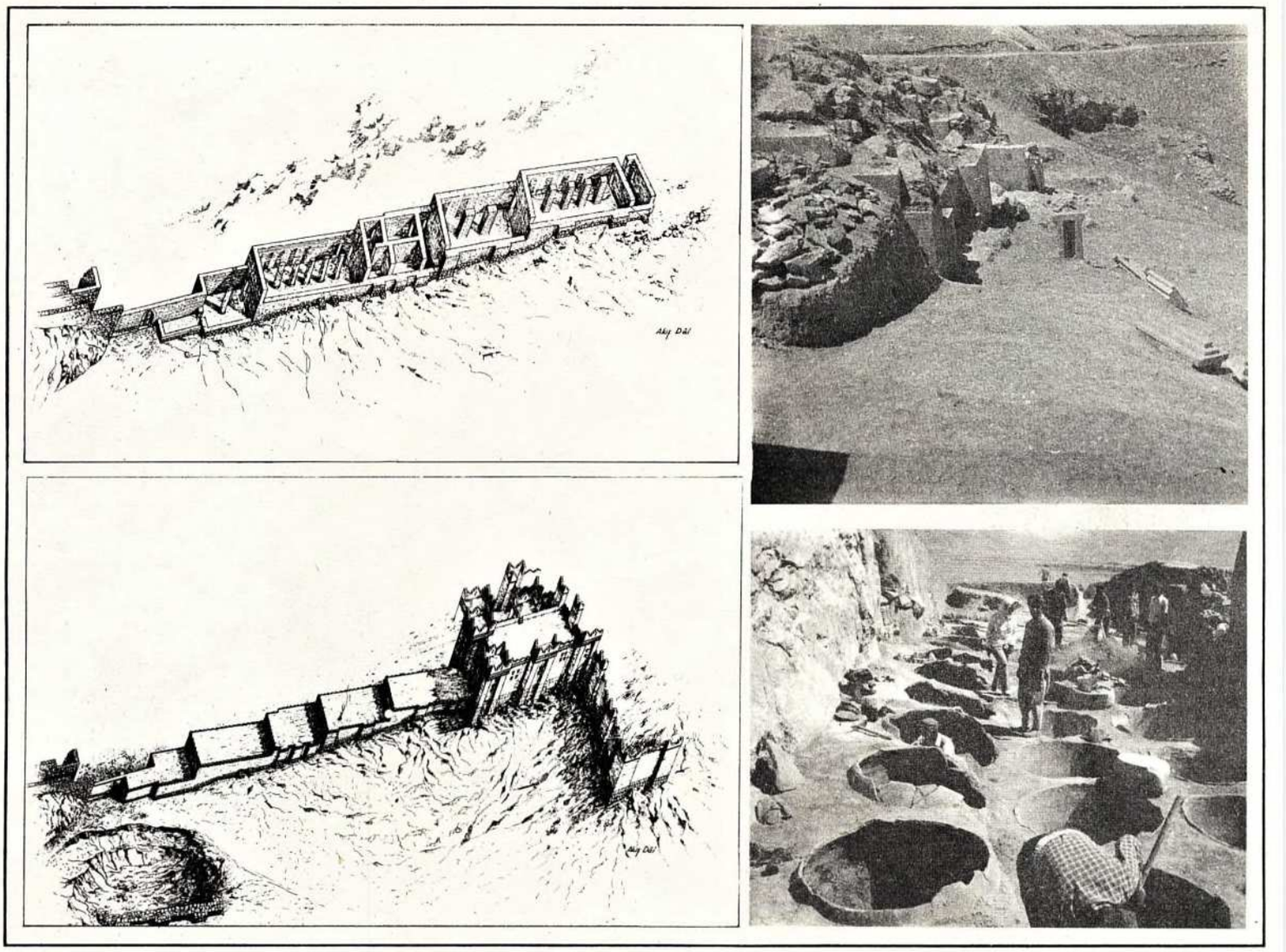

Teişebaini (Karmir-Blur) kentlerinin depo binalarındaki mekanlarda gün ışığına çıkartılmıştır. Göçebe boyların bunlar arasında özellikle kral 2.Sarduri zamanında Kafkas Dağları'nı aşarak Anadolu'ya değin inmiş olan Kimmerler'in tehditleri üzerine kral Rusa, kuzeyde bulunan Urartu yerleşme merkezlerini daha çok göz önünde tutmuştur. Kral 1.Rusa, Van Gölü bölgesinin kuzeydoğusunda 2 kale yaptırtmıştır. Bu kalelerden kuzeydoğuda, Eski Doğubeyazıt'-ta yer alanı **Tanrı Haldi'nin kalesi**, Göçke (Sevan) Gölü'nün güneybatısında yer alanı ise **Tanrı Teişeba'nın kalesi** adını taşımaktaydı. Bunlardan birincisi, bugünkü Kamo (eski Doğubeyazıt) kentinde yüksek bir kayalığın üzerine inşa edilmişti. Bu yapıdan söz eden bir yazıt bir köşe taşının üzerinde bulunmaktadır: **Sarduri'nin oğlu Rusa konuşuyor: Uelikuhi ülkesinin kralını yendim, onu köle yaptım ve ülkesinden sürdüm. Sonra onun devletinin başına yardımcı bir kralı getirip adını Tanrı Haldi'nin kalesi verdiğim Tanrı Haldi'nin kapıları ile bir kale inşa ettirdim.** Uelikuhi ülkesi Urartu kralı 2.Sarduri'nin krallığı zamanında fethedilmiş olmasına karşın, bu bölgenin valisinin Urartu Kralığı'nın içinde bulunduğu kriz döneminde kudretini uzun bir zaman koruyamamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle de yeni bir fetih hareketine girişilmiş olabilir. Gökçe (Sevan) Gölü'nün güneyindeki yolları elinde tutmuş olan bugünkü Tsovinen kenti yakınında yer alan kalede gün ışığına çıkartılmış olan **Aluçalu (Kelankirlan ya da Kelogran)** yazıtında ise, tek bir yıl içinde 23 ülkenin fethedilmiş olduğundan ve **Biaini ülkesinin kudretini göstermek ve düşmanlarına korku vermek için** tanrı Teişeba adına kuvvetli bir kalenin inşa edilmiş olduğu belirtilmektedir. Bu iç ve dış savaşların oluşturduğu zorlu koşullar altında kral 1.Rusa Urartu Krallığı'nı yeniden eski durumuna getirmek için çok çalışmıştır. Esnek bir dış siyaset uygulayarak eski gücünü yeniden kazanmış olan Asur Krallığı ile doğrudan doğruya karşı karşıya gelmekten kaçınmış ve sınırlarının güvenliğini komşu ülkelerle imzalamış olduğu antlaşmalarla sağlamaya çalışmıştır. Bu sırada Asur kralı 5.Salmanassar, ülkesinin iç işleri ile meşgul olduğundan Urartu Krallığı ile uğraşacak zaman bulamamıştır. Ne var ki, İÖ 722 yılında durum birden değişmiştir. 3.Tiglatpileser'in oğlu olan 2.Sargon, kardeşini tahttan düşürerek Asur tahtını eline geçirmiştir. 2.Sargon (İÖ 722-705) başa geçer geçmez komşu ülkelerde olup bitenlerle yakından ilgilenmeye başlamıştır. Suriye ve Filistin'de Mısır tarafından sürekli desteklenen küçük prensliklerle uğraşmıştır. Bir diğer amacı ise, güneyde Babil'i almak olan Asur kralı 2.Sargon, bir yandan da kuzeydeki kuvvetli ve kudretli düşmanı Urartu Krallığı'nı perişan etmek için çalışmalara başlamıştır. Bu siyasetini uygulamak için kral 2.Sargon işe ilk önce Suriye ve Filistin ile başlamıştır. Asur orduları Mısır firavunu **Şabaka**'nın ordularını büyük bir yenilgiye uğratmışlardır. Sargon bundan sonra da gözlerini kuzey sınırına, yani Urartu Krallığı'na çevirmiştir.

Asur ülkesinde Ninive ve Kalhu'da gün ışığına çıkartılmış olan kraliyet arşivlerinde, Asur kralı Sargon'un Urartu Krallığı'na karşı yapmış olduğu seferlerden ayrıntılı bir biçimde söz eden oldukça önemli çiviyazılı belgeler topluluğu ele geçirilmiştir. Bu belgelerin kapsamış olduğu bilgiler, düşman ülkelerine görevli olarak gönderilmiş bulunan Asur casusları tarafından kaleme alınmıştır. Bir casusun kolaylıkla yanında taşıyabileceği boyutta olan bu kil tabletler, Asur arşivlerinde toplanarak o devrin taht varisi ve Asur gizli emniyet örgütünün başı olan Sanherib tarafından imzalanan daha büyük bir boyutta kil tabletler üzerine geçirilmiştir. Örneğin, Asur casuslarından biri olan

scanfan

Upahhir-Bel, **Urartu ülkesinde casusluk faaliyetlerini yürütmek ve bilgiler toplamak amacıyla bir adamını Urartu ülkesine göndermiş olduğunu** ve **bu kişinin Urartu başkenti Tuşpa'ya gelene değin teker teker Urartu kentlerini denetlemiş olduğunu** bildirmektedir. Gabbu-ana-Assur adını taşıyan bir diğer casus ise şunları yazmıştır: **Adamlarım kendilerine verilmiş olan görevlerini yerine getirmek için Nabul'ee, Assur-beldan ve Assur-reşu'a gidecekler. Bütün bu kişilerin adlarını yazdık. Her biri kendi görevini yerine getirecek. Hiçbir şey ihmal edilmiyecek. Birçok kaynaktan almış olduğumuz bilgilere göre, Urartu kralı henüz Tuşpa kentini terketmemiştir.** Bu belgelerde ilginç olan en önemli özellik, belgelerde adları geçen subayların elde etmiş oldukları bilgileri doğrudan doğruya Asur kralına göndermiş olmalarıdır. Örneğin, Koyuncuk (eski adı Ninive) kentinde ele geçiriliş olan kraliyet arşivinde **Assur-reşua'**nın 11 mektubu yer almaktadır. Başkaları tarafından gönderilmiş olan 8 mektupta ise **Assur- reşua'**nın vermiş olduğu bilgilere değinilmektedir. Asur gizli casusluk teşkilatının belgelerinden anlaşıldığına göre; Urartu Krallığı Kimmerler üzerine başarısız bir sefer yapmış, bu sefer sırasında Urartu ordusu komutanı ile **Uaşi** (Van Gölü'nün güneydoğusunda)Bölgesi'nin hakimi ölmüştür. Ayrıca bu belgelerde, Urartu yenilgisinin Urartu ülkesinde uyandırmış olduğu karışıklıktan da söz edilmektedir. Casus Assur-reşua , ayrıca Asur kralına , Uaşi Bölgesi valilerinin Urartu kralına karşı baş kaldırmış olduklarından, fakat bu isyanın Urartu kralı tarafından bastırılmış olduğunu belirtmektedir.Urartu kralı 1.Rusa Van Gölü'nün güneydoğusunda yer alan Uaşi Bölgesi'ndeyken, ülkesinin başkenti Tuşpa'da general **Naragu** tarafından yönetilen ikinci bir isyan baş göstermiştir. Mektuplardan anlaşıldığına göre, Urartu kralı 1.Rusa hemen Tuşpa'ya geriye dönmüş, isyan eden general Naragu'yu tutsak etmiş ve isyana katılmış bulunan 20 subayla onları desteklemiş bulunan 100 askeri de idam ettirmiştir. Urartu kralı 1.Rusa, başkentinde güvenliği sağladıktan sonra, krallık sınırlarının kuvvetlendirilmesi işiyle uğraşmış ve kuzey sınırında kuvvetli bir korunma çizgisini kurduktan sonra Asur'a karşı gizli bir savaş hazırlığına girişmiştir. 1.Rusa bunun yanı sıra, batıda **Tabal** kralı **Ambaris** ile bir antlaşma da imzalamıştır. Asur kralı 2.Sargon bunun üzerine harekete geçerek İÖ. 715 yılında Tabal ülkesi üzerine bir ordu göndermiş ve kral Ambaris'i tutsak ederek Asur'a getirtmiştir. Buna karşılık Urartu kralı 1.Rusa güneyde Muşaşir'de krallık tahtına Urzana'yı getirerek nüfuzunu artırmıştır . Bunu duyan Asur kralı 2.Sargon, Muşaşir'e bir tehdit mektubu göndermiş, bunun üzerine Sargon'un hışmından korkan Urzana kraldan özür dilemek zorunda kalmıştır. Muşaşir kralı Urzana, Sargon'a yazmış olduğu mektubunda yansız olduğunu ileri sürmüş ve Asurlular tarafından yapılan suçlamaların haksız olduğunu belirtmiştir. Bu arada Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan Mannai ülkesinde de Urartu nüfuzunun azalmakta olduğu anlaşılmaktadır. Asur kralı Sargon, kendisine bağlı olan **Aza'**yı Mannai tahtına çıkartmışsa da, Urartu kralı Rusa bunun üzerine ülkede bir isyan çıkartarak Mannai tahtına **Ullusunu'**nın çıkmasını sağlamıştır. İÖ 716 yılında Sargon Mannai ülkesine kuvvetli bir ordu yollayarak, hiçbir zorluk çekmeden kendi kaderine terkedilmiş yeni kralı yenmiş, daha sonra onu affederek Mannai ülkesini de eline geçirmiş olduğunu anlatan bir kabartmasını diktirtmiştir. Bunu izleyen yıl Urartu kralı Rusa ikinci bir isyan düzenlemiş, fakat bunu haber alan Sargon yeniden Mannai ülkesi üzerine yürüyerek yeni **Med** kralı **Daiukku'**yu yakalıyarak ailesi ile birlikte Suriye'deki **Hamath'**a getirmiştir. Görülmektedir ki, her iki

scanfan

Üst: Armarili Bölgesi olarak tanımlanan bugünkü Özalp-Saray Ovası'ndan bir görünüm. Alt sol ve sağ: Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında yer aldığı sanılan Aidai Bölgesi'nden (Muradiye-Karahan Ovası) iki ayrı görünüm. Yan sayfa: Çavuştepe tapınak kesiminden saraya uzanan kuzey koridorunun genel görünümü.

taraf da karşılıklı olarak ateşle oynamaktan vazgeçmemişlerdir. İÖ 714 yılında ise Asur kralı Sargon saltanatının 8. yılındaUrartu Krallığı'na karşı kesin bir sonuç alınmasını öngören yeni bir sefere girişmiştir. Sargon bu sefere uzun bir zamandır plan dahilinde ön görülmüş olan ve Urmiye Gölü'nün doğusunda yer alan ülkelere karşı ordularını göndermekle başlamıştır. Bugün Paris'te Louvre Müzesi'nde bulunan büyük bir çiviyazısı tablette, bu seferden ayrıntılı bir biçimde söz edilmektedir. Bu tablet, edebi bir üslupla kaleme alınmış ve tanrı Asur'a yazılmış bir raporu içermektedir. Bu tabletin son tümcesinde ise yalnız bu tableti kaleme almış olan **Tab-sar-Assur**'un adından değil, aynı zamanda **en büyük kraliyet** yazmanı ve Sargon'un en akıllı veziri, **Harmakku**'nun oğlu **Nabuşallimşunu**'nun adından da söz edilmektedir. Tanrı Şamaş'a yazılan bilgiler, **Dur-Şarukkin**'deki (Korsabat) Sargon sarayında ele geçirilen bazı kabartmalar tarafından da doğrulanmaktadır. Ne yazık ki, bu kabartmalardan ancak bir bölümü, Sargon sarayındaki mekanın güney kesiminde ele geçirilmiştir. Bu kabartmalarda Sargon'un ünlü 8. seferinin sonu ve Muşaşir kentinin alınışı betimlenmiştir.

Louvre Müzesi'ndeki metinde, İÖ. 714 yılı yaz başında eşek ve develerden oluşan bir kervan eşliğinde kuvvetli bir Asur ordusunun **Kalhu**'dan yola çıkmış olduğu, ordunun Aşağı ve Yukarı Zap suyunu aşarak aşılması güç dağlık bir bölgeye girmiş oldukları yazılıdır. Bu metinde ayrıca sık ağaçlık dağlardan, derin geçitlerden, **birer kartal gibi** suları aşan askerlerden ve **dağ keçileri gibi** tepeden tepeye sıçramak zorunda kalan eşek ve develerden canlı bir biçimde söz edilmektedir. 6 dağ geçidini aşan ve 2 ırmak kavşağından sallar aracılığı ile geçen Sargon'un ordusu, en sonunda Mannai ülkesine ulaşmış ve Asur kralı bölgenin yöneticilerinden armağanları kabul etmiştir. Asur kralı Sargon ayrıca, Mannailer'i Urartular'ın boyunduruğundan kurtaracağına, Urartular'ı yeneceğine ve yeniden eski sınırlarını elde edeceğine dair söz de vermiştir. Fakat Sargon kuzeye doğru harekete geçmek yerine sınır boylarındaki kalelerini takviye ettikten sonra, Zikirtu üzerine yürümüştür. Bu ülkenin yöneticisi olan **Metatti,** Sargon ve ordusu ile yeni bir savaşa girmekten kaçınarak, başkenti **Parda** ile büyük sarayındaki hazinelerini terk ederek dağlara doğru kaçmıştır. Bunun üzerine Asur kralı Sargon düşmanı izlemekten vazgeçerek ordusunun yönünü değiştirmiştir. Bu arada Sargon, casuslarından birinden, Urartu kralı Rusa ile birlikte dağ topluluklarının başkanlarının kendisini ve ordusunu arkadan çevirmekte olduğunu ve ordularını **Uauş Dağı** (Urmiye Gölü'nün doğusunda bugünkü Sahend Dağı) geçitlerinde toplamış oldukları haberini almıştır. Sargon bu olaydan şu sözlerle bahsetmektedir: **Habercim, onların ordularının yaklaştığından ve gittikçe artan sayılarından beni haberdar etti.** Ninive saray arşivinde gün ışığına çıkartılmış olan ve halen Louvre Müzesi'nde bulunan diğer mektupta ise **Allabria** ülkesinin yöneticisi olduğu sanılan **Bel-iddin** şunları söylemektedir: **Andi kralının habercisi ile Zikirtu kralının habercisi Uasi'ye gelerek ona (Rusa'ya) şöyle dediler: Asur kralı üzerimize doğru gelmektedir. Habercileri dinledikten sonra Zikirtu'ya doğru yola çıktı. Ordusu ve Hubha yöneticisi ile birlikte 5 günlük bir yürüyüşten sonra geriye döndü. Ülkesinin en büyüğüne dedi ki: Savaşçılarınızı toplayın. Arkadan çevirerek Asur ordusunu yok edelim.** Bu mektubun gramer ve ortografik yanlışlarla dolu kötü bir Asurca ile kaleme alınmış olması da dikkati çekmektedir. Asur kralı Sargon, Urartu ve yandaşlarının ordularının durumu ile ilgili yeterli bilgileri topladıktan sonra, ordusuyla

scanfan

birlikte Uişdiş'e gitti. Sargon bir savaş arabası içinde, yanında bir bölük süvari ve -sarayı Dur-Şarrukin'de kraliyet sarayının hemen yanında bulunan- yakın arkadaşı **Sin-ahne-uşur** olduğu halde yola çıktı. Bundan sonra herhangi bir uyarıya girişmeden Urartu ordugahına saldırarakUrartular'ı silip süpürdü. Urartu ordusu, okçular ve mızrakçılar, bu hücuma karşı koyamadılar ve **dar dağ geçitleri onların cesetleriyle ağzına kadar doldu, ve kan sel gibi aktı.** Urartu soylularından oluşan büyük bir bölük de tutsak edildi. **Uauş Dağı üzerinde azılı düşmanım Urartular'ın ordusunu ve yandaşlarını büyük bir yenilgiye uğratarak atları ile dağ geçitlerini ve vadilerini doldurdum. Onlar ise aşılması güç geçitlerden karıncalar gibi arkalarına bakmadan kaçtılar.** Yine bize verilen bilgilere göre, Urartu kralı Rusa bile yaşamını kurtarmak amacıyla savaş arabasını ve savaş atını bırakarak bir kısrak üzerinde kaçmıştı. Uauş'ta Urartu ordusunun yenilgiye uğratılmasından sonra Asur kralı Sargon ve ordusu Urmiye Gölü'nün doğu kıyısı boyunca ilerleyerek düşmanı izlemeye başlamıştır. Birbiri arkasından kaleler ele geçirilip yıkılmış, tüm ülke yerle bir edilmiştir. Depolardaki tahıl ambarları düşmanın eline geçmiştir. Bundan sonra Sargon atçılığın merkezi olarak bilinen **Subi** eyaleti üzerine yürümüştür. Asur ordusu yıllardan beri at yetiştirici ustaların yaşadığı topraklara varır. **Uzak sınırlar üzerinde büyük bir kale olan Uşkaia** kenti ele geçirilerek yıkılır. Sargon bu yöreyi şöyle tanımlamaktadır: **Vahşi topraklara özgü olan vahşi atların genç yavrularını yakalayıp, bunları Urartu kralı Rusa'nın ordusu için yetiştiriyorlardı.** Sargon'un Uşkaia kentinde kuvvetli bir direnişle karşılaştığı görülür. Her zaman kısaca söylediği gibi **kenti tahrip ettim** tümcesi yerine, kentin kuşatılması ve alınması ile ilgili en küçük bir ayrıntıyı bile vermiştir. Uşkaia'nın ele geçirilişi tamamlandıktan sonra Sargon **Dalaia** ülkesi ovasında yer alan kuvvetli duvarlı bir ikiz kent olan **Tarui ve Tarmakişa**'ya doğru ilerledi. Yüksek duvarlı ve kalelerin çevresi hendeklerle çevrili olan bu 2 kentin de Tebriz Ovası'nda yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu arada geniş sulama tesislerinin olduğu, büyük bir tarım merkezi olarak bilinen **Ulhu** kentini de ele geçirerek yıkıma uğratmıştır. Ulhu kentinin duvarlarını **tıpkı topraktan yapılmış bir kabınki gibi** yıkılmış, **demir balta ve kılıçlarla** yerle bir edilmiştir. Saray da aynı kadere boyun eğmek zorunda kalmıştır. **Kentin ağızlarına değin dolu olan tahıl ambarları** ve şarap mahzenleri Asur askerleri tarafından yağma edilmiştir. Asurlular **kokulu şarapları toprak borular içinden ırmak suyu gibi** akıtmışlardır. Kente içme suyunu getiren kanalın bir ucu tıkanmış ve böylece tüm yerleşme merkezi bir bataklık haline getirilmiştir. Kentin etrafını çeviren bölgede, **sürekli demir baltaların sesleri** yankılar yapmıştır. Meyve bahçeleri yıkıma uğratılmış, kesilen ağaçlar yığılarak yakılmıştır. Tarlalar son başağına varıncaya değin yıkılıp yakılmıştır. Otlaklar ise süvari ve yaya askerler tarafından dümdüz edilmiştir. Bunları yaptıktan sonra Sargon'un ordusu Urmiye Gölü'nün doğu ve kuzey kıyısı etrafından batıya, Van Gölü'ne doğru harekete geçti. **Sangibuti** eyaletinden sonra Van Gölü'nün doğusunda yer alan **Armarili** Bölgesi'nde 7 kuvvetli kent ile birlikte çevredeki 30 yerleşme merkezini yıkıma uğratan Sargon, **Arbu, Riar** ve **İştarduri** kentlerini de ele geçirdikten sonra **Aidai** eyaletine ulaşır. Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan Aidai Bölgesi'nden, Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya uğramadan güneye inen Sargon, **Hubuşkia** ve **Nairi** toprakları yakınında önemli bir casusluk merkezi olan **Uaiaiş** Bölgesi'ne ulaşır. Bugünkü Başkale ilçesinin 8 km. güneyinde yer alan **Uaiais** kalesi ve çevresindeki yerleşme merkezlerini yıkıma uğrattıktan sonra, **Nairi-Hubuşkia** ülkesi kralı **İaunzu**'dan haraç alır. Daha sonra Sargon **yay, kalkan ve mızrakla donatılmış, savaş için eğitilmiş 1000 cesur ve vahşi atlısıyla** yöneticisi **Urzana**'nın Urartu'nun yandaşı olduğu Ardini (Muşaşir) üzerine ani bir hücum yapmağa karar verir. Bugünkü İran-Irak sınırı çevresinde yer aldığı sanılan Ardini (Muşaşir) sarp ve dağlık bir bölgede yer almaktadır. Oldukça güç ve yorucu bir ilerleyişten sonra Asur ordusu aniden Muşaşir kenti önlerinde görülmüş ve tıpkı **çekirgeler** gibi kent bölgesini kaplamıştır. Louvre Müzesi'nde bulunan metinde, Asurlular'ın bu ani hücumları karşısında kent halkının düşmüş olduğu panikten, karışıklıklardan, tanrı Haldi'ye kendilerini düşmandan kurtarması için verilen sayısız kurbanlardan ve Sargon ile ordusunun hücumu canlı bir biçimde anlatılmaktadır. Bu savaş sırasında **Sargon ordusunun savaş çığlıkları tıpkı bir gök gürültüsü gibi kentin üzerinde yankılanmıştır.** Muşaşir kralı Urzana, Sargon'un bu ani hücumu karşısında her şeyini terk ederek dağlara kaçmıştır. Kenti de bunun üzerine Sargon ve ordusuna teslim olmak zorunda kalmıştır. Asurlular 6.110 tutsağın yanı sıra, 380 adet eşek, 525 adet büyük baş hayvan ve 1.235 adet koyunu ellerine geçirmişlerdir. Asur kralı Sargon daha sonra Urzana'nın sarayına giderek **onun tahtı üzerine bir kral gibi** oturmuştur. Muşaşir'deki Urzana'nın sarayı çok değerli hazinelerle dolu bulunmaktaydı. Bütün kapılardaki **güvence mühürleri koparılarak** içindeki tüm hazineler Sargon'un eline geçmiştir. Sargon tarafından ele geçirilmiş olan değerli madenler arasında yalnızca altın 1 tondan fazla (34 talent ve 18 mina: 1.040 kg.), gümüş ise yaklaşık olarak 5 ton kadardı (167 talent ve 1/2 mina: 5.060 kg.). Bunun yanı sıra sarayda 400'den fazla değerli eşya da ele geçirilmiştir. Louvre metninde 44 cins eşya sayılmaktadır. Bu eşyaların içinde altından yapılmış kılıç ve hançerler, Urartu kralı, Rusa'nın altın içki kabı, Tabal ülkesinin altın kulplu kapları ve daha birçok eşya yer almaktaydı. Sargon saraydaki ve depo mekanlarındaki hazineleri ele geçirdikten sonra, sadık adamlarını ve ordusunun komutanlarını zengin ganimetlere sahip tanrı Haldi'nin tapınağına göndermiştir. Haldi tapınağında Asurlular çok miktarda altının yanı sıra, 5 ton kadar gümüş (162 talent ve 20 adet 1/6 dan az mina) ve 109 tondan fazla (3600 talent tunç külçe) ele geçirmişlerdir.

Louvre metninde tapınaktan yağma edilmiş değerli eşyaların ayrıntılı bir listesi yer almaktadır: 61 cins ve 333.500 adet çeşitli eşya. Bu katalog, Urartu sanatının ve kültürünün incelenmesinde çok önemli bir belgeyi oluşturmaktadır. Louvre metnindeki katalog ayrıca aşağıdaki gibi ayrıntılara da yer vermektedir: ateş kırmızısı ve tapınağın cellasının kenarında sağda ve solda duvarlara asılı 6 adet kalkan, bunların arasında da dişlerini gösteren köpek başları. Ağırlıkları 5 talent ve 12 mina (6,5 kg.) dır..... İnsan eli biçiminde altın bir kapı kilidi, üzerinde kanatlı bir efsanevi hayvanın bulunduğu kapı sürgüsü, kilitlenmesini sağlamak için altın bir kazık. Başlarında birer başlık bulunan ve ellerinde eğri birer kılıç ve çember tutan ve dişlerini gösteren köpekler üzerinde ayakta duran iki adet kanatlı cin biçiminde altın kap. Tapınağın süsü ve kapıların kapatılması için yapılmış olan bu 4 altın parçanın toplam ağırlığı yaklaşık olarak 66 kg.'ı bulmaktaydı. Gezgin Flandis'in bir çizimine dayanılarak, orjinali Dicle aşılırken kaybolan ve Sargon sarayında gün ışığına çıkarılmış olan bir kabartma üzerinde Muşaşir kentindeki tapınağın yağma edilişi betimlenmiştir. Yine aynı kabartma üzerinde iç mekanlarda ve cephelerdeki sütunlar üzerinde asılı duran kalkanlar ve ortalarında ise **dişlerini gösteren köpek başları** belirli bir biçimde görülmektedir. Asurlular bu sanat eserlerini ganimet olarak beraberlerinde götürmüşlerdir. Yine bu kabartma üzerinde katlanabilir bir sandalye üzerinde oturan bir subay, eşyaların listesini çıkarmaktadır. Önünde ise 2 yazman, ele geçirilmiş olan hazineleri not etmektedir. Bu yazıcılardan birisi kil bir tablet üzerine çiviyazısı ile, diğeri ise papirus üzerine Arami dilinde not almaktadır. Bunu izleyen sahnede ise ganimetin tartılması ve nakledilmesi görülmektedir. Asur kralı Sargon'un bu derece geniş hazırlıklar yapmış olduğu Urartu seferi böylece başarı ile sonuçlanmıştır. Asur yıllıkları Sargon'un bu başarılı seferinden sonra şu tümceleri yazmıştır: **Urartu kralı Ursa (Rusa) Muşaşir'in tahrip edilip, kentin tanrısı Haldi'nin götürüldüğünü duyunca, yanında taşıdığı hançeri ile kendi eliyle hayatına son verdi.**

Urartu'nun İÖ 714 yılında Asur kralı Sargon ve ordusu tarafından uğratılmış olduğu ağır yenilgi, Urartu Krallığı'nı ortadan kaldıramamıştır. Urartu kralı 1. Rusa'nın

scanfan

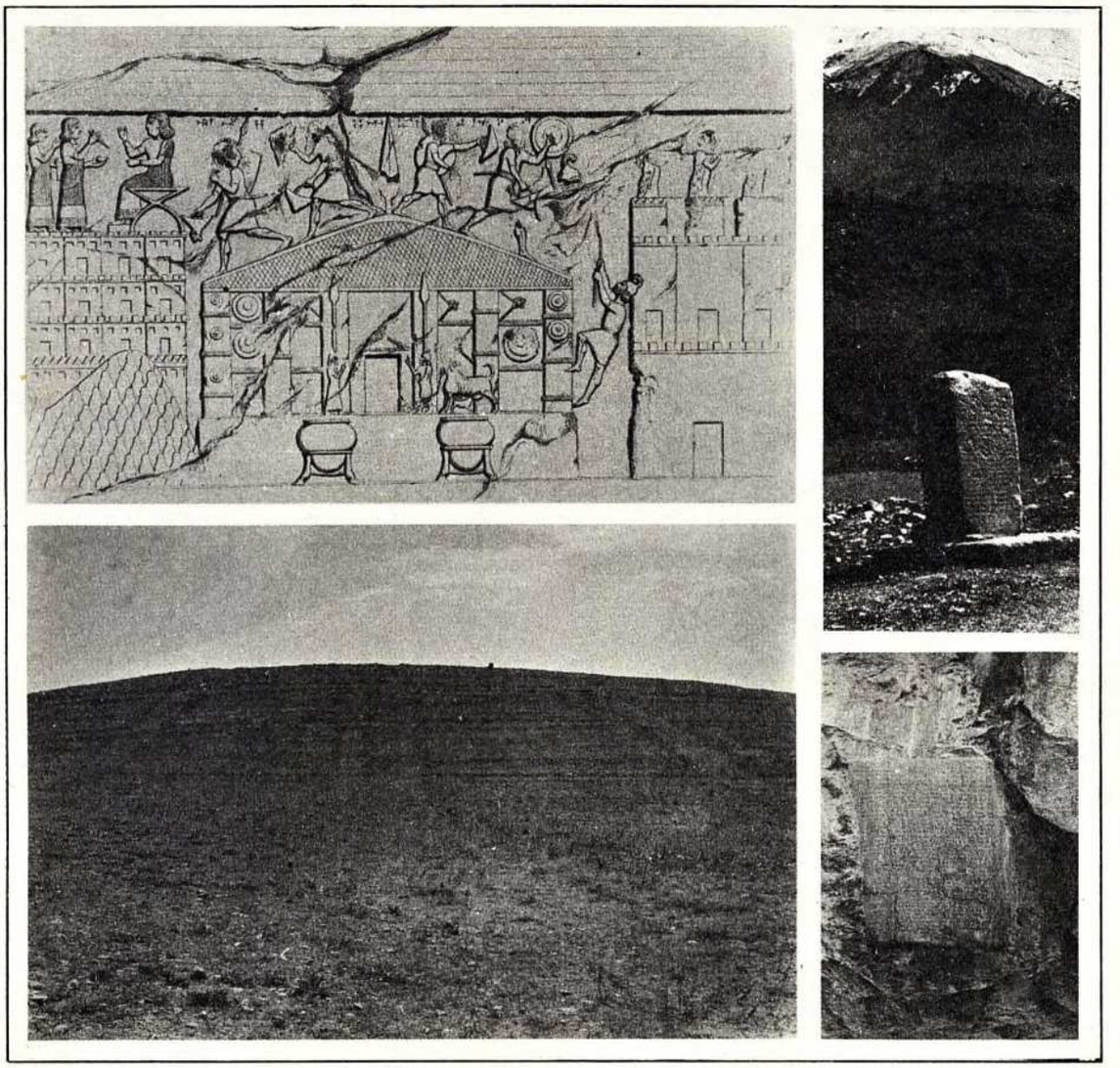

Sol üst: Ardini (Asurca Muşaşir) Tapınağı'nın yağmalanışını gösteren kaya kabartmasının resimlendirilmiş durumu. Alt: Erciş ilçesinin kuzeyinde Zernaki Tepe olarak adlandırılan alanda 2. Argişti tarafından kurulduğu sanılan Titumnia adlı ızgara planlı kentin genel görünümü. Sağ üst: Urartu kralı 1. Rusa'nın Muşaşir bölgesinde diktirttiği çift dilli (Asurca-Urartuca) yazıt (R.M. Boehmer, Baghdader Mitteilungen 10'dan). Alt: 2. Sarduri'nin Fırat kıyısında yaptırılmış olduğu İzoli (Habibuşağı) kalesindeki kaya yazıtı.

ölümünden sonra Urartu tahtına oğlu 2.Argişti (İÖ 714-685) geçmiştir. Bu kral tüm gücüyle savaşın ve yenilginin geride bırakmış olduğu izleri ortadan kaldırılmasına çalışmıştır. Bu durumu yakından izleyen Asur kralı Sargon da, bu çalışmaları yakından izlemek gereğini duymuştur. Bu dönemde Asur casuslarının mektuplarından birinde, Argiştiş adını taşıyan bir habercinin Yukarı Dicle Vadisi'nde yer alan **Harda** kentine (bugün Diyarbakır'ın yakınında) gelmiş olduğundan söz edilmektedir. Bu haberci, kral tarafından verilmiş olan emre karşı gelerek, ikinci habercinin gelmesine kadar atlarının hazırlanmasını buyurmaktadır. Bir diğer mektupta ise, Urartular'ın Asurlular'a izin vermedikleri bir olaydan söz edilmektedir. Bu olay, bazı ağaçların kesilerek götürülmesi ile ilgilidir. Bir 3. mektupta ise, Urartu ordusunun Harda kentine değin ilerlemiş olduğundan söz edilmektedir. Bütün bu mektuplardan da anlaşılacağı üzere, genç Urartu kralı ülkesinde otoritesini ve nüfusunu kuvvetlendirmeye çalışmıştır. İÖ 708 yılında, yani Urartu seferlerinden 6 yıl sonra Sargon dikkatini, Urartu kralı 2.Argişti'ye her yıl vergi veren **Kummuh** kralına çevirmek zorunda kalmıştır. Asur kralı Sargon, krallığının son yıllarında dikkatini daha çok kuzeye çevirmiş bulunmaktaydı. Sargon'un ölümünden sonra Asur ülkesinde büyük bir siyasal karışıklık çıkmıştır. Ninive kraliyet arşivinden ele geçirilmiş olan tabletlerden de anlaşılacağı gibi, Asur ülkesinde büyük ölçüde başkaldırmalar ve karışıklıklar oluşmuştur. Bu belgeler, Asur yıllıklarındaki kısıtlı bilgileri tamamladıkları ve resmi olmayan kişiler tarafından kaleme alınmış oldukları için bizim açımızdan büyük önem taşımaktadır. Bu karışıklıkların doğal bir sonucu olarak Urartu Krallığı derin bir nefes alma fırsatını bulmuş ve yenilginin etkilerinden kendisini kurtarmıştır. Urartu kralı 2.Argişti merkezi Urartu'da özellikle Sargon ve ordusunun geçmiş olduğu bölgelerde büyük bir imar faaliyetine girişmiştir. Bu amaçla 2.Argişti, Van Gölü'nün kuzey kıyısında yer alan bugünkü Erciş ilçesi yakınında **TİTUMNİA** adını taşıyan yeni bir kent kurmuştur, yapay bir göl ve bir kanal yaptırmıştır. Erciş'in hemen kuzeyinde yükselen ve **Zernaki Tepe** olarak adlandırılan yayvan tepe üzerinde büyük bir Urartu kentinin kalıntıları bulunmaktadır. 2.Argişti döneminde kurulduğu anlaşılan düzgün planlı kentin, sözü edilen Titumnia kenti ile aynı olup olmadığı henüz anlaşılamamıştır. Oldukça geniş bir alana yayılan kentin çevresi sur duvarı ile çevrilmişse de, modern Erciş yapılarına ham malzeme olarak çekildiğinden, tahrip olmuştur. Kentin akropolü, yerleşme merkezinin kuzeybatısında bulunmaktadır. Kent iki odalı ön avlulu konutların bir araya gelmesiyle çok sayıda adadan oluşmaktadır. Zernaki Tepe İÖ 1. binyılında Doğu Anadolu yüksek yaylasında dik kesişen cadde ve sokakları ile en eski ızgara planlı kentini yansıtmaktadır. Zernaki Tepenin batısında ise, kuzeyden gelen suların birleşmesiyle oluşan Zeylan Deresi bulunmaktadır. Zeylan Deresi üzerinde kurulan Urartu barajı ve bu barajdan çıkan sulama kanalları, oldukça verimli topraklara sahip Erciş Ovası'nı sulamaktaydı. Bugün tamamen tahrip olan Urartu barajının yakınına, modern Koçkaya barajı inşa edilmektedir.

Urartu kralı Argişti yeni kentlerin ve kalelerin yanı sıra, Urartu başkenti Tuşpa'nın yakınında Toprakkale tepesi üzerinde de yeni bir kentin inşaasına girişmişse de, bu yeni kent ancak oğlu 1.Rusa tarafından bitirilebilmiştir. 2.Argişti'nin, 2.Sargon'un oğlu olan Sanherib'in krallığı boyunca Urartu tahtında kalmış olduğu sanılmaktadır. Fakat ne var ki, Asur yıllıkları bu dönemde Urartu ülkesindeki yeni gelişmelerle ilgili hiçbir bilgi vermemektedir. Asur kralı

scanfan

Sol üst ve orta: Van Gölü'nün güney kıyısında bulunan Hubuşkia Bölgesi'ndeki yerleşim merkezlerinden iki ayrı görünüm. Alt: Bugünkü Başkale ilçesinin 8 km. güneyinde yer aldığı sanılan Uaiaiş Bölgesi'ndeki yerleşim merkezlerinden genel bir görünüm. Sağ: Altıntepe tapınak-saray eklentilerinin iç odalarını bezeyen boyalı duvar resimlerinden bir görünüm (T. Özgüç, Altıntepe I'den).

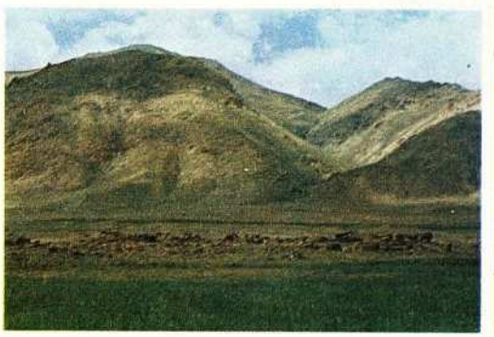

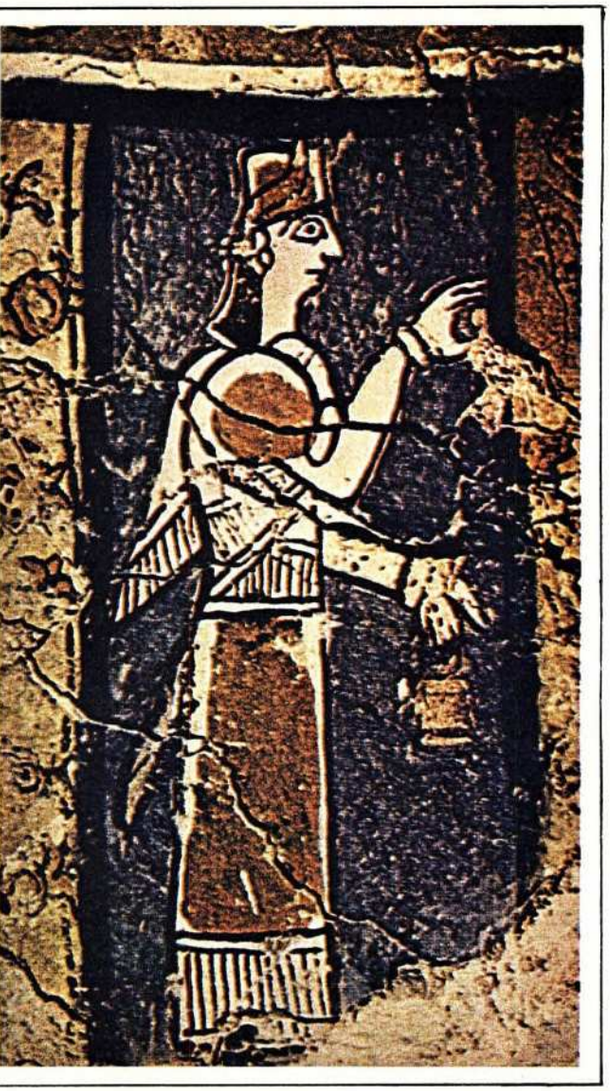

Sanherib, bu dönemde Babil, Suriye ve Filistin savaşlarının yanı sıra,Mısır'a karşı büyük bir savaş hazırlığı içinde bulunmaktaydı. Bu nedenle Asur kralı Sanherib, Urartu ve kuzey komşuları ile açık bir savaşa girişmekten kaçınmıştır. Urartu kralı 2.Argişti'nin temel uğraşı, uzak sınır kesimlerinin korunma gücünü artırmak ve bunları takviye etmek olmuştur. Özellikle Kafkasötesi'nden gelen ve Anadolu'nun içlerine değin inen Kimmerler, Urartu Krallığı için büyük bir tehlike oluşturuyordu. Bu nedenle 2.Argişti, Erzincan ilinin 20 km. doğusunda yer alan Altıntepe'de çok kuvvetli bir sınır kalesi inşa ettirmiştir. Erzincan Ovası'nda yükselen doğal bir depenin üzerine kurulan Altıntepe kalesinin çevresi, kalın surlarla çevrelenmiştir. Bu kalenin antik kaynaklardaki adı henüz saptanamamıştır. Kazılar sırasında erzak depoları, saray yapısı, mezarlar ile Çavuştepe Yukarı Kale'deki Haldi tapınağına çok benzeyen küçük bir **susi** tapınağı ortaya çıkarılmıştır. Yalnız bu kare cella'lı tapınak, Erebuni'deki tapınaktan etrafı sütunlarla çevrili bir avlunun ortasında yer almış olması ile ayrılmaktadır. Erebuni tapınağı, sütunlu avlunun kenarında, Çavuştepe Yukarı Kale Haldi tapınağı ise, kuzey-batı ve güney yönleri sütunlu galeri ile çevrelenen avlunun ortasında yer almaktadır. Altıntepe tapınağının avlusunda, kurban sunağı, ve dışarıda açık havada 4 stelin yer aldığı bir kült merkezi ortaya çıkarılmıştır. Ancak steller üzerinde çiviyazısı yoktur. Steller, Urartu mühürlerinde yer alan stellerin benzerlerini oluşturmaktadır.

Saray yapısı, daha sonra Ahamenidler döneminde de kullanıldığından, oldukça fazla yıkıma uğramıştır. Ortaya çıkarılan yapı kalıntılarına göre, Erebuni'deki 1.Argişti yapısı gibi görkemli bir yapı olan saray duvarları resimlerle bezenmişti. Mavi, kırmızı, beyaz ve siyah renklerden yapılan dinsel resimler, -ortadaki hayat ağacını elinde kap ve kozalak ile aşılayan tanrı motifi- rozetler, karışık yaratıklar, diz çökmüş boğa ve aslan motiflerinden oluşmaktadır. Ayrıca bir av sahnesine ait resim parçaları da ele geçirilmiştir. Saray kesiminin 44×25.5 m. boyutlarındaki **kabul salonu** her biri 3 taş sütun kaidesinden oluşan 6 sıra payanda üzerinde yükselmektedir. Sütunlar Karmir-Blur ve Adilcevaz Kef kalesindeki gibi ahşaptan değil, kerpiçten örülmüşlerdir. Bu haliyle Çavuştepe ve Erebuni sütunlu salonlarının benzeri olan Altıntepe kabul salonu, özellikle Pers sütunlu salonunun bir öncüsüdür.

Hazine dairesinde, mızrak uçları, demir ve tunçtan topuz başları, altın düğmeler vb. buluntular ele geçirilmiştir. Bir başka odada ise, miğferler, mızraklar, kemerler, at koşum takımları, ve ok uçlarından oluşan bir silah definesi bulunmuştur. Bunun yanı sıra, taht süsü olarak kullanılan fildişi parçalar, 29 parçadan oluşan bir kapı zinciri gibi buluntular, Altıntepe'nin diğer Urartu yerleşme merkezleri gibi büyük bir yağma geçirmediğini göstermektedir.Büyük bir sanat eseri olan fildişinden yapılmış aslan yontucuğu ile geyik ve kutsal ağacın oyularak yapılmış olduğu fildişi levha parçası, fildişinin dışalımı yapılmasına karşın bunların Urartu sanatçıları tarafından işlendiğini açıkça kanıtlamaktadır. Altıntepe'de bulunmuş olan gündelik eşyalar, Van-Toprakkale'de bulunmuş olanlarla büyük bir benzerlik içindedir. Örneğin, fildişinden yapılmış kartal başlı, kanatlı karışık yaratıklar, Toprakkale fildişi buluntuları ile benzerlik göstermektedir.

Altıntepe'de soylu insanlara ait çok sayıda mezar yapıları ortaya çıkarılmıştır ki, bunlar Van kalesindeki kral mezarlarına benzemektedir. Mezarların bir bölümü kayaya oyulmuş, bir bölümü ise taşlarla örülerek yapılmıştır. Kemerli ve sahte kubbeli mezarlar içinde armağanların

scanfan

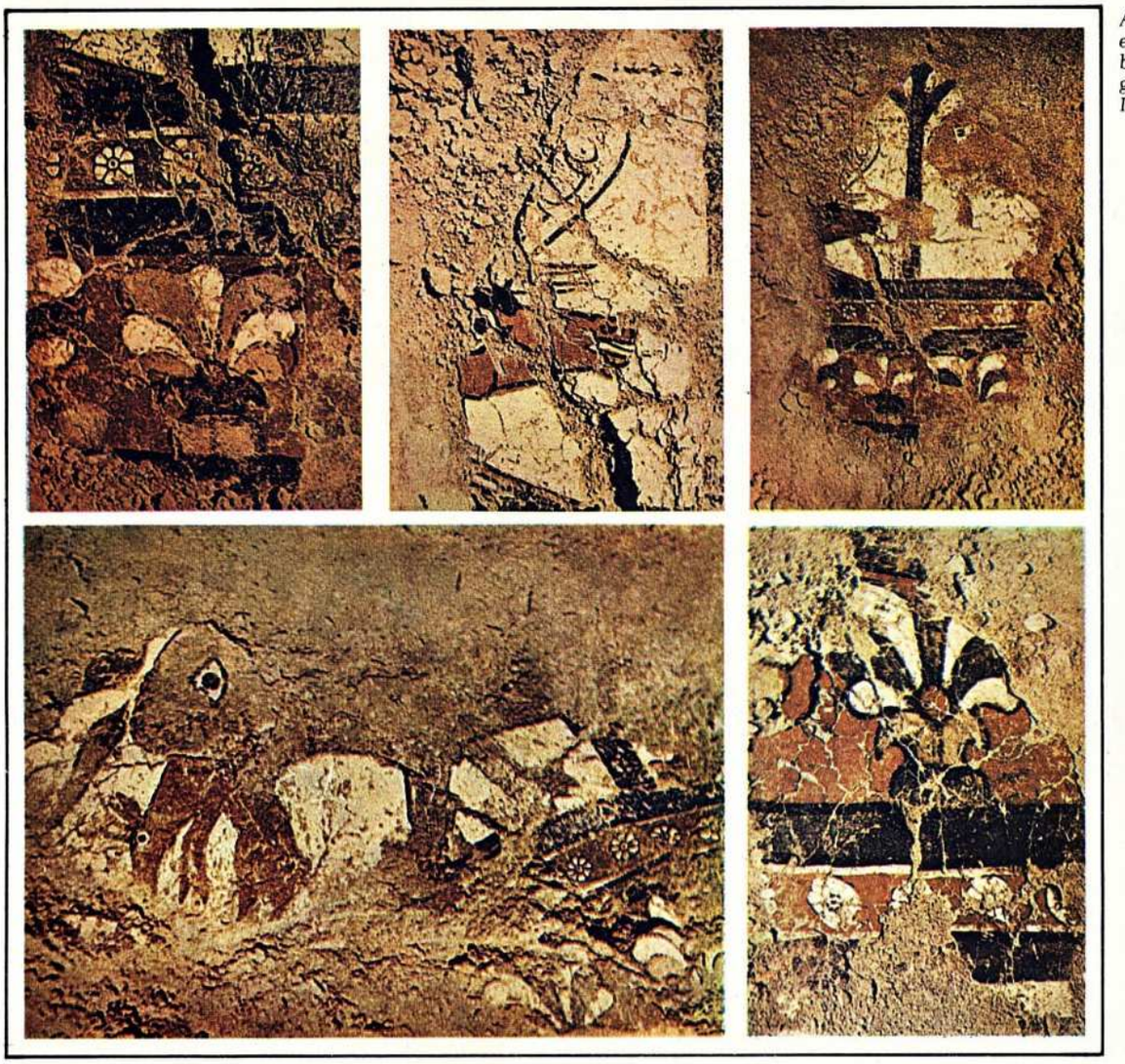

Altıntepe tapınak-saray eklentilerinin iç odalarını bezeyen boyalı duvar resimlerinden çeşitli görüntüler (T. Özgüç, Altıntepe I'den).

konduğu nişler ile bombe kapaklı 2 lahit bulunmuştur. Mezarların girişleri ise büyük taş levhalarla kapatılmıştır. Mezar armağanları oldukça zengindir. Örneğin, tunçtan yapılmış bir kazan, at koşum takımları, kemer, parçalara ayrılmış bir savaş arabası, taht ve mobilya parçaları. İÖ 8. yüzyılın sonlarından, 7. yüzyılın ortalarına değin tarihlenecek zengin buluntuların çıktığı Altıntepe, daha sonra Ahamenidler tarafından da uzun bir süre kullanılmıştır.

Asur kralı Sanherib İÖ 681 yılında sarayında çıkan bir ayaklanma sonucu öldürülmüştür. İÖ 681-668 yılları arasında Asur ülkesinde hükmetmiş olan kral Assarhaddon başa geçtikten sonra, eski kral Sanherib'in katilleri kuzeybatıya, Urartu sınırının hemen yakınında yer alan **Şupria** ülkesine kaçmışlardır. Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda, **Hazro** ve **Siirt** Bölgesi'nde yer aldığı sanılan Şupria, bu dönemde hem Asur hem de Urartu için huzursuz bir sınır bölgesi durumundaydı. Tevrat'ta bu olayla ilgili olarak Sanherib'in oğullarının babalarının öldürülmesinden sonra Urartu ülkesine **(Ararat Ülkesi)** kaçmış oldukları yazılıdır. Yazılı Asur kaynaklarında, Urartu kralı 2.Argişti'nin ne zaman krallığının son bulmuş olduğu yazılı değildir. Oysa Asur kralı Assarhaddon zamanına ait metinlerde, 2.Argişti'nin oğlu olan ve Rusa adını taşıyan yeni bir Urartu kralından söz edilmektedir. İşte bu dönemde Asur ülkesi yeni bir tehlikenin tehdidi altında bulunmaktaydı. Bu yeni tehlikeyi, Kafkaslar üzerinden Batı Asya'ya ilerliyen **Kimmer (Gimirraya)** ve **İskitler (Aşguzaya)** gibi göçebe uluslar oluşturmaktaydı. Her ne kadar Asur yıllıkları bu göçebe uluslara karşı kazanılmış olan zaferlerden söz etmekteyseler de, (örneğin, uzak bir ülkeden gelmiş olan Kimmerli **Te'uşpa'ya** ve Mannai ülkesi ile yandaş olan İskitli **İşpaka'**ya karşı) Asurlular bu korkulu düşmanlarını kendi saflarına çekmek için çaba göstermişlerdir. Asur kralı Assarhaddon'un tanrı Şamaş'a yöneltilmiş olduğu ve kil tabletler üzerinde yazılı bulunan kehanet soruları içinde bir tanesi İskitler ile ilgilidir. Asur kralı bu sorusunda, İskit kralı **Partatua'**nın bir Asurlu prenses ile evlendiği takdirde yandaşlık antlaşmasına uyup uymayacağı konusunda kuşkular belirtilmektedir. Bu sorulara karşı nasıl karşılık verilmiş olduğu bilinmemektedir. Ayrıca evlenmenin de gerçekleşip gerçekleşmediği ile ilgili herhangi bir bilgimiz yoktur. Diğer yandan İÖ 679 yılına tarihlenen bir hukuki belgede, İskit bölüğünün komutanı olan **İşdi-Harran** adındaki bir kişiden söz edilmektedir. Fakat bu göçebe uluslar diğer ülkelerle, özellikle Urartu ile yandaşlık antlaşması imzaladıkları için, Asur ülkesindeki siyasal durum tehlikeli bir yön almaya başlamıştır. Asurlular'ın bu konuda kötümser olmalarının önemli bir nedeni bulunmaktaydı. Asur kralı Assarhaddon, tanrı Şamaş'a yönelttiği bir sorusunda; Urartu kralı Rusa ile Kimmerler'in Şupria ülkesine hücum planlarının başarıya ulaşıp ulaşmıyacağını sormaktadır. Göçebe uluslardan Kimmerler, Van Gölü bölgesine değin inerek oldukça uzun bir zaman burada yerleşerek yaşamışlardır. Ninive kral arşivinde ele geçirilmiş olan bir mektupta, Mana ülkesinde Kimmerler'e karşı girişilmiş olan seferlerden söz edilmektedir. Bir diğer mektup ise Urartu **Mannai, Medya ve Hubuşkia** sınırlarının korunması ve askeri kaçaklarla ilgilidir. Bu arada Urartu kralı 2.Rusa (İÖ 685-645) göçebe uluslarla dostane ilişkiler kurulmasına çok çalışmış, bunda da başarılı olmuştur. Kafkasötesi'ndeki büyük bir Urartu askeri ve yönetim merkezi olan Teişebaini (Karmir-Blur) kalesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, kuzey sınırlarının korunması ile görevli İskitler ile Urartular arasında sıkı bir dostluk ilişkisinin var olduğu ortaya çıkarılmıştır. Teişebaini kazısı araştırıcıları, araştırmaları

scanfan

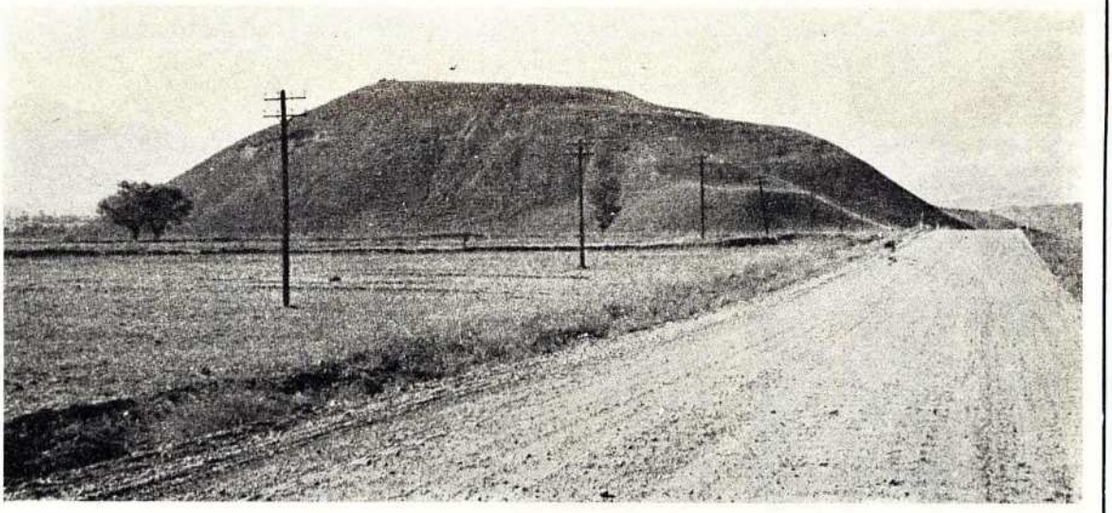

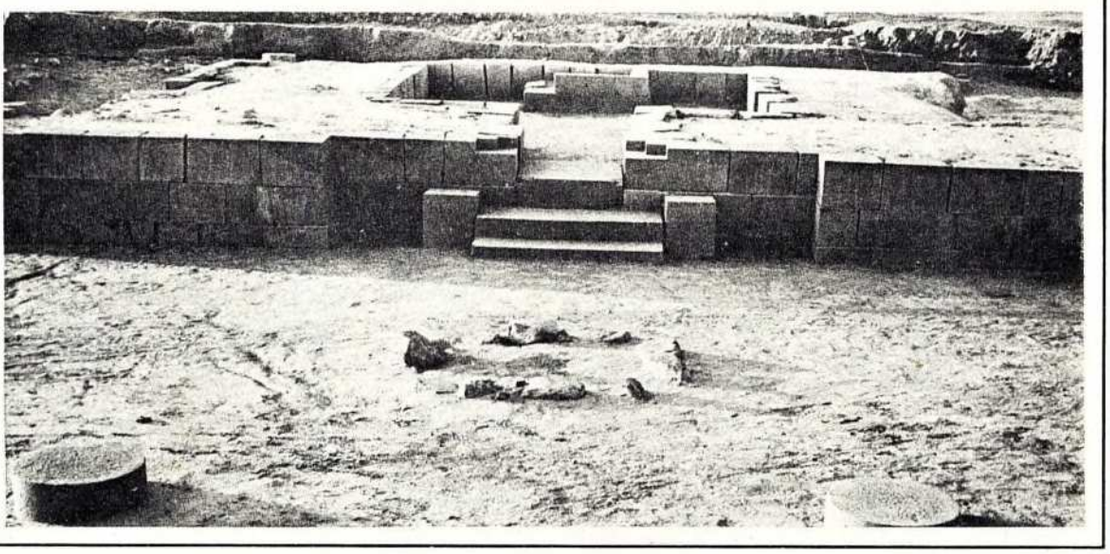

sırasında birkaç adet İskit eşyası ele geçirmişlerdir. Bunlar silahlar, at koşumları ve süs eşyalarıdır. Bu eşyalar Kafkasya Bölgesi'nden değil, daha uzakta bulunan Dinyeper Bölgesi'nden buraya getirilmiş bulunmaktaydı.

Yazılı kaynakların ve arkeolojik buluntuların vermiş oldukları bilgilere göre, Urartu kralı 2.Rusa dönemi, yeni bir imar ve Urartu Krallığı'nın Batı Asya toplulukları arasında yeniden eski nüfuzunu kazanmış olduğu bir dönemdir. Bu dönemdeki ekonomik ve kültürel gelişmeyi, yeni askeri zaferler izlemiştir. Asur ile Urartu artık barış içinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Kral 2.Rusa batıda Akdeniz'e ulaşan yolları yine Urartu denetimi altına almak için büyük çaba sarfetmiştir. 2.Rusa'ya ait yazıtlardan birinde Fırat kıyısında **Muşki, Hate (Hatti) ve Halittu** savaşçılarının tutsak edilmiş olduğundan söz edilmektedir. Tunceli yakınındaki Mazgirt kalesinde bulunan ve 2.Rusa'ya ait olduğu anlaşılan bir yazıt, fazla bozulduğundan, okunamayacak durumdadır. Diğer yandan 2.Rusa, merkezi Urartu bölgesinde, Tuşpa kenti yakınında Toprakkale mevkiinde yeni kentin inşasını bitirmiş ve bu yeni kente **RUSAHİNİLİ** adını vermiştir. Van Ovası'nın kuzeydoğusunda, Zımzım kayalıklarının güney uzantısı üzerinde yer alan Toprakkale, Asur kralı 3.Tiglatpileser'in İÖ 735 yılında, Van Ovası'nı tahrip etmesinden sonra, yeni başkentin savunması daha kolay bir mevkide kurulmasını gerektirdiği için inşa edilmiştir. Bu yeni yerleşme yerinin eşsiz olması için çok çalışan 2.Rusa, ayrıca su kanalları, Van Ovası'nın 40 km. doğusundaki Erek Dağı'nın arkasında yapay bir göl, Rusa Gölü ve çok sayıda bağ ve bahçe yaptırtmıştır. Başkentin bu gelişimini tanımlayan bir yazıtta, Erek Dağı'nın arkasında yer alan **Keşiş Göl**'de (Rusa Gölü) yapılan barajdan getirilen yeni su kanallarının hem Tuşpa, hem de Rusahinili kentlerinin su gereksinmesini karşılanması için yapılmış olduğu belirtilmektedir. Bu büyük hidrolik proje hala işlevini sürdürmekte ve Van'ın sebze ve meyve bahçelerini sulamaktadır. 1879 yılından 1977 yılına değin çeşitli tarihlerde Toprakkale'de çok sayıda arkeolojik kazı yapılmıştır. Özellikle kaçakçılık yoluyla dünya müzelerine dağılmış bulunan Urartu sanatının en güzel örnekleri, Toprakkale'den ele geçirilmiştir. Toprakkale'de yapılan kazılar sırasında, tapınak ve sur duvarlarına ait İÖ 7. yüzyıl yapılarının kendine özgü taş işçiliğini yansıtan ve rustika tekniği olarak adlandırılan, ortası bombeli, kenarları işlenmiş taş bloklar ele geçirilmiştir.Saray ve tapınak kesimlerinde ise, konsantrik daireler biçiminde birbirinin içine geçen siyah ve beyaz taşlardan yapılmış yer mozayiğine ait çok sayıda taş mozayik bulunmuştur. Ayrıca ele geçirilen mobilya ve taht parçalarının rekonstrüksiyonu yapılarak yayınlanmış, Urartu tahtı hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Kaçak kazı yapanların ve hazine arayıcılarının açmış oldukları sondaj çukurları ile büyük ölçüde yıkıma uğrayan Toprakkale'de son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çok sayıda yapı kalıntısı ile ana kaya içine oyulmuş büyük bir su sarnıcı ve içinde yarıya kadar toprağa gömülü büyük küplerin bulunduğu şarap mahzeni gün ışığına çıkartılmıştır. Bunun yanı sıra, tanrı Haldi'ye ait tapınak kalıntısının temelleri ortaya çıkarılmıştır. Kare planlı tapınağın 4 köşesindeki temel taşlarının altında, üzerinde çiviyazısı olmayan tunçtan yapılmış levhacıklar bulunmuştur. Bu levhacıkların her birinin üzerine yapıştırılmış altından yapılmış küçük rombik biçimli bir levhacık ile gümüşten yapılmış dikdörtgen biçimli bir levhacık bulunmaktaydı. Bu sembollerin ne anlama gelmiş oldukları henüz anlaşılamamıştır. Diğer yandan tapınağın yanı başında üzerlerinde aslan ve boğa motiflerinin yer aldığı tunçtan yapılmış büyük adak kalkanları ele geçirilmiştir. Bu

scanfan

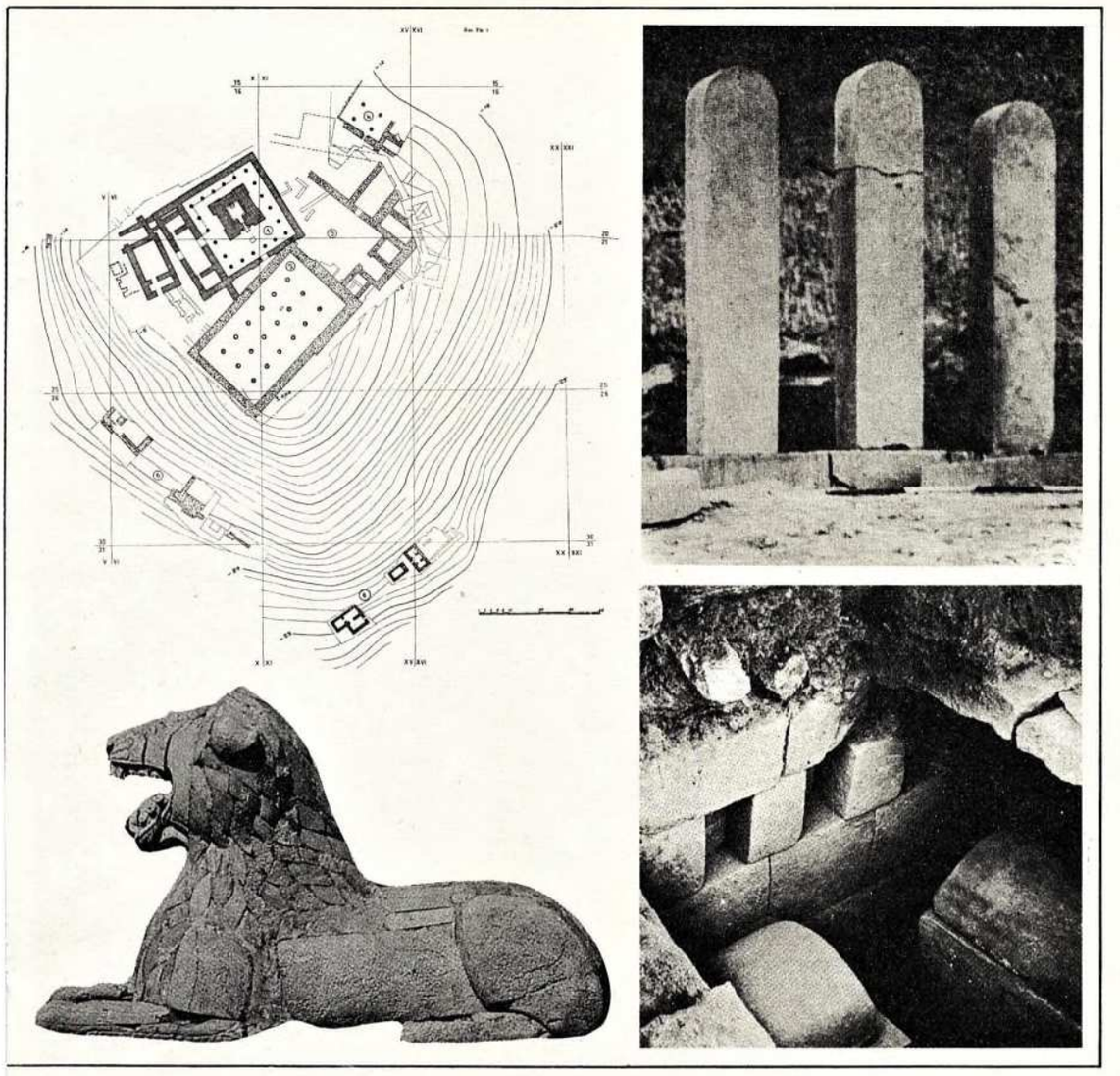

Sağ üst: Altıntepe açık hava tapınağınhdaki kült stelleri (T. Özgüç, Altıntepe II'den). Alt: Altıntepe'nin soylu insanlarına ait bir mezar yapısı (T. Özgüç, Altıntepe II'den). Sol üst: Altıntepe'nin genel planı (T. Özgüç, Altıntepe II'den). Alt: Fildişinden yapılma aslan heykelciği. Altıntepe'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara (T. Özgüç, Altıntepe II'den). Yan sayfa sol: Fildişinden yapılma aslan heykelciği. Altıntepe'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara (T. Özgüç, Altıntepe II'den). Sağ üst: Altıntepe kalesinin genel görünümü (T. Özgüç, Altıntepe I'den). Alt: Altıntepe tapınağı (T.Özgüç, Altıntepe I'den).

kalkanlardan büyük bir bölümü üzerinde son Urartu krallarından biri ve Erimena'nın oğlu olan 3.Rusa'nın adını taşıyan yazıt yer almaktadır. Bu kalkanlardan bir başkasının üzerinde ise, 2.Argişti'nin oğlu kral 2.Rusa'nın adını yazılı olduğu bir yazıt bulunmaktadır. Bundan çıkarılan sonuca göre, tapınak 2.Rusa tarafından inşa ettirilmiş, fakat 3.Rusa (İÖ 625-609/585) tapınağı yeniden onarmış ve içine tanrı Haldi'ye adanmış kutsal silahları koydurtmuştur.2.Rusa tarafından kurulmuş olan Rusahinili kenti bir yüzyıldan fazla bir süre boyunca Urartu Krallığı'nın merkezi olmuştur. Ancak Toprakkale'nin, İÖ 7. yüzyılın sonları ile 6. yüzyılın başlarında İskitler tarafıdan yakılıp yıkıldığı sanılmaktadır. Kaleye yapılan baskın sonunda çatı ve ahşap malzemenin yanarak çökmesi, kerpiç duvarların pişerek tuğlalaşmasına neden olmuştur. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan 30 cm.'lik kül ve yangın tabakası yangının şiddetini göstermektedir. Yangın ve yıkımdan sonra, Toprakkale'de herhangi bir yeni yerleşme olmamıştır.

Urartu kralı 2.Argişti tarafından inşa ettirilen bütün büyük merkezlerde oğlu 2.Rusa inşa yazıtları bırakmış ve babası tarafından başlatılmış olan inşa programını sürdürmüştür. Van Gölü'nün batı kıyısında yer alan Adilcevaz ilçesinin kuzeyindeki tepede önemli bir ekonomik ve yönetim merkezi olan Kef kalesi kurulmuştur. Saray kesiminde ele geçirilen kabartmalı bazalt taş bloklarından üst bölümünde bulunan çiviyazısına göre, kalenin 2.Rusa döneminde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Güneyden gelen, kuzeye ve kuzeydoğuya açılan ticaret yollarının bir kavşak noktasında kurulan Adilcevaz Kef kalesi, görkemli Süphan Dağı'nın (4058 m.) batı uzantısı üzerinde yer almaktadır. Volkanik dağların eteğinde bulunması nedeniyle kabaratmalarda, mimarlık anıtlarında büyük ölçüde bazalt taşı kullanılmıştır. Sur duvarları, Toprakkale taş işçiliğinde karşılaştığımız ortası bombeli kenarları işlenmiş rustikalı taşlarla örülmüştür. Kalenin girişi doğu yönündedir. Saray kesiminin güneyinde ise, içinde yüzlerce büyük şarap küpünün olduğu yan yana 3 büyük mahzen bulunmuştur. Büyük şarap küplerinin üzerinde, içinde kaç ölcek olduğuna dair çiviyazısı ile yazılmış işaretler bulunmaktadır. Yapılan kazılar sırasında Urartu mimarlığında benzerine rastlanılmayan ilginç bir yapı türüyle karşılaşılmaktadır; Büyük bazalt bloklarından yapılmış payelere sahip bir yapı kompleksinin büyük bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. Bu yapının bir Urartu sarayı olduğu anlaşılmaktadır. Saray kesiminde her biri ortalama 30-40 ton ağırlığında olan siyah bazalt taşından yapılmış dikdörtgen biçimli sütun kaideleri bulunmuştur. Bu kaidelerin üzerindeki sütunların kerpiçten yapılmış olduğu sanılmaktadır. Ele geçirilen çok sayıdaki kabartmalı sütun kaidesinin üzerinde, aslanlar üzerinde ayakta duran 2 kanatlı tanrı motifi elinde tabak ve kozalak tutmaktadır. Arka planda ise, Toprakkale'den ele geçirilen kabartmalı tunç levha ile Urartu kemerleri üzerindeki çok katlı yapılara benzeyen yüksek ve kuleli bir yapı görülmektedir. Çok katlı Adilcevaz kalesini yansıtmış olduğu sanılan bu ilginç kabartmadaki yapılarda, Çavuştepe kalesindeki kazılar sırasında ele geçirilen **kör pencereler**'in resimleri de yer almaktadır. Yine Adilcevaz'da bulunan ve bazaltdan yapılmış anıtsal tanrı Teişeba kabartması üzerinde görülen, üslüplaştırılmış hayat ağacının yerini burada kulelerin önünde yer alan kargı biçimindeki 3 küçük ağaç almıştır. Kabartmanın üstünde, yani yapının korkuluğu üzerinde 2 çift kartal gagalarıyla tavşanı kuyruklarından tutmaktadır. Bugüne değin Urartu merkezlerindeki anıtsal yapılardan bu tür kabartmalı bloklara rastlanılmamış olması, Kef kalesi'nin Urartu mimarlığında kendine özgü büyük bir

scanfan

mimarlığa sahip olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Kef kalesinde başka bir uygarlığa ait kalıntıların yer almamış olması, burasının Toprakkale'de olduğu gibi yıkımdan sonra terk edildiğini göstermektedir. Ancak Kef kalesinin ne zaman ve kimler tarafından yıkıma uğradığı henüz anlaşılamamıştır. Kazısı sürmekte olan Kef kalesinde bu tür çözümlenemeyen sorunların aydınlanacağı sanılmaktadır.

Urartu kralı 2.Rusa'nın önemli faaliyetlerinden biri de kuzeydoğu sınırını kuvvetlendirmek olmuştur. Kuzeybatı İran ve Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki kale ve yerleşme merkezleri bu dönemde kurulmaya başlanmıştır. Örneğin, Kuzeybatı İran'da bugünkü Bastam'da büyük bir yerleşme merkezi kurulmuştur. Bastam'da yapılan kazılarda ele geçirilen çiviyazılı bir taş üzerinde **kral Rusa'nın küçük kenti** okunmaktadır. Akçay'ın kuzeybatısında büyük bir kayalık üzerine kurulan Bastam kalesi 850 m. uzunluğunda, 400 m. genişliğinde ve yerden 185 m. yükseklikte bulunmaktadır. Çevresi kalın bir sur duvarı ile çevrelenen kalenin, kulelerle korunan iki anıtsal girişi bulunmaktadır. Kuzey kapısı aşağıda bulunan yerleşme merkezine, güney kapısı ise ana yapıların olduğu alana açılmaktadır. Akçay'dan Bastam kalesine ve aşağıda uzanan Kara Ziyaeddin ovasına su getirmek için 11 km. uzunluğunda bir kanal yapılmıştır. Kalede kare cellalı bir Urartu tapınağının yeri, tapınak alanında kutsal silah deposu, ve üzerinde kaç ölçek aldığını belirten çiviyazılı 69 adet büyük şarap küpünün bulunduğu depo ortaya çıkarılmıştır. Küpler 2.10 m. yüksekliğinde ve 1.50 m. genişliğindedir. Kalenin kuzey ve kuzeybatısında ise sivil yerleşme merkezi yer almaktadır. Sivil yerleşme merkezinde 2 odalı ön avlulu konutların yanı sıra, çiftlik yapıları niteliğinde büyük yapılar da ortaya çıkarılmıştır. Oldukça önemli bir yapı olduğu anlaşılan büyük binanın odalarında çok sayıda mühür, keramikten hayvan başı biçimli kaplar (riton), keramik ve çiviyazılı kil tabletler ele geçirilmiştir. Bastam kalesinin İÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru, 590 yılında Medler tarafından yıkıldığı anlaşılmaktadır. Aşağı kentteki büyük yapılar 9-15. yüzyıllar arasında Ortaçağ'da mezarlık olarak kullanılmıştır.

Ayrıca Aras Irmağı'nın kuzey bölgesinde Urartu kralı 2.Rusa tarafından çok geniş faaliyetlerinin yaptırılmış olduğunu, Teişebaini (Karmir-Blur) kenti akropolünde yapılan kazılar açık bir biçimde göstermiştir. 1939 yılında başlatılan Teişebaini kazıları İÖ 7. yüzyılda Urartu Krallığı'nın Kafkasötesi Bölgesi'ndeki yönetim ve ekonomik düzeni ile ilgili önemli bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Ele geçirilen çiviyazılı belgeler, Karmir-Blur kalesinin eski adının Urartu savaş ve fırtına tanrısı olan Teişeba'nın adına kurulduğunu ve kentin Teişebaini adını aldığını göstermiştir. Tapınak duvarında bulunan 2 adet çiviyazılı taş üzerindeki uzun yazıtta, Argişti oğlu Rusa'nın Aza ülkesindeki Teişebaini kentinde tanrı Haldi'nin onuruna bir susi tapınağı ile tanrı Haldi'nin **görkemli kapısını inşa ettirmiş olduğu** yazılıdır. Teişebani, İrpuni ve Argiştihini kentleri de Aza adını taşıyan ülkede bulunmaktaydı. Bu yazıt bize, Teişebaini kentinin 2.Rusa'nın tahta geçmesinden hemen sonra inşa edilmiş olduğunu ve Urartu kralının Aras Irmağı'nın kuzeyinde yer alan bu yönetim ve ekonomi merkezini sık sık ziyaret etmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Bir taş stel üzerindeki yazıtta ise şunlar okunmaktadır: **Argişti'nin oğlu Rusa şöyle konuştu: Quarlini ülkesindeki vadinin toprağı henüz işlenmemişti. Ben tanrı Haldi'nin emri üzerine, bu üzüm bağını kurdurdum ve kentin etrafını ekilmiş tarlalarla çevirdim. İldaruni Irmağı'ndan buraya değin uzanan bir kanal yaptırttım. Bu kanalın adı Umeşini'dir.**

scanfan

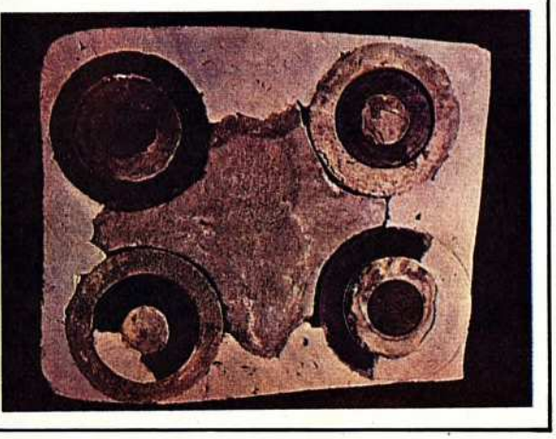

Üst: Rusahinili'den Van Ovası ve kalesinin genel görünümü. Alt sol: Urartu Krallığı'nın ikinci başkentliğini yapan Van Ovası'ndaki Rusahinili'nin (bugün Toprakkale) genel görünümü. Sağ. Rusahinili tapınak-saray eklentilerinin yer mozayiğine ait parçalar. Yan sayfa sol: Rusahinili'nin genel planı (A. Erzen, Anadolu Araştırmaları 4-5'den). Sağ üst: Rusahinili Haldi Tapınağı kalıntıları. Alt: Adilcevaz sarayı kabartmalı bazalt blokları. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara

Teişebaini kalesi, Urartular'ın ekonomik yaşamı, oldukça gelişmiş sulama sistemi sonucunda elde edilen yüksek tarım, bağ ve bahçeciliği ile hayvancılık ve el işçiliği ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Kalede 8 adet şarap mahzeni ve 148 odadan oluşan çok sayıda kiler, oda ve atölyeler gün ışığına çıkarılmıştır. Kazılar sonucunda büyük bir müzeyi doldura-cak kadar Urartu askeri donatımına ait çeşitli silahlar bulunmuştur. Örneğin, ok uçları, mızraklar, hançerler, tunç saplı kılıçlar, kemerler, demir ve tunçtan yapılmış pullu zırhlara ait parçalar, 17 adet kalkan ile 20'den fazla okluk ve miğfer ele geçirilen buluntuların en ilgincini oluşturur. Ok uçlar, miğfer ve okluklar üzerinde Urartu krallarından 1.Argişti ve 2.Sarduri tarafından tanrı Haldi'ye sunulan adak yazıtları bulunmaktadır. Ele geçirilen tunç eşyaların büyük bir bölümünün İÖ 8. yüzyılda yapılmış olduğunu üzerindeki yazıtlar da doğrulamaktadır. Örneğin bazı kalkanlar üzerindeki yazıtlar, Urartu krallarından 1.Argişti, 2.Sarduri ve 1.Rusa dönemine aittir. Bu nedenle Kafkasötesi'nde 1.Argişti döneminde kurulan Erebuni (İrpuni) gibi yerleşme merkezleri eski önemini kaybedince buradaki eşyalar 7. yüzyılda kurulan Teişebaini kalesine taşınmıştır. Ayrıca Teişebaini'den ele geçirilen yuvarlak yontu kaidesi üzerinde, Erebuni kentinin adı geçmektedir. Yazıttan öğrenildiğine göre, ahşaptan yapılan bu yuvarlak kaide, Erebuni kenti kurulduğu sırada yapılmıştı.

Teişebaini kalesinin çevresinde yaklaşık olarak 30-40 hektara yayılan ve çevresi duvarla çevrelenen bir yerleşme merkezi bulunmaktaydı. Kentin bir plana göre inşa edilmediği, Erebuni kenti gibi Teişebaini kentinin de başka bölgelerden getirilen insanlar gelmeden önce, inşa edilip hazırlandığı anlaşılmıştır. Teişebaini kazıları, kentin ve akropolün İÖ 6. yüzyılın başlarında (İÖ 590-585) eski kuvvetini kaybederek yavaş yavaş çöktüğünü göstermiştir. Bu yaz mevsiminin sonunda, Teişebaini akropolü İskitler'in bir gece baskını ile yakılıp yıkılmıştır. Tamamen yıkılan Teişebaini bir daha kullanılmamıştır. Ancak Erebuni gibi merkezlerde İÖ 6-4. yüzyıllara ait yapı kalıntılarının ortaya çıkarılması, İrpuni'nin Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra da kullanılmadığını göstermektedir.

Urartu Krallığı'nın Kafkasötesi Bölgesi'ne bu denli kuvvetli kale ve yerleşme merkezleri kurmaları, ancak yüksek üretim ile pekiştirilen siyasal ilişkilerin sonucunda olmuştur. Çünkü bu dönemde Urartu Krallığı'nın siyasal durumu oldukça sağlamdı. Asur Krallığı, Urartu Krallığı ile doğrudan doğruya savaşa girmekten kaçınıyordu. Buna karşılık Urartular da herhangi bir çatışmaya girmemek için ellerinden gelen çabayı gösteriyorlardı. İÖ 654 yılında Asur kralı Asurbani-pal'in **Elam** kralı **Te'uman**'ı yenmesinden ve **Susa** kentini almasından sonra, Urartu kralı 2.Rusa, Asur kralına elçiler göndermiş ve Asur yıllıklarının yazdıklarına göre Asur kralını saydığını belirtmiştir. Ninive sarayı kabartmaları üzerinde, Elam tutsaklarına yapılan işkenceleri izleyenler arasında Urartu elçileri de görülmektedir. İÖ 639 yılında ise Asur kralı Asurbanipal'in Araplar'a karşı kazanmış olduğu zaferden sonra, ikinci Urartu elçi gurubu Asur'a gelmiştir. Bu elçiler Rusa'nın oğlu 3.Sarduri tarafından gönderilmiştir.

Teişebaini (Karmir-Blur) kenti düştüğü sırada, tüm Urartu Krallığı büyük bir uçurumun eşiğinde bulunmaktaydı. Aynı kadere, Urartu Krallığı'nın başkenti olan Tuşpa (Van) Ovası'nda bulunan krallık sarayının yer aldığı Rusahinili (Toprakkale) de boyun eğmek zorunda kalmıştı. Kazılar sırasında Toprakkale'deki tapınağın duvarlarında, üzerlerin-de son Urartu krallarından olan Erimena'nın oğlu 3.Rusa'ın adını taşıyan yazıtların bulunduğu çok sayıda tunç kalkan ele

scanfan

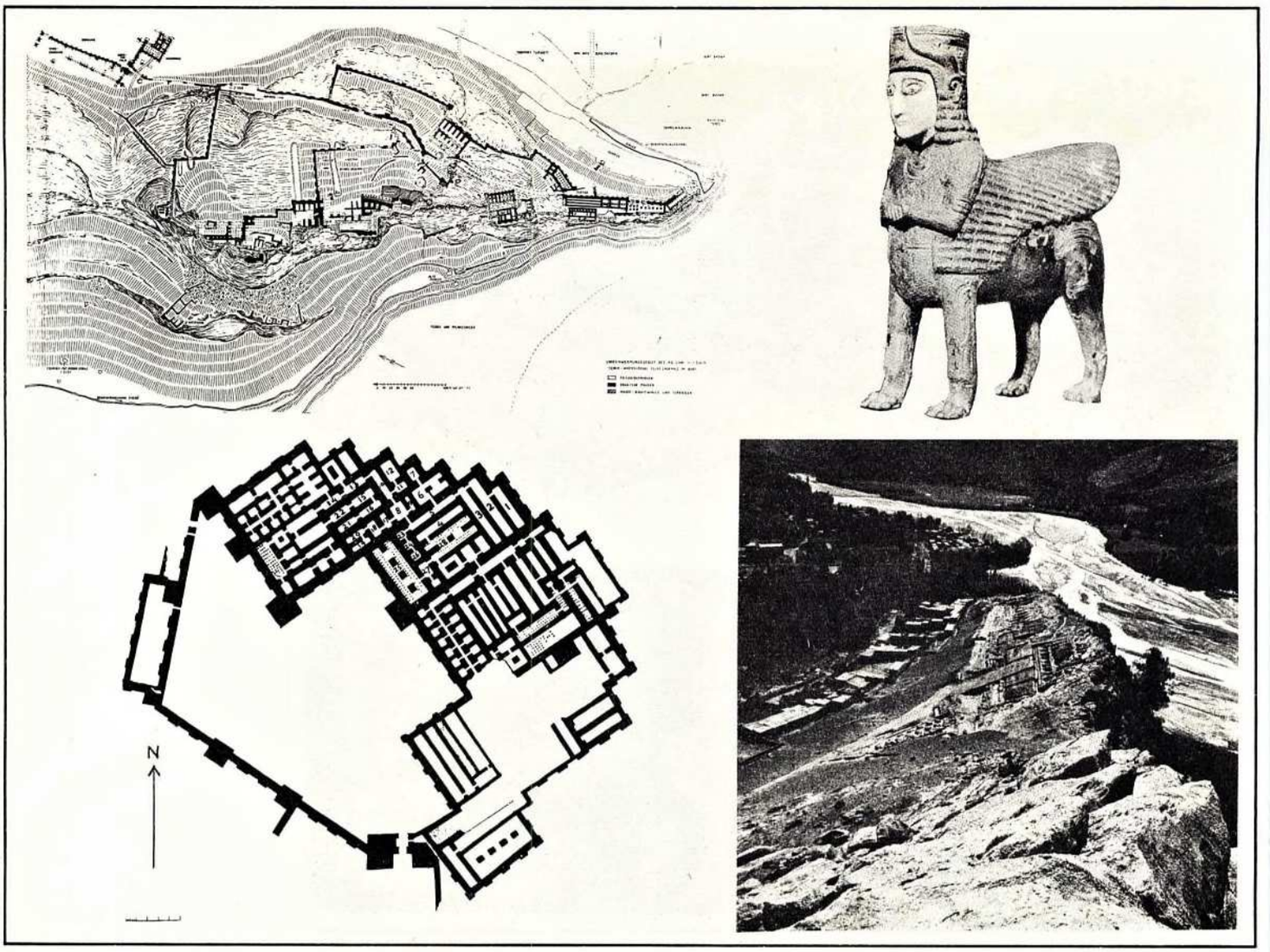

geçirilmiştir. Diğer yandan Kafkasötesi'nde Argiştihinili'de yapılan kazılarda aynı kralın adını taşıyan bir yazıt daha ele geçirilmiştir. Teişebaini'deki kazılar sırasında, Urartu krallarının adlarını içeren çok sayıda yazıt gün ışığına çıkartılmıştır. Bu kentin kuruluş ve yıkılışı Urartu Krallığı tarihinin ikinci evresine rastlamaktadır. Teişebaini, Urartu Krallığı'nın yeniden yükselişi sırasında, yani kral 2.Rusa döneminde inşa edilmiş bulunmaktaydı. Bu kalenin kalın duvarları Urartu Krallığı'nın o zamanki kudretini göstermesi bakımından ilginçtir. Urartu kralı 2.Rusa bu yeni kaleyi yaptırttığı sırada, büyük tapınağın duvarlarına yapmış olduğu işlere değinen yazıtlar astırmış ve ayrıca diğer Urartu kalelerinden getirtmiş olduğu hazineleri bu tapınağın içinde saklattırmıştır. Kral 2.Rusa ayrıca tapınağın duvarlarını, üzerlerinde kendisinden önceki kralların yazıtlarının bulunduğu kalkanlarla süsletmiştir. 2.Rusa'nın yazıtları elimize sağlam olarak geçmiş son yazıtlardır. Urartu kralı 2.Rusa'nın Asur kralı Asurbanipal dönemi yıllıklarında son kez söz edilişi İÖ 654 yılındaki olaylarla yakından ilgilidir. Urartu kralı 2.Rusa'nın oğlu 3.Sarduri, 2.Rusa'nın İÖ 639 yılında Asur ülkesine gitmiş olduğundan bahsetmektedir. Bundan da 2.Rusa'nın ölümü ile İÖ 590-585 yıllarındaUrartu Krallığı'nın yıkılışı arasında 60 yıllık bir zamanın geçmiş olduğu sonucu çıkartılabilir. Bu süre içinde Urartu tahtına 5 ayrı kral geçmiştir. Ne yazık ki elimizde bu kralların adlarından başka herhangi bir bilgi yoktur. Son Urartu krallarından olan 3. Sarduri her ne kadar Asur kralı Asurbanipal'e armağanlar yollamışsa da, diğer yandan İskitler ile de iyi komşuluk ilişkilerini sürdürmüş olduğu sanılmaktadır. Asur kralı Asurbanipal tarafından yazılmış olanbir **hymne** de 3.Sarduri' den söz edilmektedir. Ayrıca Teişebaini'de gün ışığına çıkartılmış olan tabletlerde Urartu kralı 3.Sarduri'nin yeni toprak ve hayvan dağıtımı ile ilgili yasaları yer almaktadır. Urartu kralı 3.Sarduri'den sonra Asur yıllıkları herhangi bir Urartu kralından söz etmemektedir. Yine bu kraldan sonra Urartu yazıtlarının yalnız kısaca adak gereçleri ve mühürler üzerinde kral adlarından söz etmeleri ilginçtir. Bu yazıtlar şaşılacak derecede kısa olmalarına karşın, Urartu tarihinin son evresine ışık tutmaları yüzünden bizim için çok önemlidir. Örneğin, Teişebaini (Karmir-Blur) kazılarında ele geçirilen bir tablet üzerindeki mühür baskısında, **Sarduri'nin oğlu Sarduri** adı okunmaktadır. Sarduri adını taşıyan kişinin, kral ailesinden bir prens olması gerekmektedir. Çünkü Urartu krallarından hiçbiri babalarının adını taşımamaktadır. Sarduri'nin oğlu Sarduri'nin daha sonraları Urartu tahtına çıkmış olması çok kuvvetlidir. Ancak Teişebaini'de gün ışığına çıkartılmış olan bir tunç levha üzerinde ise **Kral Sarduri** (Sarduri'nin oğlu)den söz edilmektedir. İşte bu kral zamanında, tapınağın duvarlarına asılı bulunan kalkanlardan bazılarının yerine yenilerinin konulmuş olduğu ya da yenilerinin asılmış olduğu sanılmaktadır. 2.Rusa'nın torununun da kendi adını bu kalkanlara yazdırtmış olması gayet doğaldır. Erimenas'ın oğlu 3.Rusa da Rusuhanili'deki tapınağın bezemelerini yeniletmiştir. Bu kralın babasının adına, Teşiebaini'de bulunmuş olan bir tablet üzerindeki mühür baskısında rastlanmıştır. Toprakkale'de bulunmuş olan ve üzerinde 3.Rusa'nın yazıtlarının yer almış olduğu kalkanlar üstün işçilikleri ve kaliteleri ile dikkati çekmektedir. Bilim adamları genellikle Erimena'nın oğlu 3.Rusa'yı son Urartu kralı olarak kabul etmektedirler. 3.Rusa'nın başarılı bir biçimde sürüp giden krallığı İÖ 585 yıllarındaki İskit istilası sonucunda sona ermiştir. İşte bu yıllıklarda Med orduları Urartu başkenti Tuşpa üzerinden geçerek Kızılırmak (Halys) kıyısında Lidya kralı Alyattes ile yapacakları savaş

scanfan

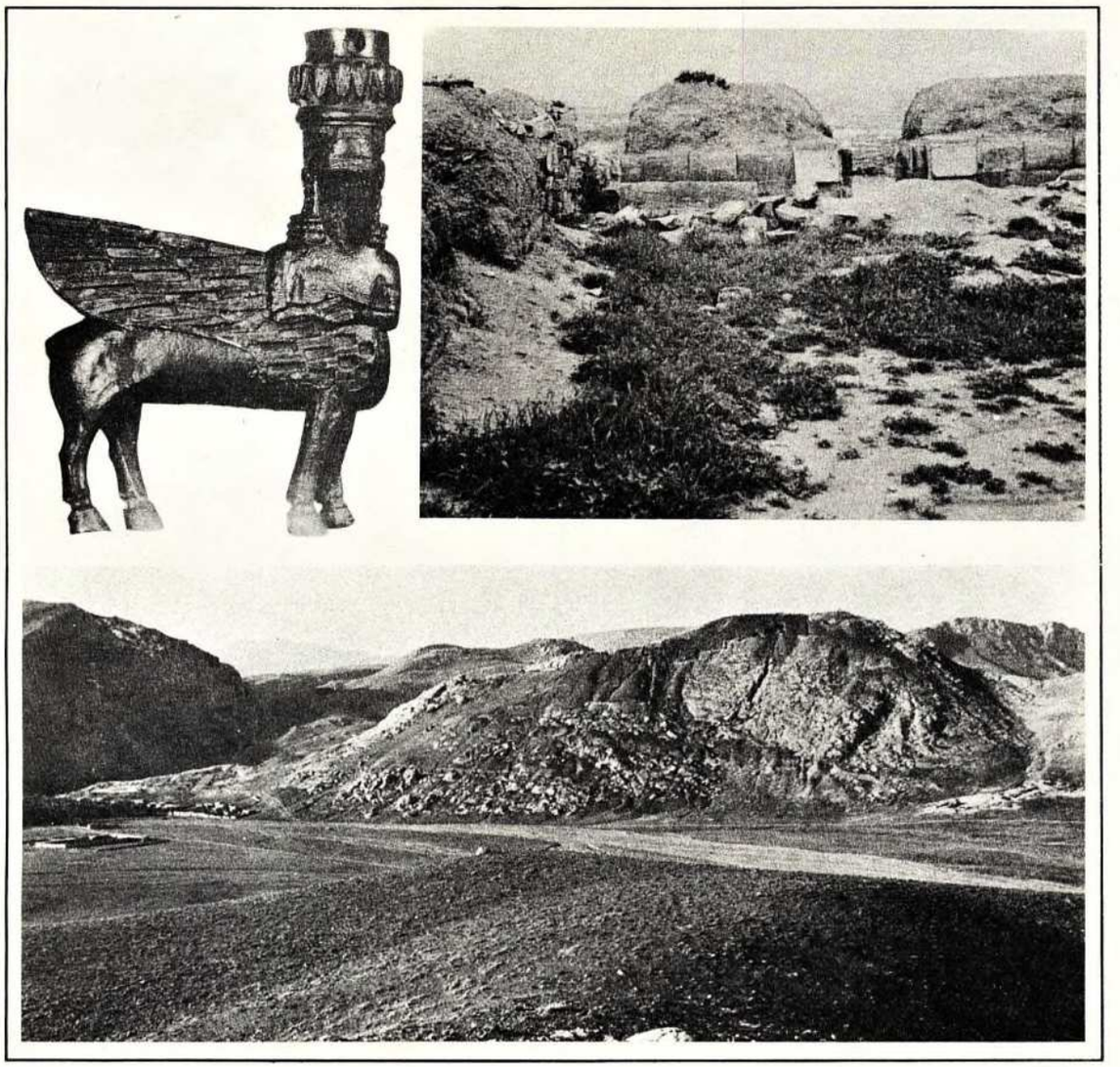

Üst sol: Kaçak kazılar sonucunda Toprakkale'den çıkarılmış olan karışık yaratık heykelciği (B.B. Piotrovskii, Urartu'dan). Sağ: Arin-berd tapınağı (B.B. Piotrovskii, Urartu'dan). Alt: Bastam kalesinin doğudan görünümü (W. Kleiss, Bastam-I-Uru. Tur'dan). Yan sayfa sol üst: Bastam kalesinin genel planı (W. Kleiss, Bastam-I-Uru. Tur'dan). Alt: Teişebaini'nin (bugün Karmir-Blur) genel planı (B.B. Piotrovskii, Urartu, the Kingdom of Van and its Art'dan). Sağ üst: Kaçak kazılar sonucunda Toprakkale'den çıkarılmış olan karışık yaratık heykelciği (B.B. Piotrovskii, Urartu'dan). Alt: Bastam kalesinin kuzeyden görünümü (W. Kleiss, Bastam-I-Uru. Tur'dan).

için yola koyulmuşlardı. Karmir-Blur'da gün ışığına çıkartılmış olan 2 mühür baskısı üzerinde **Rusa'nın oğlu Rusa** adı okunmaktadır. Bu tür kısa yazıtlarda kralın ünvanından söz edilmemektedir. Bu nedenle 4.Rusa'nın bir kral mı, yoksa kral ailesinden bir prens mi olduğu konusu pek aydınlığa kavuşmamıştır. Eğer 4.Rusa'yı kral olarak kabul edecek olursak, o zaman Rusahanili ve Teişebaini kentlerinin vahşice yıkımı bu kral zamanına rastlamış olacaktır. Bu durumda da Urartu krallarının tahta geçiş sıraları şöyle olacaktır: 2.Rusa, 3.Sarduri, 4.Sarduri, Erimena, 3.Rusa ve 4.Rusa.

7. URARTU YOL AĞI

Doğu Anadolu yüksek yaylasında yılın en az 4 ayının karlarla kaplı olmasının yanı sıra, birbirine paralel uzanan sık ve yüksek dağlar da, ulaşım sistemini zorlaştıran coğrafi etmenleri oluşturmuştur. Bunun sonucunda bölgede birbirinden ayrı yöresel kültürler gelişmiş ve bu kültürlerin gelişmesi ve yayılması başka bölgelerdeki kadar hızlı olamamıştır. Aşılması zor ve yüksek dağlar, küçük ova ve akarsu vadilerinde gelişen yerleşme merkezlerini birleştirici olmaktan çok, ayırmıştır. Ayrıca doğal engebelerin büyük bir bölümünün eskiden karışık meşe ormanları, ve sık bitki topluluğu ile kaplı olduğunu da düşünecek olursak, durum daha da belirginleşir.

İÖ 13. yüzyıldan bu yana, Doğu Anadolu yüksek yaylasında oturan topluluklar, birbirinden ayrı küçük beylilikler halinde varlıklarını sürdürmekteydiler. Çiviyazılı Asur kaynaklarında **Nairi Konfederasyonları** olarak adlandırılan bu beylikler, her şeyden önce bölgenin coğrafi özellikleri yüzünden uzun bir zaman içinde bir araya gelememiş ve siyasal güç olarak ortaya çıkamamışlardı. Bu toplulukların bir araya gelememeleri ve merkezi bir otorite altında birleşememelerinin en önemli nedenlerinden biri de, ulaşıma olanak tanımayan arazinin engebeli oluşu yüzündendi.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk yollar, -genel olarak yeryüzünün hemen her yanında olduğu gibi- **doğal yollar** olarak adlandırılan, insanların ve hayvanların kolaylıkla yol alabildikleri alanlarda gelişmiştir. Hayvanlarla ve tekerlekli arabaların ortaya çıkmasıyla yapılan ulaşımın yer aldığı alanlar, dağların geçit verdiği gedik ve boğazlar, akarsu vadileri, bataklık olmayan kıyı ovaları ve bitki örtüsünün engel oluşturmadığı bozkırlardır. Aslında insanların kullandıkları ilk yolları, hayvanların izledikleri güzergahlar oluşturmuştur. Bilindiği gibi hayvanlar, dağ yamaçları, vadi, orman, çalılık ya da bozkır alanlarında en rahat ve kolay geçilecek güzergahı izlerler. İnsanlar, gerek avcılık yaparken hayvanların sık sık kullandıkları yolu, gerekse yük taşıyan hayvanların izledikleri kervan yollarını izlemeleri sonucunda, bu yollar sürekli kullanılır hale geldi. Günümüzde **keçi yolu** olarak adlandırılan hayvanların izledikleri güzergahların bir süre sonra **patika** adı verilen yaya yoluna dönüşmesi de bu görüşü desteklemektedir.

Doğu Anadolu yüksek yaylasının ulaşım ağı, sosyal ve kültürel bağlantı derecesinin bir göstergesi ve tüm değişim biçimlerinin bir belirtisidir. Bölgenin ekonomik ve sosyal faaliyetlerine birinci derecede etkide bulunan ulaşım ağı, ekonomik ve kültürel gelişmenin en canlı kanıtıdır.

İÖ 9.-6. yüzyıllar arasında egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı, her şeyden önce Doğu Anadolu yüksek yaylasında ilk kez gerçekleştirmiş olduğu ulaşım ağı ile dikkati çeker. Urartu Krallığı'ndan önceki dönemlerde Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yollar çay, dere ve ırmak vadilerinin yeryüzünde açmış olduğu doğal yollardı. İÖ 3. bin yılından

scanfan

Sol: Teişebaini'de bulunmuş savaş tanrısı Teişeba'nın tunç heykelciği (B.B. Piotrovskii, Urartu'dan). Sağ üst: Vadiler arasından geçen tipik bir Urartu yolu. Orta: Van Ovası'ndan güneydoğuya açılan Tuşpa-Kelişin yolunun geçtiği Hoşap Vadisi. Alt: Tuşpa-Kelişin ordu yolunun geçtiği Çuh Gediği'nden bir görünüm.

itibaren bölgede geniş bir kültür birliği kuran Hurriler ve bunlara bağlı beyliklerin, doğal vadi boylarınca ulaşımlarını sağladıkları anlaşılmaktadır. Ancak, Urartu Devleti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra, devletin genişleme siyaseti ile organik bir bağıntı içinde gelişen ulaşım ağı, bizzat Urartu krallarının bilinçli uygulaması ile gerçekleştirilmiştir. Özellikle Urartu Krallığı'nın merkezileşme siyaseti ile ilgili olarak askeri yol ağına büyük önem verilmiş ve bu ulaşım ağı, Urartu tarihi boyunca sürekli geliştirilmiştir. Bu yollar üzerinde zincirleme olarak kurulan askeri kaleler, kademeli savunma sisteminin halkalarını oluşturmuştur.

Yapılan yol ağının merkezini, içinde **Tuşpa** (Van) ve **Rusahinili** (Toprakkale) gibi Urartu krallığının 2. görkemli başkentinin bulunduğu Van Ovası oluşturuyordu. Yaklaşık olarak 190 km2'lik bir alanı kapsayan bereketli Van ovasının kuzeyini Zimzım Dağı, Doğusunu ise Erek Dağı yarım ay biçiminde çevrelemektedir. Batısı Van Gölü tarafından kapatılan Van Ovası'nın güneyinde ise doğal bir duvar gibi yükselen Güneydoğu Toros silsilesinin kollarından biri olan Artos (Kavuşşahap) Dağlar'ı yükselmektedir. Urartu Krallığı'nın kalbi niteliğinde olan Van Ovası'nı çevreleyen bu yüksek engebeler, krallığın başkentini her çeşit tehlikeden koruduğu gibi, sert iklim koşullarını da yumuşatarak olumlu etkilerde bulunmuştur.

Urartu başkenti Tuşpa'nın 1.Sarduri (İÖ 840-830) tarafından bereketli Van Ovası'nda kurulmasından sonra, büyük bir önem kazanan Van Ovası'nın savunma yönünden elverişli olmayan zayıf bölümleri oğlu İşpuini(İÖ 830-810) döneminde çok sayıda kale ile takviye edilerek kuvvetlendirilmiştir. Örneğin kuzeyden gelen yola gözcülük eden ve bir karakol niteliğinden olan **Kalecik**, doğu yönünde Kuzeybatı İran içlerine kadar uzanan ana yol üzerindeki **Kıratlı** ve **Aşağı Anzav** kaleleri, güneydoğuda Gürpınar Ovası'naulaşan yola gözcülük eden **Elmalı (Zivistan)** kalesi, İşpuini zamanında başkenti korumak için yapılan ilk sistemli tahkimatlardı. Savunulması elverişsiz yerlere kurulan bu kaleler, kademeli savunma zincirinin halkalarını oluşturduğu gibi, bu kaleler arasındaki ulasım sonunda da ilk sistemli yollar oluşturulmuştur. Nitekim doğuda Kıratlı kalesi önlerinden geçerek Aşağı Anzav kalesine ulaşan yol ile güneyde Elmalı (Zivistan) kalesinin doğusundan geçerek **Harami Gediği** aracılığıyla Gürpınar Ovası'na ulaşan yolun genişliği 3,5-4 m. arasında değişmektedir. Eğimli olan alanın düzeltilip genişletilmesiyle arabaların rahatlıkla geçebileceği bir genişlikte inşa edilen bu yollar, Urartu kralı İşpuini döneminde gerçekleştirilen yolların ilk örneği olması bakımından önemlidir.

İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde, Urartu Krallığı'nın doğu ve güneydoğusuna uzanan yolların ilk güzergahı belirlenmiştir. Bunlardan ilki, Tuşpa'dan başlayıp, bugünkü İran-Irak sınırı yakınında yer alan **Kelişin Geçidi**'ne değin uzanan yaklaşık 400 km. uzunluğundaki tahkimatlı **Ordu Yolu** dur. İkinci önemli yol ise, İşpuini zamanında temelleri atılan ve oğlu Menua tarafından geliştirilen Van Ovası'nın doğusundan başlayıp, Kuzeybatı İran Bölgesi'nden Urmiye Gölü'nün güneybatısına değin uzanan askeri ve ticaret yoludur. Ayrıca, İşpuini ile Menua'nın ortak krallıkları döneminde, doğu ve güneydoğu yolları arasındaki ana bağlantı, Van'ın 70 km. doğusundaki Özalp İlçesi'nin güneyinde yer alan **Yeşilalıç kalesi** ve **kutsal alanının** kurulmasıyla sağlanmıştır.

Güneydoğuya Açılan Tupşa-Kelişin Ordu Yolu:

Urartu Krallığı'nın 400 km. uzunluğundaki tahkimatlı ordu yolu bölgenin sarp ve aşılması zor kesimlerinden geçirilerek yapılmıştı. Yol genişliğinin hiçbir yerde 2,50.3,00 m.'nin

scanfan

Sağ üst ve orta: Tahkimatlı Tuşpa-Kelişin ordu yolundan iki ayrı görünüm. Alt: Urartu Krallığı'nın doğuya uzanan Anzaf-Erçek yolu. Sol üst: Van Ovası'ndan kuzeydoğuya uzanan, Kıratlı ve Anzaf kaleleri arasından geçen yol. Orta: Van bölgesini Kuzeybatı İran'a bağlayan Karasu Vadisi yolu. Alt: Van bölgesini Kuzeybatı İran'a bağlayan Armarili (bugün Özalp-Saray) Ovası yolu.

altına düşmemesi, yerin eğimine uyarak yokuş yapmaması ve yeri düz bir biçimde kesmesi, ordu yolunun özelliklerini oluşturur. Yolun eğimli olan kenarları taş duvarlarla desteklenmiştir.

Van Ovası'ndan güneye uzanan ve Zivistan kalesinin doğusundan geçerek **Harami Gediği** aracılığıyla bereketli Gürpınar Ovası'na, buradan da doğu yönünde ilerliyerek görkemli **Çavuştepe (Sardurihinili)** kalesi önlerine ulaşan yol, Hoşap Suyu Vadisi boyunca doğu yönünde ilerlemesini sürdürerek Hoşap ve **Eşmepınar** kalesi önlerine ulaşır. Yolu koruyan Emşepınar kalesi önlerinden, güneydoğuya doğru devam eden yol, 2600 m. yüksekliğinde **Çuh Gediği'**ni aştıktan sonra, **Sakaltutan Deresi'**nin güneybatısında ana kayaya oyulan 4 m. genişliğinde ve 15 m. derinliğindeki kaya tünelinden geçerek **Sakaltutan kalesi** ve **konaklama tesislerine** ulaşır. Ana kayaya oyularak elde edilen anıtsal tünel, bugünkü modern tünelleri hatırlatmaktadır. Sakaltutan kalesi ve sivil yerleşme merkezi, güneydoğuya ve doğuya giden yolların kavşak noktasını oluşturmaktadır. Güneydoğuya doğru ilerleyen ordu yolu, bugünkü Başkale ilçesinin 12 km. güneyinde, **Soran köyü** yakınlarındaki büyük bir Urartu yerleşme merkezine ulaşır. Büyük taşlardan inşa edilen yerleşme merkezinin, Asur kralı 2.Sargon'un İÖ. 714 yılında Urartu'ya karşı düzenlediği ünlü 8. seferinden geriye dönerken, Muşaşir'e saldırmadan önce tahrip ettiği **Uaiaiş** olduğu sanılmaktadır. Buradan güneye inen yol Yüksekova'yı geçtikten sonra, **Haruna Gediği'**ni aşarak Şemdinli ve **Geleşin Deresi** boyunca ilerleyerek, Türk-İran-Irak sınırı yakınında bulunan **Kelişin Gediği'**ni aşarak Kelişin stelinin bulunduğu yere, buradan da güneyde bulunan **Topzava steli**ne ulaşır.

Urartu krallarının Tuşpa **(Van)**- Kelişin ordu yoluna büyük bir önem vermiş oldukların, yol boyunca kurulan kaleler ve ana kayaya oyularak açılan tüneller ile yolun kenarlarını destekleyen duvarlar açık bir biçimde göstermektedir. Diğer yollara oranla, toprağın engebeli ve geçit vermeyen sarp kesimlerinde düzenli bir yolun inşaasında Urartu krallarının gösterdiği olağanüstü çabanın çok önemli nedenleri vardı. Çünkü bu yol gerek Urartu, gerekse Asurlular tarafından büyük bir önemi olan kutsal **Ardini** (Muşaşir) tapınağına ulaştığı gibi, Urmiye Gölü'nün güneyine geçit veren Kelişin ve Topzava geçitlerine de ulaşmaktaydı. Bu nedenle Urartu ve Asur Krallığı, İÖ 9. yüzyıldan beri bu bölgeyi ellerine geçirmek için askeri seferler düzenlemişlerdi. Örneğin, Asur kralı 3. Salmanassar (İÖ 858-824) saltanatının 31. yılında (İÖ 827), bu bölgeye komutanı **Daian Aşşur** yönetiminde bir ordu yollayarak, Muşaşir ve Muşaşir Bölgesi'ndeki kuvvetli **Şapparia** kalesi ile 46 yerleşme merkezini ele geçirdiğinden söz etmektedir. Asur ordusunun Muşaşir'e, Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısındaki **Uşnu** ve **Solduz** Vadileri ile Kelişin Geçiti'ni izleyerek ulaşmış olduğu sanılmaktadır. Muşaşir tapınağı ve Kelişin Geçidi'nin Asur Krallığı'nın eline geçmesi, daha yeni kurulmuş olan Urartu Krallığı'nın çıkarlarını ve geleceğini büyük ölçüde etkilemiş oluyordu. Nitekim Asur seferinin hemen ardından, Urartu kralı İpşuini (İÖ 830-810) kendisine taht ortağı yaptığı oğlu Menua ile birlikte Muşaşir kentine bir sefer düzenliyerek, bu kutsal tapınağı Urartu Krallığı'na bağlamış ve Kelişin Geçidi'ne Asurca ve Urartuca olmak üzere çift-dilli yazdırttığı ünlü Kelişin zafer stelini diktirmiştir.

Görüldüğü gibi Tuşpa-Kelişin ordu yolu, İÖ 9. yüzyılın son çeyreğinden beri Urartu Krallığı için stratejik öneme sahip olmuştur. Urartu kralları tarafından çok iyi korunan bu yol, sürekli olarak kalelerle takviye edilmiştir. Nitekim Urartu kralı Menua'nın (İÖ. 810-786), Urmiye Gölü'nün güneybatısı-

scanfan

na, oğlu 1.Argişti (İÖ 786-764) ise krallığının 6. ve 13. yılları arasında Urmiye Gölü'nün güney ve güneydoğusundaki **Mannai** ülkesine düzenlediği 8 sefer sırasında Tuşpa-Kelişin ordu yolundan büyük ölçüde yararlanmışlardır. 1.Argişti'nin oğlu 2.Sarduri'nin (İÖ 764-735) Mannai ülkesine karşı düzenlediği 2 sefer sırasında da bu yol kullanılmıştır. 2.Sarduri'nin Tuşpa-Kelişin ordu yoluna verdiği önemi, Gürpınar Ovası'na kurduğu görkemli Çavuştepe (Sardurihinili) kalesi de açıkça gözler önüne sermektedir. 2.Sarduri'den sonra tahta geçen 1.Rusa (İÖ 735-714) diktirdiği-Asurca ve Urartuca yazılı- **Topzava stelin**de Muşaşir tapınağı ziyaretini, yine bu yol ile yapmıştır. Dolayısıyla İÖ 8. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen 1 yüzyıl içinde Tuşpa-Kelişin ordu yolu, önemini giderek artan bir biçimde korumuştur. Ancak Asur kralı 2.Sargon'un İÖ. 714 yılında Urartu'ya karşı düzenlediği ünlü 8. seferinde, Muşaşir tapınağı ve kentini ele geçirip bölgeyi Asur Krallığı'na bağladıktan sonra, yol artık eski önemini yitirmiştir.

Muşaşir, Kelişin ve Topzava stellerinin bulunduğu bölge Asur Krallığı'nın eline geçmesinden sonra, Ordu yolu Kuzeybatı İran'a ulaşan başka bir güzergah izlemiştir. Bu güzergah, daha önce sözünü ettiğimiz Sakaltutan kalesi ve yerleşme merkezinden doğu yönüne ilerleyerek Zap Suyu'nun kaynağını oluşturan **Zabbaşı**'na ulaşır. Doğu yönünde devam eden yol, **Hanasor Ovası**'nı geçtikten sonra, bugün Türk-İran sınırını belirleyen dağlar arasındaki **Hanasor Gediği**'ni aşarak Kuzeybatı İran'a ve Urmiye Gölü'nün batısına değin uzanır. Urartu krallarından 2.Argişti ve 2.Rusa dönemlerinde, Kuzeybatı İran'da Urartu egemenliğinin ağırlık kazanmasıyla bağıntılı olarak, bu güzergah önemini gittikçe artan bir biçimde korumuştur.

Kelişin-Tuşpa ordu yolunun, İÖ 7. yüzyılın son çeyreği içinde **Luristan** ve **Ziviye** Bölgesi'nden Van'a giren **İskitler** tarafından da kullanıldığı sanılmaktadır. Nitekim yol üzerinde bulunan Çavuştepe kalesinin İskitler tarafından yağma ve tahrip edilmesi gerçeği, yolun İskitler tarafından kullanıldığını açıkça kanıtlamaktadır.

Ortaçağ'dan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu döneme kadar aynı güzergah herhangi bir değişikliğe uğramadan kullanılmıştır. Nitekim Urartu yolu üzerinde kurulan kale ve yerleşme merkezlerinin hemen yakınlarına inşa edilen Osmanlı dönemi han kalıntıları, Osmanlı Devleti zamanında da bu elverişli yolun kullanıldığını açıkça göstermektedir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, modern makinelerle daha kısa ve elverişli yollar yapılmıştır.

Urartu Krallığının Doğuya, Kuzeybatı İran'a Açılan Van-Kotur Yolu ve Kolları:

Urartu Krallığı'nı doğuya, Urmiye Gölü'nün kuzey kıyılarına bağlayan en eski ve kullanışlı yol ağlarından birini, Van-Kotur yolu oluşturur. Ulaşım için arazinin topografik yapısının çok elverişli olması, Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra da aynı yol güzergahının **Med, Pers, Selçuklu, Osmanlı** ve **Türkiye Cumhuriyeti** döneminde de herhangi bir değişikliğe uğramadan kullanılmasını gerektirmiştir.

Urartu Krallığı'nın Doğu ve Kuzeybatı İran Bölgesi ile bağlantısını sağlayan bu yol ağı, askeri seferlerin yanı sıra, büyük ölçüde ticaret yolu olarak da kullanılmıştır. Aynı güzergah, Osmanlı Devleti'nin İran topraklarına yaptığı askeri seferlerin dışında, büyük kervan gruplarının izlediği ticaret yolu olarak kullanıldığından **Bezirgan Yolu** olarak adlandırılmıştır.

Van Ovası'nın kuzeydoğusundaki Toprakkale (Rusahinili) önlerinden Kıratlı kalesine ulaşan yol, Kıratlı kalesinin doğusundan geçerek, kuzeyde bulunan Aşağı Anzav kalesinin önüne çıkmış olur. Kıratlı kalesi, bu önemli yolu koruyan ve Van Ovası'na doğuda gözcülük eden Aşağı Anzav kalesi gibi karakol görevini yerine getirmekteydi. Dikdörtgen planlı Aşağı Anzav kalesi ile Yukarı Anzav kalesi arasından geçen Urartu yolu, **Erçek Düzlüğü**'ne ulaşır. Erçek Gölü kıyısından **Memedik Deresi** boyunca doğu yönünde engebesiz arazide ilerleyen yol, **Mollahasan** Höyüğü'nün yakınından geçerek, güneydoğu yönüne doğru akan ve **Kotur Deresi'nin** kaynağını oluşturan, **Çaybağı Deresi** boyunca **Kotur Vadisi**'ne iner. Doğu yönünde ilerleyen yol, **Satmanis** (Örenburç) kalesinin kuzey eteklerinden geçerek, İran topraklarındaki Kotur ilçesine ve buradan da güneyde yer alan Urmiye Gölü'nün kuzey ve kuzeybatı kıyılarında yerleşme merkezlerine ulaşır.

Bu yolun İÖ 9. yüzyılda yapılmış olduğunu, İşpuini ve oğlu Menua tarafından inşa ettirilen Kıratlı, Aşağı ve Yukarı Anzav kaleleri ile Yeşilalıç kalesi arasından geçen yol güzergahı açık bir biçimde göstermektedir. Ayrıca İÖ 9. yüzyılın son çeyreği içinde İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde, bu 2 kralın Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatı bölgesinde yer alan **Meişta** kenti ve **Barşua** ülkesine yaptıkları seferde bu yolu kullanmış olduklarını, Erçek Gölü yakınındaki **Karagündüz** yazıtı kanıtlamaktadır. Menua döneminde, Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan **Mannai** ülkesine yapılan seferde, aynı güzergahın kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Van-Kotur anayoluna paralel olarak bir başka güzergah daha bulunmaktadır. Erçek Gölü, Özalp ve Saray'ın kuzeyinde bulunan bu yol, **Karasu Vadisi** boyunca ilerlemekte ve Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan **Körzüt kalesi** ve **Muradiye Ovası**'na ulaşmaktadır. Asur kralı 2.Sargon İÖ 714 yılında Urartu'ya karşı düzenlediği ünlü 8. seferinde, Özalp-Saray Bölgesi'ne karşılık olan **Armarili** Bölgesi'ndeki önemli Urartu kalelerini tahrip ettikten sonra, Karasu vadisi boyunca ilerleyerek Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer aldığı anlaşılan Aidai eyaletine ulaşır.

İpşuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları zamanında inşa edilen Yeşialıç kalesi ve kutsal alanı, Urartular'ın doğu ve güneydoğu ordu yolunu birbirine bağlayan bir kavşak noktasında yer almaktaydı. Oldukça stratejik bir yerde kurulan Yeşilalıç kalesi, güneyde Hoşap üzerinden ordu yoluna, kuzeyde ise Van-Kotur ana yoluna bağlanmaktadır. 2.Sargon, Aidai eyaletinden geri dönerken, Van-Kotur ana yolundan güneye inmiş, Yeşilalıç kalesini tahrip ettikten sonra, Hoşap üzerinden Urartu ordu yolunu izleyerek, Başkale'nin 12. km. güneyinde yer alan **Uaiaiş** kalesini ve çevresindeki yerleşme merkezlerini yerle bir etmiştir. Burada **Hubuşkia** Bölgesi kralından haraç alan 2. Sargon, daha önce de belirttiğimiz gibi güneye hareket ederek Urartular'ın kutsal Ardini (Muşaşir) tapınağını yağmalayarak zengin ganimetler ele geçirmiştir.

Gerek Van-Kotur anayolundan, gerekse Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatısından gelerek Karasu Vadisi boyunca ilerleyen yollar, doğu yönünde Türk-İran sınırını belirleyen dağlar arasındaki **Çilli** ve **Ekipçin Gedikleri**'ni aşarak, kaynağını Türk-İran sınırındaki derelerin oluşturduğu **Akçay Vadisi**'ne ulaşır. Akçay Vadisi boyunca kuzeydoğuya doğru ilerleyen yol, Urartu krallarından 2.Rusa tarafından Kuzeybatı İran'da kurulan Bastam kalesi önlerine ulaşır. İÖ 7. yüzyılından Urartu Krallığı'nın yıkılışına değin bu güzergah, Urartu Krallığı'nın merkezi ile Kuzeybatı İran bölgesi arasında en çok kullanılan yollardan biri olmuştur.

Urartu Krallığı'nın Güney Yolu:

Van Gölü'nün güneyinde doğal bir duvar gibi yükselen ve Güney-Doğu Toroslar'ın doğu kollarını oluşturan dağ uzantıları, Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan Van Bölgesi ile güney kesimi birbirinden ayırmıştır. Doğu-batı yönünde birbirine paralel uzanan sık ve yüksek dağların sık bitki topluluğu ile de kaplı olması, ulaşımı daha da zorlaştırmıştır. Bunun sonucunda Urartu Krallığı'nın güneye inen yolları, başka bölgelere açılan yollarına oranla hemen hemen hiç gelişmemiştir. Bu nedenle Van Gölü'nün güneyinde yer alan ve batıda **Bohtan Suyu** vadisinden, doğuda **Karadağ**'a kadar uzanan ve **Hubuşkia** olarak adlandırılan bölgedeki Urartu egemenliği ile ilgili kesin bir bilgimiz yoktur. Ancak çiviyazılı Asur kaynaklarında **Hubuşkia** olarak adlandırılan bu bölgenin Urartu egemenliği altında olduğu da bir gerçektir. Van Ovası'ndan bu bölgeye -yayla yolu niteliğinde de olsa- çok önemli bir yol uzanmaktadır. Van Ovası'ndan Harami Gediği aracılığı ile Gürpınar Ovası'na inen ve buradan güneye doğru tırmanan yol, Kırkgeçit bucağını 30 km. geçtikten sonra biri güneye, öteki

scanfan

Erçek Gölü'nden Armarili Ovası'na uzanan yol.

güneydoğuya olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kale ve yerleşme merkezlerinin yanından güneydoğuya uzanan yol Karadağı (3200 m.) aştıktan sonra bugünkü Hakkari'ye ulaşmaktadır. Güneye inen yol ise, çok sayıda kale ve yerleşme merkezi kalıntılarının yanından geçerek Türk-Irak sınırına kadar uzanır. Deniz düzeyinden ortalama 2500 m.'nin üstünde kurulan bu yerleşme merkezleri, büyük taşlardan inşa edilmiş olup, Urartu kentlerini aratmayacak büyüklüktedir. Ancak yılın en az 5 ayının karlarla kaplı olması da, Van Bölgesi ile Hubuşkia arasındaki ulaşımı büyük ölçüde engellemiştir.

Urartu Krallığı'nın Kuzey ve Kuzeybatıya Açılan Yolları:
Van Ovası'ndan kuzeye çıkan yol, İşpuini döneminde kurulan Kalecik kalesinin batısından geçerek, **Yeşilsu** kalesinin önlerine ulaşır. Her iki kale de kuzeyden gelen ve Tuşpa'ya ulaşan yollara gözcülük eden birer karakol niteliğindedir. Yeşilsu kalesinin doğusundan kuzeye ilerleyen yol, **Piltan** düzlüğünden sonra, **Sakaltutan** ve **Derebey** kalelerinin yakınlarından geçerek, Van Gölü'nün kıyısındaki **Çalpan** düzlüğüne, buradan da Muradiye Ovası'nda kurulan **Körzüt kalesi'ne** ulaşır. Muradiye Ovası'nda Urartu kralı Menua döneinde kurulan görkemli Körzüt kalesi, kuzeydoğudan gelen ve Van ovasına ulaşan yolların bir kilit noktasında yer almaktadır. Kuzey yolunun geçtiği arazinin savunma yönünden elverişsiz olması nedeniyle, Menua döneminde yol boyunca zincirleme savunma kaleleri kurularak, kademeli savunma sistemi oluşturulmuştur.
Oldukça bereketli topraklara sahip Muradiye Ovası'ndaki Körzüt kalesi, kuzeydoğudan gelen; **Aras Vadisi- Iğdır -Doğubeyazıt-Çaldıran- Muradiye yolunun**, kuzeybatıdan gelen; **Erzincan-Erzurum-Hasankale-Tahir Geçiti-Eleşkirt-Ağrı-Tutak-Patnos-Erciş yolunun**, batı böyünden gelen **Malatya-Elazığ, Palu-Bingöl-Muş-Varto-Bulanık-Malazgirt- Erciş yolunun** ve ayrıca Van Gölü'nün güneyinden kuzeye çıkan **Bitlis-Tatvan - Ahlat-Adilcevaz-Erciş yolunun** bir kavşak noktasında yer almaktadır. Bu yönlerden gelen ulaşım ağı güneyde Van Ovası'na, güneydoğuda da Karasu Vadisi boyunca Kuzeybatı İran'a ulaşmaktadır.
Muradiye Ovası'ndan kuzeye açılan yol Muradiye İlçesi'nin kuzeybatısında Urartu kralı Menua döneminde kurulan Muradiye kalesi önlerine ulaşır. Ovaya ve yollara hakim bir tepe üzerinde kurulan kaleden kuzey yönüne doğru ilerliyen yol, **Bendimahi Çayı** boyunca **Gönderme Boğazı'**nı aşarak Çaldıran Ovası'na varır. Çok sayıda Urartu kalesi ve yerleşme merkezinin bulunduğu Çaldıran Ovası'ndan kuzey yönünde ilerliyen yol, Doğubeyazıt düzlüğüne ulaşır. Çeşitli yönlere geçit veren ve bir kavşak niteliğinde olan Doğubeyazıt, özellikle **Erzincan-Trabzon-Erzurum-Hasankale Tahir Geçidi-Eleşkirt-Ağrı-Taşlıçay-Diyadin** üzerinden gelen ve Kuzeybatı İran içlerine doğru devam eden **"Ticaret Yolu"** nun üzerinde bulunmaktadır. Kuzeybatı İran içlerinden Orta Anadolu'ya ve Karadeniz kıyılarına kadar uzanan bu elverişli yol, Urartular zamanında gelişerek büyük bir önem kazanmıştır. Urartular'dan günümüze değin aynı elverişli güzergah, 2700 yıl boyunca hala kullanılmaktadır.
Doğubeyazıt düzlüğünden kuzeye ilerliyen yol **Çilli Gediği'**ni aştıktan sonra, oldukça bereketli topraklara sahip Iğdır Ovası'na ve buradan da Aras Vadisi'ne ulaşır. Çiviyazılı Urartu belgelerinde Aras Vadisi **Erikuahi** ya da **İrekua** ülkesi olarak geçmekteydi ve Gökçe Göl (Sevan Gölü) bölgesindeki kuvvetli **Etiuni** Krallığı ile ilişkiliydi. Urartu kralları hammadde, tarım ürünleri ve hayvan sayısı yönünden çok zengin olan bu bölgeyi ellerine geçirmek için, sürekli askeri

scanfan

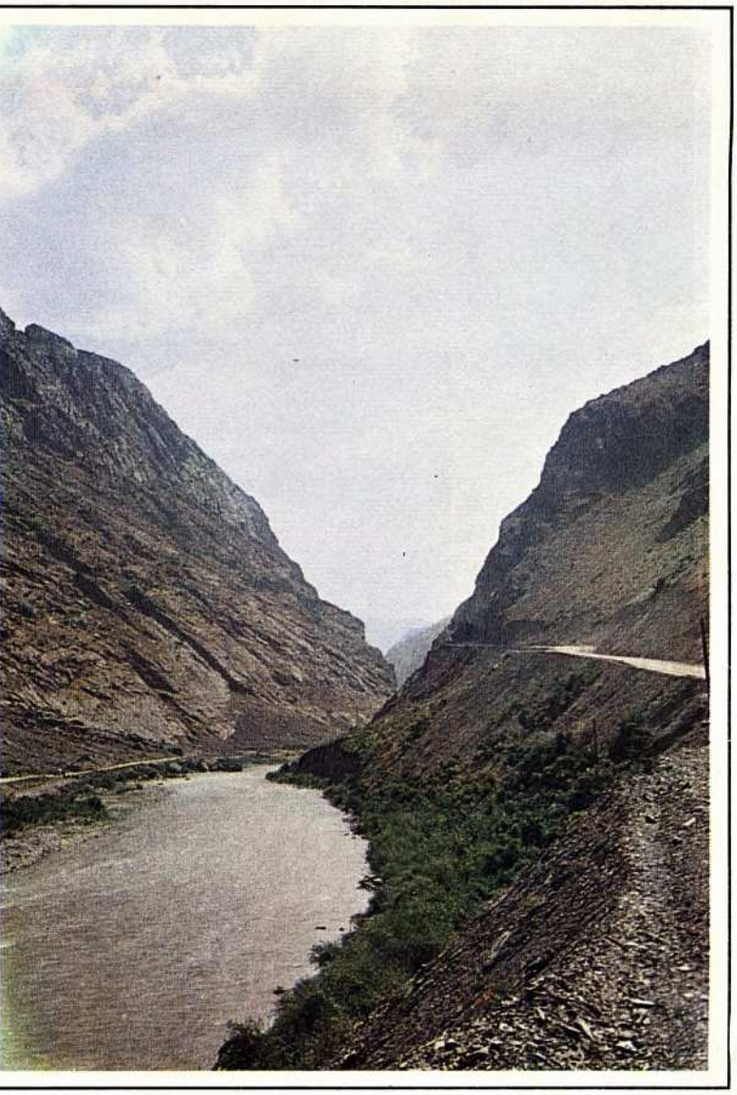

seferler düzenlemişlerdir. Askeri seferler sonunda bölge tümüyle ele geçirilerek **Menuahinili** (Başbulak), **Argiştihinili** (Armavir), **İrpuni** (Arin-Berd)ve **Teişebaini** (Karmir-Blur) gibi yönetim ve askeri merkezleri kurulmuştur.

Aras Vadisi'ne ilk sefer Urartu kralı Menua tarafından düzenlenmiş, Erikuahi boyu itaat altına alınmış ve ülkenin **Luhiuni** kenti ele geçirilerek, Kars'ın güneydoğusunda, Başbulak mevkiinde **Menuahinili** adlı yönetim merkezi kurulmuştur. Bu ilk seferden sonra oğlu 1.Argişti (İÖ 785-764), 2.Sarduri (İÖ 764-735) ve 1.Rusa (İÖ 735-714) bölgenin daha kuzeyinde yer alan Kafkasötesi Bölgesi'ne sürekli seferler düzenleyerek, Urartu topraklarına katılmıştır.

Muradiye Ovası'nda batı yönüne uzanan ve yol boyunca **Karahan-Alacahan-Keçikıran-Deliçay** gibi kale ve yerleşme merkezlerinin yakınından geçen yol, Erciş Ovası'na ulaşır. Erciş'in kuzeyinde kurulan **Zernakitepe** batı, güney ve kuzeydoğudan gelen ulaşım ağının bir kavşak noktasında yer almaktadır. Erciş Ovası'ndan kuzeydoğu yönüne uzanan yol, **Ağı Gediği'**ni aştıktan sonra, geniş düzlükler üzerinde yer alan Urartu kale ve yerleşme merkezlerinden Patnos Ovası'na ulaşır. Urartu kralı İşpuini ve oğlu Menua tarafından Patnos **Aznavurtepe'**de büyük bir Urartu kalesi ve tapınağı inşa edilmiş, 2.Sarduri döneminde de ek yapılarla kale takviye edilmiştir. Patnos kalesi, güney, kuzeydoğu ve kuzeybatıya açılan yolların kilit noktasında yer almaktadır. Patnos'tan kuzeydoğu yönünde devam eden yol, ulaşım ağının bir kavşak noktası olan Ağrı'ya ulaşır. Ağrı Ovası'ndan kuzeybatıya ilerliyen yol, **Eleşkirt Toprakkale** önlerinden geçkikten sonra, **Tahir Geçidi'**ni aşarak Horasan düzlüğüne, buradan da batıda Hasankale-Erzurum Ovası ve Karasu Vadisi boyunca Erzincan'a ulaşır.

Van'dan başlayıp, **Erciş-Patnos-Tahir Geçiti- Hasankale-Erzurum ve Erzincan'**a kadar ulaşan yol, Urartu kralları tarafından büyük bir önem taşımaktaydı. Çiviyazılı Urartu kaynaklarından anlaşıldığına göre,Erzurum-Erzincan Bölgesi **Diauehi** Krallığı'nın merkezi durumundaydı ve özellikle altın, gümüş ve bakır madenleri yönünden zenginliklere sahipti. Urartu kralı Menua'nın **Diauehi** Bölgesi'ne yaptığı seferlerden sonra, oğlu 1.Argişti Diauehi topraklarını tümüyle Urartu'ya katmıştı.

Bu yolun bir başka önemi de, **Eleşkirt-Karakurt-Sarıkamış-Kars** üzerinden **Aras Vadisi'**ne ve **Kafkasötesi Bölgesi'**ne ulaşan yollarla bağlantılı olmasıdır. Urartu krallarından 1.Argişti, 2.Sarduri ve 1.Rusa döneminde, kuzey bölgelerine sürekli yapılan askeri seferler sırasında kullanılan yollar üzerinde çok sayıda kale ve yerleşme merkezleri kurulmuştur. Urartu krallarının askeri zaferlerini anlatan yazıtlar yine bu yollar üzerinde yer alan kalelerde ele geçirilmiştir. Örneğin, Menua'ya ait yazıtlar **Kasımoğlu, Ererin, Yeşilsu, Körzüt, Eleşkirt (Toprakkale) Erciş, Patnos, Yazılıtaş, Hasankale, Delibaba, Zivin, Muradiye** ve **Taşbulak**'da ele geçirilmiştir. 1.Argişti'ye ait yazıtlar, **Sarıkamış Karakale Argiştihinili,** 2.Sarduri'ye ait yazıtlar **Erciş, Patnos, Taş Köprü (Çıldır Gölü), İrpuni,** 1.Rusa'ya ait yazıtlar ise **Doğubeyazıt, Kalegran (Gökçe Gölü)** ve **Karmir-Blur'**da bulunmuştur.

Urartu Krallığı'nın Batı Yolu:

Urartu başkenti Tuşpa'nın batısı Van Gölü tarafından kapatıldığından, batıya açılan yol, **Erciş-Malazgirt-Bulanık, Varto-Muş-Bingöl-Palu-Elazığ-Malatya** güzergahı üzerinden yapılmıştır. Erciş-Patnos yolu üzerindeki **Ağı Gediği'**nden batıya ayrılan yol, çok sayıdaki Urartu kalesi ve yerleşme

scanfan

dağıtıp yok etmeğe, onları kendi çevresinde yeni biçimlerde bir araya katmaya çalışır. Urartu Krallığı bu amaçla, tarımsal üretim bakımından hayati önemi olan baraj ve sulama sistemini geliştirerek, taşra eyaletlerindeki işlenmemiş verimli ovalarda yeni toplumsal, ekonomik ve askeri yönetim merkezleri kurarak, merkeziyetçi devletin egemenliğini güçlendirip, vurucu gücünü arttırır. Krallığın egemenlik ve denetimini arttıran büyük sulama sistemi ve yollarının yapılması ile eski feodal beylik gittikçe güçsüzleşir ve merkezi yönetimin kurmuş olduğu devletin adını almaya başlayarak, onları birbirinden soyutlayan totemciliklerinden uzaklaştırır. Dolayısıyla merkeziyetçi Urartu Krallığı özünde ve temelinde totemci olan boyların totemlerini unutturmaya çalışır. Böylece toplulukları tek bir merkezi yönetim altında birleştirip, Urartulaştırmak amacıyla oluşturulan resmi devlet dininin özünde de totemci olmayan nitelik önemli bir rol oynar.

Ekonomisinde hayvancılığın ve hayvan besiciliğinin önemli bir yer tuttuğu Urartular'da, tanrılara ve doğadaki çeşitli güç sahiplerine verimliliğin artması için ehlileştirilen hayvan türlerinden kurbanlar ve adaklar sunulmaktadır. Tüm eski Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartu toplumunun insanı da, tanrılara ve doğadaki çeşitli güç sahiplerine bir bölüm hayvanını adamakla kalmaz, onlara sık sık kurbanlar da sunar. Ehlileştirilen hayvan türlerinin bir bölümünün tanrılara ve ruhlara adanmasıyla, o hayvan türünden oluşan sürünün bereketinin artacağı umulursa, kurbanlarla da doğaüstü erk ve yetiye sahip güç sahiplerinin yardımlarının sağlanması, hiç değilse salgın hastalık, kıtlık, kuraklık gibi zararların önlenmesi beklenirdi. Meher Kapı yazıtında tanrıların kademe ve niteliklerine göre hangi tür hayvandan kaç adet kurban kesileceği titizlikle listeler halinde belirtilmesine karşın, bu kurbanların ne zaman, nasıl ve ne gibi törenlerle yerine getirileceği ne yazık ki aynı titizlikle belirtilmemiştir. Bu nedenle tanrılara ve doğadaki çeşitli güç sahiplerine kurban olarak sunulacak hayvanların yıllık mı, aylık mı, yoksa günlük mü kesilecekleri günümüze kadar çözümlenmeyen sorunlardan biri olmuştur. Bilim adamlarının bazıları bu kurbanların yıllık, bazıları aylık, bazıları ise günlük kesildiklerini savunmuştur. Ancak sunulan kurbanların tümü toplandığında, ortaya büyük sayılar çıkmaktadır. Örneğin yalnızca Meher Kapı yazıtında 79 tanrıya sunulan kurban sayısı yaklaşık olarak 6 manda, 104 sığır, 6 süt kuzusu ve 302 koyundan oluşmaktadır. Eğer bu kurbanların aylık kesileceklerini düşünecek olursak, o zaman yılda 1.320 adet büyükbaş hayvan ile 3.696 adet küçükbaş hayvanın, yani toplam olarak yılda 5.016 adet hayvanın kesilmesi gerekmektedir. Eğer bu kurbanların aralıksız günlük kesildiklerini düşünecek olursak, o zaman yılda 40.150 adet büyükbaş hayvan ile 112.420 adet küçükbaş hayvanın, yani toplam olarak yılda 152.570 adet hayvanın kesilmesi gerekmektedir. Görüldüğü gibi öteki kült merkezlerinin dışında, yalnızca Meher Kapı yazıtında Urartu Krallığı tarafından 79 tanrıya kurban edilecek hayvan sayısı, insanı şaşkına çevirecek nitelikte büyük sayılara ulaşmaktadır. Oysa hayvancılığın ve hayvan besiciliğinin olmadığı bir ekonominin düşünülemiyeceği Urartu toplumunda, büyük sayılara ulaşan hayvanların aylık ya da günlük kesileceklerini savunmak, o çağlardan günümüze değin Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki acımasız yaşam koşullarının zorluğunu önemsememek ve halk yığınlarının geçimlerinde hayvan besiciliğinin oynamış olduğu can alıcı rolü küçümsemek olur. Hayvan besiciliği, bölgenin yüzey şekillerine, bitki örtüsüne ve iklim koşullarına göre tarımdan çok daha elverişli olmasına karşın, uzun geçen sert kış, kuraklık, kıtlık gibi hayvan hastalıkları da sürülerin sık sık elden çıkmasına yol açabiliyordu. Bu nedenle Urartu kralları bile büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürülerine duyulan gereksinme yüzünden, hayvan sayısı yönünden oldukça zengin olan Kafkasötesi bölgesine yılda iki kez yağma seferleri düzenliyorlardı. Urartu orduları zengin ganimet elde edebilmek için bu seferlerden ilkini, hayvanların yaylalara çıkmadan önce üreme mevsimi olan ilkbahara, ötekini de hayvan sürülerinin yaylalardan indiği sonbahara rastlatıyorlardı ki, Urartu kralları bu seferler sonunda sayıları onbinleri aşan hayvan sürüleri ele geçiriyorlardı. Dolayısıyla bir geçim ve zenginlik kaynağı olan hayvanları bu biçimde harcamak, her şeyden önce Urartu krallarının büyük bir titizlikle uyguladığı ekonomi siyasetiyle çelişki oluşturur. Öne sürülen bu nedenlerden dolayı, tanrıları kurban edilecek hayvanlar, ancak yılın belirli günlerinde kesilmiş olmalıdır. Yılın belirli günlerinde kesilen hayvanların yanı sıra, salgın hastalık, kuraklık, kıtlık, ittifak, sefer hazırlığı, bayramlar, hasat mevsimi, galibiyet ve ölümler yüzünden, pek çok nedenlerle de kurban kesilmiş olmalıdır.

Urartu kralları tarafından tanrılara inşa ettirilen anıtsal tapınaklar, içinde tanrı yontusunun bulunduğu bir kutsal oda (cella) ile önünde avlu ve yan odalardan oluşmaktaydı. Köşeleri rizalitli olan kare planlı cellaların en eski örneği, İÖ 9. yüzyılda Urartu kralı Menua tarafından yaptırılan Patnos-Aznavurtepe tapınağıdır. Kafkasötesi Bölgesi'nde yer alan İrpuni kalesindeki dikdörtgen planlı tapınak dışında, bugüne değin kazılar sonucunda ortaya çıkarılan tüm Urartu tapınakları köşeleri rizalitli olan kare plana sahiptir. Görünüşte ve nitelikte hep aynı olan Urartu tapınaklarının uyandırdığı bütünsel izlenim, standart cepheli ve tek düzey olmasıdır. Tapınakların ön kapı cephesi, siyah bazalt taşlarından özenli bir işçilikle yapılmıştır. 1,5-2 m. yüksekliğindeki taş duvarın üzerinde ise kerpiç duvar yükselmektedir. Yaklaşık olarak 10-12 m. arasında yüksekliği olduğu sanılan tapınak cellasının çatısı, semerdam biçiminde bir çatı ile örtülüydü.

İçerisi karanlık olan tapınağın duvarları, tamamen çok renkli duvar resimleri ile süslüyordu. Tapınağın dış duvarlarında ise üzerinde aslan ve boğa resimlerinin olduğu kalkanlar asılıdır. Dinsel törenlerin düzenlendiği tapınak avlusunda üç ayaklı tunç kazanlar, tanrıya sunulan armağan ve adakların konduğu kerpiçten yapılan küçük masa biçimli bir sunak (altar) ile kurbanların kesilip kanını akıtıldığı ortası delik sunak taşı bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Urartular'da bir de açık hava tapınakları vardı. Van kalesi kayalığının (Tuşpa) kuzeydoğu ucunda bulunan ve Urartu kralı 2.Sarduri tarafından yaptırılan açık hava kült merkezi, bunun en güzel örneğini oluşturur. Ana kayanın düzeltilmesiyle büyük bir platform elde edilmiş ve yine kaya içine biri büyük öteki küçük yan yana üstü kubbe biçimli iki anıtsal kaya nişi oyulmuştur. Bu nişlerin içinde ise 2.Sarduri'nin askeri eylemlerini anlatan çiviyazılı iki stel bulunmaktaydı. Urartu dininde bu tür taş stellere tapmanın oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Altıntepe açık hava tapınağında, düzeltilen ana kayaya açılan yuvalara yan yana 4 bazalt taş stel yerleştirilmiştir. Ancak bu steller üzerinde yazıt yoktur. Yeşilalıç Taş Kapısı önündeki kutsal alanda ise, ana kayaya açılmış üçlü stel yuvaları bulunmaktadır. Ayrıca ele geçirilen mühür ve mühür baskıları üzerinde de yan yana duran üçlü stellere yapılan dinsel törenleri yansıtan ilginç sahneler görülmektedir. Çiviyazılı Urartu belgelerinde kült konuları ile ilgili bilgi verilmediğinden, taş stellere yapılan kült törenlerini yansıtan bu sahneler bizim için çok önemlidir.

Van kalesindeki açık hava kült merkezi, bugün bile kutsal sayılmaktadır. Kaya platformunun hemen aşağısında, Osmanlı Devleti zamanında bir türbe yapılmıştır. İlkçağdan günümüze değin varlığını sürdüren geleneksel kültürler yeni nitelikler kazanmasına karşın, canlı bir biçimde yaşamaktadır. Örneğin açık hava kült merkezinde tanrılara kurban edilen hayvan kanının akmasını sağlayan oluk, aynı işlevini hala sürdürmektedir. İsteklerinin olumlu yönde sonuçlanması için perşembe günü burada kurban kesen halk, tanrıya adaklarda bulunmakta, evlenemeyen gençler de ana kayaya açılan bu oyuktan kayarak evleneceklerine inanmaktadır.

Urartu kralları tarafından tanrılara inşa edilen tapınaklar, aynı zamanda krallığın ekonomik faaliyetlerini de bağrında topluyordu. Örneğin büyük topraklara ve hayvan sürülerine sahip olan tapınaklarda, tanrılar adına üzüm bağları ekliyordu. Ekilen ürünün bereketini sağlamak amacıyla da, tanrılara kurbanlar sunulup, kült törenleri düzenleniyordu. Çiviyazılı Urartu metinlerine göre, ulusal tanrı Haldi adına

scanfan

Üst sol: Van ovasında Urartu Krallığı'nın ikinci başkenti Rusahinili'nin (bugün Toprakkale) batısında, Urartu tanrılarının ve tanrılara sunulacak kurban tüzüğünün yazıldığı çiviyazılı Meherkapı kaya anıtı. Sağ: Van ilinin 12 km. güneyinde yer alan Zivistan köyündeki çiviyazılı Hazine Piri kaya kapısı. Alt: Van kalesinde bulunan kral mezar odalarından birinin önden görünüşü. Yan sayfa: Tuşpa (bugün Van kalesi) güneyinde yer alan krallara ait mezar odaları.

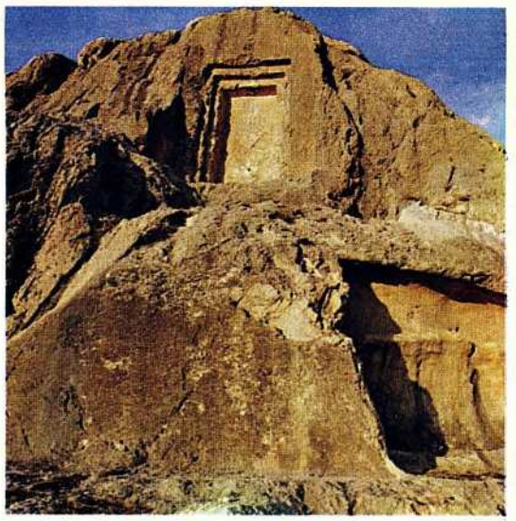

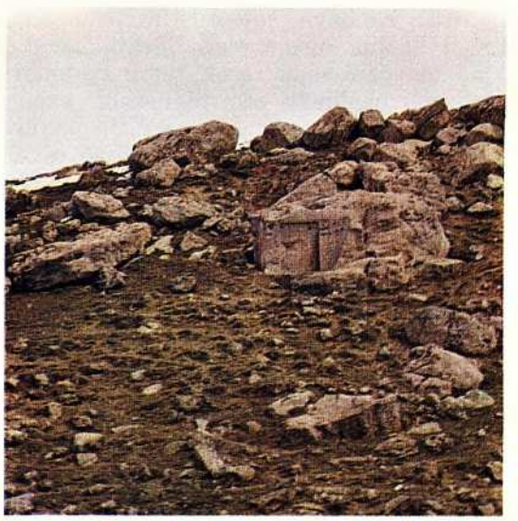

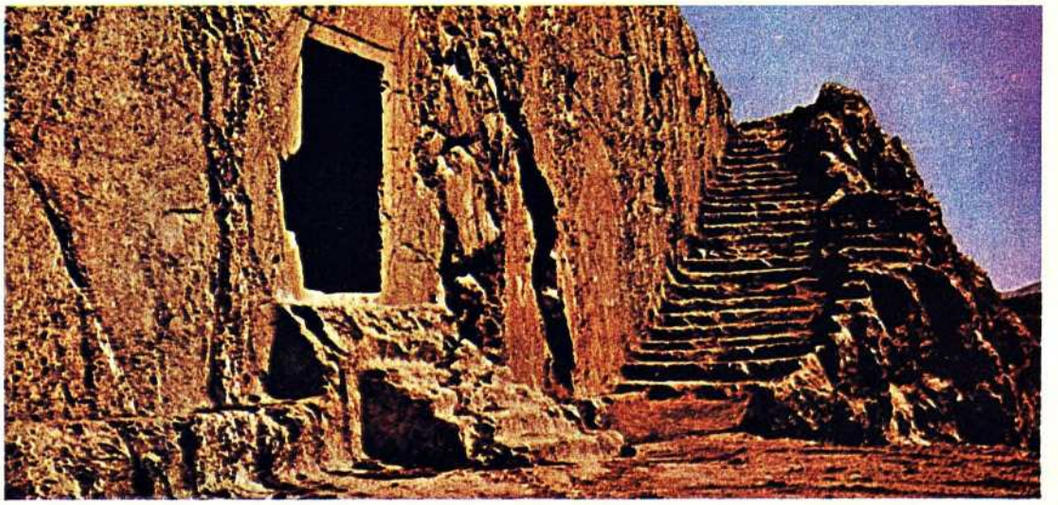

ekilen üzüm bağları çoğunluğu oluşturuyordu. Ayrıca Urartular'ın kutsadığı tanrı Haldi'nin **Ardini** (Muşaşir) tapınağına, Urartu krallarından İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde bu iki kralın yaptığı bir tek ziyaret sırasında, 1.112 adet büyükbaş hayvan ile 21.500 adet küçükbaş hayvan bağışlanmıştır. Bağışlanan bu hayvanların bir bölümü tapınak yönetiminin sürdürülmesine, bir bölümü de tanrılara kurban edilmek içindi.

Urartular su kaynaklarını, mağaraları, ulu dağları, ağaçları ve kayalıkları da kutsal sayıyorlardı. Kars ve Kafkasötesi Bölgesi'nde su kaynaklarının başında çok sayıda balık yontusu bulunmuştur. Taştan yapılmış büyük balık yontularının üst bölümü balık pulu biçiminde değil, dalgalı çizgiler biçiminde, sanki sığır derisi ile kaplıymış gibi işlenmiştir. Balık yontularının hangi Urartu tanrısını ya da tanrının kutsal hayvanını yansıttığı henüz bilinmemektedir. Ancak su kaynaklarının yanında konan balık yontuları, su kaynaklarının kutsallığını açık bir biçimde göstermektedir.

Tarihöncesi çağlarda mağaralar kutsaldı, ilk dinsel içerikli resimler mağaraların karanlık ve kuytu olan bölümlerine yapılmıştı. Aynı kutsal inancın Urartu toplumu insanı tarafından da benimsendiği anlaşılmaktadır. Nitekim yeraltı dünyasının yeryüzüne açılan birer kapısı durumunda olan mağaralara, Urartular'ın kurban kestiğini Meher Kapı yazıtından da öğrenmekteyiz. Meher Kapıdaki tanrılar listesinde 25. sırada yer alan mağaralar tanrısı **Airaini**'ye, Urartu kralları 1 sığır, 2 koyun kurban etmekteydiler.

Tarihöncesi çağlardan beri kayaların kutsallığı ve ölümsüzlüğü bilinmektedir. Eski Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartular da kayaların sağlamlığından, kalıcı ve koruyucu gücünden yararlanmak amacıyla üzerine yazılar yazıp, resimler yaptıkları gibi, tanrı ve kral yontularını da kayalardan yaparak, varlığın sonsuza değin sürecek inancının kesinlik kazanmasını sağlamışlardı. Böylece ruhun, resim, yontu ve kabartmalarda imge sayesinde yaşadığını düşünüyorlardı. Günümüzde sayısız örnekleriyle karşılaştığımız anıtsal kaya kabartmaları ile yontular, binlerce yıl boyunca bozulmadan varlığını korumuştur. Yani o çağlardaki yaygın olan inanca göre ölümsüz olan taş, değişmeyen, yenilmeyen durağan yaşamın simgesi olmuştur. Yapraklanan ve yapraklarını yitiren ağaç ise, ölüm ve yaşam evreleriyle birlikte dinamik yaşamın simgesidir. Bu özellikleriyle İlkçağdaki toplumlarda kutsallaşan ağaç, üstünlüğünü yalnızca boyu, gösterişi ve uzun yaşamı ile değil, sürekli yenileşme yeteneği ile de gösterir. Urartu sanatında yaygın olarak mühür, mühür baskıları, anıtsal kaya kabartmaları, saray-tapınak eklentilerinin iç duvarlarını bezeyen boyalı duvar resimleri ile tunçtan yapılmış kemer, miğfer, madalyon gibi eşyalar üzerine ilginç **"hayat ağacı"** motifleri işlenmiştir. Saray-tapınak eklentilerin iç duvarlarını bezeyen boyalı duvar resimleri ile taş kabartmalar üzerine betimlenen sahnelerde, tanrılar verimliliğin ve artağanlığın simgesi olan hayat ağaçlarının yapraklarının dolması için aşılama işlemini yerine getirmektedir. Hayat ağacı motiflerinin bezeme öğesi olarak betimlenmesinin yanı sıra, dinsel ve koruyucu işlevinin de yadsınamıyacak derecede fazla olduğunu, hayat ağacına yapılan çok sayıdaki kült törenlerini yansıtan sahne açık bir biçimde kanıtlamaktadır. Örneğin, askeri donatımı oluşturan silahlar üzerindeki hayat ağacına yapılan gizemli kült törenleri, tanrısal bir yaşam yenilenmesini ve varlığın ölümden sonra yeniden yaşayacağına olan inanç geleneğini açık bir biçimde yansıtmaktadır.

Urartu askeri donatımını oluşturan kemer, miğfer, okluk gibi

scanfan

Üst: Van Gölü'nün güneyinde yer alan Hubuşkia Bölgesi'ne uzanan yollardan bir görünüm. Alt: Van Gölü'nde iskele görevini sürdürdüğü sanılan Sarduri burcu (bugün Madır burcu). Yan sayfa sol üst: Van Gölü'nün güneyinde yer alan Hubuşkia Bölgesi'ne uzanan yollardan bir görünüm. Alt: Deliçay kalesindeki Urartu iskelesine ait kalıntılar. Sağ: Urartu Krallığı'nın güneydoğuya açılan kapısı,Zap Suyu Vadisi.

merkezi arasından Menua döneminde kurulan **Bostankaya** kalesinin güney eteklerine ulaşır. Malazgirt Ovası'ndan batıya uzanan yol, herhangi bir engebe ile karşılaşmaksızın, Bulanık ilçesinin güneybatısında yer alan **Yoncalı** köyü ve daha sonra Murat Irmağı'nın geniş vadisi boyunca Varto'nun güneyinden Muş Ovası'na ulaşır. Muş Ovası'ndan batı yönünde ilerliyen yol, Bingöl üzerinden önemli bir yönetim merkezi olan **Palu kalesine**, buradan da Elazığ-Malatya yolu ile bir yandan orta Anadolu'ya, diğer yandan Kuzey Suriye'ye değin uzanır.

Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan Van Bölgesi'ni **Palu-Elazığ-Malatya** üzerinden Orta Anadolu ve Kuzey Suriye ile ilişkiye getiren bu yolun büyük bir önem taşıdığı açıktır. Nitekim, Bulanık-Malazgirt Ovası'nın batı ucunda yer alan ve Asur karlı 1.Tiglatpileser (İÖ 1115-1007) tarafından diktirilen **Yoncalı** yazıtında, kralın kendisini **"Tumme'den Daiaeni'ye kadar uzanan Nairi ülkesini fatihi"** olarak göstermesi, bu yolun daha İÖ 2. bin yıl sonlarından itibaren Asurlular tarafından Doğu Anadolu yüksek yaylasına yapılan askeri seferlerde kullanıldığını açıkça göstermektedir. Ayrıca Asur kralı 3.Salmanassar (İÖ 858-824), saltanatının 3. yılında (İÖ 856) Urartulu Aramu'ya karşı düzenlediği ve onun krali kenti **Arzaşkun**'u yakıp yıktığını bildirdiği seferinde de aynı güzergahı izlediği anlaşılmaktadır. Yine Asur kralı 3.Tigletpileser'in (İÖ 744-727) Urartu kralı 2.Sarduri'yi Kommagene Bölgesi'nde yer alan **Halfeti**'de yenmesinden bir süre sonra, başkent Tuşpa'yı kuşatıp Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesini yakıp yıktığını bildirdiği seferinde, aynı yolu kullandığı sanılmaktadır.

Urartu Devleti'ni bir yandan Malatya Bölgesi'ndeki Geç Hitit Krallıkları, diğer yandan da Kuzey Suriye ve Asur Krallığı ile ilişkiye getiren bu önemli yol, Urartu krallarından Menua, 1.Argişti ve 2.Sarduri'nin Elazığ-Malatya ve Kommagene krallarına karşı düzenledikleri askeri seferlerde büyük bir rol oynamıştı. Nitekim Menua'ya ait **Muş, Palu Bagin,** yazıtları, 1.Argiştinin **Van kalesindeki yıllıkları** ile 2.Sarduri'nin **Van kalesindeki Analı kız, Bingöl** ve **Habibuşağı (İzoli),** yazıtları ve 2.Rusa'nın **Mazgirt** yazıtları, Urartu krallarının batıya doğru genişlemelerinde bu önemli güzergahı kullandıklarını gösteren canlı belgeleri oluşturur.

Urartu Krallığı'nın Güneybatı Yolu:

Van Gölü'nün güneyinde doğal bir duvar gibi yükselen dağların sık ve engebeli olması, Van Ovası'nın güneye açılan yolunun güneybatıdan, **Van-Erciş-Adilcevaz-Ahlat-Tatvan-Bitlis** üzerinden yapılmasını gerektirmiştir.

Erciş Ovası'ndan güneye inen yol, Adilcevaz Ovası'na ulaşır. Adilcevaz'ın kuzey batısındaki tepe üzerinde Urartu kralı 2.Rusa tarafından kurulan **Kef kalesi,** gerek güney yolunun, gerekse bölgenin önemli bir yönetim ve ekonomi merkezini oluşturur. Adilcevaz'dan güneye uzanan yol, Ahlat Ovası'nı geçtikten sonra, Tatvan kalesinin önlerine gelir. Tatvan'dan batı yönünde ilerleyen yol, Rahva düzlüğünü geçtikten sonra **Muş-Bingöl-Palu-Elazığ-Malatya yolu**na, güneye inen yol ise Bitlis ve Bitlis Çayı vadisi boyunca, Diyarbakır ve Kuzey Suriye'ye ulaşan yollara açılır.

Güneybatı yolunun ilk güzergahının Menua döneminde belirlendiğini Adilcevaz'da ele geçirilen, Urartu kralı Menua'ya ait yazıt doğrulamaktadır. Ancak bu güzergah asıl önemini İÖ 7. yüzyılda kazanmıştır. Asur kralı 2.Sargon'un İÖ 714 yılında Urartu'ya karşı düzenlediği ünlü 8. seferinin sonunda, Urmiye Gölü'nün güneyi ile Muşaşir-Kelişin-Topzava Bölgesi'nin Asurlular'ın eline geçmesi, Urartu krallarının İran'daki genişleme politikasının Urmiye Gölü'nün kuzey

scanfan

Van Ovası'nı kuzeyde Muradiye Ovası'na bağlayan yoldan bir görünüm. Yan sayfa: Van Gölü'nün kuzey kıyısında yer alan Deliçay-Alibey kalesi.

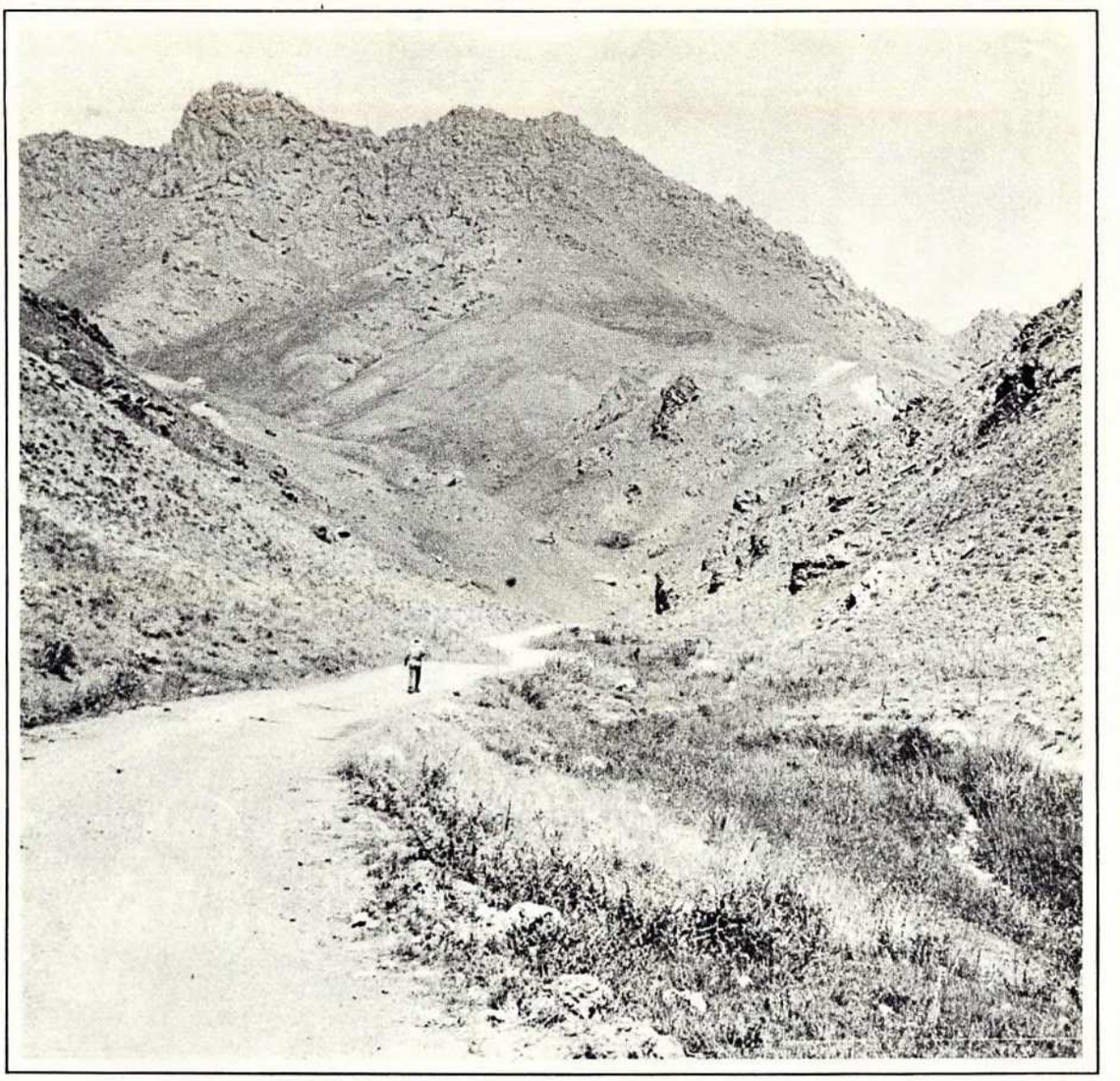

bölgelerine kaydırmaya yöneltmiştir. Nitekim İÖ 7. yüzyılda Urartu kralı 2.Rusa tarafından Kuzeybatı İran'da **Bastam**, Van Gölü'nün batı kıyısında yer alan Adilcevaz'da ise Kef kalesi kurularak Van Gölü'nün güney ve batısı ile Kuzeybatı İran Bölgesi arasındaki ulaşım kuvvetlendirilmiştir. Böylece güneyden gelen ve **Bitlis-Tatvan-Adilcevaz - Kef kalesi** önlerinden geçip Erciş'e ulaşan yol, Van'a uğramadan **Muradiye Ovası-Karasu Vadisi** boyunca Türk-İran sınırını aşarak Akçay Vadisi'nden Bastam kalesine ulaşmaktadır.

Urartu Krallığı'nın Van Gölü Üzerindeki Ulaşımı:

Çiviyazılı Asur kaynaklarında **Nairi Gölü** ve daha sonra da sık sık **Dalgalı Deniz** olarak adlandırılan Van Gölü üzerindeki ulaşım ile ilgili ne Asur, ne de Urartu kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Dağlık olan Doğu Anadolu yüksek yaylasının sert iklimini önemli derecede yumuşatan Van Gölü, çevresindeki yerleşme merkezlerine daha olumlu yaşama koşulları sağlamıştır. Bu nedenle Van Bölgesi'ndeki önemli yerleşme merkezleri, gölün çevresindeki kuytu kıyı ovalarında kurulmuştur. Oldukça verimli topraklara sahip kıyı ovalarının en büyüğü, daha önce de belirttiğimiz gibi Van Ovası'dır. Gölün çevresinde yer alan ve Urartular döneminde yerleşme merkezlerinin ağırlığını **Gürpınar, Yeşilsu (Amik), Muradiye, Erciş, Adilcevaz ve Ahlat Ovaları** oluşturmuştur. Van Gölü'nün kıyı ovaları boyunca uzanan bu yerleşme merkezleri arasında ulaşım, arazinin topografik yapısına uygun olarak geliştirilen kara yoluyla sağlanmıştır. Ancak bu yerleşme merkezleri arasındaki engebeli arazi, ulaşım zorluğu, zaman kaybı, birtakım tehlikelerin bulunması ve özellikle kış mevsiminde yolların en az 4 ay karlarla kaplı olması, Van Gölü üzerinden de ulaşımın yapılmasını zorunlu kılan etmenleri oluşturmuştur. Nitekim Van Gölü kıyısında Urartular çağına ait yerleşme merkezlerinin bir bölümünde iskele kalıntılarının bulunması, Urartular'ın göl ulaşımından büyük ölçüde yararlandıklarını gösteren canlı delilleri oluşturur.

Van kalesinin kuzeybatı eteğinde, 1.Sarduri tarafından inşa ettirilen 47 × 13 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı yapının iskele görevi gördüğü ileri sürülmüştür. Herbiri 30-40 ton ağırlığında olan kalker taş bloklarından inşa edilen ve Van kalesinin en zayıf yerini koruyan anıtsal, yapının Van Gölü ile bağlantısının olduğu sanılmaktadır.

Van Gölü'nündoğu kıyısında birbirine yakın yerlerde kurulan Urartu yerleşme merkezlerinden **Ağartı (Anayis), Dağönü (Ererin)** ve **Yeşilsu (Amik)** kalelerinin doğusunu çevreleyen yüksek dağlar, kuzeye açılan ana Urartu yolu ile bağlantıyı büyük ölçüde zorlaştırmıştır. Özellikle kış mevsiminde bu yerleşme merkezleri ile Van arasındaki kara yolu ulaşımı en az 4 ay tamamen kesilmektedir. Buna karşın bu yerleşme merkezleri güneyde Van, kuzeyde **Deliçay** ve **Erciş** ile yılın her ayında göl ile ulaşımı sağlayacak elverişli koylara sahiptir. Bunun en güzel örneğini **Yeşilsu** kalesinin iskelesi oluşturur. Yeşilsu kalesinin batı ucunda yer alan ve bugün büyük bir bölümü suların altında kalan iskelenin planı ile ilgili kesin bir bilgimiz yoktur. Oldukça elverişli bir konuma sahip olan Yeşilsu iskelesi, kara yolunun yanı sıra göl üzerinden yapılan ulaşım için de elverişli özelliklere sahiptir. Örneğin gölün batı kıyısında yer alan Adilcevaz ve çevresine, gölün kuzeydoğusunda 100 km.'lik bir karayolunu dolaşmaktansa, göl üzerinden 10 millik bir uzaklıkta bulunan Adilcevaz'a daha çabuk ulaşılabilmektedir. Ayrıca gölün kuzeyinde yer alan Deliçay ve Erciş iskelelerine de ulaşım kolay yapılabilmektedir.

Van Gölü'nün kuzey ve kuzeydoğusundaki yerleşme merkezlerinin göl üzerinden ulaşımını, **Deliçay (Haydarbey-Alibey)**

scanfan

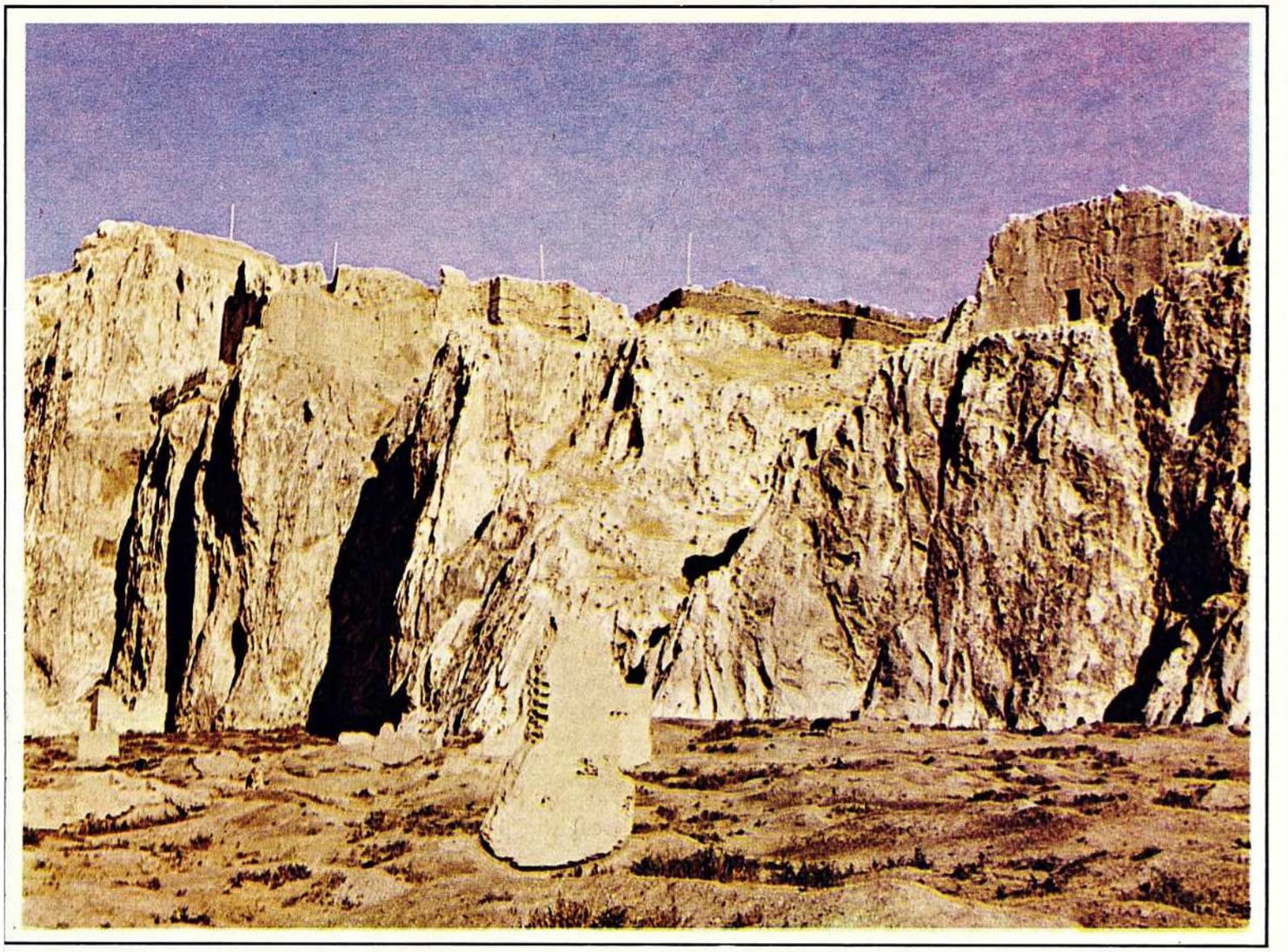

tunçtan yapılmış silahlar üzerine, Urartu kralı ve onun savaşçıları savaşa giderken hayat ağacına kült törenleri düzenlemektedir. Böylece Urartu kralları ve ordusu, tanrısal ruhları için barındıran ve ölümsüzlüğü simgeleyen hayat ağacının koruyucu gücünden yararlanmak istemektedirler. İÖ 3. bin yılında **Sumerler**'den beri tüm eski Doğu toplumlarında olduğu gibi Urartular'da da yaygın bir gelenek halinde karşılaştığımız kutsal ağaç motifleri, -ölüm korkusu ve ruhsal karışıklıklar nedeniyle- varlığın ölümden sonra yeniden süreceğine olan inancın karşılığı olarak **"ölümsüzlüğü"** simgelemektedir.

Kayalara oyularak elde edilen anıtsal **taş kapılar**, Urartular tarafından kutsal sayılıyordu. Dişli çerçeveli tapınak kapıları ile bazı mezar kapılarının benzeri olan taş kapılar üzerine, Urartu kralları tanrılara sunulacak kurban tüzüğünü yazdırmışlardı. Örneğin Meher Kapı ve Yeşilalıç Kaya Kapıları, bu tür kapıların tipik örneğini oluşturmaktadır. Eski Doğu toplumlarında Urartular'a özgü bir gelenek olduğu anlaşılan bu tür kaya nişlerinden tanrıların çıkacağına da inanılıyordu. Kuzeybatı İran'da Revanduz yakınlarındaki **Herir Batas** ve **Malazgirt**'te içlerinde birer tanrı kabartması bulunan anıtsal kaya nişlerinin varlığı da, kapıların içinden tanrıların çıkacağı biçimindeki düşünceyi doğrulamaktadır. Bugün halk arasında bu tür kapılara **"Kör kapı"**, **"Taş kapı"**, **"Yalancı kapı"**, ve **"Hazine kapısı"** adı verilmektedir. Bu tür kaya kapılarının yılın belirli günlerinde açıldığına günümüzde bile inanılmaktadır.

İlkçağdaki Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartular'da da hayata doymayan güçlü bir yaşam sevinci olduğundan, öldükten sonra yeniden dirileceğine inanılıyordu. Bu nedenle mezarlar, oda ve ev biçiminde yapıldığı gibi, diğer dünyada da bu dünyada yaşadığı gibi yaşayacağına inanıldığından, sağlığında kullandığı eşyalarla birlikte gömülüyorlardı. Ancak Hititler'in aksine, Urartular'da ölü gömme tören ve kuralları ile ilgili elimizde en küçük bir çiviyazılı belge yoktur. Bu nedenle biz, Urartular'da ölü gömme geleneği ile ilgili bilgileri, ancak arkeolojik buluntulardan öğrenebilmekteyiz. Urartu mezarlarında yapılan kazılar sonucunda, iki tür gömme geleneğinin olduğu ortaya çıkarılmıştır:

1.Yakarak gömme.

2. Yakmadan gömme.

Urartular'da neden iki tür gömme geleneğinin birarada bulunduğu ve ölüyü yakarak gömme geleneğinin ne zamandan beri var olduğu bugüne değin çözümlenememiştir. Yakarak gömme geleneğinin dışarıdan mı geldiği, yoksa yerel bir gelenek mi olduğu sorusu da aynı biçimde karanlıklar içindedir. Ancak yakarak gömme geleneğinin tüm Urartu bölgesinde yaygın olduğu, hem halk, hem de yönetici sınıf arasında kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Ceset yakıldıktan sonra, kül ve kemikler bir çömlek içine konuluyor, çömleğin ağzı ise yassı bir taş ile kapatılıyordu. Eğer mezar ana kayadan oyularak yapılmışsa, çömleğin düz durması için ana kayaya küçük çukurlar açılıyordu. Van kalesinde ve Kuzeybatı İran'da **Karnıyarık Tepe**'deki mezarlıkta, yan yana konan bu tür çömlekler için açılan çukurluklar (urne) ortaya çıkarılmıştır. Bu tür küllerin olduğu çömleklerin hemen hepsinin omuz, yani orta bölümünde iki küçük delik açılmıştır. Bu deliklerin ölünün ruhunun dışarıya çıkmasını sağlamak amacıyla açılmış olduğu sanılmaktadır.

Urartu mezarları anıtsal bir özelliğe sahiptir. Örneğin Van kalesinde (Tuşpa) kayalıklar içine oyularak yapılan düzgün planlı çok sayıda kral mezar odası bulunmaktadır. Her biri birkaç küçük odadan oluşan mezar duvarlarında, özel eşya ve armağanların konduğu pencere biçimle nişler bulunmak-

scanfan

taydı. Tapınak kapılarına benzeyen mezarların giriş kapısı, oldukça özenli bir işçilikle yapılmıştı. Kapalı olan kapılar, ya dikdörtgen ya da kubbe biçimliydi. Büyük bir ana salonun çevresinde yer alan küçük mezar odalarında, kayadan oyularak elde edilen lahitler bulunmaktaydı. Mezar çatısı, tıpkı tapınak ve ev çatıları gibi düz, semerdam ve kubbe biçimindeydi. Özellikle soylu ve yönetici sınıfa ait mezar mimarlığı çok ilginçtir. Buna karşı halk mezarları basit ve sadedir. Ayrıca, bu iki sınıfa ait mezar armağanları da oldukça farklıdır. Zengin ve Urartu soylu sınıfına ve kral soyuna ait kişilerin mezarlarında oldukça değerli eşyalar bulunurken, halk mezarlarında sosyal yaşantıda kullanılan basit eşyalar bulunmaktaydı. Bu nedenle mezarlardan ele geçirilen eşyalar, Urartu toplumundaki sosyal farklılaşmayı canlı bir biçimde yansıtmaktadır.

Kral ve soylu sınıfa ait kişilerin mezarlarına, çok basamaklı merdivenlerden inelerek girilmektedir. Halka ait mezarlara da, bir ya da birkaç basamaklı merdivenle inildikten sonra girilmektedir. Bazı mezar girişlerinde bu tür basamaklar sembolik bir biçim almıştır. Dolayısıyla mezar girişindeki basamakların -tıpkı yeraltı dünyasına iner gibi- dinsel bir anlamı olduğu sanılmaktadır. Halk mezarlarında mezar kapısı küçüktür. Bazen tek odalı, bazen de çok odalı olan mezarlarda, -tıpkı kral mezarlarında olduğu gibi- birden fazla iskelet bulunmaktadır. Bu tür mezarların aile ya da akraba mezarları olduğu sanılmaktadır. Halk mezarlarının içinde, cesedin üzerine uzatıldığı sekiler, duvarlarda ise eşyaların konduğu pencere biçimli nişler bulunmaktadır.

Urartu Krallığı'nın emrinde ve denetiminde olan resmi devlet dininin dışında, bir de geleneksel halk dini mevcuttu. Ne yazık ki çiviyazılı Urartu belgelerinde, hak kültleri ile ilgili dinsel ve büyüsel içerikli bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak merkeziyetçi Urartu Krallığı'nın zayıflayıp gücünü kaybetmesiyle daha belirgin olarak ortaya çıkan halk kültlerini, ele geçirilen sanat eserlerinden öğrenmekteyiz. Örneğin, Kafkasötesi Bölgesi'nde yer alan Teişebaini (Karmir-Blur) İrpuni (Arinberd) ve Argiştihinili (Armavir) gibi krali ekonomik ve askeri yönetim merkezleri ile halkın oturduğu yerleşme yerlerindeki konutların kült bölümlerinde çok sayıda pişmiş kil ve taştan yapılmış idol ele geçirilmiştir. Bu yerleşme merkezlerinin dışında bulunan ve kent uygarlığının içinde olmayan ilkel toplulukların oturduğu yerleşme yerlerinde yapılan kazılar sonucunda da, yine çok sayıda pişmiş kil ve taştan yapılmış ve erkeklere ait yontular ele geçirilmiştir. Anıtsal Urartu saray sanatının dışında, tamamen halk tabakasının yapımı olan ve oldukça ilkel bir işçilik gösteren bu idoller, Urartu Krallığı'nın kült yasaklamasına karşın, halkın dinsel inanışını tüm canlılığı ile yansıtır. Van ilinin 76 km. güneydoğusunda yer alan **Giyimli** (Hırkanis) definesinden ele geçirilen yüzlerce tunç levha parçası üzerindeki resimler de, gerçek anlamda geleneksel halk dinini yansıtıyordu. Büyük bir bölümü Urartu Krallığı'nın zayıflayıp gücünü kaybettiği döneme tarihlenen ve tamamen halk yapımı olan bu ilginç resimler, Kafkasötesi Bölgesi'ndeki yerleşme merkezlerinden ele geçirilen idollere gerek biçim, gerekse içerik yönünden şaşılacak derecede benzerlik göstermesiyle dikkati çeker. Urartu Krallığı'nın kurulmazdan önceki konfederasyonlar döneminden beri, oldukça geniş bir coğrafi alanda yaşayan birbirinden ayrı ve kapalı topluluklar tarafından yaygın olarak kullanılan bu tür idoller, Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra da uzun bir süre halk toplulukları tarafından yapılarak kutsanmıştır.

3. DİL VE YAZI

Hurriler'in ardılları olan Urartular, birbirine çok yakın dilleri kullanmışlardır. Her iki dilin grameri, aynı temel ilkelere dayanmaktadır. Bütün fiiller ya geçişsizdir, ya da edilgendir. Sentaks bakımından etken işlemler, edilgen yapılanlarda anlatılmaktadır. Sentaks nesnesi öznenin sonunda -n (i) alır. Sentaks öznesinde -s (e) ile biten bir **"bağ"** almaktadır. Bugün kullandığımız **"falan-filan"**, her iki dilde **"şöyle-böyle"**yi karşılamaktadır. Her iki dilde de kullanılan sözcüklerin büyük bir bölümü birbiriyle aynıdır. Örneğin:

Hurca		Urartuca	
ibri/ewri	: kral	evri	: efendi, kral
ar	: vermek	ar(u)	: vermek
hurati	: savaşçı	huradi	: savaşçı
pala	: kanal	pili	: kanal
hari	: yol	hari	: yol
tarzuwa	: insan	tarsu(u)a	: insan
papa	: dağ	baba	: dağ
umini	: ülke	ebani	: ülke
sala	: kız evlat	sila	: kız evlat
sawala	: yıl	sale	: yıl
taze	: armağan	tase	: armağan
teae	: çok	teae	: çok
urb-	: kurban kesmek	urbu/o	: kurban

Urartu Krallığı, bir güç üstünlüğü olan amansız düşmanı Asur kültürünün etkisinde kalarak, bazı öğeleri benimsemiştir. Benimsenen kültür öğeleri arasında en önemlisi yazıdır. Van kalesinin (Tuşpa) kuzeybatı eteğinde anıtsal **Sardur Burcu** ya da **Madır Burcu** yapısının taş blokları üzerine 6 kez yinelenen yazıt, Asur diliyle yazılmıştır. Urartu Krallığı'nın ve başkent Tuşpa'nın ilk yazılı belgesini oluşturan bu yazıtı, Urartu Krallığı'nın kurucusu Lutipri oğlu 1.Sardur (İÖ 840-830) yazdırtmıştır. 1.Sarduri'nin oğlu kral İşpuini döneminde, Urartu topraklarının güneydoğusunda, Asur sınırına yakın yerde bulunan Kelişin Steli, çift-dilli, Asurca ve Urartuca yazılmıştır. İşpuini ve oğlu Menua döneminde, çok azda olsa taş ve tunç eserler üzerine Asur diliyle yazılmış yazıtlar ele geçirilmiştir. Örneğin, Van Ovası'nın kuzeyinde, Erek Dağı'nın batı eteğinde yer alan Kevenli (Şuşanis) köyünden ele geçirilen ve Urartu kralı Menua'ya ait olan taş yazıt, Urartuca ve Asurca kaleme alınmıştır. Ayrıca Urartu krallarından 1.Rusa (İÖ 735-714) tarafından Urmiye Gölü ile Muşaşir ülkesi arasına dikilen Topzava Steli yine Urartuca ve Asurca yazılmıştır. Ancak Urartu dilinde yazılan ve günümüze kadar gelen en eski yazıtlar, Urartu kralı İşpuini (İÖ 830-810) dönemine tarihlenmektedir. Hecelerden oluşan çiviyazısının yanı sıra, daha az gelişmiş olan resimyazısı da (hiyeroglif) kullanılmaktaydı. Urartu resimyazısı, hece işaretlerine değil, sözcük işaretlerinden kurulu bir sisteme dayanmaktaydı. Resimyazısının yönetim işlerinde, hesap işlerinde ve halkın özel mülkiyetini açıklamak için kullanıldığı sanılmaktadır. Ancak ilkel resimyazısı, artık büyük bir gelişme gösteren Urartu Krallığı'nın gereksinmelerini karşılayamadığından, İÖ 9. yüzyılın sonlarına doğru Urartular, Asur çiviyazısını benimsemek zorunda kalmışlardır. Geleneksel resimyazısı ise, ikinci planda kullanılmaya devam etmiştir.

Urartular çiviyazısını taş ve kayalar üzerine, tunç eserler, büyük küpler ve az da olsa kil tabletler üzerine yazmışlardır. Taş ve kayalar üzerine yazılan ve günümüze kadar gelen çiviyazısının sayısı 300'e ulaşmaktadır. Bunlar Urartu krallarının askeri eylemlerini, dinsel faaliyetlerini ve mimarlık faaliyetlerini içermektedir. Taş yazıtlarda sosyal, ekonomik, kült ve mitolojik konulara değinilmemiştir. Son yıllarda ele geçirilen buluntularla sayıları 250'yi geçen tunçtan yapılmış eserler üzerine yazılan yazıtlar, çoğunlukla tek satırdan oluşmakta ve o eşyanın Urartu kralına ait olduğunu belirtmektedir. Kalelerin erzak depolarındaki büyük küpler üzerine yazılan yazıtlar, genellikle tek satırdan oluşmakta ve o kabın hacmini bildiren ölçülerden söz etmektedir. Buna karşın kil tabletlerin sayısı çok azdır. Bugüne değin yalnızca 15 adet kil tablet ele geçirilmiştir. Ancak Toprakkale, Karmir-Blur, Çavuştepe ve Bastam kazılarından ele geçirilen 15 kil tabletin içeriği, çok daha zengindir.

Toprakkale, Karmir-Blur, Altıntepe, Kayalıdere, Armavir, Çavuştepe ve Bastam kazılarından çok sayıda ele geçirilen büyük erzak küpleri ile yonca ağızlı testi ve kaplar üzerine yazılan resimyazısının büyük bir bölümünün anlamı

scanfan

limanı sağlamaktaydı. Erciş'in 20 km. doğusunda yer alan Deliçay kalesinin güneyinde, büyük taşlardan inşa edilmiş düzgün planlı iskele sağlam olarak durmaktadır. Urartu karayolunun hemen güneyinde bulunan Deliçay kalesinin aynı zamanda büyük bir iskeleye sahip olması, burasının hem kara hem de göl ulaşımı yönünden büyük bir önem taşıdığını açıkça kanıtlamaktadır. Doğu-batı yönünden dikdörtgen bir plan gösteren Deliçay kalesi iskelesinin, özellikle kara ulaşımının kapalı olduğu kış mevsiminde daha yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Deliçay kalesinin batısında yer alan eski Erciş'in bugün Van Gölü'nün suları altında kalmasından dolayı Urartular döneminde yapılmış iskelesinin olup olmadığını ne yazık ki şimdilik bilemiyoruz. Ancak Erciş'in 18. yüzyılda sular altında kalmasından önce, Osmanlı Devleti zamanında Erciş'e yapılan ulaşımın çok büyük bir bölümü Van Gölü üzerinden yapılıyordu. Nitekim Eski Erciş'in sular altında kalmasından sonra, Van valisi Ali Bey tarafından Van-Erciş arasında 85 km. uzunluğunda bir cadde yapmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Van Gölü'nün güney ve güneybatı kıyıları ise elverişli koylara sahiptir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Van Gölü'nün güneyinde dağların sarp, yüksek ve engebeli olması nedeniyle karayolu ulaşımı gelişememiş, çevredeki yerleşme merkezleri göl üzerinden ulaşımlarını yapmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca bu bölgedeki dağların çok sık bir bitki topluluğu ile de kaplı bulunması diğer bölgelere orman ürünlerinin göl üzerinden geçirilmesini gerektirmiştir. Örneğin, **Göründü (Muhrapet), Dereağzı (İşkirt)** ve **Reşadiye** koylarında iskele görevini gören doğal kaya çıkıntıları, göl üzerinde ulaşımın yapıldığı yerleri oluşturmaktadır. Yerine modern liman yapılması sırasında tahrip edilen Tatvan'da Urartu iskelesinin olup olmadığı ise ne yazık ki bilinememektedir.

Van Gölü kıyılarında yer alan Urartu iskelelerinin olmasına karşın, çiviyazılı Urartu belgeleri ile taş ve madeni eserler üzerindeki Urartu resim sanatında, göl üzerinden ulaşımı gösteren herhangi bir belgeye şimdilik sahip değiliz. Ancak Asur kabartmalarında, göl ve deniz üzerinde sal ve kayıklarla yapılan ulaşım ile ilgili çok sayıda sahne bulunmaktadır. İleride bulunacak yeni belgelerle, bu sorunun aydınlığa kavuşacağı sanılmaktadır.

scanfan

UYGARLIK

I. DEVLET YÖNETİMİ

İÖ 13-11. yüzyıllar arasında Van Gölü merkez olmak üzere Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşamakta olan topluluklar, güneyde ortak düşman Asur Krallığı'nın yağma seferlerine karşı koymak üzere **Nairi Konfederasyonu** adı altında birleşmişlerdi. İÖ 9. yüzyılın ortalarında kuzeye doğru yağma seferlerini sıklaştıran Asur Krallığı'na, kralları **Aramu** ve **1.Sarduri** komutasında Urartular, kuvvetli ve etkili bir direnişle karşı koymuşlardır. İÖ 9. yüzyılın ortalarında ise, Urartu Krallığı'nı Lutipri oğlu 1.Sarduri başkent Tuşpa'da (Van kalesi) kurmuştur. Torunu Menua dönemine kadar Urartu Krallığı feodal beylerden oluşuyordu. Krallığa belirli oranlarda vergi verdiği anlaşılan feodal beylerin iç işlerinde serbest oldukları sanılmaktadır. Savaşa kendi güçleriyle katılan feodal beylerin ganimet ve savaş tutsaklarından pay aldıklarını, çiviyazılı Urartu belgelerinden anlamaktayız. Örneğin Urartu krallarından İşpuini, Menua ve 2.Sarduri yıllığında, savaşta elde edilen ganimet ve tutsakların en büyük kısmını kral almakla birlikte, feodal bey, komutan ve askerlere de ganimet ve tutsakların tek tek pay edildiği belirtilmektedir. Ancak merkeziyetçi devlet düzenini çok zor koşullar altında da olsa gerçekleştiren İşpuini oğlu Menua'dır. Menua (İÖ 810-786), merkeziyetçi devlet yönetiminin dinsel ve ekonomik sürekliliği, değişmezliği ve dokunulmazlığını sağlamak için büyük çaba harcamıştır; tarımsal üretim bakımından hayati önemi olan baraj ve sulama sistemi geliştirilmiş, taşra eyaletlerindeki işlenmemiş verimli ovalarda yeni toplumsal ekonomik ve askeri yönetim merkezleri kurularak devletin otoritesi ve vurucu gücü artırılmıştır. Krallığın egemenlik ve denetimini artıran büyük sulama sistemi ve yolların yapılması ile de eski feodal beyler derece derece gittikçe güçsüzleşerek merkezi yönetimin kurmuş olduğu devletin adını almaya başlamıştır. Urartu kralı Menua, fethettiği yeni bölgelere merkezden **EN.NAM** (LU EN.NAM MEŞ: bele pahati) adı altında valiler atamıştır. Kendisinden sonra gelen Urartu kralları bu geleneği sürdürmüşlerdir. Böylece ilk kez Menua'dan başlamak üzere Urartu Krallığı, merkezden atanan kuvvetli bir memur kadrosu ile yönetilen memur devleti karakterini kazanmıştır. Asur kralı 3.Tiglatpileser (İÖ 744-727) Urartu'nun bu yönetiminden esinlenerek birçok reform yapmıştır. Örneğin, Asur'un geniş topraklarını kapsayan çeşitli bölgelerinde, babadan oğula geçen saltanat sisteminin temsilcileri olan valiler bulunmaktaydı. Ancak Urartu'dan örnek alınarak bu sistem değiştirilmiş, büyük topraklar daha küçük ünitelere bölünerek sınırlandırılmış ve bu topraklara birer vali atanmıştır.

Urartu Krallığı'nın merkezinde kral ve kral soyundan gelen kişiler yönetimde söz sahibi iken, taşra eyaletlerinde kurulan ekonomik ve askeri yönetim merkezlerinde, merkezden atanan valiler söz sahibidir. Ancak taşra eyaletlerinde kurulan her yeni yönetim merkezi, ya tanrılar adına ya da Urartu kralları adına kurulmuştur. Bu merkezlerde her şey yine Urartu kralınındır. Bugüne değin taşra eyaletlerindeki yerleşme merkezlerinde, Urartu krallarının dışında çok az vali adının yazılı olduğu eşya ele geçirilmiştir. Bu nedenle Urartu Krallığı'nda oldukça katı, buyurgan ve tek merkezden yönetilen monarşik bir devlet düzeni egemendi.

Krallık babadan büyük oğula geçiyordu. Nitekim Urartu kralı İşpuini, daha sağlığında oğlu Menua'yı kendisine taht ortağı ilan etmişti. Ancak bu önemli saray geleneğinin oğlu Menua tarafından, krallığın ilk yıllarında ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Menua büyük oğlu İnuşpua'yı, -bilinmeyen

scanfan

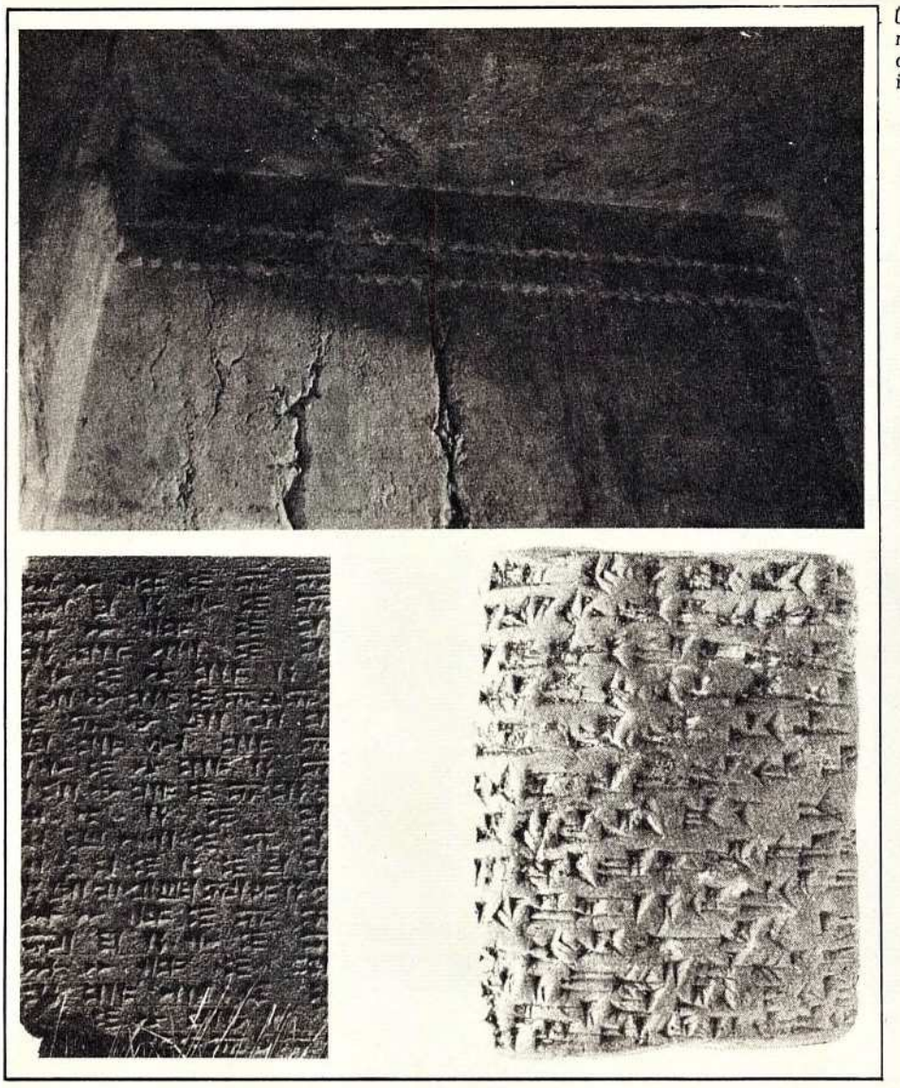

Üst: Van kalesinde kurucular olarak adlandırılan krallara ait mezar odasının içinden bir görünüm. Alt sol: Kral Menua'ya ait bir taş yazıt. Van Müzesi. Sağ: Urartu dilini ve çiviyazısını içeren bir tablet (W. Kleiss, Bastam, Rusa-I-Uru. Tur'dan).

çözümlenmiştir. Örneğin, yiyecek küpleri üzerine çizilen **"kap"**, bir **"keçi postu"**, **"tulum"** ve **"çuval"** gibi resimler, küplerin dolma kapasiteleri ile ilgili ölçüleri belirtmektedir. Küpler üzerine pişirilmeden önce kazınarak işlenen buna benzer çok sayıda daha resim bulunmaktadır ki, bunların anlamı henüz çözümlenmemiştir. Örneğin, kule, başak, bitki ve dal motifleri, yıldızlar, kule motifleri arasında yükselen ağaç resimleri, geometrik biçimler ve çok sayıda ne olduğu anlaşılamayan motifler. Yonca ağızlı testilerin kulp bölümünde benzer işaretlerin yanı sıra, nokta ve daireler bulunmaktadır. Nokta ve dairelerin **"bir"**, **"on"**, ve **"yüz"** gibi sayıları anlamlandırdığı anlaşılmaktadır.

Urartu Krallığı'nın zayıflayıp, gücünü kaybettiği dönemde, resimyazısı çiviyazısı kadar önem kazanmıştır. Nitekim İÖ 7. yüzyıldan sonraya tarihlenen yerleşme merkezlerinden elde edilen kapların kulp, ağız, karın ve dip kısımlarında çok sayıda resimyazısı bulunmuştur. Böylece Urartu Krallığı kurulmadan önce yaygın olarak kullanıldığı anlaşılan geleneksel resimyazısının, krallığın gerileme döneminden sonra tekrar eski önemini kazandığı anlaşılmıştır.

4. SANAT

Yaklaşık olarak 1 yüzyıldan beri Urartu yerleşme merkezi ile mezarlarından, gerek kaçak kazılar sonucunda gerekse yapılan bilimsel kazılar sonucunda binlerce parça sanat eşyası ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu değerli sanat eserleri üzerinde yapılan uzun çalışmalar sonucunda, bu sanatın kendine özgü özellikleri ve genel karakteri saptanmıştır. Urartu Sanatı;

1. **Saray sanatı**
2. **Kent Sanatı**
3. **Halk Sanatı**

olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Barbarca bir görkemliliği yansıtan Urartu saray sanatı örnekleri, özellikle krallığın ilk kuruluş yıllarında, Yeni Asur Krallığı'nın sanat çalışmalarıyla büyük bir benzerlik gösterir. Hatta uzun yıllar Urartu sanatı eski Doğu sanatı üzerinde çalışan bilim adamları tarafından Asur eyalet sanatı olarak tanımlanmış ve Asur sanatından ayırt edilememiştir. Urartu sanatının İÖ 9. yüzyılda Asur sanatının etkisi ile benzer özellikler göstermesi şaşılacak bir durum olmasa gerekir. Çünkü bu dönemde Urartu Krallığı, güçlü bir sosyo-ekonomik devlet yapısına sahip olan ve komşularını egemenliği altına alan Asur Krallığı'nın etkisindedir. Urartu Krallığı -önemli bir eski Doğu devleti olan Asur Krallığı gibi- tamamen bir güç üstünlüğü olmayı kendine erek edinmiştir. Bu nedenle krallığın ilk yıllarında çiviyazısı ile birlikte Akadça'yı ve kil tabletleri, Asurlular'dan taklit eden Urartular, birçok tanrı adını da Asur ideogramı ile yazmışlardır. Önceleri Asur kralı ünvanları, daha sonra da diğer kültür öğeleri ile birlikte askeri donatım olduğu gibi benimsenmiştir. Bundan başka görkemli Asur saraylarının duvar resimleri, hayvan ve bitki motifleriyle birlikte Urartu saraylarına hazır bir biçimde ulaşmıştır. Gerçektende Yeni Asur sanatı ile organik bir bağlantı içinde olan Urartu saray sanatının erken dönemlerine ait eşyalar üzerindeki hayvan motifleri ve hayvan ayrıntılarını gösterme yöntemi, Asur örnekleri göz önüne alınarak yapılmıştır. Yani bugünkü arkeolojik buluntulara göre Urartu saray sanatının kökeninin eski bir kültüre, daha belirgin olarak da Yeni Asur ve Yeni Babil sanatına dayandığı kuşkusuzdur. Bu eserler üslup, biçim ve gelenek olarak önceleri Yeni Asur ve Yeni Babil sanatına uyar. Örneğin, Urartu Krallığı'nın ilk yıllarına ait sanat eserleri üzerindeki aslan, boğa, hayat ağacı ve kanatlı güneş

scanfan

Savaşa giden Urartu ordusunun betimlendiği bir tunç kemer parçası (Urartu, ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens'den). Yan sayfa üst ve alt: Kadın ve erkek yüzlü tunç kazan tutamakları. Gordion'dan (E. Akurgal, The Birth of Greek Art'tan). Sağ: Tanrı Haldi ve Tanrıça Arubani'yi gösteren adak levhası. Giyimli definesinden. Van Müzesi.

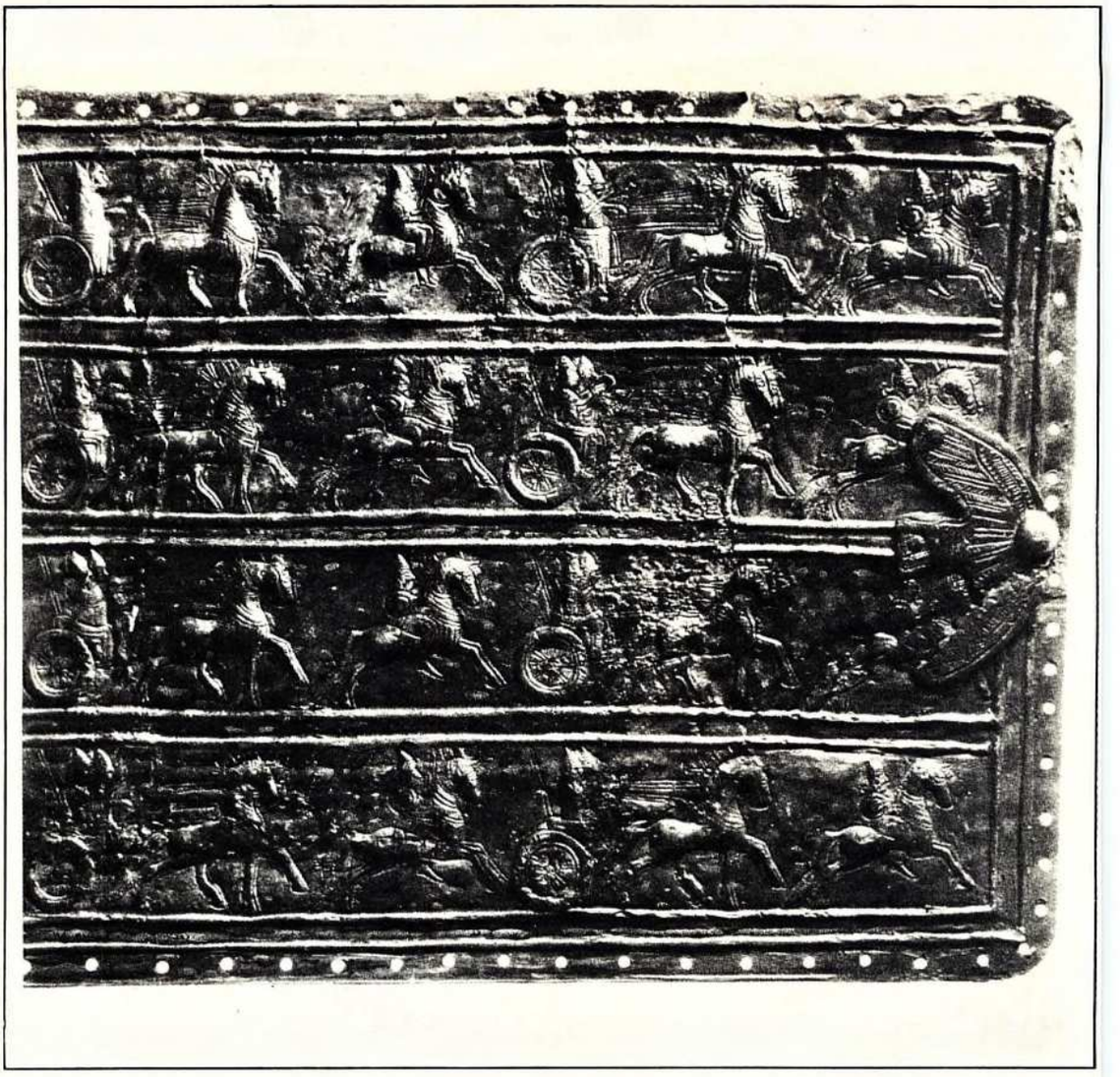

motifleri, Mısır ve Mezopotamya kültürlerinden esinlenen Asur kökenlidir. Eşyaların büyük bir çoğunluğu da yapılış geleneği olarak Asur, fakat içerik ve biçim olarak Urartu özelliğini taşır. Sanat eserlerinin ve eşyaların üzerini bezeyen ilginç sahnelerin büyük bir bölümü ise Urartu toplumunun insanını temsil etmekte, dolayısıyla bölgenin sosyo-ekonomik tarihini, etnografyasını, dinsel inançlarını ve bugüne değin çözümlenemeyen mitoloji ile gizemli kült törenlerini canlı bir biçimde yansıtmaktadır.

Urartu saray sanatının oluşmasında rol almış etmenlerin yanı sıra, Urartu sanatının kendine özgü özellikleri de açık ve tam olarak göze çarpmaktadır. Nitekim Urartu sanatı üzerinde yapılan uzun çalışmaların sonucunda, Urartu sanatının özellikleri tek tek belirlenmiştir. Urartu sanatında görülen tek düzeyliliğe karşın, değişik üslup çalışmaları saptandığı gibi, **Hurri, Geç Hitit, Arami, Kuzey Suriye, Yeni Babil, Kimmer ve Kuzeybatı İran** sanatının etkileri de ortaya çıkarılmıştır. Bu yararlı çalışmalar sonucunda anıtsal Urartu sanatı, Yeni Asur sanatından kesin olarak ayırt edilebilmiştir. Örneğin aşağıda sıraladığımız özellikler, -tüm yüzeysel benzeyişlere karşın-Urartu sanatının Asur sanatından ayıran öğeleri oluşturur.

1. Tipik yüz profilleri ile betimlenen **"basık"**, **"şişman"**, ve **"hantal"** görünüşlü insan tipi, Urartu sanatının kendine özgü özelliklerinden birini oluşturur.
2. Bütün Urartu tanrıları, başlarında **"tek boynuzlu"** bir başlıkla betimlenmiştir.
3. Bıyık uzatma geleneğinin olmadığı Urartular'da, **"kemerli ve etli burun"** alnın bir devamı imiş gibi gösterilmiştir.
4. Urartu sanatında figür ve olaylar özgür ve rahat değil, **"kenar çizgili"**, **"köşeli"** ya da **"geometrik çerçeveler"** arasına sıkıştırılmıştır.
5. Stilize edilmiş hayvan resimleri, gerçek görünümlerinden oldukça farklı bir gelişme göstermiştir.
6. Hayvan gövdeleri en ince ayrıntısına varıncaya değin zengin süslemelerle bezenmiş, bel kısımları ise sanki **"at giysisi"** ve **"kilimi"** ile kaplanmış gibidir.
7. Zengin bezemeler için daireler, kıvrımlar, üçgenler, eğri ve düz hatlardan oluşan çok iyi bir **"çizgi bezeme"** kullanılmıştır.
8. Urartu sanatında hayvan yüzlerindeki şiddeti gösteren hırlayan açık ağız dışında, bütün hayvanlar **"durgunluk"** içinde betimlenmiştir.
9. Kalkanlar üzerindeki aslan motifleri sanki **"gezintiye çıkmış"** gibi, saray-tapınak eklentilerinin iç odalarını bezeyen boyalı duvar resimlerindeki diz çökmüş boğalar ise **"Sakin, dinlenmeye hazırlanır durumda"** betimlenmiştir.

Yalnız anıtsal Urartu saray sanatının en karakteristik, en eksiksiz ve en güvenilir yapıtları bile, Yeni Asur sanatına yön veren eski Doğu sanat ilkelerinin en azından bir yansımasını taşır. Ancak bu özelliğin, Urartu sanat eserlerinde kınanacak ya da aşağılanacak bir yanı olmadığını, tersine çeşitli kültürlerden etkilenen ve her türlü üslubu kullanarak sanatsal yetkinliğe ulaşmak için olağanüstü çaba harcayan Urartu sanat ustalarının övgüye layık olduklarını da belirtmekte yarar vardır.

Urartu Sanatının Genel Karakteri:

1. Urartu sanatı genellikle **"süsleyici"** niteliktedir.
2. Bezeme öğelerinin büyük çoğunluğu **"bitkiler"**den alınmıştır. Bunların sık sık yinelenerek kullanılması ile motifler oluşturulmuştur.
3. Bitkiler içinde ana motifi **"Hayat ağacı"** oluşturur. Hayat Ağacının gittikçe stilize edilmesi sonucunda

scanfan

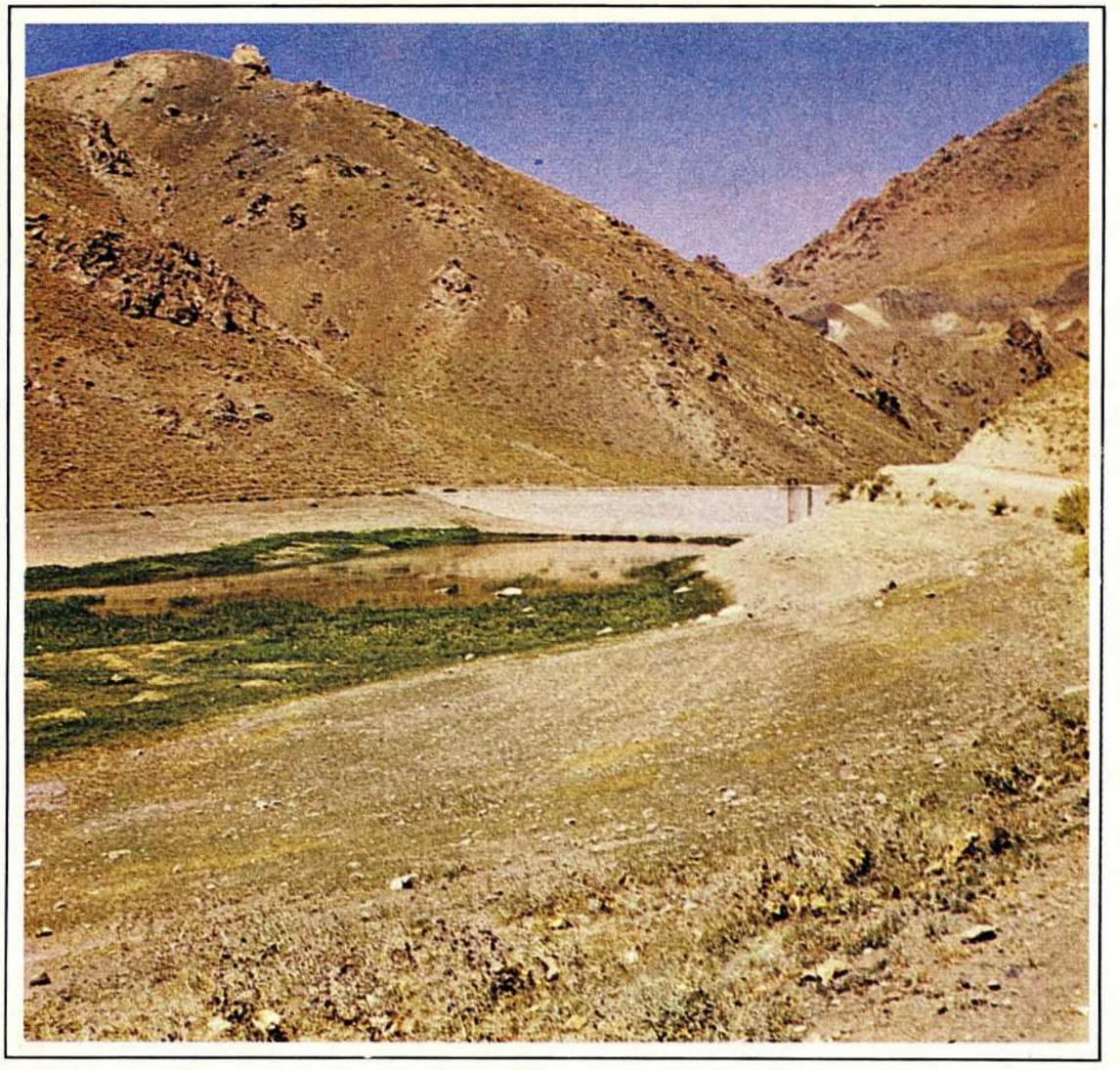

Eski bir Urartu göleti (bugü onarılan Doni göleti).

birtakım nelerdenden dolayı- taht ortaklığından çıkararak veliahtlığına son vermiştir. Bundan sonra ise Urartu Krallığı'nda hem krallık tahtının babadan büyük oğula geçmesi, hem de Urartu kralının kendilerine veliahtlarını taht ortağı ilan etmeleri geleneği yıkılmıştır.

Elimizde sosyal, hukuk ve ekonomik konular ile ilgili çiviyazılı Urartu belgelerinin yokluğu yüzünden, eyalet yöneticilerinin görevleri ile ilgili herhangi bir kesin bilgiye sahip değiliz. Ancak eyalet yöneticilerinin ellerindeki askeri güçle savaşa katıldıklarını, üretim artığını merkezi yönetime verdiklerini, bayındırlık işlerini yürüttüklerini, tanrılara kurban verme gibi dinsel törenleri yerine getirdiklerini bilmekteyiz.

Urartu Krallığı'nda kral soyunun dışında, Urartu soylu tabakasının varlığını Asur yazıtlarından öğrenmekteyiz. Örneğin, Asur kralı 2.Sargon, İÖ 714 yılında Urartu'ya karşı düzenlediği ünlü 8. seferinde, savaşta yendiği 1.Rusa'nın (İÖ 735-714) çevresindeki Urartu soylusundan kral soyunun temsilcilerini özellikle ayırt etmektedir. Bu yazıtlarda 2.Sargon, Urartu kralının tüccar ve özel maiyetini, kralın akrabalarından oluşan 260 kral soyunun temsilcisi ile birlikte, orduya atlı olarak katılan eyalet yöneticilerini ve komutanlarını tutsak aldığını belirtmektedir. Ayrıca çiviyazılı bazı Urartu yazıtlarında da, Urartu soylu sınıfına ait kişilerin bağ ve bahçelere sahip olduklarına rastlamaktayız. Örneğin, Urartu krallarından Rusa oğlu 2.Argişti'ye (İÖ 714-685) ait bir yazıtta şöyle denmektedir: **Rusa'nın oğlu Argişti, Gilura(ni)'nin meyve bahçesinin önü olan bu yerden, Batu'nun oğlu İşpili(ni)'ye ait bağa kadar 950 dirseklik uzaklığa okunu fırlattı.** Bundan başka Urartu kral soyunun temsilcileri de, tamamen kendi mülkleri olan çiftliklere sahiptiler. Örneğin, Şamram suyu kanalının geçtiği Van'ın Edremit ilçesi yakınındaki Kadembastı mevkiinde bulunan bir yazıtta, **"Bu üzüm bağı"** kral Menua'nın kızı **Tariria**'ya aittir diye geçmektedir. Ayrıca bu konu ile ilgili olarak Asur kralı 2.Sargon'un Urartu'ya karşı düzenlediği ünlü seferi sırasında yazdırttığı bilgiler, bizim için oldukça ilginçtir. Sargon, Van Gölü'nün doğusunda, yani Urartu Krallığı'nın merkezi diyebileceğimiz **Armarili** Bölgesi'nde, Arbu, 1.Rusa'nın **"Baba ocağı"** (baba soyu) kentine ve Riar'a yani Sarduri kentine, ayrıca bunların çevresinde bulunan ve kral Rusa'nın kardeşlerinin oturduğu 7 **kent'e** rastladığını belirtmektedir. Bu kaynaktan açıkça anlaşıldığına göre, kralın kardeşlerinin herbiri kendilerine ait **kente** sahiptiler. Bu kentlerin bir yerde toplanması ise, Urartu kralının kardeşlerinin burada krala bağlı valiler, **eyalet yöneticileri** olarak kalmadıklarını göstermektedir. Daha çok burada konu edilen özellik, onların şahsi mülkleridir. Anlaşıldığına göre onların herbiri tüm bir kente ve çevresinde bulunan tarım merkezlerine sahipti.

Monarşik Urartu Devleti'nde yönetim aygıtının tek merkezde toplanması, ülkede tarımın temelini oluşturan sulama sisteminin gelişmesini sağladı. Bununla orantılı olarak, tarımsal üretimin artması, tarım ile hayvancılık arasında gittikçe artan ayrılık, madenciliğin ilerlemesi, merkezi bölge ile taşra eyaletlerindeki verimli ovalarda büyük toplumsal tarım merkezlerinin kurulması, el emeği istemini, yani bu işleri yürütecek insan istemini artırıyordu. Çünkü kent yaşamının gereksinmesini karşılayacak hammaddelerin birçoğunu işleyecek, zorunlu tüketim maddelerini üretecek atölyelerde çalıştırılmak üzere, çeşitli bölgelerden sürülerek getirilen halk yığınları arasında zanaatçılara da gereksinme duyuluyordu. Bu nedenle Urartu kralları -eski Doğu toplumlarında çok yaygın bir gelenek halinde uygulanan- çeşitli ülkelerde yaptıkları yağma seferlerinde, sayıları yüzbinleri bulan kadınlı erkekli toplulukları sürüp getirerek

scanfan

Van ilinin 60 km. doğusunda yer alan Pagan-Yeşilalıç çiviyazılı tutsal kaya kapısı.

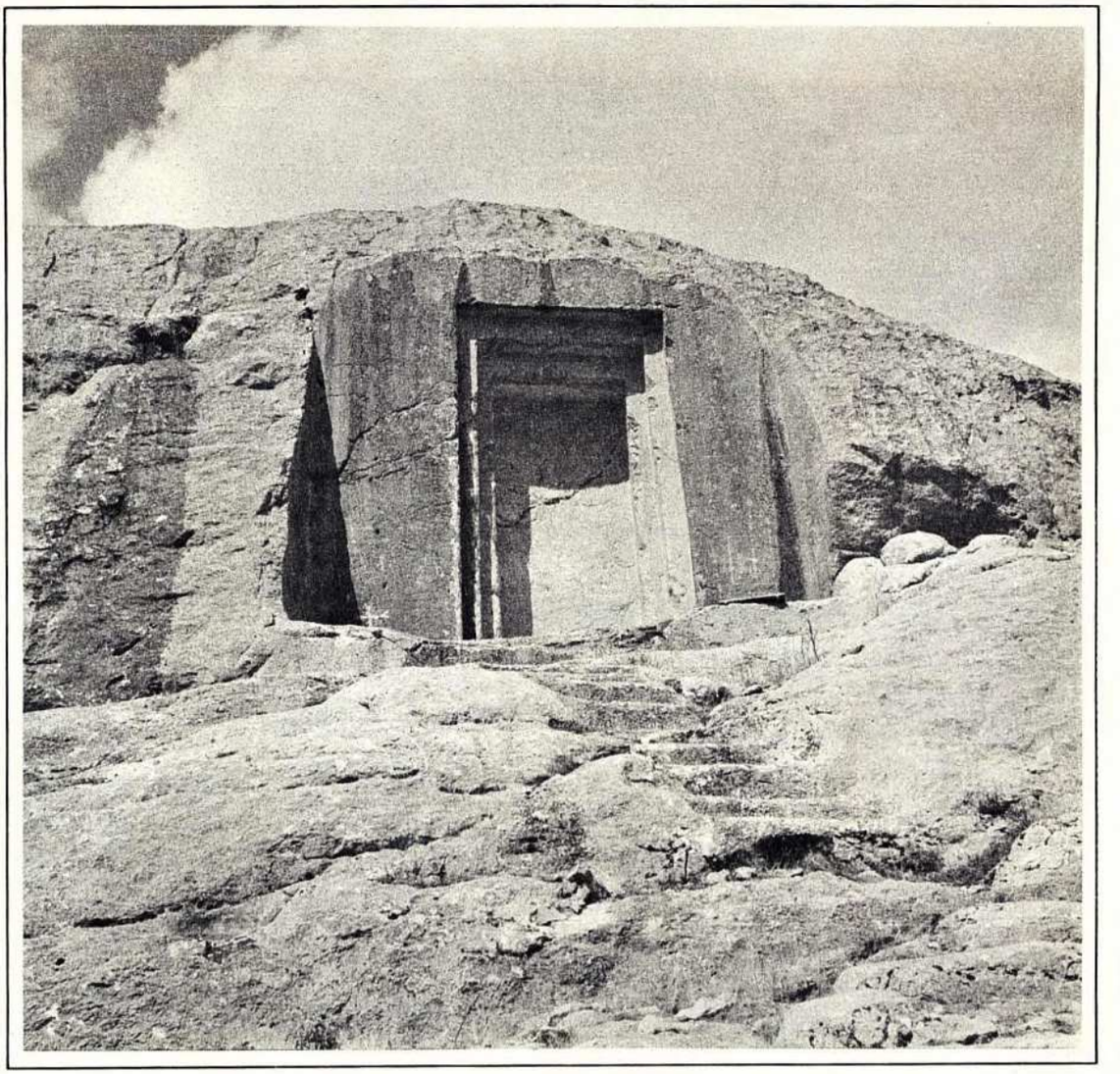

işlenmemiş yeni topraklar üzerinde kurulan devlete ait tarım merkezlerine yerleştiriyorlardı. Örneğin, Urartu krallarından 1.Argişti yıllığının yalnızca bir bölümünde, **Arhi** ülkesine yapılan seferde 60 kent halkının sürüldüğü, **Diauehi** ülkesi fethedildikten sonra **Kada, Askalasi** bölgeleriyle **Şaşili** kenti halkının boşaltılarak kendi ülkesine katıldığı, ayrıca **Hate** ve **Şupani** ülkelerinden yeni halk topluluklarının sürülerek Urartu topraklarına yerleştirildiği belirtilmektedir. Sürülerek getirilen kadın-erkek ve çocukların toplam sayısı 280.512 kişiye ulaşmaktadır. 2.Rusa döneminde de, **Mannai, Halitu, Muşki** ve **Hate** ülkelerinden yeni halk toplulukları getirilerek devlete ait topraklar üzerine kurulan tarım ve ekonomik yerleşme merkezlerine yerleştirilmişlerdir. Yeni halk toplulukları sürülüp getirilmeden önce, devlet bunlara yeni kentler kurmuş ve her aileye standart planlı konutlar yapmıştır. Örneğin, Van Gölü'nün kuzeyinde Erciş Zernaki Tepe, Kafkasötesi'nde Teişebaini (Karmir-Blur) ve kuzeybatı İran'da Bastam aşağı kent yerleşme merkezleri bu biçimde inşa edilmiştir. Teişebaini aşağı kent halkının oturduğu her konut 50-100 ve daha yukarı m2, ile 3 ya da daha çok odadan oluşmaktaydı. Konut giriş kapıları, eşik altı döşeme taşlarının gösterdiği gibi içeriden kapanmaktaydı. Yani özel eşyaların çalınmasını önlemek için kapılar içerden sürgülenmekteydi. Her konutun merkezinde bulunan ve alan yönünden en büyük odanın içinde, biçimleri düzgün, özenle işlenmiş taşlardan örülmüş ocaklar bulunuyordu. Ayrıca konutların içinde özgün dış görünüme sahip idollerin olduğu özel kült yerleri bulunmaktaydı. Yapılan kazılar sırasında ele geçirilen keramik eşya parçalarının sayısı ve çeşitliliği, kullanılan her çeşit ev eşyasının bol miktarda olduğunu göstermektedir. Ayrıca konutların mutfak bölmelerinde bulunan hayvan kemiklerinden, ev sakinlerinin yemekte evcileştirilmiş hayvan türlerinin yanı sıra, yaban av hayvanlarının etlerinin de kullanıldığını, dolayısıyla avlanma özgürlüğünün olduğu anlaşılmaktadır.

Yeni yerleşme merkezlerine getirilen halk, savaş sırasında asker olarak da görev yapıyordu. Bu nedenle kurulan her toplumsal tarım merkezi, aynı zamanda askeri bir birim niteliğindeydi. İnşaat faaliyetlerine katılan, tarım ve zanaat üretimini sürdüren ve askeri hizmet zorunluluğu gibi yükümlülükleri olduğu anlaşılan halk yığınlarının yarı özgür, yani bağımlı oldukları anlaşılmaktadır. Bunun dışında Urartu toplumunda herhangi bir hakkı olmayan tutsaklar da bulunmaktaydı. Baraj, sulama kanalları ve büyük inşaatlardaki en zor ve kaba işler kölelere yaptırılıyordu. Elimizde yeterli derecede yazılı kaynağın bulunmaması yüzünden, orta tabakayı oluşturan köylü ve alt tabakayı oluşturan tutsakların, krali yönetim ve Urartu soylu sınıfı tarafından nasıl çalıştırıldıklarını ve yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkileri kesin olarak bilme olanağından yoksunuz.

2. DİN

Urartu krallığının dini, Anadolu ve komşu devletlerin dinine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu dinde yerli Urartu öğelerinden başka, Anadolu (Hurri-Hitit) Mezopotamya (Asur-Babil) ve İran öğelerine de sık sık rastlanılmaktadır. Urartu dini ile ilgili bilgilerimizi iki kaynaktan öğrenmekteyiz; 1. Çiviyazılı belgeler, 2.Kabartma ve resim sanatı. Hitit imparatorluğuna ait binlerce çiviyazılı kil tablet ele geçirilmesine karşın, Urartular'da şimdiye kadar yalnızca 15 adet kil tablet bulunmuştur . Bu nedenle Urartu dini ile ilgili bilgilerimizi, sayıları 300'ü geçen taş ve kayalar üzerine yazılan çiviyazısından öğrenebilmekteyiz. Ancak bu kaynaklardaki bilgiler de oldukça sınırlıdır. Bunlar Urartu krallarının askeri

scanfan

"palmet", **"kozalak"**, **"tomurcuk"**, **"rozet"**, **"yaprak biçimli kargı"**, **"dal"**, **"daire"** ve **"nokta"** motifleri oluşmuştur.

4. Bezeme amacı ile yapılan bazı insan ve hayvan motifleri, genellikle ikinci derecede rol oynamaktadır.
5. Urartu sanatçıları simetriye özel bir önem vermiştir. Örneğin, miğfer, kemer ve kalkanlar üzerinde figürlerin bazıları tek bir yöne, diğerleri başka bir yöne yönelmiştir.
6. Sıralar halinde betimlenen figür ve motifler ya tek tek ya da birbiri peşi sıra aynen birkaç kez yinelenmiştir.
7. Figür, motif ve kompozisyonlar bölümlere ayrılmıştır.
8. Av ve savaş sahnelerinde, insan ve hayvan figürlerinin ard arda büyük bir uyum içinde betimlenmesinin yanı sıra, süsleme yöntemi de en az ana motif kadar ilgi çekmektedir.
9. Stil ve simgeciliği ön planda tutan Urartu sanatçıları, sürekli olarak model ve aynı tür bezemeyi kullanarak, orantı kurallarını göz önüne almışlardır.
10. Tek bir hayvan motifinin sürekli kopya edilmesi ile stilize edilen hayvan motiflerinin gövdeleri, güzel ve gelişkin geometrik motiflerle bezenmiştir.
11. Günlük yaşamla ilgili konularının çok az betimlenmesinin yanı sıra, yuvarlak plastik taş yontuculuğu yok denecek kadar az yapılmıştır.
12. Tüm Eski Doğu sanatında olduğu gibi Urartu sanatında da insan figürlerinin göğüs ve omuzları karşıdan, baş, kol, gövde ve ayakları yandan gösterilmiştir.
13. Tanrı, tanrıça, cin, kral ve insan figürleri yandan gösterilirken genellikle sağ kol, -bazen sol, bazen de her iki kol- "V" biçiminde bir kıvrımla ileriye uzatılarak ya geleneksel selâmlama durumunda ya da sembol veya herhangi bir şey tutarken betimlenmiştir.
14. Urartu sanat eserlerinin biçimleri ile üzerindeki figür ve bezemeler, sanki tek bir yasa buyruğunca belirli atölyelerde üretilmiştir.
15. Urartu sanatını yöneten kurallar, her esere ağırbaşlı bir uyum, sade ve samimi bir denge etkisi katmıştır.

Urartu saray sanatı anıtsaldır. Kaya kabartmalarında, boyalı duvar resimlerinde, mühür ve özellikle tunçtan yapılmış madeni eşyalar üzerindeki Urartu tanrıları, kalıplaşmış ve üslup yönünden hemen hemen benzer anlatımlara sahiptir. Örneğin Karmir-Blur'dan ele geçirilen küçük bir mühürde, boğa üzerindeki tanrı Teişeba figürü, Adilcevaz'da bulunan ünlü kaya kabartmasında boğa üzerinde duran Teişeba figürü ile yalnızca ebat ve bezeme ayrıntıları yönünden ayrıcalık göstermektedir. Yani her iki resimde de uyulması gereken yapay bir taslak esas olarak göz önüne alınıp yapılmıştır; çalışma biçimleri tek bir plan içinde olup, sanatçıya yakışır bir biçimde üslup ve simgecilik dikkati çekmektedir. Urartu sanat ustalarınınsürekli olarak model ve aynı tür bezemeyi uyguladıkları ve orantı kurallarını göz önüne almış oldukları hiçbir zaman kuşku göstermemektedir. Bu özellikle de, Urartu saray sanatının anıtsal kalitesini açıkça kanıtlamaktadır. Urartu saray sanatına ait kral tahtı üzerindeki figürler, hayvanlar üzerindeki tanrılar, insan-hayvan karışımı yontular ile kalkan, miğfer, sadak, adak levhaları, madalyon, gerdanlık, kemer ve at koşum takımları üzerindeki insan, hayvan, bitki, atlı ve arabalı sahneler küçük boyutlu olmalarına karşın, kesin bir anıtsal biçim göstermekte ve her zaman büyütülmeleri olası görülmektedir. Urartu sanatı anıtsal olduğu kadar, ekonomiyi de yansıtmaktadır. Krallığın kuruluşundan yıkılışına değin saray sanatı, kent sanatı ve halk sanatı olarak tanımlanan etkinlikler üzerinde bu olguyu şu ya da bu biçimde sezmemek

scanfan

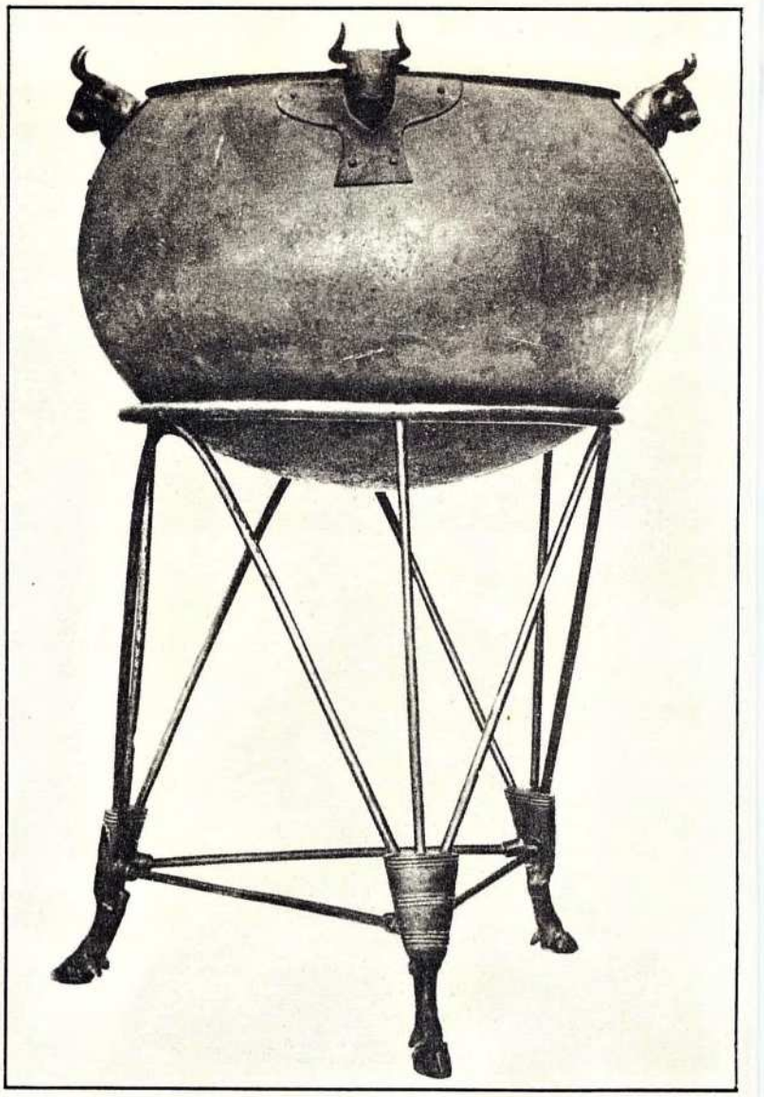

2. Argişti dönemine ait tunç kazan. Altıntepe'den. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara. Yan sayfa sol: 1. Argişti'ye ait çiviyazılı ve resimli sadak parçası (Urartu, ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens'den). Sağ üst: Keramikten yapılmış boğa başlı çömlek tutamağı. Van Müzesi. Sağ: Tunçtan yapılmış boğa başlı kazan tutamağı (B.B. Piotrovskii, Urartu, The Kingdom of Van and its Art'dan).

olanaksızdır. Çünkü Urartu Krallığı'nın yaşadığı Doğu Anadolu yüksek yaylası, Kafkasötesi ve Kuzeybatı İran Bölgesi'nde her şeyden önce karasal iklim egemendi. Sözünü ettiğimiz coğrafi bölgelerde, engebeli ve yüksek dağlar arasına sıkışmış küçük verimli ovalar, uzunlamasına dar vadiler, platolar ile dalgalı geniş dağ düzlükleri uzanıyordu. Yüksek dağ yamaçlarına kadar uzanan orman alanlarının yanı sıra, zengin akarsu vadilerinin de sık korularla kaplı olduğunu düşünecek olursak, çok büyük bir hızla artan nüfusun tarım ürünlerine olan gereksinmesini karşılayacak ekime elverişli toprakların yetersizliği daha belirgin olarak gözler önüne serilir. Öte yandan bölgede ekime elverişli toprakların azlığının yanı sıra, uzun ve soğuk geçen kış mevsimi de toprakların ekimini uzun süre engellediğinden, yılda bir defadan fazla ürün alınamıyordu. Oysa hayvancılığın tersine, tarıma daha az elverişli olan Doğu Anadolu Bölgesi, nüfusun daha fazla yoğunlaşmasına izin vermiyordu. Bu nedenle oldukça geniş bir coğrafi alana yayılmış bulunan devlete ait toplumsal tarım ve ekonomik yerleşme merkezleri ile büyük kentlerdeki nüfusun beslenme sorunu, yaşamın ayrılmaz fakat en zor bölümünü oluşturuyordu. Ayrıca Urartu Krallığı'nın sürekli olarak silah altında tutmak zorunda olduğu ordunun özellikle soğuk ve uzun geçen kış mevsiminde beslenmesi sorunu da, krallığın çözümlemek zorunda olduğu en büyük sorunların başında yer almaktaydı. Bunlardan başka depremler, yanardağ püskürmeleri, sel basmaları, salgın hastalıklar, kuraklık gibi doğa afetlerinin yanı sıra, düşman kuvvetlerinin Kimmer, İskit ve özellikle Asur ordularının ekonomiyi çökertmek amacıyla yapmış oldukları yağma seferleri de, yaşam koşullarının zorluğunu artıran, ekonomiyi çökerten olumsuz etkenleri oluşturuyordu. Bu nedenle Urartu Krallığı egemenliği altındaki geniş halk yığınlarını ve ordusunu besleyebilmek amacıyla baraj, sulama kanalları ile tarımı, bağcılığı ve özellikle bahçe tarımını geliştirerek, verimli ovalarda kurmuş olduğu büyük toplumsal tarım merkezlerindeki kalelerin depolarını buğday, arpa, darı, nohut, mercimek, şarap, susam yağı gibi doyum maddeleri ile doldurarak, ekonomik sorunlara karşın etkin önlemler almıştır. Ancak o çağlarda doğa hakkındaki bilgileri yetersiz, doğa afetleri karşısında güçsüz olan eski Doğu toplumları gibi Urartu toplumu da, doğa üstü erk ve yetiye sahip güçlerin yardımı olmaksızın bu sorunların çözümlenemeyeceğine de inanmak zorundaydı. Örneğin, sel basmaları, depremler yanardağ püskürmeleri, orman yangınları, kuraklık, kıtlık, salgın hastalıklar vb. afetlerin patlak vermesi anında bu güçsüzlük, doğanın yasaları hakkındaki zayıf bilgisi, Urartu toplumunun kendi kavrayışının dışında gerçeksiz, imgesel güçlerin doğa olaylarını yönettiğini düşünmeye yöneltiyordu. Bu şekilde ortaya çıkan dinsel düşünceler bu güçsüzlük fikrinden ileri geliyordu ve beyinde, insanlığın yaşamını düzenleyen tamı tamına gerçek olan olayların bozulmuş, yanlış ve imgesel bir yansımasını oluşturuyordu. Bu nedenle Urartular, doğa üstü erk ve yetiye sahip tanrılara ve doğadaki çeşitli güç sahiplerine verimliliğin artması için üzüm bağ ve bahçeleri ektikleri gibi, kaldırılacak ürünün artaganlığını sağlamak amacıyla da, tanrılara bu ürünlerinden kült törenleri düzenliyorlardı. Ayrıca dinsel ve büyüsel düşüncelerin betimlendiği boyalı duvar resimleri, kaya kabartmaları, mühür ve madeni eşyalar üzerine, tarımın koruyucu tanrı ve tanrıçalarına buğday, arpa başakları, nar vb. gibi bolluk ve bereketli simgeleyen semboller sunuyorlardı. Boyalı duvar resimleri, kaya kabartmaları, mühür ve madeni eşyalar üzerindeki sanat yaratmalarına konu edilen bu ilginç sahneler, her şeyden

scanfan

eylemlerinden, inşa faaliyetlerinden ve dinsel yapılarından söz ederler. Taş yazıtlarda kült, mitoloji, hukuk, sosyal ve ekonomik konulara hiç yer verilmemiştir. Bu nedenle oldukça sınırlı olan çiviyazılı belgelerdeki bilgileri, kabartma ve resim sanatında kült konularını yansıtan sahneler tamamlamaktadır.

Çiviyazılı Urartu metinlerinin ilk cümlesi tanrılara hitapla başlar. Ele geçirilen metinlerin çok büyük bir bölümünün tanrı Haldi'ye ithaf edilmesi, Urartuların en büyük tanrısının **Haldi** olduğunu göstermektedir. İÖ 13.-11. yüzyıllar arasında çoğunluğunun **Hurri** kökenli boy ve ulusların oluşturduğu konfederasyonlar döneminden İÖ 9. yüzyılda merkezi devlet düzenine geçişte, konfederasyona egemen boyun tanrısı olduğu sanılan Haldi, gittikçe ün kazanarak krallığa bağlı feodal bey ve eyalet yöneticileri tarafından da benimsenmiştir. Tanrı Haldi, bazen sakallı, bazen sakalsız olarak bir aslan üzerinde ayakta durur biçimde betimlenmiştir. Bu tanrının karısı ise **Arubani** idi. Haldi, sefere çıkan Urartu kralını kutsayan bir savaş tanrısıydı. Urartu krallarının askeri zaferleri, tanrı Haldi'nin sayesinde kazanılmıştır. Bu nedenle Urartu kralları kendisine zafer getirmesi için Haldi'ye dua ederlerdi. Urartu kralları tanrı Haldi adına tapınak, kapı, kült merkezleri, sulama kanalları inşa edip, bağ ve bahçeler ekerlerdi. Bağ, bahçe ve tarlalardaki ürünün verimli olması için de yılın belirli günlerinde tanrı Haldi'ye kurbanlar verilirdi. Savaş tanrısı Haldi'nin kutsandığı tüm tapınaklarda, savaş kültünün varlığını kanıtlayan buluntular ele geçirilmiştir. Örneğin, kılıçlar, ok, yay, kalkan, sadak, kemer, miğfer ve kargılar bu tapınaklarda saklanırdı. Tapınakların avlularında üç ayaklı tunç kazanlar, duvarlarında ise kalkanlar asılı durmaktaydı. Bu tür tapınaklara bazen **"silahlar evi"** adı da verilmekteydi.

Urartu tanrıları arasında ikinci yeri, fırtına ve gök gürültüsü tanrısı olan **Teişeba** almaktaydı. Asurlular bu tanrının adını, tanrı Adad'ın ideogramı ile yazmaktaydılar. Büyük bir üne sahip olan Teişeba, Hurri-Hitit tanrısı **Teşup** ile aynı adı taşımakta ve Anadolu'da oldukça yaygın bir biçimde kutsanmaktaydı. Tanrı Teişeba, boğa üzerinde ayakta duran insan biçiminde betimlenmiştir. Karısı ise, bir Hurri tanrıçası olan **Hepat**'ın karşılığı olan tanrıça **Huba** idi. Anıtsal **Meher Kapı** kaya yazıtında, tanrı Haldi'nin savaşçılığı ile birlikte, Teişeba'nın da savaşçılığından da söz edilmektedir. Nitekim, **İrdia** kentinin tanrı kapısında, bu tanrı savaşçı olarak gösterildiği gibi, tunç eserler üzerindeki resimlerde de Teişeba genellikle savaşçı olarak betimlenmiştir. Kendi adına kurulan Teişebaini (Karmir-Blur) kalesinde ele geçirilen tunçtan yapılmış tanrı Teişeba yontusunun sağ elinde savaş baltası, sol elinde ise bir asa tutmaktadır.

Urartu tanrıları arasında üçüncü sırayı güneş tanrısı **Şivini** almaktadır. Bu tanrının adı, Asurun en büyük tanrısı olan **Şamaş**'ın Asurca ideogramı ile yazılmaktadır. Hurri güneş tanrısı **Şimigi** ile aynı olan Şivini'nin sembolü, kanatlı güneş kursudur. Güneş tanrısı Şivini'nin karısı ise, Meher Kapı kaya yazıtında belirtilen tanrıçalar listesinde üçüncü sırayı alan tanrıça **Tuşpuea** idi. Kült kazanlarının tutamaklarında bezeme öğesi olarak kullanılan kanatlı kadın figürinlerinin bir tanrıçayı yansıtmış olduğu sanılmaktadır. Bu üç tanrının dışında öteki tanrıların sembolleri şimdilik bilinmemektedir.

Urartular genellikle tanrılarını insan biçiminde betimlemiş, bazen de bunları ilkel hallerine, yani hayvan ve kuşların bazı organlarına benzeterek göstermişlerdir. Dolayısıyla Urartu tanrılarının başındaki başlıklar genellikle boynuzludur. Ancak Hitit ve Asur tanrılarının başında, önemlerine göre boynuz sayısı artmakta ve azalmakta iken, Urartu tanrılarının hemen hepsi tek boynuzludur. Urartu tanrıları önceleri kanatları ile birlikte, kanatlarını korumuş olarak kuş biçiminde betimlenmiştir. Bazı tanrı motifleri ise, ya insan gövdeli hayvan başlı ya da insan başlı hayvan gövdeli karışık yaratık biçiminde gösterilmiştir. Bütün bunlar başlangıçta yaygın olan hayvan ve kuş biçimli tanrı motiflerinin çeşitli insan biçimciliğinin aşamalarıdır. Bazı tanrılar ise dış görünüşleri bakımından başlangıçtaki hayvan biçimi ile sanki bir ilgisi yokmuş gibi betimlenmiştir. Dolayısıyla daha önce kendileri tanrı sayılan hayvanlar, tanrıların insan biçimciliğinden sonra onlara sunulan hayvanların görevini yerine getirmeye başlamıştır.

Urartu Krallığı egemenliği altında bulunan ve çok geniş bir coğrafi bölgede yaşayan birbirinden ayrı ve kapalı toplulukları tek bir merkezi yönetim altında birleştirip Urartulaştırmak amacıyla bir devlet dini oluşturmuştur. Resmi devlet dinindeki tanrılar birliğine (pantheon), fethedilmiş ülkelerin ve kentlerin tanrı ve tanrıçalarının yanı sıra, eski totem inançlarını temsil eden tanrılar da katılmıştır. Böylece Urartu dini, Doğu Anadolu yüksek yaylasını, Kafkasötesi'ni ve Kuzeybatı İran Bölgesi'ni birbirine bağlayan kültürel ve siyasal öğeleri bünyesinde toplamış ve bunları eski yerel inançlarla birleştirmiştir.

Urartu Krallığı'nın resmi devlet dini ile ilgili en iyi bilgiyi veren, Meher Kapı kaya yazıtıdır. Bu yazıt, Urartu Krallığı'nın resmi dininin devlet örgütü ile olan ilgisini de açık bir biçimde göstermektedir. Meher Kapı, Urartu başkenti Tuşpa'nın (Van kalesi) 5 km. kuzeydoğusunda, Rusahinil'nin (Toprakkale) hemen batısında uzanan Zımzım Dağı kayalıklarının güneybatı kesiminde yer almaktadır. İÖ 9. yüzyılın sonlarına doğru Urartu krallarından İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde, ulusal tanrı Haldi adına inşa edilen Meher Kapı, 4 m. yüksekliğinde ve 2.70 m. genişliğinde anıtsal bir kaya nişidir. Ana kayanın oyulması ile biçimlendirilen kapı biçimli nişin çevresi, iki çerçeve ile çevrelenmiştir. Bu anıtsal taş kapıya halk, biçiminden dolayı **"Kör kapı"**, **"Yalancı kapı"** ya da **"Hazine kapısı"** adını vermektedir. İki kez yinelenen çiviyazılı yazıtında, toplam olarak 79 tanrının adı ile birlikte bu tanrıların önem ve niteliklerine göre, sığır, manda, koyun, kuzu gibi hayvanlardan kaç adet kurban verileceği belirtilmiştir.

TANRILAR LİSTESİ

Tanrıların adı	Sunulan hayvanların adı ve sayısı
1. Haldi	17 Sığır, 34 Koyun, 6 Kuzu.
2. Teişeba	6 Sığır, 12 Koyun.
3. Şivini	4 Sığır, 8 Koyun.
4. Hutuini	2 Sığır, 4 Koyun
5. Turani	1 Sığır, 2 Koyun.
6. Ua	2 Sığır, 4 Koyun.
7. Nalaini	2 Sığır, 4 Koyun.
8. Şebuti	2 Sığır, 4 Koyun.
9. Arsimela	2 Sığır, 4 Koyun.
10. Anapşa	1 Sığır, 2 Koyun.
11. Dieduaini	1 Sığır, 2 Koyun.
12. Şielardi	1 Sığır, 2 Koyun.
13. Haldi'nin silahına	1 Sığır, 2 Koyun.
14. Atbini	1 Sığır, 2 Koyun.
15. Quera	1 Sığır, 2 Koyun.
16. Elipri	1 Sığır, 2 Koyun.
17. Tarraini	1 Sığır, 2 Koyun.
18. Adaruta	1 Sığır, 2 Koyun.
19. İrmuşini	1 Sığır, 2 Koyun.
20. İLU aluşe uruliliue şiuali	1 Sığır, 2 Koyun.
21. Alaptuşini	1 Sığır, 2 Koyun.
22. Erina	1 Sığır, 2 Koyun.
23. Şiniri	1 Sığır, 2 Koyun.
24. Unina	1 Sığır, 2 Koyun.
25. Airaini	1 Sığır, 2 Koyun
26. Zuzumaru	1 Sığır, 2 Koyun.
27. Hara	1 Sığır, 2 Koyun.
28. Araza	1 Sığır, 2 Koyun.
29. Ziquni	1 Sığır, 2 Koyun.
30. Ura	1 Sığır, 2 Koyun.
31. Arşibedini	1 Sığır, 2 Koyun.
32. Arni	1 Sığır, 2 Koyun.
33. Haldi'nin gençliğine	1 Sığır, 2 Koyun.
34. Haldi'nin erişkinliğine	1 Sığır, 2 Koyun.

scanfan

Tanrı Haldi, Teişeba ve Şivini'nin betimlendiği tunç kemer parçası. Karmir-Blur'dan (B.B. Piotrovskii, Urartu'dan).

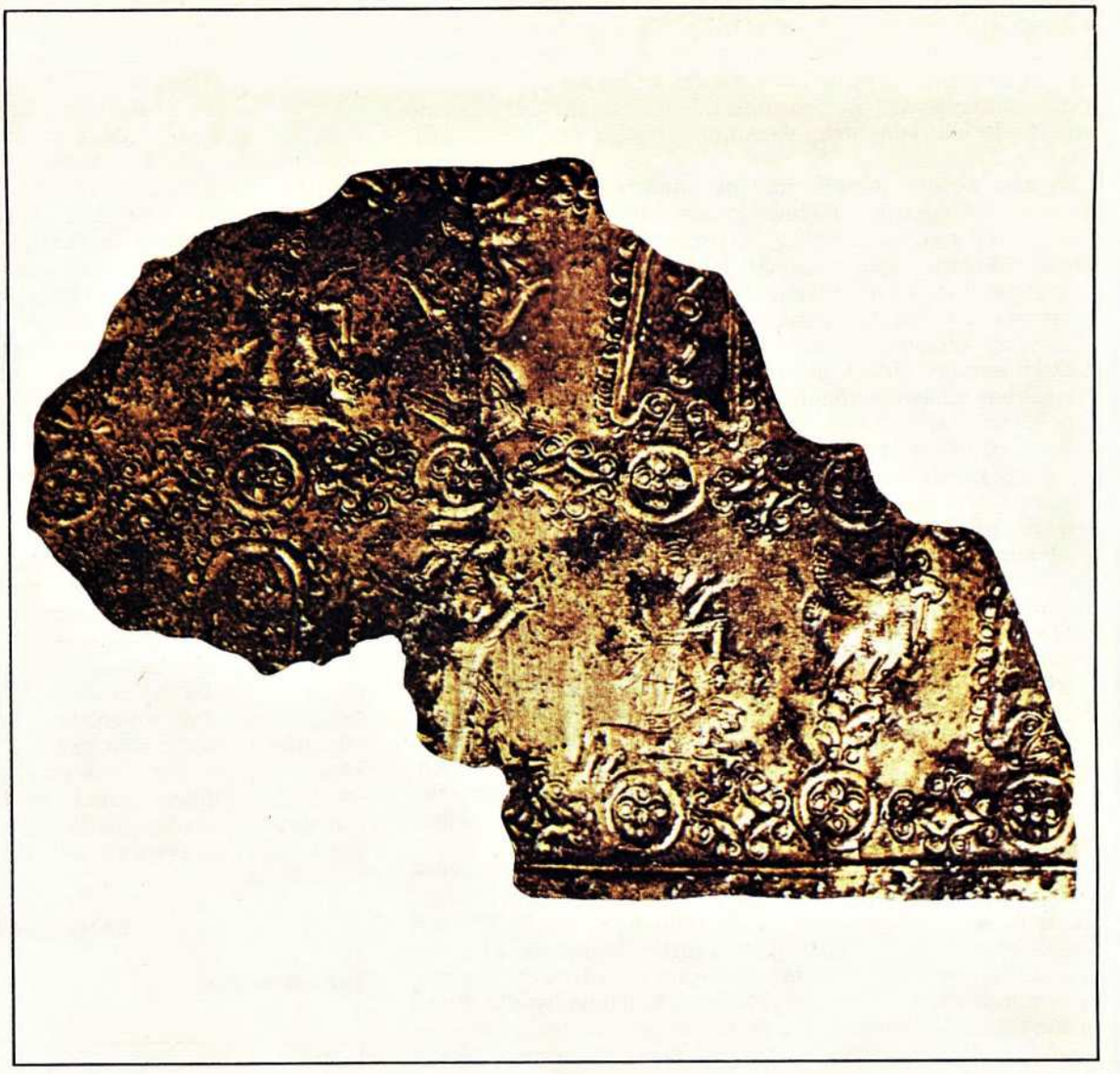

35. Haldi'nin yaşlılığına 1 Sığır, 2 Koyun
36. Haldi'nin savaşçılığına 2 Sığır, 4 Koyun.
37. Teişebai'nin savaşçılığına 2 Sığır, 4 Koyun.
38. Artuar (a)ş 2 Sığır 34 Koyun.
39. Ardini kenti tanrısına 1 Sığır, 2 Koyun.
40. Qumenu kenti tanrısına 1 Sığır, 2 Koyun.
41. Tuşpa kenti tanrısına 1 Sığır, 2 Koyun.
42. Haldi kenti tanrılarına 1 Sığır, 2 Koyun.
43. Arşuniuini kenti tanrılarına 1 Sığır, 2 Koyun.
44. Haldi'nin desie'sine 1 Sığır, 2 Koyun.
45. Şuba 1 Sığır, 2 Koyun.
46. Haldi kapılarına 1 Sığır, 2 Koyun.
47. Eridia (İridia) kentindeki tanrı Teişeba'nın kapısına 1 Sığır, 2 Koyun.
48. Uişini kentindeki tanrı Şivini'nin kapısına 1 Sığır, 2 Koyun.
49. Elia'a 1 Sığır, 2 Koyun.
50. Haldi'nin arnie'sine 1 Sığır, 2 Koyun.
51. Haldi'nin gücüne 1 Sığır, 2 Koyun.
52. Tanrı Haldi'nin susi'lerine 1 Sığır, 2 Koyun.
53. Talapura 1 Sığır, 2 Koyun.
54. Qilibani 1 Sığır, 2 Koyun.
55. Ülkelerin (belki de toprağın) tanrısına 1 Sığır, 2 Koyun.
56. Sınırların (dağların) tanrısına 1 Sığır, 2 Koyun.
57. Göller (denizler) tanrısına 1 Sığır, 2 Koyun.
58. Athananau Tanrılarına ..... 2 Sığır, 14 Koyun.
59. .....Tanrısına 2 Sığır, 14 Koyun.
60. İLANİ Gamruti 4 Sığır, 18 Koyun (Bütün tanrılara)
61. Haldi'nin niriblе'sine 4 Koyun.
62. Nişi kentindeki tanrı Ua kapısına 2 Koyun.
63. Dağlara 10 Koyun.
64. Arubaini 1 Sığır, 1 Manda, 1 Koyun.
65. Huba 1 Sığır, 1 Manda, 1 Koyun.
66. Tuşpea 1 Sığır, 1 Manda, 1 Koyun.
67. Aui 1 Sığır, 1 Manda.
68. Aia 1 Sığır, 1 Manda.
69. Sardi 1 Sığır, 1 Manda.
70. Şinuiardi 2 Koyun.
71. İphari 1 Koyun.
72. Bartşia 1 Koyun.
73. Silia 1 Koyun.
74. Ar'a 1 Koyun.
75. Adia 1 Koyun.
76. Uia 1 Koyun.
77. Ainau 4 Koyun.
78. Ardi 2 Koyun.
79. İnuanau 17 Koyun.

Görüldüğü gibi merkezi Urartu bölgesinde kutsanmakta olan tanrıların başında **Haldi-Teişeba-Şivini** üçlüsü bulunmaktadır. Birbirine bağlı olan bu üç tanrının başında Haldi birinci sırayı almakta ve en çok kurban da ona sunulmaktadır.

1-63'e kadar erkek asıllı tanrılar, 64-79'a kadar olanlar ise tanrıçaları oluşturmaktadır. Adı geçen tanrılar arasında, eski totem inançlarını temsil eden tanrılar da vardır. Örneğin, yurt ve toprak tanrısı **Ebani,** deniz ve sular tanrısı **Suinina,** yukarı yurt tanrısı **Babania,** tepeler ve dağlar tanrısı **Arni,** yollar tanrısı **Hara,** mağaralar tanrısı **Airaini** gibi. Eski Doğu toplumlarının dininde olduğu gibi, Urartu dininin en yaygın biçimlerinden biri de canlıcılıktı. Yani maddi olmayan doğaüstü erk ve yetiye sahip iyi ve kötü güçlere inanmaktı. Ancak totemcilik ayırıcı, dağıtıcı bir örgütlenme biçimidir. Bu nedenle büyük boy ve budunlar konfederasyonundan oluşan Urartu Krallığı'nda totemcilik boyları birleştirmez ayırır. Oysa Urartu Krallığı boylar konfederasyonunu oluşturan eski feodal beylerin yapılarını

scanfan

önce resmi Urartu dininde karşılaşamadığımız kült konuları ile ilgili çiviyazılı belgeleri tamamlamakta ve Urartu toplumunun ekonomik sorunlar karşısında sık sık başvurmak zorunda olduğu kült törenleri ile de bunların nasıl yerine getirildiği hakkında canlı bilgi edinilmesini sağlamaktadır.

Ayrıca ekonomisinde hayvancılığın ve hayvan besiciliğinin çok önemli bir yer tuttuğu Urartular'da, tanrılara verimliliği artması için ehlileştirilen hayvan türlerinden adaklar sunulmaktadır. Kaya kabartmaları ve özellikle madeni eşyalar üzerinde tanrılara adak olarak sunulan hayvanların, daha çok keçi gibi küçükbaş hayvan türünden olduğu gözlemlenmektedir. Bölgenin yüzey şekilleri ve bitki örtüsüne daha çok uyum sağlayan küçükbaş hayvan türünün büyükbaş hayvan oranına oranla kat kat fazla olduğunu, çiviyazılı Urartu belgelerinden de anlamaktayız. Bu nedenle Urartu resim sanatında tanrılara adak olarak sunulan küçükbaş hayvanların betimlenmesi bir rastlantı değil, gerçeği yansıtmaktadır.

Urartu Krallığı'nın saray sanatı, yönetim aygıtını elinde bulunduran merkeziyetçi Urartu Krallığı'nın egemenli altındaki bölgelerde yaşayan toplulukları birleştirici bir öğe olarak kullandığı resmi devlet kültünün evrensel bir aracı olarak görev yapar, monarşik devletin egemenliğini haklı çıkarmaya yarar ve aynı zamanda da geniş boyutlu bir dinsel işlevi yerine getirir. Hatta **"din sanatın annesidir"** önerisi, hem merkeziyetçi Urartu Krallığı'nın saray sanatı, hem de tüm Eski Doğu dünyasının sanatı için geçerlidir. Çünkü bu çağlarda din bir sanat boyasına bürünerek, büyük sanat ürünleri olan tapınak, kült merkezleri, kaya kabartmaları, kaya mezarları, yontu gibi değişik ölçüde, ayrı yapıda ve ayrı türde varlıkları ortaya çıkardığı gibi, mühür, madalyon, gerdanlık, muska, adak levhaları vb. gibi koruyucu işlevinin olduğuna inanılan küçük sanat eşyalarına da damgasını vurmuştur. Hatta bu çağlar din ile sanatın el ele verdiği dönemdir. Eğer bugün Eski Doğu sanatının yaratıcı zenginliğine, barbarca görkemliliği ve yüceliği yansıtan eserlerine ve çeşitli eşyalar üzerinde akıl almaz ilginç sahnelerine hayran kalabiliyorsak, sanatçıların kafasını büyüsel güçlerin, mitolojik konuların, doğaötesi düşüncelerin ağır bastığı bir düş dünyasına iten Eski Doğu dinlerine borçluyuz. Çünkü Eski Doğu uygarlıklarında olduğu gibi, Urartu uygarlığı da, dinle düşüncenin, doğa ile doğaötesinin birleştiği kaynaştığı bir uygarlıktır. Bu nedenle saray-tapınak eklentilerinin iç odalarını bezeyen boyalı duvar resimleri, anıtsal kaya kabartmaları mühür, mühür baskıları ve özellikle madeni eşyalar üzerine betimlenen dinsel ve büyüsel içerikli sahneler ile mitolojik konular, anıtsal Urartu sanatının özünü oluşturur. Sevilerek işlenen dinsel ve mitolojik konuların başında şunlar yer almaktadır.

1. Hayvanlar üzerinde duran tanrılar.
2. Tanrı ve tanrıçaların düzenlediği kült törenleri.
3. Tanrı ve tanrıçalara sunular adaklar.
4. Tanrıya dua törenleri.
5. Tanrıya kurban törenleri.
6. Taş stellere düzenlenen kült törenleri.
7. Hayat ağacına düzenlenen kült törenleri.
8. Tanrıçaların kale ve kapılarına düzenlediği kült törenleri.
9. Savaşa giden kral ve ordusunun hayat ağacına düzenlediği kült törenleri.
10. İnsan ve hayvan organlarının birleşmesiyle oluşan doğa dışı yaratıklar.
11. Birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan mitolojik yaratıklar.
12. Mitolojik yaratıkların kendi aralarında savaşı ya da

scanfan

Sol: Tunçtan yapılmış kral miğferleri. Karmir Blur'dan. Alt: Van'ın 68 km. güneydoğusunda Giyimli definesinin bulunduğu tepe. Sağ üst ve alt: Pişmiş topraktan yapılmış ayakkabı biçiminde iki kap. Karmir-Blur'dan. Yan sayfa sol üst ve alt: Giyimli definesine ait tunç kemer parçaları. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Sağ üst ve alt: Urartu süs eşyalarına ait iki örnek. Van Müzesi.

bunlara karşı verilen savaşım.

Sözünü ettiğimiz bu ilginç sahnelerin hemen hepsi **"yapay"** ve **"basmakalıp"** bir biçimde betimlenmiştir. Oldukça sık betimlenen bu sahneler, günlük yaşamın sorunlarından daha derinde yatan Urartu toplumu insanının gizemli düşüncelerini, dinsel inanç ve yaşama bakış açılarını yansıtmaktadır. Daha genel bir deyimle bu sahneler, eski bir Doğu devleti olan Urartu toplumunu besleyen efsaneleri resimlendirdiği gibi, içerik olarak da ideolojik ve mitolojik konuları kapsamaktadır. Çünkü tüm İlkçağ devletlerinde olduğu gibi, Urartu toplumunda da mitoloji, Urartu sanatının yalnızca malzeme deposu değil, aynı zamanda temelini oluşturur. Ancak çiviyazılı Urartu belgelerinin eksikliğinin yanı sıra, mitolojik konuları yansıtan malzemenin yetersizliği de şimdilik Urartu mitolojisinin içinden çıkılamayacak derecede zorlaştırmakta ve ilgi çekici gizemli sahnelerin içeriğinin yorumlanmasını engellemektedir.

Eğer biz Urartu sanatını besleyen, hatta bu sanatın özünü oluşturan Urartu toplumu insanının düşünce, dinsel inanç ve mitolojisini bilirsek, görkemli sarayları topanakları, kült merkezlerini, kabartmaları, kaya mezarlarını, askeri donatımı oluşturan silahları, mühürleri ve çeşitli sanat eşyalarını süsleyen dinsel ve büyüsel içerikli bezeme öğelerinin anlamını daha kolay yorumlayabiliriz. Çünkü insanların anlaşılmasında bir araç olarak kullanılan sanatı, ya içinde geliştiği ekonomik ve teknik üretim ya da toplumsal ilişki ve gereksinmeler belirler. Dolayısıyla sanat ve sanat eserlerini çeşitli biçimlerde etkileyen en büyük olgulardan biri de, Urartu toplumuna egemen dinsel ve büyüsel inançlar ile mitolojik konulardır. Bu nedenle Urartu Krallığı'nın görkemli sanatını yönlendiren ve bu sanatın temelini oluşturan dinsel ve büyüsel inançlar ile mitolojisini bilemezsek, bu dönem sanatının gizemli içeriğini kesinlikle anlayamayız.

Urartu Krallığı'nın saray sanatı olarak adlandırılan adak yazıtlı tunçtan yapılmış **"kalkan"**, **"kemer"**, **"miğfer"**, **"sadak"** ve **"at koşum takımları"** üzerine, kutsal birer yaratıkmış gibi aslan, boğa, kartal, aslan başlı yılan ejderi gibi kudret ve kuvvetin simgesi olan hayvanlar bitemlenmiştir. Amacı kralın kahramanlıklarını göstermek olan Asur Krallığı'nın av sahnelerini yansıtan kabartmalarda da, kral yabanıl boğa, aslan ya da kartal biçiminde kuvvet ve kudretin birer simgesi olarak betimlenmekteydi. Urartu Krallığı'nın kudret ve kuvvetini zengin bir biçimde yansıtan bu eserler, aynı zamanda kendilerini evrensel gücün simgesi olarak gören Urartu krallarının yaşayan toplum üzerindeki egemenliğini de açıkça vurgulayan canlı belgeleri oluştururlar. Böylece tüm Eski Doğu devletlerinde olduğu gibi, Urartu Krallığı da tamamen bir güç üstünlüğü örneği olmayı kendine erek edinmiştir. Çünkü bir güç üstünlüğü olduğu sürece varlığını koruyabilen Urartu Krallığı, savaşçı niteliğini yitirdiği anda yıkılıp yok olmak zorundaydı. Bu nedenle aslan gibi yürekli ve savaşçı, yabanıl boğa gibi güçlü, dağ keçisi gibi çevik, kartal gibi aşılmaz engelleri aşan, keskin görüşlü ve yırtıcı yetenekleriyle özdeşleşen Urartu kralları, insanlar üzerinde önemli bir üstünlük sağlamış olduğuna inanır. Dolayısıyla dinsel ve büyüsel güçlerin etkisinde erk ve güçlülüğün birer simgesi olarak betimlenen aslan, kartal, yabanıl boğa, dağ keçisi, aslan başlı yılan ejderi ile birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan gerçekdışı yaratıklar, Urartu krallarının güç ve egemenliğinin koruyucu ve pekiştirici niteliklerini sembolik de olsa simgelediğinden, saray sanatının sosyal işlevini daha net yansıtır. Bu sanatın amacı da, öncelikle sosyal yapının sürdürülmesi ve evrensel gücün simgesi olan Urartu krallarının egemenliklerinin

scanfan

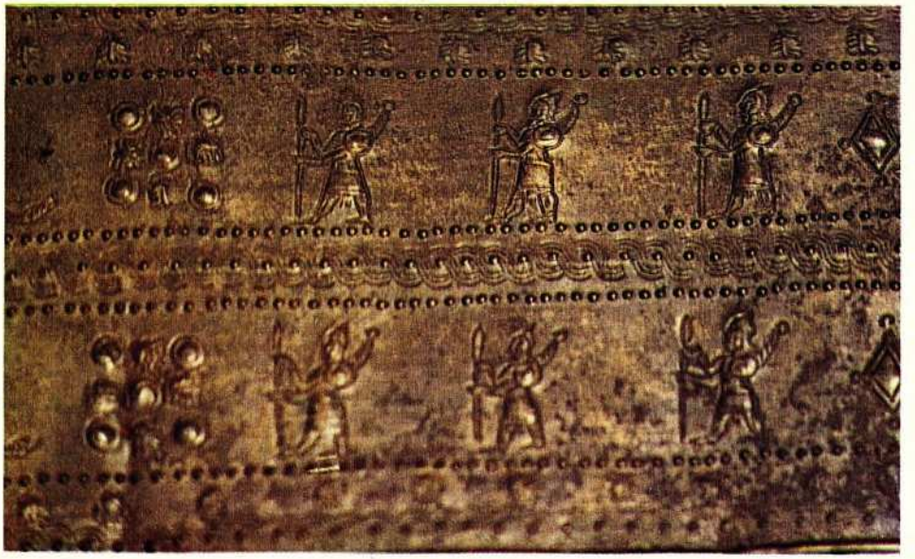

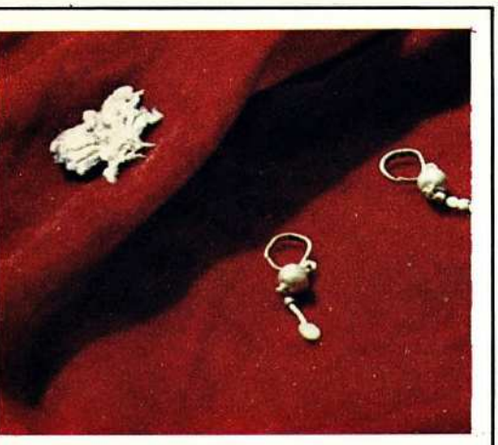

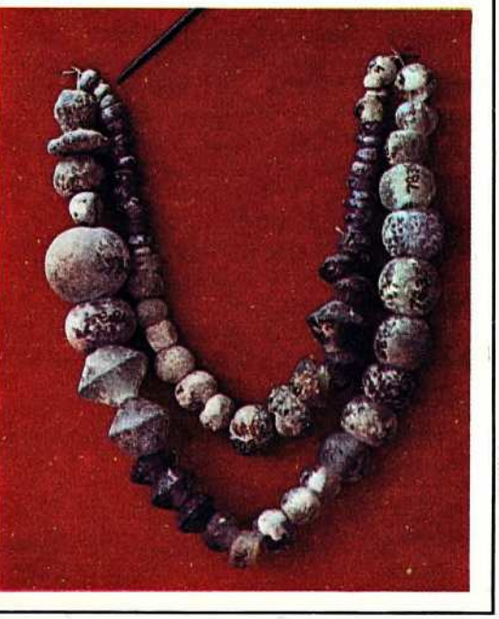

korunmasına, doğaüstü erk ve yetiye sahip güçler ile onların simgeleri olan üstün yetenekli hayvan güçlerinin yardımını sağlamak zorunda olduğundan, toplumsal sıradüzeni tüm canlılığı ile yansıtır.

Anıtsal Urartu saray sanatının en önemli özelliklerinden biri de, kaya kabartmalarının, yontuların, duvar resimlerinin, yazıtların, keramik, ağaç, fildişi ve madeni eşyaların biçimleriyle üzerindeki figür ve bezemelerin, sanki tek bir yasa buyruğunca belirli mekanlarda üretilmiş olmasıdır. Anıtsal Urartu saray sanatını yöneten kurallar, her esere ağırbaşlı bir uyum, sadece ve samimi bir denge etkisi katmaktadır. Bu nedenle Urartu saray sanatı üslubu, sanatçı ve zanaatçıların öğrenmesi gereken çok sıkı ve katı kurallardan oluşuyordu. Örneğin her Urartu tanrısının görünümü önceden sıkı sıkıya saptanmıştı. Merkezi bölgedeki atölyelerde yapılan tanrı figürü ile taşra kentlerindeki atölyelerde yapılan tanrı figürleri arasında hiçbir zaman özde önemli bir farklılık görülmez. Ancak ebat, biçim ve süsleme öğeleri, sanatçının yeteneğine göre şu ya da bu biçimde başarılı olarak kopya edilmiştir. Bu nedenle merkeziyetçi Urartu Krallığı'nın saray sanatı, sanatçı ve zanaatçıların belirli bir anda görebileceği ve esinleneceği şeylere göre değil, kral ve yöneticileri ya da merkeze bağlı taşra kentlerindeki atölyelerin sahip olduğu kurumlaşmış katı değer ve kurallara dayanıyordu. Bu kökleşmiş kurallarda, çoğunlukla başkent sanatına göre ayarlanmıştı. Merkezi bölgede iyi ve güzel olan her şey, kent sanatı tarafından da tartışmasızca benimsenmek zorundaydı. Tıpkı ilkel sanatçının figürlerini iyi biçimlerde kurmaya çalışması gibi, Urartu sanatçıları da figür ve motiflerini ona öğretilmiş, bildiği örneklerden çıkarıyordu. Ama sanatçılar yaptığı resim ve figürlerde yalnızca biçim bilgisini kullanmakla kalmayıp, bu biçimlerin neyi temsil ettiğini de dikkate alıyordu. Örneğin sanatçı dinsel içerikli bir sahne çizdiği zaman, tanrıyı karşısındaki figürden daha büyük yapmak zorundaydı. Eski üslup ve biçim sanatçılara, kral ve yöneticilerin yabancısı olmadığı ve kolayca benimseyebileceği geleneksel bir yapı sağlar. Sanatçı, devletin geçirmiş olduğu sosyo-ekonomik başarı ve kültürel gelişimi ile orantılı olarak, bu kökleşmiş geleneksel yapıya elinden geldiğince katkıda bulunarak onu geliştirmeyi amaçlar. Ancak Urartu Krallığı'nın emrinde ve denetiminde olan sanat ustalarının eserleri, ne çevrenin ve ne de geleneksel bir konunun yüzyıllar boyu süregelen kesin ve belirli tasarımlarının çeşitlemeleri değil, yönetim aygıtını elinde bulunduran kral ile yöneticiler tarafından belirlenen ve hemen hemen yasa durumuna gelmiş olan kuralları seri halde devam ettiren ürünleridir. Bu nedenle aşırı merkeziyetçi Urartu Krallığı'nın barbarca görkemliliğini yansıtan saray sanatı ile bunun uzantısı ve taklitçisi durumunda olan kent sanatı, ölümle birlikte siyasal güçlerin egemenliği altında olduğundan, siyasal sıradüzenin birer aynası durumundadır.

Urartu Krallığı'nın merkezi bir otorite altında kurulmasından hemen kısa bir süre sonra, hayvancılık ekonomisinin yanı sıra tarımın ön plana geçmesi, toplumsal tarım ve ekonomik yönetim merkezlerinin kurulması, yapılan yollarla ticaretin gelişmesi ve özellikle hammadde gereksinmesini karşılamak üzere sürekli savaşların yapılmış olması, madenciliğin hızla gelişimini sağlayan önemli etmenleri oluşturmuştur. Bu etmenler sonucunda çok büyük bir hızla gelişen meta üretimine orantılı olarak, Urartu Devleti'nin damgasını taşıyan madencilik zanaatı da umulmayacak ölçüde ürünlerini vermekte gecikmedi. Nitekim gerek Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesinde, gerekse taşra eyaletlerinde kurulan krali tarım ve askeri yönetim merkezlerinde ya da bu

scanfan

yerleşim merkezlerinin mezarlıklarından ele geçirilen altın, gümüş, fildişinden yapılmış eşyalar ile öteki maden işçiliğinde karşılaştığımız teknik ustalık bizim için şaşırtıcıdır. Kökeni çok eskiye dayanan yetkinleşmiş Urartu zanaatçılarının maden döküm ve işlemedeki başarısı, gerçekten akla durgunluk veren bir beceriye ulaşmıştır. Tüm bu işlerin ne denli kaba araçlarla yapıldığı düşünülecek olunursa, yüzyıllarca süren uzmanlaşma sürecinde, sanat ustalarının elde ettikleri "işçilik" sabrı ve güveni karşısında şaşırmamak olanaksızdır. Bu nedenle Urartular, özellikle İÖ 1. bin yılından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek maden işçiliğini yansıtan yetkinleşmiş gerçek maden ustalarıdır.

Devletin maddi refah kaynağını yansıtan madenciliğin ve bununla ilgili olarak maden zanaatının çok hızlı bir biçimde gelişerek yüksek bir düzeye ulaştığını, Urartu Krallığı'nın kuruluş dönemine ait ele geçirilen yazıtlı, yazıtsız ve üzeri resimli çok sayıdaki tunç eşya açıkça kanıtlamaktadır. Ayrıca çift-dilli yazılan **Keliş in Steli** de, krallığın kuruluş yıllarında madenciliğin geliştiğine dair çok önemli bilgiler vermektedir. Örneğin, Urartu krallarından İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde, Urartular'ın kutsadığı Muşaşir Bölgesi'ndeki ulusal tanrı Haldi'nin tapınağına, bu iki kralın yaptığı bir tek ziyareti sırasında 1.112 adet büyükbaş hayvan ile 21.500 adet küçükbaş hayvanın yanı sıra, çok sayıda silah, tunç kap vb. bağışlamışlardır. Bu somut kaynaktan da anlaşılacağı üzere, Urartu Krallığı'nın kuruluş yıllarında madenciliğin çok hızlı bir biçimde gelişmiş olduğu, hatta devletin gereksinmesi dışında tunç kap, silah gibi üretim aracı olan madenlerden üretim artığının dahi olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Yerleşme merkezlerinin mezarlarından ele geçirilen çok sayıdaki kemer parçası, Urartu resim sanatına ait zengin sahneleri yansıtmaktadır. Tunçtan dövme ve kazıma tekniği ile yapılan ve arkası kösele ile kaplı bulunan Urartu kemerleri:

1. Omuz kemeri.
2. Bel kemeri.

Olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Omuzdan kalçaya doğru çapraz olarak kullanılan omuz kemerleri, 1 m. ile 2 m. uzunluğunda, 5-15 cm. genişliğindedir. Bel kemerleri ise 60 cm. ile 1 m. uzunluğunda ve 5-10 cm. arasında değişen genişliğe sahiptir. Kemerler üzerinde oldukça ilginç sahneler bulunmaktadır, Örneğin,:

1. Hayvanlar üzerinde duran tanrılar.
2. Tanrıçaların düzenlediği kült törenleri
3. Tanrı ve tanrıçalara sunulan adaklar.
4. İnsan ve hayvan organlarının birleşmesiyle oluşan gerçekdışı yaratıklar.
5. Birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan korkunç mitolojik yaratıklar.
6. Mitolojik yaratıkların kendi aralarında savaşı ya da bunlara karşı verilen savaşım.
7. İnsan hayvan organlarının birleşmesiyle oluşan avcılar.
8. Av sahneleri.
9. Koşar durumda gösterilen aslan, boğa ve karışık yaratıklar.
10. Çeşitli hayvan ve bitki motifleri.
11. Savaşa giden kral ve ordusunun hayat ağacına düzenlediği kült törenleri.
12. Savaşa giden arabalı, atlı ve piyadeler.
13. Kale resimleri.
14. Ölü ziyafet sahneleri.

Genellikle insan ve hayvan motifleri, birbiri peşi sıra büyük bir uyum içinde betimlenmiştir. Motifleri birbirinden ayırmak için bantlar ya da bezeme öğeleri kullanılmıştır. Aynı motifin birkaç kez yinelenmesi ile elde edilen kompozisyonlarda, bezeme yöntemine büyük bir önem verilmiştir.

Askeri donatımın bir parçası olan tunç kemerler üzerine sık sık işlenen **"savaş hazırlığı"** ile **"av sahneleri"**, Urartu resim sanatında savaş ve savaşla ilgili gelenek ve göreneklerin yaygınlaşarak her şeye egemen olduğu dönemi yansıtmaktadır. Örneğin, yatay panolara ayrılan kemer parçalarının üzerinde, Urartu ordusunu oluşturan **"savaş arabaları"**, **"süvariler"**, **"hafif silahlı askerler"**, ile **"piyadeler"** savaşa giderken betimlenmiştir.

Bu resimlerde görüldüğü gibi, Urartular dizlerine kadar inen etek giymekteydiler. Kalçalarının üzerinde ise bu giysiyi sıkan tunçtan yapılmış kemer bulunmaktadır. Başlarına ters huni biçiminde karakteristik Urartu miğferi giyen savaşçıların silahları ise, ok-yay, uzun kargı, kısa kargı ve ortasında bir çıkıntı, bulunan kalkandan oluşmaktadır. İÖ 9. yüzyılda Urartu ordusunun giysisi ve askeri donatımını oluşturan silahları, Asurlular'dan farklı olup daha çok **Hurri** ve **Hititler'in** giysi ve silahları ile yakınlık göstermektedir. Ancak İÖ 8. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle 1.Argişti (İÖ 786-764) döneminde, Urartu ordusunun askeri donatımını oluşturan silahlar, Asur ordusundan alınarak benimsenmiştir.

Bazı kemerlerin toka kısmı üzerine kartal motifi ile Urartu ordusunun vurucu gücünü oluşturan, ellerinde kalkan ve kargı taşıyan süvariler ile savaş arabası içinde sağ elini "V" biçiminde bir kıvrımla ileriye doğru uzatan kral ya da kral soyundan olduğu sanılan kişi, birbiri peşi sıra savaşa giderken betimlenmiştir. Bilindiği gibi bir elin "V" biçiminde bir kıvrımla ileriye uzatılarak geleneksel selamlama biçiminde gösterilmesi, Eski Doğu uygarlıklarından Hitit, Asur, Ahamenid Krallıkları ile bu krallıkların etkilediği komşu devletlerin sanatında olduğu gibi, Urartular'da da kral, kral soyundan olanlar ile çok yüksek mevkideki kişileri göstermek için başvurulan özgül kuraldır. Kral ve süvarilere yol gösterilmişçesine önlerinden aynı yöne doğru uçan kartal motifi, bezeme öğesi olarak kemerin toka halkasını tamamladığı gibi, özellikle bu motifin dinsel, ülküsel ve pekiştirilmiş koruyucu işlevine olan inanç geleneği de, küçümsenemeyecek ve yadsınamayacak kadar önemli olmalıydı. Çünkü kartal motifli kemerleri taşıyan Urartu kralı ve onun savaş gücünü simgeleyen ordusu, ister savaşta ister avda kartal gibi olacağına aşılmaz engelleri aşacağına, onun keskin görüşlülüğünü, yırtıcılığını ve gücünü alacağına inanmış olmalıydılar.

Urartu ekonomisinde tarım ve hayvan besiciliğinin yanı sıra, toplulukların et besin kaynağını küçümsenemeyecekölçüde av hayvanlarının karşıladığını, kazılarda bol miktarda ele geçirilen av hayvanlarına ait kemikler açıkça kanıtlamaktadır. Ayrıca toplulukların hayvan sürülerini yabanıl hayvan saldırılarından korumak için uyguladıkları ilginç av yöntemleri, avcılığın önemini gittikçe artırdı. Böylece yaygın bir gelenek niteliğinde gelişen avcılık, Urartu toplumunun dinine yansıdığı gibi, saray-tapınak eklentilerinin iç duvarlarındaki boyalı duvar resimleri ile tunçtan yapılmış kemerler üzerinde de yansıyarak, sanat yaratmalarına konu olmuştur. Kemerler üzerine yaygın olarak işlenen oldukça ilginç av sahnelerinde, avcıların hayvan postuna büründükleri görülmektedir. Bu biçimde betimlenen avcılar, av sırasında hayvanlarla bütünleşmelerinin yanı sıra, hayvanların gücünden korktuklarını da göstermektedir. Avlayacağı hayvanın kimliğine giren avcı, böyle yapmakla av hayvanına karşı güç sağlayacağına ya da avının başarılı geçeceğine inanmış olabileceği gibi, avladığı güçlü hayvan boyunun öcünü saptıracak bir aldatı olarak da bu yola baş vurmuş olmalıdır. Yani hayvan postuna giren avcı, avladığı hayvanı insanın değil, kimliğine girmiş olduğu hayvanın öldürdüğüne inanacağını ve korktuğu güçlü hayvan boyunun öcünü ondan alacağını düşünmüş olmalıdır.

Kemerler üzerinde sık sık savaş arabası içinde Urartu krallarının aslan, boğa ve birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan karışık yaratıklara karşı verdiği savaşımı yansıtan ilginç sahneler de betimlenmiştir. Bu sahneler aynı zamanda evrensel gücün simgesi olan Urartu krallarının kahramanlıklarını da yansıtmaktadır. Çünkü Urartu kralları her şeyden önce askeri bir önderdi. Devletin ve yönetici tabakanın varlık edinmelerini sağlayan, bir refah kaynağı olan savaş ise, sürekli ve yasal bir faaliyetti. Gerek elverişsiz, sert ve acımasız doğa koşullarına, gerekse düşmanlara karşı sürekli savaşım veren Urartu toplumunun tüm yaşamı, savaş ve av ile ilgili sanat ve geleneklerle

scanfan

doluydu. Bu nedenle o çağlarda insanlara karşı verilen savaşım ile hayvanlara karşı verilen savaşım (av) birbirinden ayrılmaz. Dolayısıyla Urartu kralları hem en iyi savaşçı, hem de en iyi avcı olmak zorundadır. Çünkü kralın kahramanlığı ile tanınması ve insanlar üzerinde egemenliğini sürdürebilmesi, ister savaşta, ister avda başarı kazanmasına bağlıdır. Tunçtan dövme tekniği ile yapılmış üç ayaklı büyük kült kazanları, Urartu tapınak avlularında durmaktaydı. Bu kazanların boğa başlı ya da insan yüzlü, kanatlı ve kuş gövdeli ilginç kulpları bulunmaktadır. Kulpların sırt bölümünde bulunan delikten, kazanı taşımak ya da asmak için halkalar geçirilmekteydi. Figürlü tutamaklar ayrı olarak balmumu kalıplara döküldükten sonra, orjinal kalıpta olmayan bezemeler yapılıp, kazanın üst bölümüne karşılıklı olarak perçinlenmekteydi.

Kadın yüzlü, kuş gövdeli kazan kulplarının, güneş ile ilgili bir tanrıyı simgelediği sanılmaktadır. Özellikle kuşların açık kanatlarının arasında yer alan ve güneşi simgeleyen disk biçimindeki daire, Asur'da tanrı **Şamaş**'ın sembolüdür. Urartu güneş tanrısı **Şivini**'nin sembolü de, kanatlı güneş kursudur. Bu nedenle kült kazanlarında kadın yüzlü kuş gövdeli kanatlı tanrıçanın, güneş tanrısı, Şivini'nin eşi **Tuşhpuea** olduğu anlaşılmaktadır.

Urartu kalelerinin kutsal silah depolarında, dövme tekniği ile yapılmış miğferler ele geçirilmiştir. Ucu sivri, ters huni biçiminde karakteristik Urartu miğferleri:

1. Süs ya da adak miğferi.
2. Savaş miğferi.

Olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Anıtsal Urartu saray sanatını yansıtan ve kralların adak yazıtlarını taşıyan süs miğferleri önünde, gerek bezeme, gerekse içerik yönünden ilginç resimler bulunmaktadır. Miğferin görünen ön kısmına büyük bir özenle betimlenen sahnelerin başında şunlar gelmektedir:

1. Kanatlı güneş diski içinde tanrı motifi
2. Aslan başlı yılan ejderleri.
3. Hayat ağacına kült yapan kanatlı tanrıçalar.
4. Şimşeğe benzeyen üsluplaştırılmış hayat ağacı
5. Süvari ve savaş arabaları.

Adak yazıtlı kral miğferleri üzerine betimlenen mitolojik aslan başlı yılan ejderleri, hayat ağacı ve Urartu Krallığı'nın savaş gücü, motif ve kompozisyon seçiminde olduğu kadar, içerik yönünden de çok yüksek değerde olan bezeme öğelerini oluşturur. Bu gizemli sahneler, tinsel güçlerin etkisinde, büyüsel kuvvetlerin desteği ile **"düşmana karşı koyma"** ve **"korunmanın"** kudretli bileşimini oluşturmaktadır. Savaşçılar ve Urartu kralı, kudret ve kuvvetin simgesi olarak, Urartu sanatının karakteristik özelliklerinden biri olan aslan başlı yılan ejderi ile el **"korku"** ve **"savunma"** işlevini, ölümsüzlüğü simgeleyen hayat ağacı inancı ile pekiştirmektedir.

Tunçtan dövme tekniği ile yapılan ve Urartu saray sanatını yansıtan adak yazıtlı kalkanlar üzerinde, kudret ve kuvvetin simgesi olan aslan ve boğa motifleri betimlenmiştir. Aslanlar, yüzlerinde şiddeti gösteren hırlayan açık ağız dışında, sanki gezintiye çıkmış gibi durgunluk içinde betimlenmiştir. Urartu saray sanatında sanatçılar, yöneticiler tarafından belirlenen katı kurallar çerçevesinde eserlerini yapmakla yükümlü olmuşlardır. Nitekim kalkanlar üzerindeki aslan ve boğa motifleri, özde ve biçimde herhangi bir değişikliğe uğramaksızın Urartu Krallığı'nın sonlarına değin aynı biçimde kopya edilmiştir.

Krallığın emrindeki Urartu zanaatçıları, -diğer sanat dallarında olduğu gibi- keramik yapımında da çeşitlilik yaratamamışlardır. Bugüne değin ele geçirilen Urartu keramiği, kalite, ölçü ve biçim yönünden hemen hemen benzer özellikler göstermektedir. Örneğin tipik Urartu keramiği, çok iyi kaliteli, parlak astarlı ve kırmızı renklidir. Karmir-Blur kalesindeki kilerin birinde, biçim olarak birbirine benzeyen, aynı belirsiz oval gövdeye ve ince kulpa sahip bini aşkın kırmızı cilalı şarap testisi bulunmuştur. Başka bir kilerde ise, daha yuvarlak bir gövdeye ve daha kavisli bir kulpa sahip testiler ele geçirilmiştir. Kuşkusuz bunlar bir başka atölye yapımı değilseler, herhalde ayrı bir sanatkarın elinden çıkmışlardır. Her iki durumda da biçimlerde gözle görülür bir yetkinlik vardır; bu yetkinlik sanatçının değişik biçimlerde çömlek yapmamasından, fakat kendisini tek bir biçime ayırmasından ileri gelmektedir. Devletin egemenliği altındaki çömlekçi atölyelerinin hemen hepsinde, çoğunlukla kalite, form, ölçü ve renk yönünden tek biçim keramik üretilmiştir. Nitekim Kafkasötesi'nde **Karmir-Blur, Armavir** ve **Arin-Berd**'de, Kuzeybatı İran'da **Bastam**'da, Van Bölgesi'nde **Toprakkale, Van Kalesi, Çavuştepe, Adilcevaz, Patnos, Kayalıdere** ve **Altıntepe'de** ele geçirilen keramikler, kalite, renk ve biçim yönünden büyük bir benzerlik gösterirler.

Eski Doğu uygarlıklarının sanatında olduğu gibi, Urartu Krallığının saray sanatı da, önceden saptanan yolu izler, ama yine de sanatçıya kendi yeteneğini gösterme olanağı bırakılır. Sanatçıların, krallığın kuruluşundan beri süregelen sanata ellerinden geldiğince tam bir bağlılıkla sarıldıkları, bu sanatın özenle kutsanmış kurallarına uyarak onu aşmaya çalıştıkları ve bir tür yetkinliğe ulaşmak için büyük çaba harcadıkları anlaşılmaktadır. Urartu sanatçılarının verilen katı örnekleri oldukları gibi resmetmedeki sabır ve yeteneklerinin övülmesi gerekir. Sanatçılar en küçük ayrıntıyı bile büyük bir özenle yapmak için çaba harcamışlardır. Örneğin ünlü Adilcevaz'da bulunan tanrı **Teişeba** kaya kabartmasında, unutulmayacak ölçüde görkemlilik ile sıcaklık bir arada bulunur. Teişeba kabartmasının bu iki özelliği dahi, bunu büyük bir sanat yapıtına dönüştürmeye yeterlidir. Kabartma ustası, modeli olduğundan daha canlı, öze daha yakın ve en küçük ayrıntıyı bile büyük bir özenle işlemesini bilmiştir. Özellikle sanatçı, tanrı giysisini bezeyen akıl almayacak zenginlikteki dantel gibi örülmüş bezeme öğelerini, en küçük bir karışıklığa dahi yer vermeksizin çok sert olan bazalt taşı üzerine işlemiştir. Sanatçının bitmek tükenmek bilmeyen bir çabayla işini başarıyla sona erdirmek için ne denli sabırlı ve kararlı olduğunu düşünmek bile güç bir iştir. Eğer gerekliyse Adilcevaz kaya kabartmasını, Urartu sanat ustalarının beceri ve teknikten yoksun olmadığını kanıtlayan yetkin bir eser olarak gösterebiliriz.

Anıtsal Urartu saray sanatına bugün bile hayranlık duymamak olanaksızdır. Ancak sanat yapıtları üzerindeki barbarca bir gösterişi yansıtan sahneler, -uzun geçen kış mevsimine, yaşam koşullarının zorluğuna, sert doğa koşullarına, düşmanlara karşı verilen sürekli savaşıma ve tek bir yöneticiye bağımlılığın sonucunda- katı ve acımasızlığın yanı sıra, günümüz düşüncesinde yadırganan ilkel boş inançları da yansıtmaktadır. Fakat bu mutlaka, Urartular'ın güzellik duygusundan yoksun oldukları ya da kendilerine özgü sanat değerleri bulunmadığı anlamına gelmez. Tersine mimarlıkta, duvar resimlemede, kaya kabartmalarında, maden döküm ve işleme ile ince maden işçiliğinde uzmanlaşmış yetkin zanaatçılar vardı. Urartu toplumu bu eşsiz sanat eserleri üzerine işlenen dinsel, büyüsel, mitolojik ve kahramanlık konularını, av ve savaş sahnelerini içeren konuları seviyorlardı. Dolayisiyle, sevilerek benimsenen konu ve efsanelerin betimlenerek canlandırılması eğilimi, tüm Eski Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartu toplumunda da yaygın bir gelenek halindeydi. Ayrıca Urartular, tunçtan yapılmış yontuların yüzlerini, kilden yapılmış insan figürinlerini, keramik üzerindeki insan yüzlerini, saray-tapınak eklentilerinin duvarları ile çatıyı taşıyan ince uzun ağaç direkleri bile gerçeğe daha yakın renklerle boyayarak, figür ve motiflere canlılık, sıcaklık ifadesi kattıkları gibi, bu dönemdeki resim sanatının özniteliği hakkında da açıkça bilgi edinmemizi sağlamışlardır. Hatta taş temeller üzerine kerpiçten örülen saray-tapınak duvarlarının dışını beyaz, içini ise çoğunlukla kırmızı ve mavi gibi kontraslı renklerden oluşan figür ve motiflerle bezeyerek, kerpiçin ağır ve tek düzeyli görünümünü yok edip, insana rahatlık veren, iç açıcı bir uyum sağlamışlardır. Yalnız bunlar bile, Urartu insan ruhunun güzellikten yoksun olmadığını kanıtlayan somut belgeleri oluştururlar.

Buraya kadar anlattığımız anıtsal saray sanatı, Urartu

scanfan

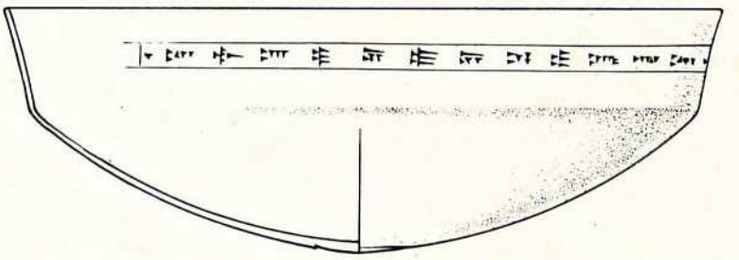

Krallığı'nın kudret, ihtişam ve zenginliğinin güçlü etkisini anlatan ve yansıtan örneklerini oluşturuyordu. Taşra eyaletlerindeki kent sanatı da, saray sanatının bir uzantısı ve devamı durumunda idi. Ancak halk sanatı olarak tanımlanan eserler, saray ve kent sanatından oldukça farklı özellikler göstermektedir. Bugüne değin çok az olarak ele geçirilen halk sanatına ait eserler , özellikle merkeziyetçi Urartu Krallığı'nın zayıflayıp gücünü kaybettiği dönemde daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Ele geçirilen örneklerde, Urartu sanatında karşılaştığımız alışılagelmiş kural ve göreneklerin önemli ölçüde değiştiği görülmektedir. Nitekim halk sanatına ait örnekleri yansıtan **Giyimli (Hırkanis)** definesinden ele geçirilen tunçtan yapılmış adak levhaları üzerindeki ilginç sahnelerde, Urartu Krallığı'nın erk ve güçlülüğünü simgeleyen üstün güç ve yeteneklere sahip aslan, yabanıl boğa, kartal ve birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan korkunç karışık yaratıkların yavaş yavaş ortadan kalktığını gözlemleyebiliriz. Sanatçılar, Urartu Krallığı'nın kuvvet ve kudretini zengin bir biçimde canlandırmak yerine, toplumun ortak gereksinmelerini, ekonomik ve beslenme sorununu -o dönemde topluma egemen dinsel ve büyüsel inançların yardımıyla da olsa- daha inandırıcı bir biçimde yansıtmaya çalışmışlardır. Bu nedenle merkeziyetçi Urartu Krallığı'nın çöküş döneminde halk sanatı olarak tanımlanan sanat eserlerinin önemli olan özelliği, üslup ve bizim ölçülerimize göre güzel olup olmadığı değil, sanatçıların geniş halk yığınlarının gerçek sorun, istek ve düşüncelerini bir ölçüde de olsa yansıtıp yansıtmadığıdır.

Halk sanatına ait örneklerde tüm canlılığı ile karşılaştığımız en büyük olgulardan biri de, **"Halk kültleri"** dir. Gerçek sorunların acımasızlığına karşı bir avunma ve başkaldırma aracı haline gelen dinsel içerikli gizemli halk külteri, toplumun bağrında kendiliğinden filizlenen idealist akımlardır. Urartu Krallığı'nın emrinde ve denetiminde olan resmi kültlerin aksine, doğaüstü erk ve yetiye sahip kuvvetlerin karşısında güçsüz, despotik güçler karşısında çaresiz toplumun umududur. Bugüne değin malzemenin yetersizliği nedeniyle çok az bilinen halk kültleri, ancak merkeziyetçi Urartu Krallığı'nın zayıflayıp gücünü kaybetmesiyle Giyimli adak levhaları üzerindeki halk sanatına daha belirgin olarak yansıyabilmiştir.

Van ilinin 68 km. güneydoğusunda bulunan Giyimli definesinden ele geçirilen halk sanatına ait tunç levhalar üzerine işlenen insan figürleri, kaba ve çirkin olmasına karşın, abartılmadan daha sade ve canlı bir biçimde çizilmeye çalışılmıştır. Sanatçılar, sanki insan biçimi hakkında sahip olduğu bilgiden bir figür ortaya çıkarmak istemiştir. Bunları yaparken de, Urartu sanatının kökleşmiş katı kurallarını göz önünde bulundurmak bile istememişlerdir. Örneğin, -tüm Eski Doğu sanatında olduğu gibi, Urartularda da değişmeyen ve kesin bir kural halinde uygulanan insan figürlerinin yandan gösterilmesi yönteminin tersine- halk sanatında insan figürleri karşıdan betimlenmiştir. Bu ise nerdeyse sanatçının, figürleri gördüğü açıdan dikkate aldığı anlamına geliyordu. Ama yine de sanatçı ayakları karşıdan değil, yandan göstermek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla bu tür resimler de, **"basık"** ve **"çarpık"** olmaktan kurtulamamıştır.

Giyimli yöresindeki yerel atölyelerde işlenen halk sanatına ait adak levhaları üzerindeki resimlerin büyük bir çoğunluğunu da, karşıdan işlenen insan yüzleri oluşturur. Madeni levhalar üzerine kazınarak ya da vurgu tekniği ile noktalarla oluşturulan insan yüzleri, çirkin ve basit olmasına karşın, daha gerçekçi ve en küçük ayrıntısına varıncaya değin büyük

scanfan

Giyimli definesine ait tunç adak levhası. Anadolu Medeniyetleri Müzesi-Ankara. Yan sayfa sol üst: Giyimli definesine ait halk sanatını yansıtan tunç levhalar. Eski Şark Eserleri Müzesi - İstanbul. Alt: Urartu kralı İşpuini'ye ait çiviyazılı bir bronz kap. Sağ: Giyimli definesine ait tunç adak levha. Anadolu Medeniyetleri Müzesi - Ankara.

bir özenle betimlenmiştir. Belki de halk sanatçıları insan figürlerini ve özellikle insan yüzlerini tüm insansal zaafları ile çizmeyi yeğlemişlerdir. İşte özellikle bu tür figürler, yasaklayıcı ve katı kurallı Urartu sanatının tutuculuğunu büyük bir şaşkınlığa uğratacak niteliktedir.

Kapalı bir meslek haline gelen Urartu saray sanatı, her şeyden önce yönetim aygıtını elinde bulunduran yönetici tabakanın güç ve egemenliğinin koruyucu ve kuvvetlendirici niteliklerini sembolik de olsa yansıtmayı amaç edinmiştir. Bu nedenle Urartu Krallığı'nın saray sanatı, yönetim aygıtını elinde bulunduran yönetici tabakanın siyasal durumunu sağlamlaştırmasında, geniş halk topluluklarını bir tek merkezi yönetim altında birleştirebilmesinde, bunlar üzerinde otorite ve egemenliğin sürdürebilmesinde çok yaygın ve etkin bir propoganda aracı haline geldiğinden, yaşayan toplum üzerinde yabancılaşmıştır. Barbarca bir gösterişi yansıtan Urartu saray sanatına ait eşyalar üzerindeki dinsel, büyüsel, mitolojik ve kahramanlık konularını yansıtan sahneler, kuşkusuz geniş halk toplulukları tarafından da büyük bir hayranlıkla izlenmiştir. Yalnız çözümlenmesi gereken asıl sorun, acaba toplum bu dönemdeki sanat eserlerinin içsel değerlerini de aynı ilgiyle izleyip benimseyebilmişmidir. Ancak geniş halk yığınlarının kapalı bir meslek haline gelen Urartu saray sanatına ait eserlerin içsel değerleriyle ilgilenip benimsediğini gösteren en küçük bir belgenin yokluğuna karşın, bu sanat eserlerinin içsel değerlerini benimsemediğine, bunlara yabancı kaldığına dair elimizde canlı deliller bulunmaktadır. Örneğin, Giyimli definesinden ele geçirilen tunçtan dövülerek yapılmış kemer, madalyon, at koşum takımı, adak levhaları ile çeşitli eşyalara ait yüzlerce parça üzerindeki figür ve sahneler, Giyimli yöresindeki verel atölyelerde halk tarafından çekiçle dövülerek silinmiş, bunların yerine daha değişik figür ve motifler çizilmiştir. Çekiçle dövülerek silinen eşya parçaları üzerindeki figür ve sahneler, her ne kadar İÖ 7. yüzyıl ve daha sonrasına tarihleniyorsa da, İÖ 8. yüzyıla ait karakteristik Urartu saray sanatı ilkelerinin en azından bir yansımasını taşırlar. Bu nedenle Giyimli tunç levhaları üzerindeki figür ve sahneleri, İÖ 8. ve 7. yüzyıla tarihlenen diğer sanat eserleri üzerindeki figür ve motiflerle karşılaştırdığımız da, özde Urartu sanatından alınan dersin tavsanmadığını ve yadsınmadığını da açıkça görürüz. Eğer Urartu saray sanatını yansıtan içsel değerlere halk yabancı değil idiyse, bunları benimsediyse, o zaman neden İÖ 7. yüzyıl ve daha sonrasına tarihlenen sanat ilkelerinin bir yansımasını taşıyan figür ve motifler, Giyimli atölyelerinde halk sanatçıları tarafından çekiçle dövülüp silinerek, yerine değişik resimler yapılmıştır. Silinen eski resimlerin üzerine ikinci kez işlenen basit resimler, halkın Urartu saray sanatını yansıtan içsel değerleri benimsemediğini, bunlara yabancı olduğunu açıkça kanıtlamaktadır.

URARTU KRALLARI LİSTESİ

Aramu	: (İÖ 850 - 840)	3. Sarduri	: (İÖ 645 - 635)
1. Sarduri	: (İÖ 840 - 830)	(4. Sarduri)	
İşpuini	: (İÖ 830 - 810)	Erimena	: (İÖ 635 - 625)
Menua	: (İÖ 810 - 786)	3. Rusa	: (İÖ 625 - 609
1. Argişti	: (İÖ 786 - 764)	(4. Rusa)	/585)
2. Sarduri	: (İÖ 764 - 735)		
1. Rusa	: (İÖ 735 - 714)		
2. Argişti	: (İÖ 714 - 685)		
2. Rusa	: (İÖ 685 - 645)		

scanfan

BİBLİOGRAFYA

Urartu Tarihi

ADONTZ, N., *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1964.
BALKAN, K., "Patnos Yakınındaki Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri" *Anatolia* V, 1960, 133-158.
BALKAN, K., "Patnos'da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı" *Atatürk Konferansları* I, 1964, 235-243.
BARNETT, R.D., "The Excavations of the British Museum at Topkakkale near Van" *Iraq* 12, 1950, 1-43.
BELCK, W., "Archäologische Forschungen in Armenien" *Verhandl. Berl. Anthropol, Gesellsch.*, Berlin 1893, 61-82.
BELLİ, O., Alniuni Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi", *Anadolu Araştırmaları* 8, 1982.
BELLİ,O., DİNÇOL, A.M., "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Ziristan Taş Ocakları", *Anadolu Araştırmaları* 8,1982.
BİLGİÇ, E., ÖĞÜN, B., "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları" *Anatolia* VIII, 1964, 65-92.
BİLGİÇ, E., ÖĞÜN, B., "Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları" *Anatolia* IX, 1965, 1-9.
BURNEY, C.A., "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region" *Anatolian Studies* VII, 1957, 37-53.
BURNEY, C.A., "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere" *Anatolian Studies* 16, 1966, 55-111.
BURNEY, C.A., LAWSON, G.R.J., "Measured Plans of Urartian Fortresses" *Anatolian Studies* X, 1960, 177-196.
BURNEY, C.A., LANG, D.M., *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.
BURNEY, C.A., *From Village to Empire: An Introduction to Near Eastern Archology*, Oxford, 1977.
ÇİLİNGİROĞLU, A.A., "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler" *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 1976-1977, 235-251.
ERZEN, A., "Unterschungen'in der Urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren 1959-1961" *Archaeologische Anzeiger* 1962, 383-414.
ERZEN, A., "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları" *Anadolu Araştırmaları* IV-V, 1976-1977, 1-59.
ERZEN, A., *Çavuştepe I*, Ankara, 1978.
KÖNIG, F.W., *Handbuch der Chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforshung* 8, Graz 1955-1957 .
KLEISS, W., "Asugrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969 *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran Noye Folge Band*, 3, 1970, 7-65.
KLEISS, W., "Ausgrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970" *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran Neue Folge Band* 5, 1972, 7-68.
KLEISS, W., "Ausgrabungen in der Urartäischen Burganlage Bastam" *IX. Türk Tarih Kongresi* 1978, 49-54.
LEHMANN-HAUPT, C.F., *Armenien einst und Jetzt* I-II/2, Berlin, 1910-1930.
MELIKIŞVILI, G.A., *Urartskie klinoobranzyne Nadpisi*, Moskova, 1960.
MARTIROSYAN, A.A., *Argistihinili*, Erevan, 1974.
LUCKENBILL, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago, 1926.
OGHANESYAN, K.L., Arin-Berd I: Arkhitektura Erebuni, Erevan, 1961.
ÖĞÜN, B., *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970.
ÖZGÜÇ, T., *Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara, 1966.
ÖZGÜÇ, T., *Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969.
PIETROVSKII, B.B., Urartu, *Geneva*, 1969.
TARHAN, M.T., SEVİN, V., "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler" *Anadolu Araştırmaları* IV-V, 1976-1977, 273-345.
TARHAN, M.T., SEVİN, V., "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II): Konut Mimarlığı", *Anadolu Araştırmaları* IV-V, 1976-1977, 347-365.
SEVİN, V., BELLİ, O., "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi" *Anadolu Araştırmaları* IV-V, 1976-1977, 367-379.
VAN LOON, M.N., *Urartian Art its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966.

Urartu Yol Şebekesi

BELLİ, O., *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, İstanbul, 1977, (Basılmamış Doktora Tezi).
BURNEY, C.A., LANG, D.M., *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.
LEHMANN-HAUPT, C.F., *Armenien einst und Jetzt* I-II/2, Berlin, 1910-1930.

Urartu Devlet Yönetimi

DIAKONOV, I.M., "Assiro-Vavilonskie İstochniki po İstorii Urartu" *Vestnik Drevnei Istorii* 3, 1951, 207-227.
BELLİ O., "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme" *Anadolu Araştırmaları* VI, 1978, 45-95.
MELIKISVILI, G.A., *Nairi-Urartu*, Tiflis, 1954.
MELIKISVILI, G.A., "Nekotorye Voprosy Socialino-ekonomiseskoj İstorii Nairi-Urartu", *Vestnik Drevnei Istorii*, 4, 1951, 22-40.
SEVİN, V., "Menua'nın oğlu İnuspua" *Anadolu Araştırmaları* VII, 1979, 1-5.
SOROKIN, V.S., "Archaelogiceskie danny dlja charakteristiki socialino-ekonomiceskogo stroja Urartu" *Vestnik Drevnei Istorii* 2, 1952, 127-132.

Urartu Dili ve Yazısı

BARNETT, R.D., "The Hieroglyphic Writing of Urartu" *Anatolian Studeis*, 1974.
DIAKONOFF, I.M., *Hurrisch und Urartäisch*, München, 1971.
DİNÇOL, A.M., "Çavuştepe Kazısından Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular" *Anadolu* 18, 1974, 105-121.
DİNÇOL, A.M., KAVAKLI, E., *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1*, İstanbul, 1978.
KLEIN, J.J., "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altıntepe" *Anatolian Studies* 24, 1974, 77.
KÖNIG, F.W., *Handbuch der Chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung* 8, 1965, 1957.
MELIKISVILI, G.A., *Urartskie klinoobraznyne Nadpisi*, Moskovo, 1960.
MELIKISVILI, G.A., *Die Urartäische Sprache*, Roma, 1971.

Urartu Dini

BELLİ, O., "Urartular'da Totemcilik Sorunu" *Anadolu Araştırmaları* VII, 1979, 29-41.
BELLİ, O., "Urartular'da Hayat Ağacı İnancı", *Anadolu Araştırmaları* 8, 1982.
KÖNIG, F.W., "Die Götterwelt Armeniens zur Zeit der Chalder-Dynastie (9. 7. Jahrhundert v. Chr), *Archiv für Völkerkunde* 8, 1953, 142.
MELIKIŞVILI, G.A., "Die Götterpaartriars an der Spitze des Urartäischen Pantheon" *Orientalia*, 34, 1965, 441-445.
PIETROVSKII, B.B., "Urartu Dini" *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23, 1965, 37-49.
RIEMSCHNEIDER, M., "Die Urartäischen Gootheiten", *Orientalia* 32, 1963, 148-164.
TARHAN, M.T., SEVİN, V., "Urartu Tapınak Kapılarıyla Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağıntı", *Belleten* 155, 1975, 389-400.
TAŞYÜREK, O.A., "Darstellungungen des Urartäischen Gottes Haldi", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens* 1978, 940-955.

Urartu Sanatı

AKURGAL, E. "Urartu Medeniyeti" *Anadolu* IV, 1959, 67- 121.
AKURGAL, E., *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, Ankara, 1968.
AZARPAY, G., *Urartian Art and Artifacts*, California, 1968.
BARNETT, R.D.,"The Excavations of the British Museum at Toprakkale near Van" *Iraq XII, 1950, 1-43*
BAŞARAN, S., "Van Bölge Müzesinde iki Urartu Bakracı "*Anadolu Araştırmaları* VII, 1979, 79-88.
BELLİ, O., "Urartu Sanatının Sosyo - Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", *Anadolu Araştırmaları*, VI, 1978, 45- 95.
BELLİ, O., "Çivi Yazılı İki Urartu Kral Asası" *Anadolu Araştırmaları* VII, 1979, 15-27.
BELLİ, O., "Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme "*Anadolu Araştırmaları* VII, 1979, 61-73.
BELLİ, O., "Van Bölge Müzesindeki Çiviyazılı Urartu Tunç Eserleri", *Anadolu Araştırmaları* 4-5, 1976-77, 177-225.
BURNEY, C.A., "A first Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere " *Anatolian Studies*, 16, 1966, 55-111.
BURNEY, C.A., LANG, D.M., *The Peoples of the Hills, Ancient Arart and Caueasus*, London, 1971.
ÇİLİNGİROĞLU, A.A., "Gaziantep Müzesindeki Bir Urartu Kemeri" *Anadolu Araştırmaları*, VII, 1979, 49-55.
ERZEN, A., "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı " *Belleten*, 150. 1974. 191-213.
ERZEN, A., *Çavuştepe I*, Ankara, 1978.
KELLNER, H.J., "Pektorale aus Urartu " *Belleten* 41, 1977, 481 - 493.
KELLNER, H.J., "Ein datierter Silberfund aus Urartu " *Anadolu* 19, 1980, 57-67.
MARTIROSYAN, A.A., *Argiştihinili*, Erevan, 1974.
OGHANESYON, K.L., *Arin-Berd I: Arikhitektura Erebuni*, Erevan, 1961.
ÖZGÜÇ, N., "The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altıntepe" *Türk Tarih Kurumu Mansel Armağanı* VII, 1974, 847.
ÖZGÜÇ, T., *Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara, 1966.
ÖZGÜÇ, T., *Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969.
PIOTROVSKII, B.B., *Urartu, The Kingdom of Van and its Art*, London, 1967.
TARHAN, M.T., SEVİN, V., "İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Urartu At-Koşum Parçaları", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 6, 1975, 45-62.
TAŞYÜREK, O.A., "Gaziantep Müzesindeki Bronz Urartu Migferi" *Türk Arkeoloji Dergisi* 21/1, 1974, 177-181.
TAŞYÜREK, O.A., *Urartu Kemerleri*, Ankara, 1975.
TAŞYÜREK, O.A., "Karahasan Bronz Kemeri" *Anadolu* 17, 1973, 197-205.
TAŞYÜREK, O.A., "Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarından Örnekler" *Belleten* 42, 1978, 201-238.
SEVİN, V., "Asur ve Urartu At-Koşum Takımları Üzerine Bir Not" *Anadolu Araştırmaları* VI, 1978, 111-121.
VAN LOON, M.N., *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966.

scanfan